

MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN NAMED
AFTER MIRZO ULUGBEK

COLLECTION

of materials of the International conference on:

«PROBLEMS OF RESEARCH AND
EDUCATION OF THE UZBEK LANGUAGE»

Crossref
we use DOIs

Google
scholar

OPEN ACCESS

TASHKENT - 2022

Problems of Research and Education of the Uzbek language. A collection of scientific articles and theses of the International Scientific and Practical Conference. (December 23, 2022). - T.: UzMU, 2022. - 693 pages.

In this collection of scientific articles and abstracts of the International Scientific and Practical Conference, scientific, stylistic and practical recommendations have been developed on a number of issues, such as: analysis of theoretical and practical issues of Uzbek linguistics, the study of the Uzbek language in harmony with the problems of Turkic studies, increasing the prestige of the Uzbek language at the international level, scientific research on the relationship of the Uzbek language with other languages, the Uzbek language and Turkic studies in the world, the development of scientific, methodological and practical recommendations on a number of issues, such as establishing broad contacts with centers, developing effective methods for teaching the Uzbek language, developing such areas as applied linguistics and computational linguistics in Uzbek linguistics, determining the prospects for international relations in the field of linguistics, determining the stages of the historical development of the Uzbek language.

This collection of scientific articles and abstracts is intended for basic doctoral students, doctoral students, independent researchers, professors, teachers, graduate students, students and specialists in the field of linguistics, Turkology, Language education.

Managing Editor: DSc., Prof. Mukhabbat Kurbanova

Editorial team: DSc., Prof. Alfiya Yusupova (Russia); DSc., Prof. Hikmat Korash (Turkey); Prof. Ravshangul Avakova (Kazakhstan); DSc., Prof. Karligash Serekenova (Kazakhstan); DSc., Prof. Ainur Oz Ozjan (Turkey); C.e.s., Prof. Gulchehra Keldiyorova; Ph.D. Makhfuzakhan Khomidova; Ph.D. Tursunoy Yandasheva; Ph.D. Isroilova Saodat; Teacher Namaz Rasulov; Teacher Sojida Tursunova; Teacher Mastura Karimova; Teacher Dilnoza Sarbarova.

The authors are responsible for the content and quality of the articles and abstracts included in the collection.

TABLE OF CONTENTS

SECTION 1.

THEORETICAL ISSUES OF UZBEK LINGUISTICS

Р. САЙФУЛЛАЕВА, М. АБУЗАЛОВА. ЎЗБЕК ТИЛИ - МИЛЛАТНИНГ МАЪНАВИЙ-РУҲИЙ БОЙЛИГИ.....	9
М.М. КУРБАНОВА, А.А. АМАНОВ. МСБ БОШЛАНМАСИНИНГ МАТНДА БОҒЛОВЧИЛИК РОЛИ.....	17
Д.А. ФАТТАХОВА. СРЕДСТВА РЕЧЕВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА	27
Д.Н. ЮЛДАШЕВА. СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ МУАММОЛАРИ.....	34
M.F. XOMIDOVA, L. TURSUNOVA. MUHAMMAD YUSUF IJODIDA INTERTEKSTUALLIK VA UNING MANBALARI	41
S.I. SAATOVA. O‘ZBEK TILIDA LISONIY SHAXSNI SHAKLLANTIRISHDA YOSH OMILI.....	51
S.T. ISRAILOVA. MENTAL BIRLIKLARDA RANG KOMPONENTLI BIRLIKLAR	59
S.A. QAHNAROVA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA HARAKAT VA HOLAT SEMALI LUG‘AVIY BIRLIKLAR SEMANTIKASIGA DOIR TADQIQOTLAR.....	67
С.А. БАБАНАЗАРОВА. ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎХШАТИШЛАР ТАДҚИҚИ ...	78
O.X. ABDULLAYEVA, S.S. XUDAYAROVA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO‘Z BIRIKMASIGA TA’RIF, TAVSIF VA TASNIF MASALASI	84
Z.Yo’.BOLTAYEVA. MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARI VA O‘G‘UZ DIALEKTI.....	98
G. OCHILOVA, F. JUMAYEVA. FE’LNING O‘TGAN ZAMON SHAKLLARI VA SEMANTIK ASIMMETRIYA	104
A.A. УБАЙДУЛЛАЕВ. АЛИШЕР НАВОЙИЙ ИЖОДИДА БАРҚАРОР БИРИКМАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ.....	115
С. БАРАТОВА. “САБОТ УЛ-ОЖИЗИН”ДА ТАЖНИСНИНГ ЎРНИ.....	123
М.М. ХРОЖИДДИНОВА. ВУЛЬГАРИЗМЛАР КОННОТАЦИЯСИ ВА ПРАГМАТИКАСИ.....	130
L. G‘ANIYEVA. O‘ZBEK TILI DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARIDAGI PARADIGMATIK MUNOSABATLAR.....	137
M.B. SAYDALIYEVA. ALPOMISH, BARCHINOY VA BOYCHIBOR MILLIY PRETSEDENT NOMLARINING DEONIM SIFATIDA QO‘LLANISHI.....	147

D.SH. BULTAKOVA. O‘ZBEK YOSHLARI NUTQIDAGI SLENGLAR.....	155
AYNUR O‘Z O‘ZJAN, S. BOZOROVA. BA‘ZI ILMIY TERMIN VA LEKSEMALARNING GAZETA LEKSIKASIDAGI O‘RNI	161

SECTION 2.

TURKOLOGY: YESTERDAY AND TODAY

Ә.Ш. ЮСУПОВА. XIX ГАСЫРДА КАЙБЕР ТӨРКИ ТЕЛЛӘРНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЯ ТАРИХЫННАН.....	168
A. AHMADOUGHLI. ALİ ŞİR NEVAYİ’NİN ESERLERİNİ ANLAMAK İÇİN KALEME ALINAN SÖZLÜKLERİNDEN BİRİ: LÜGATİ NADR ALİ	186
Д.Т. АРЗИЕВА. Ўлчов бирликларини “БОБУРНОМА” АСАРИДА ҚЎЛЛАНИШИ	193
A.A. UBAYDULLAYEV, M.I. TURSUNOV. “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA ANTROPONIMLARINING LINGVISTIK TAHLILI	202
G.A. SHARIPOVA, M. KURBANOVA. TURKCHA MATNLARDAGI METAFORALAR TADQIQIDA KORPUSGA ASOSLANGAN TAHLIL.....	210
Н.У. САЛИМБЕКОВ, К.А. РАХМАТЖОНОВА. ЖАНУБИЙ ОСИЁГА ТУРКИЙ ТИЛЛАР КИРИБ КЕЛИШИНИНГ ИЛК БОСҚИЧЛАРИ ХУСУСИДА	224
D. MUTALOV. ÖZBEKÇE VE TÜRKÇE KONUŞMA FİİLLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ	233
Z.Yu. IBRAGIMOVA, R. MADAMINOVA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AREAL LINGVISTIKA SOHASINING DOLSARBLIGI	242
N.O. AVAZOVA. SHEVA LEKSIKASIDA DIALEKTAL SO‘Z TURLARI	248
S.A. TURSUNOVA, SH.I. ISTAMOVA. MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA TIBBIYOTGA OID TERMINLARINING TASNIFI VA TADQIQI	256

SECTION 3.

APPLIED LINGUISTICS AND COMPUTATIONAL LINGUISTICS

Д. ШОНАЗАРОВА. ИНТЕРВЬЮДА ДИСКУРС ТУШУНЧАСИ	267
Г.Н. ХИДИРОВА. НАЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА В АСПЕКТЕ АКТУАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ЛИНГВИСТИКИ.....	275

N.Z. ABDURAXMONOVA, M. HAKIMOV, G.G'. XOLIYOROVA. NLP TEKNOLOGIYASI VA LINGVISTIK INSTRUMENTLAR.....	284
N.Z. ABDURAXMONOVA, G. SHAMSIYEVA, M.A. JO'RAQULOVA. MASHINA TARJIMASIDA MATNNI SINTAKTIK TAHLIL QILISH BOSQICHI.....	292
A.З. ОТЕМИСОВ. ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА МОРФОЛОГИК АНАЛИЗАТОРЛАР ЯРАТИШ ВА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ТАЖРИБАСИДАН.....	297
Б.А. ЮНУСОВА. КОМБИНАТОР ТИЛШУНОСЛИКДА ВАЛЕНТЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ	302
О.О. YULBARSOV. КОМПЬУТЕР LINGVISTIKASIDA NEOLOGIZM O'RGANISH OBJEKTI SIFATIDA	306
О.Х. ABDULLAYEVA, F.B. NIZOMOVA. O'ZBEK TILIDA SIFAT SO'Z TURKUMINI MODELLASHTIRISHDA SO'Z YASALISHI VA OMONIMIYA MASALASI	314
M.Ya. URAZALIYEVA. KORPUSDA MORFOLOGIK ANALIZATORNING LINGVISTIK TA'MINOTI	322
M.I. ERGASHEVA. BILINGVIZMNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O'RNI	329
I.A. XOLMONOVA. O'ZBEK-TURK TILLARI PARALLEL KORPUSINI TUZISH ALGORITMI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR.....	336
J.B. TURSUNOVA. QIYOSIY VA O'XSHATISH SODDA GAPLAR PRESUPPOZITSIYASI	342
M.SH. SATIMOVA. TRANSPOZITSIYA HODISASINING LINGVISTIK TAHLILI	348
M.M. RAXMATILLOYEVA. AVTOMATIK TARJIMA TIZIMIDA SINTAKTIK QOLIPLAR	353
D.D. GOFUROVA. NUTQIY AKTDA MADANIYAT: BEXABITIVLAR (ILTIFOT- MAQTOV) MISOLIDA.....	359
L.O'. ERGASHEVA. XORIJIY TILNI O'QITISHDA YOZISH KOMPETENSIYASI VA UNI RIVOJLANTIRISH USULLARI.....	367

SECTION 4. PROBLEMS OF UZBEK LANGUAGE EDUCATION

Ш. НАРАЛИЕВА, Ҳ. ҲАМРОЕВА. ОНА ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТАМОЙИЛЛАРИ.....	375
Ш. КЎЧИМОВ, Г. МАМЕДОВА. МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ РАСМИЙ ИШ УСЛУБИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР.....	385

U.R. XALMUXAMEDOVA. ARAB YOZUVIDAGI MUMTOZ ADABIY MANBALARNI O'QITISHDA TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH.....	395
N.I. BEKMUHAMEDOVA. O'ZGA TILLI GURUHLARDA TIL O'QITISHDA INFOGRAFIKADAN FOYDALANISH	402
G.A. ASILOVA. O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA GAPIRISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH.....	408
M.T. AXMEDOVA, N.E. AXMEDOVA, M.M. MANSUROVA. O'ZBEK TILINING DAVLAT TILI SIFATIDAGI NUFUZI VA MAVQEINI TUBDAN OSHIRISH BO'YICHA TAVSIYALAR.....	416
D.A. MIRVALIYEVA. YOZISH KO'NIKMASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI.....	425
N.G. ALAVUTDINOVA. IJODIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI	431

SECTION 5. METHODOLOGY OF THE UZBEK LANGUAGE

M.M. KURBANOVA, Z.F. KARIMOVA. BADIY MATNDA MUROJAAAT SHAKLLARI	440
Z.T. TAXIROV. BADIY HUTQNI YUZA GA CHIQRUVCHI LINGVISTIK-SEMANTIK VOSITALARDA SUB'Yektiv MUHOSABATNING AKS ETIШИ.....	449
G. KELDIYOROVA. ERKIN VOHIDOV SHE'RIYATIDA OKSYUMORON OXYMORON IN THE POETRY OF ERKIN VAHIDOV.....	464
Ш.М. ИСКАНДАРОВА, Д.Х. ҚЎЛДАШЕВА. ФУРҚАТ ҒАЗАЛЛАРИДА МЕТАФОРАНИНГ ЎРНИ.....	470
N.Sh. INOGAMOVA. IQBOL MIRZO SHE'RLARIDA BADIY TAKRORNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI.....	477
F.R. TOPILDIYEVA. FARIDA AFRO'Z SHE'RIYATI LEKSIKASI XUSUSIDA	484
D.M. NASRIYEVA. ISAJON SULTON BADIY MATNIDA QO'LLANGAN FITONIM VA ORNITONIMLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI	492
S.A. TURSUNOVA. MUROD MUHAMMAD DO'STNING "GALATEPAGA QAYTISH" ASARIDA IRONIK MAZMUN IFODALASHGA XIZMAT QILGAN LISONIY (INTONATION-FONETIK) VOSITALAR	500
D.N. SARBAROVA. USMON AZIM SHE'RLARIDA IJTIMOY DEYKSISNI HOSIL QILUVCHI BIRLIKLAR	510
M.A. KARIMOVA. MUHAMMAD YUSUFNING "VATANIM" SHE'RIDAGI ALLUZIV NOMLAR XUSUSIDA.....	517

M.S. MIRSOATOVA, N.A. TOSHPO'LATOVA. BADIY MATNDA QO'LLANILGAN HISSIY IFODALARNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI	524
M.A. XALOVA. ZEBO MIRZO BADIY OLAMI	531
Д.Ж. ХАМРОЕВА. ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ҚЎЛ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ ОБРАЗЛАНТИРИЛИШИ	538
N.A. TUROBOVA. BADIY MATNNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI.....	546
O.F. ALIYEVA. MILLIY ETNOFRAZEMALARNING O'RGANILISH TARIXI.....	553
D.B. BAHRIIDINOVA, S.A. XOLMONOVA. RETRONIMLAR VA PALINDROMIYA, ULARNING O'ZBEK SHE'RIYATIDAGI AHAMIYATI	561
Х.Қ. ЙЎЛДАШЕВА. БАДИЙ МАТННИНГ НУТҚ ВАЗИЯТИ ВА МУЛОҚОТ ШАРОИТИ ОМИЛИГА АСОСЛАНГАН СОЦИОПРАГМАТИК ТИПЛАРИ	568
M.X. ПАРДАЕВА. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН АЙРИМ МУСТАҚИЛ СЎЗЛАРНИНГ ГРАММАТИК МАЪНО ВА МУАЙЯН ВАЗИФАЛАР БАЖАРИШИ	574
Д.А. ЮНУСОВА. ШАВКАТ РАҲМОН ИЖОДИДА МЕТАФОРЛАРНИНГ СИНТАКТИК-СТИЛИСТИК КОМБИНАЦИЯЛАРНИ ҲОСИЛ ҚИЛИШИ.....	580
R. MASHARIBOVA. “MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDAGI TROPLAR	587
U.A. YOKUBBAYEVA. “DAFTAR” LEKSEMASI KOMPONENTLIGIDA YUZAGA KELGAN YANGI IJTIMOY-SIYOSIY BIRLIKLAR XUSUSIDA.....	594
O.R. YULDASHEVA. TIL VA MADANIYAT MUNOSABATINI O'RGANISHDA MAQOLLARNING O'RNI	599
З. НАРИМАНОВА. ЖЕК ЛОНДОН ҲИКОЯЛАРИДАГИ ЎХШАТИШЛАР ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА	605
D.X. YO'LDOSHEVA. DRAMATIK MATNDA PLEONAZMNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI	611
S.F. NURMANOVA. IJODKOR IDIOSTILINI NAMOYON QILISHDA BADIY KONSEPTLAR MUNOSABATI	618

SECTION 6.

COMPARATIVE LINGUISTICS AND TRANSLATION STUDIES

M.И. ИСМОИЛОВА, М.М. КУРБАНОВА. ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚАРАШЛИЛИК ТЕГИШЛИЛИКНИНГ ЛЕКСИК ВА СЕМАНТИК ТАРКИБИ	625
O.A. ТУРАКУЛОВА. ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЁЗМА САВОДХОНЛИКНИ ОШИРИШ УСУЛЛАРИ	634

T.R. YANDASHOVA. O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA GO‘ZALLIK KONSEPTINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK-STRUKTUR TADQIQI.....	638
N.S. AVEZOVA. O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA INSON A‘ZOLARI HARAKATINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR TARJIMASI TAHLILI	647
K. ABDULLAYEVA. MODAL SO‘ZLARNING MATNNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI	656
O. QULMAMATOV. LINGVOMADANIY ASPEKTD “YUMOR” TUSHUNCHASI.....	661
N. MAMATKULOVA. O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MEHMONDORCHILIK UMUMIY SEMALI MAQOLLARNING AKS ETISHI.....	669
С.Б. ИМ. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	673
М.У. АБДУРАХМАНОВА. ЎЗБЕК ТИЛИДА ҒИЛАЙЛИК АТАМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ.....	681
М.Б. ХУЖАМКУЛОВА ТИЛ БИРЛИКЛАРИГА КОММУНИКАТИВ ЁНДАШУВ.....	687

SECTION 1. THEORETICAL ISSUES OF UZBEK LINGUISTICS

ЎЗБЕК ТИЛИ - МИЛЛАТНИНГ МАЪНАВИЙ-РУҲИЙ БОЙЛИГИ

Раъно Сайфуллаева

Ўзбекистон Миллий университети профессори,
филология фанлари доктори

Абузалова Меҳринисо

Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Annotation. The article discusses the directions of the development of linguistics in our country, the fact that the Uzbek language is becoming a matter of state importance, some problems that arise in this area, and solutions that need to be implemented for the development of the area.

Keywords: Uzbek language, vocabulary, branch linguistics, linguistics, national significance

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда тилшунослик фанининг ривожланиш йўналишлари, ўзбек тилининг давлат аҳамиятига молик масалага айланиб бораётгани, бу борада юзага келаётган айрим муаммолар, тилшунослик фанини ривожлантириш бўйича амалга оширилиши лозим бўлган ечимлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: ўзбек тили, луғат, соҳа тилшунослиги, тилшунослик, миллий қадрият.

Бугунги кунда миллий қадриятларимизга бўлган эътибор, эҳтиромни ўзгача таърифлаш мумкин. Ҳам моддий, ҳам номоддий қадриятларимиз тикланди, моддий саналган осори атиқалар, ўзбек миллий буюмлари;

номоддий бўлмиш урф-одатларимиз, анъаналаримизга муносабат ўзгарди. Айниқса, миллатимизнинг энг азиз неъматлари саналган қадрли тилимизга эътибор кучайди. Она тилини асраш, уни янада бойитиш ва ривожлантириш йўлидаги энг муҳим қадамлардан бири, тарихий воқеа сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрда ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони асосида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган кун – 21 октябрь санасини “Ўзбек тили байрами куни” деб эълон қилиниши бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси 75-сессиясида жаҳон минбаридан туриб глобал аҳамиятга эга долзарб масалалар юзасидан ўз нуқтаи назарини ўзбек тилида ёритиб берганлигидир.

Дарҳақиқат, тилимиз бойлигимиздир. Бойлик кўз қорачиғидай асралади, авайланади, эъзозланади. Тилнинг асосий бойлиги сўз ҳисобланар экан, уларнинг асрлар оша йўқолиб кетмаслиги учун ҳам луғатлар тартиб берилади. Бу қадимий анъана бўлиб, ҳозиргача сақланиб ўрганилиб келинаётган тарихий луғатлар бундан гувоҳлик беради. Манбалар гувоҳлик беришича, Истиқлолдан олдин 1981 йилда чоп этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га 60 минг сўз киритилган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларида чоп этилган беш жилдли изоҳли луғатда эса 80 мингдан ортиқ сўз изоҳланди. Ҳозирги ўзгаришлар, янгиланишлар, шунингдек, шевага хос сўзлар ҳам ўрганилиб луғатдан жой олса, луғат бойлигимиз 150-160 минг сўздан ошиши мумкин экан. Бу эса тилшунос, адабиётшуносларимиздан изланишни, илмий тадқиқни талаб этади.

Атоқли ёзувчиларимиздан бири Пиримкул Қодиров ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган йилда (1989й.) журналлардан бирига берган интервьюсида "Тилидан айрилган халқ маънавий Ватанидан жудо бўлади", деган ҳақли фикрни илгари сурган эди. Дарҳақиқат, биргина тилда Ватан,

маънавият, маданият, тарих мужассам. Тарихимиз қатларида ўзбек тилини атайлаб сиқиб чиқаришга уриниш орқали миллий маданият, кадрият ва ўзлгимизни йўқотишга бўлган чин маънодаги курашлар бўлган. Бунга қадимдан ва яқин ўтмишимиздан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Дарҳақиқат, ўзбек тилининг расмий тил сифатида яшаб қолиши учун қилинган биринчи ҳаракат бундан роппа-роса ўн бир аср олдин қилинган.

X асрда Қорахонийлар давлати асосчиси Буғрохон ҳокимият тепасига келгандан сўнг Туркистондаги қабилалар унинг ҳукмронлигида бирлашдилар ва давлат тили туркий (ўзбек) тил ҳисобланди. Манбаларда XV асрда эски ўзбек тилининг “яшаб” қолиши учун унга иккинчи маротаба давлат тили мақоми берилиши Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро замонасига тўғри келганлиги хусусида маълумотлар берилади. Ўзбек (туркий) тилини форс-тожик тили соясидан қутқариш, унинг имкониятларини асослаш, ҳақоратланган тилни “шеърят осмонига кўтариш” муаммоси буюк мутафаккир шоир, давлат арбоби Алишер Навоий зиммасига тушади. Уларнинг замонида ўзбек тили давлат аҳамиятига молик масалага айланади.

Демак, ўзбек тилини бор бўй-басти билан сақлашга қарата уринишлар кўп маротаба бўлган. Бугун бизнинг вазифамиз эса қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни авайлаш, асраш, қўриқлашдир.

Ҳақиқатдан ҳам бугунги кунда миллий кадриятларимизга бўлган эътибор, эҳтиромни ўзгача таърифлаш мумкин. Ҳам моддий, ҳам номоддий кадриятларимиз тикланди. Моддий саналган осори атиқалар, ўзбек миллий буюмлари-ю байрам-тантаналари; номоддий бўлмиш урф-одатларимиз, анъаналаримизга муносабат ўзгарди; 1990 йилдан бошлаб ўзбек миллий грамматикасини яратиш учун қатор тадқиқотлар режаси белгиланди, тадқиқот натижалари асосида тилнинг миллий хусусиятлари акс этган дарсликлар яратиш иши йўлга қўйилди; ўзбек тилининг изоҳли луғати, имло луғати,

мактаб ўқувчилари учун алоҳида турли номларда луғатлар яратила бошланди; 2016 йил май ойида Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университетининг очилиши; ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 30 йиллигини нишонлаш борасида қабул қилинган қарор ва 2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепциясида белгиланган вазифалар ўзбек ҳуқуқий тилининг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Барча соҳа вакиллари учун ўзбек тилининг ономастик луғатларини яратишга хизмат қиладиган тадқиқотларни яратиш, қўшни мамлакатлар ва қардош туркий халқлар тиллари билан қиёслаш, луғатлар билан ишлаш имкониятини юзага чиқариш ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларга алоҳида эътибор қаратиш тавсия қилинди.

«Глобаллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди... Яна бир муҳим вазифа фундаментал тадқиқотлар, саноат, банк-молия тизими, юриспруденция, дипломатия, тиббиёт ва бошқа тармоқларда давлат тилини тўлақонли қўллаш билан боғлиқ» (Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”// 2019 йил, 21 октябрь// <http://uza.uz/oz/politics/>) каби чора-тадбирлар кўндаланг турган пайтда она тилимиз камолига ғов бўлаётган, унинг файзли ва мусаффо муҳитини бузишга қаратилган иллатларнинг мавжудлиги кишини ғазаблантиради.

Русча сўзларни аралаштириб гапириш, рекламаларда, пешлавҳаларда имло билан боғлиқ хатоликларга йўл қўйиш, ном қўйишда “жарангдор” деб топилиб ҳар қандай чет сўзларни қўллаш (масалан, савдо дўконлари, гўзаллик салонлари, кафеларга “Черадейка”, “Эстел”, “Ла сирена” “Лавитта”..... каби

номлар қўйилган) шулар жумласидандир. Рекламаларда *қаровсиз қолган нарсалар* ўрнида *қарорсиз қолган нарсалар*; *Истанбул* ўрнида *Истамбул*; яқинда ўзбек тилини тарғибот қилиш учун бир гуруҳ ўқитувчи ва ўқувчиларнинг қўлларида “*привет эмас, ассалому алейкум*” деб ёзган реклама қоғозларида ҳам имловий ва услубий хатолар қўлланганки, бу тилга бўлган бепарволикдир. Тилнинг ҳам ижодкори, ҳам истеъмолчиси бўлган халқ ўз лисонини асло беэътибор қолдирмаслиги лозим. Соф ўзбек тилида мулоқот қилишнинг ўзи ҳам миллат тилига бўлган ҳурматнинг нишонаси саналади. Тилнинг миллий жозибасини оширувчи қудрат қонун эмас, балки халқнинг ўзидир. Чунки муайян тилда ҳеч ким гапирмай қўйса, у ижтимоий муносабатлар жараёнига татбиқ этилмаса, ўз жозибасини йўқотади.

Маълумки, она тили умумий ўрта таълимда ҳам, ўрта махсус таълимда ҳам, кейинчалик олий таълим филология ихтисослигида ҳам ўрганилади. Она ўзбек тилини ўқитишдан мақсад эса тил захирасини, бойлигини билиб олиш ва уни амалиётда қўллай билиш. Аслида ҳам шундай бўлдимиз? Йўқ. Ўқувчи, талаба, абитуриентларнинг вақти она тилини эмас, она тили грамматикасини ўрганишга кетди. Яъни товушлар таснифи, қўшма гапнинг турлари, эргаш гапнинг қўринишлари, кесимнинг ифодаланиши каби. Дейлик, бугунги кун ёшлари ўртасида қовун навлари, узум навлари, дарахт турларини ёки бўрон билан довулнинг фарқига борадигани кам топилади. Ёки полопон(қушнинг боласи, қўзичок(қўйнинг боласи), тойчоқ(отнинг боласи), бўталок (туянинг боласи), увилдирик(баликнинг личинкаси, кучук (итнинг боласи) эканлигини ёшлар шаррос айта оладими? Зоғора балиқ ўрнида сазан балиқ деб ўрганишди. Демак, ўзбек тили сўз дунёси эмас, тилшунос-олимлар учун зарур бўлган грамматика ўрганилди.

Худди шундай соҳа лингвистикасига ҳам бефарқ қаралди. Лингвистика билан бошқа соҳалар ҳамкорлиги, интеграциясига аҳамият қаратилмади, соҳа терминологиясининг илмий вариантлари бўйича турли луғатлар яратилди,

илмий тиббиёт тили, илмий иқтисодиёт тили, илмий анатомия тили ва бошқалар шаклланди. Аммо мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида, жумладан, давлат бошқаруви, замонавий ва инновацион технологиялар, саноат, банк-молия тизими, ҳуқуқшунослик, дипломатия, ҳарбий иш, тиббиёт ва бошқа соҳаларда давлат тилининг имкониятларидан тўлиқ ва тўғри фойдаланишга эришиш; ўзбек тили луғат бойлигини оширувчи соҳавий-терминологик, изохли луғатлар яратиш вазифаларига тўлақонли эришилди деб бўлмайди.

Дарвоқе, ҳар қандай инқироз нафақат қийинчиликлар, балки "имкониятлар эшиги" очилаётган ажойиб даврдир. Янги фикрлар, ижодий кашфиётлар ва яратувчи ғоялар учун энг яхши вақтдир. Бугун бутун дунёда бўлгани сингари Ўзбекистон халқи ҳам синовли даврни бошидан кечирди, бутун бошли кишилик жамияти учун синов-имтиҳон даври бўлган пандемияда кўринмас ёв билан курашди. Пандемия сабаб бир қанча бирликлар нутқимиздан мустаҳкам ўрин эгаллади. Биргина коронавирус билан боғлиқ ўндан ортиқ *кўзга кўринмас ёв, тождор вирус, инсониятни иложсиз қолдирган вирус, тождор вируснинг тожи, хавфли ёв, тожли душман, кўзга кўринмас митти офат, тож кийган вирус, дунё иқтисодини емирувчи касаллик, инсон саломатлигининг кушандаси, чекинмаётган ёв, оламий фалокат* каби перифрастик, метафорик бирликларнинг фаол қўлланишда эканлигини кузатамизки, булар бевосита тиббий нутқ билан боғлиқ. Ёки иқтисодиёт тили билан вобаста *тушган пул, солиққа тортмоқ, пул айланмаси, инвестицион жозибадорлик, кредит портфели, иқтисодий ўсмоқ, қиймат занжири, доллар тушмоқ, пул алмаштирмақ* каби кенг тарқалган, одатий бирликка айланган иқтисодиётда қўлланаётган метафоралар каби ифодаларни хоҳлаган соҳа контекстидан мосини келтириш мумкинки, соҳаларда қўлланаётган ўзбек тили имкониятларини тавсифлаш,

тадқиқ қилиш ўзбек тилшунослиги олдида ҳам турган бош вазифалардан саналади.

Бир сўз билан айтганда, тил миллатнинг маънавий-руҳий бойлиги, мулки экан, унга ҳурмат билан қараш, эъзозлаш, унинг юксалиши, тилимизнинг софлиги, бойлиги йўлида курашиш, миллий қадрият даражасига кўтариш барчамизнинг олий бурчимиздир. ЮНЕСКОнинг маълумотига кўра, бугунги кунда бир ҳафта ичида битта тилнинг йўқолиш хавфи мавжуд. 1996-2000 йилларда ЮНЕСКО томонидан “Дунёда йўқолиш хавфида турган тиллар атласи” (“Атлас мировых языков, находящихся под угрозой исчезновения”) яратилиб, унда бугунги кунда турли қитъаларда 1000 дан ортиқ тилларнинг ўлик тилга айланиш ҳолати қайд этилган. Дунёда 6 мингга яқин тил бўлса, улардан 100 га яқини давлат тили мақомига эга экан. Ўзбек тили шу 100 рақами ичида турган экан, нуфузли тиллардан бири саналишини асло ёддан чиқармаслигимиз керак. Зеро, маърифатпарвар аллома Исҳоқхон Иброт айтганидек, “ўз тилига садоқат – бу ватаний ишдир”. Ўзбекистон истиқлолининг энг буюк неъматларидан бири сифатида тил мустақиллигини кўрсатиш мумкин. Зеро, тил мустақиллигисиз мустақил давлатнинг ўзини тасаввур этиш мумкин эмас. Шу маънода тилимиз жозибаси, унинг инсон ҳаётида тутган ўрни, бекиёс аҳамияти, муомала маданияти, нутқ одоби ҳақида билим ва кўникмаларга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига

бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”// 2019 йил, 21 октябрь//
[http: //uza.uz/oz/politics/](http://uza.uz/oz/politics/)

3. Миртожиев М.,Маҳмудов Н. Тил ва маданият.— Тошкент: Ўзбекистон, 1992.— 110 б.М.Курбанова, М.Йўлдошев. Матн тилшунослиги. — Тошкент: Университет, 2014
4. Kurbanova M., O'zbek alifbosi xususida, O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari, 2017
5. Kurbanova M, Matn nazariyasining dolzarb muammolari O'zMU xabarлари, 2016

МСБ БОШЛАНМАСИНИНГ МАТНДА БОҒЛОВЧИЛИК РОЛИ

Курбанова Муҳаббат Матякубовна

Филология фанлари доктори,
ЎзМУ ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири, профессор

Аманов Абдижаббор Саттарович

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph.D),
Наманган давлат университети

Аннотация: Мақолада мураккаб синтактик бутунлик, адабий матнларнинг лингвистик бирикиш соҳаси ва уни ташкил этувчиларнинг хусусиятлари кўриб чиқилади. Мураккаб синтактик бутунлик нутқнинг структур-семантик жиҳатдан катта бирликларидан бири сифатида ўзининг композицион тузилишига эга. Мураккаб синтактик бутунлик таркибидан жой олган гапларнинг барчаси ўзига хос хусусиятга эга, лекин биринчи гап ўзининг мазмунан бошқа гаплардан анча мустақил экани билан ажралиб туради. Шунингдек, мақолада мураккаб синтактик бутунликни лингвистик ва услубий бирлик сифатида талқин этилади. Лингвистик жиҳатдан микроматннинг тузилиши, семантикаси ва вазифаси таҳлил қилинса, услубий жиҳатдан мураккаб синтактик бутунлик изчил ўзбек нутқини ривожлантириш бирлиги сифатида кўриб чиқилади. Мақолада муаммонинг ўрганилиш даражаси ҳамда бу соҳадаги илмий баҳс мунозараларга ҳам тўхталинади. Мақолада тавсифий, анализ ва синтез методларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: матн, микроматн, гап, матн синтаксиси, сўз шакли, боғланган нутқ.

Abstract: The article analyzes complex syntactic integrity, the field of linguistic integration of literary texts and the features of its constituents. A complex syntactic integrity has its own compositional structure as one of the large structural-

semantic units of speech. All the sentences that are part of the complex syntactic integrity have their own characteristics, but the first sentence is distinguished by its content being quite independent from other sentences. Also, the article interprets the complex syntactic integrity as a linguistic and stylistic unit. Linguistically, the structure, semantics and function of the microtext are analyzed, while methodologically complex syntactic integrity is considered as a unit of development of coherent Uzbek speech. The article discusses the research level of the problem and the scientific debate in this area. Descriptive, analytical and synthesis methods are used in the article.

Keywords: text, microtext, sentence, text syntax, word form, connected speech.

Аннотация: В статье рассматривается сложная синтаксическая целостность, область языковой интеграции художественных текстов и особенности ее компонентов. Сложное синтаксическое целое имеет свою композиционную структуру как одна из крупных структурно-смысловых единиц речи. Все предложения, входящие в состав сложного синтаксического целого, имеют свои особенности, но первое предложение отличается тем, что его содержание совершенно независимо от других предложений. Также в статье сложное синтаксическое целое трактуется как языковая и стилистическая единица. В лингвистическом плане анализируются структура, семантика и функция микротекста, а методологически сложная синтаксическая целостность рассматривается как единица развития связной узбекской речи. В статье рассматривается исследовательский уровень проблемы и научная полемика в этой области. В статье использованы описательный, аналитический и синтезирующий методы.

Ключевые слова: текст, микротекст, предложение, синтаксис текста, связная речь, формирование текста.

Кириш

Баъзи бир олимлар мураккаб синтактик бутунликни мазмун нуқтаи назардан кўриб чиқиб, матннинг изчиллигини мантикий мувофиқлиги билан тенглаштирадilar. Бундай тенглаштиришни тўғри деб бўлмайди.

Маълумки, “матннинг мантикий уйғунлиги умумий матннинг уйғунлиги билан бир хил эмас, чунки матн мантикий жиҳатдан қарама-қаршиликлари, номувофиқликлари, узилишлари ва бошқалари ўзида ифодалаши мумкин, бу мантикий birlik учун ноқонунийдир”[Гальперин, 1981:16].

Гапдан каттарoқ бўлган матн birlik масаласи биринчилардан бўлиб А. Пешковский томонидан ўрганилган [Пешковский, 1938: 438]. Бироқ у мазкур birlikни номловчи аниқ бир атама йўқлигини таъкидлаб, ушбу birlikни “абзац” атамаси билан белгилайди. Бу фикрга тўла қўшилиб бўлмайди, чунки абзац шаклий-мазмуний қурилиши жиҳатидан махсус семантик ва синтактик birlik сифатида мавжуд эмас.

Мустақил гаплари ўзидан каттарoқ бўлган birlikларга бирлаштириш усуллари ўрганишга Г.Я. Солганик асарларини мисол қилиб келтириш мумкин [Солганик, 1973:86]. Муаллиф гапларнинг бирлашиш усуллари ўрганар экан, гаплардан каттарoқ бўлган birlikларни мураккаб синтактик бутунлик ёки “насрий бандлар” каби таснифлайди.

Н.Д. Зарубинанинг сўзларига кўра, “суперфразавий birlikнинг бошланмаси ҳар доим мустақил бўлиб, мустаҳкам асосга эга. Мустаҳкам асос атамаси Й.Мистрик тушунчаси бўйича айтилганда, биринчи гапга эга вазифасида отнинг қўлланишидир [Мистрик, 1967:3]. Бундай гаплар мустақил эканлиги ва матннинг бошқа гапларига мазмунан тобе бўлмаслиги билан ажралиб туради. Уларда контекстга боғлиқлик кўрсаткичлари бўлмаслиги керак” [Зарубина, 1979:106].

Маълумки, гап тилнинг энг юқори поғонасини ташкил этувчи бирлик саналади. Аммо гап нутқий жараёнда энг кичик бирликлар сирасига киради. Шунинг учун ҳам гапни матннинг қурилиш материали тарзида талқин этиш мақсадга мувофиқ [Курбанова ва Йўлдошев, 2014:6]. Муайян воқеа ёхуд ҳодиса ҳақида яхлит тасаввурнинг юзага келиши учун баъзан бир неча гаплар тузиш талаб этилади. Айнан ана шундай тузилмаларни тилшуносликда мураккаб синтактик бутунлик тарзида талқин этилади. Мураккаб синтактик бутунлик нутқнинг структур-семантик жиҳатдан катта бирликларидан бири сифатида ўзининг композицион тузилишига эга. Мураккаб синтактик бутунлик таркибига кирувчи гапларнинг барчаси ўзига хос хусусиятга эгадир. Уларнинг ичида биринчи гап, айниқса, ўзининг мазмунан бошқа гаплардан анча мустақил экани билан ажралиб туради. Айрим тадқиқотчилар ушбу гапни “бошланма”(зачин) деб аташади. Бошланмада, одатда, фикрнинг бошланиш моментини шакллантириш учун махсус синтактик воситалар қўлланилади. Бошқа гапларнинг таркиби ва мазмуни, кўпинча, синтактик жиҳатдан бошланмага боғлиқ ҳолда шакллантирилади. Бошланма кўп ўринларда мураккаб синтактик бутунликни шакллантирувчи синтактик марказ вазифасини ўтайди.

МСБнинг бошланмасига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ҳар қандай нутқда фикрнинг бошланиши, уни синтактик воситалар билан ифодалаш муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил ва натижалар

МСБнинг бошланмасида аввалги МСБларда берилмаган янги фикр, хабар бошланади, бошланма ремани – “янги” ни ўз ичига олади. Биринчи гап ёки “бошланма” янги фикрни ифодалаш орқали МСБни бошлайди, унинг ривожланишини белгилайди, бундан кейинги фикр баёнига йўл очади. Шунинг учун, одатда, ижодкорлар асарнинг бошланмасига катта эътибор билан қарайдилар. Бу бежиз эмас, албатта.

Масалан: *Наврўз кун*и *Ҳамидабону қўш карнай* ва *қўш сурнайлар* товушидан уйғонди. *Байрам* либосларини кийиб, *Хонзода* бегим инъом этган чавқар отни минган ҳолда *Гулбадан* бегим ва яна уч-тўртта олийнасаб қиз-жувонлар билан шаҳар марказига қараб бораётганда *Низомни* эслади. Уни қийнамаслик учун бир баҳона топиб кема сайрига чиқмай қўя қолсамикин? Бироқ бутун *Агра* аҳолиси ва бошқа вилоятлардан келган юзлаб одамлар шаҳар марказидан ўтаётган *Ҳумоюн* мирзо ва унинг мавкабини яқинроқдан томоша қилишга интилоқда эди. Мавкабдан олдинда дарра кўтарган қўриқчилар йўл очиб боради. Улар билан кетма-кет ногорачи ва карнайчилар келяпти[7:29].

Кўпинча бошланма мураккаб синтактик бутунлик ёки бўлақларнинг қисқача мазмунини ўз ичига олади. Бошланма мураккаб синтактик бутунликнинг ташкил этувчи маркази бўлиб, кўп жиҳатдан унинг тузилишини белгилайди ва шу билан бирга ўзи ҳам ушбу тузилмага боғлиқ бўлади.

Бироқ фил устида бораётган *Ҳумоюннинг* хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд. У *Ҳамидалар* томонга юзланганда ҳам қизнинг боши оша узоқларга назар ташлайди. Нега бу йил наврўз сайлига одам бултургидан икки-уч баробар кам чиққан? Бултурги наврўзда бутун шаҳар ва унинг атрофлари ясан-тусан халойиққа тўлиб кетган эмасмиди? Наврўз кунларида бозор расталарини, кўча ва майдонларни ранг-баранг ипак матолар, гулшодалар билан безатиш одати «ойин банди» деб аталарди. Аграда бу одатни *Ҳумоюн* махсус фармон билан жорий қилган эди. *Ҳумоюн* мамлакатнинг шарқида ва ғарбида катта галабаларга эришган пайтларда унинг ҳар бир фармонини сўзсиз бажарувчилар кўп эди [Қодиров, 2018:32].

Н.Д. Зарубинанинг сўзларига кўра, “суперфразавий бирликнинг бошланмаси ҳар доим мустақил бўлиб, мустаҳкам асосга эга. Мустаҳкам асос атамаси Й.Мистрик тушунчаси бўйича айтилганда, биринчи гапда эга вазифасида отнинг қўлланишидир [Мистрик, 1967:120]. Бундай гаплар

мустақил эканлиги ва матннинг бошқа гапларига мазмунан тобе бўлмаслиги билан ажралиб туради. Уларда контекстга боғлиқлик кўрсаткичлари бўлмаслиги керак” [Лосева, 1989:106]. Аммо Лосева мураккаб синтактик бутунлик бошланмасининг қуйидаги хусусиятларини аниқ белгилаб беради:

- Мураккаб синтактик бутунлик бошланмаларида мазмуни матннинг олдинги қисмидан аниқланадиган сўзлар йўқ (олдинги мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги от, сифат, равиш, сон ва феълларга ишора қилувчи олмошлар ва олмош ўрнида қўлланувчи сўзлар).
- МСБнинг бошланмалари, одатда, ҳар қандай тузилишга эга бўлган матн турида тўлиқ шакллантирилган гаплардир.
- МСБнинг бошланмаси олдинги мураккаб синтактик бутунликнинг охирига гапига камроқ боғлиқдир.
- Мазмун моҳиятига кўра мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмаси маъно жиҳатидан янги микромавзуни бошловчиси ҳисобланади.

Мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмаси ҳақида юқорида айтилганларнинг барчаси бошланмалар синтактик (матнда янги синтактик бирликни бошлаш) ва семантик-стилистик (мураккаб синтактик бутунликнинг асосий ғоясини ифода этиш) функцияларини бажаради деган хулосага олиб келади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, асосий гаплар ва изоҳлар ёки баҳсли қисмлар аниқ ажралиб турмайдиган мураккаб синтактик бутунликлар ҳам мавжуд.

Мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмалари, кўпинча, абзацдан бошланади, айти пайтда улар МСБнинг таркибий ва мазмуний марказидир. Баъзи ҳолларда, мураккаб синтактик бутунликда асосий фикр дарҳол, матннинг бошида етказилади ва шундан кейингина изоҳли маълумотлар берилади, бошқаларида фактлар, далиллар биринчи бўлиб келади ва шундан кейин асосий фикр шаклланади.

Баъзи мисолларни кўриб чиқайлик.

Темир жиддий бола, кам гапиреди. У ўнинчи синфнинг аълочиси, Онабибини ўз синглицидек доим ҳимоясида олиб юради. У ақлли, бўй-баста келишган, кўркам йигитча. Ёз заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака қизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради [Ҳошимов, 2012:59].

Бешта гапдан иборат бу тавсифий мураккаб синтактик бутунлик аниқ параллел тузилишга эга. У умумий тавсиф билан очилиб, тузилиши параллел бўлган бешта гапдан иборат. Асосан ўтган замон хабар майлидаги феъл-кесимларга эга. Учинчи ва тўртинчи гаплар от-кесимли бўлса-да, мураккаб синтактик бутунликнинг ва бошланманинг синтактик тузилишига таъсир қилмайди. Ушбу бешта гапларнинг барчаси мазмун жиҳатдан бирлаштирилган (микромавзуни шундай белгилаш мумкин: Темир жиддий бола), мураккаб синтактик бутунлик миқёсида таққосланадиган объектлар бир хил, мантиқан тақазо этадиган **камган, аълочи, бўй-баста келишган, кўркам, сал файласуфроқ** каби бирликлар мавжуд.

МСБнинг бошланмаси (бошланмаси) сифатида турли хил гаплар қўлланиши мумкин. Қуйида улардан бир нечаси билан танишамиз:

Биз кўчиб келган ҳовли катта эди. Қатор қилиб солинган икки уй, бир айвон. Этак томонда бостирма, молхона. Ҳовли сатҳи кенг бўлгани билан кафтдек бўш жой йўқ. Яرمىсига пиёз сепилган, ярми қулупнайзор. Ундан нарида гултожхўрозлар очилиб ётибди. Нок, гилос, беҳи дарахтлари тартиб билан екилган [Абдулла Қаҳҳор, 2014:54].

Чилдирма мақомига йўргалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўргалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди [Назаров, 2013:67].

Башор она – шаддод хотин. Унча-мунча эркакни бир чўқишда қочиради. Нўғайқўрғонда биринчи бўлиб трактор ҳайдаган аёл ҳам, Йўлдош отанинг қўлидан мақтов қоғоз олган ҳам шу [Ойбек, 2004:177].

Саратон қаҳрига минди. Қуёш шафқатсиз қиздиради. Қушлар очлик азобидан нажот излаб, ўзини буғдойзорга урарди. Каттадан-кичик ҳамма далада. Оқсоқолнинг ўзи ҳам терлаб-пишиб буғдой ўради [А.Қодирий, 2017:414].

Масъуд кўчага чиққач, ҳанг-манг бўлиб қолди, йўлакнинг четида Захро турарди. Қадди-қоматига мос кийинган, оёғида баланд пошнали туфли, истараси иссиқ, чехрасида уятчан табассум... Масъуднинг юраги бўшашиб, юзи лов-лов ёна бошлади...[А.Қодирий, 2017:77].

Мисоллардан кўрдикки, бошланмаларнинг синтактик тузилиши турлича. Аммо ўзбек бадий матнларини кузатишимиз қуйидагича хулосалар чиқаришга имкон беради: янги фикр бошланишининг, бир фикрдан иккинчисига ўтишининг аниқ, такрорланадиган шакллари, синтактик усуллари мавжуд. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўплаб бошланмаларнинг синтактик тузилишида бир хиллик кўзга ташланади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий матнларида мураккаб синтактик бутунликда бир қисмли номинатив гаплар бошланма вазифасини бажариши мумкин. Кўпинча номинатив гаплар “занжир” ли боғланишда ишлатилади, ўзига хос “экспозиция” ни яратади. Бошланма оддий бўлмаган гаплар бўлиши мумкин. Ушбу турдаги қурилмалар атроф-муҳит ҳолатига хос бўлмаган феълларни ўз ичига олади. Кўпинча, бундай гаплар замон ёки макон тасвири, таъриф ёки изохдан бошланиб, умумлаштирувчи маънога эга бўлган икки қисмли гаплардир.

Тапир-тупур от чопаетганлар – бўй етган хушрўй қизлар[Қодиоров, 2018:11].

Шу орада Султоним бегим ҳам толорга чиқиб келди [7:15].

Хумоюн кўшдаги ишларини тугатгач, бек-у аъёнлар билан бирга бозга чиқди [Қодиров, 2018:57].

Тушга яқин ёмғир тинди-ю, булутлар орасидан кўм-кўк осмон ва иссиқ ёз офтоби кўринди[Қодиров, 2018:74].

Ним қоронғи, захкаш ҳужрада “улфати чор”нинг суҳбати узилмас эди [Ойбек, 2004:20].

Улар пешин намозини ўқиб бўлиб мадрасадан чиқишди [Ойбек, 2004:17].

Навоий Ҳиротга кириши билан унинг махсус фармон олиб келганлиги бутун шаҳарга яшиндек тарқалди [Ойбек, 2004:101].

Поябзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли...[А.Қодирий, 2017:28].

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди [А.Қодирий, 2017:34].

Отабек ота-она орзусига ўз таъбирича жонсиз ҳайкал бўлиб ризолиқ берди [А.Қодирий, 2017:137].

Такдим этилган мисоллар шуни кўрсатадики, “тавсифловчи” гаплар асарнинг бошида, бобларда ва бошқаларда бошланма сифатида қўлланиши мумкин. Бундай бошланмалар замонга ишора қилувчи атов гаплардан иборат бўлиши мумкин: фаслларнинг номлари: ёз, куз, киш, баҳор; ой номлари: январь, февраль ва бошқалар.

Хулоса

Бизнинг намуналаримизда қайд этилган бошланма турлари орасида энг кенг тарқалгани асар мавзусини очиб берувчи бошланмалардир. Бундай гаплар шахс ёки предметнинг муайян бир жойда, маконда ва ҳоказо эканлиги ҳақида хабар беради. Кўпинча, умумлаштирувчи маънога эга бўлган содда гаплардан фойдаланилади. Ўзбек ёзувчиларининг биз ўрганган бадиий матнларидаги биринчи гапларнинг аксарияти асар мавзусини очиб берувчи бошланмалардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
2. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Издание 6-е. М.: Учебно-педагогическое издательство. – 1938. – Т. С. 457.
3. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973. –С.86.
4. Мистрик Й. Математико-синтаксические методъ в стилистике. ВЯ, 1967. № 3.
5. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста. Синтаксис текста. –М., 1979. –С.106
6. М.Курбанова, М.Йўлдошев. Матн тилшунослиги. – Тошкент: Университет, 2014. –Б.6
7. Қодиров П. Авлодлар давони (Тарихий роман).– Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2018.
8. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста. Синтаксис текста. –М., 1979. –С.106
9. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1989. –С.61.
- 10.Асқад Мухтор. Чинор.– Тошкент: Илм-зиё-заковат, 2020. –Б. 59.
- 11.Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси.– Тошкент: Шарқ, 2012. –Б. 54.
- 12.Абдулла Қахҳор. Анор.–Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. –Б. 67.
- 13.Назаров У. Чаён йили.– Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2013. –Б. 77.
- 14.Ойбек. Навоий. роман.– Тошкент: Шарқ, 2004.
- 15.А.Қодирий. “Ўткан кунлар ”– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.

СРЕДСТВА РЕЧЕВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Фаттахова Дилорам Абдурахмановна

к.п.н., Национальный университет Узбекистана

Аннотация: В статье рассматривается проблема обучения и развития навыков обучения русскоязычных студентов использованию в речи средств речевой выразительности, для правильного, точного и эмоционального выражения мысли. В статье даются информации о средствах речевой выразительности, в частности о парафразах, которые анализируются конкретными примерами.

Ключевые слова: культура речи, коммуникативность, образность, выразительность, троп, фигура, сравнение, средства речевой выразительности, навык, обучение

Annotation: The article deals with the problem of teaching and developing the skills of teaching Russian-speaking students to use the means of speech expressiveness in speech, for the correct, accurate and emotional expression of thought. The article provides information about the means of speech expressiveness, in particular about paraphrases, which are analyzed by specific examples.

Keywords: culture of speech, communication, figurativeness, expressiveness, tropes, figure, comparison, means of speech expressiveness, skill, training.

В настоящее время при подготовке специалиста в области профессионально-педагогической деятельности необходимым требованием становится владение не только родным литературным языком, но и государственным – узбекским языком. Сущность современной системы гуманитарного образования заключается в формировании культурно развитой

и образованной личности. С этих позиций в профессиональном образовании будущих преподавателей – филологов важное место занимает умение пользоваться государственным языком в производственной и общественной деятельности, владеть культурой речи узбекского языка.

При обучении узбекскому языку специалистов в области филологии и лингвистики особое значение приобретает изучение средств речевой выразительности как своеобразных средств коммуникации. Выразительность речи достигается посредством специальных языковых средств, к числу которых относятся тропы и фигуры.

По соотнесённости тропов и фигур с качествами речи В.М. Москвин дает следующую картину.

1. Чтобы сделать речь разнообразной используются такие приёмы, как замена перифразой, местоименная замена, гиперонимизация (замена родовым именем), синонимическая замена, другие способы ухода от тавтологии.
2. Выполнению требований ситуативной уместности речи служат приёмы эвфемии.
3. К разряду приёмов неправильной речи принадлежит диакопа.
4. Фигурами краткой речи являются асиндетон, зевгма и другие типы эллипсиса, фигурами нарочито пространной речи - различные виды амплификации.
5. Изобразительность речи заключается в способности последней "сделать заказ наглядным, легко вообразимым и представимым" путём.
6. Выполнению требования номинативной точности служат термины и номенклатурные наименования, а также фигуры уточнения.
7. Богатством речи считается речь лица, не только знающего номинативные, в частности, выразительные средства языка, но, прежде всего, слова и обороты с образной внутренней формой, метафорические и метонимические наименования, перифразы и т. д. [Москвин 2000; 143].

Средства речевой выразительности узбекского языка, как стилистические средства придают речи образность и таким образом заметно обогащают словарный запас говорящих на этом языке. Они дают прекрасную возможность избежания повторов, однообразия, монотонности, стимулируют слушателей к философским умозаключениям.

Известно, что узбекский язык как один из развитых языков отличается разнообразием и богатством языковых единиц. Доказательством тому служат также средства речевой выразительности (тропы и фигуры), которые привлекают многих исследователей и методистов своеобразием и многочисленностью. Как отмечает Э. Бегматов "...тилнинг бадиий услуби бўёқдор восита ва имкониятларга бой. Улар тилшуносликда тилнинг тасвирий воситалари, шунингдек, троплар, услубий фигуралар деб юритилади" [Бегматов1975; 50].

Так, например, один из ведущих специалистов узбекского языка Р.Расулов, называя их парафразами, даёт следующую характеристику:

"... парафраза – предмет, воқеа ва ҳодисаларни ўз номи билан эмас, балки уларнинг характерли белги хусусиятларини тасвирий усул орқали ифодалаш жараёнидир" [Расулов 1997; 34].

Тропы употребляются в переносном значении в целях усиления выразительности.

Узбекские средства речевой выразительности образуются на основе расширения переноса основного значения слова. Использование слов в переносном значении - главный показатель словарного богатства и важное средство обеспечения стиля и выразительности содержания и создания образности. В конечном результате семантического переноса слова в языке возникают метафоры, метонимии, синекдоха и др. тропы. Перенос как способ образования подобных выражений имеет важную роль.

Например, оқ олтин – хлопок (метафора), ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси – Абдулла Қадири (метонимия) – основоположник узбекской романистики; чарм қўлқоп устаси – мастер кожанной перчатки, т.е. боксёр (синекдоха); фазогир – космонавт (перифраза).

Средства речевой выразительности узбекского языка обычно служат образному мышлению, которое, предшествуя мифологическому способу мышления человека, в дальнейшем способствовало возникновению художественной литературы.

Парафраза – прием, состоящий в переработке, изменении, модификации каких-либо фраз, словосочетаний из других литературных произведений. Иными словами, парафраз – это перефразировка. Это "замена слова иносказательным описательным выражением" [Терминологический словарь 2007; 869].

Парафраз является поэтическим средством и в этом качестве используется в первую очередь в художественных типах речи. Парафразируемые слова могут быть именами людей (писателей, ученых, общественных деятелей, исторических личностей). Парафразы на узбекском языке используются очень часто и активно. Они служат раскрытию характерных черт и особенностей людей, например: бахт ва шодлик куйчиси – Ҳамид Олимжон; Буюк ҳаким – Абу Али ибн Сино; бинокор - рус. экв. строитель – бино на русский язык переводится как здание. Бинокорлар мустқиллигимизнинг ўн тўққиз йиллигига атаб муносиб тухфа ҳада этишди (газетадан). Например, Х.Алимджан в своём стихотворении "Пушкин" о творчестве великого поэта говорит "рус шеърияти баҳори", т.е. сравнивает поэта с весной русской поэзии, подчеркивая этим его заслугу перед народом, как основоположника русского литературного языка. Миртемир в своём стихотворении "Сенга, республикам..." понятие "Узбекистан"

заменяет выражением “олтин пахтазор”, подчеркивая этим, что белое золото – основное достояние Республики [Хотамов 1979,180].

Названия животных: ит - инсоннинг дўсти – букв. друг человека-собака; қанотли дўстлар – крылатые друзья; ҳайвонлар подшоси – царь зверей.

Растений: барака уруғи - чигит; дала маликаси -маккажўҳори –экв. на рус. королева полей; олтин бошоқ – буғдой- пшеница; табиат неъматлари-мевалари; ўрмон маликаси – арча.

Природных явлений: кумуш чойшаб – осень; хазон фасли – куз; осмоннинг кўз ёшлари – дождь; уйғониш фасли; фасллар келинчаги – весна.

Предмет и событийные перефразы: алоқа воситаси - средства связи – язык; ақл гимнастикаси – гимнастика ума – шахмат; ер ости қасри – метро; кумуш тола – кокон; меҳр булоғи – материнское молоко; тангри сўзи – Каран; ҳаётимиз қомуси – конституция.

Географических названий: Алломалар юрти – Средняя Азия; нон шаҳри – город хлеба - Ташкент;

Техники – Зангори кема – хлопкоуборочная машина; пўлат от – трактор; Пўлат қуш ёки ҳаво кемаси – самолёт; зангори экран – голубой экран - телевизор т.д. Как видно из примеров, некоторые парафразы имеют аналоги на русском языке.

Итак, цель использования парафразы в узбекском языке - это дать предметам, явлениям выразительные наименования, а также расширить семантику перифразируемого слова значениями тех слов, которые его создают [Расулов 1997, 34].

Парафразы делают речь более яркой, запоминающейся, придают высказыванию экспрессивный оттенок.

Парафразу могут заменять предметы или явления описательными оборотами или другими (выразительным) словами: "Я полагаю, пора путешественникам в объятия к Морфею" (т.е. пора спать) (И.Тургенев).

В языке активно используется так называемые общеязыковые парафразы: животные и птицы - наши меньшие братья, верблюды - корабли пустыни.

В диссертационном исследовании И.Э.Умирова "Парафразы в узбекском языке" даётся своё толкование термина парафраза. На наш взгляд, оно дает возможность четче дифференцировать это явление от внешне сходных с ним других явлений. "Парафраза терминининг “пара” қисми ўхшаш, ёндош, жуфт маъносини англатади. Парафраза ўхшаш, ёндош, жуфт жумла демакдир" [Умиров 1996, 23].

I-глава "Лексико – семантические особенности парафразы" посвящена анализу различных типов парафраз, их отношению к синонимии. Здесь же рассматриваются их стилистические возможности и особенности, а также раскрывается роль переноса значения в образовании парафразы способами метафоры, метонимии и синекдохи.

II-глава исследования И.Э.Умирова «Грамматические особенности парафразы» включает в себя анализ их морфологических и синтаксических особенностей. Исследуя их отношение к частям речи, автором установлено, что парафразы образуются, в основном, от существительных и прилагательных. Это объясняется самой природой парафраз: они обозначают предметы и события, дают образную характеристику их сущности. При анализе синтаксических особенностей определено, что парафразы, в основном, представляют собой устойчивые средства речевой выразительности и выполняют в предложении роль подлежащего, сказуемого, определения, дополнения и обстоятельства.

Литература:

1. Бегматов Э. Нутк маданияти тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1975. №5. – Б.50.
2. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь. – М.: Феникс, 2007. – С.869.
3. Москвин В.П. Стилистика русского языка: Приёмы и средства выразительной и образной речи. – Волгоград, 2000. – С. 143.
4. Расулов Р.У. Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изохли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. - 34 б
5. Умиров И.Э.Ўзбек тили парафразлари. Филол.фанлари номзоди. автореф. – Тошкент: 1996. -23 б.
6. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча – ўзбекча изохли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 180 - б.

СИНТАКТИК ТАҲЛИЛ МУАММОЛАРИ

Юлдашева Дилором Нигматовна
БухДУ филология факультети
Ўзбек тилшунослиги ва журналистика
кафедраси профессори, п. ф. н.
yuldasheva21dilorom@gmail.com

Аннотация: Мақолада фразеологизмларнинг синтактик таҳлиliga оид баъзи муаммолар хусусида мулоҳаза юритилган.

Таянч сўзлар: синтактик омил, семантик омил, гап бўлаклари муаммоси, фраземаларнинг синтактик таҳлили.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые проблемы с синтаксическим анализом фразеологии.

Ключевые слова: синтаксический фактор, семантический фактор, проблема частей предложения, синтаксический анализ фразеологизмов

Annotation: The article discusses some problems with the parsing of phraseology.

Keywords: syntactic factor, semantic factor, the problem of parts of a sentence, parsing of phraseological units.

Формал (анъанавий) тилшунослигида¹ махсус қўйилмаган, ўрганилмаганлиги сабабли унда қатор муаммоларни келтириб чиқарган масалалардан бири лингвистик тасниф масаласи эди. Тасниф масаласи билан тилшунослар ҳар қадамда, ҳар бир ҳукмда бевосита ва билвосита тўқнашсалар-да, «тасниф ўз-ўзидан тушунарли ҳодиса» деб унга махсус эътибор бермас эдилар². Шу боис фанда қатор сунъий чалкашликлар туғилган

1 1930-2000 йиллар ўзбек тилшунослигининг ички таснифи ва унинг формал, формал-функционал (анъанавий ва ноанъанавий - систем-структур) талкин босқичлари ҳақида қаранг: Нигматова Л.Х. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар). НДА.–Тошкент:ТАИ, 2004.

2 Қар.Мадрахимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серкирралиги ва уни таснифлаш асослари. НДА. – Тошкент, 1994.

эди. Формал тилшуносликда юзага келган шундай «муаммо»лардан бири фрезамаларнинг синтактик таҳлили, аниқроғи фраземалар иштирок этган гапларда гап бўлақларини ажратиш эди. Бунда фраземаларнинг семантик жиҳатдан яхлитлиги (бутунлиги, маъно жиҳатдан битта сўзга тенглиги) асосида фразема бутунлигича битта гап бўлаги вазифасида келади³ деган ғоя илгари сурилиб, таҳлил жараёнида мураккабликлар туғдирилди. Шунинг учун бундай қарашни академик В.В. Виноградов таълимотига асосланиб, ўзбек фанига олиб кирган ва оммалаштирган Ш.Раҳматуллаев ўзининг кейинги ишларидан бирида ҳам *ақл битмади, боши ишиди* каби фраземалар эгасиз гаплар ҳосил қилади деб таъкидлайди⁴. Фраземали гаплар синтактик таҳлиliga шу нуқтаи назардан ёндашилганда мантиқий изчил илмий таснифга қўйиладиган асосий талаб— таснифнинг бир асосга таяниши⁵ бузилади. Зероки, фрезема **с е м а н т и к**, яъни **м аъ н о** жиҳатдан яхлит ва бутундир. Шу асосда уни синтактик бутунлик деб талқин этиш мантиқнинг энг асосий қонуни—айният қонуни⁶ни ҳисобга олмаслик билан тенгдир: синтактик таҳлил (гапда гап бўлақларини ажратиш) семантик асосда эмас, балки **с и н т а к т и к** талаб ва хусусиятларга таяниши лозим. Чунончи,

Бу хабарни эшитган Каримнинг тарвузи қўлтигидан тушиди гапини формал тилшунослик меъёрлари билан синтактик жиҳатдан таҳлил қилмоқчи бўлсак, қарама-қаршиликлар мажмуасига дуч келамиз. Ҳақиқатан ҳам, *тарвузи қўлтигидан тушиди* фразема, аниқлаштирилган, мукаммаллаштирилган таснифларга кўра, предикатив, гап структурали феъл фразема. Лекин келтирилган гапда *Каримнинг* таркибий қисми қайси гап бўлаги мавқеида турибди? Агар қаратқич келишликли сўз гапда фақат қаратқичли аниқловчи вазифасида келишига таянсак, у ҳолда *Каримнинг*

3 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. — Т.: Фан, 1965.

4 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. — Т.: Университет, 1992. ва б.

5 Клаус К. Введение в формальную логику. — М.: Наука. 1959. С.234.

6 Қаранг: Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. — Т.: Ўқитувчи, 1990. —Б.82-88.

кайси аниқланмишнинг аниқловчиси, деган саволлар туғилиши табиийдир. Формал тилшунослик бу саволларга асосли жавоб бера олмайди.

Фразема соф семантик бутунлик бўлганлиги сабабли унинг «семантик бутунлиги»ни синтактик бутунликка кўчириш мумкин эмас—истаган турдаги фразема (уни биз тор тушунамизми, кенг⁷ми, барибир) синтактик таҳлилда фақат синтактик белгиларга кўра тасниф этилмоғи зарур. Шунинг учун, масалан, *Мушук томдан тушди* гапи синтактик жиҳатдан **эга ~ ўрин холи ~ кесим** сифатида синтактик бўлакларга ажратилгани каби *Тарвузи қўлтигидан тушди* гапи ҳам шундай бўлакларга ажратилиши лозим.

Фраземалар таркибидан ажралган ҳолда қўлланилмайдиган сўзлар (чунончи, *абжақ, алмисоқ, ҳаш-паш, озмоқ, бино, бино қўймоқ, чоғ, жин /жини суймайди/ в.ҳ.*), фраземалар таркибидаги нумеративлар ҳам (*чимдим, шингил, оғиз / бир оғиз гап / в.ҳ.*) гапни синтактик бўлакларга ажратиш жараёнида алоҳида-алоҳида қисмларга ажратилиши зарур. Шунинг учун *ютуқ чиқди* бирикмаси қандай таҳлил этилса (эга ~ кесим), *абжағи чиқди, донғи кетди* ҳам с и н т а к т и к нуқтаи назардан шундай таҳлил этилиши лозим.

Айтилган фикр нафақат предикатив, балки нопредикатив фраземаларга ҳам алоқадордир. Чунончи, *тош юрак, кўнгли бўш, ипидан игнасиғача, кўзи тўрт* каби фраземалар ҳам *тош кўприк, қопи бўш, уйдан университетгача, сон қиймати тўрт* каби эркин бирикмалар синтактик жиҳатдан қандай таҳлил қилинса, шундай талқин этилиши шарт.

Юқорида айтилганлардан *тарвузи қўлтигидан тушди* билан *мушуги томдан тушди* орасида ҳеч қандай фарқ йўқ деган ғайриилмий хулосага келмаслик керак. Булар орасида фарқ бор, фақат у с и н т а к т и к эмас, балки с е м а н т и к фарқдир. Семантик фарқни синтактик ҳодисани баҳолашда асос қилиб олиш синтактик асосни бузишга олиб келади. Лекин жуда кўп

7 Қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи.— Т.:Ўзбекистон, 2002. —Б.190-191.

ҳолатларда синтактик ҳодисалар (жумладан, семантик ва синтактик валентликлар⁸) семантика билан узвий боғлиқ бўлади. Ҳақиқатан ҳам, *тарвузи қўлтигидан тушиди* билан *мушуги томдан тушиди* таркибидаги *тарвузи* ва *мушуги*, *қўлтиги* ва *томдан* сўзларининг синтактик хусусиятларида фарқлар мавжуд ва бу фарқлар, жумладан, *мушук* ва *том* сўзшакллариининг ажралувчанлиги, маъновий мустақиллиги билан боғлиқдир. Шунинг учун бу сўзлар семантик валентлиги асосида *қора мушуги*, *семиз мушуги...*, *баланд томдан*, *пастак томдан* каби бирикмалар ҳосил қилиши мумкин. Гап кесими ҳам ўзининг семантик валентлигига хос кенгайтирувчилар билан кенгайтирилиши мумкин. Чунончи, *Ражаббойнинг эпчил мушуги баланд томдан енгилгина сакраб, эгасининг олдига тушиди*. Бундай мустақиллик, албатта, *Ражаббойнинг тарвузи қўлтигидан тушиди* гапи таркибидаги *тарвузи*, *қўлтигидан*, ва ҳатто *тушиди* сўзларида йўқ: биз *Ражаббойнинг тарвузи қўлтигидан тушиди* гапидан *Ражаббойнинг катта тарвузи кенг қўлтигидан тап этиб тушиди* гапини туза олмаймиз. Бунинг сабаби эса синтактик омиллар билан эмас, балки семантик омил билан – *тарвузи қўлтигидан тушиди* ҳосиласининг семантик яхлитлиги, бутунлиги билан боғлиқдир. Қўшма сўз таркибидаги "сўз"лар мустақил валентликка эга бўлмагани каби фразема таркибидаги сўзлар ҳам маъновий мустақилликка эга эмас ва мустақил валентликка эга бўлолмайди. Мустақил синтактик валентликка эга бўлмаганлиги сабабли уларга г а п қурилиши таркибида гап бўлаги мавқеини инкор этиш эса фраземаларнинг гап қурилишли ва сўз бирикмаси қурилишли турларга ажралишининг инкорига олиб келиши, уларни қўшма сўзларга тенглаштиришга олиб келиши мумкин. Бундай хулоса чиқаришга эса тил фактлари тўсқинлик қилади. Шунинг учун фразема синтактик жиҳатдан ажралмайдиган таркибий қисмлардан иборат бўлса (чунончи, *дов бермоқ*, *дош бермоқ*, лекин *гаши келмоқ*, *жини қўзимоқ* эмас),

8 Қар.: Расулов Р. Лексико-семантические группа глаголов состояния и их валентность. – Т.: Фан, 1991. – С.176-177.

бундай ҳодисалар қўшма сўзлар сифатида баҳоланмоғи лозим. Шу билан фразема ва қўшма сўз орасида яна бир фарқ аниқланади – фразема таркибидаги бўлақлар синтактик функциясини, синтактик мустақиллигини сақлайди, қўшма сўз таркибий қисмлари орасида эса синтактик вазифа бажариш йўқолади, гап таркибида қўшма сўз барча таркибий қисмлари билан битта синтактик вазифани бажаради. Шунинг учун фраземаларнинг (ФР) эркин бирикмалар (ЭБ) ва қўшма сўзлар (+С) билан алоқадорлигини куйидаги жадвалда акс эттириш мумкин:

омил	хусусият	бўлинувчанлик	бўлинмаслик
Синтактик		ФР, ЭБ	+С
Семантик		ЭБ	ФР, +С

Бундан кўришиб турибдики, фразема семантик ва синтактик бўлинувчан эркин бирикма ва бўлинмас қўшма сўз оралиғида оралиқ учинчини ташкил этадиган бир ҳодисадир.

Юқоридаги баёндан фраземалар ҳеч қачон гапда бутунликда бир гап бўлаги мавқеида кела олмайди деган хулосага келмаслик керак. Улар кенгайган бирикма сифатида келганда–ҳар қандай кенгайган бирикма каби– албатта битта гап бўлаги мавқеини эгаллайди. Чунончи,

эга: ... бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмоқ сиз билан биздан лозим эмас. (Парда Турсун. «Ўқитувчи»)

кесим: Жаҳлнинг оқибати бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш бўлди. (Парда Турсун. «Ўқитувчи»)

тўлдирувчи: У ўз ғурури, обрўсига бировнинг оз-моз тил тегизишини кўтармас эди. (Ойбек)

ҳол: **Агитатор** ҳаммага маълум гапларни айтаётганини ўзи ҳам сезиб туради, шошиб **юмалоқ ёстиқ қилиб** ўтказади (Парда Турсун. «Ўқитувчи»)

Она кўзи **тўрт (бўлиб)** ўглидан хабар кутарди.

аниқловчи: (Найманчада **бўзчининг сиқиб сувини ичган** неча-неча вофурушу саррофлар ўтган. (Асқад Мухтор. «Чинор»)

Кўзи тўрт кишининг қулоғи эшик тиқиллашида ёки телефон жиринглашида бўлади.

Кенгайган бирикманинг ичида келган фразема гап бўлаги сифатида мутлақо ажратилмайди. Чунончи: ... юқори ҳокимлар олдида тилининг узун бўлганига тўла ишонган элликбоши фуқарони сира менсимади. (О.) гапида юқори ҳокимлар олдида тилининг узун бўлганига тўла ишонган кенгайган сифатдош бирикмаси битта гап бўлаги—аниқловчи вазифасида келган. Бу бирикма таркибида *тили узун (бўл-)* фраземаси ҳам мавжуд. Лекин бу фразема *ишон-* феълига боғланиб келган ва шу феъл марказида турган кенгайган бирикма таркибига киради. Кенгайган бирикма таркибида эса бу фразема мустақил гап бўлаги мавқеини эгалламайди, чунки кенгайган бирикманинг ўзи гап эмас ва гап бўлакларига ажратилиши мумкин эмас—кенгайган бирикма—маркази ва қуршов сўзлари битта гап бўлаги бўлиб келади ва улар кенгайган бирикма ичида (синтактик таҳлил талабларига кўра) ажратилиши мумкин эмас. Бунда фразема, қўшма сўз, эркин бирикма орасидаги фарқ тамоман йўқолади.

Айтган фикрлар фраземаларнинг алоҳида бир кўриниши сифатида баъзан қабул қилинадиган, баъзан рад этиладиган мақол, матал, ҳикматли сўзлар, турғунлашган иборалар, тасвирий воситаларга (парафразаларга) в.б. ҳам оиддир. Уларнинг у ёки бу даражада семантик бутунлиги бу ҳосилаларнинг синтактик бўлинувчанлигига монелик қилмаслиги керак. Семантик омил ва томон бошқа, синтактик омил ва томон бошқа. Семантик томон ва хусусият семантик омил билан, синтактик хусусият эса, табиийки, синтактик омил билан баҳоланиши лозим. Семантик асосга таяниб синтактик хусусиятни, синтактик асосга таяниб семантик хусусиятни «аниқлаш» мантикий хатодир — ҳар бир хусусият ўз асосидан келиб чиқиши шарт. Шунинг учун кўпгина синтаксисчилар синтактик моҳият (жумладан, гап бўлаклари моҳияти)ни *Арамнинг сарагини бардан сарга бўрдим* каби семантик

омилдан ажратилган «соф синтактик гап» таҳлилида кўради, чунки бунда синтаксис соф ҳолда, семантик қобикдан ажралган ҳолда воқеланади *Ражаббойнинг мушуги томдан тушди* билан *Ражаббойнинг тарвузи қўлтигидан тушди* бир хил синтактик қурилишга эга бўлади. Масалан, *Арамбойнинг сарағи бардан бўрди*. Бу қурилмада эса қаратқичли аниқловчи (*Арамбойнинг*) эга вазифасида келган қаралмиш (сарағи), чиқиш келишиги шакли билан ифодаланган воситали тўлдирувчи ёки ҳол ва феъл-кесим каби гап бўлаклари ажралиб туради. Бу қолип *Ражаббойнинг мушуги томдан тушди* шакл ва тўлдирилишидами ёки *Ражаббойнинг тарвузи қўлтигидан тушди* шакл ва тўлдирилишидами, воқеланиши синтаксис учун мутлақо бефарқдир. Бу икки гап орасидаги фарқ синтактик эмас, балки семантикдир. Семантик фарқ асосида синтактик моҳиятни белгилаш эса мантиқий ҳатодир.

Адабиётлар:

1. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.:Высшая школа, 1972.– 613 с.: Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Избр.труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. –275 с. ва б.
2. Клаус К. Введение в формальную логику. – М.: Наука, 1959. –С.234.
3. Неъматов Ҳ., Йўлдошева Д. Фраземаларнинг синтактик таҳлили ҳақида //Бухоро университети илмий ахборотлари (05-024), 2006, 2-сон.Б.48-52.
4. Расулов Р. Лексико-семантические группа глаголов состояния и их валентность. – Т.: Фан, 1991.–С.176-177.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф. –Тошкент, 1966. – Б.46.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Т.: Университет, 1992.– Б.24-25.
7. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Т.: Ўқитувчи, 1990.– Б.82-88.

MUHAMMAD YUSUF IJODIDA INTERTEKSTUALLIK VA UNING MANBALARI

Xomidova Mahfuzaxon Farxodjon Qizi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD),

Lobar Tursunova
Lingvistika yo'nalishi 2- kurs magistranti
O'zbekiston Milliy Universiteti

Annotatsiya: O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf she'rlari badiiylilik jihatdan juda go'zal va tili sodda, xalqonadir. Shoir asarlarini o'qiganimizda yoki tinglaganimizda ulardagi o'xshatishlar va qiyoslashlar har bir kitobxonni jalb qilmasdan qolmaydi. Ularda o'ziga xos milliy ifodalar, realiya birliklar, maqol, matal, o'xshatishlar faol qo'llaniladi. Shoir asarlarini o'zbek millatining so'zda aks etgan qomusi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Xususan, ijodkor asarlarida tilshunoslikka oid intertekstuallik namunalarining turli ko'rinishlarini ham uchratishimiz mumkin. Shoir turli manbalardan olingan intertekstlar orqali o'z ijod namunalarini yana ham o'qishli, g'oyaviy pishiq, mazmundor, ta'sirchan bo'lishiga erishgan. Intertekstuallik namunalari orqali shoir tarixiy voqea-hodisalarga, mashhur shaxslarga, millat madaniyatiga daxldor qahramonlarga ishora qiladi. Maqolada Muhammad Yusuf she'riyatidagi shunday misollar tahlilga tortilgan va ularning manbalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, intertekst, maqol, doston, rivoyat, tarixiy shaxs nomlari, allyuziya.

Аннотация: Стихи народного поэта Узбекистана Мухаммада Юсуфа художественно красивы, а язык прост и народен. Когда мы читаем или слушаем произведения поэта, сравнения и сравнения в них не могут не привлечь каждого читателя. Они активно используют уникальные народные

выражения, реализмы, пословицы, пословицы, сравнения. Не будет преувеличением сказать, что произведения поэта – это собрание узбекского народа, отраженного в словах. В частности, в творчестве художника мы можем найти различные примеры языковой интертекстуальности. С помощью интертекстов из различных источников поэт делал свои произведения более читабельными, идейно зрелыми, осмысленными и впечатляющими. Через примеры интертекстуальности поэт обращается к историческим событиям, известным людям и героям, связанным с культурой нации. В статье анализируются такие примеры в поэзии Мухаммада Юсуфа и выявляются их источники.

Ключевые слова: интертекстуальность, интертекст, пословица, эпос, повествование, имена исторических личностей, аллюзия.

Annotation: Poems of the People's Poet of Uzbekistan, Muhammad Yusuf, are artistically beautiful, and the language is simple and folk. When we read or listen to the poet's works, the similes and comparisons in them cannot fail to attract every reader. They actively use unique national expressions, realisms, proverbs, proverbs, and similes. It is no exaggeration to say that the poet's works are a collection of the Uzbek nation reflected in words. In particular, we can find various examples of linguistic intertextuality in the artist's works. Through intertexts from various sources, the poet made his works more readable, ideologically mature, meaningful, and impressive. Through examples of intertextuality, the poet refers to historical events, famous people, and heroes related to the culture of the nation. The article analyzes such examples in Muhammad Yusuf's poetry and identifies their sources.

Keywords: intertextuality, intertext, proverb, epic, narration, names of historical figures, allusion.

Muhammad Yusufning she'rlarini o'qigan o'quvchi cheksiz badiiy zavq olish bilan birga ko'plab ma'lumot va yangiliklar ham olishi mumkin. Muhammad Yusuf she'rlari tili juda sodda, xalqona hamda tushunarli tarzda ifodalangan. Shoir ijodida vatan, xalq, vatanparvarlik, baxt, sevgi, ayriliq kabi tushunchalar markaziy o'rinni egallaydi. Bu tushunchalar shoir mahorati orqali tilimizning barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda she'rga aylanadi. Shoir badiiy san'at turlaridan unumli foydalangani holda, uning nazmida matn ichidagi matnlarni-intertekstlarning turli ko'rinishlarini ham uchratamiz.

Tilshunoslikda intertekstuallik tushunchasi keng qo'llanilgan va hozirga qadar o'rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

“Intertekstuallik” atamasi “inter” -o'rta, “tekst”-matn so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan bo'lib, matn ichida keladigan matnni anglatadi[Xomidova, 2019]. Intertekstuallik bu – ma'lum bir matn ma'nosini boshqa matn bilan to'ldirilishidir.

Intertekstuallikning asosiy vazifasi shundan iboratki, ushbu matn tarkibidagi har qanday matnga havolalar juda aniq bir adresatga - matnlararo havolani taniy oladigan va ma'lum bir havolani tanlashni ideal baholay oladigan shaxsga yo'naltirilishi mumkin [Xolbekov, 2013:6]. Uning orqasida turgan niyatni yetarlicha tushunib olish oson bo'ladi. Ba'zan intertekstual matnlar o'quvchilarning ma'lum bir qismining e'tiborini jalb qilish uchun mo'ljallangan murojaatlar sifatida qo'llaniladi.

XX asr gumanitar bilimining turli sohalari, birinchi navbatda, tilshunoslik va adabiyotshunoslikda har tomonlama ko'rib chiqilgan, ayni paytda, kompleks tadqiqot, chuqur va keng tahlil jarayonida hal etuvchi ahamiyatga ega bo'lgan tushunchalardan biri bu, so'zsiz intertekstuallikdir [Xolbekov, 2013:6]. Intertekstuallik atamasi jahon tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida bir qancha olim va tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va tahlil qilingan. Uni fanga olib kirgan Y. Kristeva intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini

ta'kidlab, ko'proq badiiy matndagi intertekstuallik tamoyiliga urg'u beradi[Kristeva, 1967].

Ma'lumki, Sharq adabiyoti, xususan o'zbek badiiy matnida qadimdan didaktik ruh ustunlik qilgan. Ana shu didaktik ruhni berish uchun avval badiiy matnda maqol, matallardan foydalanish keng tarqalgan bo'lsa, keyinchalik islom dini kirib kelgach, Qur'on parchalari, hadis namunalaridan badiiy matnga kiritish an'anasi avj oldi. Gulxaniyning "Zarbulmasal", Nosiruddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarlarida aynan shunday usul qo'llanganini kuzatishimiz mumkin. Shu bois Sharq, xususan, o'zbek adabiyotida Qur'on parchalari, hadislar, folklor namunalari: maqol, matal, afsona va rivoyatlardan intertekst sifatida faol qo'llanilgan[Xomidova, 2019].

Muhammad Yusuf ijodida ham intertekst turlaridan juda o'rinli va unumli foydalanilgan. Shoir she'riyatida uchraydigan intertekstuallik asosan quyidagi manbalar asosida hosil qilingan:

1. Muqaddas kitob, hadislar.
2. Folklor namunlari: afsona, doston, ertak, rivoyat va maqollar.
3. Tarixiy voqea-jarayonlarga ishora qiluvchi allyuziyalar.
4. Mashhur badiiy asarlar muallifi va qahramoniga ishora qiluvchi allyuziyalar.

Bularda eng ko'p xalq maqollari, afsona va rivoyat, dostonlariga ishora qiluvchi intertekstlar shoir ijodida yetakchilik qiladi:

*Sen tebratgan beshigini Sohibqiron
Sening bolang yulduzlarga qo'ygan narvon
Bir mayizni qirqqa bo'lgan bir tanu-jon
Kunlaringga qaytay desang -xalq bo'l elim!
Bo'lar elning bolalari bir-birin der,
Bo'lmas elning bolalari bir-birin yer,
Bir bo'l endi, qadri baland qaddingni ker,*

Xalq bo'l, elim, xalq bo'l, elim, xalq bo'l, elim! [Yusuf M., 2019:9]

Ushbu she'riy parchada intertekstuallik maqol orqali ifodalangan. **Bir mayizni qirq bo'lgan bir tanu -jon** jumlasida xalqning ahilligiga, hamjihatligiga ishora qilyapti. Bu bilan yozuvchi xalq ochlikda ham nochorlikda ham bir birini qo'llashi va suyashi lozimligini ta'kidlamogda.

Bu maqol bevosita she'ning umumiy g'oyasini ham o'zida aks ettirgan. Maqollar intertekstuallikka manba sifatida badiiy matnlarda keng qo'llaniladi.

Bo'lar elning bolalari bir -birin der,

Bo'lmas elning bolalari bir-birin yer misralarida esa, xalqda mavjud urf-odat, an'analar bilan insonlardagi oqibat va bir-biriga bo'lgan ishonchni tasvirlamoqda. Bu maqol ham she'ning umumiy mazmuniga mos holda tanlangan va shu orqali uning yana ham ta'sirchan, badiiy jihatdan mukammal bo'lishiga erishilgan.

Shoir ijodida o'zidan oldin yaratilgan badiiy matnlarga murojaat qilish ham ko'p uchraydi. Goh xalq og'zaki ijodiga, goh Navoiy qahramonlariga ishora qiluvchi allyuziyalar ham talaygina:

*Ermak ekan endi **Laylolar,***

***Majnun** g'arib kezgan sahrolar,*

*Ertak ekan **Tohir-Zuhrolar,***

Bevafo ko'p ekan dunyoda [Yusuf M., 2019:30].

Shoir buyuk yozuvchi, mutaffakkir olim Alisher Navoiy "Xamsa" sining "*Layli va Majnun*" dostonidagi **Layli** va **Majnunga** ishora qilib, she'ni intertekstuallik namunasi bilan boyitmoqda.

*Ertak ekan **Tohir-Zuhrolar,***

Bevafo ko'p ekan dunyoda misralarida esa xalq ijodi sanalgan "Tohir va Zuhra" dostonidagi ikki oshiqlarning otashin muhabbati i endi uchramasligi va u faqat dostonida qolib ketgani haqidagi fikr qisqa va lo'nda qilib ifodalagan.

Yuqoridagi intertekstual birliklardan foydalanib shoir o‘z asarini ta’sirli va jozibali chiqishiga erishgan. “Tohir va Zuhra” dostonida sharq xalq ertaklariga asoslanib, oddiy jasur Tohirning xon qiziga bo‘lgan sof muhabbati ifodalangan. Tohir va Zuhra bir kunda tug‘ilishadi. Xon el-yurtga osh berib, bolalarning taqdirini bog‘lashga ahd qiladi. Oradan vaqt o‘tib Tohirning otasi vafot etadi. Xon Tohirni past tabaqadan bo‘lgani uchun qarorini o‘zgartiradi va uni sandiqqa solib daryoga oqizib yuborishadi. She’rdagi allyuziv nomlar ayni shu voqealarni jonlantirish xususiyatiga ega bo‘ladi.

Muhammad Yusuf asarlaridan namunalarni tahlil qilganimizda intertekstuallikning tarixiy shaxslarga ishora qilinuvchi allyuziya deb ataluvchi turini ham ko‘p uchratamiz. Birgina “Vatanim” she’rida yurtimizda yashab o‘tgan tarixiy shaxslarimizni nomlari keltirib o‘tilgan va ularning ko‘rsatgan mardona xizmatlariga to‘g‘ridan to‘g‘ri ishora qilinayotgani fikrimizga misol bo‘la oladi.

Sen ***Mashrabsan***,

Xalqqa tumor,

Balxda dorga osilgan,

Navoiysan shoh yonida

Faqirni duo qilgan.

Yassaviysan meniki deb,

Ko‘ringan da’vo qilgan,

Ming bir yog‘i ochilmagan,

Qo‘rig‘imsan, vatanim.

Sen ***Xo‘jandsan***,

Chingizlarga

Darvozasin ochmagan,

Temur Malik orqasidan

Sirdaryoga sakragan

Muqannasan qorachig‘i

Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko‘rgan cho‘pon
Cho‘lig‘imsan Vatanim .
Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin - Qurdistonda,
Boburing - Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolig` deb
Yotarlar zimistonda,
Tarqab ketgan to`qson olti
Urug`imsan, Vatanim...
O`g`lim desang osmonlarga
G`irot bo`lib uchgayman,
Chambil yurtda Alpomishga
Navkar bo`lib tushgayman,
Padarkushdan pana qilib
Ulug`beging quchgayman,
G`ichir-g`ichir tishimdagi
So`lig`imsan, Vatanim...

“Vatanim” she’rida bir qancha tarixiy shaxslar va ularning qahramonliklari shoir tomonidan bitta so‘z, allyuziya bilan ochib berilgan. Kitobxon she’rni o‘qish jarayonida *Mashrab*, *Navoiy*, *Yassaviy* kabi buyuk ulamolarning o‘z davridagi turmush tarzi va xalq bilan bo‘lgan munosabatini bir misardayoq anglashi tabiiydir.

Sen *Mashrabsan*,
Xalqqa tumor,
Balxda dorga osilgan

Mashrabning hayot yo‘liga nazar solsak, uning biror shahar-qishloqqa borishi izziz o‘tmagan. Ma’lum bir shov-shuv yoki muhokamaga sabab bo‘lgan. Oddiy xalq

uni samimiyat va xursanchilik bilan kutib olgan. Hokim, amaldor, riyokor kishilar esa uni hadiksirab, dushman sifatida sovuq qarshi olgan. Shu sababdan ham misralarda “xalqqa tumor” bo‘lgani uchun hokim tabaqa va bir guruh riyokorlar Mashrabga dushman sifatida qarab jisman yo‘q qilish niyatida bo‘lgani va Balxda Mahmudbek Qatag‘onning hukmi bilan qatl etilgani haqidagi tarixiy voqelik nazarda tutilgan.

Navoiysan shoh yonida

Faqirni duo qilgan - Navoiy esa vazir bo‘lgan vaqtda ham oddiy xalq uchun, xalqning turmush tarzini yaxshilash uchun bir qancha ishlarni amalga oshirganini misralarda ko‘rsatgan. Navoiy xalq uchun masjid, madrasa va hammomgacha qurdirgani bizga sir emas.

Muqannasan qorachig‘i

Olovlarga sachragan - Muqanna isyoni Movorounnahrda Arab xalifaligiga qarshi ko‘tarilgan xalq ozodlik harakati bo‘lgan. Isyonda dehqonlar, qishloq hunarmandlari va mahalliy zodagonlarning bir qismi qatnashgan. Bunda oddiy xalq ijtimoiy tenglikni targ‘ib qilgan. Uzoq davom etgan jangda oq kiyimlilar qo‘li baland kelayotgan bir payda Muqannaning ukasi Qabzam 3000 kishilik qo‘shini bilan Sayd Harashiyga taslim bo‘ladi. Ammo arablarga taslim bo‘lishni istamagan Muqanna o‘zini yonib turgan tandirga tashlab halok bo‘ladi. Bu orqali shoir xalq tarixidagi o‘ziga xos jihatlarni, qiyinchiliklarni ham qalamga olgan.

Shiroqlarni ko‘rgan cho‘pon

Cho‘lig‘imsan Vatanim - Shiroq oddiy bir cho‘pon bo‘lgan. Shiroq xalqini Doro I bosib olishini istamay, unga ga qarshi fitna ishlatadi. Quloq burnini kesib qo‘shin oldiga chiqadi va yolg‘ondan ularni shaharga kiritmasdan sahoroga qarab olib ketadi. Bu orqali ijodkor vatan oldida hattoki o‘z jonini berishga tayyor Shiroq kabi mard, jasur farzandlarning bo‘lgan va hozir ham uning avlodlari yo‘q emas degan fikrni ixcham, lo‘nda tarzda intertekst sifatida bayon qilgan.

Xulosa sifatida aytadigan bo‘lsak, yozuvchi asarlarini intertekstuallik asosida tahlil qilish jarayonida shu ma’lum bo‘ldiki, ularda intertekstual matnlar juda mahorat bilan qo‘llanilgan. Shuningdek, intertekstuallikka manba sifatida Muhammad Yusuf xalq ichida juda mashhur afsona, rivoyat, xalq dostonlariga, tarixiy voqelarga, Navoiy asarlariga keng murojaat qilgan. Uning birgina “Vatanim” she’rida keltirilgan har bir shaxs nomi bilan bog‘liq voqea –hodisalar orqali butun bir millatning asriy tarixini anglashimiz mumkin bo‘ladi. She’rning bir misrasi bilan butun boshli tarix sahifasi namoyon bo‘ladi. Inson ko‘z oldida tarixiy film gavdalanadi. Bu jarayon esa bevosita badiiy matnga intertekstuallikni kiritish orqali amalga oshirilgan. Ijodkor katta iste’dod va chuqur bilimni intertekstlarda uyg‘unlashtirgan holda badiiy pishiq, g‘oyaviy to‘q, shaklan sodda va tushunarli asarlar yarata olgan. Shoir asarlarida bunday intertekstlar juda ko‘p va xilma-xil. Ularning tahlili, tadqiqi bevosita keyingi ishlarimizda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М., 2000. – С. 427-457.
<http://www.philology.ru/literature1/kristeva-00.htm> 05.10. 2021. 12:17 .
2. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014,
3. Yusuf M. Saylanma. – T., 2019. – B.9
4. Xomidova, M. F. "The problem of intertextuality in modern linguistics." *Central Asian Problems of Modern Science and Education* 3.4 (2019): 259-263.
5. Xolbekov M. Matn, intermatn va intermatnlik. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. 2013-yil 6-son
6. Xomidova, Mahfuzaxon. (2019). Universal intertextual units in uzbek language. *International Journal of Research*. 666. 396-40.

7. М.Курбанова. М.Йўлдошев. Матн тилшунослиги. – Тошкент: Университет, 2014
8. М Kurbanova. Matn nazariyasining dolzarb muammolari O'zMU xabarлари, 2016

O‘ZBEK TILIDA LISONIY SHAXSNI SHAKLLANTIRISHDA YOSH OMILI

Saatova Surayyo Ismailovna

O‘zMU “O‘zbek tilshunosligi kafedrası” o‘qituvchisi
surayyosaatova23@gmail.com

Annotation: The formation of linguopersonology and the expression of the concept of linguistic personality in the literary text. The age factor in the formation of a linguistic personality in the Uzbek language.

Keywords: language personology, linguistic entity, linguistic ability, tip, speech, text, age, factor.

Аннотация: Формирование лингвоперсонологии и выражение концепта языковой личности в художественном тексте. Возрастной фактор формирования языковой личности на узбекском языке.

Ключевые слова: лингвоперсонология, языковая личность, лингвистические способности, тип, речь, текст, возраст, фактор.

Tilshunoslikda antropotsentrik yo‘nalishning yuzaga kelishi til va inson munosabatiga qarashlarning ham o‘zgarishiga olib keldi. Lingvopersonologiya yangi soha sifatida sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, psixolingvistika fanlarining o‘zaro kesishgan nuqtasida shakllangan. Bu soha har bir til egasining o‘ziga xos shaxsiy xususiyatlari uning tilida aks etishini, tilning imkoniyat sifatida mavjudligini, har bir so‘zlovchi alohida lisoniy shaxs ekanligini, unda umumiyliklar va xususiyliklar mavjudligini tadqiq etadi. Shu nuqtayi nazardan, shaxs va tilning o‘zaro munosabati va ularning o‘zaro ta’siri masalasi, inson nutqi orqali uni tushunish, kechinmalari, dardlari, ruhiyatini his etish, nutqiy vaziyatlarning o‘ziga xos jarayonlarini yuzaga kelish jihatlarini o‘rganadi. Til

millatning o'ziga xos xarakter -xususiyatlarini yorqin aks ettiruvchi vosita ekanligini, xalqning qadriyatlarini o'rganish uchun, avvalo, uning tilini o'rganish kerakligini Pifagor ta'kidlaganini tilshunos olimlar qayd etishadi [Воркачев, 2001;64]. S.Vorkachev G. B. Leybnisning til inson ruhiyatining oynasi ekanligi haqidagi fikrlariga qo'shilar ekan, unda eng avvalo, insonning shaxsiyati, madaniyati ham aks etishini ta'kidlaydi. Lisoniy shaxs tushunchasi falsafiy, sotsiologik va psixologik qarashlar zaminida shakllangan bo'lib, bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikning yangi va yosh tarmog'i sifatida shakllanmoqda.

Lingvopersonologiyada lisoniy shaxsni o'rganishda, eng avvalo, uni shakllantiruvchi omillarga e'tibor qaratish zarur. Shunday omillardan biri yosh omili bo'lib, bu omil asosida yuzaga kelgan nutqni uchga bo'lish mumkin: yosh bola nutqi, yoshlar nutqi, kattalar nutqi. O'zbek tilshunosligida badiiy matnda lisoniy shaxs tiplari haqida tadqiqot olib borgan D. Niyazova til egasi yosh xususiyatining nutqda reallashuvi asosida lisoniy shaxs tiplarini ikkiga bo'ladi: bolalar nutqiga xos lisoniy shaxs tipi, kattalar nutqiga xos lisoniy shaxs tipi [Niyozova, 2020;51].

Lisoniy shaxs – bola nutqida kuzatilgan tovush talaffuzidagi nome'yoriy holat natijasida kommunikativ-pragmatik to'siq yuzaga kelib, tinglovchi tomonidan nutqiy aktda aks etgan axborotning idrok etilishi qiyinlashadi. Albatta, nutqda so'zlovchining yosh jihati bilan bog'liq fiziologik omillar ta'sirida til birligi qancha ko'p fonetik o'zgarishga uchrasa, tinglovchining uni idrok etishi shu darajada murakkab kechadi. O'zbek tilshunosligida o'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilgan M.Qurbonova kattalar nutqida pragmatik to'siq ko'pincha tilning orfoepik me'yorlariga amal qilmaslik, leksik birliklarni noo'rin qo'llash kabilar bilan bog'liq holda yuzaga kelib, nutq mazmunini xiralashtirsa; bolalarda leksik birliklardan ma'nosini tushunmay nutqda foydalanish, talaffuz me'yorlariga rioya qilmaslik kabilar pragmatik to'siqning yuzaga kelishiga sabab bo'lishini ta'kidlaydi [Qurbonova, 2019;39]. Pragmatik to'siq bayon qilinishi lozim bo'lgan propozitsiyaga to'siq bo'luvchi, uning mazmunini xiralashtiruvchi hamda

soʻzlovchining fikrlash va talaffuzi bilan aloqador hodisa hisoblanadi [Hakimov, 2013;155]. Pragmatikada nutqning yaratilishi va idrok etilishi bilan bogʻliq masalalar talqinida kommunikativ-pragmatik toʻsiq hodisasi alohida oʻrin tutadi. Oʻzbek tilshunosligida bu masalaga dastlab M.Hakimov munosabat bildirgan boʻlib, tilshunos olim pragmatik toʻsiqni soʻzlovchining kommunikativ maqsadiga muvofiq boʻlmagan nopragmatik axborot sifatida baholaydi [Hakimov,2013;121-134]. M.Hakimov nutqda pragmatik toʻsiq muayyan omillar taʼsirida yuzaga kelishini taʼkidlaydi hamda pragmatik toʻsiqning meʼyorsiz talaffuz, nomeʼyoriy soʻz qoʻllash, grammatik shakl va sintaktik qurilmalarning meʼyorsiz bogʻlanishi, funksional uslubning meʼyorsiz qoʻllanishi natijasida yuzaga kelishini qayd etadi [Hakimov, 2013; 121-134].

Quyidagi matnda yosh bola lisoniy shaxsining voqelanganligini sezish mumkin:

- *Dada, ayam ovqat pishiymadi, biz quyuq non yeb oʻtiribmiz, – ostonada oʻtirib olib shisha qopqoqlarini “chika-pika” deya oʻynab oʻtirgan ogʻli darvozadan kirib kelgan Akbarga shikoyat qildi.*
- *Nega endi qilmas ekan?*
- *Goʻshtsiz qilmayman, deydi. Kartoshka joniga tegibdi. Goʻsht obkeb beysangiz boʻlmaydimi? – kattalardek gapirdi bolakay*
- *Dada, ovqat yegim kelyapti...– endi qatiq ichgan boʻlsa kerak – ichkaridan chiqib kelgan qizaloqning lab-lunji oq edi* [U. Hamdam, 2003;10]

Keltirilgan matnda lisoniy shaxs nutqida fonetik oʻzgarishga uchragan soʻzlar qoʻllangan. Kichik yoshdagi bola tomonidan hosil qilingan ushbu nutq parchasida “r” tovushining talaffuzi orfoepik meʼyorga muvofiq emas. Bunday holat muloqot jarayonida kommunikativ-pragmatik toʻsiqni yuzaga keltirib, tinglovchi tomonidan nutqiy aktda aks etgan propozitsiyaning idrok etilishi qiyinlashtiradi. Yozuvchi bola lisoniy shaxsini shakllantirishda bolalar nutqiga xos boʻlgan “r” tovushini ayta olmaslik hodisasidan unumli foydalangan. *Pishiymadi, quyuq, obkeb*

beysangiz tarzidagi bu qo‘llanish nutq egasining yoshi haqida tasavvur uyg‘otadi. Asosan, kichik yoshdagi bolalar nutqida kuzatiladigan bunday fonetik o‘zgarishlar kattalarda kulgi, bola nutqidan zavqlanish kabi his-tuyg‘ularni uyg‘otishi bilan lingvopersonologik ahamiyatga ega. Ammo bu o‘rinda achinish, Akbarning moddiy ahvoli haqida tasavvur berishga ham xizmat qilgan. Lekin shu o‘rinda yozuvchi e’tiboridan chetda qolgan bir jihat ham ko‘zga tashlanadi. Bola “r” tovushini ayta olmaydi, yozuvchi shu jihatni bola lisoniy shaxsini berishda asosiy vosita sifatida qo‘llagan, lekin hamma so‘zda ham bunga amal qilmagan. *O‘tiribmiz* fe’li va *kartoshka* otlari bu o‘rinda *o‘tiyibmiz, kaytoshka* shaklida qo‘llanishi kerak edi.

Bolalar nutqida o‘ziga xos intonatsiya, ovozning jarangdorligi, fonetik jihatdan o‘ziga xoslik kuzatiladi. Til sistemasining to‘liq o‘zlashtirilmaganligi, nutqiy kompetensiyalarning shakllanmaganligini kuzatishimiz mumkin.

O‘zbek tilida yaratilgan asarlarda qahramonlar yosh xususiyatlariga ko‘ra tasnif qilinganda, yozuvchilar bolalar, yoshlar va qariyalar lisoniy shaxsini tasvirlashda o‘ziga xos verbal va noverbal nutq tuzish usullaridan foydalanishadi. Masalan, yoshlar nutqida jargon va argolar, vulgarizmlar, varvarizmlar, ekzotizm, okkozionalizmlar ko‘proq uchraydi. Sintaktik qoliplarning qisqa ekanligi bilan xarakterlidir:

- *E haromi tashlandiqlar, bu ko‘chadan yurmalarining, – dedi ulardan biri.*
- *O‘zlari boshlashdi, dedi Qamariddin undan najot kutib...*
- *Haromi, beadab, turqingni ko‘rsatma bu yerda, – dedi so‘kinib.* (T. Malik, 2019; 98].

Keltirilgan parchadagi vulgarizmlar personaj nutqida tinglovchiga nisbatan kamsitish ma’nosida qo‘llangan bo‘lib, uni kamsitish orqali o‘zining mavqeyini ham ko‘rsatib qo‘yishga uringan lisoniy shaxs shakllantirilgan.

Badiiy asarlarda qahramonlar yoshi ulug‘ kishilar, qariyalar bo‘lsa, yozuvchi ularning lisoniy shaxsini shakllantirishda tajriba, malaka, hayotiy kuzatishlariga asoslanadi. Badiiy asarda yozuvchi qahramon nutqini shakllantirishda faqat leksik, sintaktik birliklarni qo‘llabgina qolmay, dialoglarda qahramonning holatiga izohlar

ham beradi. Qo‘llanilgan leksik birliklar, sintaktik qurilmalar lisoniy shaxs haqidagi tasavvurimizni to‘liq bo‘lishiga ko‘maklashadi.

O‘zbek tilidagi matnlar qahramonlarining nutqini tahlil qilar ekanmiz, yozuvchilar o‘zbek millatiga mansub turli qiyofadagi qariyalarning lisoniy shaxsini mohirlik bilan yaratganining guvohi bo‘lamiz. Yozuvchilarning asarlaridagi qariyalar nutqini tasnif qilishda quyidagi holatlarni kuzatish mumkin:

Diksiyaning buzilishi. Diksiya so‘zlarni aniq, ravshan talaffuz etish, so‘zlash usuli bo‘lib, qariyalar nutqida turli fiziologik va psixologik o‘zgarishlar natijasida uning buzilishi kuzatiladi. Bu holatdan ko‘pincha ruhiy zo‘riqqan, kayfiyati tushkun, kasal shaxslar nutqini shakllantirishda foydalanish mumkin.

Pauzalarning ko‘payishi. Bu turli sabablar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Quyidagi misolda qahramon Muhammadjon aka umri poyoniga yetib qolgan, kasalxonadan navbatdagi yurak xurujini o‘tkazib qaytgan qariya. Uning lisoniy shaxsini shakllantirishda yozuvchi uning nutqidagi to‘xtalishlarni aks ettirish orqali erishgan.

– *Qo‘rqayapsizmi?.. jiyanining so‘rog‘ini takrorladi Muhammadjon aka. – Qo‘rqayapmanmi!.. Ha, o‘ylashimcha, qo‘rqayapman, jiyanim, qo‘rqayapman... – ko‘z soqqalariga to‘lib turgan achchiq yoshlari serajin yanog‘i uzra dumalab, so‘ng ularning chuqur izlari bo‘ylab oqib qatiga singib ketdi...*[U.Hamdani,2012;36]

Maslahatli leksikaga moyillik. Qariyalar nutqida hayoti davomida o‘rganganlari, boshidan o‘tkazganlari natijasida yuzaga kelgan tajribalarini o‘rtoqlashishga har doim ehtiyoj sezadilar. Bu o‘z navbatida ularning nutq jarayonida qo‘llaydigan leksik birliklarida ham o‘z aksini topadi.

– Aybi yo‘q o‘g‘lim, – dedi, muhabbat juda oz yigitlarga muyassar bo‘ladig‘an yurak javharidir. Shuning bilan birga ko‘p vaqtlar kishiga zararli ham bo‘lib chiqadir. Shuning uchun kuch sarf qilib bo‘lsa ham unutish, ko‘p o‘ylamaslik kerakdir. (Qodiriy,2004;26]

Faol leksikaning arxaik va tarixiy soʻzlar hisobiga kamayishi. Bu jihat har doim ham kuzatilavermaydi.

— Axir, jon bolam, qancha gina -kudurating boʻlsa, bafurja gapirarsan. Bugun unaqa qilma. Uyga borsin. Undan keyin sen ham koʻchingni olib kelasan. Mana ering... Er degan izvoshning oldingi gʻildiragi boʻlsa, xotin keyingi gʻildiragi (S. Ahmad,1976;687].

Nutq tempining sekinlashuvi. Oʻzbek millatiga mansub boʻlgan qariyalarga ogʻir-bosiqlik, vazminlik xos boʻlib, bu xususiyat ularning lisoniy shaxs sifatida gavdalanishida ham kuzatiladi. Uzoq yillik tajriba, zaruriy gaplarni topib oʻrnida ishlatish, vaziyatga munosib baho berish, voqea hodisaga toʻgʻri izoh bera olish kabi holatlarni koʻrish mumkin. Quyidagi misolda yuqorida sanalgan fazilatlarga ega lisoniy shaxs nutqi shakllantirilgan:

— Muhabbat degan narsa juda oz kishilarga nasib boʻladirgʻan bir durri bebahodir,
— dedi Ziyo aka. — Qadrdoningiz Yusufbek hojining oʻgʻli Otabek bir necha kunlardan buyon pinhoni bir dard bilan ogʻrir edi Koʻrinishda uning quli, ammo haqiqatda Otabekning maʼnaviy padari boʻlgʻan Hasanali ota uning maxfiy dardining asli omilini izlaydir, bekning oʻzi boʻlsa oʻz holi toʻgʻrisida hech narsa sezdirmay dardini yashiradir. Shundogʻ qilib xoʻjasiga ixloslik Hasanalining tajribalik kuzatishidan bekning maxfiy dardi uzoqqa qocholmay natijada sir ochiladir... Shariʼat ishiga sharm yoʻq, deydir, oʻrtoq, agarchi siz bilan menga bir muncha ogʻirroq boʻlsa ham yana soʻzlab oʻtishga hojat bor: kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradir-da bir kimsaning iffat pardasi ostida oʻlturgan qizining yuzidagi niqobini koʻtarib ikkinchi tomondan bizning Otabekni shu afifaga roʻbaroʻ qiladir.

Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tugʻuladir... [Qodiriy,2004;42]

Ruscha-internatsional soʻzlardan qochish va arabiy soʻzlarni koʻproq qoʻllashga moyillik. Yozuvshi asarlaridagi yoshi ulugʻ personajlarning deyarli

barchasi islom diniga e'tiqod qiladigan kishilar bo'lib, ularning nutqida bu dunyo, oxirat, imon-e'tiqod, jazo kuni, do'zax va jannat bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning bo'lishi tabiiydir.

– O'g'lim, sen aytayotgan xokisor kishi – payg'ambar, – deb gapga qo'shildi Odil aka, – Xudoning elchisi. Endi menga o'xshagan hamma qatori odamning taqvosi-yu miskinlikda unga teng kelishi nihoyatda mushkul. Sen aytganday faqat namoz o'qib, boriga shukr qilib yashash bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi. Adashmasam, unday odamlar zohid, tarki dunyo qilganlar bo'ladi. Buning ham ma'qul tomonlari bordir, albatta. Lekin bu yo'lni butun xalq qabul qilsin deyish – noto'g'ri [U. Hamdam, 2012; 62]. Keltirilgan parchada Odil akaning o'g'li Amir bilan kechgan suhbat aks etgan. Yozuvchining qahramonlari poytaxtda emas, viloyatda yashaydigan kishilar bo'lgani uchun ularning leksikasida ruscha-internatsional so'zlar deyarli uchramaydi.

Gap strukturasining soddalashuvi. Ma'limki, tilda ortiqchalilik va tejamkorlik tamoyiliga amal qilinadi. Qariyalar nutqida tejamkorlik tamoyiliga amal qilinishi ko'proq ularning yosh xususiyatlari bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

– Bilaman! Oqsoqol xo'rsindi. – Hammasini bilaman! Ammo zamonni ko'rib turibsan-ku... U bir zum o'ylanib turdi -da bobomning yelkasiga qoqdi. – Balki yangi rais rostdan ham ishning ko'zini bilar. Yosh, ilmi bor. Sen bilan biz nima? Olma – o'rik bo'larmidik, endi (Hoshimov, 2012; 70)! Keltirilgan parchada Oqsoqol yoshi ulug' kishi bo'lib, yozuvchi uni juda gapga chechan, notiq odam sifatida tasvirlaydi. Yoshi katta kishiga xos bo'lgan to'xtab-to'xtab gapirish, gapining boshqalarga qanday ta'sir qilayotganini kuzatishi kabi o'ziga xosliklarni berishda yozuvchi badiiy matnda punktuatsion belgilardan foydalangan. Ushbu o'rinda qo'llangan ko'p nuqta lisoniy shaxsning yoshi ulug'ligi bilan birga uning mavqeyiga ham ishora qilgan.

Umuman, badiiy asarda lisoniy shaxsni yosh xususiyatlariga ko'ra gavdalantirish, ularga xos bo'lgan xususiyatlarni ochib berishda yozuvchining so'z

qo‘llash mahorati, o‘ziga xos uslubi, kuzatuvchanligi qo‘l keladi. Buni badiiy asarlardagi xilma-xil lisoniy shaxslarning namoyon bo‘lishida ham ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001. – №1. – С.64-72.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
3. Ниязова Д.Бадий матнда лисоний шахс типлари. Филол.фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Қарши. 2020.
4. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – 240 б.
5. Ҳакимов М. Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1993. – 168 б.
6. Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. ... дисс.– Тошкент, 2001. – 283 б.
7. M Kurbanova, Гендеролингвистик тадқиқ янги парадигма сифатида. Ўзбек тили ва адабиёти, 2014

MENTAL BIRLIKLARDA RANG KOMPONENTLI BIRLIKLAR

Israilova Saodat Turapovna

PhD, katta o'qituvchi. O'zMU

israilovas404@gmail.ru

Annotatsiya: Rang etnonimlari fazo va vaqt kabi boshqa toifalar qatorida etnik guruhning ma'lum bir lingvistik rasmiga ma'lum "rang" berishga va "ohang"ni o'rnatishga qodir. Atrofdagi voqelikda sodir bo'layotgan tartibsizlikda tartib yaratish o'ziga xos va uning ranglar tufayli dunyo rangsiz emas, balki jilokor ko'rinadi. Garchi "Rang madaniy darajadan va boshqa xususiyatlardan qat'i nazar, barcha xalqlar uchun umumiy hodisa" bo'lsa-da, shunga qaramay, A.Vejbitskaya bu universal insoniy tushuncha emas, deb hisoblaydi. Barcha madaniyatlarda odamlar uchun vizual idrok muhim ahamiyatga ega va ular ko'rgan narsaning tavsifi muhim ahamiyatga ega, ammo ular vizual tajribasining tomonlaridan birining alohida belgisi sifatida maxsus "rang"ga ega bo'lishlari shart emas. Barcha tillarda "ko'rish" so'zi bor, lekin "rang" uchun so'z bo'lishi shart emas.

Kalit so'zlar: ranglar, madaniyat, milliy-mental, ranglar, tarixiy manbalar, xalq og'zaki ijodi, qadimiy qo'lyozmalar.

Annotation: Color ethnonyms are able to give a certain "color" and set a "tone" to a certain linguistic picture of an ethnic group, among other categories such as space and time. Creating order in the chaos of the surrounding reality is unique, and thanks to its colors, the world looks bright, not colorless. Although "Color is a common phenomenon for all peoples, regardless of cultural level and other characteristics", nevertheless, A. Vejbitskaya believes that it is not a universal human concept. Visual perception is important to people in all cultures, and the description of what they see is important, but they don't necessarily have a specific

”color” as a specific marker of one aspect of their visual experience. All languages have a word for ”sight”, but not necessarily a word for ”color”.

Keywords: colors, cultural, national-mental, colors, historical sources, folklore, ancient manuscripts.

Аннотация: Цветовые этнонимы способны придавать определенный «цвет» и задавать «тон» определенной языковой картине этноса, среди других категорий, таких как пространство и время. Создание порядка в хаосе окружающей действительности уникально, и благодаря его краскам мир выглядит ярким, а не бесцветным. Хотя «Цвет — явление общее для всех народов, независимо от культурного уровня и других характеристик», тем не менее, А. Вейбицкая считает, что это не общечеловеческое понятие. Зрительное восприятие важно для людей во всех культурах, и описание того, что они видят, важно, но они не обязательно имеют определенный «цвет» в качестве определенного маркера одного аспекта своего визуального опыта. Во всех языках есть слово «зрение», но не обязательно слово «цвет».

Ключевые слова: цвета, культурные, национально-ментальные, цвета, исторические источники, фольклор, древние рукописи

Milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, ma’naviy boyligimizga bo’lgan e’tibor davlat miqyosiga ko’tarilmoqda. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq otabobolarimizdan, ajdodlarimizdan qolgan ma’naviy boyliklarni, jumladan, musiqiy madaniyatni avaylab-asrash, tiklash borasida, qolaversa, zamon bilan hamohang qadam tashlash borasida talaygina ishlar qilindi. Bu borada o’tgan ajdodlarimiz bizlarga meros qilib qoldirib ketgan ulkan ma’naviy boyligimiz asosiy omil bo’lib xizmat qilmoqda.

Har bir rang har bir millat madaniyatida o’ziga xos lingvokulturologik xususiyatga ega. Bu o’sha millatdagi aholining turmush tarzidan, madaniyatidan,

jamiyatdagi ahvolidan kelib chiqib belgilanadi. Jumladan, yashil rang musulmon olamida o‘ziga xos ramziy rangdir. Undan tashqari yangilanish, yosharish belgilarini ifodalaydi. Qizil rang esa tanimizda oqib turgan qonni bildirib, o‘ziga tortuvchi, qiziqqonlikni, o‘jarlikni ifodalaydi. Sariq rang ba‘zan oltin ma’nosini ifodalasa, ba‘zan kasallik ma’nosini bildiradi.

Ingliz tilida so‘zlashuvchilar yashil deb atalishi mumkin bo‘lgan ob’ektlar uchun “ko‘k” so‘zini ishlatmaydilar, ammo qozoq tilida bu usul mavjud. “Ko‘k” rangning semantik maydoni ingliz tilidan farqli o‘laroq yetarlicha keng. Ko‘p hollarda bu rang oq va yashil narsalarni ko‘rsatadi. Qozoqlar, odatda, oq otlarni at emas, ko‘kat, qo‘chqorni (ko‘kteke), buqani (ko‘kugez), bug‘uni (ko‘kbo‘lan), itni (ko‘ket), bo‘rini (ko‘kbo‘ron) deyishadi.

O‘zbek xalq marosimlari va udumlarida ko‘k rangining ahamiyati katta. Surxondaryo hududidagi nikoh to‘ylarida ko‘k rangiga bo‘lgan e’tiborni ko‘rish mumkin. Ma’lumotlarga ko‘ra, kelin tushirgan qaynona “Kelin salom” da keliniga: “Sen yashaydigan o‘tov – qora, osmon – ko‘k, dala-dasht –yashil, qozon-o‘chog‘ing – qora, soching – qora, ular ichida alohida ko‘zga tashlanib yurishing uchun qizil ko‘ylak kiydirdim, iloyo, sen ko‘k ko‘ylak kiyma, qoraga botma, qizamiqqa chalinma, yuzing ko‘ylagingdek qizil bo‘lib yursin” deb niyat bildirar ekan. Bundan shuni anglashimiz mumkinki, ko‘k leksemasining “osmon” ma’nosidagi shakldoshi va bir o‘rinda “aza” ma’nosidagi konnotativ semasi yuzaga chiqqan.

Ranglar u yoki bu xalqning ijtimoiy-madaniy hayoti, urf-odati, marosimi, qadimiy qarashlari bilan chambarchas bog‘liq. Xalqlarning mifologik va diniy qarashlari ham ranglarda turlicha aks etadi. Bundan tashqari xalqlarning ijtimoiy hayoti, geografik muhiti ham ranglarga nisbatan munosabatning xilma-xilligiga olib keladi. Jumladan, dunyoning qutbi to‘rt xil rangda tasavvur qilingan: sharq – yashil, janub – qizil, shimol – qora, g‘arb – oq rangda. Shu asosda mintaqalarning har birida yashovchilar uchun o‘sha rang muqaddas sanalgan.

Ranglarning ramziy va lingvokulturologik xususiyatlari xalq ogʻzaki ijodining birgina maqollarida emas, balki xalq qoʻshiqlarida hamda qoʻshiq-oʻyinlarida ham oʻz aksini topgan. Masalan, “Oq terakmi, koʻk terak”, oʻyini, “Koʻpkari” sayillari shular jumlasidandir. Oʻyinlarning kattagina qismi oʻtmishda yaratilgan boʻlib, ularning kelib chiqishiga qadimgi ajdodlarimizning animistik va totemistik, fetishistik, turli magik tasavvur-tushunchalari, eʼtiqodiy qarashlari asos boʻlgan. Bu esa oʻyinlarning yo nomidan, yo ular tarkibida uchraydigan ayrim motivlaridan sezilib turadi. Aytaylik, bolalar oʻrtasida keng tarqalgan “Oq terakmi, koʻk terak” oʻyini asosida ibtidoiy odamlarning oq va koʻk ranglar haqidagi mifologik qarashlari bilan bir qatorda, daraxtlar topinchiga daxldor totemistik tasavvur-tushunchalari yotadi.

“Koʻk boʻri”, yaʼni xalqimiz milliy oʻyini sanalgan koʻpkarining kelib chiqishi ham shunga borib taqaladi. Koʻpkari oʻyini Markaziy Osiyoda yashovchi dasht xalqlarining qadimdan shakllangan milliy oʻyini hisoblanadi. Koʻpkari oʻyini rus tilida “kozladranie” (uloq tortish), qozoqlarda “koʻkpari tortu”, tojiklarda “boʻztozi” yoki “boʻz kashi”, oʻzbeklarda “uloq” yoki “koʻpkari” deb ataladi. Ammo faqat oltoy va qirgʻiz tilida koʻpkarining etimologik asosi hisoblangan eng qadimgi nomi – “këkböry” saqlanib qolgan.

Yuqorida taʼkidlanganidek, koʻpkari soʻzi turli xalqlarda turlicha talaffuz qilinadi. Ammo “kök böry” etimologiyasi xususidagi fikrlarni tahlil qilish shuni anglatadiki, oltoylar koʻpkarini eng toʻgʻri nomlashgan va “kök böry” tarzida talaffuz qilishgan. “Kok boru” oʻzbek tiliga deyarli buzilmay, “koʻk boʻri” tarzida tarjima qilinadi. Bundan koʻrinadiki, oʻyin dastlab turkiy xalqlarning boʻri totemiga eʼtiqodi sifatida shakllangan [А.Бүронов, 2017:123-132].

Koʻk boʻri kezgan sarhad itlarga talosh endi,

Koʻtarilgan bosh emas, birgina quyosh endi,

Uchqun sochgan koʻzlarning topingani yosh endi,

Turkiy elning shiddati soʻnganga oʻxshayotir.

Bizningcha, koʻpkari soʻzining “koʻkboʻri”ga bogʻliqligi rang elementlariga ham bogʻliq boʻlishi mumkin. Sababi yurtimizning baʼzi shevalarida boʻri boʻzboʻri shaklida ham talaffuz etiladi. Boʻz soʻzi och kulrangga yaqin rangni ifodalaydi. Bilamizki, boʻrining rangi ham koʻk emas, asli shundaydir.

Xalqimizning motam marosimlarida ayollar koʻk, yashil, oq, baʼzan, qora matolardan tikilgan kiyimlar kiyib, oʻz azadorliklarini bildiradi. Bunda aza kiyimlarining rangi orqali oʻlim, motam, qaygʻu-musibat yuz berganligi ifoda etiladi. Jumladan:

*Toʻychivoyning bogʻida**Oʻsma buralib qoldi.**Onasini soʻrasang,**Koʻkka oʻralib qoldi*

[Xalq qoʻshiqlari, 1983:40]

“Koʻkka oʻralish”, yaʼni koʻm-koʻk kiyish azadorlikni anglatadi. Azador ayollar oʻziga oro bermasdan yuradi. Shuning uchun qoʻshiqda bogʻdagi oʻsmaning oʻz vaqtida olib ishlatilmaganligi sabab buralib qolganligi alohida taʼkidlanayotir. Suv va osmon marhumlar ruhi qoʻnim topadigan manzillardan deb qaralishi tufayli ularning tusini belgilovchi koʻk rang motam marosimida azadorlik ramzini ifodalovchi ranglardan sanaladi” [M.Roʻziyeva, 2017:23-32].

Xususan, xalqimiz udumi boʻyicha motam marosimlarida marhum agar yosh boʻlsa, mayit solingan tobut ustiga qizil baxmaldan, oʻrta yosh boʻlsa – koʻk yoki toʻq yashil matodan, keksa boʻlsa – oq mato yopiladi. Bunda koʻk rang marhumning yoshlik, navqironlik holatlarini ifodalaydi.

Motam bilan bogʻliq “aza kiyish” va “aza yechish” [D.Oʻrayeva, 2014:120-128] kabi rasm-rusumlarda ranglarning maʼnosiga alohida eʼtibor qilinadi. “Aza kiyish” rasmi kabi “aza yechish” rusumi ham maxsus tashkil qilinadi. Bu rasm-rusumlar, odatda, motamga aloqador “Qirq” va “Yil” marosimlari ichida bajariladi. “Aza yechish” da ayollar oq, koʻk, qora rangdagi liboslarini va roʻmollarini yechib

tashlab, motam tutishni to'xtatganliklarini ma'lum qilishadi. Aza kiyimlari yechilgach, o'rniga xursandchilikni, tinchlik va xotirjamlikni ifodalovchi qizil yoki ochiqroq rangdagi liboslar kiyiladi.

“Oq terakmi, ko'k terak” o'yin-qo'shiq bo'lib, uzoq zamonlardan beri bolalar repertuarida yashab kelmoqda. Bu o'yin haqida o'zbek bolalar folkloriga bag'ishlangan deyarli har bir ishda u yoki bu darajada fikr bildirilib o'tilgan. G'.Jahongirov esa o'yinning tarixiy-genetik ildizlariga nazar solishga urinib, uning kelib chiqishiga qabilachilik davridagi jang ko'rinishlari, uning qoidalari ta'sir ko'rsatgan, degan mulohazani ilgari suradi.

Xorazm xalqi bolalari orasida hamon o'ynalib kelinayotgan “Oq sholi, ko'k sholi” o'yini ham diqqatga sazovordir. Bu o'yin, asosan, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasida shakllangan bo'lib, unda sholining yaxshi yoki yomon hosil berganligiga ishora qiluvchi ma'noga urg'u qilingan. Bunda “oq sholi” oppoq, bo'liq, sifatli, yaxshi guruch donalarini anglatga, “ko'k sholi” birikmasi kasallangan, qoraygan, sifatsiz guruch donalariga yoki kurmakka nisbatan qo'llangani seziladi. Bu ranglarda ham qadimgi insonlarning oq va ko'k ranglar haqidagi mifologik tasavvurlari, binobarin, oq rangda – baxt, omad, yorug'lik, yaxshilik; ko'k rangda – o'lim kabi ramziy ma'no tovlanishlari aks etgan.

Sh.Galiev bu o'yinning poetik ramziy tilini tahlil etar ekan, undagi “oq” va “ko'k” ranglarini fasllarga ko'ra tavsiflaydi. Tadqiqotchining fikricha, ko'k – ko'klam, butun olamning yam-yashil libosga burkanish davri, oq esa oppoq qor bilan o'tadigan qishning poetik analogidir. Bizningcha, “oq” va “ko'k” ranglari dastlabki mifologik tushunchalarni o'zida saqlab qolgan. Ya'ni oppoq, sifatli sholini qish bo'yi saqlash va uni ko'klamga yetkazib qayta ekish, sifati pastroq sholini esa ko'klamga yetkazmay, iste'mol qilib tugatish mazmuni o'yin-qo'shiqda yetakchilik qiladi. O'yinda terak behudaga “oq” va “ko'k” ranglari bilan keltirilmayapti. Bunda

ibtidoiy insonlarning “oq” rangni – baxt, yaxshilik, sog‘liq-salomatlik, tinch hayot ramzida, “ko‘k” rangni – o‘lim, yomonlik ramzida tushunganliklariga oid tasavvurlari asos bo‘lganligi yana bir karra tasdiqlanadi.

Tarixdan ma‘lumki, har bir xalqning millat sifatida shakllanishida asrlar davomida an‘anaga aylanib borgan milliy qadriyatlari muhim sanaladi. Milliy qadriyatlar har bir xalqning boshqa xalqdan ajratib turadigan jihatlarini belgilab beradi. Ana shunday qadriyatlar zahirida milliy o‘zlikni anglashda muhim bo‘lgan ma‘naviyat nurlari mujassam.

Xalq qo‘shiqlarida ham ranglarining o‘ziga xos ahamiyatini ko‘rish mumkin:

Ko‘k ulog‘im yo‘qotdim, ko‘rdingmi qiz?

Kecha yuvgan sochingni o‘rdingmi qiz?

[O‘zbek xalq qo‘shiqlari, 1972:40]

Ushbu qo‘shiqda tilga olingan ko‘k uloqning yo‘qolish tasvirida qadim marosim izlari mavjud. Ko‘k rang yaxshilik, ezgulik, pok niyatlar ramzidir, lirik qahramonning ko‘k uloqni yo‘qotishi esa yor bilan uchrashuv niyati xavf ostida qolayotganidan darak beradi. Demak, lirik qahramon kechinmalariga qiyos sifatida kelayotgan bu holatlar zahirida ko‘hna xalqning ishonchlari bilan bog‘liq tasavvurlar turibdi.

Qoshi qora, yuzi oqning

Man yori bo‘lsam kerak.

Ko‘kkina kaptar bo‘lib,

Ko‘ksida jon bersam kerak.

Tahlilga tortilayotgan bu to‘rtlik birinchi misrasidagi “qoshi qora”, “yuzi oq” istioraviy ifodasi ma‘shuqa, “ko‘k kaptar” ramzi oshiq yigit timsolini o‘zida gavdalantirmoqda. Chunki qadimda insonlar joni uzilgan insonning ruhi og‘zidan qush, ko‘pincha, ko‘k kaptar yoki musicha ko‘rinishida uchib chiqib ketadi, degan diniy-mifologik qarashga ega bo‘lgan. Shuning uchun mazkur qo‘shiqda lirik

qahramon yorga yetishish mashaqqatini jon bermoq holatiga mantiqan tenglashtirar ekan, o‘z holatini ko‘k kaptar timsolida ifodalashga urinadi.

Dunyoda hikmat durdonalarini yaratmagan, ularda o‘zining e‘tiqodiy tasavvurlarini ifodalamagan va asrlar osha ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylamagan birorta xalq yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Zero, mashhur ingliz olimi B.Teylor alohida ta’kidlaganidek, “Maqollar ibtidoiy madaniyatning yuqori bosqichlarida paydo bo‘lib, uzoq davrlar yashash xususiyatiga ega” [B.Teylor, 1989:76].

Til har bir millatning ulkan boyligi, benazir qadriyati va bebaho mulki hisoblanadi. Har bir xalq va elat, o‘zi e‘zozlaydigan tilga ega. Tilning ijodkori bo‘lgan xalq, elatning tarixi va madaniyati tilda aks etadi, til ijtimoiy taraqqiyotda ulug‘vor ahamiyat kasb etadi. Til – har bir millat o‘zligining ajralmas belgisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bo‘ronov A. Oltoylar. – Toshkent: Muharrir, 2017. – 132 b.
2. Xalq qo‘shiqlari/ O‘zbek xalq ijodi. Ko‘p tomlik. Nashrga tayyorlovchilar M.Alaviya va S.Ro‘zimboev. –Toshkent: Adabiyot va san’at, 1983. – 40 b.
3. Ro‘zieva M. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida rang simvolikasi: Filol.fan.nomz....diss. – Toshkent, 2017. – 23 b.
4. O‘raeva D. O‘zbek motam marosimi folklori. – Toshkent: Fan, 2004. – 120 b.
5. Jahongirov G‘. O‘zbek bolalar folklori. – Toshkent, 1975. – 110 b.
6. Galiev Sh. O‘zbek bolalar o‘yin folklori. – Toshkent, 1998. – 480b.
7. Oq olma, qizil olma. O‘zbek xalq qo‘shiqlari/O‘zbek xalq ijodi. Ko‘p tomlik. To‘plovchi M.Alaviya. –Toshkent: Adabiyot va san’at, 1972. – 40 b.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA HARAKAT VA HOLAT SEMALI LUG‘AVIY BIRLIKLAR SEMANTIKASIGA DOIR TADQIQOTLAR

Qahharova Sabohat Abdug'afurovna

O‘zMU tayanch doktoranti.

E-mail: sabohatqahhorova922@gmail.com

Annotatsiya: Til tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, harakat va holat semali lug‘aviy birliklar ikki yo‘nalishda: leksemaning leksik-semantik guruhlari hamda so‘zshaklning grammatik kategoriyalari jihatidan o‘rganilganligini guvohi bo‘lamiz. Xususan, XX asrning 60-yillari o‘rtalaridan boshlab olimlar semantikaning tarkibiy qismi — leksik semantikaga alohida e‘tibor qaratdilar. Natijada ular lug‘aviy birliklar tilning barcha boshqa birliklari bilan bog‘lanib, o‘zining butun leksik-semantik tizimi doirasidagina o‘z mohiyatini namoyon etishini alohida ta’kidladilar.

So‘nggi yillarda semantikasi o‘rganish tilshunoslikning global muammolaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, turli tillarda fe‘llar leksik-semantik tasnifining murakkab va rang-barangligi til o‘rganuvchilarning muayyan bir tilni o‘zlashtirishida, so‘zlarning leksik ma‘nolari va ularning boshqa so‘zlar bilan semantik mutanosibligini belgilashida bir qator qiyinchiliklar tug‘dirmoqda. Shu sabab ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligidagi harakat va holat fe‘llari tasnifi, leksik-semantik guruhlar (LSG)i jahon tilshunosligi nuqtayi nazardan tahlil qilinib, ularning farqli jihatlari haqida fikr-mulohazalar yuritildi.

Kalit so‘zlar: semantika, lug‘aviy birliklar, harakat va holat fe‘llari, dinamik va statik fe‘llar, leksik-semantik guruh (LSG), punktual (punctual) dinamik fe‘llar, davomiy (durative) dinamik fe‘llar.

Аннотация: Если мы посмотрим на историю языка, то можно увидеть, что лексические единицы с действием и состоянием изучаются в двух направлениях: с точки зрения лексико-семантических групп лексемы и

грамматических категорий словоформы. В частности, с середины 60-х годов 20 века ученые особое внимание уделяют составной части семантики - лексической семантике. В результате они подчеркивали, что лексические единицы связаны со всеми другими единицами языка и проявляют свою сущность только в рамках всей лексико-семантической системы.

В последние годы изучение семантики признано одной из глобальных проблем языкознания. В частности, сложная и разнообразная лексико-семантическая классификация глаголов в разных языках создает ряд трудностей для изучающих язык в овладении тем или иным языком, определении лексических значений слов и их сочетаемости с другими словами. По этой причине в данной статье была проанализирована классификация глаголов действия и состояния в узбекской лингвистике, лексико-семантических групп (ЛСГ) с точки зрения мировой лингвистики, а также сделаны комментарии об их различиях.

Ключевые слова: семантика, лексические единицы, глаголы действия и состояния, динамические и статические глаголы, лексико-семантическая группа (ЛСГ), пунктуальные (punctual) динамические глаголы, длительные (durative) динамические глаголы.

Abstract: If we look at the history of the language, we can see that lexical units with action and state were studied in two directions: in terms of lexical-semantic groups of the lexeme and grammatical categories of the word form. In particular, from the mid-60s of the 20th century, scientists paid special attention to the constituent part of semantics - lexical semantics. As a result, they emphasized that lexical units are connected with all other units of the language and show their essence only within the framework of the entire lexical-semantic system.

In recent years, the study of semantics has been recognized as one of the global problems of linguistics. In particular, the complex and diverse lexical-

semantic classification of verbs in different languages creates a number of difficulties for language learners in mastering a particular language, determining the lexical meanings of words and their compatibility with other words. For this reason, in this article, the classification of verbs of action and state in Uzbek linguistics, lexical-semantic groups (LSG) were analyzed from the point of view of world linguistics, and comments were made about their differences.

Keywords: semantics, lexical units, action and state verbs, dynamic and static verbs, lexical-semantic group (LSG), punctual (punctual) dynamic verbs, continuous (durative) dynamic verb.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida fe’lning leksik-semantik guruh (LSG)larga ajratish borasida tadqiqotchi olimlar o‘rtasida turlicha talqinlar mavjud. Shu o‘rinda shunday savol tug‘iladi: bugungi kunda fe’l so‘z turkumini harakat va holat semali fe’llarga ajratib tadqiq etish nafaqat o‘zbek tilshunosligi uchun, qolaversa, til o‘rganuvchilar uchun qanchalik ahamiyatli? Yoki harakat va holat fe’llariga, umuman, fe’l so‘z turkumiga berilgan ta’riflar mukammal ishlanganmi? Ming afsuslar bo‘lsinki, bu borada mavjud darslik, qo‘llanmalarda fikrlar turlicha:

- fe’l harakat yoki holatni ifodalovchi so‘z turkumidir [Абдурахмонов¹⁹⁵⁷; 378];
- harakat so‘zining grammatikada bunchalik keng ma’noda qo‘llanilganligidan holat ma’nosini ham shuning ichiga kiritib, “fe’l - harakat bildiradigan so‘z turkumi” deyish ham mumkin [Абдурахмонов¹⁹⁵⁷; 377];
- harakat ma’nosini bildiruvchi so‘zlar fe’l deyiladi [Шоабдурахмонов ва б.,1980; 325];
- fe’llar shaxs va predmetlar harakatini ifodalash bilan birga, turlicha holatni, belgining o‘zgarishini ham harakat tarzida anglatadi: *daraxt ko‘kardi, o‘rik gulladi, ukam uxladi* kabi [Турсунов ва б.,1992; 315].

Bundan tashqari mavjud adabiyotlarda va izohli lugʻatlarda harakat yoki holat fe'llarining aniq ta'rifi berilmagan. Lugʻatlardagi harakat-holat semali leksemalarga berilgan ta'riflar esa zamonaviy leksikografik talablariga javob bermaydi: lugʻaviy birliklar ma'nosi to'liq ochib berilmagan. Ma'lum bir leksemalarni izohini berishda "aylanma ta'riflar" dan unumli foydalanish kuzatiladi. Qolaversa, o'zbek tilidagi lugʻaviy birliklarning semantik lugʻati haligacha yaratilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Til tarixiga nazar tashlasak, hozirgi kungacha o'zbek tilida harakat-holat semali lugʻaviy birliklar turli sathlarda: morfologik, leksikologik, so'ngra semasiologik (semantik) nuqtayi nazardan o'rganilganligini hamda bunga ko'plab tadqiqotchilarda qiziqiqish uyg'onganligini guvohi bo'lamiz. Dastavval harakat-holat semali lugʻaviy birliklar asosan turkum jihatdan tadqiq etilgan. Xususan, XX asr boshlarida tilshunos olim Abdurauf Fitrat ham o'zbek ("turkcha" nomi bilan keltiradi) tilidagi fe'l so'z turkumiga turkum sifatida yondashadi. U fe'lning barcha grammatik kategoriyalarining har biriga alohida to'xtaladi, olimning bu boradagi ayrim fikrlari hali o'z ilmiy qiymatini yo'qotmagan, ayniqsa, fe'lning shaxs-son, nisbat va bo'lishli-bo'lishsizlik shakllari haqidagi mulohazalari alohida e'tiborga molik [Kypбoнoвa, 1997; 28-30].

O'zbek tilida fe'l so'z turkumini fundamental tadqiq etish XX asrning 50-yillaridan boshlandi. Jumladan, 1954-yilda zabardast tilshunos olim Ayub G'ulomovning "Fe'l" kitobi nashrdan chiqdi. Ayub G'ulomov va Sodiq Ferdauslardan keyin fe'l mavzusi bo'yicha bir qator tadqiqotlar, monografiyalar, o'ttizga yaqin ilmiy maqolalar muallifi hamda sinchkov "fe'lshunos olim" sifatida tanilgan Azim Hojiyev 1960-yilda "Hozirgi zamon o'zbek tilida fe'lning hozirgi zamon shakllari" mavzusida nomzodlik, 1968-yilda esa "O'zbek tilida to'liqsiz fe'l" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi hamda ularni jamlab 1973-yilda "Fe'l" sarlavhasi ostida monografiyasi nashrdan chiqdi [Madaliyev, 2018; 6-son]. Unda fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki

asosiy guruhga bo'linadi: 1) mustaqil fe'llar, 2) yordamchi fe'llar. Mustaqil fe'llar harakatning obyektga bo'lgan munosabatiga qarab ikki guruhga bo'linadi: a) obyektli fe'llar, b) obyeksiz fe'llar [Хожиёв, 1973; 4]. Muallif obyektli fe'llar deganda o'timli fe'llarni, obyeksiz fe'llar deganda esa o'timsiz fe'llarni nazarda tutadi. Bundan tashqari monografiyada fe'l yasalishi, fe'lga xos grammatik kategoriyalar o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan bayon etiladi. Natijada bu davrda fe'l so'z turkumiga oid tadqiqotlar morfologik sathda atroflicha o'rganiladi.

XX asrning 70-80-yillarida yaratilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar o'zbek ma'noshunosligidagi yangi davrni boshlab berdi [Рахматуллаев ва б., 1974; 1-сон]. Ular orasida R. Yunusov, S. G'iyosov, A. A. Salkalamanidze, B. Jo'raev, R. Safarova, M. Narzieva singari tadqiqotchilarning izlanishlari alohida ajralib turadi. Xususan, X. G. Ne'matov bilan A. A. Salkalamanidze maqolasida fe'llarning semantik-sintaktik guruhlarini ajratishda faqat ularning obyekt munosabatlarini hisobga olish zarurligi aytiladi. Unda turkiy tillarda fe'lning o'timli va o'timsizligi morfologik emas, aynan leksik kategoriyadir, deyiladi. O'timsiz fe'llarni medial (oralik, vosita) va medial bo'lmagan fe'llarga ajratadi. O'timsiz medial (vosita) fe'llarda boshqariladigan predmet bo'lmaydi, balki predmet holati tabiiy yo'l bilan o'zgaradi. Masalan: *ko'ylak quridi, kiyim quritilgan, barglar sarg'aydi* (S₁-V₁) kabi [Нигматов ва б., 1979; 1-сон].

Darhaqiqat, fe'lning o'timli yoki o'timsizligi bevosita nisbat kategoriyasi bilan bog'liqligi sabab bu nisbatlanish harakat ma'nosini holat semali fe'lga aylantiradi (*bo'yamoq-bo'yalmoq*) yoki aksi holat semasini harakat semali fe'lga o'zgartiradi (*oqarmoq-oqartirmoq*). Aynan bu fikr fe'ldagi o'timli va o'timsizlikning fe'l arxisemasi (harakat yoki holat semasi)ga o'z ta'sirini o'tkazishi uni morfologik kategoriya emas, balki leksik-semantik kategoriya deyishimizga asos bo'la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Fe'llarni harakat va holat semali fe'llarga ajratish, ularga berilgan ta'rif va tavsiflar qanchalik ahamiyatli

yoki ahamiyatli emasligini aniqlash uchun mavjud adabiyotlarga, tilshunos olimlar fikriga qiyosiy nazar tashlaydigan bo'lsak, Ayub G'ulomov fe'lga harakat yoki holatni ifodalovchi so'z turkumi sifatida yondashib, undagi bu leksik xususiyat ikki to'daga: harakat fe'llari va holat fe'llariga ajratilishiga asos bo'lishini isbotlaydi [Гуломов А., 1945; 3]. Olim harakat fe'llariga dinamik xususiyat aniq sezilib turgan *yugurmoq, o'qimoq, yurmoq* kabi fe'llarni; *eshitmoq, eslamoq, qarimoq* kabi fizik hodisalarni holat fe'llari deb hisoblaydi.

Azim Hojiyev fe'l so'z turkumiga harakat ma'nosini bildiruvchi so'zlar deya ta'rif bergan holda uning zamirida *uxlamoq, yotmoq, turmoq* kabi fe'llar ifodalaydigan holatlarni; *qo'rqmoq, cho'chimoq, zavqlanmoq, qadrlanmoq* kabi fe'llar bildiradigan psixik o'zgarishlarni; *gullamoq*, kabi fe'llar bildiradigan biologik jarayonlarni va shu kabi sememalar mavjudligini ta'kidlaydi. Olim "grammatikada harakat tushunchasi juda kengligi" dan kelib chiqqan holda harakatni umumiy tarzda barcha fe'llarga xos deb hisoblaydi [Хожиёв 1973; 4]. Shu sabab u fe'llarni bir semantik guruhga birlashtirmaydi, ammo monografiyada o'zbek tilidagi ko'plab fe'llarning tahlili berilgan bo'lib, ularning yasalishi, grammatik shakllarning qabul qilishi, o'rni bilan semantikasi haqida izchil fikrlar bildirilgan.

Bu borada M. Sodiqova turkolog olimlar ishlarini kuzatar ekan, ularning tadqiqotlarida fe'ning leksik-mazmuniy to'dalarini ko'plab kichik mazmuniy guruhlarga bo'lib o'rganilganligini alohida qayd etadi. va bu haqda shunday deydi: "Avval fe'llarni ikki katta gruppaga: harakat va holat fe'llari gruppasiga ajratib, so'ng ularni o'z ichida yana mayda gruppalariga ajratgan holda tekshirish zarur" [Содиқова, 1975; 57]. Xuddi shu mazmunda S. H. Muxamedova ham holat fe'llaridan tashqari barcha fe'llarni harakat arxisemasiga ega semantik maydonni tarkib toptiradi, deb qaraydi. Ammo professor M. Mirtojiyev S. H. Muxamedova e'tiborda tutgan fe'llar ichida nutq fe'llari, sezgi fe'llari, mushohada fe'llari ham borki, ular alohida semantik maydon sifatida qaralмай iloji yo'q", deydi [Миртожиев, 2010; 53]. Boshqa bir o'rinda S. H. Muxamedova doktorlik

dissertatsiyasida X. G. Ne'matov bilan A. A. Salkalamanidzellar maqolasini va Q. Xoliqov tadqiqotini kuzatar ekan, maqolada *yashamoq, yotmoq, tutamoq, o'tirmoq, yonboslamoq* kabi holat fe'llarini harakat fe'llari sifatida talqin etilganligini; tadqiqotda esa muallif o'z fikrlaridan chekingan holda harakat semali fe'llar sirasiga *kasallanmoq, sog'aymoq, qarimoq, yosharmoq* kabi holat fe'llarini qo'shib yuborishini alohida qayd etadi [Мухамедова, 2007; 46]. S. H. Muxamedova monografiyasida esa fe'llar bosh ma'nosiga ko'ra avvalo harakat, so'ng holatni anglatishini, dissertatsiya tadqiqot obyekti sifatida dinamik-faol harakat semali fe'llar olinganligini ta'kidlaydi. Olima "dinamik harakat tushunchasi ostiga borliqdagi harakatlana oluvchi jismlarning muayyan o'zgarishga uchrashi, ya'ni o'z o'rnini va holatini o'zgartirishi, harakat sodir etishi natijasida o'z hayotiy ehtiyojlarini qondirishi nazarda tutiladi", deydi [Мухамедова, 2005; 6-7].

Ravshanxo'ja Rasulov 1989-yilda o'zining "O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning valentligi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida holat fe'llarining 9ta leksik-semantik guruhini qayd etar ekan, keltirilgan misollarning barchasida qisman bo'lsa-da, harakat semasi mavjudligini payqash mumkin: 1) davomli holat fe'llariga *turmoq, o'tirmoq*; 2) harakat natijasi bo'lgan holat fe'llariga: *yorishmoq, qoraymoq*; 3) ijro holati fe'llariga *saqlamoq, poylamoq*; 4) harakatning holati fe'llariga *kuchaymoq, pasaymoq*; 5) malaka holati fe'llariga *odatlanmoq, o'rganmoq*; 6) obrazli holat fe'llari quyidagilar: *alangalamoq, gavgavlamoq*; 7) biologik holat fe'llariga *keksaymoq, suvsamoq*; 8) fiziologik holat fe'llariga *uxlamoq, charchamoq*; 9) psixik holat fe'llariga *o'ng'aysizlanmoq, qo'rqmoq* kabi [Расулов, 2008; 7]. S. Muhammedova ta'biri bilan aytgan-da, bosh ma'nosiga ko'ra avvalo harakatni ifodalab kelgan, chunki ular muayyan harakat natijasida "o'z o'rnini va holatini o'zgartirgan" [Мухамедова, 2005; 6-7].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqorida keltirilgan barcha fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, fe'llarni ma'no jihatdan faqat ikkita yirik guruhga: harakat va holat fe'llariga bo'lib tadqiq etish, bizningcha, turkiy tillar,

xususan, o‘zbek tili uchun ham uchalik to‘g‘ri emas. Bunga kuzatishlar natijasida quyidagi sabablarni asos sifatida keltirish mumkin:

Birinchidan, bu holatni, ya’ni fe’llarning ikkita yirik guruhga: harakat va holat fe’llariga ajratilishini turkolog olimlardan N. K. Dmitriyev, V. F. Veshilova, E. R. Tenishev, G. K. Kuliyeu, A. M. Memetov, hatto A. N. Chugunekova va V. S. Barys-Khoolarning ishlarida ham uchratmaymiz.

Ikkinchidan, fe’llarni semantik maydon nuqtayi nazardan ham ikkiga: harakat yoki holat arxisemali fe’llarga ajratib bo‘lmaydi. Chunki ba’zi harakat fe’llari nisbat shaklini olishi natijasida holat semali fe’lni yoki holat fe’llari harakat semali fe’lni hosil qilishi mumkin. Oqibatda harakat yoki holat semasi muayyan semantik maydon uchun arxisema maqomidan chetlashadi. Bu borada tilshunos olim M. Mirtojyev nemis olimi M. Filipning quyidagi fikrlarini keltiradi: “...bu arxisema, genetik sema sifatidagi barcha birliklarga taalluqlidir” [Миртожиев, 2010; 53-54]. .

Amerikalik til faylasufi, professor Z. Vendler fe’llarni semantik jihatdan to‘rt turga ajratadi:

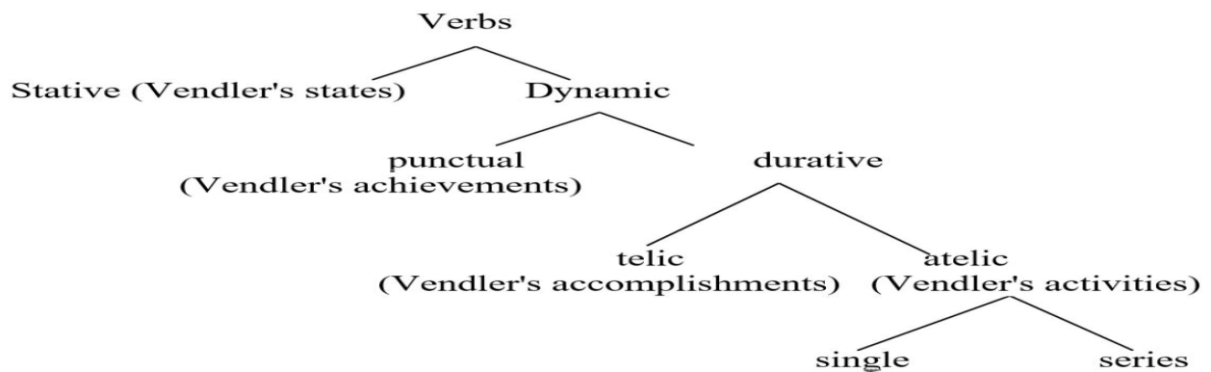
1) faol harakat fe’llari (activity verbs or dynamic verbs): *yugurmoq, yurmoq, suzmoq, bormoq, kelmoq, qaytmoq, surmoq yoki tortmoq*;

2) turg‘un yoki barqaror holat fe’llari (stative verbs): *ega bo‘lmoq, xohlamoq, yoqtirmoq, sevmοq, nafratlanmoq, hukmronlik qilmoq, bilmoq, ishonmoq*;

3) muvaffaqiyatga erishish fe’llari (achievements verbs): *tan olmoq, anglamoq, aniqlamoq, yo‘qotmoq, topmoq, cho‘qqiga chiqmoq, poygada g‘alaba qozonmoq, chegarani kesib o‘tmoq, boshlamoq, to‘xtatmoq va davom ettirmoq, tug‘ilmoq, o‘lmoq*;

4) muvaffaqiyatli yakunlangan fe’llar (accomplishments verbs): *chizmoq, yasamoq, qurmoq, yozmoq, o‘qimoq, dars bermoq, darsga qatnashmoq, o‘ynamoq, ulg‘aymoq, tuzalmoq, tayyorgarlik ko‘rmoq* va hokazo [Vendler, 1967; 97-121]. Bundan tashqari, Brinton Vendler tasnifiga asoslangan fe’llarning to‘liqroq tasnifini

taklif qiladi. Brintonning fe'l turlari quyidagi chizmada aks etgan [Brinton, 1988; 54]:

Muallif chizmada fe'llarni dinamik va statik turlarga ajratib, ularning o'ziga xos xususiyatlarini birma-bir sanab o'tadi: masalan, statik (stative) fe'llarni hissiy, aqliy va jismoniy holatlar kabi o'zgarmas vaziyatlarni ifodalashi bilan bir qatorda ularda holat turg'un, muqim ko'rinishda bo'lishi; dinamik (dynamic) fe'llarda esa harakat cheksiz davom etishi (*yurmoq*, *bahslashmoq*) yoki o'zgaruvchan (*o'smoq*, *rivojlanmoq*) shaklda ifodalanishi mumkinligi aytiladi. Shu o'rinda aytish kerakki, L. Brinton *kravotda o'tirmoq* (*sitting on the bed*), *rasmga tikilmoq* (*staring at the picture*) kabi fe'llarni dinamik fe'llar guruhiga kiritsa, aynan "o'tirmoq" fe'lini R. Rasulov davomli holat fe'llar tarkibida izohlaydi [Расулов, 2008; 8].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Demak, harakat va holat semalari nisbiy tushunchalar hisoblanib, ular fe'lning semantik jihatdan guruhlariga ajratib tadqiq etishda asosiy mezon bo'la olmaydi. Chunki fe'lning aksariyat qismida harakat semasi mujassam, harakat natijasida holat semasi vujudga keladi.. Bu kabi muammoni hal etishning yagona yo'li fe'llarni jahon tilshunosligi e'tirof etgan mezonga binoan tasniflashdir.

Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida fe'l leksik-semantik guruhlari tadqiq etilgan salohiyatli ilmiy ishlar mavjud va bu sohada ilmiy izlanishlar hali ham davom etmoqda. Tadqiqotchilar oldida nutqda eng keng tarqalgan o'zbek tilining leksik resurslarini o'rganish va shu tilda so'zlashuvchilar uchun muhim

tushunchalarni, shu jumladan, undagi harakat-holat semali lugʻaviy birliklarning semantik, tezaurus lugʻatlarini ishlab chiqish vazifasi koʻndalang turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ. А. Ҳозирги замон ўзбек тили (лексикология. фонетика. графика ва орфография. морфология.). Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. Тошкент—1957. 391б 377-378 б2
2. Brinton, Laurel. *The Development of English Aspectual Systems*. Cambridge: Cambridge University Press. 1988.
3. Ҳожиёв А. Фейл. Т., «Фан», 1973. 192 б. 4-б
4. Madaliyev A. Oʻzbek tilshunosligining yorqin namoyandasi.// Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. T: 2018. 6-son. 5-bet
5. Миртожиев, М.М. Ўзбек тили семасиологияси. - Т.: Mumtoz soʻz, 2010. - 288 б. 53- б.
6. Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. Филол. фан. док. ...дисс. – Т., 2007. – 325 б. 46.
7. Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги.– Т: Фан нашриёти, 2005. – 122 б. 46-б.
8. Нигматов Х. Г., Цалкаламанидзе А. А.. Семантико-синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке// Журнал. Советская тюркология. №3 Баку — 1979. С 48-57
9. Қурбонова М. М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. Тошкент — «Университет» 1997. 48б. 28-30-б
10. Қўчқортёев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. —Тошкент: Фан, 1977
11. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, — №1, 51- 53-бетлар;
12. Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш

- тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, №4, 54-60-бетлар
- 13.Расулов. Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. Монография 2-нашри. – Т: 2008. 142 б. 7-б.
- 14.Содиқова М. Феъл стилистикаси. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. – Т: 1975. 57-б
- 15.Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги узбек адабий тили: Олий укув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик.— Т.: Узбекистон, 1992. —399 б. 315
- 16.Vendler, Zeno. 1967. “Verbs and Times”. Linguistics in Philosophy. Ithaca: Cornell University Press, p.97-121.
- 17.Ғуломов А. Феъл. Ҳозирги ўзбек тилидан материаллар. -Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1954. 3-б.
- 18.Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили «Ўқитувчи» нашриёти, 1980 446 б., 325-б.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎХШАТИШЛАР ТАДҚИҚИ

Бабаназарова Соҳиба Абдушариповна

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат

ўзбек тили ва адабиёти университети,

мустақил тадқиқотчи

sohibababanazarova@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тилшунослигида турғун ўхшатишларнинг ўрганилиш тенденциялари ва тилшунос олимларнинг мавзуга оид асарлари тўғрисида фикр юритилади ҳамда уларга муносабат билдирилади. Маълумки, ўхшатишлар ўзбек тилшунослигида бугунги кунгача семантик-грамматик, семантик-стилистик ва лингвокультурологик жиҳатдан ўрганилган. Ушбу йўналишларда яратилган илмий адабиётлар ва мақолалар таҳлил қилинади. Ўхшатишларни тилимизда қўлланилишининг тарихий манбаларига мурожаат қилиниб, улардан мисоллар келтирилади. Мавзуга оид луғатлар ва уларнинг аҳамияти ёритиб берилади.

Калит сўзлар: ўхшатишлар, ўхшатиш эталони, турғун ўхшатиш, эркин ўхшатиш, компаратив иборалар.

Abstract: In this article, the trends in the study of stable similes in Uzbek linguistics and the works of linguists on the subject are discussed and a reaction is given to them. It is known that similes have been studied in Uzbek linguistics until today from the semantic-grammatical, semantic-stylistic and linguocultural aspects. Scientific literature and articles created in these directions are analyzed. Reference is made to the historical sources of the use of similes in our language, and examples are given. Vocabularies related to the topic and their importance will be covered.

Keywords: similes, standard of simile, stable simile, free simile, comparative expressions.

Аннотация: В данной статье обсуждаются тенденции изучения устойчивых сравнений в узбекском языкознании и работы языковедов на эту тему и дается реакция на них. Известно, что сравнения в узбекском языкознании до настоящего времени изучались с семантико-грамматической, семантико-стилистической и лингвокультурологической сторон. Анализируется научная литература и статьи, созданные в этих направлениях. Делается ссылка на исторические источники употребления сравнений в нашем языке, приводятся примеры. Будут рассмотрены словари, относящиеся к теме, и их важность.

Ключевые слова: сравнения, эталон сравнения, устойчивое сравнение, свободное сравнение, сравнительные выражения.

Ўзбек тилшунослигида турғун ўхшатишлар ёки В.М.Огольцев таъбири билан айтганда, компаратив ибораларнинг ўзига хосликлари, уларнинг фразеологик ибораларга, умуман, тил ва нутққа муносабати аниқ белгиланган эмас. Ҳозирга қадар турғун ўхшатишлар ҳам худди эркин (индивидуал-муаллиф) ўхшатишлар каби одатдаги синтактик структура сифатида ўрганилган, уларнинг турғунлашиб, яхлит ифода мақомида тил бирлигига айланиш жараёнлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган[Маҳмудов, Худойберганова, 2013; 8].

Ўхшатишлар тадқиқи бўйича қуйидаги ишлар амалга оширилган:

1. Ўхшатишлар семантик-грамматик, семантик-стилистик (Р.Қўнғуров, М.Мукаррамов, Д.Худойберганова) жиҳатдан ўрганилган.
2. Ўхшатиш иштирок этган матнлар тадқиқида уларга муносабат билдирилган[Усмонов, 2020; 33].
3. Ўхшатишлар лингвомаданий жиҳатдан ўрганилган.

Ўхшатишларнинг тилимизда қўлланилиши жуда қадимий манбаларга бориб тақалади. Бу эса ушбу мавзунинг ўрганилиш қимматини оширади.

Маҳмуд Қошғарий илк марта ўхшатишни ҳосил қилувчи қўшимчалар ҳақида маълумот беради[Қошғарий, 1967; 488]. Кўплаб тарихий асарларимизда улардан бадиий-поэтик ҳодиса сифатида кенг фойдаланилганини кўришимиз мумкин. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида ушбу поэтик воситадан унумли фойдаланиб, бетакрор мисралар яратган. Бу асар ўхшатишнинг тарихий шаклларида кенг фойдаланилганлиги билан ҳам аҳамиятли. Масалан: *“гўёки тизилган маржондек”, “туя карвонидек тизилар”, “гўё нидо солган қиздек овози”, “бўйим эди ўқдек, кўнгил эди ёй, кўнгил бўлди ўқдек, бўйим бўлди ёй”, “донолар бўлади мисоли чимзор”, “қуйига эгилди алифдек ниҳол”, “тилакдек соз бўлар элигнинг иши”* ва ҳаказо.

Р.Қўнғуров “Ўзбек тилининг тасвирий воситалари” китобида ўхшатиш ўзбек адабиётшунослигида ҳам (И.Султоновнинг “Адабиёт назарияси” (1938) асари ва йўл-йўлакай баён этилган фикрлар ҳисобга олинмаганда), ўзбек тилшунослигида ҳам ўтган асрнинг 70- йилларигача махсус кузатиш объекти бўлмаганлигини, фақат кейинчалик матбуотда М.Мукаррамов, Ё.Исҳоқовларнинг айрим мақолалари майдонга келганлигини таъкидлайди[Қўнғуров, 1977; 41]. Аммо сўнгги йилларда нафақат жаҳон тилшунослиги, балки ўзбек тилшунослигида ҳам бу борада бир қатор ишлар амалга оширилди.

Ўзбек тилшунослигида ушбу мавзунинг ўрганилиши борасидаги тадқиқотлар ҳақида сўз юритар эканмиз, М.Мукаррамовнинг “Ўзбек тилида ўхшатиш” номли китобига тўхталиб ўтишни маъқул кўрдик. Чунки қўлланмада келтирилган назарий маълумотлар таққослашнинг моҳиятини чуқурроқ тушуниш учун ғоят муҳимдир. Қўлланмада ўхшатишнинг компонентлари, бошқа ҳодисалар билан алоқадорлиги, турлари, ўхшатиш ифодаловчи воситалар (аффикслар, ёрдамчи сўзлар, лексик воситалар ва морфологик-лексик воситалар) билан ифодаланиши ҳақида сўз боради. Муаллиф ўхшатишларни юзага келиш асосларига, бадиий адабиёт тилида

қўлланишига, маъноларига, компонентларининг составига кўра бир неча турларга бўлади. Сезгилар ва тасаввурлар орқали юзага келишини ҳисобга олиб, конкрет ва абстракт; қўлланилиш жиҳатдан: анъанавий ва индивидуал; мазмунига қараб: инкор, киноя, сатирик ва чоғиштирувли; компонентларига кўра: тўлиқ, тўлиқсиз, воситасиз, содда, мураккаб, таркибли, узилган, кетма-кет ўхшатишлар каби турларга бўлинишини таъкидлайди[Мукаррамов, 1976; 25-31].

Р.Қўнғуров ўзбек тилининг тасвирий воситалари ҳақидаги китобида ўхшатишларнинг ҳосил қилинишини жуда содда тилда аниқ ва тушунарли қилиб баён этади: “Агар бизнинг биримиз иккинчимизга ҳар иккаламиз учун таниш бўлмаган нарсани биттамыз кўриб, уни иккинчимизга тушунтирмоқчи бўлсак, шунда шу предметни суҳбатдош учун жуда яхши таниш бўлган нарсага қиёслашга киришамиз. Ўзбек тилидаги ер ёнғоқ, ер тут, анжир шафтоли каби предмет номлари шундай қиёслаш натижаси эмасмикан? ” [Қўнғуров, 1977; 34]

М.Ёқуббекованинг “Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш” номли монографияси ўзбек халқ қўшиқларидаги энг фаол бадий тасвир воситаларидан бири – ўхшатишнинг халқ қўшиқларидаги лисоний бадий таниш ташкил этувчи унсур сифатидаги табиатини ўрганишга бағишланган. Муаллиф тилшунос ва адабиётшуносларнинг ўхшатиш компонентларига доир қўллаган атамалари луғатини келтиради ва ўзи ўхшатиш эталонига нисбатан “ўхшатиш тимсоли” терминини қўллайди. Ташбехнинг ўзбек ва Шарқ адабиётшунослигида тасвирий воситалар силсиласида тутган ўрнига ҳам тўхталиб ўтилган. Хусусан, А.Ҳожиаҳмедовнинг “Мумтоз бадийят малоҳати” китобида берилган 43 турдаги шеърӣ санъатлар орасида ташбих муболағадан кейин иккинчи ўринда, Муҳаммад Козим Козимийнинг Машҳадда 1377 ҳижрий йилда чоп қилинган “Рузна” асаридаги саккиз фаслнинг иккинчиси ташбех ҳақидаги маълумот билан очилиши, Муҳаммад Амин

Каримиддиннинг Дамашқда чиқарилган “Ал–балаға” деб номланган қўлланмасидаги ўн бешта энг муҳим бадиий тасвир воситалари орасида ташбеҳ биринчи – “Илм ул–баян” бўлимининг бошида берилганлиги ҳақидаги мулоҳазалар баён этилган.

Бундан ташқари, профессор Н.Маҳмудов “Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули”, “Термин, образли сўз ва метафора”, “Ўхшатишлар ва миллий образ” каби мақолаларида ўхшатишлар ва унинг моҳияти, ўхшатиш компонентлари, турлари, метафора ва эпитет каби бадиий тасвир воситаларидан фарқи ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар билдиради. Ушбу мақолаларида тилшунос олим қиёснинг икки тури: соф қиёсий конструкция ва ўхшатиш конструкциясини фарқлайди. Индивидуал-муаллиф ўхшатишларини умумхалқ ёки турғун (доимий) ўхшатишлардан ажратиб, моҳиятини баён этади: “Бадиий-эстетик қиммат, лингвопоэтик салмоқ нуқтаи назаридан эркин ўхшатишлар ёзувчининг маҳоратини намоён этувчи воситалардан бири сифатида бадиий нутқда алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи ўзининг бадиий тасвир мақсадига мувофиқ равишда хилма-хил оригинал ўхшатишлар яратади, бу ўхшатишлар кутилмаганлиги, оҳорлилиги билан ўқувчини ром этади, муайян руҳий ёки жисмоний ҳолат-хусусият-предметларни ўқувчи кўз ўнгида яққол гавдалантиради” [Маҳмудов, 2011; 19]. Шу билан бирга халқларнинг миллий-этник ва антропологик ўзига хосликлари эркин ўхшатишлардан кўра кўпроқ турғун ўхшатишларда акс этиши мисоллар воситасида тушунтирилади.

Тилшунос олимнинг ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг изоҳли луғатини тузиш борасидаги қилган ишлари таҳсинга лойиқ. Зеро, тилшунос олимнинг ўз таъбири билан айтганда, “Сўзларни, аниқроғи, муайян давр сўзларини сурати, сийрати ва бутун синоати билан саломат сақлайдиган сандиқ, албатта, луғатлар эканлигини исботлашнинг кераги йўқ” [Маҳмудов, 2012; 37]. Заҳматкаш олимимизнинг машаққатли ва мунтазам изланишлари, меҳнатлари маҳсули сифатида ўзбек тилшунослигида биринчи марта “Ўзбек тили

ўхшатишларининг изоҳли луғати” (ҳаммуаллиф Д.Худойберганова) яратилди. Луғатда ўзбек тилидаги 530 дан ортиқ турғун ўхшатишлар бир жойга тўпланиб, системалаштирилиб, мазмунан, лисоний ва лингвокультурологик жиҳатдан изоҳланган.

Тилимизнинг лексик, семантик, лингвокультурологик табиатини ҳамда инсоннинг олами англаш жараёни ҳамда билиш фаолиятидаги бой ифода имкониятларини тадқиқ этишда ўхшатишларнинг ўрни бекиёсдир ва ўхшатишларнинг когнитив жиҳатларини ўрганиш тилшунослигимиздаги галдаги вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. 2013, Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати, Тошкент, 319 б.
2. Маҳмудов Н. 2012, Тилимизнинг тилла сандиғи, Тошкент, 152 б.
3. Маҳмудов Н. 2011, Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули, Тошкент, Б. 19-24.
4. Мукаррамов М. 1976, Ўзбек тилида ўхшатиш, Тошкент, 88 б.
5. Қошғарий М. 1967, Девону луғатит турк, Тошкент, 488 б.
6. Қўнғуров Р. 1977, Ўзбек тилининг тасвирий воситалари, Тошкент, 152б
7. Усмонов Ф.Ф. 2020, Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи, Тошкент, 173 б.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO‘Z BIRIKMASIGA TA’RIF, TAVSIF VA TASNIF MASALASI

Abdullayeva Oqila Xolmo‘minovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi.
abdullayeva.oqila@navoiy-uni.uz

Xudayarova Sabura Shuxrat qizi

Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi 1-kurs magistranti.
xudayorovasabura@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. O‘zbek tilshunosligida gaplarni tashkil qilish va sintaktik tahlilini amalga oshirishda so‘z birikmasi muhim o‘rin tutadi. So‘z birikmalarining tuzilish tarkibini aniqlash, bog‘lanish usul va yo‘llarini tahlil qilish bugungi kunda ham murakkab hisoblanadi. Mazkur tadqiqotimizda o‘zbek tilshunosligidagi so‘z birikmalarining ta’rif va tavsiflari o‘rganildi, klassifikatsiya masalasi tahlil qilindi, muammoli jihatlar yoritildi, misollar orqali dalillandi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, qo‘shma so‘z, bitishuvli so‘z birikmasi, boshqaruvli so‘z birikmasi, moslashuvli so‘z birikmasi.

Annotation. In Uzbek linguistics, word combinations play an important role in organizing sentences and performing syntactic analysis. Determining the structure of word combinations, analyzing the methods and ways of connection is still difficult today. In this study, definitions and descriptions of phrases in Uzbek linguistics were studied, the issue of classification was analyzed, problematic aspects were highlighted, and evidence was provided through examples.

Keywords: phrase, compound word, a conjugational phrase, managed phrase, matching phrase.

Аннотация. В узбекской лингвистике словосочетания играют важную роль в организации предложений и выполнении синтаксического анализа. Определить структуру словосочетаний, проанализировать способы и способы связи и сегодня сложно. В данном исследовании были изучены определения и описания словосочетаний в узбекском языкознании, проанализирован вопрос классификации, выделены проблемные аспекты, приведены доказательства на примерах.

Ключевые слова: фраза, сложное слово, спряжение фраза, управляющая фраза, совпадающая фраза.

Kirish. Tilshunoslar tomonidan tilning grammatik sathi o'rganilib tadqiq qilinar ekan, tildagi sintaktik munosabatlar, sintaktik qurilish va turli sintaktik jarayonlar yuzasidan fikr-mulohazalar tahlilga tortiladi. Tilshunoslikda shu kabi barcha jarayonlar sintaksis bo'limida qamrab olinadi va o'rganiladi. Tilshunoslik fanida sintaksis so'z birikmasi sintaksisi va gap sintaksisi qismlariga bo'lib o'rganilishi so'z birikmasining tildagi funksiyasini alohida belgilab olgan holda tahlil va tadqiq etishni taqozo etadi. So'z birikmasi haqida fikr yuritganimizda, so'z birikmasining barcha jihatlarini ochib beruvchi turli nazariyalar e'tiborimizni tortadi. Tilshunos olimlar so'z birikmasi predmet, harakat birligi va hokazolarni ifodalash qobiliyatiga ega bo'lgan, yagona murakkab ma'nolarni ifodalaydigan, sintaktik jihatdan tashkil topgan va semantik tomondan bir butun hisoblangan ikki mustaqil so'zning birikuvi deya ta'rif beradilar [Sharipov, 1918, 8]. Bu ta'rif so'z birikmasi uchun berilgan umumiy ta'rifdir. So'z birikmasining boshqa jihatlarini ochib berishda turli yondashuvlarga tayangan holda ko'plab bir-biriga mos keladigan, shu bilan birga bir-biridan farq qiladigan fikrlarni bildiradilar. Dastlab so'z birikmasi va boshqa til birliklari o'rtasidagi farqli va o'xshash jihatlarini yuzasidan ilgari surilgan nazariy qarashlarni ko'rib o'tamiz.

Asosiy qism.

Soʻz va soʻz birikmasi. Soʻz ham, soʻz birikmalari ham tilda juda katta ahamiyatga ega boʻlgan birliklardir. Soʻz va soʻz birikmalari oʻrtasida koʻp jihatdan oʻxshashliklar mavjud. Bu oʻxshashliklar asosan quyidagilardan iboratdir: tilning asosini soʻzlar tashkil etadi. Lekin har bir soʻz konkret bir maʼno ifodalagani bilan hali u tugal emas. Soʻzlar bir-birlari bilan munosabatga kirishib, gap boʻlgandagina tugal maʼno ifodalaydilar va nutq shakliga kiradi. Lekin soʻzlar gap tarkibida xuddi munchoqni ipga tergani kabi birikmaydilar, ular gruppallashadi, soʻz birikmalari deb ataluvchi maʼlum qurilish xarakteriga ega boʻlgan soʻz gruppallari oʻzaro birikadi. Soʻzlarning ana shunday birikuvlaridagina gap paydo boʻladi [Sharipov, 1918, 13]. Xullas, soʻzlar gap ichidagina yashaydilar va shundagina katta ahamiyatga ega boʻladilar. Bu jihatdan soʻz birikmalari ham soʻzlarga juda yaqin turadi. Ular ham nutqda, gapda yashaydilar. Soʻzlar turlanadilar, tuslanadilar, oʻz formalarini oʻzgartiradilar. Soʻzlarga xos boʻlgan bu xususiyat soʻz birikmalarida ham saqlanadi. Soʻz birikmalarining bosh soʻzi soʻz birikmasi tarkibida ham turlanish, tuslanish, forma oʻzgartirish xususiyatini saqlaydi. Natijada soʻz va soʻz birikmalarining paradigmasi vujudga keladi. Qiyoslang:

Kitoblar, kitobim, kitobing, kitobi, kitobimiz va hokazo. Mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi, bizning kitobimiz, sizning kitobingiz;

Maktabga bordim. Maktabga maktabga bordi. Maktabga bordik va hokazo.

Soʻzlar leksik, grammatik xususiyatlariga koʻra odatda soʻz turkumlariga ajratiladi, klassifikatsiya qilinadi. Soʻz birikmalari kamida ikki soʻzning birikuvidan tashkil topib, ulardan biri bosh soʻz sanaladi. Bosh soʻz soʻz birikmasining asosini, yadrosini tashkil etadi. Bosh soʻz qanday soʻz turkumiga mansub soʻz bilan ifodalanganligiga koʻra soʻz birikmalari ham klassifikatsiya qilinadi (otli birikmalar, feʼlli birikmalar, ravishli birikmalar va hokazo). [Sharipov, 1918, 15] Demak soʻz birikmalarining klassifikatsiyasi soʻzlarga, ularning leksik, grammatik xususiyatlariga bogʻliq. Bu esa soʻz va soʻz birikmalari oʻrtasida bogʻliqlik, yaqinlik

borligidan dalolat beradi va ularni bir-birlariga yaqinlashtiradi. Omonimiya faqat soʻzlarga xos xususiyat. Soʻz birikmalari ham leksik-semantik xususiyatga ega, lekin ular soʻzlar kabi tilda doimiy yashamaydi, faqat nutq protsessida tashkil topgani uchun oʻsha vaziyatning oʻzidagina, shu gap tarkibidagina biror murakkab maʼno ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun omonimiya hodisasi soʻz birikmalari uchun xos emas [Sharipov, 1918, 16]. Biror tushuncha soʻz orqali ifodalanganda bir soʻz ishtirok etadi. Soʻz birikmasida ham xuddi soʻz kabi biror tushuncha ifodalanadi, lekin bu tushuncha bir soʻz bilan emas, leksik va grammatik jihatdan aloqaga kirishgan birdan ortiq soʻzlar - soʻz birikmalari orqali ifoda etiladi. Soʻz birikmasi va soʻz yuzasidan ishlab chiqilgan nazariyalarda soʻz birikmalari ham soʻzlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin soʻz leksik hodisa, soʻz birikmasi grammatik hodisadir. Soʻz birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi, deya taʼrif berish bilangina chegaralanadi [Anorbekova, Mirzayeva, 2011, 171]. Tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar bu borada quyidagi nazariy qarashlarni bildirgan: nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tugʻiladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi soʻzdan nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi soʻz birikmasini afzal qilib qoʻyadi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 305]. Qiyoslang: *Oʻqimoq, tez oʻqimoq*. Keyingi nutqiy hosilada harflarni urishtirib, maʼnosini tushunish harakati *oʻqimoq* soʻziga nisbatan aniqroq. Chunki unga *tez* soʻzi koʻmaklashgan. Koʻrinadiki, soʻz ham, soʻz birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. Soʻz ifodalaydigan tushuncha noaniq. Demak, kengroq (masalan, *oʻqimoq* felida harakat tez ham, sekin ham boʻlishi mumkin), soʻz birikmasida esa ikki tushuncha oʻz mustaqilligini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakat (harflarni tez urishtirib, maʼnosini tushunish) ifodalangan. Demak, soʻz oʻz maʼnoviy imkoniyatini toʻlaroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil soʻzga ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari soʻz birikmalarining

xususiyatlarini guruhlarga ajratib umumlashtiradi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 306]:

a) birdan ortiq mustaqil soʻz;

b) aʼzolarining maʼnoviy va grammatik jihatdan mosligi;

d) tobelik;

e) tushuncha ifodalash. Soʻz birikmasi bu toʻrt belgisining har biri bilan oʻziga yondosh hodisalarga oʻxshaydi va bir vaqtning oʻzida farqlanadi. Masalan, birdan ortiq mustaqil soʻzdan tashkil topganligi bilan soʻzdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan oʻxshashlik kasb etadi.

Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻz

Mazkur til birligi haqida maʼlumot berilgan soʻz birikmasi soʻzdan koʻra kengroq tushunchani ifodalaydi, yaʼni narsa-buyum yoki harakatni taʼriflab, tavsiflab ifodalaydi yoxud harakat obyektini ham koʻrsatadi [Muhiddinova, Xudoyberganova, 2006, 133]. Qoʻshma soʻzlar esa bir tushunchani ifodalaydi. Ajratib yoziladigan qoʻshma soʻzlar soʻz birikmalariga juda oʻxshaydi. Farqi shundaki, qoʻshma soʻzlar bir bosh urgʻu bilan aytiladi va bitta soʻroqqa javob beradi. Soʻz birikmasida har bir soʻz alohida urgʻu oladi va ayrim soʻroqqa javob boʻladi. Soʻz birikmalari qoʻshma soʻzlar hosil boʻlishi uchun asosdir. Deyarli barcha qoʻshma soʻzlar soʻz birikmalaridan shakllangan [Muhiddinova, Xudoyberganova, 2006, 134].

Baʼzi elementlar har jihatdan juda mustahkam bogʻlanib, bir soʻz tusida boʻlishi ham mumkin. Bunday vaqtda oʻsha kompleksdagi element soʻzlar orasida sintaktik munosabatlar boʻlmaydi, ular ayrim sintaktik funktsiyani bajarmaydi, balki butun birikma bir vazifani bajaradi, maʼnoda maxsuslanish boʻladi. Bu kompleks bir soʻz kabi qaraladi [Gʻulomov, Asqarova, 1965, 11]. Masalan: *temir yoʻl qurmoq* (bir birikma: temir va yoʻl elementlarining ikkalasi birlikda bir soʻz hukmidadir). Bu jihatdan baʼzan soʻz birikmasi bilan qoʻshma soʻz bir shaklda boʻladi. Bularni grammatik semantik xususiyatlar orqali aniqlaymiz. Masalan: *oq qovun*: 1) soʻz

birikmasi (oq tusdagi har qanday qovun); 2) qo'shma so'z (qovunning bir turi, chog'ishtiring: *qora qozon, qora qant, oq olma, qizil olma, qizil gul*). Bu tipdagi bir xillik ko'pincha aniqlovchi + aniqlanmish formasidagi birikishda uchraydi. Shu kabi o'ziga xos nazariy qarashlar tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar tomonidan e'lon qilingan manbalarda ham o'z aksini topadi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 306].

SBda ma'nolar o'zaro munosabatga kirishar ekan, bunda ular yaxlitlanib, bir vujudga aylanib ketmaydi. Bir-biriga qancha yaqinlashmasin, baribir o'z mustaqilliklarini saqlab qoladi. Masalan: *toza havo* birikmasida bir ma'no ikkinchisiga muayyanlik kiritish uchun xizmat qiladi, lekin baribir bunda ikki tushuncha mavjud. Ikki tushuncha orasidagi munosabat ma'lum bir me'yor chizig'idan o'tsa, ular yaxlit tushunchaga aylanadi va bir butun holda yangi ma'no anglatadi. Masalan: *belbog'* so'zi dastlab belning bog'i birikuvi shaklida bo'lib, bunda ikki tushuncha munosabati (hokim tobeligi) mavjud. Biroq bu ularning yaxlitlanishi darajasiga yetmagan. *Belbog'* so'zida esa munosabatning me'yor chizig'idan keyingi holatiga duch kelamiz. So'zlarning alohida ko'rinishi bo'lgan qo'shma so'zlar aslida so'z birikmalari qismlarining yaxlitlanishi so'z birikmasining ma'noviy taraqqiyoti mahsuli [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 307]. So'z birikmasi va qo'shma so'zning aynan shu jihatlarini kengroq tahlil qilishga harakat qilamiz: tilning lug'at boyligidagi so'zlarning hammasi bir tipdagi so'zlar – sodda so'zlar bo'lganda edi, so'z va so'z birikmalarining chegaralanishi bilan kifoyalanishi mumkin bo'lar edi. Aksincha tilda ikki, uch va hatto undan ortiq o'zak-negizlardan tashkil topuvchi so'zlar – qo'shma so'zlar ham mavjud. Sodda so'zlarning tuzilishlariga ko'ra birikmalardan osonlik bilan farqlab olish mumkin. Lekin qo'shma so'zlar tuzilishiga ko'ra so'z birikmalariga juda yaqin. Shuning uchun ularni bu jihatdan, sodda so'zlardagi kabi tuzilishiga, strukturasi ko'ra bir – biridan farqlash ancha murakkab. Xullas, qo'shma so'zlar ham, sodda so'zlar kabi tilning butun shakllangan birligi. Shuning uchun qo'shma so'zlar tuzilish jihatidan

va tarkibiga ko‘ra so‘z birikmalariga o‘xshasalar ham ular so‘z birikmasi emas, balki so‘zdir. Shunga ko‘ra, qo‘shma so‘z va so‘z birikmasi degan tushunchalarni tubdan bir-biridan farqlamoq va chegaralamoq kerak. Qo‘shma so‘zlarning ko‘pchilik va asosiy qismi so‘z birikmalaridan kelib chiqqan yoki so‘z birikmalari modeli asosida yasalgan. Agar shunday ekan, o‘sha so‘z birikmalarining komponentlari qanday sintaktik aloqaga kirishgan bo‘lsa, qo‘shma so‘zga aylangan vaqtda ham o‘sha sintaktik aloqa, turg‘un qo‘shma so‘zlarda turli darajada saqlanadi. Masalan: *asalari, qovoqari, oybolta, qo‘lqop* [Sharipov, 1918, 27]. Shu o‘rinda keltirilgan fikr e‘tiborimizni tortadi. So‘z birikmasi asosida shakllangan qo‘shma so‘zlar, aksincha grammatik xususiyatlarini butkul yo‘qotgan bo‘ladi. Nazarimizda, yuqorida keltirilgan *asalari, qo‘lqop* kabi so‘zlarda grammatik ko‘rsatkichlar mavjud emas, deb o‘ylaymiz. *Ko‘zoynak, simyog‘och, maxsikovush* kabi so‘zlar tarixan qaratqich va qaralmish birikuvidagi so‘z birikmasi bo‘lib, ular orasidagi qaratqich kelishigi va egalik qo‘shimchalari o‘z ahamiyatini yo‘qotgan. Bugungi kunga kelib, qo‘shma so‘z sifatida shakllangan. Bundan tashqari boshqa tilshunoslardan farqli ravishda M.Sharipov barcha qo‘shma so‘zlar ham so‘z birikmasi asosida yuzaga kelmagan degan, xulosani bildiradi [Sharipov, 1918, 28]. So‘z birikmasi va so‘z haqida fikr yuritganimizda yuqorida aytib o‘tilmagan yana bir farqli jihatini keltirib o‘tamiz. So‘zlar grammatik qoshimchalardan tashqari so‘z yasovchi qo‘shimchalarini olib, bir so‘zdan boshqa bir so‘z hosil bo‘ladi. So‘z birikmalari esa bir butun holda so‘z yasovchi qo‘shimchalarni qabul qila olmaydi. Ular faqat grammatik xususiyatlarga ega bo‘lgan qo‘shimchalar bilan birika oladilar.

So‘z birikmasi va gap

Bu birliklarning har biri o‘ziga xos grammatik qurilish va funksional xususiyatlarga ega bo‘lgan sintaksisning o‘rganish obyektidir. So‘z birikmalarining hosil bo‘lishida gap emas, aksincha gap qurilishida so‘z birikmalari muhim rol o‘ynaydi. So‘z birikmasi tushuncha ifodalaydi. Gap esa fikr ifodalaydi. Bu ularning farqli jihatlaridan biri hisoblanadi. Gap ham, so‘z birikmalari ham bir va undan ortiq

soʻzlardan tashkil topadi. Bu ularning umumiy oʻxshash xususiyatidir. Soʻz birikmalari gapga xos boʻlgan kesimlik shakllarini olganda yoki soʻz birikmalari tarkibidagi soʻzlar oʻrni almashganda gap boʻlib shakllanadi. Soʻz birikmasi va gap oʻrtasidagi farqli va oʻxshash xususiyatlarning shu va boshqa jihatlari tilshunoslar tomonidan oʻrganib eʼtirof etilgan.

Yuqorida oʻzbek tilshunosligida soʻz birikmasi va unga yondosh boʻlgan til birliklari oʻrtasidagi munosabatlar tilshunoslar tomonidan bildirilgan nazariy qarashlar hamda keltirilgan dalillar asosida koʻrib oʻtildi. Quyida esa soʻz birikmasigagina xos boʻlgan xususiyatlar va uning turli jihatlari, shu bilan birga bu borada olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda soʻz birikmasi tasnifi yuzasidan asoslangan bir-birini toʻldiruvchi hamda bir-biriga zid boʻlgan nazariyalarni tahlil qilgan holda, oʻz fikr-mulohazalarimizni bildirib oʻtamiz. Soʻz birikmasining gap va gapda tutgan oʻrnini adabiyotlarda keltirilgan tasniflar orqali tahlil qilamiz.

Soʻz birikmasi hokim soʻzning qaysi turkumga oid soʻz bilan ifodalanishiga qarab, ikki guruhga boʻlinadi: otli soʻz birikmasi, feʼlli soʻz birikmasi. Otli soʻz birikmasida hokim soʻz ot va otlashgan soʻzlar bilan ifodalanadi: *shaharning koʻchalari, hammasidan katta, chumchuqning chugʻur - chugʻuri, oʻquvchilarning beshtasi, beqiyos oʻlka, katta qishloq*. Feʼlli soʻz birikmasida hokim soʻz soʻf feʼl bilan ifodalanadi: *kitobni oʻqimoq, daftarga yozmoq, tez yugurmoq, ohista gapirmoq, taʼsirli soʻzlamoq, zavq bilan oʻqimoq*. Kelishik va egalik qoʻshimchalari hamda koʻmakchilar soʻz birikmalari tarkibida soʻzlarni bir - biriga bogʻlashga xizmat qiladi. Soʻz birikmalari tarkibidagi tobe va hokim soʻzning hech qanday qoʻshimchasiz, faqat ohang va maʼnosiga koʻra bogʻlanishi bitishuv deyiladi: *tez termiq, chiroyli gapirmoq, ishchan oʻquvchi, mehribon murabbiy*. Bitishuvda ergash soʻz vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa soʻzlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq*. Bosh soʻz ot va feʼl soʻz turkumidan iborat boʻladi. Tobe soʻzning hokim soʻzga qaratqich kelishigi qoʻshimchasi yordamida, hokim soʻzning esa tobe soʻzga egalik qoʻshimchalari yordamida bogʻlanishi moslashuv deyiladi:

kitobning muqovasi, xonalarning kattarog'i, bizning sinfirmiz, sizning ukangiz. Tobe so'zning hokim so'zga tushum, jo'nalish, o'rin - payt va chiqish kelishigi qo'shimchalari yoki ko'makchilar yordamida bog'lanishi boshqaruv deyiladi: do'stlarni hurmat qilmoq, g'alaba uchun kurashmoq, yoshlarga g'amxo'rlik qilmoq, sharoitga ko'ra yondashmoq [Anorbekova, Mirzayeva, 2011, 166].

Keyingi tadqiqot natijalarida ushbu tasnifning kengayganini ko'rish mumkin. So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra tasnif qilinganda, hokim a'zoning qaysi so'z turkumidan ekanligi, tobe a'zoning sintaktik vazifasi asosga olinadi. So'z birikmalari hokim qismning qaysi so'z turkumidan ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) fe'lli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal so'zli birikma. Otli birikmaning hokim so'zi vazifasida ot, otlashgan so'zlar keladi va u quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

- Hokim qism vazifasida ot keladi: *g'ayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi.*
- Hokim qism sifatida olmosh keladi: *bolaning o'zi, Karimaning o'zi.*
- Hokim so'z sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mardi, qizlarning sarasi.*
- Hokim qism vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, o'quvchilardan biri.*
- Hokim qism vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi.*
- Hokim so'z vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, bolalarning o'qiyotgani va h.k.*
- Hokim qism vazifasida otlashgan ravish keladi: *ko'p so'zning o'zi, ishlarning ko'pi.*
- Hokim so'z sifatida otlashgan undov so'z keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning urasi.*

- Hokim soʻz vazifasida otlashgan taqlid soʻz keladi: *otlarning dupur-dupuri, toplarning gumbur-gumburi*.

Koʻrinadiki, otli soʻz birikmasi qismlari bitishuv, muvofiqlashuv va boshqaruv yoʻli bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) yoki ikki soʻz shaklining bogʻlanishidan hosil boʻladi.

Feʼlli birikmaning hokim qismi feʼl bilan ifodalanadi: *tez ishlamoq, oldinda yurmoq kulib gapirmoq, diqqat bilan tinglamoq*. Feʼlli birikmaning qismlari oʻzaro bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi. Feʼlli soʻz birikmasi soʻz shakl bilan soʻzning (leksemaning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi.

Sifatli birikmada hokim soʻz otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yoʻli bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq*.

Ravishli birikmaning hokim soʻzi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli soʻz birikmalarida tobe va hokim qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *raketadan tez, toshbaqadan sekin*.

Modal soʻzli birikma. Bunda modal soʻz birikmaning hokim soʻzi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yoʻli bilan tuziladi: *bizga kerak, oʻquvchilarda bor*. Sifatli, ravishli, modal soʻzli birikmalar ham feʼlli birikma singari soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning oʻzaro bogʻlanishi natijasida hosil qilinadi.

Soʻz birikmalari tobe qismning sintaktik vazifasiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi: a) aniqllovchili birikma; b) toʻldiruvchili birikma; d) holli birikma.

Aniqllovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe qismi aniqllovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga koʻra ularni: 1) sifatlovchili birikma, 2) qaratuvchili birikma, 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlari* – sifatlovchili birikma; *iqtisodiyotning taraqqiyoti, maktab hovlisi* - qaratuvchili birikma; *oʻqituvchi Salimova, professor Qodirov* - izohlovchili birikma. Shuningdek, aniqllovchili birikma bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan tuziladi.

To‘ldiruvchili birikma. Tobe qismi to‘ldiruvchi vazifasini bajaradigan so‘z birikmasi to‘ldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar o‘zaro boshqaruv yo‘li bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida so‘zlamok.*

Holli birikma. Bu xil so‘z birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim qismlari o‘zaro bitishuv yoki boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi: *yangicha fikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq.*

Shuni aytish kerakki, keltirilgan ushbu tasniflar an’anaviy tilshunoslik tadqiqotlarida yoritilgan. Bunda mazmuniy sintaktik munosabatlarni umumlashtirgan holda turlarga ajratilgan. So‘z birikmasiga oid munosabat turlari tahlil qilinib, quyidagicha turlarga ajratilgan:

- obyektli munosabat (to‘ldiruvchi-to‘ldirilmish munosabati);
- atributiv munosabat (sifatlovchi-sifatlanmish munosabati);
- kordinativ munosabat (qaratuvchi-qaralmish munosabati);
- ikki tomonlama munosabat [Mahmudov, Nurmonov, 1995, 18].

Atributiv birikma aniqlovchilik munosabati orqali hosil bo‘lgan birikmadir. Lekin predikativlik yo‘li bilan aniqlash bunga kirmaydi, chunki bunda belgi hukm yo‘li bilan bildiriladi, atributiv munosabatda esa predmetning belgisi o‘ziga qo‘shilib, bir murakkab tasavvur holida beriladi. Demak, bu birikma aniqlovchi va aniqlanmishdan hosil bo‘ladi. Atributiv birikma material jihatidan bir qancha ko‘rinishlarga ega:

- 1) Sifat + ot
- 2) ot + ot
- 3) son +ot
- 4) olmosh +ot
- 5) sifatdosh + ot va boshqalar.

Obyektli birikmaga boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanish natijasida hosil bo‘lgan birikmalar kiradi. Bunda tobe elementning hokim so‘zga munosabati kelishik affikslari va ko‘makchilar yordami bilan ifodalanadi. Bular tobe holatdagi predmet-obyektning harakat, belgi bilan bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi.

Reletiv birikmaga tobe so‘zning hokim elementga bitishuv yo‘li bilan hosil bo‘lgan birikmalar kiradi. Bu harakat va uning belgisi ma‘nosini, shularning munosabatini ifodalaydigan holli birikmadir. Bu birikmalarning material jihatdan ko‘rinishlari:

- 1) Ravish + fe’l
- 2) ravishdosh + fe’l
- 3) ot + fe’l [G‘ulomov, Asqarova, 1965, 17].

Ko‘rinadiki, har ikkala tasnifda ham so‘zlarning munosabatga kirishish yo‘llari va birikma turlari aytib o‘tilgan bo‘lib, avvalgi tasnifda obyektli munosabat bunda to‘ldiruvchi to‘ldirilmish asosidagi birikmalarga ishora qilgan bo‘lsa, keyingi tasnifda obyektli birikma bu boshqaruv yo‘li bilan hosil qilinadi deb ta’kidlangan bo‘lsada, aslida to‘ldiruvchili birikma nazarda tutilgan.

Atributli birikma uchun avvalgi tasnifda sifatlovchi sifatlanmish, keyingi tasnifda aniqlovchi aniqlanmish munosabati aytib o‘tiladi. Ikkinchi tasnifdagi fikr aniqroq deb o‘ylaymiz, chunki aniqlovchi faqat sifatlovchi sifatlanmishdan iborat emas, balki uning boshqa turlari ham mavjud bo‘lib, ularning barchasi atributli birikmaga xosdir deb o‘ylaymiz. So‘z birikmalarining grammatik xususiyatlari hamda so‘z birikmalarida so‘zlarning bog‘lanish usullariga ko‘ra bir qancha tasniflarni ko‘rib o‘tar ekanmiz, tilshunoslikka oid darslik va o‘quv qo‘llanmalarda so‘zlarning bog‘lanish usullari tasnifida boshqaruv yo‘li bilan bog‘langan so‘z birikmalari to‘g‘risida turli fikrlarni ko‘rish mumkin. Tobe so‘z vazifasida ravishdosh (*shoshilib gapirdi*), sifatdosh (*o‘qigan bola*) yuzaga chiqqan birikuv ham bitishuvli birikma sifatida qaraladi. Vaholanki, bu yerda ravishdosh ko‘rsatkichi [-ib] fe’lni fe’lga (*shoshilib gapirdi*), sifatdosh shakli -gan fe’lni otga (*o‘qigan bola*)

bog‘lash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bularning morfologiyada lug‘aviy - sintaktik shakl sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvni bitishuvli emas, balki boshqaruvli birikuv sifatida baholashni taqozo etadi. Boshqaruvni amalga oshirayotgan vositaga bog‘liq ravishda kelishikli boshqaruv, ko‘makchili boshqaruv, ravishdoshli boshqaruv, sifatdoshli boshqaruv kabi turga ajraladi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 309] Haqiqatdan ham sifatdosh va ravishdoshning -gan hamda -b, -ib qo‘shimchalari so‘zni so‘zga bog‘lashi ushbu yondoshuvning to‘g‘ri ekanini ko‘rsatadi. Bu o‘rinda shuni aytish kerakki, *Navoiy romani*, *Bobur ko‘chasi*, *ta’lim vazirligi* kabi birikmalar xoslik umundan ajralganlik xususiyatiga ega bo‘lib, shaklan moslashuvga o‘xshasa-da, bitishuv yo‘li bilan bog‘langan deb qaraladi. Yuqoridagi birikmalarni ma’lum bir obyektga nomlab kelishini e’tiborga olsak, ushbu birikmalar so‘z birikmasi doirasida emas, balki alohida o‘rganishni taqozo etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida so‘z birikmasi tuzilish strukturasiga ko‘ra, grammatik munosabatga kirishishiga ko‘ra, ba’zi shakllarda so‘zga, ba’zi o‘rinlarda gapga tenglanishiga ko‘ra murakkab tuzilma hisoblanadi. Ular uchun ayni bir qolipni belgilab olish qiyin hisoblanadi. Shuningdek, so‘z birikmasi tarkibida o‘rganilayotgan nomli birikmalarni ham qayta ko‘rib chiqish zaruriyat kasb etadi. Bir so‘z bilan aytganda, so‘z birikmasi tasnifi va uni o‘rganish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2011.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent, 1995.

4. Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. (mualliflar jamoasi). – Toshkent, 1978.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.
7. Sharipov M. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 1918.
8. Toshnazarova D., Ibragimova A. So'z birikmalari ta'rifiga yangicha yondashuv. Til va adabiyot ta'limi jurnali, 4-son. – Toshkent, 2020.
9. M Kurbanova, Hozirgi zamon o'zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar)
2002

MAHMUD KOSHG'ARIYNING “DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARI VA O‘G‘UZ DIALEKTI

Boltayeva Zilola Yo' Idoshali qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti

2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola XI asrda yaratilgan Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk” asarida qo‘llanilgan o‘g‘uz lahjasiga oid so‘zlar etimologiyasini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Sinxron uslub yordamida tadqiqot obyekti qilib olingan leksemalar tizimi hozirgi zamon turkiy tillari, xususan, hozirgi o‘zbek tilining o‘g‘uz dialekti materiallariga muqoyasa qilingan. Shuningdek, hozirgi Xorazm o‘g‘uz shevasiga mansub so‘zlar devondan tanlab olinib, ushbu so‘zlarning hozirda ham iste’molda mavjud, fonetik o‘zgarishga uchragan yoki yo‘q, omonimlik hosil qiladigan hamda devon va shevada bir xil shaklga ega bo‘lgan so‘zlar misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘g‘uz lahjasi, “Devoni lug‘otit-turk”, shevaga oid so‘zlar, qardosh turkiy tillar, sinxron uslub, qiyosiy tahlil.

Annotation: This article is devoted to the research of the etymology of words related to the Oghuz dialect used in the work "Divan lugotit-turk" by Mahmud Koshgari, created in the 11th century. The system of lexemes taken as an object of research using the synchronic method is compared to the materials of the modern Turkic languages, in particular, the Uzbek dialect of the modern Uzbek language. Also, the words belonging to the modern Khorezm Oghuz dialect were selected from the Divan, and these words are still in use today, have undergone phonetic changes or not, create homonyms, and have the same form in the Divan and the dialect. The words are explained through examples.

Keywords: Oghuz dialect, "Divani lugotit-turk", words related to the dialect, related Turkic languages, synchronic style, comparative analysis.

Jahon tilshunosligida turkiy tillarning qadimgi manbalari leksikasini oʻrganish, uning leksikografik ahamiyatini kelajak vakillariga taqdim qilish kabi masalalar bugungi kun tilshunosligi uchun muhim deb qaraladi. Til hodisasi necha asrlardan buyon tilshunos olimlar tomonidan oʻrganilmoqda va tadqiq etilmoqda. Xususan, tilni sinxron va diaxron aspektda oʻrganish, tilni qadimgi yozma manbalar va zamonaviy tillar bilan qiyoslab tahlil qilish nafaqat oʻzbek tilshunosligida, turkologiyada balki jahon tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Shularni inobatga olgan holda “Devoni lugʻotit turk” asarini dialektologik aspektda tahlil qilish tilshunoslikda ilmiy izlanishlar uchun zamin boʻla oladi.

Maʼlumki, X-XII asrlar turkiy xalqlar tarixida “Qoraxoniylar davri” deb eʼtirof etiladi. Qoraxoniylar sharqda uygʻur, gʻarbda turk, Eron madaniyati va ilmi-fanini uygʻunlashtiradi. Ana shu davrga kelib, turkiy tilga qiziqish kuchayadi. Shu davrda Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilik” asari hamda turkiy tilni oʻrganish ishtiyoqidagi xalqlar ehtiyojini qondirish uchun Mahmud Koshgʻariyning “Devoni lugʻotit turk” asari yaratildi.

Necha ming yillik tarixga ega boʻlgan turkiy tillarning shakllanishida, uning taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda, leksik fondning boyib borish jarayonlarini oʻrganishda, tilning tashqi omillarini tadqiq etishda tarixiy yozma yodgorliklarga tayanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Oʻrta Osiyoda XI asrda yaratilgan Mahmud Koshgʻariyning “Devoni lugʻotit turk” asari tilini lingvistik jihatdan tahlil qilish, uning turkiy tillar, jumladan, hozirgi oʻzbek tilining dialektlari bilan oʻzaro munosabatlarini tadqiq qilish adabiy tilning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini atroflicha oʻrganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Maʼlumki, oʻgʻuz lahjasi qipchoq va qarluq lahjalaridan ajralib turadi. Bu alohidalik lahja tarkibidagi hamma leksemalarni oʻz ichiga qamrab ololmasa-da,

ammo ayrim leksemalar borki, u aynan adabiy tildagi muqobillaridan farqlanadi. Vaholanki, shevadagi bu leksemalarni adabiy tildagi leksemalarning variantdoshi deb qarasak xato bo'lmaydi. Shevalar adabiy til va milliy tildan ajralgan emas, ya'ni uning ajralmas bo'lagi hisoblanadi. Shuningdek shevaning leksikasiga to'xtalar ekanmiz, uni milliy tildan ayricha tushunishmasligimiz kerak. Sheva leksikasi umumtil leksikasidagi mahalliy ko'rinishini ifodalaydi, ya'ni dialektizmlarni namoyon etadi. Biz bu fikrga izoh tariqasida Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarini asosiy manba sifatida keltiramiz. Chunki adib o'g'uz lahjasining qadimiy ko'rinishlarini keltiradi. Devondagi o'g'uz lahjasiga mansub so'zlarni shevaga oid so'zlari bilan qiyosan o'rganib chiqamiz.

Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi eng ta'sirchan va o'zgarishga moyil qatlam hisoblanib, u jamiyatning taraqqiyoti bilan bog'liq holda doimo o'zgarib, rivojlanib boradi. Bu rivojlanish tilda o'z aksini topmay qolmaydi. Ammo shuni ham aytish joizki, o'z qadimiy shakli va fonetik tuzilishiga ega ba'zi so'zlar ham bor. Quyidagi fikrlarga tayangan holda biz M.Koshg'ariyning asari orqali hozirgacha saqlanib qolgan o'zining, tuzilishini yo'qotmagan va qardosh tillarda ham uchrashi mumkin bo'lgan namunalar orqali fikrimizni tasdiqlaymiz va asar misolida quyidagi misollarga to'xtalmoqchimiz. Chunki adibning o'zi o'g'uz lahjasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosini, ona urug'larini yozdim, shahobchalarini tashladim. Faqat o'g'uz turkmanlarning mayda urug'larini ham, ularning mollariga qo'yiladigan belgilarini ham yozdim, chunki odamlarda bularni o'rganishga ehtiyoj bor edi". [Муталлибов, 1963; 64]

Mahmud Koshg'ariy lug'atida o'g'uzcha deb qayd qilingan (ko'pincha qayd qilinmagan ham) ayrim so'zlar hozirgacha faqat o'g'uz tillarida va o'zbek tilining o'g'uz shevalarida uchraydi xolos, qarluq va qipchoq guruhi tillarida yo uchraydi, uchrasa ham passiv holatda bo'lib, dialekt yoki viloyat pometasi bilan keltiriladi. **Kachi** so'zi (eski ma'nosida) keltiriladi-da, keyin o'g'uz pometasi beriladi, so'ng

ma'no ochiladi (DLT, Indeks, 158), bu soʻz oʻzbek tilining oʻgʻuz shevalarida (Xorazmda) *gachchi* shaklida keltirilgan (XSh, 31) turkman tilida ham shu shakl va maʼnoda qayd qilingan (Turkmen dilining soʻzlugi, 168). [Абдуллаев, 1971; 56]

اغز - **oʻgʻuz** - turklarning bir qabilasi. Ular turkmanlardir. Ular yigirma ikki urugʻdir; ularning har birining maxsus belgilari, mollariga xos tamgʻalari bordirki, urugʻlarni shu tamgʻalariga qarab ayiradilar. Ularga kiruvchi 6-urugʻ - **afshar** - أَفشار [Муталлибов, 1963; I, 58] urugʻ nomi bugungi kunda ham mavjud boʻlib, Xorazm viloyati qishloq nomi sifatida *Ovshar* leksemasi baʼzi fonetik oʻzgarishlarga uchragan qoʻllanilib kelinmoqda. Bundan koʻrinib turibdiki, joy nomi boʻlgan ushbu soʻzining etimologiyasi urugʻ nomidan olinganligini DLTga asoslangan holda ilmiy dalillash mumkin. Bundan tashqari devonda sifat turkimiga kiruvchi **iligʻ** - اِلِغْ soʻzi berilgan va uni adib quyidagicha izohlaydi اِلِغْ سُوْقْ - iligʻ suv; asli يِلِغْ bilan yiligʻ boʻlishi kerak. [Муталлибов, 1963; I, 62]. Aslida ham Xorazm oʻgʻuz sheva vakillari *iliq* soʻzining oldidan y undoshini orttirib talaffuz qiladi. Lekin asrlar davomida ushbu leksema oʻz koʻrinishini birmuncha oʻzgartirib, hozirda *yilimji* shakliga kelib qolgan. Masalan, *yilimji suv*, *yilimji odam*- *yengiltak*, *mustaqil fikri boʻlmagan odam*. [Абдуллаев, 1960; 53]. Sifat soʻz turkumiga mansub yana bitta leksemani tahlil qiladigan boʻlsak, “Devoni lugʻotit turk”da keltiriladi: **ariq** - اَرِقْ - oriq, zaif (oʻgʻuzcha va qipchoqcha) [Boltaboyev, 2016; 63]. Oʻzbek tilining hozirgi adabiy tilida ham mazkur soʻz *oriq* (*ozgʻin*, *nimjon*) shaklida mavjud, lekin baʼzi sheva, xususan, oʻgʻuz sheva vakillari nutqida birinchi boʻgʻindagi o unlisi a ga almashgan holda qoʻllaniladi va DLT da keltirilgan misol bu fikrimizni isbotlaydi. Shuningdek, bu soʻz adabiy tildagi *ariq-sunʼiy yoʻl bilan hosil qilingan suv yoʻli* soʻzi bilan omonimlikni hosil qiladi, ammo oʻgʻuz shevasida bu maʼnodagi soʻzni umuman boshqa leksema ifodalaydi, yaʼni Xorazm oʻgʻuz shevasida *oriq* (sifat)-*ariq*, *ariq* (ot)-*salma* leksemalari bilan ifodalanadi.

Ot soʻz turkumiga mansub يَرْنَجَا **yoʻrinja**- yoʻngʻichqa (oʻgʻuzcha). [Муталлибов, 1963; III, 386] deb keltirilgan quyidagi misolimiz shunisi bilan

muhimki, devon yozilgan davrda ham, hozirgi o‘zbek tili o‘g‘uz shevasida ham bir xil ko‘rinishda talaffuz qilinadi va yoziladi. Shunda misollardan yana quyidagilarni keltirishimiz mumkin: أَشَقُّ **ashaq**- tuban, quyi (o‘g‘uzcha). [Boltaboyev, 2016; 63], أُنْكُ **o‘ng**- old. أَلْ مَنْدَنْ أُنْكُنْ بَرْدَى *o‘l menden o‘ngdun bardi-u mening oldimdan bordi.* [Boltaboyev, 2016; 47].

“Devon”da “sigir” ma’nosida yana bir so‘z — *siğir* zoonimini ko‘ramiz: *siğir buqa münräšür* — sigir, buqalar mo‘ngrashdi. Bu haqda A.Ishayev shunday ma’lumot beradi: “Devon”da **cizip** (I, 344), **inak** (I, 135) shakllarida qayd etilgan *sigir* so‘zi Xorazm-o‘g‘uz shevalarida **сызыр**, Toshkent, Farg‘onada **сыыр**, qipchoq shevalarida **сыыр**, Samarqand, Buxoroda **ьнак** shaklida uchraydi. [Ишаев, 1971; 65]

Demak, tilning tarixiy ko‘rinishini va hozirgi iste’moldagi faol leksemalarini taqqolsab shuni ta’kidlash mumkinki, til o‘zgarishda, rivojlanishda bo‘lsa ham, o‘zining ma’no qatlamlarini va o‘z ko‘rinishini saqlab qolgan leksemalar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Bu esa tilning uni qo‘llovchi xalqning lisoniy birligidan unut bo‘lib ketmasligi uchun xizmat qiladi. Yuqoridagi leksemalar etimologiyasi orqali mazkur fikrimiz o‘z tasdig‘ini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashurboyev Samixon. O‘zbek dialektologiyasi. –T.: Navro‘z nashriyoti. 2016.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Т.: Фан, 1960.
3. Абдуллаев Ф. «Девону луғатит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // ЎТА. – Тошкент: 1971, № 5, 51-56-бетлар.
4. Дадабоев Х. «Девону луғотит турк»даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: 2008, 3-9-бетлар
5. Ишаев А. «Девону луғатит турк» ва ўзбек шевалари // ЎТА. – Тошкент: 1971, № 5, 63-67-бетлар.

6. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони Девони луғотит турк, т. I, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М.Муталлибов. –Тошкент: 1963,
7. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони Девони луғотит турк, т. II, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М.Муталлибов. –Тошкент: 1963,
8. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони Девони луғотит турк, т. III, таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М.Муталлибов. –Тошкент: 1963,
9. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit-turk. –T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
10. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati, "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ..., 2021
11. Mevlüt Gültekin, Hikmet Koraş, M Kurbanova, Özbek Türkçesi, 2019

FE'LNING O'TGAN ZAMON SHAKLLARI VA SEMANTIK ASIMMETRIYA

Ochilova Gulhayo

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti
2-kurs magistranti

Jumayeva Feruza

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, Ph.d, dots.

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'lning o'tgan zamon shakllari va ma'nosi o'rtasidagi nomutanosiblik, asimmetriya o'rganilgan. Asimmetriya hodisaning leksik-grammatik birliklarga taalluqli ekanligini, grammatik birliklar doirasida hosil bo'lishi fe'lning zamon qo'shimchalari misolida berilgan. O'tgan zamon qo'shimchalari orqali shakl va ma'no nomutanosibligining nutq vaziyatida yuzaga chiqishi tahlil qilingan. O'tgan zamon qo'shimchalari ham polisemantik xususiyatga egaligi, uning qaysi semani voqelantirayotgani nutq vaziyati, matndagi vazifa xususiyatlariga ko'ra anglashilishi o'rganilgan.

Kalit so'zlari: fe'l, o'tgan zamon, asimmetriya, shakl, ma'no, semantika, nomutanosiblik.

Аннотация: В данной статье изучается несоразмерность, асимметрия между формами прошедшего времени и значением глагола. В качестве примера времен глаголов приводится тот факт, что асимметрия относится к лексико-грамматическим единицам и что она образуется внутри грамматических единиц. Анализируется диспропорция формы и значения в речевой ситуации через наречия прошедшего времени. Изучено, что наречия прошедшего времени также обладают полисемантическими свойствами,

значение которых понимается в зависимости от речевой ситуации и особенностей поставленной задачи в тексте.

Ключевые слова: глагол, прошедшее время, асимметрия, форма, значение, семантика, диспропорция.

Abstract: In this article, the disproportion, asymmetry between the past tense forms and the meaning of the verb is studied. The fact that asymmetry refers to lexical-grammatical units, and its formation within grammatical units is given as an example of verb tenses. The disproportion of form and meaning in the speech situation through past tense adverbs is analyzed. It has been studied that adverbs of the past tense also have polysemantic properties, which meaning is understood according to the speech situation and task characteristics in the text.

Keywords: verb, past tense, asymmetry, form, meaning, semantics, disproportion.

Ma'lumki, borliqdagi barcha jonzotlar hamisha harakatda bo'lib, ushbu harakatlarni biz tilda fe'llar orqali ifodalaymiz. Shuning uchun ham so'z turkumlari ichida eng katta maydonga ega so'zlar ham fe'llar hisoblanadi. Fe'llarni o'rganish dunyo tilshunosligida juda qadimdan boshlangan.

Fe'llar harakatni ifodalashidan tashqari gap tarkibida turli ma'noviy, uslubiy xususiyatlarni ham ochib beradi. Tilshunoslikda fe'l mavzusiga oid tadqiqotlar talaygina bo'lib, asosan, fe'llar grammatik jihatdan tadqiq qilingan. Bu tadqiqot ishlarida fe'llarning harakat semasi e'tiborga olingan. Hozirgi kunda o'zbek tilshunosligida fe'lning semantikasi va stilistikasi, xususan, matnlardagi ma'noviy va uslubiy tomonlarini ochib berishga qaratilgan tadqiqot ishlari e'lon qilinyapti. Bu ishlarda fe'l ifodalagan harakat semasi ikkinchi planga tushadi va fe'ldan anglashilgan ma'no birinchi planda turadi. Albatta, bunday ma'no xususiyatlarini ochib berishda fe'lga qo'shilib keladigan grammatik vositalar muhim ahamiyat kasb

etadi. Grammatik vositalarga fe'ning munosabat shakllari bo'lmish zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari kiradi.

Belgi va ma'no, shakl bilan mazmun bir-biriga har doim to'liq mos kelmaydi. Chunki bitta belgi yoki shakl bir necha vazifani bajarib kelsa, aynan bir ma'no bir necha belgi orqali ifodalanadi.

Shakl va mazmun asimmetriyasi ifoda plani birliklari bilan mazmun plani birliklari soni nomutanosib bo'lganda yuzaga chiqadi, ya'ni ifoda plani birliklari mazmun plani birliklari sonidan ko'p yoki kam bo'ladi. Shakl va ma'no o'rtasidagi nomuvofiqlik – lisoniy belgi asimmetriyasi tilning leksik sathida ham mavjuddir.

Bu borada ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan. Shularga asoslanib, bu hodisaning leksik-grammatik birliklarga taalluqli ekanligini ta'kidlab o'tamiz. Grammatik birliklar doirasida hosil bo'lishini fe'ning zamon qo'shimchalari misolida o'rganamiz.

Fe'dan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabati fe'l zamonlari deyiladi. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holatning uch zamondan birida sodir bo'lishini bildiruvchi shakllar zamon shakllari sanaladi. Fe'l uchta zamon shakliga ega: o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon. M., bordim, boryapman, bormoqchiman. Fe'l zamon shakllari gap tarkibida zamonni bildirishdan tashqari turli ma'nolarni ham ko'rsatib berish imkoniyatiga egadir. Fe'ning zamon shakllari gapning zamon kategoriyasini ifodalashga asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq bu narsa fe'ning zamon kategoriyasi bilan gapning zamon kategoriyasi bir degan aynan bir xil xulosani bermaydi. [1: 100]

Fe'l tarkibidagi zamon shakllari asosdan anglashilgan harakat-holatning qachon sodir bo'lganligini bildiradi. Fe'dan anglashilgan harakat qaysi zamonda sodir bo'lganligi nutq so'zlanib turgan paytga nisbatan olinadi va biz buni nutqdan mantiqan anglaymiz.

Fe'l asosidan anglashilgan harakat va holatning nutq so'zlanib turgan paytdan oldin amalga oshganligini bildiruvchi zamon shakllariga o'tgan zamon shakllari

deyiladi. Fe’l asosiga -di, -(i)b, -gan, (-kan, -qan) kabi qo’shimchalarni qo’shish bilan hosil qilinadi. O’tgan zamon shakllari ma’nosiga ko’ra farqlanadi. M., bordi, o’qibman, yozgan.

Yaqin o’tgan zamon fe’li harakat-holatning nutq so’zlanib turgan paytdan sal oldin tugallanganligini bildirib, -di qo’shimchasi bilan yasaladi. O’tgan zamon – -di qo’shimchasi o’ziga tegishli birinchi tur shaxs-son qo’shimchalari -m, -k (bordim, yozdik), -ng, -ngiz (bording, yozdingiz) bilan birga qo’llangandagina biror mazmun yuzaga chiqadi. Bu shakl harakatning nutq paytigacha bajarilganini aniq, qat’iy tarzda ifodalaydi va harakatni, odatda, so’zlovchining o’zi ko’rgan bo’ladi. -di qo’shimchasi payt ma’nosini bildirishi bilan bir qatorda harakatning tugallanganligi, natijaviylik, mavjudlik, odatlanish, ketma-ketlik kabi ma’nolarni ham bildirib keladi. Shu o’rinda shakl va mazmun orasida nomuvofiqlik – asimmetriya hodisasi namoyon bo’ladi.

So’zlovchi bajarilgan biror harakatni -di qo’shimchasi bilan yasaluvchi forma orqali ifodalaganda, shu harakatning bajarilganligiga yoki bajarilmaganligiga hech qanday shubha qilmay ishonch hosil qiladi, harakatning amalga oshirilish jarayonida bevosita ishtirok etishi mumkin. M., Talabnomani yozishga yozib qo’ydim-u, lekin direktorning oldiga kirishga botinolmay qoldim.(X.To’xtaboyev, “Sariq devni minib”).

Payt ma’nosini bildiradi. -di qo’shimchasi orqali payt ma’nosi ifodalangan gaplar tarkibida ko’pincha hozir, bugun, kecha, shu kunlarda, shu yillarda kabi payt bildiruvchi so’zlar keladi. M., Shu kuni yo’lakka kelib quloq soldim. Birozdan keyin hovlidan tap-tup va shildiragan, jiringlagan tovush eshitildi. (A.Qahhor, “O’tmishdan ertaklar”).

Harakatning bajarilganligi va undan yuzaga kelgan natija ma’nosini anglatadi. M., Hakimjon bu xatni qayta-qayta o’qidi, o’zi juda yuvosh va beozor bo’lgan bu bola umrida birinchi marta yuragining o’ziga bo’ysunmaganini, bir tushib turganini

va o‘ziga yot bo‘lgan allaqanday tumanli xayollarning miyasida poyga qo‘ya boshlaganini sezdi. (Cho‘lpon, “Kecha va kunduz”).

Bor, mavjudlik ma’nosini ifodalaydi. Bajarilgan harakat natijasida bor bo‘lishlilik ma’nosi yuzaga chiqadi. M., Molxona bo‘lsa kerak, oxurda bir to‘p latta yotibdi. Orasini titkilagan edim...topdim, ishonasizmi, topdim, xuddi o‘shaning o‘zi! (X. To‘xtaboyev, “Sariq devni minib”).

-di o‘tgan zamon qo‘shimchasi bilan ifodalangan shakl orqali sabab, ilojsizlik ma’nolari yuzaga chiqadi. M., Zulayho, seni kechirdim, gaplaringa ishonolmay qiynalib ketdim, jonim bo‘g‘zimga keldi. Ko‘zimga dunyo tor bo‘lib qoldi. (I. Sulton, “Genetik”).

Bajarilgan harakat yoki holat natijasiga odatlanish ma’nosini bildiradi. Bu kabi gaplardagi harakat va holat qayta-qayta sodir bo‘ladi. M., Obro‘yim ham shunaqangi oshib ketdiki, o‘qituvchilar menga kulib boqadigan bo‘lib qolishdi. (X. To‘xtaboyev, “Sariq devni minib”).

Harakatning tugallanganlik ma’nosi yuzaga chiqadi. Gapdan o‘tgan zamon ma’nosi anglashilib turadi, lekin aniq payti ma’lum emas. Eng muhimi (axborotdan maqsad) harakat tugallanganligi, yakunlanganligidir. M., Mendel benihoya mukammal shu me’moriy saltanatga inson aralashuvi mumkinligini isbot qilib ketdi. (I. Sulton, “Genetik”).

O‘tgan zamon -gan (-kan, -qan) qo‘shimchalari orqali shakl va ma’no nomutanosibligining namoyon bo‘lishi.

O‘tgan zamon -gan (-kan, -qan) qo‘shimchalari harakat va holatning nutq so‘zlanib turgan paytdan ancha oldin amalga oshganligini bildiradi va o‘ziga tegishli ikkinchi tur -man, -miz, -san, -siz shaxs-son qo‘shimchalari bilan kelganda ma’no anglatadi. M., o‘qiganman, ko‘rgansan, borganmiz.

Ba’zan -di yaqin o‘tgan zamon shakli o‘rnida -gan uzoq o‘tgan zamon qo‘shimchasini ishlatish mumkin va bu ma’noga ta’sir ko‘rsatmaydi. M., Sen nodonning yo‘llariga chig‘anoqni kim olib keldi, ko‘zani kim qumga ko‘mdi?, bo‘ri

bilan qushni kim yonma-yon qo'ydi? (I. Sulton, "Genetik"). Lekin shunday o'rinlar bo'ladiki, -gan qo'shimchasi o'rnida -di affiksini qo'llab bo'lmaydi, uslubiy jihatdan xatolik yuz beradi. M., Alisher Navoiy 1441-yilda tug'ilgan.

Demak, -gan qo'shimchasi yordamida yasaluvchi shaklda qo'llangan fe'l bildirgan harakat yoki holat hech qachon so'zlovchi va tinglovchi o'zaro suhbatlashib turgan hozirgi vaqtda amalga oshgan bo'lmaydi. Shuning uchun ham hozirgina keldi, endigina ketdi kabi gaplardagi keldi, ketdi shakllar o'rnida kelgan, ketgan so'zlarini qo'llab bo'lmaydi.

Uzoq o'tgan zamon shakli quyidagi ma'nolarni ifodalashda qo'llaniladi:

Uzoq o'tgan zamon -gan qo'shimchasini olgan fe'l shakllari payt ma'nosini bildiradi. M., Boshqa gaplar allaqachon esidan chiqib ketgan. (Cho'lpon, "Kecha va kunduz").

O'tgan zamonda bajarilgan harakatga o'rganib qolish ma'nosini anglatishda qo'llaniladi. M., Boyagi, men domlanikida eshonlikda yuraverib xiyla qo'li egrilikka o'rganib qolganman. (G'.G'ulom, "Shum bola").

Harakatning bajarilganligi va undan yuzaga kelgan holatning hozir ham mavjud holda ekanini bildiradi. Bunda harakatning bajarilganligi emas, holatning hozir ham mavjudligi asosiy o'rinda bo'ladi. M., Karvonsaroy darvozasining chap tomonida ayvonlik yangi do'kon, uning oldidan o'tadigan anhor ustiga taxta qoqilgan; darvozaning o'ng tomoni – saroydan qayrilib chiqadigan anhor ustiga ham odamning belidan balandlikda kattakon taxta so'ri qilingan. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

-gan qo'shimchasini olgan fe'l edi to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda o'tgan zamonda sodir bo'lgan voqea-hodisani eslash ma'nosini bildiradi. M., Rost, o'n bir kishi osilgan edi. Ibrat qilgan edi, o'n bir kishini osganda ibrat bo'lsin, deb butun Andijondagi bolalarni yig'ib kelgan edi, o'shanda mening Kenjaboyim qo'rqib shaytonlab qolgan edi. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

-gan o'tgan zamon qo'shimchasi yuklamani olgan fe'l bilan birga qo'llanib, ekpressiv holat-kutmagandalik ma'nosini bildiradi. M., Ular o'z ko'rgan-bilganlari haqida shunaqangi ko'p kitoblar yozishganki, o'qib chiqish uchun naq o'n besh yil kerak bo'ladi. (X. To'xtaboyev, "Sariq devni minib").

-gan affiksli o'tgan zamon fe'li kelishik qo'shimchasi bilan birga kelgan holatda qo'llanganda afsuslanish, qayg'urish ma'nosini yuzaga chiqaradi. M., Shunday bo'lsa ham, siz menga kundosh bo'lib kelgansiz-da. (Cho'lpon, "Kecha va kunduz"). –Vilgelm Qodirovning o'yinlari juda susayib ketgan-da. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

Bajarilishi kerak bo'lgan harakatning o'tgan zamonda bajarilganligini, yakunlanganligini, tugallanganlik ma'nolarini bildiradi. Bunday gaplarda harakat tugallanganligi asosiy o'ringa chiqadi. M., -Ha, sening qabiladoshlaring Tyanshondan oshishgan, Dashti Qipchoqdan o'tib, o'rmonlar aro muz diyorlariga qadar yetib borishgan. (I. Sulton, "Genetik").

Biror harakatni bajarishga imkoniyat yo'qligini ifodalaydi. M., Umrim bino bo'lib bitta ham kitob o'qigan emasman. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

O'tgan zamon hikoya fe'li. Bunday fe'llar, odatda, hikoya mazmunidagi gaplarda ishtirok etadi, -b, -ib qo'shimchasi bilan yasaladi. Bu qo'shimchalardan so'ng shaxs-son qo'shimchasining -man, -miz, -san, -siz, -di(lar) shakllari qo'shiladi. [1:195] M; Yozibman, yozibsan, yozibdi(lar).

O'tgan zamon hikoya fe'li quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

Ilgari ro'y bergan harakat va holatni bevosita kuzatmaganlik, eshitib bilganlik ma'nosini bildiradi. M., O'sha kuni birov uni Shaldiramoqda g'altakarava surib ketayotganini ko'ribdi. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

O'tgan zamonga taalluqli bo'lgan harakatni bajarish yoki bajarmaslik kerakligini keyin bilganlik ma'nosini ifodalash uchun ham qo'llaniladi. M., Bozorga boribman-u qalam olishni unutibman. Ming'illab o'tirib uxlab qolibman. (A. Qahhor, "O'tmishdan ertaklar").

Payt ergash gapning kesimi vazifasida qoʻllanganda, oʻtgan zamon davomiylik maʼnosini anglatadi. Bunday gaplarda harakat-holat davomiy tarzda bajarilib kelinadi. M., Esimni tanibmanki, shu ish bilan shugʻullanib yuribman.

Oʻtgan zamonda bajarilgan harakat asosida yuzaga kelgan natija maʼnosini bildiradi. Yaʼni, payt maʼnosidan koʻra natija muhimroq boʻladi. M., Machitdagi hovuz atrofiga oʻrnatilgan panjaraning bir necha joyiga chayonning suratini chizibdi. (A. Qahhor, “Oʻtmishdan ertaklar”).

Oʻtgan zamonda sodir boʻlgan harakat-holatning bajarilish sababini bildirib keladi. M., Bu gapni eshitibdi, uxlolmay chiqibdi .

Davomli harakat maʼnosini ifodalaydi. Bunday gaplarda oʻtgan zamonga taalluqli boʻlgan harakat davom etib turadi. M., -Nima-nima, nimchorak choy bir miri-ku, sen choy ichasanmi, suv ariqda oqib yotibdi. (Gʻ.Gʻulom, “Shum bola”).

Oʻtgan zamon davom feʼli. Oʻtgan zamonda davom etib turgan harakat-holat maʼnosini bildiradi, yaʼni oʻtgan zamonda muayyan vaqt oraligʻida bir necha marta bajarilgan yoki davom etib turgan harakat-holatlarni ifodalaydi. Bu zamon shakli - r, -ar, -moqda, -yotgan, -ayotgan qoʻshimchalari bilan yasaladi. Ushbu qoʻshimchalardan keyin toʻliqsiz feʼl va shaxs-son shakllari qoʻshiladi. [2:196]M., Oʻqir edik, bormoqda edi, ishlayotgan edim.

-yotgan edi shaklidagi feʼllar quyidagi maʼno va vazifalarda qoʻllanadi:

Harakat va holatning oʻtmishdagi biror vaqtda bajarilayotgan holda ekanini bildiradi. Bajarilayotgan vaqt esa boshqa biror vosita yoki umumiy holatdan maʼlum boʻladi. [3:178] M., Yolgʻiz qolgach, qoʻltigʻimdagi qalpoqchamni chiqarib, boshimga kiyayotgan edim. (X. Toʻxtaboyev, “Sariq devni minib”).

Payt ergash gapning kesimi vazifasida kelganda paytni yanada aniqlashtiradi. M., -Tozi itingizning terisini shilayotgan edik, suyakka tegib, sinib qoldi. (Gʻ.Gʻulom, “Shum bola”).

Oʻtgan zamon davom feʼlining -yotgan edi shakli davomli harakat maʼnosini bildiradi. Harakatning oʻtgan zamondagi biror vaqtda tugamaganligi, davom etgan

harakatni ifodalaydi. M., Savriniso o‘choq boshida, boshqalar so‘rida gaplashib o‘tirishgan ekan. So‘z to‘y haqida borayotgan edi. (A. Qahhor, “O‘tmishdan ertaklar”).

-yotgan edi orqali yasalgan o‘tgan zamon davom fe’li shakli bajarilgan harakat-hodisani eslash ma’nosini bildiradi. M., Bolalar mening uchun yangi ”Oq terakmi, ko‘k terak” o‘ynashayotgan edi. Men Olim buva mahallasida bolalar qatoriga kirib qolganim uchun dadil borib safga qo‘shildim. (A. Qahhor, “O‘tmishdan ertaklar”).

-r,-ar edi shakli quyidagi ma’nolarni bildiradi:

O‘tgan zamonga taalluqli bo‘lgan harakat-holatni bajarish istagi mavjudligi ma’nosini bildiradi. M., Bular mayli, daraxt-u ekinzorlar uzra ucholganimda, qo‘llarimni keng yoyib, ko‘klarda charx urib aylangan bo‘lar edim. (I. Sulton, “Genetik”).

O‘tgan zamonda takrorlanib turgan harakat-holat, voqea-hodisaning bajarilish paytni ifodalab keladi. Bunday gaplarda harakatning bajarilish payti yanada aniqlashadi. M., Butun tevarakning qilayotgan ishi faqat shugina, ya’ni dov-daraxt meva solar, kuzda barglarini to‘kib uyquga ketar, bir necha yil o‘tgach, qurib, yo‘qlik olamiga jo‘nardi. (I. Sulton, “Genetik”). Shomda uyida o‘tirgisi kelmasdan, bir-birinikiga chiqar, xotinlar bir yon, erkaklar bir yon, to oy havolab ketgunicha gaplashib o‘tirishar edi.

O‘tgan zamonda bajarilib turishi kerak bo‘lgan harakatni bajarmaganidan afsuslanish ma’nosini yuzaga chiqaradi. M., Yutishimni bilganimda men ham o‘ynar edim.

Odatlanish ma’nosini bildirib keladi. M., Avvallari ko‘p birga o‘ynar edik, hozir unday emas.

O‘tgan zamon maqsad fe’li. Bunday fe’llar o‘tgan zamonda bajarilishi maqsad qilingan harakat-holatni bildiradi. Maqsad qilingan harakat-holatlarning o‘tgan zamonda bajarilgan yoki bajarilmaganligi oldingi yoki keyingi gap mazmuni

orqali anglashiladi. [2:196] M., Men kecha kutubxonaga bormoqchi edim. O'tgan zamon maqsad fe'li -moqchi, -adigan, -ydigan qo'shimchalarini fe'l asosiga qo'shish bilan yasaladi. Bu shakllardan so'ng edi to'liqsiz fe'li kelib, shaxs-son shakllari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi. M., Bormoqchi edim, bormoqchi eding, boradigan edim.

-moqchi edi. Bu shakl maqsadning o'tgan zamonga taalluqli ekanini yoki maqsad-niyatning o'tgan zamonda paydo bo'lganini ifodalash bilan bir qatorda, maqsad-niyat bilan bog'liq bir qancha ma'nolarni ham yuzaga chiqaradi.

O'tgan zamonda bajarishi maqsad qilingan harakat-holatni eslatish ma'nosini bildiradi. M., Kutubxonaga bormoqchi edingiz. Kutubxonaga bormoqchi edingiz, bordingizmi?

Harakatning bajarilishi o'tgan zamonda maqsad qilingani, ammo uning amalga oshmaganligidan afsuslanish ma'nosini anglatadi. M., O'sha o'yinda men o'ynamoqchi edim. O'sha o'yinda men o'ynamoqchi edim, o'rnimga boshqa odam yozilibdi.

-moqchi edi shakli orqali ta'kid ma'nosi yuzaga chiqadi, ya'ni o'tgan zamonda bajarilishi maqsad qilingan harakat-holat ta'kidlanadi. M., Aziz darsga bormoqchi edi. Aziz darsga bormoqchi edi, borishi aniq edi.

O'tgan zamonga oid bo'lgan harakat-holatni bayon etish ma'nosini bildirib keladi. M., Xalq uni ayblab, olomon qilib o'ldirmoqchi edi. (G'.G'ulom, "Shum bola").

O'tgan zamonda bajarishi maqsad qilingan harakat-holatdan ajablanish ma'nosi yuzaga chiqadi. M., Bormoqchi eding, unda nega borishingni avvalroq aytmadig.

Xulosa qilib aytganda, zamon qo'shimchalari fe'lning asosiy qo'shimchalaridan biri hisoblanadi. Anglatadigan asosiy ma'nosi bu payt ma'nosi bo'lib, gap tarkibida kelganda yana harakatning tugallanganligi, natijaviylik, sabab, xabar, eshitganlik kabi ma'nolarni ham ochib berish xususiyatiga egadir. Semantik

tahlillar fe'llarning hozirgi o'zbek adabiy tilida unutilgan ma'nolarini qayta tiklash imkoniyatini beradi. Ushbu imkoniyatlarni ochib berishda shakl va ma'no nomutanosibligi, ya'ni asimmetriya hodisasi muhim o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ғуломов А, Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис.- Т.; Ўқитувчи, 1987. 100- б.
2. F. Jumayeva. Ona tilidan saboqlar. Qamar-media, Toshkent. 2020. b.196.
3. А. Ҳожиёв. Феъл. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. Тошкент- 1973. 123-б.
4. У. Турсунов, А. Мухторов, Ш. Рахматуллаев Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
5. Шукуров.Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. Тошкент.1976. 9-бет.
6. F. Jumayeva. Polisemem leksemalar doirasidagi sinonim va antonim semalar tadqiqi. Monografiya.- Toshkent: Qaqnus media. 2019.

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИДА БАРҚАРОР БИРИКМАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Убайдуллаев Алишер Абдусаломович

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Филология фанлари номзоди, доцент

E-mail: a.ubaydullayev@nuu.uz

Аннотация: Мақолада Алишер Навоий ижодида барқарор бирикмаларнинг қўлланилиши, адибнинг бадиий маҳорати ҳақида фикр билдирилган. Шунингдек, ибора, мақол ва ҳикматли сўзларнинг лексик ёки грамматик жиҳатдан ўзгартирилганлиги шоир асарларида ўзига хос ўйноқилик, жозибadorлик, таъсирчанлик каби хусусиятларни таъминлаганлиги, тасвирий маънога ва эмоционал бўёққа эга бўлган барқарор бирикмалардан фойдаланганлиги, айрим ибора ва мақоллар услубий бўёқдорлигининг кучайтирилгани, халқ мақоллари ва иборалари таъсирида шоир томонидан “кашф этилган” ҳикматли сўзларнинг ҳам учраши каби масалалар тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: тилнинг эстетик вазифаси, лингвопоэтика, барқарор бирикмалар, иборалар (фразеологизмлар), фразема, мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар (афоризмлар).

Annotation: The article expresses an opinion about the use of stable compounds in the works of Alisher Navoi, the artist's artistic skills. Also, the lexical or grammatical changes of phrases, proverbs and wise words provide the poet's works with features such as playfulness, attractiveness, impressiveness, the use of stable combinations with figurative meaning and emotional color, the stylistic coloring of some phrases and proverbs is enhanced, under the influence of folk proverbs and expressions such issues as the meeting of the words of wisdom “discovered” by the poet have been researched.

Keywords: aesthetic function of language, linguopoetics, stable combinations, phrases (phraseologisms), phraseology, proverbs and sayings, wise words (aphorisms).

Талабаларга таълим ва тарбия бериш соҳасида уларни Ватанга муҳаббат, шу халқ юрт учун жонни фидо қилиш руҳиятини сингдирган ҳолда камол топтириш - бадиий адабиётнинг азалий вазифаси бўлиб келган. Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек “Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамот масаласига айланиб бормоқда. “Тарбия қанча мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди” дейди донишмандлар. Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди” [Ш.М.Мирзиёев, 2017: 504-505].

Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари туркий халқлар тилидаги сўз ва ибораларни тўплаш, уларни илмий ўрганиш ва изоҳлаш анъанасини бошлаб берганлиги билан аҳамиятлидир. Ўрта асрларда М.Кошғарийга ўхшаш ишни Алишер Навоий бажарди. Шоирнинг бой адабий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлаш, чуқур талкин қилишда луғат манбаларнинг ўрни бекиё [М.Абдулхайров, 2009: 4].

Бадиий асар тилини онгли равишда таҳлил қилиш маълум бир асар мазмунини, унинг ғоявий моҳиятини, ёзувчининг ижодий маҳорати ва ғоявий йўналишини чуқур ўзлаштириш имконини беради, ёш авлодни ўз билимини амалда мустақил синаб кўриш малакаларини ҳосил қилиб, маънавий дунёқарашини шакллантиради, турмуш ҳақида, кишилар ва инсоний муносабатлар тўғрисида шахсий мушоҳада юритишга имкон яратади. Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, ибора матал ва мақоллар бадиий нутқ халқчиллигини кўрсатувчи омиллардан бири бўлиб, бадиий

ижодчилар ҳаётий воқеа, ҳодисаларни тасвирлаш, тимсоллар яратишда улардан самарали фойдаланадилар [З.Тоҳиров, 2017: 11]. Бадиий асарлар айниқса, мумтоз асарлар тили таҳлил этилар экан, хоҳ мактабда, хоҳ академик лицейда, хоҳ олий ўқув юртида бўлсин, лисоний таҳлилдан ўз ўрнида фойдаланиш катта самара беради. Асосий мақсад ёшларни билимли қилиб тарбиялаш экан, биринчи навбатда муайян асарни у насрий асарми ёки назмий асар бўладими албатта лисоний жиҳатдан таҳлил қилиш талаб этилади.

Ҳазрат Алишер Навоий асаларининг маънавий ва моддий оламига ҳурмат билан муносабатда бўлишни тарбиялаш билан бир қаторда ўқувчи бадиий дидини, маънавий қарашларини ўстиришида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бадиий адабиёт тили лексикасидаги шу тилнинг образлилигини таъминловчи, эстетик таъсирчанлигини уюштирувчи муҳим воситалардан бири мақол, матал ва ҳикматли сўзлардир.

Кузатишларимиз *Алишер Навоий асалари* матнларида халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар кўплаб учрашини кўрсатди. Зеро, илмда эътироф этилганидек, тараққийпарвар ёзувчилар фольклордан, унинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, маҳорати ва тили-услубидан ижодий фойдаланиб, асарларнинг халқчил бўлишига эришадилар ва ўз навбатида халқ оғзаки ижодиётига самарали таъсир этадилар [Маллаев Н, 1974: 10].

Тилда ҳам ҳар бир унсурнинг ўз вазифаси, маъно доираси, бошқа унсурлар, бирликлар билан боғланиш қонуниятлари мавжуд. Ана шу қонуниятлардан мукаммал хабардор бўлган, бадиий диди, сўз сезгиси ва маҳорати юксак ёзувчи бетакрор тасвир, кутилмаган бадиий лавҳалар пайдо қиладики, натижада китобхон адибнинг нафақат ғояси, балки гўзал тилининг асирига айланади. Бунда ижодкор умумхалқ тилидаги бадиий тасвирга зарур бирликларни танлаш, саралаш ва сайқаллаш асосида, лисоний-бадиий-эстетик маънолар ҳал қилувчи восита ҳисобланади. Сўз кўрки бўлган мақол ва маталлардан фойдаланиш ҳар бир қалам аҳлининг сўз бойлигини

орттиради, унинг нутқини ўткир ва таъсирчан қилади, унга бадий жиҳатдан ҳам сайқал беради. Бадий адабиётда мақол ва маталлар ёзувчи англатмоқчи бўлган маънони образли қилиб ифодалаш учун хизмат қилади. Халқ мақолларини ўрганиш объекти сифатида қрайдиган йўналишларни иккига ажратиш мумкин: 1) фольклористик ёндашув; 2) лингвистик ёндашув [Ш.Қаландаров, 2017:102-105]. Ҳазрат Навоий ҳаётда ҳам, ижодда ҳам сўзни тежаб-тергаб ишлатган, маъно-мазмунига масъулият билан қараган буюк ижодкорлардан биридир. Ёзувчи қаерда қандай гапириш, қандай ёзишни мукамал билган ижодкордир. Шунинг учун ҳам адиб асарларига бўлган қизиқиш ҳеч қачон сўнмайди.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ мақолларидан моҳирона фойдаланганини кузатиш мумкин. Масалан, “*Ғариблик ўлдирмас, ўлдирмаса-да қулдирмас*”, “*Ғарибнинг кўнгли ғарибда*”, “*Ғарибнинг қаҳри - жонига бало*” [Х.Бердиёров., Р.Расулов, 1984: 280]. каби халқ мақоллари “Ғаройиб ус-сиғар” асарида келтирилган қуйидаги рубоийда жуда гўзал берилган:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,

Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.

Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,

Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш [Алишер Навоий, 1988: 573].

Халқ мақолларида аниқ вазият, хусусийлик яққол намоён бўлиб туради ва ундаги мазмун-моҳият ҳаммага бирдек тегишли бўлади. Навоийнинг қуйидаги рубоийсида ҳам буни яққол кўришимиз мумки:

Ким истаса салтанат, саҳодур анга шарт,

Ҳар ваъдаки айласа вафодур анга шарт.

Ким фақр талба қилса, фанодур анга шарт,

Оллага неким келса, ризодур анга шарт

Ушбу рубоийдан “Ваъдага вафо - марднинг иши, ваъдасиз - субутсиз киши”, “Ваъдада турмоқлик - мардлик белгиси”, “Ваъдани беришга шошилма,

ваъдани бажаришга шошил”, “Ваъда олтиндан қиммат” каби халқ мақолларининг мазмуни англашилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар қандай мақол ҳам рубоийда қўлланилавермайди. Ҳазрат Навоий рубоий мазмунига мос келадиган, чуқур мазмун-моҳиятга эга ва халқ тилида юқори салмоққа эга, тарихий жиҳатдан шаклланган фалсафий фикрларни ўзида мужассам қилган, дидактик хулосани кучайтирувчи халқ мақолларидан ўз ўрнида фойдаланганлигини кўришимиз мумкин:

Жоҳилки, ҳасад бўлғай анинг жаҳлига зам,

Нур эл кўзидин англаса ўз кўзида кам.

Кўзларни олишмоққа чекиб тийғи ситам,

Эл кўзини ҳам ўйгаю ўз кўзини ҳам.

Мазкур рубоийда қўлланган “Эл кўзини ҳам ўйгаю ўз кўзини ҳам” мақолда бугунда тилимизда кенг қўлланадиган “Ўзимдан чиққан балого - кайга борай давога?!”, “Ўз жигарига эл бўлмаган бошқага эл бўлмас”, “Ўзингга лойиқ кўрмаганни ўзгага раво кўрма!”, “Ўзинг ўтирган шохга болта урма!”, “Ўз оёғингга ўзинг болта (теша) урма!”, “Ўз кадрили билмаган, эл кадрили не билсин? ”, “Ўзингники ўзагингни кесар дерлар” каби халқ мақолларининг мазмуни англашилади.

Алишер Навоий асарларида умумхалқ луғат бойлигидан тўла фойдаланиши билан бирга, сўзлашув нутқидаги хилма-хил образли иборалар, ҳикматли сўзлардан ҳам ижодий фойдаланганлигини кузатиш мумкин. Ёзувчи ҳар бир мақол, матал, ҳикматли сўз ёки иборани ишлатар экан, унинг ўша воқеа-ҳодисага мослиги, образ табиатига, дунёқарашига, қилиқларига тўғри келишини ҳисобга олган ҳолда, уларни айнан ва баъзан ўзгартириб, бошқачароқ шаклда беради: “*Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ*”, “*Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар*”, “*Билмаганни сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим*”, “*Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё*

бўлур”, “Ҳар ишни қилди одамизод, тафаккур бирла билди одамизод”, “Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур, агар мен одам эрсам, ушбу басдур”, “Агар қилмади эл ҳимоят санга, ўзингдан керакдур ишкоят санга”, “Иззат тиласанг кам де, сиҳат тиласанг кам е”, “Айтур сўзни айт, айтмас сўздан қайт”, “Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз”, “Халойиққа кўрма қилиб бенаво, ўзингга кўрмаганни раво”, “Кўнгил хазинасининг қулфи -тил, у хазинанинг калитини -сўз бил”, “Тарки адабдин бири кулгу дурур, кулги адаб таркига белгу дурур”, “Мурувват барча бермакдур, емак йўқ, футувват барча қилмакдур, демак йўқ”, “Айш, Навоий, неча дилкашдурур, лек адаб бирла хушдурур”, “Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиг сўзни эшитурдин қайтма”, “Нафъинг агар халққа бешакдурур, билки, бу нафъ, ўзингга кўпракдурур”, “Илми ким воситаи жоҳ этар, ўзини-ю халқини гумроҳ етар”, “Халойиққа кўрма, қилиб бенаво, ўзингга раво кўрмаганни раво”, “Одами эрсанг, демагил одами, ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”, “Манга не ёру, не ошиқ ҳавасдур, агар мен одам ўлсам, ушбу басдур”, “Юз жаво қилса манга, бир қатла фарёд айламон, элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам”, “Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани, қарилик чоғи харж қилгил ани”, “Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай, онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай”, “Билмаганни сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим”, “Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиг, ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш” ва бошқа шу каби ҳикматли сўзларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Навоий асарларида учрайдиган кўплаб халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар комил инсон характери, шунингдек, асар мазмунининг янада жонлироқ ва таъсирли чиқишини таъминлаш учун хизмат қилган. Тилда ҳар бир унсурнинг ўз вазифаси, маъно доираси, бошқа унсурлар, birlikлар билан боғланиш қонуниятлари мавжуд. Бунда ёзувчи умумхалқ тилидаги бадиий тасвирга зарур birlikларни танлаш, саралаш ва сайқаллаш асосида, янги лисоний-бадиий-эстетик маънолар ҳал қилуви восита ҳисобланади. Бугунги

кун ёшларини ўқитиш ва уларга таълим-тарбия беришда ғоявий, ахлоқий, маънавий-маърифий, нафосат таъсир кучини ўзида мужассамлаштирган бадиий асарга хос тасвирий воситалар, ўзига хос хусусиятлар ўқувчига тушунарли бўлган тақдирдагина унинг тарбиявий аҳамияти, таъсир кучи тўлиқ намоён бўлади. Бунинг учун эса бадиий асар тилини лисоний таҳлил қилмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Шу маънода Алишер Навоий асарлари тилини таҳлил қилиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этиб, у ўзбек тили ва адабиёти фанларини ўқитишда муҳим ва ажралмас тармоқ бўлиши лозим. Чунки бадиий адабиётни ва адабий тилни ўрганиш бири билан узвий боғлиқ бўлиб, адабиётнинг биринчи унсури бўлган тилни таҳлил қилмасдан туриб, асарнинг ғоявий бойлиги ва бадиий-эстетик қийматини белгилаш қийин бўлади.

Алишер Навоий бошқа ижодкорлар каби, асарларида мақол ва ҳикматли сўзлардан унумли фойдаланган. Ушбу барқарор бирикмаларни ишлатиш маҳорати ўзига хос услубият талаби билан ижодий тарзда қўлланган. Ҳикматли сўзларларнинг лексик ёки грамматик жиҳатдан ўзгартирилганлиги эса рубойлар тилида ўйноқилик, таъсирчанлик каби хусусиятларни таъминлаган. Адиб ижодида тасвирий маънога ва эмоционал бўёққа эга бўлган мақоллар ва ҳикматли сўзларни ўз ўрнида ишлатган ҳамда улардан унумли фойдаланган, шу билан бирга, баъзи мақол ва ҳикматли сўзларнинг маъноси бойитилиб, айрим ҳикматли сўзларнинг маъно бўёқдорлиги кучайтирилган. Шунингдек, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари таъсирида ёзувчи томонидан “кашф этилган” ҳикматли сўзлар ҳам кўп учрайди. Навоий томонидан яратилган ҳикматли сўз ва бундай барқарор birlikлар асарнинг таъсирчанлиги, оҳангдорлиги ҳамда бадиий ва эстетик жиҳатдан салмоқдорлигининг ошишини таъминлаган. Ёзувчи ҳар бир мақол, матал, ҳикматли сўз ёки ибора ва айрим сўзни ишлатар экан, унинг ўша воқеа-ҳодисага мослиги, шунингдек, асар мазмунининг янада жонлироқ ва

кизиқарлироқ чиқишини ҳам таъминлаш учун хизмат қилганлигини кузатиш мумкин. Хуллас, Алишер Навоий асарларида қўлланган мақол ва афоризмлар ёзувчининг ўзига хос беназир маҳоратини ва ўзига хос услубини белгилайди. Улар ижодкор асарларининг ўзига хос лисоний воситаларига айланган. Мақолларни шаклан қайта ишлаб қўллашида, айниқса, ёзувчи ижод қилган баъзи гапларнинг, бирикмаларнинг мақолларга хос хусусият касб этгани адибнинг халқ тилини қанчалик яхши билганини, ўз асарлари тилини халққа яқин қилиш мақсадини кўзлаганини ифодалайди. Айни пайтда эса рубоийлар халқ мақолларининг асл вариантларини, тарихий шаклларини сақлашга ҳам хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш.М.Мирзиёев. 2017, Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз, -Тошкент, 504-505 б.
2. М.Абдулхайров.2009, Навоий асарларида сўз ва иборалар,-Тошкент, 4 б.
3. Тоҳиров. 2017, Бадиий нутқ, -Тошкент, 11 б.
4. Маллаев Н. 1974, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент, 10 б.
5. Ш.Қаландаров. Мақолларнинг бадиий матндаги вазифалари // Ўзбек тил ва адабиёти, № 4, 2017.-Б. 102-105.
6. Х.Бердиёров., Р.Расулов. 1984, Ўзбек тилининг паремиологик луғати. - Тошкент, 280 б.
7. Ўзбек халқ мақоллари. 2005. –Тошкент: Шарқ.
8. Алишер Навоий.1988, Мукамал асарлар тўплами. -Тошкент: Фан, 3-жилд. 573 б.

“САБОТ УЛ-ОЖИЗИН”ДА ТАЖНИСНИНГ ЎРНИ

Севара Баратова,

ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори

институтининг кичик илмий ходими

E-mail: baratovasevara07@gmail.com

Аннотация: Мақолада “Сабот ул-ојизин”даги битта фаслда келган тајнислар ҳақида мухтасар сўз юритилган. Тајниснинг қатор кўринишлари таҳлилга тортилган ва ёзувчининг маҳорати очиқ берилган.

Калит сўз: Тајнис, омограф, маснавий, равонлик, эмоционаллик, метафора.

Abstract: This article briefly deals with the tadjnises given in one chapter of “Sabat al-Ajizin”. Various types of tadjnis are analyzed; and thereby the outstanding skill of the writer is shown.

Keywords: Tadjnis, homograph, masnavi, emotionality, a metaphor.

Луғатларда тајнисга қуйидагича мухтасар таъриф берилади: “тајнис (تجنيس - ҳамжинс, жинос) мумтоз адабиётдаги шеърининг санъати; шакли бир хил (омоним (талаффузи ва ёзилиши бир хил бирдан ортиқ сўзлар: қил -қил) [Ҳожиёв, 1995; 70]. ёки бир-бирига яқин омограф (талаффузи фарқли, ёзилиши бир хил бўлган бирдан ортиқ сўзлар: ток – ток), [Ҳожиёв, 1995; 70]. омофон (талаффузи бир хил, лекин ёзилиши ҳар хил сўзлар: мард –март), [Ҳожиёв, 1995; 71]. оморформа (омоним шакллар; маълум шаклларда товуш томондан бир хил бўлувчи сўзлар. Бу ҳодиса одатда турли туркумга оид сўзлар ўртасида воқе бўла олади: ол-ди – олд-и) [Ҳожиёв, 1995; 71]. бўлган сўзларнинг байтнинг турли ўринларида келтирилган ҳолда, ҳар бир ўринда алоҳида маъно ифодалаш”. [Қуроноф, 2010; 301]. Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ушбуни келтиради: “Мавлоно Муҳаммад Амин...

“дилбарам” лафзин етти тажнис била айтиб, ул ғазалин Бобур Мирзо тобуғида келтурди”. [А.Навоий, 2011; 66-67].

“Бадойиъ ус-санойиъ” муаллифида (Атоуллоҳ Хусайний) тажнис тубандагича таърифланади: “Ани жинос ҳам дерлар. Луғатда бирор нарса билан ўхшаш бўлмоқтур, жинос эса ҳамжинс маъносиндадур. Истилохта – икки ёки андан ортиқ лафзнинг наъву турлари баён этилган кўринишларидан бирида бир-бирига ўхшамоғидан ибораттур.

Ул икки наъвдур: лафзий тажнис ва ғайри лафзий тажнис. Гарчи баъзи ҳолларда булар кўшилса ҳам, тубанда маълум бўлурким, ўрни била бир-биридин айрилиб турурлар”. [Хусайний, 1981; 38-39]. Атоуллоҳ Хусайний бу қарашни бардавом қилиб, ғайри лафзий тажнис (тажниси ноқис (*шер – шир, дур – давр*) - ноқисли тажнис)га бундай таъриф беради: “Ани тажниси мухталиф ва тажниси муҳарраф ҳам дерлар. Ул лафзларнинг ҳарфлар сони тури ва тартибида мувофиқ бўлиб, ҳаракату сукунот, ташдиду таҳфиф, мадду қасрдин бўладиғон шаклда турлича бўлмоғидин ибораттур”. [Кўрсатилган асар, 39-46]. Айни чоғда унинг тажниси музайял (*зор – низор*), тажниси лоҳик (*тахт – бахт*), тажниси акс (*роз – зор*), тажниси муздаваж (*гулнор – нор*), тажниси мураккаб (*гулоб – гул об*), тажниси хаттий (*гул – гил*) каби ўндан зиёд кўринишлари мавжудлигини санаб ўтган. [Кўрсатилган асар, 287-306].

Таъкидлаганимиздек, мумтоз шеърятда тажниснинг ҳар икки туридан кенг йўсинда истифода этилгани ҳолда, фикрларнинг таъсирчан этишга, образлиликни кучайтиришга, бадий сўз қувватини оширишга эришганлар. Булар сўз ўйинлари даражасида қабул қилинса-да, шеърнинг равон чиқишида, ифоданинг силлиқ баёнида, унинг эстетик қувватини оширишда муҳим аҳамият касб этган. XVIII асрнинг муҳим ёдгорлиги бўлган “Сабот ул-ојизин” ҳам бундан мустасно эмас. Бу китоб муаллиф Сўфи Оллоёрнинг форс-тожик тилидаги “Маслак ул-муттақин”нинг муридлар илтимосига кўра таржима қилинган муҳим қисмидир. Мазкур китоб эътиқодий соғломлик, маънавий

поклик дастуридан дарс бериши билан аҳамиятлидир. Бошқача таърифлайдиган бўлсак, унда Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда ҳукм қилинган ақоидларнинг шеърӣ инъикоси кўпроқ тажнисли сўз ва иборалар орқали баён этилган. Асосий мақсад кишиларга Аллоҳ каломида келган амрларга сўзсиз итоат этиш ва Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини адо қилишдан иборат бўлган. Шу сабабдан муаллиф асарни жамиятнинг барча қатламига тушунарли бўлишини назарда тутиб, бир-биридан таъсирчан ташбеҳлар, чиройли сўз ўйинлари (тажнислар), ажойиб тамсиллар, истиора ва бошқа бадий тасвир воситалари билан зийнатлаган. Булар асардаги панднома мазмуннинг таъсирчан бўлишини таъмин этган. Китоб, назаримизда, мазмунан уч йўналишни ифодалаган. Тўғрироғи уч масалага – шариат, тариқат ва буларнинг натижаси ўлароқ пандномалик хусусияти билан эътиборни тортади. Шулардан, панднома мазмунни ифода этишда тажнисдан нечоғлиқ фойдаланганлиги ва шу орқали носеҳлик лаёқатини қай даражада намоён эта олганини мухтасар кўриб ўтайлик.

Китобда “Тамаъдан тийилиш ҳақида” деб сарлавҳаланган фасл бор. Сарлавҳадан аёнки, масала панду насиҳат бобида. Унда тамаънинг гуноҳи кабиралардан бири экани баён қилинади. Шуниси эътиборлики, муаллиф, тамаъ, гуноҳи кабиралардан бири эканлигига ишора қилибгина қолмасдан, кишиларни тамаъ зиндонига гирифтор бўлмасликка, ҳиммат билан ёр бўлишга, қаноат билан яшашга чақиради. Аввалига муболағага ўрин бериб,

Агар қозса ариғ, киприк билан мард,

Анга бир хўшае жў қилса Парвард.

Бу меҳнат бирла топсанг парчаи нон

Кишини миннатидин улдур осон, – дейди. [Сўфи Оллоёр, 2007; 71].

Яъни: киши киприк билан ариқ қазиб, унинг суви билан бир бош арпани парвариш қилиб кўкартирса, мана шундай меҳнату машаққатлар билан

топилган бир бурда нон кишининг миннатидан минг карра афзалдир. [Р.Зоҳид, 2018; 157-163]. Шундан сўнг Сўфи Оллоёр бир қатор маснавий байтларда тажнисларга ўрин бериб, тамаънинг ярамас одатлардан эканлигини таъкидлайди. Буларда тажниси томни ҳам, тажниси ноқисни ҳам, фикрни теран чиқишига бўйсундиради:

*Қидирғон бирла ризқинг қидри тошмас,
 Кетар қадринг, қадардин ҳаргиз ошмас.*

Яъни: Ризқ излаб, унинг ортидан елиб-югуриш билан ризқингнинг қозони тошмайди, балки қадринг кетади, кўп топаман деганинг бефойда, тақдирда белгиланганидан ортиғига эришолмайсан. Байтдаги “қидирғон ва кидри”, “қадр ва қадар” сўз-жуфтликлари тажнисни ҳосил қилаётгани ва бу орқали байтнинг мазмун ва шаклида таъсирчанлик кучаяётганини илғаш қийин эмас.

*Таваккул ганжидин, эй юз ўттиргон,
 Буюрганга муҳолифдур бу юрган.*

Яъни: Оллоҳга суяниш таваккул қилиш ҳазинасидан юз ўттирган, эй кас! Сенинг бу юришинг Оллоҳ таолонинг буюрган ишига ҳилофдир. “Агар эътибор берилса, байтларнинг нафақат мазмунида, балки шаклида ҳам “оллоёрона” ўзига ҳослик бор. Юқорида *қидр*, *қадр*, *қадар* каби бир ўзакдан ясалган, аммо маъноси турлича сўзларнинг бир байтда жамланиши, кейинги парчадаги иккинчи мисранинг *буюрганга* билан *бу юрган* каби шаклий яқинликка эга сўзлар асосига қурилиши, умуман тажнис санъати билан боғлиқ байтлару мисралар оралаб сочиб чиқилгани ва сўз санъати билан боғлиқ яна кўпгина хусусиятлар “Сабот ул-ојизин”нинг бадииятини очишга етарли захирадир”. [Р.Зоҳид, 2018; 159].

*Ола бўлгон ола юргондин ортиқ,
 Кўмилган термулиб тургондин ортиқ.*

Яъни: бу юришинг бировлардан сўраб олиб, тиланчилик қилгандан ортиқроқ. Юзингнинг неча қават терисини шилиб, кимсага муҳтож термулиб тургандан кўра ўлганинг афзалроқ. Р.Зоҳиднинг қайд қилишича, “ола юргон” метафорасини бошқа мушорихлар, масалан, “Ҳидоят ул-толибин” муаллифи “пес бўлмоқ” деб шарҳлаган экан. [Кўрсатилган асар, 2018; 159]. Бунда ҳам жон бор. Негаки, тамаъ, юқорида айтилганидек, энг катта гуноҳлардан ҳисобланади. Шу сабабли Оллоҳга суянмоқ, Оллоҳ иноятига кўз тикмоқ чандон афзалдир.

Агар *тош* чайнаса, элдин чиқиб *тош*,

Кишига эгмагай ҳимматли кул бош.

Яъни: ҳиммату ғайратга эга одам, гарчи элдан ташқари чиқиб, тош чайнаса ҳам бандага бошини эгмагай, тамаъ қилмагай. Бу ўринда иккала “тош” сўзи тажнисни ҳосил қилиб, том маънодаги “тош”ни ҳамда “ташқари” лафзи билдирган маънига ишора қилмоқда.

Тамаъ нониға лаб *очгунча*, ўл *оч*,

Минан ўтидин учкундек бўлиб қоч.

Яъни: тамаъ билан топилган нонни ейиш учун лаб, оғиз очгунча очликдан ўлгин, миннат ўтидан учган учкундек бўлиб қочгин. Бу ўринда “очгунча”ва “оч” сўзлари тажнис бўлиб, бирида “очмоқ” феъли, яна бирида метафора бўлган “оч одам” маъноси юзага келган. Шу ўринда мазкур байтнинг бошқа варианты ҳам борлигини айтиб ўтиш ўринлидир. Негаки, бунда иккала мисрада ҳам тажнис иштирок этади: “Қаноат маъданиға *оч* кўзинг, *оч*, Тамаъ бўйи кўринмай, бўйидин қоч”. Иккинчи мисрадаги “бўйи” лафзлари “кўриниши” ҳамда “ҳиди” маъноларида коннотация ҳосил қилган.

Агар *қорни* бирор тўймаса *қарни*,

Кишиға аймағай эр банда сирни.

Яъни: қорни бирор таомга тўймасдан оч юрса ҳам, мард банда буни бировга айтмагай. Олдинги мисрада “қорни” ҳамда “қарни” лафзлари тажниси ноқисни ҳосил қилиб, байтга равонлик ҳамда таъсирчанликни киритган.

Тамаълик *сийладин* беҳдур *силинган*,
Тилангандин эрур осон *тилинган*.

Яъни: тамаъ билан олинган сийловдан юзнинг териси шилингани яхшироқ. Бунда иккала мисрада келган “сийладин” ва “силинган” ҳамда “тилангандин” ва “тилинган” сўзлари тажниси ноқисни юзага келтирган ва муаллиф демоқчи бўлган фикрни бениҳоя сиқиклик ҳамда таъсирчанлик билан тингловчига етказишга хизмат қилган.

Таъма қилма топарға зар нигорин,
Бу зар меҳри *бузар* диннинг ҳисорин.

Яъни: олтину кумуш маҳбубингга айланиб, уни қўлга киритаман дея тамаъ қилма. Чунки бу зар, бу дунё меҳри дин қалъасини бузади. Маснавий байтда икки ўринда келган метафоранинг (“зар нигорин” ва “бу зар”) иккинчиси, иккинчи мисрадаги “бузар” феъли билан тажниси томни юзага келтирган.

Биз “Сабот ул-ојизин”даги битта фаслда келган тажнислар ҳақида мухтасар сўз юритдик. Шу фаслнинг яна бир неча ўрнида тажниснинг катор кўринишлари учрайди. Бугина эмас, китобнинг барча фаслларида тажнис жуда кўп ишлатилган. Бу ҳолат муаллифнинг ўзбек тили имкониятларидан, унинг лексикасидан бениҳоя чуқур хабардорлигидан ва буни амалда кўрсата билишлик қобилиятини намоён қила олганидан дарак беради. Ана шу топқирлик, ана шу дақиқлик китобдаги ҳар бир байтга равонлик, эмоционаллик, диққатни жалб этарлик ҳамда хотирда дарров ўрнашиб қолашлик хислатини таъмин этган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳожиёв А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Ўбекистон МЭ нашр.1995. –Б.70.
2. Кўрсатилган асар. - Б.70.
3. Кўрсатилган асар. - Б.71.
4. Кўрсатилган асар. – Б.71
5. Қуроноф Д., Мамажоноф З.,Шералиева М, Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр., 2010. – Б.301.
6. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 9-жилд. Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.66-67.
7. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1981. – Б.38-39.
8. Кўрсатилган асар. –Б. 39- 46. Биз буларнинг изоҳига тўхтаб ўтирмаймиз. Мисол бериш билан кифояланамиз. – С.Б.
9. Келтирилган мисоллар шу китобдан олинди. – Б.287-306.
- 10.Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин. - Т.: Санъат журнали, 2007. – Б.71. Бундан кейинги байтлар шу манбадан олинди. – С.Б.
- 11.Изоҳлар Р.Зоҳид томонидан тайёрланган “Равойихур райҳон” (“Сабот ул-ожизин” шарҳи) китобидан олинди. Қаранг: Р.Зоҳид. “Равойихур райҳон” (“Сабот ул-ожизин” шарҳи). – Т.: Шарқ, 2018. – Б.157-163.
- 12.Р.Зоҳид. “Равойихур райҳон” (“Сабот ул-ожизин” шарҳи). – Т.: Шарқ, 2018. – Б.159.
- 13.Кўрсатилган асар.- Б.159.

ВУЛЬГАРИЗМЛАР КОННОТАЦИЯСИ ВА ПРАГМАТИКАСИ

Хрожиддинова Муаттар Мансуровна

ҚДПИ, мустақил тадқиқотчи

Аннотация: Мазкур мақолада денотация ва коннотациянинг нутқдаги ўрни, коннотациянинг оғзаки нутқда кўп учраши, айниқса, чегараланган лексика – вульгаризмларда бўртиб кўриниши борасида мулоҳаза юритилган. Коннотатив маъно сўзнинг баҳолаш маъноси бўлиб, унда сўз экспрессивлик, эмоционаллик, таъсирчанлик мезонида нутқда намоён бўлиши кўрсатилган. Бу эса тилнинг нақадар бой ва таъсирчан эканлигини тасдиқловчи мезон эканлигига урғу берилган. Ўзбек тилшунослигида лисоний белги семантик структурасининг икки йирик узвдан, яъни денотатив ва коннотатив узвлардан таркиб топиши эътироф этилган. Лексик маънонинг денотатив узви муайян тушунчани ифода этиши, коннотатив узви эса, сўзловчининг ёки тил соҳибининг унга муносабатини акс эттириши, коннотациянинг нутқ прагматикаси билан боғлиқ эканлиги, коннотация тил соҳибининг баҳолаш нигоҳининг маҳсули эканлиги, коннотацияни антропометрик асосга эғалигини қайд этадилган. Коннотатив маъно сўзнинг баҳолаш маъноси бўлиб, унда сўз экспрессивлик, эмоционаллик, таъсирчанлик мезонида нутқда намоён бўлиши, бу эса тилнинг нақадар бой ва таъсирчан эканлигини тасдиқловчи мезон эканлигига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Лексик маъно, узв, тил соҳиби, антропометрик, денотация, коннотация, баҳолаш, диолог, оғзаки нутқ, жинс хусусияти, экспрессивлик, эмоционаллик, таъсирчанлик.

Аннотация: В данной работе рассматриваются денотат и коннотация многих вхождений в устной речи, ограниченных словарей-вульгаризмов, в форме глаголов. Коннотативное значение – это оценочное значение слова,

указывающее на то, что слово выступает в речи с точки зрения экспрессивности, эмоциональности, воздействия. Подчёркивается, что это критерий того, насколько богат и влиятелен язык. В узбекском языкознании признано, что семантическая структура языкового знака состоит из двух основных частей, т.е. денотативной и коннотативной частей. Отмечается, что денотативная часть лексического значения выражает определенное понятие, а коннотативная часть отражает отношение к нему говорящего или носителя языка, что коннотация связана с прагматикой речи, что коннотация является продуктом оценочного взгляда владельца языка и что коннотация имеет антропометрическую основу. Коннотативное значение – это оценочное значение слова, при котором выражение слова в речи ориентировано на критерии выразительности, эмоциональности, действенности, что является критерием, подтверждающим, насколько богат и эффектен язык.

Ключевые слова: денотат, коннотация, реализация, диалог, высказывание, речь.

Annotation: This paper considers the denotation and connotation of many occurrences in oral speech, limited vulgarism dictionaries, in the form of verbs. The connotative meaning is the evaluative meaning of the word, indicating that the word appears in speech in terms of expressiveness, emotionality, impact. It is emphasized that this is a criterion of how rich and influential a language is. In Uzbek linguistics, it is recognized that the semantic structure of a linguistic sign consists of two main parts, i.e. denotative and connotative parts. It is noted that the denotative part of the lexical meaning expresses a certain concept, and the connotative part reflects the attitude of the speaker or native speaker to it, that the connotation is associated with the pragmatics of speech, that the connotation is the product of the evaluative view of the owner of the language and that the connotation has an anthropometric basis. The connotative meaning is the evaluative meaning of the word, in which the

expression of the word in speech is focused on the criteria of expressiveness, emotionality, effectiveness, which is a criterion confirming how rich and effective the language is.

Keywords: denotation, connotation, implementation, dialogue, utterances, speech.

Сўз семантикаси фақат денотатив (аташ, бирламчи, тўғридан тўғри, асл, эмоционал, мўътадил) маъно билан чекланиб қолмайди. Унинг коннотатив маъноси ҳам бўлади. Мутахассисларнинг фикрига қараганда, тилда денотатив маъноли сўзлар микдоридан кўра коннотатив маъноли сўзларнинг микдори кўпроқ [1, Маҳмудов, 20-24]. Коннотатив маъно сўзнинг баҳолаш маъноси бўлиб, унда сўз экспрессивлик, эмоционаллик, таъсирчанлик мезонида нутқда намоён бўлади. Бу эса тилнинг нақадар бой ва таъсирчан эканлигини тасдиқлайди. “Нафақат ўзбек тилшунослигида, балки бошқа тилшуносликларда ҳам лисоний белги семантик структурасининг икки йирик узвдан, яъни денотатив ва коннотатив узвлардан таркиб топиши эътироф этиш аънаёнага кирган. Албатта, лексик маънонинг денотатив узви муайян тушунчани ифода этади, коннотатив узви эса, сўзловчининг ёки тил соҳибининг унга муносабатини акс эттиради. Мутахассислар коннотацияни нутқ прагматикаси билан боғлиқ эканлигини, коннотация тил соҳибининг баҳолаш нигоҳининг маҳсули эканлигини, коннотацияни антропометрик асосга эғалигини қайд этадилар” [1, Маҳмудов, 21].

Коннотациянинг турлари кўп: ижтимоий коннотация, сиёсий коннотация, ижтимоий-сиёсий коннотация, социал коннотация, бадий коннотация, гендер коннотация, этноконнотация в.х. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, коннотациянинг каттагина қисми субъектив характерга эга бўлади. Лекин уларнинг барчаси ижтимоий қимматга молик бўлади [2, Комлев, 118] Ўзбек халқининг урф-одат ва тутумларида истеъмолда бўладиган

бир қатор сўзлар борки, улар адабий тилга салбий ҳодиса сифатида қўшилса ҳам, улардаги таъсирчанлик ва баҳолашни алоҳида тадқиқ этишга арзийди. Шундай сўзлардан бир гуруҳи вульгаризмлардир. Вульгаризмлар – дағал сўз, дағал иборалардир [3, Ҳожиёв, 26]. Демак, тилшуносликда вульгаризмлар деб аталувчи бундай ҳақорат сўзларида ўта салбий муносабат, камситиш, менсимаслик, ҳақорат каби бир қатор ифода семалари жуда очик кўриниб турган бўлади. Бундай сўзлар кўпроқ номинатив маъноларига кўра эмас, айтиш коннотатив маъноларига кўра нутқда яшайди. Бундай сўзлар кўпроқ оғзаки нутқда учрайди. Вульгаризмларнинг қўлланиши социал типларнинг саъжияси, илмлилик мавқеи, тарбияланганлик даражаси – қисқаси, ахлоқий савияси билан боғланиб туради. Айрим ҳолларда вульгар сўзнинг маъносига тушуниб-тушунмай, одатланиб ёки хонадонда, маҳалла-қўйда кўп қўлангани учун катта-кичик, аёл-эркак нутқда ишлатиш ҳоллари учрайди. Жануб вилоятларида катта-кичик тилида ишлатиладиган “уккаар” (аслида: укағар) сўзи салбий муносабат ифодалашидан кўра, ижобийликка мойил коннотацияга ўтиб қолгандай таассурот уйғотади. Ёки Фарғона регионида хотин-қизлар нутқда учраб қоладиган “ўлинг”, “башарангиз курсин”, “қуриб кетинг”, эркаклар тилида учрайдиган “хумпар”, “бемаза”, “ахмоқ”, “бефаросат” сингари сўзлар ҳам салбий коннотацияси сустлашган сўзлар гуруҳига киради. Бироқ оғзаки нутқда ишлатиладиган шундай вульгар сўзлар борки, улардаги ҳақорат маънолари баҳолаш мезонида қаралганда, кишини ерга киритиб юборади; қулоққа чалинса “илон пўст ташлайди”: “қанжиқ” (итнинг урғочиси), “мегажин” (чўчқанинг урғочиси), “манжалақи” (чўчқанинг урғочиси), “жалаб” (фоҳиша), “жувонмарг” (ёш ўлган), “ит”, “эшак”, “хунаса”, “лаънати” ва ҳ.

Ҳақорат сўзлари бадиий асарларда, асосан, коммуникантлар нутқда ишлатилади – демак, диалогик дискурс жараёнида келади. Лисоний таҳлил жараёнида бадиий асарга олиб кирилган вульгаризмларни қайси социал

типнинг (жинси, ижтимоий табақаси, мавқеи, ёши кабилар) нутқида ишлатилаётганлигига қараб гуруҳлаш, қандай вазиятларда ва нима сабабдан қўлланилаётганлигини ҳамда уларнинг лексик-семантик таркиби, шевага хосланганлиги кабиларни аниқлаш лозим бўлади [4, Раупова, 79]. Мисоллар:

– Ҳей! Баққа туш, *эназар!*, Момо қо-олди... Юрагинг совудими, *ҳароми?* Энди яйлов кенг бўлди сенга! Боғда жавлон урасан, *силкасал!* (Ш.Холмирзаев)

Ёки асарда воқеалар тобора кескин тус олиб, коммуникантлар ўртасида зиддиятлар кучая боргани сайин уларнинг нутқида вульгаризмлар шунга мос тарзда кўп ва знг “сараланганлари” қўлланилади:

- М-мен қ-қонга беланиб ётганимда, бу *қ-қ-қанжуқ* бировнинг қ-қ-қўйнида ётган! (Ў.Ҳошимов)

Вульгаризмларнинг қўлланиши кўпроқ социал типларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун эркакларнинг сўкишлари аёлларникидан “бошқачароқ” (“кучлироқ”) таъсирга эга бўлади. Шу сабабдан халқ орасида “ота қарғиши тош, она қарғиши пахта” ибораси юради. Ўзбек тилида шундай иборалар борки, улар фақат эркак социал типи нутқидагина учрайди. Жумладан, “бурнини ерга ишқамоқ”, “падарлаънат” “ҳароми», “”хумса”, “ит”, “эшак” каби иборалар, асосан, эркаклар нутқида қўлланиши билан ўзига хослик касб этади. Масалан: – *Падарингга лаънат!* - деди дадам секин, аммо таҳдидли оҳангда. (Ў.Ҳошимов)

Аммо аёллар нутқида қарғиш ва ҳақорат сўзлари нисбатан ортиқроқдек. Улар жаҳллари чиққанда, кўпинча, қарғамай туролмайдилар. Болаларини, турмуш ўртоқларини, дўстию душманини эрмак учун бўлса ҳам қарғайдилар: “жувонмарг бўлсин”, “оғзидан қони келсин”, “уйи куйсин”, “оти ўчсин”, “жазосини худо берсин”, “бири икки бўлмасин”, “косаси оқармасин”, “худодан топсин”, “бўйнигинанг узилсин”, “одам бўлмай ўлсин”. Масалан:

- Кечкурун ўсма эзиб қўювдим. Шу савил қуриб қолмасин, деб қошимга қўя қолувдим. Ҳа, мошкичири жиндак тагига олиб, қотиб кетибди. Шунгайм ота гўри, қозихонами? “Пардоз-андоз қилгандан кўра овқатингга қарасанг ўласанми!” дейди-я, *гўрсўхта*! Ҳа, пардоз қилсам, ўйнашимга қипманми, *қирчинингдан қийилгур*! Қирмочми, баломи, захрингга еявермайсанми, *ергина ютгур*! Хаҳ, онамни сўккан тилларинг *танглайингга ёпишгур*! Тағин нима дейди, денг?! Айбни менга тўнкайди: тилинг бир қарич, дейди. Вой, тилимни гапирган *тиллари жодиди қийма-қийма бўлсин-а. Елдек келиб, селдек олмаса асло розимасман!* (Ўткир Ҳошимов)

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романининг Кумушнинг ўлим олди лавҳасида вульгар сўзларни Отабек нутқида қўллайдики, бу қахрамонлар руҳиятидаги ўзгаришларни – ғазаб ва нафратни аён этишга тўқис хизмат этади. Табиб Кумушнинг заҳарланганлигини Отабекка айтганида ва Кумуш ўлим билан олишиб ётганида “жалаб” вулгаризмини икки марта ишлатади [5,298]. Бизнингча ҳам, ана шу ўринларда, шундай вулгаризм ишлатилмаганида асарнинг бу бобига хос таъсирчанлик ва умумий баҳо сусайиши мумкин эди.

Шу адибнинг “Тошпўлат тажанг нима дейди?” сарлавҳали туркум асарлари бор [5, 715-752]. Бу асар “Муштум” журнали ва “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1924-1927 йилларнинг қатор сонларида пешма-пеш босилиб турган.

Асарнинг номи (Тошпўлат тажанг) ва эскартишида(чапанлар хаётидан)ёқ бу матнда сўкиш-қарғиш сўзлари – вулгаризмлар бисёр қўлланишига ишора бор. Қолаверса, ўзбек чапанлари нутқи шу жиҳатлари билан ажралиб туради. Асарда фақат Тошпўлат тажанг сўзлайди ва гапларининг ҳар бирида вулгаризмни ишлатади (*ҳезалак, ҳезимкаш, пирингнинг арвойи..., тўққиз қайтганингни..., ит эмган, қасамхўр, сўтак, олимпалигингга пес қилай (сияй), итдан туққан, тумишугингга ел тушкур, қанжиқ, чўнчакчасига мишигимни қоқай ва ҳ.*) Бу ижтимоий типнинг

характери шунақа. Агар ёзувчи бу тимсолни “чапани”, “тажанг” демаганида, унинг тилида бу каби вульгаризмларни ишлатиш ножўя бўлар эди.

Бир сўз билан айтганда, нутқда кам бўлса-да ишлатиладиган вульгаризмлар коннотатив хусусиятига кўра, бошқа сўзлардан ажралиб туради. Бироқ вульгаризмларни адабий тилнинг бойлиги, деб қараш ҳам тўғри эмас. Уларни нутқда мумкин қадар ишлатмаслиги даркор. Фан нуктаи назаридан эса, буларни ҳам билиб қўймоқ фойдадан ҳоли бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Т.: Мумтоз сўз, 2017. – Б.177.
2. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: МГУ. 1960. – С.116-118.
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ, 2002. – Б. 168.
4. Раупова Л. Диалогик дискурдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссерт. – Т.: 2012.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (Содда гап синтаксиси учун материаллар). –Т. 2002.
6. Қурбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги. Т.: Университет, 2014. – Б. 75.
7. Абдулла Қодирий. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2014. – Б.880.

O'ZBEK TILI DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARIDAGI PARADIGMATIK MUNOSABATLAR

G'aniyeva Lobar

ganiyevalobar29@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada terminning mohiyati ochib berilib, o'zbek tilidagi davlat boshqaruvi terminologiyasidagi paradigmatic munosabatlar ko'rib chiqilgan. Partonimik, giper-giponimik, graduonimik munosabatlar davlat boshqaruvi sohasiga doir terminologik birliklardan misollar keltirish orqali tahlil qilindi. Terminologiyadagi tipik hodisa hisoblanuvchi sinonimlar va antonimlar o'rganilib, ishlatilish chastotasi nuqtai nazaridan sinonimlarning antonimlarga nisbatan yuqoriligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: termin, davlat boshqaruvi, partonimik, giper-giponimik, graduonimik munosabatlar, sinonimiya va antonimiya.

Annotation: The article reveals the essence of the term and examines the paradigmatic relationship in the terminology of Public Administration in the Uzbek language. Patronymic, hyper-hyponymic, graduonymic relations were analyzed by giving examples from terminological units related to the field of Public Administration. The synonyms and antonyms that are considered a typical phenomenon in terminology were studied and the disappearance of synonyms in relation to antonyms from the point of view of the frequency of use was determined.

Keywords: term, public administration, patronymic, hyper-hyponymic, graduonymic relations, synonymy and antonymia.

Аннотация: В статье раскрывается сущность термина и исследуются парадигматические отношения в терминологии государственного управления в узбекском языке. Проанализированы патронимические, гипер-

гепонимические, градуонимические отношения на примерах из терминологических единиц, относящихся к сфере государственного управления. Были изучены синонимы и антонимы, считающиеся типичным явлением и терминологии, определено исчезновение синонимов по отношению к антонимам с точки зрения частотности употребления.

Ключевые слова: термин, государственное управление, патронимические, гипер-гепонимические, градуонимические отношения, синонимия и антонимия.

Bugungi kunda tilning sofligini saqlab qolish, ichki imkoniyatlaridan o‘rinli foydalana olish har davrdagidan ko‘ra muhimroq. Negaki axborot oqimi cheksiz bo‘lgan paytda tilimizga, madaniyatimiz va qarashlarimizga mos bo‘lgan so‘zlarning, terminlarning noo‘rin ishlatilishiga ko‘p duch kelamiz. Muhtaram Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqida shunday degan edi: “Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada hayotimizga chetdan ko‘plab yangi tushuncha, so‘z va iboralar kirib kelmoqda. Globallashuv sharoitida milliy tizimning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo‘llanilishini ta’minlash dolzarb vazifa bo‘lib turibdi”.[Mirziyoyev Sh. Xalq so‘zi. 22.10.2019]. Ana shu vazifani to‘la va mukammal amalga oshirish uchun ham sohaviy terminologiya doir terminlarning ma’noviy ko‘lamini belgilash, leksik-semantik jihatlarini to‘laqonli va mukammal o‘rganish sohalarga doir terminologiyani kelajagini beldilaydi. Shunga ko‘ra sohaviy terminologiyani tarmoqlaridan biri bo‘lgan davlat boshqaruvi terminlarini paradigmatik tadqiq etish shu sohaga oid terminlarning leksik-semantik maydonlarini aniqlashda, mazmun-mohiyatini belgilashda asosiy jarayon hisoblanadi.

Har qanday tilning lugʻat tarkibi uch qatlamdan iborat, yaʼni noterminologik, umumilmiy (ilmiy soha vakillariga xos leksemalar) hamda terminologik (aniq, sohaviy terminologik tizimlarga oid maxsus leksimalar. [Danilenko, 1977: 20-27]. Maxsus leksemlar deb qaraladigan terminologik tizimning obykti boʻlgan terminlar maʼnoviyligiga koʻra bir maʼnoli, yani monosemantik boʻlishi muhim sanaladi. Shu jihatidan termin noterminologik lesemadan farqlanadi.

Terminologiyaga oid leksemalar faqatgina maxsus tizim ichida yagona maʼnoga ega va emotsionallikdan xoli ekanligi tilshunoslar tomonidan taʼkidlangan. Shunga koʻra, termin – bilish, dunyo qonuniyatlarini anglab yetish natijasi, fikr qaymogʻi, magʻzining nomidir, shu sababli ham terminlarni paradigmalariga solib oʻrganish, sohaviy terminologiyani mazmun mohiyatini yanda mukammalroq ochiqib berishga xizmat qiladi.

Koʻplab tilshunoslikka oid adabiyotlarda, terminologiyaga bagʻishlangan ilmiy manbalarda har qanday terminga soʻz sifatida qaraladi. Lekin shuni hisobga olish kerakki, har qanday soʻz termin boʻla olmaydi. [Акобиров, 1968; 4]. Terminni soʻzdan farqlab turadigan asosiy xususiyati shuki, termin koʻpmanolilik xususiyatiga ega boʻlmasdan, chegaralangan mazmundagi yagona maʼnoni ifoda etadi. Terminlar soʻzdan farqli emotsionallik va ekspressivlik xususiyatiga ega boʻlmaydi. Hattoki intonatsiya ham terminning maʼnosiga taʼsir etmasdan, uning termin ekanlik darajasini yanda oshiradi.

Oʻzbek tilshunosligida sohalariga doir terminologiyani oʻrganish, lingvistik hodisalarni aniqlash, terminlarni jamlash, saralash, lugʻatlar tuzish oʻtgan asrning oʻrtalaridan boshlangan. “Oʻzbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari” [Doniyorov R. 1977.], “Tarix terminlari izohli lugʻati” [Bekmuhammedov X. 1984.], “Mustaqillik davri atamaları” [Bektemirov H., Begmatov E. 2002.], “Tilshunoslik terminlarining izojli lugʻati” [Hojiyev A. 2002.], “Tarixiy harbiy termilar lugʻati” [Dadabayev H. 2008.], “Eski turkiy til leksikasi” [Abdushukurov B. 2015.] kabi yana bir qancha manbalarni keltirishimiz mumkin. Bu kabi sohalariga

doir terminlarning lingvistik o'rganilishi Aynan terminologiyadagi leksik-semantik, paradigmatic hodisalarini mukammal tadqiq etishda birlamchi rol o'ynaydi.

Boshqa soha terminologiyasi singari davlat boshqaruviga oid terminlarda ham paradigmatic munosabatlar mavjud. Terminlar til birligi bo'lganligi sababli bunday hodisani cheklab o'tolmaydi. "Til sistemalari tarkibidagi moddiy kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o'zaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirishadilar, muayyan guruhlarni (paradigmalarni) tuzadilar, nutq birliklari – hosilalarini yaratadilar. Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda – paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, o'rganiladi". [Rasulov, 2007; 328].

Tilshunoslikda "paradigma" tushunchasi birinchi marta shvetsariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan bir xil xususiyatga ega bo'lgan elementlar guruhini belgilash uchun qo'llangan. Tilshunoslikda bo'lgani kabi, uning asosiy tarmog'i hisoblanuvchi terminologiyada ham to'rt xil paradigma mavjud. Bular quyidagilar: leksik paradigma, morfologik paradigma, termin yasash paradigmasi, sintaktik paradigma. Sohaviy terminologiyada leksik paradigmalar birlamchi hodisa hisoblanadi, negaki, terminlar matndan tashqarida, alohida bo'lganda ham o'zi anglatgan tushunchani mukammal ifoda etadi. Boshqa soha terminlari singari davlat boshqaruviga doir terminlar ham tilning leksik qatlamlari qatorida ochiq tizim hisoblanib, unda ham partonimik, giponimik va groduonimik munosabatlar o'z ifodasini topgan. **Partonimiya** butun bo'lak munosabatini reallashtiruvchi hodisa hisoblanib, terminologik sistemada xolo-meronimik bo'la oladigan terminlar talqina. Terminologiyada bunga ko'plab misollar keltirish mumkin:

Jamoa xolonimi xalq, birlashma, uyushma, kollektiv terminlari uchun butun tushunchani ifodalay oladi, *jazo* xolonimi qasos, mukofot, jarima terminlari uchun semantik jihatdan umumiy tushunchani ifodalay oladi. Terminlar o'rtasidagi bunday munosabat partoniya deb yuritiladi.

Davlat termini ongimizda juda ko‘p tushunchalar bilan bog‘liq, masalan, davlat bu teritoriya, qonun aniqroq aytganda konstitutsiya, bayroq, madhiya, gerb, fuqarolar, eng muhimi davlat rahbari ya’ni prezident. Davlat termini xolonim sifatida butun shuncha tushunchalar bilan bog‘liq terminlarni o‘z atrofida birlashtiradi. Keltirib o‘tgan bu partonimiyada butun bo‘lak munosabati o‘zining aniq isbotini topgan.

Arbob asli arab tilidan o‘zlashgan termin bo‘lib, janob, xo‘jayin, amaldor so‘zlari uchun xolonim bo‘la oladi. Bugungi kunda arbob termini, asosan, davlat amaldorlari, ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan xalqqa tanilgan kishilarga nisbatan ishlatilsada, partonimiya hodisasida faol ishtirok etadi.

Parlament ya’ni Oliy majlis O‘zbekiston davlat boshqaruvida asosiy organ bo‘lib, o‘zida qonunchilik palatasi va senatni birlashtirgan. Shunga ko‘ra *parlament* termini xolonim bo‘la oladi. Qonunchilik palatasi ham, senat ham parlamentning bir bo‘lagi, ikki palataning ham mohiyatan fokusi qonun ishlab chiqishga qaratilgan.

Broker butunni ifodalovchi xolonim sifatida dallol, makler, relter terminlari ifodalagan tushunchani ham izohlab keladi.

Davlat organi bu davlat boshqaruvida muhim hisoblanadigan tashkilotlar nazarda tutiladi. *Qonun chiqaruvchi organ* Oliy majlis, *ijro etuvchi organ* Vazirlar Mahkamasi, *sud organi* -Oliy sud kabi terminlarni butun holatda xolonim sifatida davlat organi so‘zi butunlikda birlashtirib turadi.

Askar qismni ifodalovchi termin sifatida lashkar, qo‘shin terminlari uchun xolonim bo‘la oladi. Negaki, lashkar tarkibini ham qo‘shin tarkibini ham askarlar tashkil qiladi. Shunga ko‘ra bu termin partonimik munosabatga kirishadi.

Bank so‘zi quyidagi terminlar uchun xolonim bo‘la oladi. *Bank auditi* qonun hujjatlariga muvofiq auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan auditorlar tomonidan banklar faoliyatini tekshirib turish; *bank depoziti* bankka saqlash v foydalanish uchun vaqtincha qo‘yilgan pul yoki qimmatli qog‘oz; bank huquqi bank faoliyatini, banklar bilan ular xizmat ko‘rsatadigan tashkilot va

fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadigan huquqiy normalar majmui; bank kapitali banklarning muomalaga kiritilgan pul kapitallari; bank monopoliyalari konsentratsiyalashuv natijasida biror davlatdagi bank ishlarining bir necha yirik banklar qo'lida to'planishi [Madvaliyev A. 2021; 28]. Demak tahlilga tortilgan misollardan anglashimiz kerakki, partonimiyada bir asosiy tushuncha shunga bog'liq bo'lgan boshqa tushunchalarni ergashtirib keladi. Partonimiyaning giper-giponimiyadan farqi shundaki, bir tushuncha bilan aloqador bir necha nisbatan yangi tushunchalarni birlashtiradi. Giper-giponimiyada esa barcha terminlar bir tushunchani ifoda etishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, sud termini oila sudi, xo'jalik sudi, jinoiy sud, ma'muriy sud, fuqarolik sudi kabi giponimlar uchun giperonim hisoblanib, qaysi biri bo'lishidan qat'i nazar barcha sudlar qonun asosida ish ko'ruvchi, qonun buzilishiga qarshi chora ko'ruvchi adolatli hukm chiqarish jarayoni va shu jarayonni tashkil qiladigan davlat organi. Ya'ni bu lingvistik paradigmada fokus bir tushunchaga qaratilgan bo'ladi. **Giper-giponimik** munosabatlarni terminologiyada muhim hisoblanib, tildagi murakkab tushunchani oson va aniq shaklda ifoda etishda qo'la keladi. Masalan: fond, huquq giperonimlari quyidagichga giponimlarga ega. *Fond*: Umid jamg'armasi fondi, pensionerlar fondi, yoshlar fondi, kam taminlanganlar fondi, mahalla fondi; *huquq*: konstitutsion huquq, subyektiv huquq, ijtimoiy huquq, siyosiy huquq; *solig*: mol-mulk solig'i, daromat solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, yer solig'i, aksiz solig'i. Keltirilgan natijalardan ko'rib turibmizki, giponim hisoblangan terminlar giperonimning asosiy tushunchasini izohlab, ifodalab kelgan.

Leksik-semantik sathda darajalanish ma'no farqlashning asosiy unsurlaridan biri bo'lib, terminologik tizimda ham graduonimiya ko'p duch kelinadigan hodisadir. Davlat boshqaruvi terminologiyasida asosan mansab va martabalar o'rtasidagi semalar ifodasida graduonimik munosabatga guvoh bo'lamiz. Masalan, *bosh vazir*, *bosh vazir o'rinbosarlari* mavqeyi jihatidan bir biridan farqli darajaga ega. Hududiy va siyosiy boshqarish vakolatlari bo'yicha *prezident-davlat rahbari*,

viloyat hokimi, shahar hokimi, mahalla raisi terminlari graduonimik munosabat hosil qilgan. Davlat boshqaruvida iqtisodiy ko'tarilishning asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadigan biznes termini ham *kichik biznes, o'rta biznes va yirik biznes* singari graduonimik paradigma hosil qiladi.

Boshqa barcha tillarda bo'lgani kabi o'zbek tili ham sinonimiya hodisasiga juda boy. Buni bizga so'z mulking sultoni bo'lmish Alisher Navoiy o'zining tilshunoslikka doir "Ikki til muhokamasi" asarida aradi tilning forsiy tildan qolishmasligini, bir ma'noni bir necha so'zlar orqali ifoda etish mumkinligini ta'kidlab o'tganlar. Shuningdek, XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan aradi so'zlarga bag'shlangan "Devoni lug'oti turk" asari aradi so'zlarning serqirra ma'nolarga ega ekanligini isbotlaydi.

Sinonimiya til bilan birga shakllanib rivojlanib boradigan hodisa ekanligini yunon faylasuflari Aristotel va Demokritning qarashlarida uchratishimiz mumkin, shuningdek, arab tilshunoslik maktabida ham sinonimiya tilning takomillashuvida murakkab leksik jarayon sifatida o'rganilgan.

Lingvistikaning mazkur hodisasi o'zbek tilshunosligida XX asrdan boshlab chuqur tahlil qilina boshlandi. Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, H. Nematov kabi bir qancha olimlar bu borada samarali ishlarni amalga oshirdilar. Bugungi kunga kelib sohalar terminologiyasiga tegishli sinonimlarni tahlil qilish muhim sanaladi. Terminologiyada sinonimlar bir xil tushunchaga denotatsiyaga ishora qilsada konseptual terminlar so'z yasovchi elementlarning semantikasi, etimologiyasi, zamonaviylik darajasi va faoliyat ko'rsatish xususiyatlariga ko'ra farqlanadi degan qarashlar mavjud.[T.I. Panko. 1994: 181]. Bu jarayonni davlat boshqaruvi terminlari misolida ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, *oqsoqol* va *rais* so'zlari o'zaro sinonim bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining beshinchi bo'lim, XXI bob 105-moddasida shu terminlar bir ma'noni, ya'ni fuqarolar yig'ini saylaydigan, mahalliy davlat hokimiyatining eng kichik bo'g'ini mahallani boshqaradigan shaxs tushuniladi. Ammo aytib o'tish kerakki, *oqsoqol* so'zi xalqning ijtimoiy hayotida

yoshi ulug‘ insonga ham ishlatiladi. Bu so‘zning bugungi kunda aynan mahalla raislariga nisbatan ishlatilishining etnik sabalari mavjud. Tarixdan ma’lumki, qabilachilik davrlarida qabila boshliqlariga nisbatan oqsoqol termini ishlatilgan, bunga sabab esa qabila sardoriligiga rostdan ham *oq soqol*, ya’ni yoshi katta, hayot tajribasiga ega donishmand inson tanlangan. Bugungi kunda ham bu so‘z o‘zining aradigm ma’nosini to‘liq saqlab qolgan. Terminlar sinonimiyasida ham yo‘qorida aytib o‘tilganidek, sinonim terminlar bir tushunchani ifodalasada, bir qancha xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanib turadi.

Shartnoma, kontrakt, bitim, pakt singari sinonim terminlar davlat boshqaruvida faol ishlatilayotgan so‘zlar qatoriga kiradi. Barcha davlat tashkilotlari bir birlari bilan turli xil shartnomalar tuzadilar, tashqi siyosatda esa, davlatlararo kelishuvlar imzolanadi. Terminlar sinonimik qatoridan ko‘rinib turibdiki, sinonimik qatorni o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlamga oid so‘zlar tashkil qilgan. Bu ham terminlar sinonimiyasidagi o‘ziga xos holatdir. Bu holat bizga til barcha imkoniyatlardan kelib chiqib rivojlanadi degan xulosani beradi. Shu o‘rinda unitmaslik kerakki, o‘zlashayotgan so‘z tilning ruhiga va xalqning mentaletiti va qarashlariga mos bo‘lsagina, doimo amalda qo‘llanilsa va xalq uchun tushunarliklik darajasi yo‘qori bo‘lsa yashovchan bo‘ladi. Jamiyatimizning asosiy bo‘g‘inini tashkil qiladigan oliy ta’lim muassasasi o‘quvchisi, ya’ni *talaba, student* terminlari hech qanday aradigm farqlarsiz bir tushunchani ifodalaydi. Bu ikki termin ikki davrda tilimizga o‘zlashgan bo‘lib, talaba ya’ni tolibi ilm arablar bosqinidan so‘ng, *student(lotin)* termini esa Rossiya bosqinidan so‘ng tilimizga o‘zlashgan. Ikki termin ham bir ma’nonini anglatsada yashovchanlik nuqtayi nazaridan teng va faol. Shunday sinonimiyadan yana biri *boshliq, rahbar* terminlari ifodasida o‘z aksini topgan bo‘lib, hamisha sinonim holatda bugungi kunda yonma yon ishlatiladi. Deyarli semalar nuqtai nazardan farqlarga ega emas. Shu sababli ham bu ikki so‘z nutqiy faoldir. *Biznes* va *tadbirkorlik* terminlari ham xuddi shunday lingvistik jarayonda faol qatnashmoqda.

Davlat boshqaruvi terminologiyasi tilning leksik qatlami singari ochiq sistema hisoblanib, unda antonimiya munosabatlari ham voqelanadi. Davlat boshqaruvida, qonunlar tasdiqlanishi jarayonda ikki xil: *yopiq ovoz berish* va *ochiq ovoz berish* termini mavjud bo‘lib, mohiyatan, anglatgan ma’nolariga ko‘ra bir-biriga zid. Shuningdek, ochiq aksiyadorlik jamiyati/yopiq aksiyadorlik jamiyati; hujum/mudofaa; immigrant/migrant; eksport/import; kirim/chiqim; ijro intizomi/ ijro intizomsizligi; adresant/adresat kabi bir qancha antonim terminlarni keltirishimiz mumkin. Ammo ahamiyatlisi shuki, sinonim terminlar antonim terminlarga nisbatan faol va ishlatilish chastotasi yuqori. Bunga saba esa sinonim terminlarning antonimlarda farqli bir ma’noni ifoda etishidadir. Antonim terminlar esa deyarli yonma yon ishlatilmaydi. Bunga sabab esa, terminlar antonimiyasidagi terminlarning alohida semalarga ega ekanligi. Shunga ko‘ra antonimlar ishlatilishi uchun ikki muhit talab qilinadi.

Keltirilgan tahlillardan ko‘rinib turibdiki, terminosistemada bunday munosabatlar tilning lisoniyliги bilan bog‘liq bo‘lib, bir tushuncha ifodalovchi so‘z aytilganda u bilan aloqador so‘zlar lingvistik ongimizda tayyor holda gavdalanadi. Terminlar bir paradigmada birlasha olishi bilan birga ichki xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro qarama-qarshi tura olish statusiga ham ega bo‘ladi. Til ham hayot qonunlari asosida takomillashadi. Xudi shuningdek terminlar ham. Shunga ko‘ra ular hamisha paradigmatic munosabatlarga kirishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktabr
2. Ақобиров С.Ф. Тил ва терминология. – Тошкент., Ўзбекистон КП МКнинг нашриёти, 1968. Б.4
3. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim. 2020.

4. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.:Наука,1977. – Б. 20-27
5. Madvaliyev A. [va boshq]. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lugʻati. – Toshkent: Sahhof, 2021. –Б. 28
6. Т.І. Panko, І.М. Kochan, Н.Р. Matsyuk, Ukrainian terminology: a textbook. Lviv:Svit, 1994, p181.

ALPOMISH, BARCHINOY VA BOYCHIBOR MILLIY PRETSEDENT NOMLARINING DEONIM SIFATIDA QO‘LLANISHI

Saydaliyeva Muxlisaxon Baxtiyor qizi

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti.

Аннотация: Прецедентные имена связаны с когнитивной базой представителей лингвокультурного сообщества, было бы правильно смотреть на них как на ключевые слова к определенному историческому периоду и культуре этого периода. Именно на основе этих языковых единиц происходит другой процесс – на основе прецедентных имен в языковой системе также появляются новые лексические пласты, в которых популярные онимы трансформируются различными семантическими способами и становятся новыми лексическими единицами. Всеми известные имена собственные (прецедентные имена), которые приобрели популярность в народной культуре и перешли в широкое употребление в языковой системе, после достижения определенной стадии не смогут служить индивидуализации субъекта (объекта, лица, места и т.д.), они приобретут эмоционально-экспрессивный характер, обогатятся новой смысловой нагрузкой. В узбекском языке принято создавать новых апеллятивов и онимов посредством процесса деонимизации, трансонимизации и образования устойчивых соединений на основе имён собственных, включая прецедентные.

Ключевые слова: прецедентное имя, прецедентность, деоним, деонимизация, апеллятив, имя собственное.

Annotation: Precedent names are associated with the cognitive base of representatives of the linguistic and cultural community, it would be correct to look at them as keywords for a certain historical period and culture of this period. It is

based on these linguistic units that another process takes place – because of precedent names, new lexical layers also appear in the language system, in which popular onyms are transformed in various semantic ways and become new lexical units. Well-known proper names (precedent names), which have gained popularity in popular culture and have become widely used in the language system, after reaching a certain stage will not be able to serve the individualization of the subject (object, person, place, etc.), they will acquire an emotionally expressive character, will be enriched with a new semantic load. In the Uzbek language, it is customary to create new appellatives and onyms through the process of deonymization, transonymization and the formation of stable compounds based on proper names, including precedent ones.

Keywords: precedent name, precedent, deonym, deonymization, appellative, onym.

Pretsedent nomlar turli pretsedent hodisalarning semantik kondensati sifatida turli kontekstlarda bir xil bo'lmagan konnotatsiyalarni hosil qiladi, bunda ular umumiy ikkilamchi – tavsiflovchi (ekspressiv-baho) funksiya bajaradi [Li, 2020; 2, 10]. Pretsedent nomlar lingvomadaniy hamjamiyat vakillari kognitiv bazasi bilan izchil bog'langan; ularga ma'lum tarixiy davrning va shu davr madaniyatining ochqich kalitlari deb qarash to'g'ri bo'ladi. Aynan shu lisoniy birliklar asosida yana bir jarayon sodir bo'ladi – pretsedent nomlar asosida til tizimida yangi lisoniy birliklar ham paydo bo'ladi, bunda mashhur onimlar turli semantik usullar bilan transformatsiyaga uchraydi va yangi leksik birliklarga aylanadi. Xalq orasida mashhurlikka erishgan va til tizimida keng qo'llanishga o'tgan mashhur atoqli otlar (pretsedent nomlar) ma'lum bosqichga yetgach, predmetni (obyekt, subyekt, shaxs, joy va h.k.) individuallashtirishga xizmat qila olmay qoladi, ular emotsional-ekspressiv xususiyat kasb etadi, yangi mazmuniy yuk bilan boyiydi. Shu sababli ham deonimlar boshqa turdosh otlardan shartli emotsional pragmatik komponenti

mavjudligi bilan farqlanadi. Nolisoniylar omillar ta'sirida ba'zi hollarda denotat bilan leksik birlik orasidagi aloqa uzoqlashadi yoki uziladi, atoqli ot so'zlashuv orqali yoki til vakillarining ixtiyoriy, o'z muloqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda qo'llashi natijasida onim tarkibidagi denotat apellyativga ko'chadi. Bu jarayon natijasida hosila apellyativ yangi ma'no kasb etishi, boshqa denotatga bog'lanishi, yangi hodisa-jarayon, tushuncha, predmet yoki onimlarni anglatishi mumkin. T.Fedotova bu holatni "joriy davrning kalit so'zlari" bo'lgan onimlarning pretsedentga aylanishi yoki atoqli otlarning turdosh otga ko'chishi natijasida sodir bo'ladi [Fedotova, 2005; 39], deb tavsiflaydi.

O'zbek tilida atoqli otlar, jumladan, pretsedent nomlar asosida deonimlashish, tranonimizatsiya va turg'un birikmalar hosil qilish jarayoni orqali apellyativ (turdosh otlar) va yangi onimlar yasaliishi keng uchraydi. Bu jarayonlar dunyo tillarida faol leksik qatlamni shakllantiruvchi omil hisoblanadi, har qanday zamonaviy tilning lug'at tarkibi o'rganilsa, bu turdagi yangi so'z yasaliish shaklini uchratish mumkin. O'zbek tilshunosligi uchun deonimlar va deonimlashish hodisasi yangilik emas, terminlar tadqiqiga bag'ishlangan qator ilmiy ishlarda bu hodisaga aloqador mulohazalar va ularga oid misollarni uchratishimiz mumkin.

Atoqli otlar asosida paydo bo'lgan yangi so'zlar okkazonal ma'no bo'lgani bois doim ham lug'atlarda aks etavermaydi, shu bilan birga ularning imlosida qator xatoliklar bilan qo'llash holati ko'p uchraydi. Pretsedent nomning ko'plik affiksi bilan ifodalanishida ham ba'zi nozik jihatlar mavjud. Masalan, rus tilida ko'plik qo'shimchasi asosan familiya, ba'zi hollarda ism orqali butun oilani yoki sulolani, shuningdek, mashhur shaxsning tarafdorlari, hamfikrlarini ifodalashga xizmat qilishi aytiladi. Siyosiy diskursda ikkinchi holatdagi ko'plik affiksi so'zlovchining salbiy munosabatini ifodalashga xizmat qilishi bilan xarakterlidir.

O'zbek tilida ko'plik affiksi bilan ifodalangan deonimlarni kuzatamiz:

Ot dupurin eshitmoqda qulog'im,

Boychiborlar o'zib kelar uzoqdan.

*Yelkamdagi chavandozning kamolini**Boychiborlar yer depsinib kutib turar. (A.Anvar, O'g'lim Muhammadiqbolga)*

Boychibor o'zbek milliy predent nomi ham deonim sifatida keng qo'llanadi, unga *-lar* ko'plik qo'shimchasini qo'shish orqali uchqur otlar okkazonal ma'nosi yuzaga kelgan. Biroq uning pretsedent nom yoki deonim sifatida qo'llanishida xilma-xillik kuzatiladi. Bugungi o'zbek adabiy muhiti va publitsistikasida "Alpomish" milliy pretsedent nomiga murojaat etilishi ham faol. Bu pretsedent nom boshqa pretsedent nomlarni badiiy tasvirlashda muhim bo'lgan perifrazalar tarkibida ham ochqich kalit vazifasini o'taydi. Masalan, *alpomishlar yurti* asosan, Surxondaryo, ba'zan Qashqadaryo bilan umumiy vohani anglatuvchi tasviriy ifoda tarkibida ham Alpomish deonimlikka o'tganini ko'rish mumkin. Uning deonimlikka o'tishi perifraza tarkibidagi onim yakka shaxsni ko'rsatish uchun emas, balki navqiron, mard yigitlarni umumlashtirib, metonimik usulda ifodalayotgani bilan xarakterli, bu o'rinda onimdan o'sib chiqqan hosila ma'no – konnotatsiya anglashiladi. Deonim atoqli otni emas, apellyativni ifodalagani sababli ham uni kichik harflar bilan berish lozim. Fikrimizcha, deonimlar imlosidagi chalkashlik ularning aksar holatlarda jumla avvalida kelishi bilan bog'liq, badiiy matnlarda, sarlavhalarda va tadbir nomlarida jumla deonimlar bilan boshlanishi ortidan uning deonimligini ifodalovchi shakliy-ifodaviy xususiyat yo'qoladi, kishilar xotirasida shu shakl vizual leksikon sifatida saqlanib qoladi. Fikrimizni quyidagi manbalar bilan isbotlashga urinamiz:

"O'zarxiv" agentligi hamda Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi tomonidan mustaqilligimizning 30 yilligiga bag'ishlab "Alpomishlar o'tgan diyor bu..." mavzuida ma'naviy-ma'rifiy o'tkazildi.

Yozuvchi va shoirlar, tarixshunoslar, xalq baxshilari, ma'naviyat targ'ibotchilari, yoshlar hamda ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etgan tadbirda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari arxiv ishi hududiy boshqarmalari

xodimlarining badiiy chiqishlari namoyish etildi. [Alpomishlar o'tgan diyor bu...
https://uza.uz/uz/posts/alpomishlar-otgan-diyor-bu_295533];

Alpomishlar yurti – Surxondaryoda “Alpomish” dostoni yaratilganining ming yilligi keng nishonlandi. [Baxshisi bor elning bayramlari boqiy bo'ladi,
<https://kknews.uz/uz/29750.html>];

Alpomishlar yurti Surxon vohasida to'y-tantanalarda aksariyat holda ko'pkari musobaqasiz o'tmaydi. [Rahmatov; <https://xs.uz/uzkr/post/chavandozlar-surkhondaryo-viloyati-hokimi-sovrini-uchun-bahslashdi>].

Jumla tarkibidagi pretsedent nomlarga qo'shilgan ko'plik qo'shimchasi uyushib kelgan bo'lakni ifodalash holati ham mavjud:

Har gal Amudaryo bo'yida ming yillardan beri qad rostlab turgan Chilpiq qa'lasini ko'rganimda, qadim Xivaning Ichanqa'lasini-yu Dishanqa'lasida, Buxoroning Arki, Samarqandning Afrosiyobiyu Registonida, Toshkentning Hazrati Imom majmuasi-yu Ko'kaldoshida bo'lganimda qalbim ajib bir g'urur va surur, faxr va iftixor tuyg'ulariga to'ladi. To'maris, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi singari xalq qahramonlarini – xalqimiz dostonlarda kuylagan Go'ro'g'li-yu Alpomishlarni eslaganimda, Vatanga muhabbat tuyg'usi naqadar buyuk va ulkan ekanini his etaman. Amu bilan Sirni quchgan, Zarafshondan suv ichgan, dunyoga daholarni yetkazib bergan yurt bu – mening Vatanim! [Soriyev, <https://xs.uz/uzkr/post/iftikhor-qorachiqdagi-vatan>].

Ushbu matn, avvalo, pretsedent nomlarga boy ekanligi bilan xarakterlidir, matnda berilgan **Go'ro'g'li-yu Alpomishlar** okkazional ma'no yaratish uchun foydalanilmagan, shu sabab ham ularning deonim emasligini kuzatish mumkin. **Barchinoy** poetonimining yuqoridagi matnda qo'llanishi bilan bog'liq jihatga e'tibor qaratamiz. Bilamizki, “Alpomish” dostonida Barchinoy Alpomishning qalmoq yurtida asir qolishi ortidan o'z yoriga sadoqat saqlagan ayol sifatida keltiriladi. Barchin obrazning o'zbek lingvomadaniyatida sadoqatli ayol ramziga aylanishi doston syujetidagi shu hodisa bilan bog'lanadi. “O'zbek tili

poetonimlarining izohli lug‘ati”da bu poetonim yor sadoqatini ta’kidlash, qiyoslashga xizmat qilishi aytiladi [Xudoyberganova, Andaniyazova, 2016; 22]. Biroq *Barchinoy* poetonimi publitsistik, ba’zan badiiy uslub doirasida ham epik klishega aylangan “Alpomish va barchinoylar yurti” singari perifrazalar tarkibida kelganda, xotin-qizlarning jismoniy faoliyatini yaxshilash yoki sport musobaqalarida ularning yutuqlarini yoritishga qaratilgan turli mavzulardagi maqolalarda metafora sifatida qo‘llanganda, ko‘plik affiksi bilan ifodalanganda sadoqatli yor ramzi sifatida emas, balki jismonan barkamol, yetuk qizlar ma’nosida kelishi ko‘p uchraydi, bu jihat onimning polisemantikligini ko‘rsatadi va onimning deonimlashganini isbotlaydi:

O‘n sakkizda barchinoylar bo‘yga yetar,

Boychiborli Alpomishni orzu etar. (Azizbek Anvar, Yoshingizni aytib turar)

Matbuot anjumani yakunida ushbu keng ko‘lamli ishlar, yaratilayotgan sharoitlar natijasida mamlakatimizda ham jismonan, ham ma’naviy jihatdan barkamol timsollar — yangi Alpomishlar, yangi Barchinoylar paydo bo‘lishiga umid bildirildi. [“Yangi **Alpomishlar**, yangi **Barchinoylar** paydo bo‘ladi” – besh tashabbusning ikkinchi yo‘nalishi hayotga tatbiq etilmoqda” // “Xalq so‘zi” gazetasi, <https://xs.uz/uzkr/post/yangi-alpomishlar-yangi-barchinoylar-pajdo-boladi-besh-tashabbusning-ikkinchi-jonalishi-hayotga-tatbiq-etilmoqda>].

Yuqoridagi misolda biz avvalroq aytgan fikrimizning dalilini ko‘rishimiz mumkin: bu jumla tarkibidagi pretsedent nomlar (*Alpomish*, *Barchinoy*) deonim vazifasini o‘tamoqda, ular matnda okkazional ma’no hosil qilib, turdosh ot vazifasida kelishiga qaramay, bosh harflar bilan yozilgan, shuningdek, bu nomlar xususni emas, umumni ifodalashga xizmat qilmoqda.

Shunday kitob yozilishini orzu qilaman. Uning nomi So‘zning qismati bo‘lsa. Ona tilimizdagi so‘zlarning uzoq bosib o‘tgan yo‘llari, boshdan kechirganlari, zafar va mag‘lubiyatlari, goh shuhrat topib, goh unut bo‘lishlari, kamolu zavollari tasvir etilsa... ..U kitobning ilmiy nomi ham bor: Etimologik lug‘at. G‘oyat mushkul va

murakkab, yuz Suqrotning bilimi, ming Alpomishning kuchini talab qiladigan mehnat.

Ishonamanki, o'zbekning shunday tafakkur pahlavonlari bor. Saksonda ham tinib tinchimagan, bunday lug'at tuzish ishiga astoydil bel bog'lab dastlabki zalvorli qadamni qo'ygan, "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni sohibi ustoz Shavkat Rahmatullayev, "So'z haqida so'z" kitobi allaqachon bibliografik noyoblikka aylangan Alibek Rustamovdek suqrotlar-u alpomishlarimiz, ularning g'ayratli va iste'dodli shogirdlari bor. [Vohidov, 2009].

Ushbu parchada *Suqrotning bilimi, ming Alpomishning kuchi* so'z birikmalari tarkibidagi allyuziya sifatida qo'llangan onimlar pretsedent nom bo'lib kelgan, matn davomida kelgan *suqrotlar-u alpomishlarimiz* esa allyuziv nom asosida keltirilayotgan deonimlardir. Allyuziv nom asosida deonimning bir matnda bu ko'rinishda takror qo'llash orqali muallif yuksak badiiylik yaratadi, shunday sifatli kishilarni deonim nom ostida umumlashtiradi, deonim orqali yuzaga keltirilgan takror allyuziv nomdagi faktni kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Bunday qolip – stereotiplardan voz kechish zamoni allaqachon kelganini tushunishimiz kerak. "Xo'sh, u holda bugunning qahramoni kim?" degan haqli savol tug'iladi. Nazarimda, zamondosh insondan alpomishlarning qahramonliklarini kutish, talab qilish kulgili bo'ladi. Har bir davrning o'z qahramoni bo'ladi. [Hamdam U., 2019]

Bu kabi misollarning son jihatdan ko'pligi tilimiz doirasida deonimlar tadqiqiga jiddiy e'tibor qaratilishi lozimligini, shu bilan birga atoqli otlar imlosidagi chalkashlikka yechim berilishi bilan ham ahamiyatlidir. Milliy pretsedent nomlarni chuqurroq tahlil qilish bilan milliy deonimlar bazasini yangi deonimlar bilan kengaytirishimiz mumkin bo'ladi. Bu esa o'zbek tili lug'atlarida aks etmay qolgan apellyativlarni yangi leksik birliklar sifatida tilimiz lug'at tarkibiga olib o'tishga katta xissa qo'shgan bo'ladi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <https://kknews.uz/uz/29750.html> // Baxshisi bor elning bayramlari boqiy bo‘ladi.
2. https://uza.uz/uz/posts/alpomishlar-otgan-diyor-bu_295533 // Alpomishlar o‘tgan diyor bu...
3. <https://xs.uz/uzkr/post/chavandozlar-surkhondaryo-viloyati-hokimi-sovrini-uchun-bahslashdi> // **Ilhom Rahmatov, Chavandozlar Surxondaryo viloyati hokimi sovrini uchun bahslashdi** // “Xalq so‘zi” gazetasi.
4. <https://xs.uz/uzkr/post/iftikhor-qorachiqdagi-vatan> // Umid Soriyev, Qorachiqdagi vatan // “Xalq so‘zi” gazetasi
5. <https://xs.uz/uzkr/post/yangi-alpomishlar-yangi-barchinojlar-pajdo-boladi-besh-tashabbusning-ikkinchi-jonalishi-hayotga-tatbiq-etilmoqda> // “Yangi **Alpomishlar**, yangi **Barchinoylar** paydo bo‘ladi” — besh tashabbusning ikkinchi yo‘nalishi hayotga tatbiq etilmoqda” // “Xalq so‘zi” gazetasi
6. Ulug‘bek Hamdam, Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti haqida ikki og‘iz so‘z // «Jahon adabiyoti» jurnali, 2019-yil, 2-son.
7. Vohidov Erkin. Tirik xazina yoxud jahongashta so‘z // «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 2009-yil 9-soni.
8. Ли Я. Коннотативная система субстантива в функциональном аспекте (на материале российских СМИ). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Москва: Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова, 2020. — с. 2, 10.
9. Федотова Т. В. Динамика ключевых имен собственных в аспекте их прецедентности и деонимизации // Вестник ВГУ серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. № 4. С. 39.
10. Худойберганаева Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Турон замин зиё, 2016. — Б. 22.

O‘ZBEK YOSHLARI NUTQIDAGI SLENGLAR

Bultakova Durdona Shokirovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy
universiteti magistratura bosqichi talabasi
E-mail: DurdonaBultakova@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada sotsiolektlarning bir turi bo‘lgan slenglarning o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq qilinadi. Aytilgan fikrlar misollar bilan dalillanadi. Slenglar zamonaviy tilda yashovchi so‘zlar bo‘lib, adabiy tilda foydalanish uchun nomaqbul deb hisoblanadi. Shuningdek, slenglarning ko‘p so‘zlari va iboralari keng ommaga tushunarsiz bo‘ladi. Chunki, aksariyat slenglar ko‘chma ma’noda qo‘llaniladi va ular ko‘pincha chet tillaridan, ularning dialekt va jargonlaridan o‘zlashtirilgan bo‘ladi. O‘zbek tilining slenglar lug‘atini yaratish tilimizning boy leksikasini va tilimizdagi xilma-xillikni namoyon qiladi. Shuningdek, tilimizni sotsial jihatdan tahlil qilish fandagi yangi ilmiy xulosalar tomon yetaklaydi. Bu boradagi ilk qadam slenglar va boshqa sotsial leksikaning ilmiy chegarasini belgilab olib, uning alohida xususiyatlarini belgilab olishdir.

Kalit so‘zlar: Sotsiolingvistika, sotsiolektlar, sleng, so‘zlashuv nutqi, til leksikasi.

Annotation: this article will consider the specific characteristics of slangs, which are a type of sociolects. The opinions expressed are confirmed by examples. Slang are words that live in the modern language and are unacceptable for use in the literary language. In addition, many words and phrases of slings will be incomprehensible to the public. Because, most slang is used in a portable sense, and they are often borrowed from foreign languages, their dialects and slang. The creation of the slang dictionary of the Uzbek language shows the rich lexicon of our language and the variety in our language. Also, the social analysis of our language leads to new scientific conclusions in science. The first step in this regard is the

identification of its distinctive features, the establishment of the scientific limit of slang and other social lexicons.

Keywords: Sociolinguistics, sociolects, slang, colloquial speech, language lexicon.

Аннотация: В этой статье будут рассмотрены особенности сленга, который является разновидностью социолекта. Высказанные мнения подтверждаются примерами. Сленги-это слова, которые живут в современном языке и считаются неприемлемыми для использования в литературном языке. Также многие слова и выражения сленга будут непонятны широкой публике. Потому что большинство сленгов используются в переносном смысле, и они часто заимствуются из иностранных языков, их диалектов и жаргонов. Создание словаря сленгов узбекского языка демонстрирует богатую лексику нашего языка и разнообразие нашего языка. Кроме того, социальный анализ нашего языка ведет к новым научным выводам в науке. Первым шагом в этом отношении является определение научных границ сленга и другой социальной лексики и определение ее отдельных характеристик.

Ключевые слова: Социоллингвистика, социолекты, сленг, разговорная речь, языковая лексика.

Bugungi kunda dunyoda mavjud bo'lgan tillarning barchasida sotsiollashuv jarayoni izchil amalga oshmoqda va sotsiolingvistika nomli maxsus tilshunoslik yo'nalishi aynan tilning mana shu jihati bilan shug'ullanadi. "Sotsiolekt termini lingvistikada XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. U sotsio- jamiyatga bo'lgan munosabat va *dialekt* so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, rus tilidagi "социальный диалект" (ijtimoiy dialekt) birikmasining qisqargan shaklidir. Sotsiolekt – umumiy ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra birlashgan ayrim guruhlarining lisoniy ehtiyojlarini qondirish uchun nutq amaliyotida ishlab chiqilgan til shakli.

Standart tildan farqli o‘laroq, sotsiolektida ba’zi o‘rinlarda chetga chiqish mumkin. Til ham xuddi tashqi ko‘rinish singari sinflar haqida guvohlik beradi” [1]. Sotsiolektlar turli ijtimoiy guruhlar tomonidan faol qo‘llaniladigan, jonlilik, ichki yashirin munosabatni ifodalay olish kabi xususiyatlarga ega bo‘lgan so‘zlardir. Sotsiolektlarga argo, jargo, sleng kabi so‘zlar mansubdir. Tadqiqotimizga tortayotgan slenglar o‘zbek tilshunosligida yetarlicha tadqiq qilinmagan va ayrim o‘rinlarda ularni argo va jargonning tarkibiga kiritilib bir guruh sifatida qaralgan. Slenglar til iste’molchilari tomonidan qo‘llanilib, jonli so‘zlashuv nutqi bilan bog‘liq bo‘lgan, yozma nutqda esa umuman foydalanilmaydigan, biroz hazil, kinoya, ironiya ma’no attenkasini o‘zida qamrab olgan, ma’lum ijtimoiy guruh (asosan yoshlar) nuqtida faol qo‘llaniladigan so‘zlardir. Ayrim manbalarda slenglar yoshlar nutqida faol qo‘llaniluvchi so‘zlar deb ta’riflanib, zamonaviylik uning asosiy belgisidir deyiladi. Tilda qo‘llanilayotgan ayrim so‘zlar vaqtlar o‘tishi, avlodlar almashinuvi bilan ularning tildan foydalanishga bo‘lgan ehtiyojini to‘la qondira olmaydi va yangi avlod (yoshlar) ma’lum ma’noda o‘zlarining “til muhiti” ni shakllantirib oladi. “Sleng tushuniladi, ammo tushuntirib berilishi qiyin. Slenglar o‘ziga xos yangi so‘zlarni bizga namoyon qiladi” [2].

G‘ijim	O‘ziga qaramaydigan, o‘ziga bee’tibor odamlarga nisbatan
Olmaxon	O‘zini oladigan, O‘zini chetga tortadigan odam
Quyon	Zarur ishdan qochib qoladigan
Mashinasi beton	Hech kim to‘xtata olmaydigan, manman odam
Strelka belgiladi	Uchrashuv belgiladi
Jirafa	Aytilgan fikrni kechroq anglaydigan odam
Yedirdi	Qoyillatdi, bopladi ma’nosida
Blatnoy	Tengdoshlari orasida zamonaviyligi, zo‘rligi bilan ajralib turadigan odam
Gazini berdi	Urishdi, adabini berib qo‘ydi
Saqich	Odamga yopishib oladigan, holi-joniga qo‘ymaydiganlarga nisbatan
Chuchvara	Hech narsani eplolmaydigan odam

Patina yuldi	Urushdi, adabini berib qo'ydi.
Qulog'iga tepid	Aldadi
Ola qarg'a, sosed	Gapni eshitib olib, birovlariga yetkazadiganlar (shipyon)
Quyvon, yurak	Hamma yoqdan qochadigan
Kanserva bankasi	Turma
Krujka	Bosh
Naynov	Telba, ahmoq
Bortini berdi	Orani ochiq qildi (sevishgan juftliklardan birortasi munsabatlarni uzsa, bunday holatga nisbatan ishlatiladi)
Stalba	Gapni kechroq fahmlaydigan
Klass	Ajoyib, zo'r
Sigir	Qizlarga ko'p pul sarflaydigan yigitlar
Alfonso	Qizlarni haqiga yashaydigan yigitlar
Macho	E'tiborni jalb qiladigan darajada kiyinish
Ramkangda tur	Haddingdan oshma
Ketmon, do'ppi	Qishloqlik yigit yoki qiz
Kiydirib ketdi	Aldab ketdi, tushirib ketdi
Qulog'ini ushlab ketdi	Yo'qolib ketdi, ko'rinmay qoldi
Ko'cha	Ko'p vaqtini daydilik bilan o'tkazadiganlar
Turshak	Basharasi bujmayib turadiganlarga nisbatan
Buqa	Kuchli yigitlarga nisbatan

kabi so'zlar hozirgi kunda o'zbek yoshlari nuqtida faol qo'llanilayotgan sleng so'zlardir. Slenglarning shunday jihati borki, ular ma'lum vaqtlar o'tgach, iste'moldan chiqib ketishi mumkin va uning o'rinini yangi bir muqobili egallaydi. Slenglarning ko'p so'zlari va iboralari (ayniqsa, ularning dastlabki shakllanishi davrida) keng ommaga tushunarsiz bo'ladi. Chunki aksariyat slenglar ko'chma ma'noda ishlatiladi. Slenglarga uslubiy baho berilar ekan, ham ijobiy, ham salbiy munosabatga duch kelamiz. Ayrim olimlar sleng tilning adabiy normalariga qarshi qo'llaniluvchi so'zlar deb ta'riflaydi. Boisi slenglarning adabiy tilda ma'lum sinonimlari mavjud bo'ladi, ularning o'rniga qo'pol, hazil mazmunidagi faqat shu ijtimoiy guruhgagina tushunarli bo'lgan so'zlar qo'llaniladi. Ayrim olimlar,

xususan, T.I. Arbekova slengni izohlar ekan, turg'un birikma bo'lib, hissiy bo_yoqdorligi bilan ajralib turadigan til birliklari slengni tashkil qiladi, deydi [3]. O'zbek tilida slenglar chuqur tadqiq qilinib, sleng namunalarini bir lug'atga birlashtirish tilshunosligimiz uchun katta yangilik bo'ladi. Avvalambor, ishni slenglarni batafsil tadqiq qilishdan boshlashimiz kerak. Chunki har bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib, uning birliklari tasniflanadi va bir umumiy sistemaga birlashtiriladi. Xususan, o'zbek tilida mavjud bo'lgan sleng so'zlarning qator xususiyatlari mavjud:

1. Aksariyat slenglar o'sha tushunchani boshqa bir tushunchaga o'xshatish orqali hosil qilingan.
2. Slenglar so'zlovchining tinglovchiga nisbatan ichki, salbiy munosabatini ifodalash uchun ishlatiladi. Ko'rinib turibdiki, slenglar doimo subyektiv munosabat ifodalaydi. So'zlovchining ironiyali simpatiyasini ifodalaydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, slenglar yoshlar orasida faol qo'llaniladigan so'zlar ekan, ularda sleng faqat yoshlar orasida bo'ladi. Boshqa tillarda slenglar faqat yoshlar doirasi bilan chegaralanib qolmagan, ularda yoshi katta qatlam ham slenglardan foydalanishadi. O'zbek tilida esa sleng faqat yoshlar bilan chegaralagan. Tilning lingvokulturologik jihatiga e'tibor qaratsak, bizda yoshlar hech qachon kattalarga nisbatan ironiya, kinoya munosabatida gapirmaydi, andisha qiladi.
3. Slenglarning qo'llanilishi makon nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin. Masalan, yoshlarning internetda qo'llaydigan slenglari, ta'lim muassasalarida qo'llaydigan, ko'cha-ko'yda qo'llaydigan slenglari.
4. Slenglar vaqtlar o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Ya'ni ular hech qachon turg'un bo'lmaydi. Yangi avlod shakllanishi bilan ular ham o'zlarining sleng so'zlarini yaratadi va aksincha, ulardan oldingi avlod qo'llagan slenglar esa eskiradi va muomaladan chiqadi. Shuningdek, ayrim hollarda slenglar ko'p qo'llanilib, uning ma'nosi hammaga tushunarli bo'lib qoladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, tilni sotsial jihatdan tadqiq qilish tilshunosligimiz, xususan, sotsiolingvistika uchun yangi ilmiy xulosalar tomon yetaklaydi. Tilning taraqqiyotiga, undagi turli o‘zgarishlarga ijtimoiy hayotning ta’siri katta. Sotsiolektlarning o‘zbek tilida o‘ziga xos jihatlarni namoyon qilishini yuqorida keltirilgan namunalar misolida ko‘rib chiqdik. O‘zbek tilida mavjud bo‘lgan slenglar boshqa tillardagiga nisbatan ancha obrazli ekanligi, tilimizni yorqin va jonli aks ettirishini ko‘rib chiqdik.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. M.M. Qurbonova, N.S. Sayidiraximova, G. Iskandarova “Sotsiolingvistika” o‘quv uslubiy majmua. Toshkent – 2017.
2. Jessica Ong Hai Liaw, Noor Aine Dani, Ahmad Johari. “Language usage of Jargon and Slang in Strategik Studies” (Strategik fanda jargon va slengning ishlatilishi). Kuala Lumpur, Malayziya.
3. Allamurodova Sabohat Ibodullayevna. “O‘zbek va ingliz tillari kelsik boyligining taraqqiyoti aspektlari tahlili” //Dissertatsiya. Samarqand.
4. M Kurbanova, Гендеролингвистик тадқиқ янги парадигма сифатида. Ўзбек тили ва адабиёти, 2014
5. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolari
6. O'zMU xabarлари, 2016

BA'ZI ILMIY TERMIN VA LEKSEMALARNING GAZETA LEKSIKASIDAGI O'RNI

Aynur O'z O'zjan

Anqara universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.
aynurozozcan@yahoo.com

Bozorova Sabohat

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi.
sabohatbozorova@gmail.com

Annotatsiya: Gazeta ma'lum sohaga doir maqola berganida ommaviylik tamoyilini asosiy va yetakchi omil qilib olishi, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy tushunchalarni hammabop usulda aniq va oddiy ifodalashi lozim. Terminlar o'z tizimidan boshqa tizimga – gazeta nutqiga kirib keladi. Natijada bu jarayonda atamaning asl va ko'chma ma'nolarda qo'llanishi yuz beradi. Uning ko'chma ma'noga o'tishi ma'noda kengayish yoki torayish bilan, metaforik qayta nomlash bilan bog'liqdir. Bu holat, ko'pincha, terminning o'zi yuzaga kelgan terminologik tizim bilan aloqasining yo'qola borishi, undan uzoqlashishi tufayli yuzaga keladi. Ammo tildagi ma'nolar tizimining barcha qirralarini ifoda etuvchi bu kategoriyalardagi o'zgarishlar, semantik-struktural holatlar faqat til qonuniyatlari doirasida, sintaktik-uslubiy me'yorlar chegarasida bo'lib, tildagi leksik-grammatik o'lcham va mezonlarga bo'ysunadi.

Kalit so'zlar: termin, gazeta, axborot, leksika, standart vosita.

Abstract: When a newspaper publishes an article on a certain field, it should take the principle of publicity as the main and leading factor, express socio-economic, scientific-technical concepts clearly and simply in a general way. As a result, in this process, the term is used in the original and figurative sense. Its transition to a figurative meaning is related to the expansion or narrowing of the meaning, metaphorical renaming. This situation often occurs due to the loss of the

connection of the term with the terminological system in which it was created, moving away from it. However, changes in these categories, which represent all aspects of the system of meanings in the language, semantic-structural situations are only within the framework of the laws of the language, within the limits of the syntactic-stylistic norms, and are subject to the lexical-grammatical dimensions and criteria of the language.

Keywords: term, newspaper, information, lexicon, standard tool.

Аннотация: Когда газета публикует статью по определенной тематике, она должна принимать за главный и ведущий фактор принцип гласности, ясно и просто в общих чертах выражать социально-экономические, научно-технические понятия. В результате в этом процессе термин используется в первоначальном и переносном смысле. Его переход в переносное значение связан с расширением или сужением смысла, метафорическим переименованием. Такая ситуация часто возникает из-за потери связи термина с терминологической системой, в которой он был создан, уходя от нее. Однако изменения в этих категориях, репрезентирующих все стороны системы значений языка, семантико-структурные ситуации, находятся лишь в рамках законов языка, в пределах синтаксико-стилистических норм и подлежат лексико-грамматические размеры и критерии языка.

Ключевые слова: термин, газета, информация, лексика, нормативное средство.

Gazetalar sahifalarida faol qo‘llanuvchi terminlar axborot berishda qisqalik va ixchamlikni, aniqlikni ta’minlashga xizmat qiladi: *ishlab chiqarish, ishlab chiqarish samaradorligi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, xomashyoni qayta ishlash, mahsulotning sifatini yaxshilash, iqtisodiyotni boshqarish, insoniyat, insonparvarlik, xalqparvarlik, tenglik, mustaqillik, huquq, qonun, farmon, buyruq, xalqaro ahvol, tortishuv, aralashuv, tinchlik, tinchlik uchun kurash, neft, gaz,*

ko‘mir, temir, paxta, sholi, makkajo‘xori, pilla, paxta terish mashinasi, televizor, aloqa, apparat, muhit, muvozanat va boshqalar. Bunday so‘zlarning har biri ma‘lum sohaning termini hisoblanadi. Shunday bo‘lsa-da, gazeta tili leksikasining terminologik qatlami bo‘la olmaydi. Chunki ular gazetalar tiliga kirib kelgach, terminologiyani ba‘zi qonunlari talablariga bo‘ysunmay qo‘yadi. Ular terminlik doirasidan chiqadi, turli ma‘noviy-uslubiy va shakliy o‘zgarishlarga uchraydi. Terminlar quyidagi sabablarga ko‘ra gazeta tili leksikasining maxsus atamaları bo‘la olmaydi:

1. Qo‘llanishda kuchayish yoki pasayish hodisasi ularning terminlashishiga yo‘l qo‘ymaydi. Umumadabiy til doirasida faol harakat qiluvchi tayyor andozalar asosida shakllangan bu xil vositalar qo‘llanishning yuqori darajadaliği tufayli, shuningdek, tildagi izohlash, konkretlashtirish, ma‘no kengayishi, ma‘no torayishi, ma‘no ko‘chishi qonuniyatlariga amal qilishi sababli ular mazmunan va shaklan o‘zgarishlarga uchraydi. Bu xususiyatlar esa ularning gazeta tili leksikasining alohida atamaları, ya‘ni terminlari bo‘lib qolishiga xalaqit beradi.

2. Gazeta tili o‘z taraqqiyot davrining har bir bosqichi uchun o‘ziga xos qoliplarni yuzaga keltiradi. Ularning bir qismi vaqtinchalik bo‘lib, o‘sha davr uchungina xosdir. Ular keyingi bosqichlardagi nutqda qo‘llanmaydi. Bu xususiyat ham ularning terminlashishiga to‘sqinlik qiladi.

3. Gazeta tili hamisha jonli qo‘llanishlarni taqozo etadi. Gazeta maqolalarida obyektni ta’sirli aks ettirishga moyillik ta’sirchan nutq vositalarini talab etadi. Binobarin, hozirgi gazetalar publitsistik matnlaridagi ayrim atamalar ilmiy- uslubiy bo‘yoq bag‘ishlovchi vositalar sifatida ham, ko‘chma ma’noda, ya‘ni metaforik iboralar tarzida ham qo‘llanib, o‘zlarining terminlik xususiyatini yo‘qotadi. Masalan: texnika, qishloq xo‘jaligi, kimyo, o‘simlikshunoslik va boshqa soha atamaları o‘z ma’nosida ham, ko‘chma ma’nolarda ham ishlatiladi. Bu omil esa ularning gazeta tili terminlari bo‘lib qolishiga yo‘l bermaydi. Masalan: **paxta** – “oq

oltin”, **neft**, **ko‘mir** – “*qora oltin*”, **paxta terish mashinasi** – “*zangori kema*”, **gaz** – “*zangori olov*”, **televizor** – “*zangori ekran*”, “*oynayi jahon*” va boshqalar.

4. Atamalarning voqelik bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan variantdorlik xususiyati ularning terminlashishiga yo‘l qo‘ymaydi.

5. Ma‘no anglatish jihatidan farqsiz, qo‘llanishda o‘zaro teng variantlarning aksariyatida bitta umumiy mazmun borligi, bir xil vazifa mujassamligi tufayli funksional bir xillik, ya‘ni vazifadoshlik, aynanlik vujudga keladi: *gumanizm* – *insonparvarlik*, *faktor* – *omil*, *internatsional* – *baynalmilal* va boshqalar. Gazetalar sahifalarini kuzatganda ma‘nosi o‘zaro teng bo‘lgan ba‘zi dubletlarning tildagi bir xillik (unifikatsiya) qonuniyatlariga bo‘ysunganligining guvohi bo‘lamiz.

Til va tildan tashqari omillar taqozosi bilan gazetalar tilining yangi taraqqiyot bosqichi sifatida qo‘llanayotgan ba‘zi an‘anaviy terminlar va yangi vositalar sodda, aniq, ixcham hamda ommaga tushunarli bo‘lib, davr va jamiyat bilan, xalq manfaatining ko‘zda tutilishi bilan bog‘liqdir.

Jamoatchilikni yangi maxsus leksika bilan doimiy tanishtirib turadigan, standartlashish faol va uzluksiz taraqqiy qiluvchi jarayon hisoblangan gazeta tili terminlarning shakllanishi uchun eng muhim manbalardan biri bo‘lsa-da, bu xil vositalar yuqoridagi sabablarga ko‘ra gazeta tilida terminologik qatlamni tashkil eta olmaydi. [Tepexova B., 1980; 25-29]

Hozirgi gazetalar matnlarida faol qo‘llanayotgan qoliplar va terminologik xarakterdagi ba‘zi standart nutq vositalari axborot berishda, iloji boricha, qisqalik va ixchamlilikni, aniqlik va konkretlikni ta‘minlashda juda qo‘l keladi: *iqtisodiy yuksalish*, *ichki siyosat*, *tashqi siyosat*, *xalqaro o‘rtoqlik uchrashuvi*, *davlatimizning tinchliksevar tashqi siyosati*, *tinch-totuv yashash*, *millatlar totuvligi yo‘lida*, *ijtimoiy adolat*, *tinchlik yo‘li*, *butun dunyodagi tinchliksevar kuchlar*, *mutasaddi tashkilotlar*, *xayrli ish*, *munosib hissa qo‘shmoq*, *amaliy ishlar*, *amaliy chora-tadbirlar*, *inson omili* va boshqalar. Tildagi tayyor andozalar asosida shakllangan bu kabi standart birikma va tuzilmalar nutq obyektlarini aniq-ravshan aks ettiradi. Kundalik ijtimoiy

hayot jarayonida turli sohalarda amalga oshirilayotgan ishlar, ishlab chiqarish vositalari, har xil shakl va mazmunda amalga oshayotgan voqea-hodisalar, chora-tadbirlar hamda ularga jurnalistlarning juda tezlik bilan munosabat bildirishi shaklan ixcham, mazmunan aniq standartlarning takror va takror, aynan bir xilda yoki shunga yaqin shakllarda tez-tez qo‘llanib turishini taqozo etadi.

Bunday standartlar tildagi faol andozalar asosida aynan bir xilda yoki birikmalarning ma’lum qismi saqlanib, ma’lum qismi leksik-grammatik vositalar yordamida o‘zaro aloqaga kirgan holda shakllanadi: *turli majburiyatlar – oshirilgan majburiyatlar – yuksak majburiyatlar hisobiga, mehnat musobaqasi – mehnat bellashuvi, turli musobaqalar – anjumanoldi mehnat musobaqasi – umumxalq musobaqasi – xalqaro musobaqalar – vatanparvarlik harakati* va h.k.

Gazeta materiallari rang-barang. Har sohaning o‘ziga xos tayyor so‘z va iboralari bor. Ularni ishlatmasdan shu sohaga oid maqola yozib bo‘lmaydi. Ammo bu so‘z va iboralarni hadeb takrorlayverish ham ma’qul emas. Shuning uchun ularning matniy sinonimlarini ishlatish, mabodo tilda ularning tayyor sinonimlari mavjud bo‘lmasa, unda ortiqcha takrorlardan qochishning turli yo‘llaridan foydalanish mumkin. Garchi, gazeta bizda yuz yildan sal oshiqroq tarixga ega bo‘lsa-da, xalq ming yillardan ortiq davrdan buyon yozma nutqdan foydalanadi. Shuning uchun o‘zbek tili lug‘at tarkibida deyarli hamma sohaga oid so‘z va iboralar bor. Binobarin, har qanday standart iboraga kontekstual vazifadosh variantlar yaratish imkoniyati ham tilda mavjud.

Endi voqea-hodisani obrazli-emotsional ta’sirchanlik hosil qilmasdan ifodalaydigan bu xil standart vositalardan ayrimlarining grammatik-uslubiy xususiyatlari haqida to‘xtalmoqchimiz.

Hozirgi davr taraqqiyoti, ommaviy aloqaning kuchayishi tilimizdan rang-barang nutqiy birikma va qoliplarni talab qiladi. Adabiy tilimizda esa mana shu talablarga javoban, iloji boricha, aniq va ixcham ifoda etish vositalari, turli xil vazifadosh sintaktik variantlar yaratish imkoniyati bor. Shular bilan bir qatorda,

tarjimaning, ayniqsa, xorijiy tillardan kalkalashning ta'siri tufayli bunday vazifadosh konstruksiyalar gazeta tilida tez sodir bo'ladi. Binobarin, bu omillar gazetadan gazetaga o'tib, takror qo'llanib turadigan sintaktik standartlar, sintaktik funksional sinonimiya taraqqiyotiga ham ko'maklashadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, gazeta standartlari materialni ifoda etish, tasvirga singish jarayonida ba'zan aynan ishlatilsa, ba'zan turli leksik-grammatik vositalar bilan ma'lum o'zgarishlarga uchragan tarzda har xil shakllarda qo'llanadi. Bu o'zgarish ba'zan ularning har xil qismlar (komponentlar) hisobiga kengayishi bilan xarakterlansa, ayrim hollarda birikma tarkibidagi vositalarning (komponentlardan birining) tushib qolishi bilan xarakterlanadi. Bu o'zgarishlar natijasida so'z birikmalari tizimida funksional sinonimik qatorlarning boyishi kuchayadi. Bulardan bir qismida yangi semantik va shaklan qayta qurilishlar yuz beradi. Shu tariqa so'z birikmalari boyib boradi. Bu esa, o'z navbatida, sintaktik sinonimika taraqqiyotiga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Til qonuniyatlari, sintaktik me'yorlar doirasida bo'ladigan o'zgarishlar natijasida standart iboralarni aynan bir xilda qayta-qayta takrorlamaslik uchun va boshqa ma'naviy-uslubiy maqsadlar uchun til imkoniyatlaridan unumli va o'rinli foydalanish evaziga bir necha xil vazifadosh variantlar yaratilganini kuzatamiz.

Standartlar dastlab nutq sohalari bo'yicha aniq taqsimlansa-da, keng doirada va faol qo'llanishi tufayli dastlabki uslubiy-vazifaviy farqlanish xususiyatlarini yo'qotadi, neytrallashadi. Binobarin, bu xil sintaktik-struktural o'zgarishlarning faolligini axborotlar mazmuni va mavzusining o'zi taqozo etadi.

Standart vositalar va ularning variantdorligi voqelik bilan uzviy bog'liqdir. Nolissoniy va til omillari taqozosi bilan hamda tarjima jarayonida yuzaga kelgan, gazeta tilining yangi taraqqiyot bosqichi sifatida qo'llanayotgan bu xil an'anaviy va yangi elementlarning ommaga tushunarli va sodda bo'lishini davr, jamiyat, xalq manfaatining ko'zda tutilishi bilan bog'liqligidir, deb qaramoq lozim. Bu variantlarning turli xil ma'no nozikliklari va boshqa funksional-uslubiy

xususiyatlari gazeta nutqini xalq ommasiga yanada ko‘proq yaqinlashtiradi, uning tushunarli va sodda bo‘lishini ta’minlaydi.

Tezkor, ta’sirchan nutq vositalari bilan standart nutq vositalarining, shuningdek, boshqa xil nutqiy elementlarning doimiy ravishda o‘zaro bog‘langan holda qo‘llanishi, nutqda ularning o‘zaro almashinib turishi va bu vositalarning uzluksiz dialektik bog‘liqlik sifatida amal qilishi, kontrast qo‘llanishi gazeta publitsistikasi nutqi uchun xarakterli xususiyatdir. Ammo, shu bilan birga, tildagi har qanday ifodaning, jumladan, tayyor standartlar qo‘llanishining ham o‘rinli yoki noo‘rinligi u yoki bu matn bilan, u yoki bu nutqiy vaziyat bilan uzviy bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдусаидов А. Газета тилининг айрим хусусиятлари // Мухбир.— Тошкент, 1983.№ 4.
2. Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма.— Самарқанд,1986.
3. Бобоева А. Газета сарлавҳалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.— Тошкент. 1971.№ 2.
4. Бобоева А. Газета тилидаги бир синтактик ҳолат ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.— Тошкент, 1972.№ 3.
5. Бобоева А. Газета тили // ЎзСЭ.— Тошкент, 1972.№ 3.
6. Бобоева А. Газета тилида стандарт конструкциялар // Тилшунослик масалалари.— Тошкент : Фан, 1978.
7. Бобоева А.Газета тили ҳақида. — Тошкент : Фан, 1983.
8. Емельянцева Л.П. Языковые и стилистические средства информационных жанров газет, радио и телевидения.Автореф. дисс... канд. филол.наук.— Ташкент, 1979.
9. Лысакова И.П. Язык газеты: социолингвистический аспект, Л.: ЛГУ, 1981.
10. Терехова В.С. Специальная лексика в языке газеты.—Л.: ЛГУ, 1982.С.58-59.
11. М Qurbonova, М Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent—2014

SECTION 2. TURKOLOGY: YESTERDAY AND TODAY

ХІХ ГАСЫРДА КАЙБЕР ТӨРКИ ТЕЛЛӘРНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЯ ТАРИХЫННАН

Әлфия Юсупова Шавкетовна

Annotation: One of the main sources in the study of certain languages, as well as an indicator of their place and role in the history of culture are philological dictionaries. Based on a comprehensive study of dictionaries of past eras and modern dictionaries, it is possible to judge important trends in the development of the respective languages. The lexical composition of each language reflects various aspects of the life of a certain people throughout its history. Modern Turkic languages were also formed in the historical context of the formation of the Turkic people as a nation. Bilingual dictionaries are a particularly valuable source for historical and linguistic research. Taken together, they allow documenting the role and place of certain languages in the history of culture in certain historical periods, the relationship of these languages. In the article we give information only about two dictionaries that were published in the XIX century, for the purpose of teaching, studying and chilling the Turkic languages.

Keywords: Turkic languages, Russian language, dictionary, bilingual, XIX century.

Аннотация: Одним из основных источников при изучении тех или иных языков, а также показателем их места и роли в истории культуры являются филологические словари. На основании комплексного изучения словарей прошедших эпох и современных словарей можно судить о важных тенденциях развития соответствующих языков. Лексический состав каждого

языка отражает различные стороны жизни определённого народа на протяжении всей его истории.

Особенно ценным источником для историко-лингвистических исследований являются двуязычные словари. Взятые в совокупности, они позволяют документально подтвердить роль и место тех или иных языков в истории культуры в определённые исторические периоды, взаимоотношения данных языков. В статье мы даём информацию только о двух словарях, которые были изданы в XIX века, в целях обучения, изучения и ознакомления тюркских языков.

Ключевые слова: тюркские языки, русский язык, словарь, двуязычный, XIX век.

XIX гасырда татар әдәби теле тарихында гаять күп яңарыш һәм үзгәрешләр була. Бу – телебез үсешендә бик бай, гаять үзенчәлекле, катлаулы чор. Телдәге үзгәрешләргә ижтимагый мөнәсәбәтләр, милли күтәрелеш, жәмгыятьтәге тарихи вакыйгалар тәэсир итә. Әдәби телне халыкның жанлы сөйләм теленә якынайту һәм шул нигездә нормалаштыру мәсьәләсе куела. Яңа чор әдәби телнең эшкәртелүен, норматив грамматикаларның төзелүен, сүзлек хәзинәсен һәм тел байлыгын барлауны таләп итә.

XV – XVII гасырларга караган тел материаллары рус галиме «Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV – XVII веков» (1908) хезмәтендә урын ала. Монда славян хәрефләре белән язылган 40 ка якын татар сүзе алфавит тәртибендә урнаштырылып, русча аңлатма бирелгән. «Сборник рукописей конца XVII и начала XVIII века» исемле икенче кулъязма жыентык эчендә тагын бер глоссарий бар. Ул «Наука языку туркскому» дип атала һәм 15 битлек кулъязмадан тора. Практик максатны күздә тотып эшләнгән бу

сүзлек сәүдә һәм көнкүрешкә караган 300 гә якын иң кирәкле рус сүзен үз эченә ала, аларга татарча аңлатма бирелә [Ногман, 1969:26-27].

XVII – XVIII гасырларда дәүләтара мөнәсәбәтләрдә дә татар теле кулланыла. Рус дәүләте мәнфәгатьләрен яклау өчен дә, татарча белә торган чиновниклар, хәрби кадрлар әзерләү кирәк була. Инде бу чорда ук жирле телләргә өйрәнә торган мәктәпләр ачыла [Ногман, 1969:15].

Екатерина II татар телен яхшы белгән чиновниклар хәзерләү теләгә белән 1769 нчы елда Казан губернаторына, татар теле укыту өчен, гимназия каршында махсус класс оештыру турында боерык бирә.

Татар телен өйрәнүгә ихтыяж янадан-яңа сүзлекчәләр, кулланма материаллар таләп итә. С.Хәлфин 1778 нче елда «Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов» исемле кулланма яза һәм ул татар телен укыту буенча төзелгән беренче басма дәреслек була.

1785 нче елда С.Хәлфин 2 томлык русча-татарча сүзлек төзи. Хезмәтнең титул битендә «Татарский словарь и краткая татарская грамматика в пользу обучающегося при Казанских гимназиях юношества татарскому языку, сочиненный при оных же гимназиях. 1 часть, Казани 1785 года» дип язылган. Сүзлектә башта рус сүзләре, аннары рус хәрефләре белән язылган татарча сүзләр бирелә. Шул ук сүзләрнең гарәп хәрефләре белән язылышы да күрсәтелә. Беренче том 653, икенче том 874 биттән гыйбарәт. Сүзлеккә якынса 25 мең сүз кергән. Сүзлек үзенең системалы

Русча-татарча сүзлекләргә иң беренче төркем В.Н.Татищев житекчелегендә туплана. Сенатка язган докладларының берсендә ул Россиядә яшәүче халыкларның телләре буенча чагыштырма «Лексикон» төзәргә тәкъдим итә. Төрле өлкәләрдән, төрле күләмдәге русча-татарча сүзлекчәләр рәвешендә җаваплар алына. Шулар арасында Себер, Казан, Тобол татарларының да сүзлекчәләре бар.

1733 нче елда Россия Фәннәр Академиясе, жирле халыкларны өйрәнү өчен, махсус экспедицияләр оештыра. Шулардан Г.Ф.Миллер житәкчелегендәгесе Казан губернасында, Урал, Себер якларында була. Ул үзе белән эзер лөгатьлек алып барып, жирле телләрнең кыскача глоссарийларын төзи. 1733 нче елда төзелгән бер сүзлекне Сенатка жибәрә. Сүзлек рус теленнән башка 7 тел сүzlәрен үз эченә ала: анда татар, чирмеш, чуваш, удмурт, мордва, пермяк һәм зырян телләрәндәге билгеле бер сүzlәр теркәлгән. Бу сүзлек 1758-1759 нчы елларда немец телендә басылып чыга һәм ул «Россия тарихын өйрәнү өчен татар телен дә белү кирәк» дигән гыйльми максат белән төзелгән сүзлекләрнең башлангычы була [Ногман, 1969:19].

XIX гасырда чыккан беренче басма сүзлек И.Гиганов тарафыннан төзелә. Иосиф Иванович Гиганов [? – 7.IX.1800] – беренче рус тюркологы. Ул диндар гаиләдә туа. XVIII гасыр ахырында Тобольскидагы София соборында рухани булып эшли һәм шул ук вакытта Тобольскиның халык училищесында татар теле укыта. И.Гиганов үз заманында татар телен иң яхшы белгән шәхесләрнең берсе булып санала, һәм аның укыту эшенә тартылуын да шуның белән бәйләп аңлатырга мөмкин.

И.Гиганов Европа тюркологлары арасында иң беренче татар теле грамматикасын төзи. Хезмәт 1798 нче елда язылып бетә, ләкин 1801нче елда гына, автор үлгәннән соң басылып чыга. М.Казем-Бек грамматикасына язылган рецензиясендә В.В.Григорьев элге хезмәтне искә ала һәм аны югары бәяли. Грамматикадан тыш, И.Гигановның тагын ике лексикографик хезмәте билгеле. Болар «Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарского языка И.Гигановым и Юртовскими муллами свидетельствованные» (СПб, 1801) һәм «Словарь российско-татарский» (СПб, 1804) дигән сүзлекләр. Шушы хезмәтләр Тубыл төбәгендә яшәгән татарларның телен өйрәнүгә нигез салганнар һәм тюркологлар өчен зур файда китерә алганнар [Кононов, 1974:89]..

И. Гигановның «Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка И. Гигановым и Юртовскими муллами свидетельствованные» (СПб, 1801, 75 с.) сүзлеге авторның татар грамматикасына кушымта рәвешендә тәкъдим ителә. Сүзлектә урын алган 1800 лексик берәмлек төрле тематик төркемнәргә бүленгән. Сүзлектә сүzlәрнең бирелеше бик гади. Башта гарәп графикасында татар сүзе, икенче баганада шул чорда кабул ителгән орфографик нормаларга буйсындырылып, сүзнең кирилл хәрефләре белән язылышы һәм өченче баганада – рус сүзе. Сүзлектә теркәлгән лексик берәмлекләрнең бер өлешен Себер татарлары, ягъни көнчыгыш диалект вәкилләре теленә генә хас булган сүzlәр тәшкил итә. Теркәлгән сүzlәрнең күбесе телебездә хәзер дә актив кулланыла, ләкин алар көнчыгыш диалектларга хас булган фонетик закончалыкларга буйсынган рәвештә бирелгәннәр. Алар арасында ашамлык атамаларын, тормыш-көнкүреш предметларын, табигать күренешләрен белдерә торган сүzlәр бар.

А.Троянский – үзенң грамматикалары һәм сүзлеге белән танылган галим. Аның «Краткая татарская грамматика, в пользу учащегося юношества, сочинение священника Александра Троянского» хезмәте 1814 нче елда Санкт – Петербургта, ә шушы ук грамматиканың икенче басмасы 1824 нче елда Казанда басылып чыга. Авторның тагын бер грамматик хезмәте «Краткая грамматика татарского языка» дип атала. Ул 1860 нчы елда, галимнең вафатынан соң, Казанда дөнья күрә.

А.Троянскийның татар лексикографиясенә керткән өлеше бик зур, ләкин бүгенге көнгә кадәр галимнең гаять күләмле сүзлеге тиешенчә тикшерелмәгән һәм үзенә лаеклы бәяне алмаган. Хезмәтнең исеме – «Словарь татарского языка и некоторых употребительныхъ въ немъ речений арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаниемъ учителя татарского языка въ

Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ».

Беренче томы 1833 нче елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Ул 629 биттән тора, анда якынча 6490 сүз теркәлгән. Ә икенче томы 1835 елда басыла, ул 340 биттән гыйбарәт. Бу томда якынча 3400 сүз бар. Сүзлекнең форматы – 26*25.

Сүзлекне бастыруга рөхсәт 1829 нчы елның 31нче декабрендә бирелә. Беренче биттә мондый юллар бар: «По журналу Комиссіи Духовныхъ училищъ 31- го декабря 1829 года состоявшемуся, печатать дозволяется для употребленія въ подведомственныхъ оной Комиссіи учебныхъ заведеніяхъ. Казанской Семинаріи Ректоръ, Архимандритъ и Кавалеръ Оеофанъ»

Автор сүзләрнең килеп чыгышына да игътибар итә һәм һәр сүзнең кайсы телдән керүен күрсәтеп барырга тырыша. Мәсәлән, сүзләр янында «араб.», «перс.» дигән искәртмәләр бар. Шулар рәвешле, беренче томда - 374 гарәп, 162 фарсы сүзе, икенче томда 283 гарәп, 23 фарсы сүзе бирелә. Ләкин сүзлектә теркәлгән гарәп-фарсы алынмалары моның белән генә чикләнми.

XIX гасырда Обренбург Неплюев кадет корпусы хәрби белем бирү өлкәсендә танылган уку йорты була. Монда көнчыгыш телләр, татар теле укытыла, укытучылар тарафыннан дәрәслекләр, хрестоматияләр төзелә. С.Кукляшевның «Словарь къ татарской хрестоматии» хезмәте 1859 елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Сүзлекне бастырып чыгарырга цензор И.Готвальд рөхсәт бирә. Титул битендә «Печать дозволяется съ темъ, чтобы по напечатаній представлено было въ цензурный Комитетъ указанное число экземпляровъ. Казань, 19 мая 1859 г. » дип язылган. Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән: башта гарәп шрифты белән язылган татар сүзләре теркәлгән һәм каршысында русча тәржемәсе дә бирелгән. Шунысы мөһим: Салихжан Кукляшев, А.Троянский үрнәгендә, шартлы билгеләр ярдәмендә гарәп, фарсы, кыргыз (казах), иске татар һәм төрек сүзләрен дә билгеләп бара.

Мәсәлән, **а.** – значить арабскія слова, **п.** – персид, **к.** – киргизскія, **т.** – турецкая или старыя татарскія слова, вышедшія изъ употребленія, **с.** – значить слово составленныя изъ арабскихъ или персидскихъ словъ съ прибавлением на конце оныхъ татарскихъ частицъ или глаголовъ. Әгәр дә башка сүзлекләрдә татарча сүзләр я хәрәкәләр, я янәшәдә рус хәрәфләре белән бирелгән булса, бу сүзлектә исә андый ысул күзәтелми. Шуның нәтижәсендә аерым сүзләргә уку авырая, аларны төрлечә уку ихтималлыгы барлыкка килә

Ике телле лексикография өлкәсендә үзенең сүзлекләре белән танылган шүхесләргә берсе - Н.П.Остроумов. Н.Остроумов 1846 нчы елның унбишенче ноябрендә Тамбов губернасының Сосаво Елат авылында дворяннар гаиләсендә туа. 1866 – 1870 нче елларда Тамбов өлкәсендә семинариядә, аннан соң Казан рухани академиясендә белем ала. Н.Остроумов анда «Мөселманнарға каршы миссионерлар» бүлегендә укый һәм Н.И. Ильминский, Е.А. Малов, В.Т. Темофеев кебек укытучылардан белем ала. 1870 нче елда Н.И. Ильминский тәкъдире белән Н.Остроумовны, ике сынау лекциясеннән соң, мөселманнарға каршы көрәшкән миссионерлар кафедрасына сайлайлар һәм Казан рухани академиясендә татар теле укытучысы итеп билгелиләр. Н.Остроумов 1871 нче елда магистр дәрәжәсенә лаек була. Шушы ук елны аңа доцент исеме бирелә һәм ул Казан рухани академиясендә татар теле укытуны дәвам итә. 1872 нче елның беренче ноябреннән алып 1874 нче елның егерменче июленә кадәр тарих, география кебек фәннәргә укыта. 1877 нче елның беренче июленнән башлап, Н.Остроумов Төркмәнстанда халык училищесы инспекторы итеп билгеләнә. 1879 нче елда семинария директоры, 1883 елда ирләр гимназиясенң директоры булып эшли. Н.Остроумов үзенең кырык ел гомерен Ташкентта үткәрә. Ул Төркестан археология яратучылар түгәрәгендә вице-президенты була. Казанда «Миссионерлар җыентыгы» газетасын чыгаруда катнаша һәм

газетаның икенче, өченче, алтынчы, унынчы, уникалче саннарын нәшер итүдә зур ярдәм күрсәтә.

Беренче сүзлек (1876) Казан император университеты типографиясендә басылган һәм керәшен мәктәпләре өчен файдалы кулланма итеп тәкъдим ителә. Бу сүзлек 145 биттән гыйбарәт. Кереш өлешендә татар теленең тарихы, грамматикасы, фонетика һәм морфологиясе турында тулы мәгълүмат бирелә.

Н.Остроумовның 1892 нче елда чыккан «Татарско-русский словарь»ын миссионерлар жәмгыяте сүзлегә дип йөрткәннәр. Сүзлек өч кеше: Н.Ильминский, Н.Остроумов һәм А.Воскресенский тарафыннан төзегән. Ләкин беренче булып бу эшкә Н.Остроумов башлый. Ул сүзләргә туплый, терки, ә Н.Ильминский сүзлеккә бастыра, А.Воскресенский Н.Ильминскийның ярдәмчәсе була һәм аның эшен дәвам итә. Бу хезмәт 244 биттән гыйбарәт, барлыгы 1710 сүзгә берләштерә.

Н.П. Остроумовның һәр сүзлегенә аерым тукталып үтик. 1876 нчы елда дөнья күргән сүзлек лексик яктан бик бай. 1892 елда чыккан сүзлектән аермалы буларак, монда искергән, диалектларда гына сакланган, яисә бөтенләй сөйләм теленнән төшеп калган сүзләр күбрәк урын алган. Алда каралган сүзлекләрдән аермалы буларак, Н.Остроумов хезмәтләре бары тик кирилл графикасында гына язылган, ә сүзләр рус алфавиты тәртибендә урнаштырылган. Н.Остроумов, бу сүзлекләргә төзегәндә, төп максат итеп сүзлекләр ярдәмендә татар халкын христиан динә белән таныштыруны куя. Бу сүзлекләр миссионерлык максатларын тормышка ашыру һәм миссионерлар мәнфәгатен яктырту белән беррәттән, рус халкына татар телен өйрәтүдә зур эш башкаралар. Бу сүзлекләр басылуда, миссионерлар теләгеннән тыш, жәмгыяви ихтыяж да зур урынны алып тора.

Н.Остроумовның 1876 нчы елда чыккан хезмәте «сүзлек» дип аталса да, ул үз эченә татар халкы тарихы, татар теле, мөселманнар, миссионерлар турындагы бай материалны ала. Моннан кала, Н.Остроумов сүзләргә фонетик,

морфологик яктан яктан анализларга тырыша. Авазлар күчешен, аларның бер-берсенә ничек тәэсир итүен, иренләшү-иренләшмәү, аваз өстәлү, кыскарту үрнәкләрен ачык мисаллар белән күрсәтә.

Н.Остроумовның 1892 нче елгы сүзлегенң төзелешенә килгәндә, хезмәтнең кереш өлеше бик кыска язылган. Анда бары тик татар хәрефләренң язылыш тәртибе [**a, h, ү**] һәм тыныш билгеләре турында гына берникадәр мәгълүмат бирелгән. Ләкин төп өлеше, ягъни сүзлек – лексиканың байлыгы, сөйләшләрнең төрлелеге, искергән сүзләрнең, гарәп-фарсы алынмаларының аз булуы белән аерылып тора.

Н.Остроумов, сүзлекләрендә диалекталь берәмлекләр, искергән һәм алынма сүзләр бар. Иң күп урынны керәшен сөйләшләрнең хас булган диалекталь лексика алып тора.

Н.Остроумов сүзлегә алдагы сүзлекләрдән гадилегә, җиңеллегә белән аерылып тора. Сүзлек, нигездә, халыкның җанлы сөйләменә нигезләнә. Шуңа сәбәпле, сүзлектә диалекталь берәмлекләр шактый зур урын алып тора.

Татар теленең бай тарихи язма әдәбиятында сүзләрнең искергән мәгънәләрен күп табарга мөмкин. Безнең телебездә югалган мәгънәләр кайбер башка төрки телләрдә яисә диалектларда, сөйләшләрдә яши. Н.Остроумов сүзлекләреннән илгә якин искергән лексик берәмлекләргә аерып тикшердек. Бу сүзләр ижтимагый-тарихи шартларның үсүе һәм үзгәрүе нәтижәсендә актив кулланылыштан төшеп калганнар һәм шуңа караган сүзлекләрдә генә теркәлгәннәр.

К. Насыйриның «Татарча-русча лөгәт китабы» 1859 нчы елда ук төзәләр башлый. Ләкин басылып чыгуы ни өчендер соңарган [В. Хангилдин, 1948: 80]. Бу сүзлекнең дөнья күрүендә китап сәүдәсә белән шөгыльләнүче Фәтхулла Хәмидулла улы Амашевның ярдәме зур була. Китап 1878 нче елда басылып чыга. Сүзлек, иң беренче чиратта, ике максатны күз уңында тотар: ул татарларга рус теле, русларга татар телен өйрәтүдә куллану өчен әһәмиятле

гамәли кулланма хезмәтен үти. Күләме – 120 бит һәм ул үз эченә 2923 сүз ала. Хәзерге чорда галимнәр һәм укытучы-практиклар әйтүенчә, 1500-3000 сүз, теге яки бу телдә иркен аралашу өчен, житәрлек лексик база булып санала. К. Насыйри, үзенң укыту тәҗрибәсеннән чыгып, әлеге фикерне инде 140 ел элек дәлиллегән була. «Татарча-русча лөгать»нең керешендә К. Насыйри татар һәм рус телләре фонетикасы турында кыскача мәгълүмат бирә. Кереш өлештә «Рус азбукасында хәрәкәткә йөри торган хәрефләр», «Слоглар», «Ударение бәянында» дигән бүлекләр булу шул турыда сөйли. «Урысның берничә төрле гласный хәрефләре өчен бары үземезнең шул өч хәрефемезне истигъмал кылмак кирәк, әмма бу мөмкин түгел», – ди К. Насыйри. Рус телендә хәрефләрнең ике төрле, ягъни баш (зур) һәм юл (вак) хәрефләре булуын, сулдан-уңга язылуын да искәртеп үтә, ике телдә дә ижек һәм басымның уртак я үзенчәлекле якларын билгели. Татар телендә басымның, гадәттә, сүз ахырында, ә рус телендә төрле ижеккә килә алуын, басымга карап мәгънә үзгәрүен ассызыклай: «Аларның бәгъзе кәлимәләре бар, бер рәвешле языла, әмма ударениесенә карап, мәгънәгә даләләт кыйладыр. Мондаен хосусларда алар ударение галәмәтен куймакны зарур күрәләр. Мәсәлән: газаб – мука, он – мука». Керешнең соңгы өлешендә «Урыс хәрефләренең кайсы хәрефләр бәрабәренә әйтелүе» дип, алфавит тәкъдим ителә. Автор укучыга сүзлекнең кереш өлеше белән танышырга һәм анда әйтелгән фикерләргә игътибар итәргә кирәклеге искәртә: «Бу лөгать китабындан бер файда хасил итим дигән адәм ошбу безнең язылмыш мөкаддимәмезне мөтәләгә кыйлып (укуп), үз галәмәтләренең вадигын (куелышын) белсеннәр». Күргәнебезчә, галим тарафыннан бик акыллы һәм үтемле кереш сүз язылган. Ул татар телен өйрәнергә теләүчеләргә бик файдалы методик ярдәм хезмәтен үти.

1894 нче елда А. Воскресенскийның «Русско-татарский словарь»ын бастырып чыгара. Сүзлек 374 биттән тора. Кереш сүз юк. Бары тик рус хәрефләренең урнашу төртибе, ягъни рус алфавиты гына бирелә.

А.Воскресенскийның русча-татарча сүзлеге керәшен татар мәктәпләрендә кулланыла торган төрле куланмалардагы сүzlәрдән һәм Казан губернасының керәшен авылларынан жыеп кайткан лексик берәмлекләрдән төзелә. А.Воскресенский сүзлеге искиткеч тулы, төгәл итеп эшләнган. Автор рус сүzlәренең татар телендәге тәңгәллекләрен табарга тырыша. Даими рәвештә булмаса да, сүzlәрнең кулланылыш даирәсен күрсәтеп китә. А.Воскресенский сүzlәрнең тәржемәләрен бирү белән генә чикләнми, күп очракта ул сүzneң кулланыу мөмкинлекләрен күрсәтә, сүзтезмәләр составында сүzneң урынын билгели.

Православ миссионерлар татар лексикографиясе өлкәсендә дә зур эз калдырганнар. Миссионерлар жәмгыяте төзегән «Краткий татарско – русский словарь с прибавлением некоторых славянских слов с татарским переводом» сүзлеге биш тапкыр басылып чыга (Казань, 1880. – 55 с.; 1882. – 55 с.; 1886. – 96 с.; 1888. – 96 с.; 1891. – 96 с.), ләкин алар өйрәнелмәгән, теркәлгән лексик берәмлекләр тикшерелмәгән.

М.Юнысовның беренче сүзлеге 1900 нчы елда Казанда «Кәримовлар» сәүдә йорты типографиясендә дөнья күрә. Хезмәт 115 бит тәшкил итә, 4848 сүздән тора, барлыгы 1000 данә басыла.

Шулай итеп, XIX гасырда дөнья күргән татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләр арасында төрле максатларда чыгып төзелгән, төрле күләмле сүзлекләр бар. Кайбер сүзлекләр уку әсбапларына ярдәмлек, тел өйрәнүчеләргә кулланма итеп төзелгән булсалар, икенчеләре зур күләмле энциклопедик характердагы ике телле сүзлекләр булып торалар. Сүзлекләр, нигездә, әдәби тел материалына таянып төзелгәннәр, ләкин шул ук вакытта татар теленең төрле сөйләшләрәнә нигезләнгән, диалектологик сүзлек дип аталырлык хезмәтләр дә бар.

Чуваш лексикография тарихыка килгәндә, 1875 елда билгесез автор тарафыннан 30 мең сүzne үз эченә алган "Чуваш теле сүзлеге" (Словарь

чувашского языка) хезмәте тәмамлана. Бу сүзлек тә кулъязма хәлендә калган. Үз вакытында Ф.П. Аделунгка күчкән Л.И. Бакмейстрның лингвистик коллекциясендә башкорт теленә безнең көннәргә кадәр килеп җитә алмаган зур сүзлегә дә була.

Чуваш телен иң танылган галимнәренә берсе- чуваш теленә нигез салучы, капитал хезмәтләре авторы, Казан уку округының чуваш мәктәпләре инспекторы, Казан университетының филология факультетын тәмамлаган Н.Н.Золотницкий. 1871-1884 еллар дәвамында ул 8 чуваш-рус һәм рус чуваш сүзлегә, шул исәптән Чуваш рус сүзлегеннән өзекләр» (1871-1874) басыла

Н. Золотницкийның 1875 елда Казан Император университетының типографиясендә нәшер ителгән төп хезмәте – төрки, фин һәм башка халыкларның телләре һәм телләре белән чагыштырылган сүзлек (1875). Сүзлекне чуваш телендә иң актив кулланыла торган авазлар белән чагыштыру таблицасы алдан бирелә. Мәсәлән « "з-с = р каз (татар), хас (алтай), хор (чуаш)«;» ш, с, = л кыш – кыс-хил" һ. б. Сүзлекнең этимологик характерына ия: анда сүзләрнең килеп чыгышы, аларның башка телләр белән элементләре турында мәгълүмат бирелә, бу исә аны чагыштырмача санарга нигез бирә.

Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән. Һәр мәкалә башында чуваш сүзе бирелә, аннан рус теленә тәржемә ителә. Автор сүзлек төзегәндә Н. Ильминский, Л.Будагов, Бетлин хезмәтләренә таяна, бу сүзләр язуда чагылыш таба.

В.В. Катаринскийның Оренбургта "Кыскача русча-башкортча сүзлек" (Краткий русско-башкирский словарь, 1893) һәм "Башкортча-русча сүзлек"ләре (Башкирско-русский словарь, 1899) басылган.

XIX гасырда төрки халыкларның телләрен һәм көнүзгә күрә өйрәнү эше тагы да киңрәк масштабларга жәелә. Яңадан-яңа тәржемәле сүзлекләр төзелә, аларның бер ягына рус теле, икенче ягына Россиядә яшәүче берәр төрки халыкның теле куела.

Василий Катаринский 1846 елның 1 мартында Казан губернасында туа. 1872 елда ул Казан духовный академиясенен чиркәү-тарих бүлеген тәмамлай, диссертация яклый һәм дин фәннәре кандидаты дәрәжәсен ала. Рус һәм чиркәү-славян телләре укытучысы, Чабаксар училищесы укытучысы булып эшли. 1875 елдан Оренбург уку округының (башкорт, татар, кыргыз һәм казах) мәктәпләре инспекторы булып эшли. Николай Ильминский укучысы дип санала.

Оренбург губернасында эшләгән елларда Василий Катаринский анда дистәләгән милли (рус-башкорт һәм рус-кыргыз) мәктәпләре оештыра, бу мәктәпләр өчен укытучылар әзерләүгә, дәреслекләр һәм әсбаплар әзерләүгә зур игътибар бирә. Крайның рус булмаган халыкларын рус мәдәниятенә жәлеп итү буенча күп эш башкарды. Василий Владимирович мөселманнарның рухи һәм матди мәдәнияте белән актив кызыксына, башкорт һәм кыргыз телләрен, аларның фонетик һәм морфологик үзенчәлекләрен өйрәнә. 1893 елда Василий Катаринский «Кыска рус-башкорт сүзлегә» нең авторы һәм төзүчесе була, ул 43 тематик группага бүленгән ике меңнән артык сүзгә үз эченә ала. 1899 елда галимнең тагын бер хезмәте - «Башкорт-рус сүзлегә» басылып чыга.

Владимир Петрович Наливкин (1852-1918) - Урта Азия халыкларының күренекле тикшеренүчесе. 1873-1875 Хива һәм Коканд хәрби походларында катнаша. Соңрак В.П. Наливкинны отставкага бирергә мәжбүр иттеләр. Фергана өлкәсе Наманган өязе башлыгы ярдәмчесе итеп билгеләнә, 1878 елда бу постны калдыра. Үзбәк, тажик һәм фарсы телләрен белү, халыкның тормышын белү В.П. Наливкинага һәм аның хатыны М. В. Наливкинага Урта Азия халыклары телләрен өйрәнү һәм сүзлекләр нәшер итәргә мөмкинлек бирә. 1884 елдан В.П. Наливкин - Ташкентта рус-жир мәктәбенең беренче укытучысы, аннары Төркестан укытучылар семинариясендә Урта Азия телләре укытучысы. 1901 елда Курган өлкәсе хәрби губернаторы ярдәмчесе, бер үк вакытта өлкә идарәсен житекли. 1907 елда II Дәүләт Думасы депутаты

(Сырдарья өлкәсеннән) итеп сайлана һәм социаль-демократик фракциягә керә. 1917 елгы ике революция вакыйгалары В.П.. Наливкин өчен шәхси фажиға белән тәмамлана. Февраль революциясеннән соң ул Ташкент өлкәсенең фактик житекчесе була һәм сул-радикаль революцион хәрәкәткә каршы көрәшә, большевиклар хакимияткә килгәч, тормышын үз-үзенә кул сала. "Русча-сартча һәм сартча-русча сүзлек" (Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общепотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда, Казан, 1884, авторы - В.П. Наливкин); "Русча-үзбәкчә кесә сүзлегә" (Карманный русско-узбекский словарь, 1895, авторы - С.Лапин).

Серали Монайтбас улы Лапин (Серали, Серали, Шерали, Ширали, Ширали, Ширали) (1869-1919) - Төркестан краеның жәмәгәт һәм сәясәт эшлеклесе, «Шуро-и Уламо» партиясе лидеры, Көнчыгышны өйрәнүче, тюрколог. Дарья өлкәсе Перов өязендә туган, 4 сыйныфлы шәһәр училищесында укыган. Ташкент шәһәренең Төркестан укытучылар семинариясен тәмамлаган (1889). Өлкә суды тәржемәчесе (1892), Самарканд өлкәсе хәрби губернаторы (1893-1900), Коллеж регистраторы һәм Сәмәрканд өлкәсе Статистика комитетының хакыйкый әгъзасы (1899). Көмеш медаль (1896), III дәрәжә Бухар Алтын Йолдыз ордены (1897) белән бүләкләнә. «Кесә рус-үзбәк сүзлегә» (1894-1915), «Сәмәрканд шәһәренең тарихи һәйкәлләре язучыларының тәржемәләре» (1895), «Шах-и зинда һәм аның кабер ташы» (1896) хезмәтләре авторы. Россия империясенең I-чакырылыш Дәүләт Думасына (1906) кандидат итеп тәкъдим ителә, Бохара Әмире каршындагы Россия киңәшчеләре төркеменә, Сыр-Дарья өлкәсе мөселманнарыннан Бөтенроссия оештыру жыйынына әгъзасы (1917), Төркестан автономиясе халык советы рәисе вазыйфасына сайлана (1917-1918). Төркестан краеның бәйсезлегә мәнфәгатьләрендә Европада була һәм Германия Хөкүмәте белән сөйләшүләр алып бара (1918-1919). 1919 елда Сәмәрканд шәһәрендә үлә, Шах һәм Зинда

мемориаль зиратында күмелә. Ул губерна секретаре Зөһрә Нурмөхәммәд кызы Әхмәровага өйләнгән. Аның бер кызы-Рабиға Лапина күренекле жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе Санжар Асфендиаровка кияүгә чыга.

С.А. Лапин сүзлегә 1899 елда бастырылган һәм 193 биттән һәм 4000 сүздән тора. Сүзлеккә кереш сүзтүбәндәгечә яңгырый: «Бу хезмәт җирле русларга адреслана һәм күптән булган ихтыяҗга җавап бирергә омтыла. "Кесә Рус - Үзбәк сүзлегә» тулысынча хатасызлыкка дөгъва итмичә, фәкать Төрөкестан краеның утрак рус кешесе өчен җирле халык белән аралашуда файдалы була алырлык» белешмә китабы буларак тәкъдим ителә.

Сүзлек рус телендә язылган һәм кириллицада рус телендә сөйләшүчеләрне аңлау өчен бирелгән беренче рус сүзләре, кириллицада үзбәк телендә аңлатмалар белән бирелә. Шулай ук сүзлек башында китапны дөрес куллану өчен 5 төркемгә бүленгән символлар бирелә. Шулай ук сүзлектә еш кулланыла торган сүзләр бар.

XIX гасырның һәр үзбәк-рус сүзлегә кебек, бу сүзлек ахырында Үзбәк теле грамматикасы һәм сүзлектә хаталар булган сүзләр турында кыскача мәгълүмат бар. С. А. Лапин бу сүзлекне түбәндәге сүзләр белән тәмамлай. "Мин үземнең кыскача грамматикамны тәмамлайм. Монда мин үзбәк телендә аралашу өчен кирәк булган материалны гына бирергә тырыштым

XIX гасырда Россиядә төрки халыкларның телләрен һәм көнкүрешен өйрәнү зур масштабларга ия була. Яңа сүзлекләр барлыкка килә, аларда рус теле, ә икенчеләренә – Россиядә яшәүче төрки халыкларның берсе теле. Тел белгечләре-тюркологлар саны арта..

Алтай рухани миссиясе вәкилләре төрки халыкларның телләрен, этнографиясен һәм фольклорын өйрәнүгә зур өлеш кертте. Безнең көннәрдә дә 1868-1869 елларда басылып чыккан Алтай-рус сүзлекләре үз кыйммәтләрен югалтмады.

Карачай-балкар тел белеме өчен лексикография, теоретик күзлектән караганда да, практик әһәмияте ягыннан да өстенлекле юнәлешләрнең берсе булган һәм хәзер дә шулай булып кала бирә. Карачай-балкар лексикографиясендә төрле сүзлекләр булдыру буенча шактый тәҗрибә тупланган. Карачай-балкар сүzlәрененң беренче тапкыр сүзлекләргә теркәлүе XIX гасыр ахырында күзәтелә. Галимнәр моны 1897-1899 елларда "Рус-карачай сүзлеге" төзегән рус укытучысы А.И. Кириченко исеме белән бәйлиләр. Әлеге кулъязма хезмәт узган гасырның 60 нчы елларында Грузия архивында табыла. Октябрьгәчә чорда карачай-балкар теле лексикасын өйрәнү өлкәсендәге уңышлар чит ил галимнәре И.Клапрот, В.Преле, Ю.Немет исемнәре белән бәйле.

Төрөк теле. XIX гасырның көнчыгышында төрөк телен өйрәнү рус-төрөк сүзлекләрененң бу вакытта барлыкка килгән рус-төрөк сүзлекләрененң роле зур. Аларның берсе – XVIII гасырда ук төзелгән (1793 елда) билгесез авторның һәм «төрөк лексиконы» кулъязма формада сакланган. 30000ләп сүзгә үз эченә алган сүзлек хәзерге вакытта РФА Санкт - Петербургтагы Көнчыгыш кулъязмалары бүлегендә саклана.

1828-29 елларда Петербургта О.И. Сенковскийның «рус сугышчылары өчен Төрөк походларында яңа кесә китабы» (1800 - 1858) дөнья күрә, ул ике бүлгәгә тарай: беренчесе – «русча-төрөкчә сөйләүлек», «русча-төрөкчә сүзлек» (СПб, 1828), икенчесе-«Төрөк телененң төп кагыйдәләре» (СПб, 1829).

1849 елда М. А.Казем-Бек Санкт-Петербургта үзенен педагогик эшчәнлеген дәвам итә. Укыту белән беррәттән, төрле оешмаларда, ул көнчыгыш телләрен өйрәнү алып бара. Аерым алганда, ул император Хәрби академиясендә Төрөк теле дәресләрен бирә, анда 50дән артык хәрби офицер укый. Нәкъ менә шул вакытта төрөк телененң укыту-методик әсбапларына һәм сүзлекләренә ихтыяж көн кадагындагы мәсьәлә булып тора. Казем-Бек төрөк телен укытуның үз тәҗрибәсен "төрөк телененң вакытлы курсы өчен уку

эсбабы, Император Хэрби академиясендә Ачык рөхсәт белән" хезмәтендә гомумиләштерә, ул 1854 елда Санкт-Петербургта әдәби ысул белән бирелгән. М.А. Казем-Бек үз хезмәтен Хэрби Академиянең Генераль штабына һәм офицерларына багышлый.

Бу уку эсбабы 3 өлештән тора. Беренче өлештә галимнең академик лекцияләренә һәм тиешле күнегүләргә нигезлэнгән Төрөк теле грамматикасы басылган. Беренче өлештә галимнең академик лекцияләренә һәм тиешле күнегүләргә нигезлэнгән төрөк теле грамматикасы басылган. Бу өлешнең эчтәлегә төрөк теленең фонетикасы һәм морфологиясе буенча мәгълүмат белән баetylган. Дәрәслек башында М.А. Казем-Бек Төрөк теле алфавитын урнаштыра, бу ул чордагы барлык дәрәслекләр өчен дә хас. Аннан соң параграфларда» ачык хәрәфләр һәм билгеләр турында, барлык тавышларның тулы характеристикасы бирелә. Махсус Параграфлар төрөк телендә басым нормаларына, шулай ук гарәп хәрәфләрен язуда берләштерү кагыйдәләренә багышланган. М. А. Казем-Бек, төрөк телен укыту процессында һәм аның уку эсбабында материал бирү бик нәтижәле булып чыга һәм ул вакыттагы күп кенә галимнәр һәм педагоглар тарафыннан кабул ителде.

Гомумән алганда, XIX гасырда дөнья күргән төрки телләрнең ике телле сүзлекләре төрки телләрнең бер гасырлык лексик мирасын туплаган бик кыйммәтле хәзинә булып торалар. Аларны өйрәнү, сүзлекләргә теркәлгән сүзләрне лингвистик яктан тикшерү, сүзлекләр ярдәмендә телләрнең сүзлек составының бер гасырлык үсешен, хәрәкәтен күзәтү лексикология фәнненә, тарихи лексикологиягә бик зур өлеш кертер дип уйлыйбыз.

Кулланылган әдәбият:

1. Ногман М. 1969 XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләр. - Казан: Казан ун-ты нәшр., 112 б.
2. Кононов А.Н. 1974 Библиографический словарь отечественных

тюркологов [дооктябрьский период] - М.: Наука, 340 с.

3. Хангилдин В. Н. 1948 Каюм Насыйри һәм татар лексикографиясе / В.Н. Хангилдин // Каюм Насыйри: 1825– 1845: Тууына 120 ел тууга багышланган гыйльми сессия матер.: Мәжмуга. – Казан: Татгосиздат, Б.78– 91.

ALÎ ŞİR NEVAYÎ'NİN ESERLERİNİ ANLAMAK İÇİN KALEME ALINAN SÖZLÜKLERİNDEN BİRİ: LÜGATİ NADR ALİ

Asis. Prof. Ahmadoughli Abdul Khalil

Balx Universiteti Til va Adabiyot Fakulteti

O'zbek Tili va Adabiyoti Kafedrası O'qituvchisi

Mail: khalil.ahmadoughli1@gmail.com

ORCI ID: 0000-0003-4835-7837

Özet: Çağatay Türkçesi 14. yüzyılın sonlarından başlayarak 15. yüzyıl Timurlular döneminde yükselip 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Orta Asya Türk yazı ve konuşma dillerinden biridir. Çağatay edebiyatının en önemli şair ve yazarı Alî Şîr Nevâyî'dir. Bu sebepten Nevâyî'nin ölümünden sonra onun eserlerinden faydalanmak amacıyla onlarca Çağatay Türkçesi sözlük kaleme alınmıştır. Bu sözlüklerden biri de hc. 12. yüz yılda İran'da kaleme alınan Nadr Ali Lügati'dir. Nadr Ali bir Nevayi Lügati oluşturmak amacıyla bu eseri yazmıştır ve devrin padişahı olan Şah Safî'ye hediye etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, Nevâyî, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, Nadr Ali Lügati.

Abstract: Chagatai Turkish is one of the Central Asian Turkic languages starting from the end of the 14th century until the beginning of the 20th century, which formed a great literature in the 15th century Timurids period. The most important poet and writer of Chagatai literature is Alî Şîr Nevâyî. The most important poet and writer of Chagatai literature is Alî Şîr Nevâyî. For this reason after the death of Nevâyî Afghanistan in order to benefit from his work, Iran, India, Azerbaijan and Turkey has taken many Chagatai Turkish Dictionary pen. One of the dictionaries is written in Iran in the h. 11th century Nadr 'Alî Lügati. It is a Chagatai Turkish-Persian dictionary. Nadr Ali wrote this work in order to create Nevâyî Dictionary and gave it to the Sultan of the period, Şâh Safî Safevî. There are

three manuscript copies of the work in Iranian libraries. In this article, the copy in the Library of the Iranian National Assembly is examined.

Keywords: Chagati Turkish, Nevâyî, Chagatai Turkish Dictionaries, Nadr ‘Alî Lügati.

Çağatay Türkçesinde Sözlük Yazma Geleneği

Çağatay Türkçesinde sözlük yazma geleneği ilk olarak Timurlular döneminde Çağatay edebiyatının önde gelen ve kurucusu kabul edilen şair ve yazarı Alî Şîr Nevâyî’nin 1499 yılında yazmış olduğu Çağatay Türkçesi-Farsça iki dilli sözlük olan Muhâkemetü’l-Lugateyn ile başlamıştır.[Ahmadoughli, 2020;6].

Muhâkemetü’l-lugateyn, Nevâyî’nin en önemli eserlerinden biridir. Eser, 1499 yılında, Türkçe ile Farsçayı mukayese etmek üzere nesir tarzında yazılmıştır. Nevâyî, Fârs dili ve edebiyatının Türkistan’da yaygınlaşması ve bazı Türk şairlerinin eserlerini Türkçe yerine Farsça kaleme alması üzerine Muhâkemetü’l-Lugateyn’i yazar. Eserinde, sanat ve ilim adamlarına Türk dilinin Farsça’dan daha kudretli ve daha zengin bir dil olduğunu ispat etmek için birçok delil gösterir.[Yaman, 2004;159]. Nevâyî’nin eserleri üzerine hazırlanan sözlüklerde bile yer almayan bir kısım sözcüklerin ilk kez Çağatayca’da kullandığını bu eser aracılığıyla görüyoruz.[Kargı Ölmez, 1998;137].

Nevâyî’nin vefatından sonra onun eserlerini daha iyi anlamak ve anlatmak amacıyla Farsçanın yaygın bir şekilde konuşulduğu Afganistan, İran ve Hindistan coğrafyalarında birçok Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük kaleme alınmıştır. Bu sözlüklerde yer alan her bir Çağatayca sözcüğü açıklaması için genel olarak Ali Şîr Nevayî’nin manzum eserlerinden örnek beyitler gösterilmiştir. Bu sözlüklerden biri de Lügat-i Nadr Ali’dir. Nadr Ali bir Nevayî Lügati hazırlamak amacıyla bu eseri kaleme almıştır ve bu eseri İran Padişahı Şah Safi’ye hediye etmiştir.

1. Nadr Ali:

Nadr Ali Lügati'nin yazarı (Nadr Ali) hakkında yaptığımız araştırmalara rağmen çok az bilgi elde edinmektedir. Eserin hc. 11. yüz yılda kaleme almıştır. Ama, eseri Şah Safi Safavi Sam Mirza'ya hediye ettiğine göre, yazarın İranlı olduğu ve hc. 12. yüz yılda yaşadığı anlaşılmaktadır. Mirzâ Mehdî Han Esterâbâdî Senglâh isimli Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğünün giriş kısmında diğer Çağatay Türkçesi sözlük yazarlarının yanında Nazr Ali'den de şöyle söz etmiştir: ...ve Tâl'i nâm Herevî ve Ferâgî ve Nadr 'Alî ve Mirzâ Abdülcelîl Naşirî ve ba'zı ez lûgat fehman-ı in fen kitâbhâ ber lûgat-i Nevâyî müdevvin sâhta end. [Hıyâvî,, hş. 1374;1]. [Herevî namı Tâli', Ferâgî, Nadr Alî, Abdülcelîl Nasirî gibi lûgat bilginleri Nevâyî Lügati adıyla eserler kaleme almışlardır.]

1.1. Nadr Ali Lügati:

Nadr Ali Lügati, Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür. Eser Ali Şir Nevayî'nin eserlerinden yararlanmak amacıyla Safeviler padişahı Şah Safi Sam Mirza'nın(1629-1642) buyruğu ile Nadr Ali isimli bir yazar tarafından İran'da kaleme alınmıştır.

Lügati Nadr Ali, Arap alfabesi alfabetik sistemine göre hazırlanmıştır. Eser, bir mukaddime, üç bölüm ve bir sonucu içermektedir. Birinci bölümde, ortak anlamlı sözcüklerin imlâ ve telaffuzu hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Çağatay Türkçesini öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamak için yazılan bazı Çağatay Türkçesi sözcükleri yer almaktadır. Üçüncü bölümü ise, eserin ana kısmıdır. Bâbü'l-elif, bâbü'l-ba ve bâbü'l-cîm gibi bölümlere ayrılmıştır. Sonuç kısmında ise, Çağatay halkının bazı gelenek ve göreneklerinden söz edilmiştir ve şunlardan ibarettir:

Çağatay padişahları ve büyüklerinin eğlence meclisinde, sarhoş kişinin kadehinden bir damla içki yere düştüğünde, bu hatayı bir daha tekrar olmaması için ona dokuz içki dolu kadeh ceza kesiyorlarmış. Bu konu ile ilgi Ali Şir Nevayî şöyle söylemiştir:

Muğanni bir nevâyî tuz nevâyî nağme-yi körgüz

Ayakçı tamsa tut tokkuz ki dârâ-yi zamân keldi

Diğer bir gelenekleri ise budur: Çağatay halkının eğlence meclisinden ayrılmak isteyen kişi, meclis büyüklerine saygı göstermek için meclistekilerin birinin kürkünden bir parça kesip kendi sarığının başına koyarmış. Aşağıdaki beyitte şöyle açıklanmıştır:

Başımğa haves la'li 'âlemni vedâ ettiim

Çıkşa kişi meclisdin başığa kèrèk sançar

Çağatay halkının diğer bir geleneği ise, düğünlerde erkek kadın ele ele verip

halay çekip “yâr yâr” ve “hey hey olang hey olang ” türküsünü söyleyerek dans

etmesidir. Nevayi'nin aşağıdaki beytinde şöyle açıklanmıştır

Kaysı çemendin esib keldi şabâ yâr yâr

Kim demidin tüşti ot cânım ara yâr yâr

Muğanni çü sermenziling Çin'dedür

Sürüding dağı bezm ara çenggedür

Muğanni tuz çenge veznige çeng

Nevâ tut ki hey hey olang hey olang

Çağatay halkının diğer bir geleneği ise, büyüklerinde saygı göstermek için onların karşısında diz çöküp ve karşındaki büyük kişinin dizinden öpmesidir. Bu gelenek Çağatay halkı arasında olcaş denilmiştir.

Lügati Nadr Ali'de, toplam olarak 747 Çağatay Türkçesi sözcük ve bu sözcüklerin açıklaması için 474 beyit yer almaktadır. Örnek olarak gösterilmiş olan beyitlerin 434'ü Ali Şir Nevayi'ye aittir diğer 40 beyti ise, Mîr Haydar Hazrezmî, Mevlânâ Lutfî, Mevlânâ Necâtî, Babür Mirzâ ve İskender Mirzâ gibi diğer Çağatay şairlerine aittir.

1.2.Nüşha Tavsifi:

Eser, 51 varaktan oluşturulmuştur. Her sayfasında 16 satır yer almaktadır. Eser 14.5×5 santimetredir. Eserin cildi ise 19.7×10.4 santimetredir. Nestalik yazısıyla yazılmıştır. Eserin madde başlıkları kırmızı, Farsça karşılığı ve örnek beyitler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin elimizde olan el yazma nüshası İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi'nden temin edilmiştir ve adı geçen kütüphanede 7196 numara ile kayıtlıdır. Eserin cildi kahverengidir ve 2×1 cm. kalınlığındadır. İçerik olarak açık ve aharlı bir kağıt kullanılmıştır. Kapağın iç kısmında eserin ismi, yazarın adı ve kütüphane kayıt numarası yer almaktadır. Sözlüğün son sayfası eserin sonuç kısmıdır. Bu sayfa eserin katibi ve kitabet edildiği tarih ve metnin sonunda ise katibin damgası yer almaktadır. Aynı zamanda işbu sayfanın sağ üst kısmında İran Şura-i Millî Kütüphanesi'nin mührü ve sağ alt kısmında ise Cafer Sultan E'l-Kurayî Kütüphanesinin mührü yer almaktadır.

1.3.Lügati Nadr Ali'nin nüshaları:

Yaptığımız araştırmaya göre, İran kütüphanelerinde eserin üç nüshası mevcuttur ve bunlardan ibarettir:

1.Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde 3/4354 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha, 32 varaktan oluşmaktadır.

2. Tahran Büyük Millet Meclisi Kütüphanesinde 9176 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha, 51 varaktan oluşturulmuştur.

3. Kum Gül Paygani Kütüphanesinde 4028/1 ve 20/148 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha 30 varaktan oluşmaktadır.[Rahimi, 2017;2067].

1.4.Nadr Ali Lügati'nin Sözlük Sistemi:

Eser, Arap alfabesi sistemine göre sağdan sola doğru yazılmıştır. Elif harfi ile başlayıp ya harfiyle son bulmaktadır. Sözlükte, önce Çağatay Türkçesi kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır daha sonra ise Farsça açıklaması verilmiştir. Açıklama kısmı da siyah mürekkeple yazılmıştır. Eseri içer bazı sözcüklerin gösterilmiştir. Eserde, toplam olarak 747 Çağatayca sözcük ve 474 Çağatayca örnek

beyit yer almaktadır. Yazar, örnek olarak gösterdiği beyitlerin bir çoğunu kime ait olduğunu da söylemiştir. Örneği;

Arbağ: Efsün-i mâr râ güyend. Nevayi der Bedâ'i'l-Veset âverde est.

Zülfi sevdasında bilmesler Nevayi nüktesin

Kim cünûn keftâridur yâhud yılanning **arbağı**

Ak uy: Çâder est. Der Sab'a-yi Seyyâre mîgüyed

Gerçi tün boldı haq ara perde

Tikdiler ak uy serâperde

Ayakçı: Sâkî bâşed

Muganni bir nevâyî tuz nevâyî nağme-yi körgüz

Ayakçı tamsa tut tokkuz ki dârâ-yi zamân keldi

Böri: Gürg bâşed

Eger koy **böri** pâmâlidür

Yakın bilki çüpânga it hâlidür

Til: Zebân

Gayri zikrin âşkârâ kılsa lâl olsun **tilim**

aysı bir **til** hem ki zikring âşkârâ eyleseK

Tuvağ ve tuynağ: Herdü bema'nâ nâhun est. Nevayi der Leyli ve Mecnun âverde
.est

Merkebi urdı ay yüziğa **tuvağ**

Öylekim kaldı cebhesi üzre dâğ

Sonuç:

Ali Şir Nevayi'nin ölümünden sonra, onun eserleri daha iyi anlamak ve anlatmak amacı ile Afganistan, İran ve Hindistan coğrafyalarında onlarca Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük kaleme alınmıştır. Bu sözlüklerden biri ise, Safeviler hükümdarı Şah Safi Sam Mirza'nı buyruğuyla Nadr Ali isimli bir yazar tarafından İran'da kaleme alınmış Nadr Ali Lügati'dir.

Yaptığımız araştırmalara göre, İran kütüphanelerinde eserin üç farklı nüshası bulunmaktadır. Bu çalışma ise, İran Büyük Millet Meclisi Kütüphanesinde 9176 numara ile kayıtlı olan nühsa üzerinde yapılmıştır. Önce eserin dijital görüntüleri elde edilmiştir. Daha sonra şekil ve muhteva olarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda, eseri içeren 747 Çağatayca sözcük ve 447 beyit tespit edilmiştir. Eserde yer alan beyitleri 412'si Ali Şîr Nevâyî'ye ve kalan 40 beyit diğer Çağatay şairlerine ait olduğu da tespit edilmiştir.

Bu çalışma, bu alanla ilgili çalışmalar yapan bilim adamları ve akademisyenlere katkıda bulunmak amacı ile yapılmıştır.

Kaynakça:

1. Ahmad oughli, Ab. 2020, Bedâyiü'l-Lugat'ta Geçen Çağatay Türkçesi Kelimeler ve Örnek Beyitlerin İncelenmesi (Transkripsiyon-Çeviri), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Kayseri, s.6.
2. Farrhad R. 2017, İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı 6/5, s.2067-2079.
3. Hiyâvî, R. hş. 1374, Mirzâ Mehdî Esterâbâdî, Senglâh, Litografi Merdümek, Çap Muhammed, Tahran, s.1.
4. Ölmez Zuhal K. 1998, Çağatayca Sözlükler, Kebikeç, Say. 6, s. 137-144.
5. Yaman, Er. 2004, "Alî Şîr Nevâyî'de Dil Bilinci" Alî Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, (24-25 Eylül 2001 Ankara), TDK Yay., Ankara, s. 159.

ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИНИ “БОБУРНОМА” АСАРИДА ҚЎЛЛАНИШИ

Арзиева Дилфуза Ташлановна

Андижон давлат тиббиёт институти

Хорижий тиллар кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: “Бобурнома” асарининг ўзбек тили тарихининг тадрижий ривожигаги ўрни катта. Мазкур асар нафақат Заҳриддин Муҳаммад Бобур замонидаги воқеаларни, балки XV-XVI асрлардаги туркий тил хусусиятларини ўрганишда ҳам муҳим адабий манба ҳисобланади. Асарнинг лексик, семантик, морфологик, стилистик хусусиятлари илмий тадқиқ этилган. Шунга қарамай асардаги ҳисоб сўзлари (нумеративлар)нинг қўлланиши масаласи кенг миқёсда таҳлилга тортилмаган. Ҳисоб сўзлари қадимдан туркий тилларда мавжуд бўлган ва бугунги кунда ҳам унинг айрим шакллари нутқимизда ишлатилади. “Бобурнома”да ҳисоб сўзларининг қўлланишини ўрганиш орқали ўша давр тилидаги сонлар, ўлчов бирликлари, ҳисоб сўзларининг қай ҳолатда бўлганлиги, ўзгаришга учраганлиги, тадрижий ривожланиши масаласини тадқиқ этиш мумкин бўлади.

Калит сўзлар: туркий тиллар, XV-XVI асрлардаги туркий тил хусусиятлари, сон сўз туркуми, ҳисоб сўзлари (нумеративлар), туркий тиллар тараққиёти, “Бобурнома” асари тили.

Abstract: The “Boburnoma” is a letter in the preface to the gradual development of the Uzbek language. This book is an important literary source not only in the events of the past, but also in the study of the Turkic language features of the 15th and 16th centuries. Work’s research of lexical, semantic, morphological and stylistic features has been investigated. The fact is that the use of numerals has not been analyzed yet. The score existed in Turkic languages since ancient times and still exists today in our speech. The “Boburnoma” can also be used to learn how to

calculate the calculations, so that you can investigate the problem the progress of the calculation, the progressive development of the problem.

Keywords: Turkic languages, features of the Turkic language, of the 15th and 16th centuries, then Turkic languages, numerical terms, Turkic languages development, the language of the work of “Boburnoma”.

Аннотация: В истории развитие узбекского языка роль произведений «Бабурнаме» значимо. «Бабурнаме» является важным литературным источником не только в изучение истории период XV-XVI веков, но и занимает особенное место в изучении особенности тюркского языка. В языкознание были исследованы лексические, морфологические, семантические и стилистические особенности произведения. Несмотря на это, не изучены нумеративы в «Бабурнаме» до наших дней. Нумеративы существовали в тюркских языках с древних времён и до сих пор существует в нашей речи. С изучением нумеративов можно проанализировать развитие слов, имя числительное и их изменения.

Ключевые слова: тюркские языки, особенности тюркского языка XV-XVI веков, нумеративные слова, развитие тюркских языков, язык «Бабурнаме».

Туркий тилларнинг тарихий тадрижини ўрганишда муайян даврларда яратилган асарларнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Шундай асарлардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” сидир. Мазкур асар бизга нафақат XV- XVI асрлардаги давр воқеалари ҳақида, балки ўша даврдаги туркий тилнинг ҳолати, лексик ва грамматик ўзгаришлар тўғрисида ҳам муҳим маълумотларни беради. “Бобурнома” асарида сон сўз туркуми, ўлчов бирликларини билдирадиган атамалар, ҳисоб сўзларининг қўлланиши ўзига

хослиги билан ажралиб туради. Мазкур масалани ўрганиш тилшунослик учун долзарблик аҳамият касб этади.

Ўзбек тилидаги ҳисоб сўзлари қадимдан кенг истеъмолда бўлган. Ҳисоб сўзлари одатда санок сон билан бирга қўлланган [2]. Улар маъно жиҳатидан дона сонларга яқин туради. Ҳисоб сўзлари “нумератив сўзлар” деб ҳам юритилади. Бу сўзларнинг қўлланиши аниқланаётган нарсанинг характериға боғлиқ. Ҳисоб сўзлари нарса, предметнинг белгисини билдириб, изоҳловчи бўлиб келади. Масалан, *бир ҳовуч ун, бир парча ер, икки жом май* каби.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари туркий тиллар тарихи, грамматикасини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асарда туркий тил хусусиятлари тўла акс этган бўлиб, ҳисоб сўзларининг қўлланиши ҳам алоҳида эътиборга эга. Ҳисоб сўзларининг пайдо бўлиши узоқ даврларга бориб тақалади. Инсоният тарихининг илк босқичларидаёқ нарса, буюм, ходиса ва бошқаларни ўлчов асосида англаш эҳтиёжи мавжуд бўлган. Шунга кўра, “Бобурнома”да қўлланилган ҳисоб сўзлари туркий халқларда жуда қадимдан қўлланиб келган дейиш тўғри бўлади. Ҳисоб сўзлари асли от туркумига мансуб бўлган, вақт ўтиши билан ўз лексик маъносини йўқотиб, мавҳум миқдор тушунчасини англатадиган бўлиб қолган.

Маълумки, кишилиқ жамияти ривожлангани сайин иқтисодий ҳаёт тақозосига кўра, турли нарсаларни ўлчаш эҳтиёжи пайдо бўлган. Туркий халқларда метрик тизим амалда татбиқ этилишигача қуйидаги ҳисоб сўзлари истеъмолда бўлган: марҳала, фарсах, тош, йиғоч, таноб, ботмон, пуд, кадоқ, чорак, кулоч, тутам, энли, қарич, кадам, манзил, газ, чўзим, мина, мисқол, пайса, қурух, шаръи, ашрафий, шохрухий, ман, сотих, уқия, унсия, зиро, суям, пақир, мири, даҳсар, нимча, дона ва бошқалар. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, Абу Али Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарида ҳам дирҳам, даврак, мисқол, тассуж, қирот, донақ каби ҳисоб сўзлари ишлатилган[1].

“Бобурнома” асарида ҳисоб сўзларининг айримлари турли шаклларда учрайди. Мазкур ҳисоб сўзларининг англатаётган маъносига кўра бир неча гуруҳларга таснифлаш мумкин:

- 1) Бутуннинг қисмини ҳисоблаш учун қўлланадиган сўзлар. Масалан, нарсанинг қисмини билдириш учун “пора” сўзи ишлатилади. Бу сўз “улуш”, “бўлак” каби сўзлар билан маънодошлик ҳосил қилади. “Бобурнома”нинг Фарғона вилояти таърифланган ўринда “Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида” деб келтирилади. Юқорида айтилганидек, пора сўзи бу ўринда географик ҳудуднинг қисмини, бўлагини билдиради. “Парча” сўзининг айнан қўллангани ҳам учрайди: “Яна уч парча узун бўз”. Бу ўринда парча матонинг бир қисмини англатмоқда. “Бир аёғ сув ичига кўярлар” жумласидаги “аёғ” идиш маъносини англатади ва у мавҳум миқдорни билдиради. Агар мазкур идишни коса деб ҳисобласак, сув миқдорини 300-350 мл. деб тахмин қилиш мумкин.
- 2) Узунлик ўлчовини билдирадиган ҳисоб сўзлари. Ҳисоб сўзлари таркибида масофани ўлчаш учун қўлланиладиган “йиғоч” сўзи ҳам тарихий асарларда фаол учрайди. “Бобурнома”да Ўш ва Андижон шаҳарларининг оралиқ масофасини билдириш учун шу сўз қўлланган: “Андижондин тўрт йиғоч йўлдур”. Бир йиғоч масофа бирлиги 8-9 км.ни англатади. Марғилон тавсифида ҳам “йиғоч” ўлчов бирлиги сифатида келади: “Андижоннинг ғарбидадур. Андижондин етти йиғоч йўлдур”. Иккита макон оралиғидаги масофани англатишда иккала шаҳар номи ҳам келтириладиган ўринлар ҳам учрайди: “Марғинон била Исфара ораси тўққиз йиғоч йўлдур”. Тахминий ўлчовни билдириш маъносида донга сонларнинг жуфт келиши кузатилади: “Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур”.

“Йиғоч” масофани ўлчаш бирлиги бўлса, кичикроқ ўлчов бирлиги сифатида “қари” сўзи ҳам қўлланган: “...узушлиғи тахминан ўн қари бўлғай”. Бир қари бармоқ учидан тирсаккача бўлган узунлик ҳисобланган. Ўтмишда катъий ўлчов бирликлари учун мўлжалланган асбоблар бўлмагани учун ёки қўл остида мавжуд эмаслиги учун инсон тана аъзоларининг ўлчамлари ҳам ҳисоб сўзлари вазифасини бажарган. “Қари” ҳам қулай ўлчов мезони бўлган ҳамда у 45-50 см.ни англатган. Ўлчов бирликлари орасида инсон бўйининг нисбати олингани ҳам кузатилади: “баландлиғи баъзи ери киши бўйи, пастлиғи, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакас бўлур”. Тавсифланаётган жойнинг баландлиги “киши бўйи” дейилиши 1,50-1,80 метрни англатса, “кишининг белича” ўлчови эса аввалги ўлчовнинг тенг ярмини, яъни тахминан 75-90 см.ни англатади. Бу ўлчов бирликлари сон билан, аниқ ифодааланмаган бўлса- да, лекин узунлик тушунчаси “киши бўйи”, “киши белича” сўзлари орқали англашилган. Яна бир узунлик ўлчови “қадам”дир. Бобур Самарқанд кўрғонини ўлчашни буюрганини куйидагича келтиради: “Ўн минг олти юз қадам чикди”. Ўрта Осиёда бир қадам 63-71 см. қилиб белгиланган [4].

“Газ” ўлчов бирлиги “Бобурнома”да узунлик, масофани аниқлаш учун қўлланади. Жумладан Ҳиндистондаги рўбаи паррон номли ҳайвоннинг дарахтдан дарахтга сакраб, ҳам учиши тавсифида шу ўлчов номи келтирилган: “...йиғочдин йиғочга бир нишебга боқа бир газ отими учар”. Газ ўлчов бирлиги Шарқ мамлакатларида ҳар хил бўлиб, 70 см.дан 90 см.гача бўлган ўлчовни англатган. Маълумотларга кўра, XIX асрларда Андижон ва Марғилонда газ 83-84 см. ни билдирган [5].

Узунлик ўлчови сифатида “куруҳ” сўзи ҳам “Бобурнома”да фаол қўлланган: “...бир куруҳ бир ярим куруҳ юқори боқа домонада тоғ”, “ярим куруҳга ёвуқ дара оғзида”. “Шаръий” атамаси ҳам узунлик ўлчовини билдириб келади: “кунда бир шаръий бир ярим шаръий кўчулмас эди”.

“Бобурнома”да нарсаларнинг узунлигини ўлчашда “қарич” сўзи ҳам ишлатилади: “кишининг бир қаричидин жузъи камрак бўлғай”. Қарич бош бармоқдан чинчалок бармоққача бўлган узунлик бўлиб, йигирма сантиметрга тенг келади. Яна бир узунлик ўлчови қаричдир. “Узунлиғи бир қулоч бўлғой эди” жумласидаги “бир қулоч” одамнинг икки қўлини икки томонга ёзганда ўрта бармоқлари учлари орасидаги узунликка тенг келади, яъни ҳозирги вақтдаги 1,5 метрни англатади. “Узунлиғи уч энлик бўлғай”, “икки-уч энлик баландлиғи”, “икки энликча ери” каби бирикмаларда “энлик” бир бармоқ эканини англатади. Бу эса 18-20 мм.ни билдиради.

- 3) Тўдани билдирадиган ҳисоб сўзлари. “Бобурнома”да миқдорнинг маъносини англатадиган “уйлук” сўзи ҳам ҳисоб сўзи сифатида ишлатилган: “...тоғларнинг тубида минг уйлук қарвонни андоғ қор бостиким...”
- 4) Нарсанинг ҳажмини билдирадиган ҳисоб сўзлари. Ҳисоб сўзи сифатида, ўлчов бирлиги “тегирмон” билан ҳам ифодаланган: “Бир тегирмон сув”. Бу ўлчов одатда тегирмон тошини айлантирадиган миқдордаги ариқ сувига тенг деб белгиланган. Тегирмон тошини айлантирадиган сув миқдорини метрик тизим орқали ўлчанганда кубометр билан ифодалаш мумкин.
- 5) Қиймат ўлчовини билдирадиган ҳисоб сўзлари. “Бобурнома”да “ўзум била юз шоҳруҳий олиб бориб эдим”, уч юз шоҳруҳий пешкаш қилинди” гапларидаги “шоҳруҳий” ўша даврдаги пул бирлигини англатади. Бундан ташқари ашрафий сўзи ҳам қўлланган. Асарда “бир пора ашрафий пешкаш қилди” тарзида учрайди.
- 6) Вақт ўлчовини билдирадиган ҳисоб сўзлари. “Икки кун бу юртта таваққуф бўлди” гапида кун сўзи ҳозирги тушунчамиздаги сутка, яъни йигирма тўрт соатни билдиради. Бобур даврида ҳам бир кун йигирма тўрт соатдан иборат деб ҳисобланган. Бу ҳақда у шундай келтиради: “бизнинг

вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини дақиқа дебтурларким, бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай”. Мазкур ўлчов миқдори ҳозирги кунимиздаги вақт ўлчови билан айнан, лекин сония тушунчаси мавҳум, нисбий ўлчов бирлигида келтирилади: “Дақиқанинг миқдори тақрибан олти қатла “фотиҳа”ни “бисмилло” била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат “фотиҳа”ни “бисмилло” била ўқуғунча бўлғай”. Бундан ташқари асарда “кун икки намоз ораси бўлғай” тарзидаги нисбий вақт тушунчаси ҳам учрайди.

- 7) Оғирлик ўлчовини билдирадиган ҳисоб сўзлари. “Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай”. Жумладаги “мисқол” 4,1-4,4 грамм бўлса, сер 74,24 граммга тенг келади. Бобур Ҳиндистондаги ўлчов birlikлари ҳақида қуйидагича тўла маълумотни беради: “секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттиз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким, ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марваридни тонг била тортарлар”. Бу ўринда келтирилган оғирлик ўлчовини бугунги кундаги birlikка айлантирганда қуйидагича мазмун тушунилади: Моша – 1,98 гр., тўла – 11,232 гр., сер – 74,24 гр., ботмон – 20 кг., мони – 3 кг. кабилар. “Рати”, “тонг”, “мониса” каби ўлчов birlikлари ҳақида эса ҳозирча маълумотга эга эмасмиз.

1884 йилги маълумотга кўра, Қўқонда 1 ботмон 10 пудга, яъни 163,805 кг. га тенг бўлиб, донларни ўлчашда қўлланилган. Тошкент ва Чимкентда 1 ботмон 10,5 пуд (171,995 кг) бўлган [4]. “Ҳарвор” ҳам

оғирликни билдирадиган ҳисоб сўзидир. “Икки ҳарвор гурунч” жумласидаги ҳарвор 30 кг.дан 100 кг.гача миқдорни билдирган.

Айрим ҳисоб сўзлари борки, улар сон ва феъл орасида келиб, ҳаракат миқдорини билдиради. Марта, навбатда, карра, бор, ҳисса, қатла, сидра, дафъа каби сўзлардан “қатла”, “мартаба” шакллари “Бобурнома”да фаол қўлланган. “Икки-уч қатла ёмонлаб”, “бир қатла худ отланиб”, “бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкентта” кабилар.

8) Инсоннинг ёш ўлчовини билдирадиган ҳисоб сўзлари. Буларга яшар, ёшлик, ойлик, кунлик кабилар мисол бўлади. “Бобурнома”да “ёшар” шакли қўлланади: “Ўттуз тўккуз ёшар эрди”.

ХУЛОСА. XV-XVI асрларда яратилган тарихий ва бадиий асарларда қўлланилган ҳисоб сўзларини ўрганиш туркий тил тараққиётини белгилашда муҳим омилдир. “Бобурнома” асарида учрайдиган ҳисоб сўзларини ўрганмай туриб, асар мазмунини тўла англаш мушкул ҳисобланади. Асардаги ҳисоб сўзларининг келиб чиқиши тарихан қадимий бўлиб, узоқ даврлардан буён ўзбек халқининг истеъмолида бўлган. Бу сўзларнинг мазмун моҳиятига кўра бир неча гуруҳларга таснифлаш мумкин: 1) бутуннинг қисмини ифодалаш учун; 2) узунлик ўлчовини билдириш учун; 3) тўдани ифодалаш учун; 4) нарсанинг ҳажмини ифодалаш учун; 5) қийматни ифодалаш учун; 6) вақт ўлчовини билдириш учун; 7) оғирлик ўлчовини ифодалаш учун; 8) ёш ўлчовини билдириш учун.

“Бобурнома”да келтирилган ҳисоб сўзлари орқали шоҳ ва шоир Бобурнинг ижтимоий- иқтисодий соҳага бўлган эътиборини, шунингдек тилшунос сифатида ҳам ҳисоб сўзларига алоҳида аҳамият қаратганлигининг гувоҳи бўламиз. Демак, мазкур асар XV-XVI асрлар метрологияси ҳақида кўплаб муҳим маълумотларни бера олади. “Бобурнома” комусий асар, шунингдек ўзбек тилининг тарихий тадрижини белгилашда ҳам илмий қимматга эгадир.

Адабиётлар:

1. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр-ти, 1993. Б. 304.
2. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
3. Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1990.
4. Воҳидов Ш., Қодиров А. Хронология ва метрология. Қисқача маълумотнома. – Т., Янги аср авлоди, 2010. -47 б.
5. Тўраев Қ., Зокирова М. Ота-буваларимиз ишлатган ўлчов бирликлари. / Маърифат, 2007 йил, 13 январь.

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDA ANTROPONIMLARNING LINGVISTIK TAHLILI

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich

O‘zbekiston Milliy universiteti

f.f.n., dotsent.

Tursunov Mirzohid Ikromjon o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

tursunov.mirzohid1995@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola jahon va o‘zbek tilshunosligida leksik birlik bo‘lgan antroponimlarning o‘rganilishi, ularning leksik-semantik tuzilishi, tilning lug‘at boyligini ko‘rsatuvchi muhim xususiyatlardan biri ekanligi haqida. Shuningdek, maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida keltirilgan antroponimlarning lingvistik jihatdan tahliliga alohida e‘tibor qaratilib, atoqli otlar va ularning ma‘nolari izohlangan va ularning ma‘nosidagi shaxs otlarini ijobiy yoki salbiy o‘rinlarda qo‘llanilishi izohlangan.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilig”, antroponim, tilshunoslik, leksema, semema, lingvistik tahlil.

Abstract: This article is about the study of anthroponyms, which are lexical units in world and Uzbek linguistics, their lexical-semantic structure, which is one of the important features that show the vocabulary of the language. In addition, the article pays special attention to the linguistic analysis of the anthroponyms given in Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu Bilig", explains proper nouns and their meanings, and explains the use of personal nouns in their meaning in positive or negative positions.

Keywords: "Kutadgu bilig", anthroponym, linguistics, lexeme, sememe, linguistic analysis.

Аннотация: В данной статье речь идет об изучении антропонимов, являющихся лексическими единицами в мировом и узбекском языкознании, их лексико-семантической структуры, что является одним из важных признаков, отображающих лексику языка. Также в статье особое внимание уделено лингвистическому анализу антропонимов, приведенных в произведении Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу билиг», объяснены имена собственные и их значения, а также объяснено употребление личных имен в их значении в положительной или отрицательной позиции.

Ключевые слова: «Кутадгу билиг», антропоним, языкознание, лексема, семема, лингвистический анализ.

Antroponimik tadqiqotlarning o'zbek tilshunosligidagi dastlabki tadqiqotchisi professor E.Begmatov hisoblanadi. Undan keyingi tilshunosligimiz taraqqiyotida, xususan, antroponimik izlanishlar borasida N.Oxunov, S.Qoraev, antroponimlarining lisoniy tadqiqiga oid ishlar sirasida G'.Sattorov, S.Rahimov, S.Kenjaeva kabilar tomonidan amalga oshirilganligini ta'kidlash lozim. Kishi ismlari, laqab va taxalluslari, ota-onasining nomlari aslida olimlarning ta'kidlariga ko'ra Islom dini odatlariga asosan joy nomlari sifatida belgilanmay kelingan va Sharq olim va ulamolarning nomlarini dunyo xaritasida berilmasligi ham buning yorqin dalili bo'la oladi. Keyinchalik so'lim go'shaga aylantirilgan maskanlarni aziz kishilarning nomlari bilan atalishi, ziyoratchilar oqimini ko'paytirish va iqtisodiy jihatdan naf ko'rinishini nazarda tutish oqibatida hamda diniy-huquqiy himoya vositasi bo'lishi uchun kishi nomlari qo'yilishiga asos bo'lgan [Бегматов Э, 1965: 28]

Biz quyida “Qutadg‘u bilig” da keltirilgan antroponimlarning lisoniy tadqiqi haqida mulohazalar keltiramiz. Avvalo, “Qutadg‘u bilig”da qo‘llangan antroponimlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) payg‘ambarlar nomlari: Muḥammād (s.a.v.), Muso, Sulaymon, Iso, Nuh;
- 2) xalifalar nomlari va laqablari: Atiq, Faruq, Usman, Ali(Haydar);
- 3) hukmdorlar nomlari: Afrasijab, Zahhok, Faridun, Nūshin ravon, Namrud, Arslan, Bug‘ra Qora Xon, Daḥḥak, Rüstām, Iskandar, Qorun, Ashobi Ra’s, Kisra(Xisrov), Qajsar;
- 4) asar qahramonlarining nomlari: Küntuydi, Aytoldi, Ögdülmiş, Ođyurmiş, Kösamiş, Ersig;
- 5) afsonaviy shaxs nomi: Luqmon.

Asarda “payg‘ambar” ma’nosida jalavač va savčī soʻzlari qoʻllangan. Jalavač aslida “elchi” demakdir. Oʻrni bilan, u “Tangrining elchisi, payg‘ambar” ni ham bildiradi. Savčī – sav (xabar, soʻz)dan yasalgan, savčī – “xabarchi, tangrining xabarchisi” degan ma’noni anglatadi. Hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanayotgan sovchi soʻzida ham “xabarchi” ma’nosi bor, biroq u “quda-andalar orasida xabar yetkazuvchi” ma’nosidadir.[Sodiqov Q, 2009: 220] Payg‘ambar ham Xudoning elchisi, xabar yetkazuvchisidir. Jalavač shaxs oti “elchi, payg‘ambar” ma’nolarini bildiradi. Asarda payg‘ambar arabcha Ḥabib “suyukli” nomi bilan ham yuritiladi.

Muḥammād (sav)—islom dinining payg‘ambari. “Qutadg‘u bilig”da Muhammad (sav) xaloyiqning koʻz-qoshi, xalqning mash’aliga qiyos qilingan: Muḥammad yalavač ḥalajiq baši, qamuṡ barčalarga ol ol kōz qaşı– Muhammad payg‘ambar – xaloyiq boshi, hamma (va) barchaga u koʻz-qoshdir [Boqijon Toʻxliyev, 2007: 8]. Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Muhammad payg‘ambarning yaratilishi haqida shunday deyiladi: “Bir ovuch tufroq yer yuzidin olib, haq taoloning amri bila bihishtga kelturub, Hazrati Muhammad sallallohu alayhi vasalamning tiynatin tasnim suyi bila yug‘urub, borchha maloikka arz qildilarkim, maqsudi olam va odam ofarinishidin munung xilqatidurkim, oxiruzzamon payg‘ambari bo‘lg‘usidur”.[Алишер Навоий. 2000:1]

Iso – islomiyatdan avval oʻtgan paygʻambarlardan biri. Asarda Iso paygʻambarning oʻliklarni tiriltiruvchi xususiyati aks etgan: Ja Isa bolub kökkä aydım taqı men, ja Nuşın ravan teg törü tuz juritım– YO Iso boʻlib men yana osmonga koʻtarildim, yo Nushiravondek odil siyosat yuritdim [Қ.Каримов, 1972]. Alisher Navoiy Iso paygʻambar haqida keng maʼlumot beradi: binni Maryam salavotullohi alayh bir qavl bila uchunchi ulul-azmdur, bir qavl bila beshinchi. Andin burungʻi anbiyodin soʻngra hech qaysigʻa qirq yoshdin burun nubuvvat yetmadi. Va lekin ul modarzod paygʻambar erdi

Nuh – islomiyatdan avval oʻtgan va uzoq umr koʻrgan afsonaviy paygʻambar. “Qutadgʻu bilig”da qahramon Nuh yoshiga ishora qiladi: Ažun bütrü tuttım Iskandar tutarča, tügäl Nuh jaşı men jaşadım jaşattım – Iskandar qoʻlga kiritgani kabi butun olamni qoʻlga kiritdim, Nuh yoshini tugal yashadim, yosh kechirdim. Asar qahramoni “Nuh yoshini yashadim” deb uzoq umr koʻrganiga ishora qiladi. Alisher Navoiy Nuh paygʻambar yoshini oʻz diniga daʼvat qilish muddat munosabati bilan aytib oʻtadi: Nuh binni Malik binni Matushlax binni Idris paygʻambari mursaldur va Baxiyulloh aning laqabidur. Toʻquz yuz ellik yil elni oʻz dinigʻa daʼvat qildi (TAH, 79).

Asarda ayrim paygʻambar ismlari aniq keltirilmagan, ularning sifatiga ishora qilingan. Muso tajaqı jılan bolyüçı, teniz jarlıp ötrü jürüp keçgüçı (tayogʻi ilon boʻlguchi, dengiz yorilib, oʻrtasiga kirib kechguchi), Sulaymon parı quş bu jalıuq özä, uluyluq qılırlyı (pari, qush uza ulugʻlik qiluvchi) deb tavsiflangan. Bunda Yusuf Xos Hojib antroponimlarni sifatlari orqali ifodalash usulidan foydalangan.

Muso – yahudiylar paygʻambari. Muso va Horun a.s. Muso a.s. ulul-azmdur va laqabi Kalimullohdur. Qanı ol tajaqı jılan bolyüçı, teniz jarlıp ötrü jürüp keçgüçı – Qani u hassasi ilon boʻluvchi, dengiz (suvi) yorilib, oʻrtasiga kirib kechguvchi (yaʼni Muso) (QBN, 4611). Asarning bu baytida “Qurʻoni karim”dagi Muso paygʻambar bilan bogʻliq hodisalar aks etgan. Alisher Navoiy Musoning sifatlarini keltirgan (TAH, 97-98).

Sulaymon – islomiyatdan avval o‘tgan payg‘ambar. Dovud payg‘ambarning o‘g‘li. Asarda Sulaymon payg‘ambarning dev, qush, parilarga hukmronlik qilgani tasvirlanadi: Qanī ol parī quš bu jalnuq özä, uluyluq qilryli qilinči tūza – Qani dev, pari, qush (va) xalqlar uzra, ulug‘lik qilgan fe‘l-atvori go‘zal (kishi) [ya‘ni Sulaymon] (QBN, 4612).

“Qutadg‘u bilig”da xalifalar “to‘rt toza do‘st” deb ataladi. To‘rt do‘st– Muhammad (s.a.v.)ning islomni birinchilardan bo‘lib qabul qilgan eng yaqin do‘stlari, dastlabki xalifalar: Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abutolib nazarda tutiladi Muhammad (s.a.v.) dan so‘ng islom dini va davlatchiligi tarixida katta xizmat ko‘rsatgan ushbu yo‘lovchilar keyinchalik islom xalqlari va ulamolari tomonidan chahoryor – to‘rt do‘st deb atalgan edilar.

Atiq–Abu Bakr Siddiqning laqabi. Yana bir laqabi Siddiq. Atiq erdi aşnu qamuyda oza, bajatqa bütügli könül til tüzä – Avvali hammasidan oldingisi Otiq edi, Xudoga sodiq, ko‘ngli va ko‘zi to‘g‘ri edi (QBN, 51).

Faruq –Umar ibn Hattob. Basa Faruq erdi kiši ödrümi, tili könli bir teg buđun ködrümi – So‘ng, kishi(lar) ning sarasi Foruq edi, tili va ko‘ngli birdek, xalqning asili edi (QBN, 53).

Usman –Usmon ibn Affon. Uning laqabi “Zayn Nurayn” bo‘lgan. Basa Usman erdi uvutlu silig, kišida ödürmiš aqī keñ elig – Keyingisi Usmon edi, andishali, muloyim(edi), kishilar orasida sarasi, saxiy, ochiq qo‘l edi (QBN, 54).

Ali–Ali ibn Abutolib, Muhammad payg‘ambarning kuyovi va amakivachchasi. Ali erdi munda basaqı talu, kür ersig yüräklig meñäsi tolu –Bundan boshqa sarasi Ali edi, qo‘rqmas, botir, yurakli, aqli to‘la edi (QBN, 57).

“Qutadg‘u bilig” asarida keltirilgan hukmdor nomlari, asosan, dunyoning o‘tkinchiligini asoslash uchun xizmat qilgan.

Zahhok – peshdodiylar sulolasining beshinchi hukmdori. Uning saltanati ming yil davom etgan. “Qutadg‘u bilig”da quyidagi bayt keltiriladi: Söküşlög nelük boldı zāhhak otun, nelük ögdi buldı faridun qutun – Tuban Zahhok ne tufayli

tahqirga loyiq bo‘ldi, baxtli Faridun qanday qilib madhga sazovor bo‘ldi” (QBN, 238). Baytdagi jummalarning ma’nosini tushunish uchun yuqorida nomlari zikr etilgan hukmdorlarning tarixi bilan tanish bo‘lish talab etiladi. Alisher Navoiyning "Tarixi muluki ajam" asarida bu hukmdorlar haqida ma’lumot keltirilgan: "Zahhok binni Marodis chun Jamshid qatlidin so‘ng Pors taxtin oldi, zulmu sitam og‘oz qildi. ... Ammo Zahhok saltanati va zulmi uzoqg‘a tortti, andoqkim el aning zulmidin ojiz bo‘ldilarkim, aning iki egnidin andoq maraz paydo bo‘lub erdikim, og‘rig‘ig‘a odamizod mag‘zidin o‘zga hech nima taskin bermas erdi. Ba’zi muarrixlar aning iki egnidin yilonlar chiqib, g‘izolari kishi mag‘zi yerdi ham debdurlar”. [Alisher Navoiy, 2000:143]

Faridun—peshdodiylar sulolasiga mansub oltinchi hukmdorning nomi. “Faridun yaxshi axloqliq, olim va odil podshoh erdi. Olam ahlin adolat bila xushhol qilib, Zahhok javridin topqon zahmlarig‘a adl bila malham qo‘ydi. ... Va Faridunning podshohlig‘i besh yuz yil erdi. Va Muso alayhis-salom va Qorun aning zamonida erdilar.” (TMA, 144).

Afrasiyab—qadimgi hukmdorlardan biri. Alp er To‘nga, Turonning rivoij hukmdori, qoraxoniylar turklarning kelib chiqishi u bilan bog‘lanadi. Mahmud Koshg‘ariy to‘nga so‘zini quyidagicha izohlaydi: “To‘nga sher botir, bahodir, filni o‘ldiruvchi eng kuchli hayvondir. Turklarning mashhur botir xoni Afrosiyobni To‘nga alp er deb atashlari ham uning sherga o‘xshash bahodirligi uchundir”. Tājiklār ajur anī Afrasiyab, bu Afrasiyab tutti ellār talap – Tojiklar uni Afrosiyob deb ataydilar, bu Afrosiyob ellarni o‘z tasarrufiga olib tutdi. (QBN, 280). Yusuf Xos Hojib Afrosiyobni qudratli, bilimli, oqil, hunarmand, dovyurak hukmdor sifatida ta’riflaydi. Alisher Navoiy Afrosiyob haqida shunday deydi: “Oni ba’zi debdurlarkim, Pushang binni Tur binni Faridun o‘g‘lidur. Va ba’zi aning nisbatin Kayumarsg‘a yetkurubdurlar. Ammo burung‘i durustroqdur. Afrosiyob podshohlig‘i o‘n iki yil erdi” (TMA, 146).

Iskandar Zulqarnayn – buyuk jahongir sifatida tanilgan shaxs. Tarixiy asarlarda uni Ulug‘ Iskandar, Iskandari Rumiy, makedoniyalik Iskandar deb ham ataydilar. Lekin ko‘pincha har tomon (sharq va g‘arb)ni egallagan hukmdor ma’nosida Iskandar Zulqarnayn ismi bilan yuritiladi. Tarixiy asarlarda uni Arastuning shogirdi deb ko‘rsatadilar (DLT, 492). Qanī ol toyardin batarqa tāgi, jūrip el tutuyli bu dūnja begi – Qani u (kun) chiqardan (kun) botarga qadar, kezib, ellarni olgan bu dunyo yaxshisi [ya’ni Zulqarnayn]” (QBN, 4610). Yusuf Xos Hojib Iskandar Zulqarnayn ta’rifida ham sifatini keltirish usulidan foydalanadi. Shu usulni Namrudni sifatlashda ham qo‘llaydi.

Namrud –afsonaviy zolim shoh. Uning farmoni bilan Ibrohim payg‘ambar o‘tga tashlangan. Qanī ol otun it bu dūnja bolup, jašil kökkä söndi qara quš münüp –Qani (u) tuban it, bu dunyoni qo‘lga olib, qora qush minib yashil ko‘kka (qo‘l) cho‘zgan (kishi) [ya’ni Namrud] (QBN, 4607). Baytda Namrud o‘zini Xudo deb da’vo qilgani nazarda tutilmoqda.

Nušin ravan – Sosoniylar tabaqasiga mansub shoh, fors hukmdori Xusrav I Anushervon (531-579). Muḡar bütmasā kör bu Nušin ravan, uquš közi birlā jaruttı žāhan – Bunga ishonmasang, Nushiravonni ko‘r, Zakovat ko‘zi bilan jahonni yoritgan” (QBN, 286). Alisher Navoiy bu shaxs haqida shunday degan: “No‘shinravon chun saltanat taxtin musharraf qildi va xilofat tojin sarafroz etti, Ardasher Bobokon qoida va rusumin ihyo qildi va aning vasiyatlarin mutolaa qilib, ul dastur bila amal qilurga murtakib bo‘ldi. Ammo adolat va shafqat qonunin andin dag‘i ortturdi. Adl jo‘yboridin mulk bog‘inda farog‘at ashjori shodob bo‘ldi va insof tarbiyatidin amniyat ashjoridin farog‘at gullari ochildi va osoyish mevalari yetildi” (TMA, 24). Yusuf Xos Hojib No‘shinravonning adolatlilik va shafqatlilik sifatlarini uquš közi (zakovat ko‘zi) birikmasiga singdirgan.

“Qutadg‘u bilig”da 30ta antroponim qo‘llangan bo‘lib, aksariyatini hukmdorlar ismi tashkil qiladi. Muallif payg‘ambarlar, hukmdorlar faoliyatini

yoritish orqali olam hodisalariga baho beradi, dunyoning oʻtkinchiligini, adolat, aql, ezgulikning boqiyiligini taʼkidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Tarixi mulki ajam. Oʻn besh tomlik. T.14. – Toshkent: Fan, 2000. – B.143. Keyingi ўrinlarda TMA tarzida keltiladi.
2. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо (мукаммал асарлар тўплами XVI жилд). – Т.: Фан, 2000. – Б.1. Кейинги ўринlarda TAX tarzida keltiladi.
3. Қ.Каримов. – Т., 1972). Кейинги ўринlarda (ҚБН байт рақами) tarzida beriladi.
4. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 28 б.
5. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. – Т., 2009. – B.220.

TURKCHA MATNLARDAGI METAFORALAR TADQIQIDA KORPUSGA ASOSLANGAN TAHLIL

Sharipova Gulmira Azimjanovna

O`zMU Jurnalistika fakulteti magistranti

sharipova_gulmira@internet.ru

Kurbanova M

Ilmiy rahbar, F.f.d. , prof.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili elektron korpusiga (<http://uzbekcorpus.uz/>) kiritilgan turkcha manbalarda uchraydigan metaforalarning tadqiqi haqida so'z boradi. Metaforalarning mazmun-mohiyati, ularning lingvokulturologiyaning o'rganish aspekti sifatida ahamiyati, turkcha matnlardagi ko'rinishlari, ularning izohi haqida atroflicha fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, metafora, madaniyat, ibora, frazeologik birikma.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению метафор, встречающихся в турецких источниках, включенных в uzbekcorpus.uz. Подробно приводятся содержание и сущность метафор, их значение как учебного аспекта лингвокультурологических исследований, их появление в турецких текстах и их интерпретация.

Ключевые слова: лингвокультурология, метафора, культура, словосочетание, фразеологическое сочетание.

Annotation: This article deals with the study of metaphors found in Turkish sources included in uzbekcorpus.uz. The content and essence of metaphors, their importance as a learning aspect of linguo-cultural studies, their appearance in Turkish texts, and their interpretation are given in detail.

Keywords: lingvokulturology, metaphor, culture, phrase, phraseological combination.

Kirish. Ma'lumki, lingvokulturologiya fanining obyektini til va madaniyatning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'sirini bir butunlikda tadqiq qilish tashkil qiladi. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida tadqiq qiladi va o'rganadi. Madaniyatni esa o'z o'rnida tildan foydalanuvchi inson yaratadi.

Maqsad va vazifa: Ushbu maqolada o'zbekcorpus.uzga kiritilgan turkcha manbalarda uchraydigan metaforalar tadqiqi haqida so'z boradi. Metaforalarning mazmun-mohiyati, ularning lingvokulturologiyaning o'rganish aspekti sifatida ahamiyati, turkcha matnlardagi ko'rinishlari, ularning izohi haqida atroflicha fikrlar bildiriladi. Fikr- mulohazalar bildiriladi va qilinishi lozim bo'lgan jihatlar yoritiladi.

Asosiy qism: Lingvokulturologiya fanining obyektini xalq madaniyatining tilda yorqin ifodasini o'zida namoyon etuvchi nomuqobil leksika va lakunalar, tilning stilistik qatlami, til birliklarning mifologiyashtirilgan ko'rinishlari: arxip va miflar (asotir va rivoyatlar), tilda o'z aksini topgan rasm-rusum va odatlar, tilning paremiologik fondi, tilning frazeologik fondi, til etalonlari, imo-ishora va ramzlar, tildagi o'xshatish va metaforalar hamda xalqning nutq odatlari va nutqiy etiket shakllari tashkil etadi.

Biz mazkur tadqiqot ishimizda fanning o'rganish obyekti bo'lgan lingvokulturemalar sifatida O'zbek tili parallel matn korpusiga joylangan turk manbalaridagi o'xshatish va metaforalar, maqol va iboralar, toponim va gidronimlar, lakuna va muqobilsiz leksikalarni tadqiq qilamiz.

Bulardan, dastlab, metaforalar haqida fikr yuritamiz.

Metafora (yunoncha "ko'chirma" so'zdan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi o'zaro o'xshashligi bo'lgan narsa, belgi yoki harakatga ko'chishidir. Metafora asosida nom ko'chish aniq narsalar doirasida bo'lganda ular

o‘rtasidagi o‘xshashlikni ilg‘ash uncha qiyin bo‘lmaydi. Mavhum narsalar doirasida esa bu bir oz qiyin kechishi mumkin.

Frazeologik birlik va metaforalar mazmun tarkibi va ulardagi madaniy konnotatsiyalarning o‘zi ham kognitiv bilim manbasi bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham frazeologizmlar va majoziy motivlangan so‘zlar (metaforalar) madaniy belgilar tashqi ko‘rinishlari hisoblanadi.

Ma’lumki, tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilanadi. Zamonaviy ruhshunoslar dunyoni metaforalar asosida ko‘rishni insonning genezisi va madaniyati bilan boglashga harakat qiladilar. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo‘lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida tahminlar mavjudligi aytiladi.⁹

Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasida hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg‘on va haqiqat o‘zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qaramaqarshilik hamdir. Metaforalarni ham xuddi o‘xshatishlar singari turg‘un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg‘un metaforalarga dunyo – bu – teatr, dunyo – bu – kitob, sevgi – bu – olov, vaqt bu – pul va h.k. misol bo‘ladi.¹⁰

Metaforalarni Ömer Zülfü Livanelining “Son ada” asari asosidagi misollar asosida ko‘rib chiqamiz:

“O” bir gun çıkıp gelene kadar en iyi korunan sır dediğimiz veryüzü cennetinde huzur içinde yaşayıp gidiyorduk. ¹¹(«У» бир кун чиқиб келгунга қадар «Энг яхши сақланган сир» деб атаганимиз ер юзи жаннатида ҳузур ичра ҳаёт кечираётгандик). Misolda ajratilgan birikma o‘zbek tilida “yer yuzi jannati” deya

9 Sh.Usmanova. Lingvokulturologiya fanidan ma’ruzalar kursi. - Toshkent: 2014

10 Алефиренко Н.А. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. -М: Флинта, Наука, 2010.

11 Ömer Zülfü Livaneli. SON ADA.Istanbul. Remzi kitabevi. -2008.

tarjima qilinadi. Ushbu gapda kichik bir orol yer yuzi jannati sifatida metaforik tasvirlash orqali go‘zal ifodasini topgan.

Böyle bir cennet nasıl anlatılır, hatta anlatma girişiminde bulunma cesareti nasıl gösterilir, bilemiyorum. (Бундай бир жаннат қандай таъриф этилади, ҳамто васф этишга жасорат қандай топилади, билмадим). Ushbu misolda orol jannatga o‘xshatilishi asosida ma’no ko‘chishi yuz bergan.

Sabahlari denizin üstündeki süt beyaz sisi, akşamüstü insanın yüzünü yalayan hafif fesintiyi, martı çığlıklarına eşlik eden rüzgârın fısıltısını, lavanta kokularını nasıl anlatmalı? (Денгиз сатҳидаги сутдай оппоқ сабуҳий туманни, намозшомда киши юзини силаган оромбахш шабадани, унинг чағалай хонишига жўр бўлган шивирини, лаванда ифторларини қандай тасвирлаш мумкин?) Ushbu misolda yuzini yalagan birikmasi orqali harakatning tabiat hodisasi bo‘lgan shabadaga ko‘chirilishi, shuningdek, insonga xod pichirlash xususiyatining shabadaga ko‘chirilishi orqali metafora yuzaga kelgan. Shuni ta’kidlash joizki, bunday o‘xshatishlarni o‘zbekcha asarlarda uchratmaymiz. Sababi dengizdan olislik va dengizlar Turkiyada ko‘p ekanligi bois darrov insonning ko‘z o‘ngida dengiz mamlakatlari gavdalanadi.

Çünkü giderek deliren dünyâımızda böyle bir yerin varlığının bilinmesi pek işimize gelmiyordu. (Чунки тобора ақлдан озиб бораётган дунёда бундай бир гўша мавжудлигини маълум қилиш нораво иш эди биз учун.) Bu misolda deliren dünyâ – insoniy aqldan ozish xususiyatining mavhum narsaga ko‘chirilishi tufayli metafora yuzaga chiqqan.

Televizyon yayınlarını alamadığımız için cilgin dünyamızda te olup bittiğine dair haberleri ancak haftada bir uğrayan vapurun getirdiği gazetelerden öğreniyorduk. (Телекўрсатувларни кўриш имконимиз бўлмагани учун савдойи оламда нималар рўй берганига оид хабарларни ҳафтада бир йўқловчи вапур[□] келтирган газеталардан билиб олардик). Mazkur misolimizda ham insoniy

□ □ Вапур – буғ кучи билан ишловчи кема (тарж-н)

aqldan ozish xususiyatining mavhum narsaga ko‘chirilishi tufayli metafora yuzaga chiqqanligini ko‘rishimiz mumkin.

Bu sakin gezegenimizde, *şaraplı bir ögle yemeğinden sonra hamakta içimiz geçmek üzereyken yarı kapalı gözlerimizle okuduğumuz haberler, öteki gezegendeki çılgınlığın artmakta olduğunu gösteriyordu.* (Сокин сайёрамизда шаробли тушликдан сўнг тўр беланчакда мудраб, ним юмуқ кўзлар билан ўқиган янгликларимиз бошқа сайёрада телбаворлик авжга чиқаётганини кўрсатарди). Ushbu misolda orolning sayyora deb nomlanishi tufayli nom kochishi orqali metafora yuzaga chiqqanini ko‘ramiz.

Meğer yanılıyormuşum. Ayni bir gezegen değil, -çılgınlığın tam göbeğindeki bir adaymışız. (Аммо янглишибмиз. Ўзга бир сайёра эмас, телбаликнинг нақ «киндиги»даги орол эканмиз.) Mazkur misolda bir necha metaforaga duch kelamiz. Gapda nom ko‘chish orqali metaforalar kelib chiqqanligini guvohi bo‘lamiz.

7 Numara diye anılır. 7-numara, adadaki ilk evlerden biridir. Ulu ağaçların gölgeli bir tünel oluşturduğu toprak yolun baslarındadır. (7-рақамли уй оролдаги ilk хонадонлардан бири бўлиб, у азим ва серсоя дарахтлар «түннель» ҳосил қилган тупроқ йўлнинг бошида жойлашган). Bu misolda holatning o‘xshatilishi metaforani yuzaga keltirgan.

Meğer-ne değerli kavramlarmış bunlar. O dingin hayatlarımız için ne kadar gerekiymiş. Bu şatırları yazarken o eski günleri anıyor, yüreğim kanayarak yitirdiğimiz cennete ağıt yakmak istiyorum. (Магарам, нақадар қадрли тушунчалар экан булар. Ўша осуда ҳаётимиз учун қанчалар керак экан. Ушбу сатрларни ёзар эканман, ўтган кунларни эсладим. Маҳв этган жаннатимиз ҳақида юрагим илвираб марсия битишини устадим.) Ushbu keltirilgan misolda harakat va nomning ko‘chishi natijasida metafora kelib chiqqanini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, yüreği kanamak –yuragi qon bo‘lmoq iborasi nafaqat turk tilida balki o‘zbek tilida uchraydigan faol frazeologik ibora ekanligini aytib

o'tishimiz kerak. **Yuragi qon bo'lmoq** 1. Diltang bo'lmoq, ziq bo'lmoq. **Varianti:** yurak-bag'ri qon bo'lmoq; bag'ri qon bo'lmoq; yurak-bag'ri xun bo'lmoq; bag'ri xun bo'lmoq; qon bo'lmoq. **Ma'nodoshi:** yuragi siqilmoq. 2. Ruhan azoblanmoq. **Varianti:** yurak-bag'ri qon bo'lmoq yurak-bag'ri xun bo'lmoq (eskirgan); yuragi xun bo'lmoq (eskirgan) bag'ri xun bo'lmoq (eskirgan); qon bo'lmoq. **Ma'nodoshi:** yuragi ezilmoq.¹²

Akşam güzel, hava yumuşak, denizden esip yüzümüzü yalayan serinletici ve minik sû zerrecikleri getiren- rüzgâr pek hoştu. (Oqshom go'zal, havo mayin, dengizdan esayotgan mayda suv tomchilarini olib keluvchi shamol juda yoqimli edi.) Yuqoridagi parchada holatning o'xshatilishi metaforani hosil qilgan.

“Aralarına nefret tohumları ekilen etnik, dinî ne kadar grup varsa, bunların durmadan birbirini öldürdüğünü, kan davasının giderek azgınlaştığını da biliyorsun!” (“Sen ham bilasanki, etnik va diniy guruhlar borki, ular orasida nafrat urug'lari ekilgan, ular bir-birini o'ldirmoqda va qon adovati tobora keskinlashib bormoqda!”) Ushbu parchada nom ko'chish narsa doirasida sodir bo'lib, metafora hodisasini yuzaga keltirgan. O'zbek tilida ham bu kabi metafora keng qo'llaniladi. Misol tariqasida quyidagi parchani keltiramiz: “Qur'oni karimning oliy axloqiy amr-farmonlarini anglab yetgan va zimmasiga olgan har bir kishi odamlar qalbiga tartibsizlik, dushmanlik va nafrat urug'larini sochadigan kimsalarning xatti-harakatlarini hech qachon qo'llab-quvvatlamaydi.”¹³

Yolun çiplak haline bir türlü alışamamıştık, her gelip gittiğimizde -ki bu, günde en az üç kez oluyordu— kendimizi kafası yeni usturaya vurulmuş ve bu dazlaklığa alışamamış bir insan gibi hissediyorduk... Güneş olanca hışmıyla tepemizdeydi. (Yo'lning yalang'och holatiga ko'nika olmasdik, har gal kelib-ketganimizda – bu kuniga kamida uch marta bo'lardi – o'zimizni endigina ustara urgan, ko'nika olmayotgan odamdek his qilardik. Bu kallikka...Quyosh butun

12 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: 1978.

13 Н. Yahyo. Islom terrorini la'natlaydi. – Toshkent: Mutarjim. 2003

g'azabi bilan tepamizda edi). Keltirilgan ushbu parchada insonga xos g'azablanish tuyg'usi quyoshga ko'chirilgani natijasida metafora yuzaga kelganiga guvoh bo'lamiz.

*Biraz önce büyük bir korkuya kapılmış olan Başkan iyice sinirlendi ve “Beyefendi, beyefendi!” dedi, “Sizin amacınız ,ne? Böyle bir ciddi güvenlik soruşturmasını **hangi çıkmaz sokağa** Saptırmak niyetindesiniz? (Hozirgina qattiq qo'rqib ketgan prezident juda g'azablanib: “Janob, janob!” “Maqsadingiz nima, xavfsizlik bo'yicha bunday jiddiy tergovni qaysi **boshi berk ko'chaga** burish niyatidasiz?). Bu badiiy parchada holatni o'xshatish orqali metafora hosil bo'lgani ko'rinadi. Chorasiz holatning boshi berk ko'chaga o'xshatilishi ma'no ko'chimini yuzaga keltirgan.*

*O gunlerde **kafamı patlayacak** bın bır plan kurdum. (O'sha kunlarda **xayolimdan chiqmaydigan** ming bir rejalar tuzdim). Bu gapda **kafamı patlayacak** birikmasini kallam portlaguday deb tarjima qilish lozim bo'ladi. Bu o'rinda metafora holatga o'xshatish orqali yuzaga chiqqan. Shuni aytib o'tish lozimki, tarjimonning o'ziga xos uslubi bu tarjimada o'z aksini topgan. Shu o'rinda, *boshim yorilay deyapti* kabi ibora o'zbek tilining so'zlashuv uslubida faol qo'llanishini aytib o'tishni joiz deb bildik.*

*'Başkan'in sağında 1 Numara, solunda, eşi oturuyordu; Diğer komite üyeleri-- bu ârada **suratı iyice asılmış olan** Yazar da- masanın başında yerlerini almışlardı; (“Prezidentning o'ng tomonida 1-raqam, chap tomonida rafiqasi o'tirgan edi; Qo'mitaning boshqa a'zolari - Yozuvchining o'zi esa juda xira yuzli - stol boshida o'z o'rnini egallashdi). Ushbu parchada holatni o'xshatish orqali metafora yuzaga kelganini ko'rishimiz mumkin.*

*Bunca yıldır yalınayak **başıkabak** dolaşan adam, artık ütülü beyaz pantolonlar ve tiril tiril gömlekler giymeye başlamıştı. (Shu yillar davomida yalangoyoq , tepakal yurgan odam endi dazmollangan oppoq shim, egnida yorqin*

ko 'ylak kiygan edi.) Mazkur parchada sochi yoq, quyoshda yaltirab turadigan boshni qovoqqa o'xshatish orqali metafora hosil bo'lganiga guvoh bo'lamiz.

Ben zaten böyle toplum önünde büyük jestler yapan insanlar gördüğüm zaman onların yerine kendim utanır ve iyice küçülüp yok olma isteğine kapılırım. (Odamlarning xalq oldida shunday katta imo-ishoralar qilayotganini ko'rganimda, ularning o'rniga o'zim uyalib, kichrayib, g'oyib bo'lgim keladi.) Ushbu misolda uyalish va o'sha yerdan g'oyib bo'lish istagi tufayli mazkur metafora kelib chiqqan. O'zbek tilida esa bu kabi iboralarning turli variantlarini uchratishimiz mumkin:

Yer yorlmadi, yerga kirib ketmaslik. Q. yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik.

Yer yorilmadi, yerga kirib ketsa (...) Q. yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik.

Yer yorilmadiki, kirib yo'qolsa (...) Q. yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik.

Yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik kim. Nomus qilganidan o'zini qayoqqa olib qochishni bilmaslik. Varianti yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik.

Bechoralar shuncha o'sal bo'lishdi-ki, yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketishmadi.

M.Ismoilij . Farg'ona tong otguncha. ¹⁴

ZEYNEP: - Özgürlüğe uçarken hayatıda ilk kez kanat çırpmış bir güvercini düştüğü için kim suçlayabilirdi ki? Kimse. Düşeceğini bilse ne dalından ayrılırdı, ne hayatın verdiği kanatları bir kez olsun çırpardı. Hiçbirimiz, hiç kimse seçmediği bir hayat yüzünden asla yargılanmamalı.¹⁵ (Зейнеб: Хаётида илк бора қанот қоқаётган қуш йиқилса, бунинг учун уни ким айблайди. Хеч ким. Агар қуш йиқилишини билганида бутоққа қўнармиди? Унга панд берган қанотларини қоқармиди? Хеч ким ҳеч қачон бировнинг ҳаётини муҳокама қилиб ҳукм ўқишига ҳаққи йўқ.) Bu misolda to'liq bir parchani metafora deb olishimizga, yoshlik paytida adashgan, hayotiy tajribasizligi tufayli xatolarga yo'l qoygan ayolning o'z boshidan kechirganini ilk qanot qoqayotgan polaponga o'xshatishini sabab qilib ko'rsatishimizga asos bo'ladi.

14 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: 1978. -83-б.

15 Ağlama ane. Turk kinoseriali. Matn serial tarjimonidan olindi.

SALIH: - Hayatta dersten başka şeyler de var, kaçırmamak lazım.

ZEYNEP: - Çek elini. Senin için öyle olduğuna eminim ama biz burslular ve agzında gümüş kaşıkla doğmayanlar için yok maalesef. Şimdi izin verirsən.

Салиҳ: Ҳаётда дарсдан бошқа нарсалар ҳам бор. Ёшлигингда ўйнаб қолсанг-чи!¹⁶

(Зейнеб:Қўлингни текқизма! Сен шунақа фикрлайсан. Аммо биз давлат бюджетида ўқийдиганлар, огзида қумуш қошиғи билан туғилмаганлар учун, афсуски, бунақа эмас. Ҳозир эса, балки рухсат берарсан...) Yuqoridagi parchada qizning badavlat oiladan emasligini tushuntirish uchun bunday o'xshatish qilgani metaforani hosil qilgan. Badavlat xonadon egalari qumush qoshiqlarda ovqatlanishi, o'rtahol oilalarda esa kumush qoshiqning yo'qligi bu misolda o'xshatish orqali ma'no ko'chimini hosil qilganini ko'rishimiz mumkin.

ALEV: - Sus sus.

DAMLA: - Susmayacađım susmayacađım. 18'inde genç bir kız bu, annem benim deyince kucacağına koşacağını mı sanıyorsun? Dünyasını yıkmaktan başka ne geçecek eline?

Дамла:Жим бўлмайман.У эндигина 18 ёшга кирди.Онанг менман десангиз , бағрингизга ўзини отади, деб ўйлаяпсизми? Ҳаётини остин ўстўн қилишдан бошқа нимага ҳам эришардингиз?

Ushbu keltirilgan parchada Dünyasını yıkmak- hayotini buzmoq deb tarjima qilinadi. Yoki hayotini ostin-ustun qilmoq deb ham o'Bu yerda 18 yildan so'ng qizning hayotiga kirib kelmoqchi bo'lgan onani qaytarish, buni uning hayotini izdan chiqarishiga o'xshatish qilish orqali metafora kelib chiqqan.

DAMLA: - Allah'ım ne oluyor böyle, şu halime bak kaçacak yerim kalmamış, ben neler düşünüyorum. Kalbimi toplamam lazım, düşünme bunları Damla, düşünme bunları.

¹⁶ Ağlama anne. Turk kinoseriالي. Matn serial tarjimonidan olindi.

ADNAN: - Her tarafim karanlık, her tarafim ormanla çevrili. Bir ışık mutlaka olmalı, küçük de olsa karanlığın içinden sızacak bir ışık, beni yeniden aydınlığa kavuşturacak.¹⁷

(Дамла: Эй Худойим, менга нима бўляпти? Аҳволимга қара! Ўзимни қўярга жой тополмаянман, ҳозир шуларни ўйлайдиган аҳволдаманми? Ақлу ҳушимни йиғиб олишим зарур. Туйғуларга берилма, Дамла! Ўйлама ҳам!

Аднан: Ҳаётим зулмат ичра қоронғуликда, баланд деворлар билан ўралган. Чиқиш учун бирор йўл тополмаянман. Зулматдан қутулиш учун озгина бўлса-да нур излаянман. Ёрқин келажакка олиб чиқувчи нурли йўл.)

Mazkur keltirilgan parchada karanlık-zulmat, hayotida duch kelgan mashaqqatlarga chorasizlikning zulmatga o'xshatilishi, ormanla çevrili-qalin o'rmon ichida qolish, chora topolmaslik, ışık-nur esa o'sha mashaqqatlarda chora topish metafora orqali ma'no ko'chimini hosil qilgan .

Kibar sözlerle ifade edilse bile herkese, bu arazinin kendilerine ait olmadığı ye her- an-kanun zoruyla oradan atilabilecekleri belirtilmiş oluyordu! Yani once cehennem gösterilmişti, şimdi ise sıra cenneti göstermeye gelmişti.

(Xatto odobli so'zlar bilan ham bu yer ularniki emasligi va ularni istalgan vaqtda qonun kuchi bilan uloqtirib yuborish mumkinligi hammaga ayon bo'ldi! Boshqacha aytganda, avval do'zax ko'rsatilgan bo'lsa, endi jannatni ko'rsatish vaqti kelgandi). Bu parchada orolda yashovchilarning hayoti do'zax va jannatga o'xshatilishi natijasida nom ko'chish asosida metafora hosil qilingan.

Dünya turizmin altın çağını yaşıyor- Her yıl yüz milyonlarca turist sıcak denizlere, mavi koylara sahip güzelim adalara akıyor.

(Dunyo turizmining oltin davrini boshdan kechirmoqda. Har yili yuz millionlab sayyohlar iliq dengiz va moviy qo'ltiqlarga ega go'zal orollarga oqib kelishadi.) Bu parchada turizmining oltin davri deganda turizm g'ozal, eng rivojlangan davrini surmoqda degan ma'no anglashilib turadi.

17 Ağlama anne. Turk kinoseriالي. Matn serial tarjimonidan olindi

*Hemen yarin ölkemizin ve dünyanın en büyük şirketleri gelip -bu **cennet koylara** beş yıldızlı Oteller, lüks kumarhaneler, diskolar, eğlence merkezleri çapmaya başlayıbilir. Bu milyarlarca dolarlardan hepiniz nasibinizi alabilirsiniz. Ama siz bu dünya **cenneti koylari** martılara terk etmişsiniz. (Ertaga mamlakatimiz va dunyoning eng yirik kompaniyalari kelib, bu **jannatmakon ko'rfazlarga** besh yulduzli mehmonxonalar, hashamatli kazinolar, diskotekalar, ko'ngilochar markazlar qurishga harakat qilishlari mumkin. Bu milliardlab dollarlardan barchangiz o'z ulushingizni olishingiz mumkin. Lekin siz bu dunyoning **jannatmakon ko'rfazlarini** chag'alaylarga tashlab qo'ydingiz.*

Yuqoridagi parchada ko'rinib turiptiki, sohillar jannatga o'xshatilishi natijasida metafora hosil bo'lgan.

*“Bugün bütün komşularımız buraya sizin-önerinizi-reddetmeye geldi ama şimdi fikir değiştirmeye başladıklarını görüyorum.. Çünkü- onları evlerinden barklarından atmakla tehdit ettiniz, sonra da zenginlik vaat ederek yüreklerine **umut tohumlari serp**tiniz.” (“Bugun hamma qo'shnilarimiz bu yerga sizning taklifingizni rad etish uchun kelishdi, lekin hozir ko'ryapman, ular fikrini o'zgartira boshlagan, chunki siz ularni uylaridan haydab yuborish bilan tahdid qilgansiz, keyin esa boylik va'da qilib qalblariga **umid urug'ini** ekdingiz). Bu parchadagi **umut tohumlari-umid urug'lari** deganda insonga umid berish, biror narsaga ishontirish –qalbiga urug' ekishga o'xshatilishi orqali metafora hosil qilinganini ko'rishimiz mumkin.*

*Bes yıldızlı-oteller denize' inip kalkan uçaklar, bir marinaya demirlemiş-Lüks yatlar, ısl ısl otel-kumar haneleri, Çevrede dolaşan,' plajda voleybol oynayan bikinili güzel vücutlu kızlar, sörfyapan delikanlılar, çeşit çeşit- lokantalar herkese iş imkânı, zenginlik...-Bunlar adalılarnın **aklını** nasıl **çelmezdi** ki...(Besh yulduzli mehmonxonalar, dengizga uchib qo'nadigan samolyotlar, marinada bog'langan hashamatli yaxtalar, yorqin mehmonxona-kazinolar, sayr qilgan, plyajda voleybol o'ynagan bikinili go'zal qizlar, serfing qilayotgan o'spirinlar, turli restoranlar hamma uchun ish imkoniyati, boylik ... –bularning bari qanday qilib bu orolliklarni*

vasvasaga solmasligi mumkin ..) Bu keltirilgan parchada **aklini çalmak- hayolini o'g'irlamoq** birikmasi o'g'irlamoq fe'lining majhul narsaga nisbatan qo'llanilishi orqali metafora hosil bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

*“Denizin dibine batmıstı; bu yüzden, göçmen kuşlar binlerce yıldır yaptıkları gibi açık denizi aşarken, ayak basacak bir yer bulamadılar. Birer birer intihar ettiler, **deniz hepsini yuttu.**”* (“U dengiz tubiga cho'kdi; shunday qilib, ko'chmanchi qushlar ming yillar davomida bo'lganidek, ochiq dengizni kesib o'tishgach, oyoq qo'yishga joy topolmadilar. Ular birin-ketin o'z joniga qasd qilishdi, **dengiz hammasini yutib yubordi**”). Bu parchada yutmoq fe'lining jonsiz narsaga –dengizga nisbatan qo'llanilganligi ma'no ko'chimini hosil qilgan.

Xulosa: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'zbek parallel matn korpusiga kiritilgan matnlarni tahlil qilar ekanmiz, yuqorida metaforaning tildagi universal hodisa ekanligi, u barcha tillarga xos birlik ekanligi, shuningdek uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasida hamda uning vazifalarida namoyon bo'lishi to'g'risida aytib o'tgan fikrimizni to'liq isbotini ko'rdik desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki fikrimiz isboti sifatida yuqorida keltirib o'tgan ko'plab misollarimiz bunga asos bo'ladi. Turklarda keltirilgan metaforalar o'zbek tilida ba'zan frazeologik ibora va birikmalar holida kelishi ham mumkinligini ko'rib turipmiz. Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir”.

Darhaqiqat, metaforalar barcha xalqlarda nafaqat til balki tafakkur va kundalik faoliyatiga ham kirib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алефиренко Н.А. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. -М: Флинта, Наука, 2010.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебник. – Москва, Academia, 2001.
3. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие – М. : Наука, 2009. – 184 с.
4. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. –Toshkent, 2019
5. Буранов Д. Сравнительная типология английского и тюркских языков. - М.: Высшая школа, 1983.
6. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya fanidan ma'ruzalar kursi. - Toshkent: 2014
7. Ömer Zülfü Livaneli. son ada.Istanbul. Remzi kitabevi. -2008.
8. Собиров А. Узбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ; этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати.Тошкент:1978.
- 10.Abduraxmonova N.Z. Fil.f.dok (DSc), O'zMU dots.O'ZBEK TILI ELEKTRON KORPUSIDA ([HTTP://UZBEKCORPUS.UZ/](http://UZBEKCORPUS.UZ/)) OG'ZAKI MATNLAR KORPUSINI YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 3 | 2022
- 11.Abduraxmonova N.Z. Fil.f.dok (DSc), O'zMU dots. O'ZBEK TILI ELEKTRON KORPUSINING ([HTTP://UZBEKCORPUS.UZ/](http://UZBEKCORPUS.UZ/)) LEKSIKOGRAFIK IMKONIYATLARI XUSUSIDA. https://www.researchgate.net/publication/356815211_O'zbek_tili_elektron_korpusining_httpuzbekcorpusuz_leksikografik_imkoniyatlari_xususida
- 12.N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.

13. Abdurakhmonova N. The bases of automatic morphological analysis for machine translation. *Izvestiya Kyrgyzskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*. 2016;2 (38):12-7.
14. Abdurakhmonova N, Tuliyeu U. Morphological analysis by finite state transducer for Uzbek-English machine translation/*Foreign Philology: Language. Literature, Education*. 2018(3):68.
15. Mengliev D, Barakhnin V, Abdurakhmonova N. Development of Intellectual Web System for Morph Analyzing of Uzbek Words. *Applied Sciences*. 2021; 11(19):9117. <https://doi.org/10.3390/app11199117>
16. Abdurakhmonova N., Tuliyeu U. and Gatiatullin A., "Linguistic functionality of Uzbek Electron Corpus: uzbekcorpus.uz," 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670043.
17. Kubedinova L. Khusainov A., Suleymanov D., Gilmullin R., Abdurakhmonova N. First Results of the TurkLang-7 Project: Creating Russian-Turkic Parallel Corpora and MT Systems. *Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020) co-located with 16th International Conference on Computational and Cognitive Linguistics (TEL 2020)*. 2020/11: 90-101

ЖАНУБИЙ ОСИЁГА ТУРКИЙ ТИЛЛАР КИРИБ КЕЛИШИНИНГ ИЛК БОСҚИЧЛАРИ ХУСУСИДА

Салимбеков Нодирбек Улугбекович

Тошкент давлат шарқшунослик

Университети тадқиқотчиси

E-mail: Salimbekovn@gmail.com

Рахматжонова Камола Абдумутал кизи

Тошкент давлат шарқшунослик университети

тадқиқотчиси, филология фанлари бўйича

фалсафа доктори (PhD)

E-mail: rakhmatjanova@mail.ru

Аннотация: Мақолада Жанубий Осиё минтақасига туркий элат тилларининг кириб келиш босқичлари хусусида сўз боради. Алптегиннинг ғуломи ва куёви бўлган Сабуктегин асос солган ғазнавийлар сулоласи билан боғлиқ тарихий фактлар асосида аниқланган таҳлиллар мазкур ҳудудга туркий тилларнинг кириб келишининг энг гуллаган даври асосан IX-XI асрга бориб тақалишини исботламоқда. Абу Райхон Беруний, Фаррухий, Унсурий, Носир Хусрав, Байҳақий каби олим-у уламолар айнан шу даврда Жанубий Осиё минтақасида ижод қилганликлари уларнинг ёзма манбаларидан кўринади. Таҳлиллар натижасида Ҳиндистонни исломлаштириш ва туркийлаштириш ғазнавийлар сулоласи билан чамбарчас боғлиқ эканлиги аниқланди.

Калит сўзлар: Ғуломлар, ғазнавийлар, пахлавий, Байҳақий, Фирдавсий, Хуросон, турк.

Аннотация: В статье рассматриваются этапы проникновения тюркских языков в регион Южной Азии. Анализ основанный на исторических фактах о династии Газневидов, основанной Сабуктегиным, рабом и зятем Алптегина, доказывает, что приток тюркских языков о регион относится к IX

и XI векам. Из их письменных источников ясно, что в этот период в регионе Южной Азии творили такие ученые, как Абу Райхон Беруни, Фаррухи, Унсури, Насир Хусрав, Байхаки. Анализ показал, исламизация и тюркизация Индии были тесно связаны и династией Газневидов.

Ключевые слова: гуламы, газневиды, язык пахлави, Байхаки, Фирдавси, Хурасан, тюрк.

Annotation: The article examines the stages of penetration of the Turkic into the region of South Asia. An analysis based on historical fact about the Ghaznavid dynasty, founded by Sabuktegin, the slave and son-in-law of Alptegin, proves that the influx of the Turkic into the region dates back to IX and XI centuries. From their written sources it is clear that during this period in the region of South Asia such scientists as Abu Raikhan Beruni, Farrukhi, Unsuri, Nasir Khusrav, Baykhaki worked. The analysis showed that the Islamization and Turkization of India were closely associated with the Ghaznavid dynasty.

Keywords: Ghulams, Ghaznavids, Pahlavi language, Baykhaki, Firdowsi, Khorasan. Turkic language.

1. КИРИШ ВА ДОЛЗАРБЛИГИ.

Бугунги кунда ўзбек тилининг мавқеъи дунё миқёсида тобора ошиб бормоқда. Бу тилга қизиқувчилар сони ортиб, ўрганувчилар кўпаймоқда. Айниқса, шарқ мамлакатлари орасида ўзбек тилида сўзлашувчилар сони ортиб бормоқда. Шу билан бир қаторда Ўзбекистонда қатор шарқ тиллари ўрганилиб, бу тиллар доирасида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Жумладан, Жанубий Осиё мамлакатлари тиллари ўрганилганда, мазкур тилнинг луғат бойлигида қадимги туркийча сўзларнинг мавжудлиги кузатилмоқда.

2. МЕТОДЛАР ВА ЎРГАНИЛГАНЛИК ДАРАЖАСИ.

Мақолада асосан тавсифий методдан фойдаланилди. Тўпланган тарихий материаллар таҳлили асосан диахрон, ўрни билан синхрон аспектда олиб борилди.

Маълумки, ҳар қандай илмий муаммонинг ўрганилиши маълум бир тарихий давр билан бевосита боғлиқ бўлади. Зеро, тадқиқ этилаётган муаммонинг моҳиятини билмай туриб, унинг ҳозирги ҳолати борасида бирор тўғри фикр билдириш амри маҳол.

Кўплаб дунё олимлари томонидан Жанубий Осиё минтақасига туркий сулоларнинг кириб келиши, бу даврда ҳудуддаги ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт тарзи ҳақида фактик асарлар ёзилган [1,6,7,8]. Тилшунослик нуқтаи назаридан қараганда, бу даврга оид ашёвий манбаларнинг деярли йўқлиги ҳамда мазкур мавзунинг илмий тадқиқот доирасида ўрганилмаганлиги бироз қийинчилик туғдиради. Танланган мавзуни лисоний жиҳатдан ёритишда айрим тадқиқотчиларнинг тарихий фактик материаллар асосида тайёрланган илмий мақолаларигагина таянишга тўғри келади [3,4,5]. Бу каби муаммоли вазиятни илмий таҳлил этиш ҳамда Жанубий Осиё минтақасига кириб келган туркий сўзларни ҳинд-орий тиллари билан бевосита синтезини аниқлаш, тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил этиш илмий ва амалий аҳамият касб этади.

3. ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Мазкур мақолада Жанубий Осиёга Марказий Осиёдаги қадимги туркий тилининг (туркий шевалар) кириб келиши илк босқичларига доир тарихий фактик материаллар лисоний жиҳатдан таҳлил этилади. Маълум бўлишича, ҳинд-орий ва туркий элатлар ва уларнинг тиллари ўртасидаги дастлабки алоқалар ғазнавийлар сулоласи даврига бориб тақалади. Ғазнавийлар давлати Хуросон, шимолий Ҳиндистон ҳамда қисман Мавороуннаҳр ва Хоразмда ҳукмронлик қилган туркий давлат бўлиб, унга Алптегиннинг ғуломи ва куёви

Сабуктегин асос солган [9]. Давлат номи мазкур салтанатнинг пойтахти Ғазна шаҳри билан боғлиқдир (ҳозирги Афғонистон). Тарихий фактларга кўра, туркий ғуломлар ўз хизматлари эвазига Хуросон ва Афғонистоннинг баъзи вилоятларини мустақил бошқариш ҳуқуқини олганлар. Бу давлатнинг энг гуллаб-яшнаган даври Маҳмуд Ғазнавий даврига тўғри келиб, у шарқдаги йирик мусулмон давлатига айланган эди. Бироқ Масъуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврида бу давлатнинг қўл остидаги ҳудудлар бирин кетин қўлдан чиқариб юборилди, натижада мазкур салтанат таназзулга юз тутди. Ғазнавийлардан сўнг мазкур ҳудудда ғурийлар ҳукмронлик қила бошлади. Бироқ назаримизда туркий шеваларнинг кириб келиши ғурийлар даврида ҳам давом этган. Негаки тарихий манбаларга кўра, ғурийларнинг келиб чиқиш ҳудудлари ҳозирги Эрон давлатига қисман тўғри келса-да, этник таркиб жиҳатидан қараганда, туркийлар ҳам бўлган.

Тарихий маълумотларга кўра, ғазнавийлар давлатида илм-фан ва маданият, айниқса адабиёт ривожланган. Маҳмуд Ғазнавийнинг она тили туркий бўлган, туркийдан ташқари у араб, форс ва ҳатто паҳлавий, яъни ўрта форс тилини ҳам яхши билган [9]. Унинг саройида кўплаб олим-у шоирлар илм билан шуғулланганлар. Абу Райҳон Беруний, Фарруҳий, Унсурий, Манучехрий, Байҳақийлар шулар жумласидандир. Шу даврга келиб Шимолий Ҳиндистон минтақасида туркийлаштириш жараёни бошланган. Хусусан, Ғазна, Балх, Нишопур, Лохур каби шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, кутубхоналар ўз фаолиятини бошлаган. Ҳинд халқлари тилига туркий сўзларнинг кўп сонларда ўзлашган даври ҳам айнан шу даврларга тўғри келади. Бироқ бу ҳақда ёзма далилларнинг йўқлиги сабабли тарихий фактларга таянган ҳолда ҳулоса қилишга тўғри келади. IX – XI асрларга таълуқли ҳинд халқлари тилида битилган адабий асарлар топилмади, бироқ сиёсий, иқтисодий ва дипломатик ёзишмалар асосан форс ва баъзан араб тилларида ёзилган. Ибн Баттута ёки ал Беруний каби саёҳатчи олимлар ўз

кундаликларини араб тилида ёзганлар. Бироқ уларнинг асарларида асосан худуднинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳолатлари батафсил баён этилганлигига қарамай, айнан тил хусусияти, тилга оид далиллар келтирилмаган. Уларнинг асарлари асосан араб тилида бўлса ҳам унда айрим форсча ва туркийча сўзлар учраши табиий. Масалага кенгроқ ёндошилганда, бу даврда ҳинд адабий аъёнлари ҳали ҳам оғзаки жанрда эди.

Кейинчалик ўзлашган туркий сўзларни ёзма адабиёт намуналарида ҳам кўриш мумкин. Айниқса, Бобурийлар дақидаги адабиётлар бунинг яқоол мисолидир. Жумладан, бобурийлар сулоласи вакилларида бири Акбаршоҳнинг топшириғи билан Абулфазл Алломийнинг «Ойиний Акбарий» асари Ҳиндистон тарихини, хусусан, XVI аср охири XVII аср бошларидаги даврни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Мазкур асарда Акбаршоҳ замонидаги турли соҳага оид мавзулар батафсил ва кенг ёритилган шу сабабли «Ойиний Акбарий» асари ҳам бобурийлар салтанатига оид муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Мазкур асарни инглиз тилига машҳур инглиз шарқшуноси Х. Блочман таржима қилган.

Манбаларга кўра, Ҳиндистонда туркий халқлар истилосидан кейин форс тилида форсийда битилган асарларда албатта ҳиндча сўзлар ҳам қўлланилган. Бу шундан дарак берадики, ҳукмрон доира вакиллари ҳиндий (еки панжобий) тилининг бирон бир шаклидан фойдалана бошлаган [8]. С.К.Чаттержийнинг фикрича, форсча сўзлар Ҳинд минтақасида қўлланилганда ўз маъносини ўзгартирган. Муҳаммад Абдул Ғани “Мўғуллар саройида форс тили ва адабиёти тарихи” номли асарида форс тилига кирган ҳиндча сўзлар ва ўз маъносини ўзгартирган форсча сўзлар рўйхатини келтиради [8].

«Ойиний Акбарий» асари форс тилида ёзилган бўлса ҳам асарда бир канча туркий сўзлар қўлланилган. Биз аниқлаган туркий сўзлар сони 22та. Хумоюннома ҳам «Ойиний Акбарий» сингари Ҳиндистонда, форс тилидаёзилгандир. Бу икки нарсадан дарак беради хумоюннома ёзилган давр

Бобур вафотидан ярим асрдан ортиқроқ вақт ўтган, Гулбаданнинг ўзи ва сарой ахли туркийни тушунса ва унда сузлашса ҳам, бироқ энди бу тилнинг мавқеи аввалгидек эмас эди. Иккинчидан, анъанага қура, асарлар форсийда битилар эди. Мана шу сабабларга қура, Ҳумоюннома форс тилида ёзилган [4]. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ўрта асрлар бошида ҳинд тиллари учун араб, форс, турк тиллари эмас, балки Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар томонидан ишлатилган шарқий Эроннинг янги форс тили манба тил бўлган деган, концепция муҳим аҳамиятга эга [10]. Ҳукмдорларнинг она тили туркий тили бўлишига қарамай, амалда форс тили сарой тили асосий сўзлашув тили бўлган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ҳиндшунос олим С.К.Чаттержининг фикрича, бундай ўзлашмалар “шарқий туркий” ёки “чиғатой шеваси” тарзида келтирилади. Бироқ тарихий тадқиқотларга асосан келтирилган икки хил таҳмин ҳам муносиб атама эмасдек туюлади. Маълумки, шарқий туркий атамаси уйғур тилига нисбатан ишлатилиб, ундан асосан Хитойнинг Шинжон шимолида фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан бу тилнинг шимолий Ҳиндистон тилларига ва ҳинд халқи шеваларига таъсир этиши эҳтимолдан жуда ҳам йироқ. “Чиғатой” атамасининг ҳам ишлатилишидаги айрим тушунмовчиликка сабаблар мавжуд. Жумладан, сўз юритилаётган даврда чиғатой тили адабий ёзма тил эди холос. У сўзлашув тили бўлмаган, бу тилда фақат бадиий асарлар, шеърлар битилган. Қолаверса, “чиғатой тили” атамаси билан боғлиқ олимларнинг баҳс-мунозарасига сабаб бўлган турли фаразлар ҳам мавжуд.

Ҳиндистонда қадимги даврдан бошлаб бобурийлар сулоласининг охири, яъни XIX аср ўрталаригача туркий халқлар билан ҳинд халқи ўртасида турли соҳаларда ўзаро муносабатлар давом этган ва бунинг натижасида туркий тил ҳинд тилларига таъсир қилган. Платсининг луғатида турли соҳага оид 80 га яқин туркий сўз қайд этилган. Масалан, *кўшин*, *яроқ*, *соқчи*, *қайчи*, *қўрчи*, *ота*,

она ва бошқалар [11].

Ўша даврдаги хукмдорларнинг она тилиси ўзбек, яъни туркий тил булса ҳам, расмий тил сифатида форс тили истеъмолда булган. Лекин Захириддин Мухаммад Бобур "Бобурнома"ни туркийда ёзган булса-да, хиндча сузларни ҳам кўллаган. Қадимги тил давридан бошлаб Бобурийлар сулоласининг охирлари, яъни XIX асрнинг урталаригача туркий халклар билан хинд халки ўртасида турли сохаларда узаро муносабатлар давом этган ва бунинг натижасида туркий тил хиндларнинг тилига таъсир килган.

Қолаверса, тўпланган ашёвий манбаларга кўра, хинд-орий тилларига туркий тиллар асосан оғзаки тарзда ўзлашган, деган фаразга келиш ўринлидир. Масалан, करावल Т. qarawal 'қоровул', खजंची А. xizana + Т. -chi 'хазиначи', कैची ms. qeinchī 'қайчи', कोरमा qorma 'қовурма' (овқат номи) ва бошқалар.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, узлашган туркий сузларнинг имлосини хар доим ҳам тугри деб булмайди. Масалан: Qarawal, Bitakchi, Parwanchi, Sayurghal. Келтирилган сузлардан Qarawal, Bitakchi нинг имлоси мос равишла Qaravul ва Bitikchi бўлиши керак. Ушбу имлони лугатлар тасдиқлайди. Мазкур сузлариинг имлосидаги хатонинг сабаби, бизнинг фикримизча, араб имлосида ёзилган туркийча сузларнинг Parwanchi ва Sayurghal сузларининг асл шакллари Parvanachi ва Suyurg'al будиши керак. Бу ердаги имло хатода араб ёзувидаи ташкари, мазкур сузлар хийдчалашган, хиндларнинг талаффузига мослашгандир.

Кўринадики, мазкур ашёвий мисоллар муайян фонетик ўзгариш билан ўзлашган. Бу эса сўзларни оғзаки тарзда ўзлашган, деган фаразни исботлайди. Бироқ бу ҳақда илмий ёзма илмий исботланган манбалар учрамаса ҳам фонетик ўзгаришлар мазкур фаразни тўғри эканлиги кўрсатади.

4. ХУЛОСАЛАР

Жанубий Осиё ва Марказий Осиё алоқалари қадимги 3 минг йилликка бориб тақалиши тарихий манбалардан маълум. Кейинчалик асли келиб чиқиши туркий ҳисобланган элатлар маълум сабабларга кўра Жанубий Осиё минтақасида яшаганлар. Бу эса иқтисодий, сиёсий алмашинув билан бир қаторда маданият соҳасига ҳам катта таъсир кўрсатган. Айниқса, туркий халқларнинг минтақада яшаши, уларнинг турмуш тарзи минтақадаги тилга бевосита таъсир қилгани яққол сезилади. Жумладан, туркий сулолалардан бири ғазнавийлар даврида Ҳиндистон ҳудудларида кенг миқёсда туркийлаштириш гуллаб-яшнаган. Тадқиқий манбалар асосида ҳинд-орий тилларига кўп сонли туркий сўзлар асосан оғзаки тарзда ҳинд-орий тилларига ўзлашиши айнан шу даврга тўғри келиши аниқланди.

Тадқиқотдан аниқланган туркий сўзлар миқдор жиҳатидан замонавий ҳинд-орий тилларида бошқа тиллардан ўзлашган сўзларга қараганда кам бўлса-да, бироқ уларни кундалик оғзаки нутқда кўп учратиш мумкин. Қолаверса, бу сўзлар ҳинд-орий тиллари билан боғлиқ луғатларда ҳам учрайди. Шу билан бирга ўзлашган туркий сўзлардан ҳинд-орий тиллари конун қоидалари асосида янги лексикаларнинг кўпаяётгани ҳам мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг муҳим ва долзарб эканлигини кўрсатади.

Бундан ташқари танланган шарқ тилини ўрганиш жараёнида уни ўз она тили билан таққослаш, улардаги ўзаро яқин ва ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларини кузатиш нафақат тилшунослик, балки тарихшунослик, маданиятшунослик билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Тарихий фактлар тилшуносликдаги айрим долзарб саволларга жавоб бўла олиши тадқиқот жараёнида кўрилди.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Абу-л фазл Байхакий История Маъсуда (1039-41) Т., 1969
2. Agnieszka Kuczkiewicz-Fras (Krakow) Turkic in India and its elements in Hindi – Studia turcologia cracoviensia – 8, 2001
3. Беруний Ҳиндистон (Танланган асарлар 2-жилд) Т., 1965
4. Иброхимов А. "Хумоюннома" нинг лексикаси хусусида Т., 2010
5. Ismail K. Poonawala Turks in the Indian Subcontinent, Central and west Asia, 2017
6. John T. Platts, A dictionary of Urdu, classical Hindi, and English, Hertford, 1911, I-II volumes
7. Эрол Гунгур Тарихда туркий давлатлар, Т., 2003
8. Thomas R. Trautmann India, New York, 2011
9. Синха Л.К., Ванерджи А.Ч. История Индии, М., 1954.
10. Chatterji S.K. Indo-Aryan and Hindi, Calcutta, 1969
11. Шаматов А.Н. Очерки исторической лексикологии хинди и урду XV-начала XVII вв. "Мусулманская " лексика и южный хиндустани Т., 1990. с. 67
12. Qomus.info

ÖZBEKÇE VE TÜRKÇE KONUŞMA FİİLLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ

Mutalov Davron

“Oriental university” öğretmeni,
mutalzoda@gmail.com

Annotation: In the scientific article I have given, we are talking about verbs of speech (comparative) in Uzbek and Turkish languages.

Recently, Turkey Turkish is taught as the main or second foreign language in many universities in Uzbekistan. This requires a comparative study of Turkish and Uzbek languages.

I have chosen the above topic for in-depth study because until now no researcher in Uzbekistan has studied Turkish and Uzbek speech verbs (comparative).

Keywords: Philology, comparative grammar, Turkish language, verbs of speech.

Аннотация: В приведенной мной научной статье речь идет о глаголах речи (сравнительной) в узбекском и турецком языках.

В последнее время в Турции турецкий язык преподается как основной или второй иностранный язык во многих вузах Узбекистана. Для этого необходимо сравнительное изучение турецкого и узбекского языков.

Вышеупомянутую тему я выбрал для углубленного изучения потому, что до сих пор ни один исследователь в Узбекистане не изучал глаголы турецкой и узбекской речи (сравнительные).

Ключевые слова: филология, сравнительная грамматика, турецкий язык, глаголы речи.

Araştırma Yöntemleri. Özbekçe ve Türk dillerinde konuşma fiillerinin incelenmesi esas olarak karşılaştırmalı ve bileşen analizi yöntemine dayanmaktadır. Dilbilimsel analizler senkronize olarak, gerekirse artzamanlı olarak gerçekleştirilir. Bu bağlamda, Özbek dilbilimcilerinden A. Gulamov, A.Khojiev, I.Kuchkartoev, H.Nematov, R.Rasulov, S. Dmitriev, I. A.Baskakov, A.N.Kononov, A.M. Shcherbak, N.Gadjieva, E.R.Tenishev, Türk bilim adamları M.Ergin, T.Tekin, Z.Korkmaz, A. Cafaroglu, A.B.Erjilasun kullanıldı. Araştırma kaynakları Açıklayıcı sözlükler, özellikle Özbek ve Türk dillerinin açıklayıcı, karşılaştırmalı ve etimolojik sözlükleri temel araştırma kaynakları olarak kullanılmıştır. Özbekçe ve Türk dillerinde güncel sanat eserleri, süreli yayınlar ve çevrimiçi materyaller de önemli araştırma kaynaklarıdır. Araştırmanın bilimsel yeniliği Bu çalışmada aşağıdaki bilimsel yenilikler elde edildi: - Özbekçe ve Türk dillerindeki konuşma fiilleri ilk kez karşılaştırmalı olarak çalışıldı; - Özbekçe ve Türk dillerindeki konuşma fiillerinin sözlüksel-anlamsal özellikleri sistemik sözlükbilim açısından incelenmiş; - Bu fiillerin her iki dildeki genel ve özel anlamları, alternatif sözcük varyantları tanımlanmıştır; - Geçen yüzyılda bu ilgili dillerin gelişimi sırasında ortaya çıkan anlamsal-işlevsel farklılıklar, konuşma fiilleri örneğinde gerçekleştirildi; - Özbekçe ve Türk dillerindeki konuşma fiillerinin anlamları açıklanır, sözdizimsel döngüleri belirlenir;

Araştırmanın teorik ve pratik önemi. Özbekçe ve Türkçe konuşma fiillerinin anlamsal kapsamını inceleyerek elde edilen sonuçlar, Türk dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisini zenginleştirmeye, Türkolojide sistematik bir yaklaşım temelinde sözcükbirimleri çalışma yönteminin tanıtılmasına hizmet etmektedir. Konuşma fiillerinin anlamsal alan olanaklarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Özbekçe ve Türk dillerinin genel ve belirli özelliklerini daha doğru bir şekilde tanımlamayı mümkün kılmıştır. Araştırma sırasında toplanan olgusal materyaller, iki dilli sözlüklerin, Özbekçe ve Türk dillerinin açıklamalı sözlüklerinin derlenmesinde, çeviride, ders kitaplarının oluşturulmasında etkin bir şekilde

kullanılabilir. Araştırma materyalleri ve bilimsel sonuçlar, Özbekistan Ulusal Üniversitesi'nde ve Taşkent Devlet Doğu Çalışmaları Üniversitesi'nde Türkçe okuyan öğrencilere Türk dillerinin karşılaştırmalı analizini açıklamak için de kullanılabilir.

1920'lerden bu yana köklü sosyo-ekonomik değişikliklerin bir sonucu olarak, çoğu Türk dilinin gelişiminde önemli değişiklikler başladı. Neredeyse bir asırdır, Türkçe konuşan halkların dili ve kültürü o kadar önemli değişikliklere uğramıştır ki, bazı diller, diğer sistemlerdeki dillerin etkisi altında bağımsız edebi diller olarak ortaya çıkmıştır. "Herhangi bir dilin gelişiminin en değişken, hızlı hareket eden parçası onun sözlüğü" olduğundan, bu alanı dilbilimde incelemek de önemlidir. Çünkü dilbilimde karşılaştırmalı sözlük bilimine adanmış çok az çalışma vardır. Türk dilleri sözlüğünün karşılaştırmalı çalışmasının bir sonucu olarak, bu dillerin gelişim ve etkileşim özelliklerinin analizi modern Türkolojinin güncel konularından biridir. Doğal olarak, tüm Türk dillerindeki kelimelerin tüm anlamlarını tam olarak ortaya koyan açıklayıcı ve çeviri sözlüklerin eksikliği, kapsamlı tarihsel-etimolojik sözlüklerin eksikliği, belirli bir Türk dilinin tarihsel sözlükbiliminin olmaması, karşılaştırmalı bir yoruma ve analize izin vermez. sözlüğün. Karşılaştırmalı tarihsel sözlük araştırmasının etkinliği, binlerce ve daha fazla sözcük biriminin araştırılmasını, yüzlerce varyantın karşılaştırılmasını gerektirir. Türk dilleri akrabalık sorununun olumlu çözümünün, bu gruptaki dillerin karşılaştırmalı çalışma sorunlarını nispeten kolaylaştırdığını belirtmek gerekir. Türk dilleri arasındaki sözcüksel ve anlamsal farklılıklar, fonetik ve dilbilgisel olanlardan daha belirgindir. Sonuçta, bu diller tek bir çekirdekten gelseler de, temsilcileri farklı coğrafi, sosyo-ekonomik ve tarihsel koşullarda yaşadılar. Dil, halk tarihinin yaşayan bir hazinesi olarak düşünüldüğünde, her şeyden önce, insanların hayatındaki tüm değişiklikleri doğrudan yansıtan bir sözlüğü ifade eder. Son yıllarda, Ferdinand de Saussure tarafından kurulan Özbek dilbilimindeki bir dizi çalışma, sistem dilbiliminin, özellikle de sistemik sözlükbiliminin yöntem ve analiz yolları

aracılığıyla sözcük birimlerinin ve bunların fenomenlerinin analizine adanmıştır. Bu çalışmaların çoğunun, karmaşık sözcük birimleri olarak kabul edilen bir fiil grubuna ait kelimelerin anlambilimi, sözcüksel-anlamsal değer alanları, sözdizimsel daire gibi sistem yaklaşımının özelliklerini derinlemesine incelediğini belirtmek önemlidir. Bu tür analiz yöntemleri Türkolojide Tatar, Türkçe ve Kazak dilleri örneğinde kullanılmıştır. Karşılaştırmalı-tarihsel yöntem temelinde iki veya daha fazla Türk dilinin sözcük birimlerinin incelenmesine adanmış bilimsel araştırmaların çoğu, geleneksel dilbilime özgü analiz yöntemlerine dayanmaktadır. Özellikle, Özbekçe ve Türk dillerinin sözlük ve gramerinin karşılaştırmalı yorumu üzerine yapılan bazı çalışmalar istisna değildir. Örneğin Türk dillerinin söz dizimi çalışmasında Özbekçe ve Türk dilleri hakkında bazı bilgilerin verildiği görülmektedir. Kaare Gryonbek'in 1936'da yazdığı "Türk Dilinin Grameri" adlı kitabı, Türk dillerinin materyallerine ve lehçelerine dayanmaktadır ve kelime gruplarının, deyimlerin ve basit konuşmanın bazı özelliklerinin genel olarak incelenmesine ayrılmıştır.

Genel olarak, Kaare Gryonbeck'in "özne" ve "nesne" terimlerinin Türk dilleri için fazla göreceli olduğu görüşü, cümle yapısının dayandığı fikrine dayanan Türk dillerinin bir belirleyiciler ve tanımlar grubu olduğu teorisine yol açar. kelime grupları üzerinde.

A.N. Nurmakhanova'nın Özbek, Karakalpak ve Kazak dilleri temelinde basit cümle türlerinin incelenmesine ilişkin monografisi, aynı dildeki cümlelerin gramer ve tonlama özelliklerinin incelenmesine odaklanmaktadır. N.K. Dmitriev'in makalelerinin geniş bir çalışması, Türkmen, Çuvaş, Gagauzca, Balkarca, Azerice, Başkurt, Türk, Kırım Tatarcası ve Kumuk dillerinin bazı sözcüksel, morfolojik ve sözdizimsel özelliklerine odaklanmaktadır. B.A. Serebrennikov, N.Z. Türk dillerinde sesler, gramer biçimleri ve sözdizimsel birimleri incelerken, Tadjieva doğrudan basit konuşmanın tarihsel gelişimine odaklanıyor. Özbek ve Türk dillerinin sözcüksel-anlamsal, morfolojik, sözdizimsel doğasını incelemeyi

amaçlayan bir dizi tezin savunulduğu unutulmamalıdır. Bu yöndeki ilk bilimsel çalışma Sh.Usmanova tarafından gerçekleştirildi. "Özbekçe ve Türk dillerinde somatik anlatım" konulu tezinde bu iki dildeki ifade birimlerinin anlambilimsel ve sözdizimsel yapılarındaki benzerlikler ve farklılıklar, tipolojik özellikler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Z. Siddikov'un "Özbekçe ve Türk dillerinde görsel sözlüklerin anlambilim" bilimsel çalışması, bakma, bakma ve bunların

Türkçe'deki alternatiflerinin iki dilli ifadelerini analiz eder. Z. Khudoiberganova'nın araştırması, Özbekçe ve Türkçe'deki geçmiş zaman fiillerinin paradigmasının karşılaştırmalı bir çalışmasına adanmış olsa da, araştırmacı aynı zamanda fiillerin bazı anlamsal özelliklerine de ışık tutmaya çalıştı. Karşılaştırılabilir dillerdeki geçmiş zaman fiilleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu durumda, paradigmatic, sözdizimsel özelliklerin genelliği ve özgüllüğü, basit ve karmaşık eklerin metodolojik uygulaması, her iki dilde geçmiş zaman formlarını oluşturan belirlendi. Z. Khudoiberdieva'nın doktora tezi ve tez temelli monografileri, Özbekçe ve Türkçe'deki basit cümlelerin yapısal ve işlevsel özelliklerini araştırıyor. Özellikle, akademisyenin 2004 yılında yayınlanan monografisi, Özbekçe ve Türk dillerinin birincil ve ikincil kısımlarının ifadelerindeki ortak yönleri ve farklılıkları tanımlar. J.K. Shabanov'un tezinde, Özbekçe ve Türk dillerindeki aktif eylem semantik sözlükleri karşılaştırmalı olarak çalışılmış ve ilk kez bunların sözcüksel-anlamsal özellikleri sistemik sözlükbilim açısından incelenmiştir. Sözdizimsel ortamda bu fiillerin seslendirilmesindeki oranlar ve eşitsizlikler, anlamsal-işlevsel farklılıklar ortaya çıkar. Çalışma ayrıca, bu fiillerin aracı ve yerel değerlerinin ifade yöntemlerini ve bu değerleri gerçekleştirme araçlarını tanımladı.

M.Abdurahmanova'nın tezi, Özbekçe ve Türk dillerindeki at kategorilerinin karşılaştırmalı bir yorumunu veriyor. İçinde, Özbek atının mülkiyet, anlaşma, çoğul kategorilerinin Türkçe alternatifleri ve farklılıkları, zengin olgusal materyaller temelinde incelenmiştir. Türk bilim adamları, Özbekçe ve Türk dillerinin bazı

özelliklerini karşılaştırmak için bilimsel araştırmalar da yaptılar. M. Chetin'in araştırması, modern Özbekçe ve Türkçe'deki isim ve fiil cümlelerine, sözdizimsel türetilmesine ve konuşmadaki oluşumuna karşılaştırmalı bir genel bakış sağlar. Türk dilbilimci Ertuğrul Yemen, Özbekçe ve Türk dillerinin karşılaştırmalı sözdizimi konularını bir monografda inceledi. Dilbilimci, monografisinde, nesnellik kriterine dayanarak, her şeyden önce, her iki dildeki sözdizimsel kavram, olayların tanımı ve sınıflandırılması hakkındaki genel fikirleri derin ve tutarlı bir şekilde ifade eder. Kitabın dikkat çekici yönlerinden biri, dilbilimcinin ortak sözdizimsel kavramları, fenomenleri ve benzerlikleri ve karşılaştırılabilir dillerdeki çalışma, tanım ve sınıflandırma düzeyindeki farklılıkları belirlemeye odaklanmasıdır. Özellikle E. Yaman, Türk dilbiliminde konuşmanın sınıflandırılmasıyla ilgili farklı, çelişkili tutum ve görüşlere atıfta bulunur. Bunda M. Ergin, T.

Banguoğlu, K. Bilgelil, V. Xatiboğlu, X, Dizdaroğlu, T.N. Genjan, N.Ediskun, L. Karahan gibi ünlü dilbilimcilerin konuşma sınıflandırmaları hakkında bilgi verir. E. .. Yemen kitabında, Türk dilbiliminde var olan çeşitli fikir ve görüşlerin çelişkili olduğunu, çelişkilerinden dolayı tek bir ortak yaklaşımın kurulmadığını savunuyor. Ergin'in ve bazı durumlarda Leyla Karahan'ın fikirlerine güvendiğini savunuyor. Özbek dilbilimindeki konuşma sınıflandırmalarına atıfta bulunmak, Özbekçe ve Türk dillerindeki konuşma sınıflandırmaları arasındaki farklılıkları sıralamak yeterlidir.

Öyle görünüyor ki, dilbilimde Özbek ve Türk dillerinin bazı sözcüksel-anlambilimsel, morfolojik ve sözdizimsel özelliklerinin incelenmesine adanmış tutarlı bir çalışma var. Bununla birlikte, tezimizde çalışılacak olan konuşma fiilleri hakkında özel bir araştırma yapılmamıştır. Özbek dilbiliminin Rus dilbiliminin etkisiyle oluştuğu, Türk dilbiliminin Fransız dilbiliminin ilkeleri temelinde geliştiği söylenebilir. Sonuç olarak, morfolojik kategoriler, sözdizimsel birimlerin sınıflandırılması, Özbek dilbiliminden oldukça farklı olan Türk dilbilimi çalışmalarına yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. XX yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarından beri

Özbek dilinin yapısını resmi-işlevsel bir yönde inceleme yönteminin uygulandığı temelde, geleneksel Özbek dilbilimiyle ilgili mükemmel araştırmalar yaratılmıştır. Türk dilbiliminde ise bazen geleneksel dilbilimin bazı konularının derinlemesine, derinlemesine ve derinlemesine çalışmadığı görülebilir. Buna göre Özbek dilbiliminin teorik olarak Türk dil biliminin çok ilerisinde olduğu söylenebilir. Bu bağımsız araştırma tezinde Özbekçe ve Türk dillerindeki konuşma fiillerinin anlambilimi incelenmiştir. Bu nedenle, tezin 1. Bölümü, dilbilimdeki fiillerin anlamsal alanlara bölünerek incelenmesiyle ilgilenir. Aynı zamanda, Rus ve Özbek Türkologlar çalışmaları hakkında yorum yapıyor ve araştırmaları hakkında yorum yapıyorlar. Aslında, Bölüm 1'in temel amacı, tez konusuyla ilgili bir araştırma analizi sağlamaktır. (Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Yüksek Tasdik Komisyonu'nun talebi üzerine) Türk dillerinde nispeten yaygın olan ve çoğu modern Türk dillerinde aktif olarak kök kelime olarak kullanılan sözcük fiilleri vardır. Fonetik olarak özgül özellikleri ile ayırt edilen bu tür fiillerin anlambilimlerinin genelliğini ve özgüllüğünü belirlemek, anlamsal alanın özgül değerlerini, sözdizimsel ortamın olanaklarını ortaya çıkarmak ve daha sonraki gelişme yönlerini belirlemek mümkündür.

Özbek dilbiliminde birçok fiil vardır: konuşma, ruh hali, sezgi, çalışma. görsel fiiller özellikle doktora ve doktora tezlerinde incelenmiştir. Fiilleri anlamsal alanlara ayıran Avrupa, Rus, Türkoloji ve Özbek dillerinde incelenen eserlerin analizi, dilbilimde konuşma fiillerinin iki dil ölçeğinde karşılaştırılmadığını göstermektedir. Konuşma fiillerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, şunları belirlememizi sağlar: 1 - Türkçede fiillerin anlamsal sınıflandırılması yüzyılın ortalarından başlayarak, N.K.Dmitrov, E.R. fiillerinin anlamsal alanı. Tyanishev, V.F. Veshchilova (Türkçe örneğinde) S.A. Rizaev (Azerbaycan dili örneğinde), I. Kochkartoev (Özbek dili örneğinde) ve AA Tsalkalamanidze (Özbek dili örneğinde). Daha sonra genç araştırmacılar J.K. Shabanov, 3. Adayın Siddikov tezleri Özbekçe ve Türk dillerinde aktif fiillerin ve yapım sözcüklerinin anlambilimi

karşılaştırmalı olarak çalışıldı. 2 - Özbek dilbiliminde, XX yüzyılın 70'lerinden itibaren, konuşma fiillerinin aralığı, anlambilim ve bunların değerleriyle ilgili ciddi bir çalışma başladı. Profesör I. Kuchkortoiev'in entrikalarından ve monograflarından etkilenen P.P. Rasulov, U. Sharipova, M. Orazov, M. SM Mukhamedova'nın geniş çaplı araştırmaları ortaya çıkan Sodikova, Özbek dilbiliminde çok çeşitli fiil değerlerinin oluştuğu söylenebilir. 3 - Özbek dilinde konuşma sözcüksel ve ruhani fiillerden oluşan yedi gruba ayrılabilir. Bunlar: konuşma, ifade, telaffuz, öznel yargı, sözlü dürtü, simetrik konuşma ve sessiz fiillerdir. 4 - Konuşma fiilleri anlamsal olarak 2 gruba ayrılır: saf konuşma eylemini ifade eden konuşma ve fiiller ve konuşma eylemiyle birlikte konuşmanın içeriğini tanımlayan fiiller. Buna karşılık, saf konuşma eylemini ifade eden fiillerin birkaç farklı semantiğe sahip olduğu bulundu. Örneğin: bir kişinin konuşma yeteneğini ifade eden fiiller, "konuşma ustalığı, ustalık" anlamına gelen fiiller, "konuşma sürecinde konuşma konusunu geliştiren" anlamsal fiiller vb. 5 - Fiillerin konuşma içeriğini ve konuşma eylemini tanımlayan özelliği, anlamlarının sadece konuşma sürecini değil, aynı zamanda konuşma nesnesi hakkındaki mesajı da içermesidir. Bu tür fiiller anlatımın anlambilimiyle, övgünün anlambilimiyle, kederin anlambilimiyle, betimlemenin anlambilimiyle, yansımanın anlambilimiyle ayırt edilebilir. 6 - Türk dilindeki konuşma fiillerinin sözcüksel-anlamsal sınıflandırması, bu tür fiillerin anlamlarını doğrudan değerlik teorisine dayanarak incelemeyen Rus dilbilimciler tarafından gerçekleştirildi. Bu gerçek aynı zamanda Özbek dil biliminin teorik olarak Türk araştırmalarında lider olduğunu kanıtlamaktadır. 7- Özbekçe ve Türk dillerinde konuşma ve fiillerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ile farklı anlambilimlerin anlamsal ilişkilerinin yanı sıra, kardeş dillerin genel ve belirli özelliklerini ortaya çıkarmada önemli olan çeviri ve anlamlarını belirlemek mümkündür.

Kullanılmış ders kitapları:

1. Abdurakhmanova M.A. İsim kategorilerinin Özbek ve Türk dillerinde karşılaştırmalı yorumu. F.f.n. tez. -Taşkent, 2004.
2. Askarova M.A., Kasimova K., Jamolkhanov Q. Özbek dili. -Taşkent: “O‘qituvchi”, 1989.-280 sayfa.
3. Alamova M. Özbekçe fiillerde oran kategorisi. -Taşkent: “FAN”, 1992.-142 sayfa.
4. Bozorov O. Özbekçe Derecelendirme: Filoloji Tezi. - Taşkent, 1997. - 250 sayfa.
5. Begmatov E., Ne'matov Q., Rasulov R. Sözlüksel makrosistem ve araştırma metodolojisi (Sistem sözlükbilimi tezleri) // Özbek dili ve edebiyatı. -1989, #6.-B.35-40.
6. Begmatov E. Modern Özbek edebi dilinin sözlüksel katmanları. -Taşkent: “FAN”, 1985. -200 sayfa.
7. İskenderova Ş. Özbek dilinin sözlüğünün anlamlı bir alan (kişinin mikro alanı) olarak incelenmesi: Filoloji Bilimleri Doktora tezi.-Taşkent, 1999. -259 sayfa.
8. Karimjonova V. Özbek dilinde yerel bileşiklerin anlambilimi: Doktora tezinin özeti. - Taşkent, 1994. - 24 sayfa.
9. Mahmudov N., Nurmonov A. Özbek dilinin teorik grameri.- Taşkent: “O‘qituvchi”, 1995.-228 sayfa.
10. Mirzaev M., Usmanov S., Rasulov I. Özbek dili.-Taşkent: “O‘qituvchi”, 1978.-256 sayfa.
11. Mukhabbat Kurbanova, Furkan Öz Özcan, ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLER İLE KARŞILAŞTIRILMASI, December 2020 ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRK LAD) 4(2 ... , 2020
12. Mevlüt Gültekin, Hikmet Koraş, M. Kurbanova, Özbek Türkçesi, 2019

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AREAL LINGVISTIKA SOHASINING DOLSARBLIGI

Ibragimova Zamira Yuldashevna

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti

Madaminova Ra'no

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti assistenti

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbek tili va dialektlarini areal jihatdan tadqiq etish, "Areal lingvistika" fanining boshqa tilshunoslik sohalari bilan o'zaro bog'liklari haqida so'z yuritiladi. Tilshunoslikda "Areal lingvistika" sohasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib boraryotgan fanlar sirasiga kiradi. "Areal lingvistika" fani zamonaviy qiyosiy tilshunoslik sohasining asosiy yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Kalit so'zlar: areal lingvistika, zamonaviy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, dialektal lug'atlar, areal atlaslar, shevalararo birlashish, areal-tipologik metod.

Annotation: This article discusses the study of the Uzbek language and dialects in the context of the area, the relationship of the science of "Areal Linguistics" with other areas of linguistics. In linguistics, the field of "Areal Linguistics" is one of the most fast-growing disciplines today, both scientifically and practically. Areal Linguistics is one of the main branches of modern comparative linguistics.

Keywords: areal linguistics, modern linguistics, comparative linguistics, dialectal dictionaries, areal atlases, inter-dialectal unification, areal-typological method.

Аннотация: В статье рассматривается изучение узбекского языка и диалектов в контексте данной области, взаимосвязь науки «Ареальная лингвистика» с другими областями языкознания. В лингвистике область

«ареальная лингвистика» сегодня является одной из самых быстрорастущих предметов, как в научном, так и в практическом плане. Ареальное языкознание - одно из основных направлений современного сравнительного языкознания.

Ключевые слова: ареальное языкознание, современное языкознание, сравнительное языкознание, диалектные словари, ареальные атласы, междиалектное объединение, ареально-типологический метод.

Ma'lumki, dunyo tilshunosligida areal tilshunoslik ko'p sohaviy bo'lib shakllandi, tillarning turli xil xususiyatlarni areal jihatdan o'rganish esa jahon tilshunosligida ancha ertaroq boshlangan. Areal lingvistikaning paydo bo'lishi dialektologiya sohasidagi turg'un bo'lib qolgan ayrim jihatlarni, dialekt va shevalar mohiyati, xususiyatlari, o'zaro aloqalari, ularning tasnifi, tavsifi masalasidagi tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yo'l ochdi [3,4.2019]. O'zbek tili va dialektlarini areal jihatdan tadqiq etish bugungi o'zbek tilshunosligida o'ziga xos ahamiyat kasb etib bormoqda. Ayni paytda o'zbek shevalari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlar nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolingvistik jihatdan tadqiq etish ustivor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Zero, "... bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga utmoqdamiz. Zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi" [1,23.2018]. O'zbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. Ularning xaritalarda tarqalishi, arealogik jihatdan tadqiq qilishga til o'rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlariga amal qilishi qo'l keladi. O'zbek dialektlarini areal lingvistik jihatdan tadqiq qilish shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni chuqur tarixiy-etimologik nuqtai nazardan, bir qator bobo til faktlari asosida puxta o'rganish ko'plab tarixiy-lingvistik muammolarning echimi hisoblanadi.

Ma'lumki, o'zbek dialektlari arealini o'rganish sohasida professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarini birinchilardan bo'lib tasnif qilgan bo'lsa, professor K.K.Yudaxin esa o'zbek shevalari genezisida tillar interferensiyasiga, o'zbek-uyg'ur va qirg'iz-o'zbek-tojik tillari orasidagi o'zaro munosabatlar masalasini chuqur o'rganishga e'tibor bergan.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasining nazariy asoslarini yoritib bergan olimlarimiz A. Jo'raev, Q. Muhammadjonov, A.Shermatovlar bo'lib sanaladi. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlarimiz o'zbek tilshunosligida lingvogeografiya va areal lingvistikaga doir tadqiqotlarning dunyoga kelishida samarali mehnat qilgan. Shuningdek, respublikamizda bugungi kunda o'zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan Yuldosh Ibragimov, Ibroh Darvishev, Nigora Murodova va Z.Y. Ibragimovalarning ilmiy ishlari, doktorlik dissertatsiyalari, monografiya, maqolalar e'lon qilganliklarini e'tiborga olish zarur[8,35.2021].

Areal lingvistikaning asosiy tushunchalari A.B.Jo'rayevning «O'zbekzabon mintaqani areal o'rganishning nazariy asoslari [5,220.1991] monografiyasidan olish mumkin. Bu monografiyaning «Turkiy tillar areal lingvistikasining ayrim metodologik masalalari»; «Refleksiya». «O'zbek tilshunosligida lingvoareal tadqiqotlarning shakllanishi va rivojlanishining asosiy omili sifatida» - deb nomlangan I va II boblari lingvoareal tadqiq maqsadi va usullarini sharhlagani bois tanishish hamda o'rganish materialini sifatida ahamiyatlidir.

Areal lingvistika sohasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib borayotgan sohalar sirasiga kiradi. Areal lingvistikaning asosiy vazifasi – til hodisalarining ma'lum bir hududga tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilishdan iborat. Ma'lumki, jonli tildagi har bir lingvistik hodisa o'zining tarqalish chegarasiga, o'z territoriyasiga ega. Masalan, dialektal so'zlar chegarasi ma'lum hudud bilan belgilanadi.

“Areal lingvistika” sohasini qiyosiy tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan bo‘lsa ham, bu sohada ancha sezilarli ishlar amalga oshirilayotgan bo‘lishiga qaramay, tilshunoslikda “areal lingvistika” tushunchasini qanday talqin qilish borasida aniq bir to‘xtamga kelingan emas [4,23]. Shuningdek, xuddi ana shu sohaga taalluqli bo‘lgan “lingvistik geografiya” (lingvogeografiya) va “arealogiya”, “dialektografiya” terminlari talqini masalasida ham muayyan munozaralar mavjud. Dialektologiyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug‘atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat‘iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo‘lsa, lingvogeografiya areal atlaslar, dialektal lug‘atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma‘lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko‘radi. Dialektologiyada og‘zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal izohlash haqida ma‘lum dialektal xususiyatlarni o‘rganish, dialektal lug‘atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi. Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan areal lingvistikaga o‘tish davri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu davr o‘zining nazariy ahamiyatiga ko‘ra areal lingvistika taraqqiyotining dastlabki jarayonidir. Dialektologik tadqiqotlar to‘liq til materialiga, to‘liq tekst namunalariga ega bo‘lsa, lingvistik geografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos. Ma‘lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste‘moldan chiqib, yo‘qolib ketadi. Ular haqidagi ma‘lumotlar esa, areal atlaslar va yozib olingan, tekst namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yo‘qolib borayotgan areal xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir. Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish olib borsa, lingvogeografiya metodlarda ish ko‘rish dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki, lingvistik geografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug‘ullaniladi. Areal lingvistika dialektologiyadan o‘tib chiqqan fan hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo‘lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog‘liq bo‘ladi. Dialektlar o‘z xususiyatlarini yo‘qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ishlashdan mahrum bo‘ladi va uning o‘rnini

lingvogeografik tadqiqot metodlari egallaydi. Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatlining turli aspektlari bilan kesishadi.

“Areal lingvistika” sohasini qiyosiy, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikdan farqi shundaki, qiyosiy tilshunoslikda tipologik o'xshash va noo'xshash hodisalar qiyoslanaveradi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda esa faqat o'zaro o'xshash hodisalar turli davrlar asosida qiyoslanadi. Areal lingvistikada esa bir hodisaning ma'lum bir davrdagi o'xshashligi tadqiq etiladi. Areal lingvistikaning tadqiq usuli bo'lgan bunday farqlar uning tavsifiy, qiyosiy, tarixiy tilshunosliklar bilan bir qatorda til haqidagi fanning o'ziga xos alohida tarmog'i mavqeida ekanligini asoslaydi. Shunga ko'ra “Areal lingvistika” sohasini quyidagicha asoslash mumkin:

1. Shevalarning tarqalish jarayonlari va shevalararo birlashish hodisalarining muayyan bir til areali ichida yuz berishi holatlarini o'rganadi;
2. Hududiy aralashuv sharoitida tillararo aloqalar jarayonida yuz beradigan lahja va shevalardagi integratsion belgilar natijalarini tahlil qiladi;
3. Genetik jihatdan qardosh va qardosh bo'lmagan tillarning tarixiy aloqalari oqibatlarining zamonaviy sheva va lahjalardagi izlarini o'rganadi. Bu munosabatlarning lahja va shevalar toponimikasi, antroponimikasi va tilshunoslikning boshqa tarmoqlariga ta'siri masalasi bilan shug'ullanadi;
4. Xalqlarning madaniy va til aloqalari, ijtimoiy-tarixiy aloqalarining kengayishi natijasida shakllanadigan yangi til areallarini tekshiradi va o'rganadi.

Demak, xalqning jonli tili – shevalarini o'rganish va ularni areal tadqiq qilish bir tilning o'ziga xos boshqa tillarda uchramaydigan jihatlari yoki ularni bir-biri bilan tutashtiruvchi nuqtalarni topish tilning ontologik tabiatini ochib berishga yordam beradi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, “areal lingvistika” sohasi keng qamrovli lingvistik tarmoq bo'lib, yuqorida tilga olib o'tilgan: “areal tilshunoslik”, “lingvistik

geografiya” (lingvogeografiya), “hududiy tilshunoslik” kabi lingvistik yo’nalishlar bilan uzviy bog’liqdir.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi – Toshkent: O’zbekiston, 2018.-B.23.
2. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва. Наука. 1979. – С.132.
3. Darvishev Ibrohim. Areal tilshunoslik: janubi-g’arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. –Toshkent: Navro’z, 2019. – B.148.
4. Гуров Н.В., Зограф А. «Ареальное языкознание: предмет и метод (на материале языков Южной Азии)». Москва: Наука, 1999.
5. ДЖураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Ташкент: 1991 г.
6. Шерматов А. Лингвистик география нима? Тошкент: Фан, 1984.
7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи. 1978.
8. Ибрагимова З.Ю. Ўзбек диалектологияси фанини модулли ўқитиш таълим технологияси. Тошкент: Фирдавс-шоҳ, 2021. –Б.153.

SHEVA LEKSIKASIDA DIALEKTAL SO‘Z TURLARI (Buxoro viloyati, G‘ijduvon tuman shevasi misolida)

Avazova Nilufar Oqiljon qizi

Buxoro davlat universitetining

Pedagogika instituti Tillar fakulteti

“O‘zbek va rus tillari” kafedrası o‘qituvchisi

nilufaravazova1998@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro viloyati G‘ijduvon tumanida uchraydigan so‘zlarni turlarga ajratish masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan. Dialektologik darslik va o‘quv qo‘llanmalarida dialektal so‘z va uning turlariga oid qanday nazariy fikrlar keltirilgani aytib o‘tilgan. G‘ijduvon shevasida uchraydigan dialektal so‘zlarning beshta turi misollar bilan izohlab berilgan.

Kalit so‘zlar: dialektologik leksika, dialektal ma‘no, dialektal matn, frazeologik iboralar, sheva so‘zlari, shevalarga xos so‘z, dialektal so‘zlar turlari.

Annotation: In this article, special attention is paid to the issue of classification of words found in Gijduvan district of Bukhara region. Dialectological textbooks and training manuals mention the theoretical ideas about dialectal words and their types. Five types of dialectal words found in the Gijduvan dialect are explained with examples.

Keywords: dialectological lexicon, dialectal meaning, dialectal text, phraseological expressions, dialectal words, types of dialectal words.

Аннотация: В данной статье особое внимание уделяется вопросу классификации слов, встречающихся в Гиждуванском районе Бухарской области. В диалектологических учебниках и методических пособиях упоминаются теоретические представления о диалектных словах и их типах.

На примерах объясняются пять типов диалектных слов, встречающихся в гиждуванском диалекте.

Ключевые слова: диалектологическая лексика, диалектное значение, диалектный текст, фразеологические выражения, диалектные слова, диалектные слова, типы диалектных слов.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanida dialektal so‘z masalasiga jiddiy e‘tibor berilmoqda. Hatto, dialektal so‘z maqomi masalasida ham fikr yuritilmoqda [Ernazarov, 2021: 27]. Shevalarda asosiy tadqiq obyekti nima deganda, dialektal so‘z deymiz. Sababi, sheva fonetikasi haqida gapiriladimi, morfologiyasi haqida gapiriladimi baribir sheva so‘zlari asosiy e‘tiborda bo‘ladi. Shu sababli sheva so‘zlari ham fonetikaning ham morfologiyaning tayanch obyekti sanaladi. Morfologiyadagi qo‘shimchalar haqida gapirganda ham dialektal so‘zga qo‘shiladigan va shakl-ma’noga ta’sir qiladigan bo‘lganini bilish uchun ham sheva so‘zlarini tayanch vosita hisoblanadi.

Dialektal so‘z dialektologik leksika va dialektal leksikografiyaning asosiy terminlaridan biri hisoblanadi. Dialektal so‘z haqida gapirganda quyidagilar e‘tiborga olinishi lozim bo‘ladi: shevalarga xos so‘z, so‘z birikmasi va iboralar adabiy tilda juda kam qo‘llanishi yoki umuman qo‘llanmasligi bilan ajralib turadi. “O‘zbek tili”, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tili leksikologiyasi” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalarda dialektal so‘z va dialektal ma’nolar to‘g‘risida mulohaza yuritilmagan. Shuningdek, dialektal so‘zlarning turlari to‘g‘risida ham biron bir fikr yo‘q. Sheva so‘zlari termini uslubiy xususiyatlarga ko‘ra takroriylikning oldini olish uchun ikkinchi bir termin bilan dialektal so‘z deyiladi. Ularning badiiy asarlarda qo‘llanish shakllari esa dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektal so‘z sheva so‘zlari ichida uning leksik-semantik va semantik (dialektal ma’no) xususiyatlari bilan farqlanishi, adabiy tildagi so‘zlarga nisbatan orfoepik va orfografik me’yorlari bilan adabiy til me’yori va talablariga

bo'ysunmasligi, unda kam ishlatilishi yoki umuman qo'llanmasligi, ularning tarkibidagi leksik ma'no esa ma'nolar tizimida kam uchraydigan dialektal ma'no ekanligi bilan adabiy tildagi leksik birliklardan farqlanishi bilan ajralib turadi. Ushbu fikrni misollar tahlilida ham ko'rish mumkin.

Kelişimgä pāvürxānādān ä:qāt ālib kelāmān , qārākōzlārimgä . Üjgä bōgān künlārim kečāsi sāmbōsā,tūxūmbārāk pişirāmān. Kündüzi bāzārgä čiqrāmān. Ushbu dialektal matndan shu narsa anglashilib turibdiki, *sambo'sa* va *tuxumbarak* so'zlari sheva vakillaridan birining nutqida qo'llangani uchun hamda ularni shevaning boshqa vakillari tushunishgani uchun ham u dialektal ma'noga ega bo'lgan deyish mumkin.

Demak, dialektal so'zlar o'zicha shakllanmaydi, balki dialektal matn(lar) va u(lar)ning tarkibida shevaga xos leksik birliklar bilan birga qo'llangani uchun u bir qancha sheva vakillari tushunadigan dialektal ma'noga ega bo'ladi. Mana shu jarayonlardan keyingina u dialektal so'z hisoblanadi. Sheva leksikasi haqida gapirilganda dialektal so'z, dialektizm va dialektal xususiyatlarining xilma-xilligi haqida o'z davriga mos holda maxsus to'xtalangan. Ammo shevaning dialektal leksikasidagi dialektal ma'no(lar) termini va tushunchasi haqida shu vaqtgacha, ya'niki, XXI asrning 20-yillarigacha biron bir mulohaza yo'q. Bizningcha, sheva leksikasining leksik birliklarida, albatta, dialektal ma'no mavjud. Shuning uchun ular sheva va lahjalararo farqlangani kabi adabiy til leksiksidan dialektal ma'nosi bilan tubdan farqlanib turishi tabiiydir. Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, dialektal so'zlar bu – sheva so'zlarining boshqa so'zlar orasidagi huquqi, qo'llanish va ishlatilish imkoniyati; talqini, tavsifi, izohi va etimologiyasi; o'ziga o'xshagan boshqa so'zlar ichidagi, ham adabiy tildagi so'zlarga nisbatan dialektal ma'nolari bilan ma'no munosabatlari strategiyasidagi betakroriy mavqeyi va shu mavqeyini asoslaydigan amaliy, shuningdek, nazariy jihatlar nuqtai nazardan dialektal leksika hamda dialektal leksikografik talablarga muvofiq ilmiy tadqiq etilishidir. T.Enazarov va boshqalar tayyorlagan "O'zbek dialektologiyasi" o'quv

qo‘llanmasi 2012-yil nashr etilgan. Bu qo‘llanma oldin yaratilgan ilmiy adabiyotlardan farq qiladi, nisbatan dialektal so‘zlar masalasiga doir amaliy va nazariy qoidalar bilan to‘ldirilgan. Tadqiqot ishimizni yoritishda ushbu qo‘llanmadagi fikrlarni o‘rganish foydadan holi emas, deb bilamiz. Qo‘llanmaning kirish qismida shevashunoslikka oid amalga oshirilgan ishlar xususida tanqidiy-tahliliy fikrlar bildirilgan. Bu qo‘llanma bir-biriga bog‘liq bo‘lgan o‘n bitta qismdan iborat ekanligi mualliflar tomonidan qayd etilgan. Sohaga oid mavzularni mazmundorlik va keng qamrovli masalalarga munosabat bildirilish nuqatayi nazardan kelib chiqqan holda ushbu qo‘llanma bir muncha puxta ishlab chiqilgan. Shuningdek, dialektal so‘zlar turlarga ajratish masalasiga e’tibor qaratilganligini inobatga olib, berilgan nazariy ma’lumotlarni o‘rganib chiqdik. Qo‘llanmaning "O‘zbek shevalari leksikasi va so‘z yasalishi" mavzusida dialektal so‘zlar turlarga ajratilib chiqilgan hamda har biriga qisqa nazariy tavsif berilgan. Xususan, quyida ularning har birini maxsus keltirishni va munosabat bildirishni o‘rinli hisoblaymiz:

1. Etnografik dialektal so‘zlar. O‘zbek adabiy tilida ham, shevalarimizda ham xalqimizning asrlar davomida shakllangan juda qadimgi turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy va ma’naviy madaniyati bilan aloqador ko‘pgina so‘z, terminlar mavjud. Lekin bu xil so‘z mushtaraklar adabiy tildagi etnografizmlar ham, adabiy til va shevalar uchun bo‘lgan adabiy-dialektal etnografizmlar ham, faqat sheva, dialektlarga xos etnografik so‘zlar ham bir-birlaridan farqlangan holda tatqiq etilmagan [Ишаев, 1988: 37-42].

Bunday so‘zlar adabiy tilda kam, shevalarda anchagina uchraydi. Demak, etnografik-dialektal so‘zlarning dialektal lug‘at (DL) larini tuzish lozim. [Enazarov, 2012:45].

Bu holatda etnografik dialektal so‘zlarga munosabat bildirishda uning xususiyati to‘liq izohlanadi. G‘ijduvon shevasi vakillari nutqidan yozib olingan dialektal matnlardan misol: *Pärčäbürän* // *parchaburon*-fotiha to‘yida kelin tarafga

kuyov tarafdin ro‘molcha va shirinliklar solingan xaltachani berilishi. To‘ydan bir parcha berdi ma'nosida.

Biči-bičān // bichi-bichon - nikoh to‘yi oldidan kelin kiyimlarini, chimildiq narsalarini tikish uchun oq matoni yoshi katta onaxon tomonidan qirqib berilishi. Matolarni bichishni boshlab beradigan marosim.

2. Leksik-semantik dialektal so‘zlar. Shevalardagi so‘zlar adabiy tildagi, shuningdek, boshqa biror sheva, dialektdagi xuddi o‘sha xil so‘zlardan ma'nosiga ko‘ra farqlanadigan bo‘lsa, ular leksik-semantik dialektal so‘zlar guruhini tashkil etadi. G‘ijduvon tumanidagi Navoiy viloyatiga tutash Qazoqrabot qishlog‘i aholisi tilida *aya* so‘zi yanga, kelinoyi ma'nosida qo‘llanadi. Tuman aholisining boshqa qishloq hududlarida *aya* so‘zining buvi ma'nosi ham ishlatiladi. Surxandaryo shevasi vakillari nutqida *aya* - ona ma'nosida qo‘llanadi. Bu dialektal so‘z turiga misol qilib *lagan* so‘zini ham keltirishimiz mumkin. Toshkent shevasida *lagan* bu osh suziladigan tovoq ma'nosida qo‘llanadi. Biz tadqiq qilayotgan hudud shevasida esa *lagan* xamir qorish yoki kir yuvish uchun mo‘ljallangan uy-ro‘zg‘or buyumidir. *Kättä lägängä hämmä mäyzäväläni sālīp čäpānläni jüvišni bāšlā.* (katta laganga hamma kir suvlarni solib choponlarni yuvishni boshla). Xamir qilish uchun mo‘ljallangan, oshxona anjomi ham ushbu sheva vakillarida *xämīr lägān* deyiladi.

3. Leksik-fonetik dialektal so‘zlar, ya'ni shevada jiddiy fonetik o‘zgarishlarga uchragan so‘zlar. F. Abdullayev fonetik o‘zgalik ma'nodagi o‘zgalik bilan bog‘liq bo‘lsa, bunday so‘zlar lug‘atga kiritilishi kerak, deydi. Ushbu dialektal so‘z ba’zi dialektal so‘zning tarkibida bir va undan ortiq tovushning fonetik o‘zgarishi natijasida shakllanadi. Leksik-fonetik dialektal so‘zlar adabiy tildagi so‘zning fonetik hodisalar bilan ifodalanishidir. Sheva vakillaridan yozib olingan matnlarimizda dialektal so‘zlarning bu turi ham juda ko‘p uchraydi. Bu tabiiy, albatta, negaki dialektlar birliklarning muhim xususiyatlaridan bir ham so‘zning adabiy tildagi holatidan fonetik jihatdan farqlanishidir. Quyidagi gapda leksik-fonetik dialektal so‘zlarni adabiy tildagi so‘zdan farqlaymiz:

Ālāqšāqqā šāqqillāsā jāmān, bir bālā bōlādi-dā, hāzir.// zag‘izg‘on shaqqillasa yomon, bir balo bo‘ladi-da, hozir. *Ālāqšāqqā/alaqshaqqa-* zag‘izg‘on, olahakka. Bu so‘z shevamizda kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan.

Ešāgāri/eshagori- qizil ari. *Māni ešāgāri čāqqān pājt hāmmā žājim šišib ketādi* // meni ari chaqqan payt hamma joyim shishib ketadi. Rangi olovrang, boshqa ari turlariga nisbatan ancha yirik ari turi. Yirik bo‘lganligi uchun sheva vakillari tomonidan shunaqa nomlangan. Arining bu turini mana shunday o‘zgacha nomlanishini faqat G‘ijduvon shevasi leksikasida ko‘rishimiz mumkin. Bu so‘zda undoshi g, ari so‘zi tarkibidagi a unlisi esa o almashib, fonetik o‘zgarishga uchrab, leksik-fonetik dialektal so‘z turini hosil qilgan. Lekin, bu so‘zga kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘z sifatida qaraydigan bo‘lsak, biz bu so‘zni sof leksik dialektal so‘zlar lug‘atiga kiritsak bo‘ladi.

4. Frazelogik-dialektal so‘zlar. O‘zbek sheva, dialektlarida mavjud bo‘lgan, adabiy tilda uchramaydigan yoki uchrasa ham, ma‘no farqlanadigan frazeologik iboralar, birikmalar bir butun, yaxlit holdagina biror ma‘noni, odatda, qo‘shimcha ko‘chma ma‘noni anglatadi. Misollarga murojaat qilsak:

Ājāyini tājigā ālli - urish, do‘pposlash. *Tišimni etib jūripti* - jahlini chiqazib yurmoq. *Tili bir qārič* - har gapga bir gapi bor, ko‘p gap qaytaradigan xotin qizlarga nisbatan qo‘llanadigan ibora.

5. Sof leksik dialektal so‘zlar asos va qo‘shimchalar tarkibida hech qanday fonetik o‘zgarishsiz, sof shevaga oid so‘zlarni ifodalaydi. Adabiy tilda sof leksik dialektal so‘zga mos keluvchi so‘zlar mavjud. Xususan, quyida beriladigan G‘ijduvon shevasi vakillaridan yozib olingan matndan parchalar tarkibida sof dialektal so‘zni adabiy tildagi so‘z bilan qiyoslaymiz:

Zāmča yoki *zāmičā* // zomicha -rangi, katta-kichikligi turlicha bo‘lgan handalaklarning umumiy nomi. *Zāmičāni širinini hididān bilāmiz* // zomichani shirinini hididan bilamiz. Handalakning bunday nomlanishi faqat Buxoro va qisman Xorazm hududidagi sheva vakillarigagina xosligini ham aniqladik.

Bājimžān // boyimjon- baqlajon. *Bājimžānni qāvürsä, pämädür bilän jaxši ketädi*// boyimjonni qavursa, pamadur bilan yaxshi ketadi. Bu poliz o‘simligi ham o‘zbek tilining izohli lug‘atida uchramaydi. Va faqat shu sheva vakillari nutqida ishlatiladi. Bunday misollarni yana ko‘plab keltirishimiz mumkin: löblä - loviya, birinž- guruch, qārāli - olxo‘ri, hulvöj, nāzböj - rayhon, bālgār - bulg‘or qalampiri.

G‘ijduvon shevasida zoonimlar, ya'ni hayvon va qush nomlarini anchagina uchradik. Xususan, *kārgāz(kaltakesak), mörčä(chumoli), tārtānäk(o'rgimchak)* kabilar faol ishlatilishini aniqlandik, chunki hududimiz cho‘lli zona bo‘lgani uchun hasharotlarning ko‘p uchrashi odatdagi hol bo‘lsa, odamlar tomonidan o‘zlarini himoya qilishlari uchun kuchuklarning ko‘p bo‘lishi esa tabiiy holdir. Shu bilan birgalikda *mālāx* so‘zining chigirtka, *γūrmagaz/ g‘urmagaz* so‘zi esa arining bir turi ma'nosini anglatishi faqat shu shevagagina xos dialektal holatdir. Biz hayvon nomlarini o‘rganilayotgan shevada alohida ko‘rinishda uchradik va ularni quyidagicha aks ettirdik.

Gāvražümān // gavrajumon - beshiktervatar . Beshik kabi tebranib turadigan, oyoqlari uzun, yashil rangli, to‘g‘ri qanotli kemiruvchi hasharot.[O‘zbek tilining izohli lug‘ati.2006:246]. *Üjgä gāvražümān kiribdi, čiqāriš kerāk* // uyga beshiktervatar kiribdi, chiqarish kerak .

Xārpiš // xorpish - tipratikan. *Xārpišni üji sinžni tājigä ekän, öšerä kirdi* // tipratikani uyi poydevor tagida ekan, o‘sha yerga kirdi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida bunday so‘zni uchratmadik. Hatto boshqa sheva vakillari tilida tipratikanning *kirpi* shakli ishlatilishi bor. Ammo xorpish tarzida qo‘llash faqat shu sheva vakillariga xosdir. Bu so‘zni ham sof leksik dialektal so‘zlar lug‘atiga kiritishimiz zarur.

Pišāk-mushuk. *Sāni pišāgiñni pish dijkān kiši joq*//Seni mushugingni pish deydi kishi yo‘q. Aslida fors tilidan o‘zlashgan mushuk so‘zi bizning shevada va qipchoq shevasidagina *pišāk* tarzida aytiladi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz joizki, dialektal soʻzlarni turlarga ajratish va alohida dialektal lugʻat tuzish bugungi kundagi biz kabi yosh dialektologlarning asosiy vazifalaridan biridir. Tadqiqotlarimiz natijasida oʻrganayotgan shevamizda sof dialektal soʻz turiga koʻpgina misollar topdik. Bunday dialektal soʻz turlarini ilmiy ahliga tushunarli boʻlishi uchun transkripsiyada misollar va gaplar bilan izohlab berdik. Bizning nazarimizda dialektal soʻzlarning turlarini oʻrganish va ularni lugʻat tarkibiga izohlar bilan kiritib, shevalarni asl holatda talqin qilish imkoniyatini saqlab qolishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev Samixon. Oʻzbek dialektologiyasi. -Toshkent: Navroʻz, 2016. – B. 80.
2. Ernazarov T. Dialektal soʻz maqomi haqida // Oʻzbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - T.: Nodirabegim, 2021. -B.27.
3. Enazarov T., V.Karimjonova, M.Ernazarova, Sh.Mahmadiyev, K.Rixsiyeva. Oʻzbek dialektologiyasi. Toshkent: Universitet, 2012. 45-bet
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 tomlik.1-tom.-Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. -B.246
5. Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // ЎТА. 1988. № 2 .- Б.37-42.

MAHMUD KOSHG'ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA TIBBIYOTGA OID TERMINLARNING TASNIFI VA TADQIQI

Tursunova Sojidaxon Axmadjon qizi

O'zMU Jurnalistika fakulteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi.

sojidatursunova0525@gmail.com

Istamova Shamsiyabonu Ilhom qizi

O'zMU Jurnalistika fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish:

o'zbek tili yo'nalishi 2-kurs talabasi.

ilhomovnashams@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada atama va termin tushunchalari haqida ma'lumot berildi, lug'atshunoslik borasida ilmiy izlanish olib borgan olimlar fikrlari ham e'tiborga olindi va havola etildi. “Devonu lug‘otit turk” asarida ishlatilgan tibbiyotga oid terminlar va ularning hozirgi kundagi nomlanishlari o'rtasidagi farqlar, umuman iste'moldan chiqib ketgan so'zlar va ular anglatgan mazmun-mohiyat esa xalq orasida qisman va o'zgargan yoki mutlaqo yo'qolib ketganligi haqida ham muayyan bilimlar hosil qilindi. O'rganish mobaynida xalq nutqida qo'llaniladigan tibbiyotga oid dialektal terminlarning ilm-fanda boshqa nomlar bilan atalishiga ham guvoh bo'lindi. Ushbu asarda keltirilgan aksariyat kasalliklar bugungi kunda ham uchrashi, ayrimlari esa bugungi kunda boshqa nom bilan atalishi kuzatildi. Ular hozirgi davr bilan taqqoslab o'rganildi hamda juda qiziqarli ma'lumotlar borligi aniqlandi. Ulardan ayrimlarini sanab o'tildi.

Kalit so'zlar: termin, churra, leykoma, diareya, vitiligo, assit, gepatit va boshqalar.

Annotation: In this article, information was given about the concepts of terms and terms, the opinions of scientists who conducted scientific research in the

field of lexicology were also taken into account and referred to. The differences between the medical terms used in “Devonu lug'otit Turk” and their names today, the words that have generally gone out of use and the meaning they mean have partially and changed or completely disappeared among the people. certain knowledge was also formed about his departure. During the study, it was also witnessed that dialectal medical terms used in popular speech are called by other names in science. It was observed that most of the diseases mentioned in this work are still encountered today, and some of them are called by different names today. They were studied in comparison with the current period and found to contain very interesting information. Some of them have been listed.

Keywords: termin, hernia, leukemia, diarrhea, vitiligo, ascites, hepatiti and etc.

Аннотация. В данной статье была дана информация о понятиях терминов и терминов, также были учтены и упомянуты мнения ученых, проводивших научные исследования в области лексикологии. Различия между медицинскими терминами, употребляемыми в «Девону луѓотит турк» и их названиями сегодня, словами, вообще вышедшими из употребления, и смыслом, который они означают, частично и изменились или полностью исчезли в народе, также сформировались определенные знания. о его уходе. В ходе исследования также было засвидетельствовано, что диалектные медицинские термины, употребляемые в просторечии, в науке называются другими именами. Было замечено, что большинство заболеваний, упомянутых в этой работе, встречаются и сегодня, а некоторые из них сегодня называются другими именами. Они были изучены в сравнении с текущим периодом и содержат очень интересную информацию. Некоторые из них перечислены.

Ключевые слова: термин, грыжа, лейкоз, диарея, витилиго, асцит, гепатит и др.

Har bir fan doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun ishlatiladigan so'zlar mavjud. Biz ularni terminlar deb ataymiz. Terminlar har bir sohaning yuragi hisoblanadi. Ayrim adabiyotlarga ko'ra, termin va atama bir xil tushunchani ifodalaydi. Biroq, ularni aynan bir xil deb bo'lmaydi, deb hisoblaguvchilar ham topiladi. Biz ham shu fikrga qo'shilgan holda, termin va atama so'zlariga izoh berib o'tamiz.

Termin (lot.terminus-chegara,had) – bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi. Termin umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali o'tadi, binobarin, termin va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklardir. Sistem xarakterga egalik, o'z terminologik maydonida bir ma'nolilikka moyillik, his-tuyg'uni ifodalamaslik, uslubiy betaraflik kabilar terminga xos xususiyatlardir. Kundalik turmushda keng iste'molda bo'lgan so'zlar ayni paytda turli sohalarga doir terminlar hamdir. Masalan, quloq, burun, tomoq – anatomiya va tibbiyot; gilam, sholcha, palos – gilamdo'zlik; kitob, ruchka, daftar – pedagogik soha terminlari bo'lish bilan birga umumxalq tilida faol qo'llanadi. Termin deganda fan, texnika yoki san'at sohasidagi muayyan tushunchani anglatuvchi so'z yoki so'z birikmasi tushuniladi. Umumiy leksikadagi ko'pincha ko'p ma'noli va hissiy bo'yoqli so'zlardan farqli o'laroq, terminlar ekspressiyadan mahrum, bir ma'noli va aniq bir sohada qo'llanishi bilan xarakterlanadi.

Atama – 1.ayn.termin. 2.Umuman,nom.Lekin shamanni har bir xalq o'z tilidagi nom,atama bilan yuritib kelgan [O'zbek tilining izohli lug'ati 1-tom, 2006:113].

Atamalar o'zlashish natijasida keng iste'molda bo'lishdan tashqari muayyan vaqtdan so'ng umuman iste'moldan chiqib ketishi ham mumkin.

O'zbek leksikografiyasining dastlabki namunasi sifatida Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida ko'rishimiz mumkin. U asarni yozish ustida tuzgan planiga muvofiq ko'p yillar mobaynida yurtma-yurt yurib xalq og'zidan lug'atlar to'pladi, ularni o'ziga xos usulda tartibga soldi va keragicha

izohlab, kerakli misollar bilan ta'minladi. U har bir so'z ustida uzoq va maxsus kuzatish olib borgan mutaxassislar ta'rifi singari aniq va to'liq izohlar berdi. Uning izohlarida so'zlar istilosining iste'mol o'rni kengayib borishi, abstraklanish masalalari, hatto uning so'zlar haqidagi izohlari qanchalik qulayligi yoki dastlabki gipoteza ekani, bu masala ustida u va tilshunos olimlarning mulohazalari va boshqalar ham ochib berilgan. U o'z asarida so'zlarning ma'nosini izohlar ekan so'zlarda bo'lgan turli-tuman xususiyatlarni ham izohlab berishni zarur topdi va yo'l-yo'lakay so'zlarning har xil xususiyatlarini ko'rsata bordi. [Махмуд Кошгарий, 1963:19].

Har qaysi til zamon va davrlar o'tgach, ma'lum o'zgarishlar va yo'qotishlarga yuz tutishi tabiiy hol. XI asrning noyob va qimmatli manbasi hisoblangan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari bilan ham shunday holat kuzatilganiga guvoh bo'lamiz. Asarda keltirilgan ma'lumotlarni faqat bir elatga yoki hozirgi turkiy xalqning birigagina tegishli deb qarash mutlaqo xatodir. Asar barcha turkiy xalqlarning mushtarak yozma yodgorligidir. Jumladan, o'zbek xalqi ham haqli ravishda ushbu asarni o'ziga tegishli tarixiy yozuv yodgorligi sifatida o'rganishga haqlidir. Asarda tibbiyot va anatomiyaga oid terminlar hozirgi davr nuqtayi nazari bilan solishtirganda, bir qator o'zgarishlarga uchragan, hatto mutlaq iste'moldan chiqib ketgan. Ularning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

Urra – erkaklardagi churra, dabba (o'g'uzcha) [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963: 74]. Tibbiyot ensiklopediyasida unga quyidagicha ta'rif berilgan: Churra – ichki a'zolar yoki ular bir qismining tabiiy yoki yangi paydo bo'lgan teshikdan churra darvozasi orqali biror bo'shliqqa ichki qorin pardasi bilan chiqishi, bunda bo'shliq ichini qoplab turgan parda va terining butunligiga putur yetmaydi. Miya, ko'krak, qorin churrallari, Shmorl churrasi (umurtqalararo disk churrasi) va boshqa(lar) churralar farqlanadi. [Tibbiyot ensiklopediyasi, apk]. Xalq orasida "grija" nomi bilan yuritiladi.

Ot – dori, davo; *ot* ichtim – dori ichdim; tabib ma’nosidagi *otachi* so‘zi shu so‘zdan yasalgan. [Махмуд Кошгарий, 1t., 1963: 71].

Em – em, davo, dori; *davolovchiga emchi* – deyilishi shundandir. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963: 74].

Em – 1.Chechak va ba’zi boshqa kasalliklarning oldini olish uchun teri orqali yuboriladigan zardob va uni teri orqali yuborish. *Tirsagidan yuqorida oltinga bosilgan muhrdek em izi ko‘rinib turardi.* (Mirmuhsin, Yashiringan kuch); 2.Dori, dori-darmon; umuman shifobaxsh narsa. *Doktor saqlab qoldi o‘limdan, Emi bilan sog‘aydim otday* (O.Yunus)[O‘zbek tilining izohli lug‘ati 5-tom, 2006:35].

Um – me’da buzugligi. Yor um boldi – odam me’dasi buzildi; ko‘p go’sht yeyishdan odamning me’dasi buzildi. [Махмуд Кошгарий, 1t., 1963:83].

Me’da, oshqozon (lotincha: gaster) – ovqat hazm qilish sistemasining kengaygan qismi. *Surunkali pankreatit* – oshqozonosti bezi yallig‘lanishi oqibatida paydo bo‘ladigan kasallik. *Gastrit va gastroduodenit* – oshqozon ichki shilliq pardasining yallig‘lanishi. *Surunkali xolestit* – o‘t pufagi devorchalarining yallig‘lanish xastaligi [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Egit – yaradan, shuningdek, ko‘z tegishidan saqlash uchun bolalarning yuziga surtiladigan bir dori. Bu dori zafaronga bir qancha narsalar qo‘shib yasaladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:85].

Enuch – ko‘zga tushgan parda, noxina. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:86].

Ko‘zga oq tushishi, leykoma – ko‘z muguz (shox) pardasining xiralashuvi; odatda, parda shikastlanganda yoki unda yallig‘lanish, yaralanish jarayoni paydo bo‘lganda kuzatiladi. Ba’zan tug‘ma bo‘lishi ham mumkin. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Egir – igiriyir, qorin og‘rishini davolash uchun qo‘llanadigan o‘simlik; bu so‘z shu maqolda kelgan: *Ekir bolsa er o‘lmas* – igir bo‘lsa odam o‘lmaydi, kishi yonida bu dori bo‘lsa, o‘lmaydi. Chunki qorin og‘rig‘iga duchor bo‘lgan odam hozirlanish kerak, degan ma’noda qo‘llanadi [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:88].

O'tuk – ich ketish va qusish kasali; anar o'tuk tutti – uni ich ketish va qusish tutdi.
[Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:99].

Ich ketishi, ich surishi, diareya – tez-tez ich kelishi bilan kechadigan ichak kasalligi, ichak shilliq qavatining yallig'lanishi, ichakning harakati, oziq moddalarni so'rish va shira chiqarish faoliyatlari buzilishi natijasida kelib chiqadi [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Diareya *hayza* deb ham nomlanadi.

Ala – pes, ola tanli odam; oq-qora rangli otga ala at deytilar. Beg xanqa ala boldi – bek xonga ola bo'ldi – bek xonga qarshi chiqdi, xonning dushmani bo'ldi, xonning dushmani bilan topishdi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:110].

Vitiligo (lot.vitiligo-teri usti kasalligi) – terining ayrim qismlarida normal pigemntning yo'qolishi (q.Pes). [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Bu kasallikning *bahaq* degan nomi ham mavjud.

Atasag'un – tabib. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:114].

Buxoroyi sharifda Abu Ali ibn Sino degan bag'oyat ulug' tabib o'tgan! (Ismoiliiy. Farg'ona tong otguncha). [O'zbek tilining izohli lug'ati 3-tom, 2006:627].

Hozirda ham turli giyohlar va duolar bilan davolovchi shaxslarga ushbu atama ishlatiladi.

Ala – ola; oq; tanasida oqi bor odam. Kishi alasi ichtin, ilqi alasi tashtin deytilar, ya'ni, “odamning olasi (buzuq fikri) ichida; yilqiniki toshida, sirtida”. Bu maqol dilidagi xiyonatni yashirib, yoqimli muomala qiluvchilarga nisbatan qo'llanadi. [Махмуд Кошгарий, 1963:117]. Ushbu maqol bugungi kunda ham keng tarqalgan bo'lib, asosan, birinchi qismi, ya'ni, “odamning olasi ichida bo'ladi” tarzida ishlatiladi.

Uchg'uq – tumov, shamollash. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:124].

Gripp [frans.grippr], inflyuensa – keng traqalgan o'tkir yuqumli kasallik. Yaqqol intoksikatsiya kuzatiladi, nerv va yurak-tomir tizimi faoliyati buziladi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Isriq – isiriq; bolalarning boshlariga toshadigan yaralarni yoki ko‘z tegishidan bolalarni davolaganda aytiladigan so‘z; (isiriqni) tutatiladi va bolaning yuziga tutunini isriq-isriq(“e jin, es-hushingni yo‘qot!”) deb tutiladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:125].

Tabobatda qadimdan turli kasalliklar: tutqanoq, tomoq og‘rig‘i, zaxmni davolashda, siydik haydashda, terlatuvchi vosita sifatida ishlatiladi. Qish kunlari, ayniqsa, shamollaganda tutatiladi. Hozirgi kunda ko‘z tegmasin deb yoki gripp vaqtida tutatiladi. Uni tutatayotganda, masalan, Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanida shunday deyiladi: “Usmon isiriq, ming dardga davo isiriq”.

Ibro‘k – qatiq bilan sutning aralashtirilgani; bu qurtoba ichishdan ichi qotgan odamga surgu uchun beriladigan doridir. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:126]. Ayni vaqtda ham ichi qotgan insonga sut mahsulotlarini iste‘mol qilish tavsiya etiladi.

Otro‘m – surgu dori, so‘t otro‘m – sutlik bir o‘t. Shubrumga sutlik o‘t deyiladi. Bu so‘z arabchaga yaqindir. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:131].

Anduz – rosan; yerdan qazib olinadigan o‘simlik ildizi. Otlarning qorin og‘rig‘i kasaliga davo qilinadi; anduz bolsa, at olmas – “rosan o‘ti yoningda bo‘lsa, ot yo‘lda qorin og‘rig‘idan o‘lmaydi”. Chunki og‘rigan taqdirda, u bilan davolanadi. Bu maqol safarga chiquvchilarni puxta hozirlanishga undab aytiladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:138].

Andiz turlarining preparati balg‘am ko‘chiruvchi dori sifatida hamda me‘da va ichak kasalliklarida ishlatiladi. Efir moyi antiseptik, gijja haydash xususiyatiga va yallig‘lanishga qarshi ta‘sirga ega. Ildiz va ildizpoyasi yo‘talga qarshi hamda balg‘am ko‘chirish uchun ishlatiladigan yig‘malar choylar tarkibiga kirishi xalq tabobatida keng tarqalgan ma‘lumotlardan hisoblanadi.

Atg‘aq – qorinda sariq suv yig‘ilgan kasalligi; qulanj. Sariq rangdagi bir turli o‘simlik ham atg‘aq deyiladi. Qayg‘udan rangi sarg‘ayganlarga ham atg‘aq deyiladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:140].

Assit [yun. Askos – qorin] – qorin istisqosi. Qorin bo‘shlig‘ida tiniq rangsiz yoki och sariq suyuqlik yig‘ilishi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi,apk].

Umay – yo‘ldosh; (Tuqqan xotinlar qornidan chiquvchi narsa). Uni bolaning qornidagi hamrohi – yo‘ldoshi deyiladi. Shunday maqol ham bor: umayqa tabinsa og‘ul bolur – kimki bunga xizmat qilsa, u o‘g‘il ko‘radi, demakdir. Xotinlar yaxshilik kutadilar. [Махмуд Кошгарий, t.,1963:144].

Yo‘ldosh – bachadon ichidagi to‘q qalin va yumshoq qatlam, bola va ona organizmlari qo‘shiladigan joy. [Tibbiy terminlar lug‘ati,2013:766].

Irvi – kasallarni davolashda qo‘llanuvchi hindcha bir dorining nomi. [Махмуд Кошгарий,1 t.,1963:148].

Irin – yiring. [Махмуд Кошгарий,1 t.,1963:54].

Yiring, madda, fasod, patos – yallig‘langan joyda to‘planadigan suyuqlik (eksudat); leykotsitlar (oq qon tanachalari), monotsitlar, neytrofillar, oqsillar, shuningdek, to‘qimalarning parchalanish mahsulotlaridan iborat. [Tibbiyot Ensiklopediyasi,apk].

Inaku – kindikning ikki tomoni to‘g‘risida paydo bo‘luvchi qulanjga o‘xshash bir kasal. [Махмуд Кошгарий,1 t.,1963:155].

Anumi – moxov kasalligi. [Махмуд Кошгарий,1 t.,1963:155].

Moxov [arab. mahv – yo‘q qilish yoki chetitish], lepra, prokaza – butun organizmni, xususan, teri, nerv tizimi hamda ichki a‘zolari zararlaydigan surunkali infeksiya kasallik. [Tibbiyot Ensiklopediyasi,apk]. Ha, Botir aka, hozir odamlar moxovdan hazar qilgandek mendan qochishadi. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2-tom,2006:619].

Moxov xalq tilida pes deb ham ataladi. – Quymuchida tangadek pesi bor. Pes emas. Yaraning o‘rni edi-ku. [A.Qahhor.Qo‘shchinor chiroqlari]. Pes pesni qorong‘ida topadi. (Maqol)

Urag‘un – kasallarga qo‘llanadigan hindcha bir dori. [Махмуд Кошгарий, 1 t.,1963:156].

Etilgan – otlarda bo‘ladigan bez kasalligi. U yorilib tuzaladi. Forscha xunom yoki xunnom deb ataladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:173].

Urumda – zaharning zaharini yo‘qotish uhun ishlatiladigan tosh. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:174].

Chekak – chechak kasalligi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:369].

Chechak kasalligi *chin chechak* nomi bilan ham yuritiladi. Odamdan tashqari hayvonlar ham bu kasallikka chalinishi mumkin. Kasallikning og‘ir ko‘rinishi “qora chechak”, “chechak purpurasi” deb ataladi.

Churni – surgi dorisi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:408].

Xasni – bolalarni semirtiradigan dori. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 408].

Bichg‘il – qo‘l, oyoq yorilishi, yer yorilishiga ham qo‘llanadi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:445].

Teri kasalliklari – odam va hayvonlar organizmidagi shillliq qavatlar, teri hamda uning hosilalari (soch, tirnoq) patalogik o‘zgarishi bilan ifodalanadigan kasalliklar guruhi. U qipiqqlanish, yaralanish, shilinish, yorilish tarzida namoyon bo‘ladi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Yumaruk kishi – ko‘zi xira va ko‘zidan yosh oqib yuradigan kishi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:450].

Astigmatizm (yun.a-inkor qo‘shimchasi va stigmat-nuqta) – ko‘zning nurlarni bir nuqtada sindira olmasligi. *Traxoma* (yun.trachus-g‘adir-budir) – ko‘z shillliq pardasining surunkali yallig‘lanishi bilan kechadigan yuqumli kasallik.

Glaukoma (yun.glaucos-och ko‘k, ko‘kimtir, yashil), ko‘k suv nazla-ko‘z kasalligi; asosiy belgilari: ko‘z ichi bosimining oshishi, ko‘ruv maydonining torayishi va ko‘ruv nervi diski atrofiyasi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Ko‘z yallig‘lanishi *ramad* deb ham yuritiladi.

Ashilqu – qizil mevalik bir daraxt, mevasining suvini tutmach oshiga solinadi, po‘stlog‘i bilan ko‘z og‘rig‘ini davolanadi. U bilan kiyimlarni ham bo‘yaladi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:451].

Soknagu – tirnoq bilan go'sht orasiga chiqadigan chiqiq. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:453].

Xalq orasida *kuyitka* ham deyiladi. Qo'linga kuyitka chig'ib sizga anchadan beri xat yozomey qollim. [X.Vulqon, Mizxapparning maktublari].

Qurtlug' kishi – qurtlik kishi, qurti bor odam. Bu arabcha, ya'ni "xurmosi va suti bor odam" deyilgan iboraga o'xshaydi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:455].

Gelmint – odam va hayvonlar tanasida parazit holda hayot kechiruvchi gijja. Gelmint ko'p hujayrali jonivordir. [O'zbek tilining izohli lug'ati 1-tom, 2006:491].

Sarig' kezik – sariq kasalligi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:372].

Gepatit (yun.hepar; heptos-jigar) – jigar yallig'lanishi bilan kechadigan kasalliklar guruhi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk]. Virusli gepatit yuqumli kasallik bo'lib, unda, asosan, jigar shikastlanadi. [O'zbek tilining izohli lug'ati 1-tom, 2006:495]. Hozirda ham bu kasallik xalq orasida sariq kasali deb ataladi.

Buqug'lug' er – buqog'i bor odam. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:457].

Buqoq – qalqonsimon bezning kattalashuvi. Kasallik shu bez faoliyati o'zgarishdan (etireoz), faoliyati susayishi (gipotiroz) yoki kuchayishi (tireotoksikoz) bilan kechadi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi, apk].

Buqoq – 1. tib.Qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi natijasida ushbu bezning kattalashuvi bilan bog'liq kasallik; shu kasallik natijasida kattalashgan qalqonsimon bez. 2. Shu kasallikka yo'liqqan, qalqonsimon bezi kattalashgan odam. [O'zbek tilining izohli lug'ati 1-tom, 2006:392].

Buqoqning yana bir nomi – *zob* deb yuritiladi. Bu kasallik ko'pincha yod yetishmaydigan mamlakatlarda keng tarqalgan. Ba'zan ortiqcha miqdorda yod mahsulotlarini iste'mol qilish natijasida ham paydo bo'ladi.

Tubulg'aq – qulanj kasalligi. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:461].

Semizlik – semizlik. [Махмуд Кошгарий, 1 t., 1963:465].

Semizlik – semiz bo'lishlik, to'lalik; yo'g'onlik. Semizlikni qo'y ko'taradi. (maqol). [O'zbek tilining izohli lug'ati 3-tom, 2006:478].

Qabarg'an – badanga chiqadigan qavarchiq, chiqiq, u qichishib, harorat bilan chiqadi. [Махмуд Кошгарий 1t.,1963:472].

Suvchechak – o'tkir yuqumli kasallik; harorat ko'tarilishi, teri hamda shilliq qavatlariga serozli pufakchalar toshishi bilan kechadi. Ko'pincha, 10 yoshgacha bo'lgan bolalarda uchraydi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi,apk].

Yaralik toshmalar *sa'fa* deyiladi.

Qizlamuq – qizomiy va shunga o'xshash toshib chiqadigan toshmalar. [Махмуд Кошгарий,1t.,1963:480].

Qizamiq,gul – o'tkir yuqumli kasallik; tana haroratining ko'tarilishi, umumiy intosifikatsiya, yuqori nafas yo'llari va ko'z shilliq pardasining yallig'lanishi hamda badanga qizil, yirik dog'li toshmalar toshishi bilan kechadi. Qizamiq yer yuzida eng keng tarqalgan infeksiyalardan, unga barcha yoshdagi kishilar, asosan, yosh bolalar beriluvchan bo'ladi. [Tibbiyot Ensiklopediyasi,apk].

Xalq tilida *qizilcha* degan nomi ham mavjud. 40 kun davomida tashqariga chiqmay qizil narsa yopinib turilsa yo'qoladi, degan davosini ham qariyalar nutqida eshitganmiz.

Kozulduruk – ot dumidan to'qilgan, ko'z og'riganda yoki qamashganda ko'zga tutiladigan narsa. Kozluk shakli ham bor. [Махмуд Кошгарий,1 t.,1963:482].

Biz yuqorida tibbiyotga doir terminlarning ayrimlarinigina tilga oldik. Asarga qaysi soha vakili sifatida ko'z tashlasangiz, albatta, o'zingiz uchun juda ham qiziqarli va qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lasiz. Ehtimol, shu boisdan asar asrlar o'tsa ham o'z qimmatini yo'qotgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2006, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 600 b.
2. Махмуд Кошгарий. 1960-1963, Девони луғотит турк, 1-3-жилдлар.
3. Sanaqulov U. 2004, O'zbek adabiy tilining ilk davrlari, 161-b.
4. Tibbiyot ensiklopediyasi. 2019.
5. Tibbiy terminlar lug'ati. 2013, 766-b.

SECTION 3. APPLIED LINGUISTICS AND COMPUTATIONAL LINGUISTICS

ИНТЕРВЬЮДА ДИСКУРС ТУШУНЧАСИ

Шоназарова Дилфуза
Ўзбекистон Миллий университети
тадқиқодчиси

Аннотация. Фанда дискурс атамасига алоқадор дастлабки эътирофлар XX асрнинг 50 йилларида шаклланди. Мавжуд манбаларда дастлаб муаммога бирдан ортиқ гаплардан ташкил топган ва ”мураккаб синтактик моҳиятли бирлик” сифатида қарашган. Бу ҳодиса тилшуносликда мантиқий грамматика ҳамда сўзлашув нутқи алоқадорлиги сифатида баҳолашган. Шунингдек, ўтган асрнинг 20 йилларида тилшуносликда дискурс ҳодисаси оғзаки нутққа алоқадор эканлиги, уларнинг нутқ жараёнида ундалма, кириш сўз, кириш бирикмалар билан ҳам ифодаланиш ҳолатларининг мавжуд эканлиги, бу эса уларнинг “мураккаб синтактик қурилма” сифатида баҳоланишига асос бўла олиши ҳақидаги фикрлар ҳам илгари сурилган. Хорижий тилшуносликда синтаксис дискурс муаммоси ўтган асрнинг 50 йилларида кўтарилди. XX асрнинг 70 йилларига келиб, мазкур масалага тааллуқли ишларнинг салмоғи бирмунча ошди. Ўрганилган тадқиқотларда дискурс сўзлашув нутқининг монопредикатив бирлиги сифатида талқин этилди.

Мазкур мақолада интервью, дискурс, дискурс тушунчасининг моҳияти, интервью дискурсининг талаблари юзасидан сўз юритилган.

Калит сўзлар: когнитив тилшунослик, интервью, дискурс, матн, диалог, дискурс таҳлил.

Аннотация: Первые признания, связанные с термином дискурс в науке, сформировались в 50-х годах 20 века. В существующих источниках

сначала проблема рассматривалась как «единица со сложной синтаксической сущностью», состоящая более чем из одного предложения. Это явление оценивается в языкознании как связь между логической грамматикой и разговорной речью. Также в 20-х годах прошлого века в языкознании выдвигались мнения о том, что явление дискурса связано с устной речью, что в процессе речи встречаются случаи, когда они выражаются подсказками, вводными словами, соединения, что может быть основанием для их оценки как «сложного синтаксического устройства». В зарубежной лингвистике проблема синтаксического дискурса возникла в 50-х годах прошлого века. К 70-м годам 20 века объем работ, связанных с этим вопросом, несколько увеличился. В изученных исследованиях дискурс интерпретировался как монопредикативная единица устной речи.

В данной статье говорится об интервью, дискурсе, сущности понятия дискурса, требованиях к дискурсу интервью.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, интервью, дискурс, текст, диалог.

Annotation: The first recognitions associated with the term discourse in science were formed in the 50s of the 20th century. In existing sources, the problem was first considered as a "unit with a complex syntactic entity", consisting of more than one sentence. This phenomenon is evaluated in linguistics as a connection between logical grammar and colloquial speech. Also in the 20s of the last century, opinions were put forward in linguistics that the phenomenon of discourse is associated with oral speech, that in the process of speech there are cases when they are expressed by clues, introductory words, connections, which may be the basis for their assessment as "complex syntax device. In foreign linguistics, the problem of syntactic discourse arose in the 50s of the last century. By the 70s of the 20th century,

the volume of work related to this issue had slightly increased. In the studied studies, discourse was interpreted as a monopredicative unit of oral speech.

This article talks about the interview, discourse, the essence of the concept of discourse, the requirements for the discourse of the interview.

Keywords: cognitive linguistics, discourse, text, dialogue.

Интервью, луғатларда, публицистиканинг муҳим жанрларидан бири сифатида кўрсатилади ва матбуотда эълон қилиш (ёзма интервью), радиода эшиттириш (аудиоинтервью), телевидениеда кўрсатиш (видеоинтервью) учун мухбирнинг бирор арбоб билан суҳбати эканлиги қайд этилган. Табиийки, бу таъриф етарли эмас. Мухбир интервьюни бирор арбобдангина олиши шарт эмас. Интервьюни ҳар қандай кишидан – спортчидан, ишчидан, деҳқондан, фермердан, боғбондан, ҳайдовчидан, ўқитувчи ёки профессордан, магистр ёки талабадан, ва ҳатто, ўқувчидан ҳам олиши мумкин. Дискурс бўлса, фанлараро тадқиқотлар мавзуси саналади. Компьютер тилшунослиги ва сунъий интеллект, психология, фалсафа, мантик, социология, антропология, этнология, семиотика, адабиёт, тарихнавислик, илоҳиёт, педагогика, таржима назарияси, ҳуқуқ соҳаларида, айниқса назарий тилшуносликда дискурснинг тадқиқот мавзуси эканлиги ўз тасдиғини аллақачон топиб улгурган. Тилшуносликда матн муаммоларининг прагматик хусусиятлари тадқиқ қилинганда “дискурс” атамасидан кенг фойдаланилади. Интервью матнлар ҳам бундан мустасно эмас.

“Дискурс” терминини тилшуносликда ўтган асрнинг 50-йилларида илк бор тилга олина бошлагани маълум, тўғрироғи, бу ибора америкалик тилшунос З.Харриснинг 1952 йилда нашр этилган “Дискур тахлили” деб номланган мақоласида ишлатилган.[8, Раупова] О.Аблакулованинг ёзишича, “замонавий ёндашувлар нуқтаи назаридан “дискурс” мураккаб коммуникатив ходиса бўлиб, матнга қўшимча равишда матнни тушуниш учун зарур бўлган

кўшимча лингвистик омилларни (фикрлар, дунё ҳақидаги билимлар, қабул қилувчининг мақсадлари, муносабатлари) ўз ичига олади” [1, Аблакулова, 1168]. Бошқа бир манбада дискурс латинча “discursus” - муҳокама сўзидан олинган бўлиб, ҳиссий, бевосита, интуитив, яъни муҳокама талаб билимдан фарқли ўлароқ, муҳокама орқали восита билан ҳосил қилинадиган мантикий далил - исботли билим демакдир. Соддароқ қилиб айтганда, бу таърифда дискурснинг муҳокама қилиш, суҳбат қилиш маъноси, демакки, интервьюдаги ўрни назарда тутилади. Кўп тилшунос олимлар дискурсни нутқий фаолият жараёни (французча “discourse”, инглизча “discourse” – ҳаракат, узлуксиз алмашилиш, суҳбат), сўзлашиш услуби каби мазмунларда тушунтиришга ҳаракат қиладилар. (8, Раупова) Е.С.Кубрякова қайдига кўра, “тилшунослик фанининг ҳозирги тараққиёти даврида дискурснинг умумий қабул қилинган бирор бир таърифи мавжуд эмас” [6, 7-15].

Дискурс, бир томондан, тилшуносликни ўрганишда қўлланиладиган соҳа доирасидан ташқаридаги тузилмалар бўлиб, бу назарияда концепция билан аниқланадиган матн ҳисобланади. [4, Кресс, 27-42] Шунинг учун илгарилари “матн тилшунослиги” “дискурс таҳлил” тушунчаси билан муқобил ишлатилиб келинган. Бошқа томондан, дискурс тушунчаси нутқ амалиёти, нутқ фаолияти ва коммуникатив ҳаракатлар билан белгиланадиган фаолият тушунилади. В.Г.Борботьковнинг фикрига қаралса, дискурс – бу тилларнинг алоқа воситалари – сўзлар, жумлалар ва уларнинг уюшмаларидан иборат бўлиб, уларнинг семантик интеграл шаклланишига эга бўлган матни ҳисобланади. (8,30) Яъни дискурс икки ва ундан ортиқ фаол иштирокчиларнинг биргаликда амалга оширадиган нутқий фаолияти ҳисобланади. Т.В.Дейк “Дискурс– бу барча ижтимоий ва гуманитар фанларда кенг тарқалган илмий амалиётнинг бир қисмидир”, [2, 7-37] деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, у дискурсни тор ва кенг маънода англаш лозимлигини ҳам уқтиради. Кенг маънода, у сўзловчи ва тингловчи ўртасида юзага келган

мураккаб алоқа воситаси – бир мулоқот, деб тушунтирса, тор маънода – қабул қилувчилар ўртасидаги алоқа ҳаракатининг тугалланган ёки давом этаётган “маҳсулоти” сифатида баҳолайди. Шунга яқин қараш Т.В. Рябованинг тадқиқотида ҳам учрайди.

Н.В.Зайчикова дискурсининг ўрта асосий хусусиятини кўрсатади: а) дискурс матн ичида мустақамланган бўлади; б) когнитив асосга эга бўлади; в) мафкуравий жиҳатдан белгиланган бўлади. Бизнингча, интервью матнлари ўчун ана шу ўрта хусусият муҳим ҳисобланади.

Е.С.Кубрякова мазкур тушунчани англашда қуйидаги ёндашувларни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди: а) таркибий-синтактик ёндашув: фрагмент сифатида дискурс матн, яъни жумла даражасидан юқори бўлган тушунча; б) таркибий-стилистик ёндашув: Бу ёндашувда асосан стилистик ёндашувларга эътибор қаратилади; Дискурс матндан ташқари аниқ бўлмаган қисмларга бўлиниши, ўз-ўзидан пайдо бўлиши, вазият, юқори контекст, услубий ўзига хослиги билан ажралиб турадиган оғзаки нутқни ташкил қилиши; в) коммуникатив ёндашув: дискурс худди диалогга ёки суҳбатга ўхшаб, нутқ фаолияти сифатида ёки суҳбат сифатида, яъни диалогик жараённинг бир тури тарзида тилга олинади.[6,7-25]

Кези келганида, матн ва дискурс муносабатларига тўхтаб ўтиш зарурияти пайдо бўлади. Матн ва дискурс муносабати масалалари тилшуносликда ҳали тўла ўз ечимини топмаган. Бу икки тушунчани юқоридаги фикрлар каби зиддиятли ҳодиса сифатида ўрганиш тилшунослик тараққиёти ўчун маъқул эмас. Лекин бу тушунчаларни синоним деб ҳам бўлмайди. Матн: а) тил материали, б) нутқий материал, в) тугаллик, г) умумийлик, д) статик хусусиятларга эга бўлса; дискурс ўндан фарқли: а) нутқий фаоллик, б) актуал вақтга тегишлилик, в) нутқий жараён маҳсули, г) хусусийлик, д) динамиклик хусусиятларига эга. Уларнинг алоқадорлик хусусиятлари: а) коммуникативлик, б) прагматиклик, в) информативлик, г)

мақсадлилиқ, д) антропоцентриқлик, е) яратувчанлик кабиларни ташкил этади.

М.Стаббс дискурс ва матн муаммолари билан шуғулланар экан, дискурс таҳлилига 3 хил таъриф беради; 1) тил ва жамият ўртасидаги алоқадорликни ўрганади; 2) кундалиқ мулоқотдаги диалогик ёки ўзаро нутқ хоссалари билан шуғулланади; 3) гап чегараларидан четга чиқувчи тил билан алоқадорликни ўрганади. [10, 316]

А.Ю.Попов дискурсни матнга қарама-қарши қўйиб, улар ўртасидаги муносабатларни кенгроқ ёритади. У: а) дискурс ўзгарувчан ↔ матн турғун, б) дискурснинг давомийлиги суҳбатдошга боғлиқ ↔ матн ёпиқ коммуникатив тизим, в) дискурснинг замонда чегараланиши ↔ матн давомийлиги муаллифнинг ихтиёрий танловидир, г) дискурснинг жонли аудиторияга ↔ матнни мавҳум аудиторияга йўналиши каби назарий ғояларини яратди. Дискурс — шакл, коммуникациянинг кечиш жараёни. Матн фикр юритиш учун озуқа бўлса, дискурс ифодаланаётган фикрнинг аниқлигидир, деб талқин этади. [8]

Мазкур терминнинг кенг қўламли эканлиги яқин ўн йилликларда жаҳон тилшунослари томонидан ўз исботини топди. Табиийки, бундан бир қатор ўзбек тилшунослари ҳам четда бўлмади. Ўзбек тилшунослигида дискурс борасидаги махсус тадқиқотлар тилшунос Ш.Сафаров томонидан амалга оширилган. [8] Коммуникатив ва информатив мазмунлар уйғунлиги мулоқот тизими макробирлигининг яхлитлигини таъминлайди. Ҳозирги пайтда бундай яхлитлик хусусиятига фақатгина дискурс эга эканлиги эътироф этилмоқда. Шунга кўра интервью жараёнида дискурснинг намоён бўлиши аниқ кўзга ташланади. Бу каби фикрлар Н.Маҳмудов, Д.Худойберганова, Л.Раупова, М.Ишонжонова, О.Аблакулова ва яна бир қатор тилшунослар тадқиқотларида кўзга ташланади. Айниқса, интервью дискурс когнитив тилшуносликнинг муҳим тадқиқ объекти сифатида баҳоланади. [Маҳмудов- 133;Раупова].

Шулардан келиб чиққан ҳолда, интервьюда дискурс масаласини тадқиқ қилишда ўзбек ОАВларининг ўзига хос тили ва миллий табиатини ҳисобга олган ҳолда, шунингдек, интервью дискурсга менталитетимиз талабидан келиб чиқиб ёндашиш даркор бўлади. Бунда журналист интервью олаётган шахснинг ёши, мутахассислиги, гендер хусусияти, интервью олинаётган пайтдаги вазият ва аудио, видео ва газета-журнал интервьюсининг хусусиятларини эътибордан заррача қочирмаслиги керак. Интервью дискурслар алоҳида тил базасига эга эканлиги, унинг тилида сўзлар асосан денотатив маънода ишлатилиши, коннотацияга кам ўрин берилиши каби хусусиятлар ҳам назарда тутилиши керак. Тилшунослик фани эса интервью дискурс когнитив тилшуносликнинг муҳим объекти эканлигини тўла далиллаб бериши даркор.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аблакулова О. У. Дискурс тушунчаси ва унинг тадқиқи. – Scientific Journal Impact Faktor (SIJF) 2021: 5. 723.
2. Dijk T.A. van. Discourse. Opinion and Ideologies.// Discourse and Ideologies. Kluwer Academic Publishers, 1996. P.7- 37.
3. Ишанжанова М.С. “Макон”ни ифодаловчи дейктик бирликларнинг чоғиштирма тадқиқи (француз ва ўзбек тилларидаги матнлар таҳлили мисолида) Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссерт. – Андижон: 2021.
4. Kress G. Ideological structures in discourse // Handbook of discourse analysis. – L. etk. 1985. - Vol 4. – P. 27-42.
5. Кубрик А.А., Паршин П.Б., Дискурс. // Электронная Энциклопедия// Кругосвет.// [http:// www/ krugosvet/ ru/ articles/ 82/ 1008254/ print.htm](http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/print.htm); М.1993.

6. Кубрякова Е.С. О понятии дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике: обзор // Дискурс, речь, речевая деятельность. Функциональные и структурные аспекты: сборник обзоров. — Москва: ИНИОН РАН, 2000. — С. 7-25.
7. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи.- Т.: Мумтоз сўз, 2017. - Б. 133.
8. Раупова Л.Р. Диалогик дискурсадаги полипредикатив бирликларнинг сопиопрагматик тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссерт. – Т.: 2012.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. — Б. 254.
10. Stubbs M. Discourse analysis: The sociolinguistic analysis of natural language — Oxford: Oxford Univ. Press, 1983. — P. 316.
11. М. Курбонова, Н. Қобилова. The role of text pragmatics in the study of computer linguistics// International conference on information science and communications technologies. 4-5 November, 2021.
12. Ўйғиқ гапларнинг дискурсада қўлланилиши ва мавқеи
13. M Kurbanova, TATAR LITERATURE AND CULTURE IN THE CONTEXT OF INTERACTION OF NATIONAL ..., 2021

НАЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА В АСПЕКТЕ АКТУАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ЛИНГВИСТИКИ

Хидирова Гулнора Нарзиевна.
к.ф.н., Ташкентский государственный
экономический университет,
konfruslit@mail.ru

Аннотация: Актуальность темы статьи обусловлена новыми правительственными решениями по развитию узбекского языка, повышению его роли и статуса как государственного языка. В принятой «Концепции развития узбекского языка» создание национального корпуса узбекского языка является одной из приоритетных задач. В статье обращается внимание на методы и принципы корпусной лингвистики, позволяющие исследовать вопросы современного языкознания, также решить актуальные задачи литературоведения и переводоведения. В статье представлен обзор понятийного аппарата корпусной лингвистики. Объем и проработанность параллельных корпусов в составе Национального представляет широкие возможности для проведения достаточно сложных сопоставительных и типологических исследований, как на лексическом, так и на грамматическом уровнях. Параллельный корпус рассматривается как база для проведения эмпирических исследований в лексикографии и теории перевода, и как один из элементов в методике обучения иностранному языку. Создание Национального корпуса активизирует разработки на узбекском языке приложений к программным продуктам. Автор описывает возможности использования параллельного корпуса в различных областях современной науки о языке, о дальнейших подходах в разработке национального корпуса в Узбекистане.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, язык, параллельный, текст, перевод, словари, лингводидактика, сравнительные исследования.

Annotation: The relevance of the topic of the article is due to new government decisions on the development of the Uzbek language, increasing its role and status as a state language. In the adopted "Concept for the Development of the Uzbek Language", the creation of a national corpus of the Uzbek language is one of the priority tasks. The article draws attention to the methods and principles of corpus linguistics, which make it possible to explore the issues of modern linguistics, as well as solve urgent problems of literary criticism and translation studies. The article presents an overview of the conceptual apparatus of corpus linguistics. The volume and elaboration of the parallel corpora within the National provides sample opportunities for conducting fairly complex comparative and typological research, both at the lexical and grammatical levels. The parallel corpus is considered as a basis for conducting empirical research in lexicography and translation theory, and as one of the elements in the methodology of teaching a foreign language. The creation of the National Corpus will intensify the development of applications in the Uzbek language for software products. The author describes the possibilities of using the parallel corpus in various areas of modern language science, about further approaches to the development of the national corpus in Uzbekistan.

Keywords: corpus linguistics, language, parallel, text, translation, dictionaries, linguodidactics, comparative studies.

Введение. С обретением Независимости в Узбекистане были приняты ответственные решения по развитию узбекского языка, повышению его роли и статуса как государственного языка. В частности, одним из последних правительственных постановлений явилось утверждение Концепции развития узбекского языка и совершенствования языковой политики в 2020 – 2030 годах. «Сегодня наша масштабная работа по построению Нового Узбекистана вступает в решающий этап. На этом пути родной язык как символ национального самосознания и гордости, безусловно, служит для нас

источником огромной силы и вдохновения», - отмечает наш Президент Ш.Мирзиёев [Из речи Президента РУз, 20.10.2021].

В Концепции определены такие приоритетные задачи как:

- открытие центров узбекского языка в зарубежных вузах;
- открытие новых направлений «Компьютерная лингвистика» и «Прикладная филология» в вузах филологического профиля;
- создание национального корпуса узбекского языка в электронном виде, включающего всю научную, теоретическую и практическую информацию об узбекском языке;
- создание компьютерной программы для перевода с узбекского языка на ведущие мировые языки и с иностранных языков на узбекский язык [Концепция, 2020].

В этой связи в статье мы хотели осветить некоторые аспекты назначения и роли национального корпуса в свете актуальных тенденций лингвистики. Нужно отметить, что начало XXI века знаменуется мощным прорывом информационных технологий в сфере филологических наук: стало возможным обучение языку посредством так называемых больших массивов текстов.

Корпус текстов представляет собой прежде всего структурированный и унифицированный массив языковых данных. Текстовый корпус предназначен для решения конкретных лингвистических задач, в частности, такой как реализация графематического и лексико-грамматического анализа текста и т.п. Посредством использования корпусов можно получить разнообразные справки и статистические данные о языковых и речевых единицах, к примеру, данные о частоте словоформ, лексем, грамматических категорий, наблюдать за изменением частот и контекстов в различные временные периоды, получить данные о совместной встречаемости лексических единиц и др.

В этой связи, считаем нужным отметить, что в Узбекистане в 2021 году был запущен проект создания Электронного корпуса узбекского языка под

руководством профессора Национального университета - Абдурахмановой Н.З. Электронный корпус узбекского языка является результатом целого ряда исследований, научного сотрудничества и проектов в последние два десятилетия.

И так, ключевым элементом корпусной лингвистики является языковой корпус (ЯК), в котором собраны и хранятся в электронном формате тексты разных жанров и стилей.

Результаты. На сегодняшний день в мире функционируют множество одноязычных и многоязычных корпусов. Корпус, содержащий текстовую информацию на нескольких языках, именуется параллельным корпусом. К примеру, в Национальный корпус русского языка, в соответствии с мировым опытом построения параллельных корпусов, теперь входит многоязычный корпус, задействовавший более 20 языков [Сичинава, 2019:194]. Для Национального корпуса узбекского языка (НКУЗЯ) намечается включение параллельных двуязычных (с узбекским) корпусов: английский, русский, турецкий и корейский.

В разрабатываемый параллельный корпус узбекского языка войдут оригиналы и переводы классической и современной художественной литературы с русского языка на узбекский, а в узбекско-русскую языковую пару будут включены оригиналы и переводы на русский язык произведений узбекских писателей и поэтов.

Обсуждение. Эффективность и целесообразность создания текстовых корпусов обусловлено достаточно большим объёмом данных из реальных контекстов, а также возможностью многократно использовать однажды созданный корпус для решения самых разнообразных лингвистических задач.

Корпусный подход как метод лингвистического исследования ориентирован на прикладное изучение языка. Например, лексикографический анализ на базе корпусов раскрывает контекстное употребление слов, особенно

синонимов, частотную сочетаемость их с другими словами, регулярность в тех или иных стилях, и четко определяет их семантику. Метод анализа на базе корпусов базируется на методах статистического и качественного анализа текста.

Электронные корпусы активно используются в учебных целях, в частности, корпусы параллельных текстов - для сопоставительного анализа текстов "оригинал-перевод" для обучения методам и приемам перевода. Существует, упорядоченные параллельно, две базовых формы организации таких корпусов:

1. "оригинал-перевод/ы"
2. "оригинал - перевод - обратный перевод".

Уже существуют и активно задействованы многие типы корпусов текстов. Так, для изучения различных аспектов функционирования языковой системы используются исследовательские корпусы, для подтверждения и обоснования лингвистических фактов – учебные корпусы. Статические корпусы находят применение в исследовании стилей, например, авторские корпусы или корпусы текстов писателей.

В корпусной методике обучения языку и переводу задействован грамматико-переводной метод. Обучение языку осуществляется в параллельных электронных корпусах текстов с использованием программ-конкордансов параллельных текстов. Известно, что на практике перевод ориентируется на возможность постредактирования, также исследователь сравнивает и оценивает различные стратегии и интерпретации текста. Много времени тратится на обращение к словарям. Такой расход времени при использовании лингвистических компьютерных технологий и электронных параллельных корпусов ощутимо сокращается, также при изучении приемов и способов перевода корпус предоставляет образцы профессионального перевода.

«В настоящее время особенно распространены корпуса (или параллельные тексты) художественной литературы, хотя для обучения переводу в вузе следует разрабатывать корпуса разных жанров и стилей и в первую очередь ориентироваться на научно-технические, публицистические и деловые тексты» [4].

Конкордансы нашли широкое применение в области прикладного языковедения, эти специальные программы представляют новые возможности для эффективного изучения языка и лексической обработки различных текстов. Конкордансы активно используются при автоматизированном обучении иностранным языкам.

Конкорданс-программа предназначена для выполнения установленной лингвистической задачи, к примеру, поиск в контексте определенной морфемы, слова или в словосочетания. В результате работы программа-конкорданс выдаёт множество примеров вместе с контекстом, как правило - это строка текста. Обучающийся получает естественные примеры грамматических или лексических явлений. Студент может самостоятельно проводить исследовательскую работу в сфере лингвистики.

«В настоящее время конкордансы являются современным эффективным инструментом анализа текста, которые следует активно применять в практике преподавания языка и в лингвистических задачах» [4].

В решении сложных лингвистических задач используются также статистические методики, которые особенно эффективны в машинном переводе, распознавании и синтезе речи, в системах автоматической обработки текста. Корпусы, в этом отношении, могут представить внушительную базу данных для исследований по грамматике и составлению словарей.

Особо надо отметить, что корпуса используются лингвистами-теоретиками для проверки и доказательства своих теорий.

Компьютерные лингвисты, как особый класс пользователей, используя статистические и лингвистические закономерности в текстах, создают компьютерные модели языков. «Корпусы используются для разработки и настройки различных автоматизированных систем (машинный перевод, распознавание речи, информационный поиск)» [1].

На наш взгляд, в аспекте мирового научного опыта явление корпусной лингвистики в общем, и параллельного корпуса – в частности, рассматривается, во-первых, как база для проведения эмпирических исследований в лексикографии и теории перевода, и, во-вторых, как один из элементов в методике обучения иностранному языку.

Корпусы стали источником и инструментом в подготовке различных современных словарей.

Большой объем языковых данных позволяет изучать динамику процессов изменения лексического состава языка, проводить анализ лексико-грамматических характеристик в разных жанрах и у разных авторов.

Большое значение имеет параллельный корпус для исследований по теории и практике перевода, например, переводчикам наиболее актуальны возможности поиска контекстов слов, имеющих несколько переводных эквивалентов, а также подбор эквивалентов терминологических и фразеологических словосочетаний.

Расширяется жанровое многообразие корпуса. В настоящее время в параллельный корпус начинают активно включаться нехудожественные тексты. Параллельные корпуса активно используются для сравнительных исследований. Инструментарий параллельного корпуса точно определяет и выявляет лингвоспецифичную лексику т. н. «языковой картины мира».

Выводы. Таким образом, можно утверждать, что корпусная лингвистика формирует будущее лингвистики. Во всем мире интерес к ней только

возрастает, поскольку данные корпуса – это не искусственно созданные тексты, а непосредственные примеры живого языка.

Представительный массив языковых данных за определенный период позволяет исследовать динамику изменения лексического состава языка, анализировать лексико-грамматические характеристики разных жанров и у разных авторов.

Корпусы также служат инструментом в подготовке разнообразных исторических и современных словарей.

Данные корпусов используются прикладными лингвистами (преподавателями, переводчиками) для построения грамматик, в обучении языку и для решения своих профессиональных задач.

Мировой опыт демонстрирует, что объем и проработанность параллельных корпусов в составе Национального представляет широкие возможности для проведения достаточно сложных сопоставительных и типологических исследований, как на лексическом, так и на грамматическом уровнях. Посредством компьютерных технологий корпус превратился из метода работы с языковым материалом в эффективный инструмент исследования.

Создание Национального корпуса активизирует разработки на узбекском языке приложений к программным продуктам, что обеспечит нашему языку прочное место в мировом информационном пространстве.

Использованная литература:

1. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с. С. 7-8; 11-12.
2. Из речи Президента, посвященной празднованию узбекского языка. 20 октября 2021 года.

3. Концепция развития узбекского языка и совершенствования языковой политики в 2020 — 2030 годах. Указ Президента Республики Узбекистан от 20 октября 2020 года № УП-6084.
4. Сичинава Д. В. Параллельные тексты в составе Национального корпуса русского языка: новые направления развития и результаты. – М., 2019. - Стр.194.; Стр. 196.
5. Соснина Е.П. Параллельные корпуса в обучении языку и переводу.
http://ling.ulstu.ru/linguistics/resources/literature/articles/corpus_education_translation/

NLP TEXNOLOGIYASI VA LINGVISTIK INSTRUMENTLAR**Abduraxmonova Nilufar Zaynobiddin qizi**

f.f.d., prof.

Muftox Hakimov

tex.f.n., prof.

Xoliyorova Gulruxsor G'ayratovna

Annotatsiya: Bugungi kunda ko'plab lingvistik uskunalar tabiiy tilni qayta ishlashda samarali foydalanib kelinmoqda. Masalan, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasi, matnni annotatsiyalash kabi maqsadlarda tayyor bepul va ochiq platformali lingvistik resurslar har jihatdan til texnologiyasini yaratishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tezisdagi til texnologiyasi uchun zarur bo'lgan lingvistik instrumentariylar tahlilga tortilgan. Tayyor lingvistik instrumentlardan foydalanish lingvistik tahlil, dasturlash, korpus lingvistikasi tahlili hamda avtomatik tarjima jarayoni kabi maqsadlarda qo'llanadi. Bugungi kunda ko'plab lingvistik uskunalar tabiiy tilni qayta ishlashda samarali foydalanib kelinmoqda. Masalan, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasi, matnni annotatsiyalash kabi maqsadlarda tayyor bepul va ochiq platformali lingvistik resurslar har jihatdan til texnologiyasini yaratishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Kalit so'z: NLP, til texnologiya, lingvistik instrumentariy, lingvistik analizator.

Abstract: Today, many linguistic tools are used effectively in natural language processing. For example, ready-made free and open-platform linguistic resources for purposes such as corpus linguistics, machine translation, text annotation are one of the main factors in the creation of language technology in all aspects. Linguistic instruments necessary for language technology are analyzed in the thesis. The use of ready-made linguistic tools is used for purposes such as linguistic analysis, programming, corpus linguistics analysis, and automatic translation processing.

Today, many linguistic tools are used effectively in natural language processing. For example, ready-made free and open-platform linguistic resources for purposes such as corpus linguistics, machine translation, text annotation are one of the main factors in the creation of language technology in all aspects.

Keywords: NLP, language technology, linguistic instrumentation, linguistic analyzer.

Аннотация: Сегодня многие лингвистические инструменты эффективно используются при обработке естественного языка. Например, готовые бесплатные и открытые лингвистические ресурсы для таких целей, как корпусная лингвистика, машинный перевод, аннотирование текстов, являются одним из основных факторов создания языковых технологий во всех аспектах. В диссертации анализируются языковые средства, необходимые для языковой технологии. Использование готовых лингвистических инструментов используется для таких целей, как лингвистический анализ, программирование, анализ корпусной лингвистики и автоматическая обработка перевода. Сегодня многие лингвистические инструменты эффективно используются при обработке естественного языка. Например, готовые бесплатные и открытые лингвистические ресурсы для таких целей, как корпусная лингвистика, машинный перевод, аннотирование текстов, являются одним из основных факторов создания языковых технологий во всех аспектах.

Ключевые слова: NLP, языковые технологии, лингвистический инструментарий, лингвистический анализатор.

Lingvistika tor ma'noda tilga oid bilimlar sohasi bo'lib, unga boshqa intellektual sohalar kesimida turlicha yondashish mumkin. Lingvistik uskunalar (instrumentlar) – lingvistlar uchun til bo'yicha tadqiqot qilishda o'rganish vositasi

hisoblanadi. Bunday lingvistik instrumentlar til va nutq hodisalari uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Lingvistik resurslarni (ma'lumotlarni) analiz qilish va ularni boshqarish uchun bir nechta bosqichli tizim yaratiladi. Resurslar uch turda bo'lishi mumkin [1]:

1. Qo'shma resurslar: bu kabi resurslar tarkibiga kirish metodi, chiqish metodi, standart ifodalar kiradi.

2. Lingvistik resurslar: tilga oid resurslar faqat ma'lumotlar bazasidan iborat bo'lib, leksikon, korpuslar, tezaurus, lug'at, lingvistik analizator kiradi. Lingvistik resurslar onlayn yoki avtonom shaklda bo'lishi mumkin.

3. Qayta ishlangan resurslar: bunday resurslarga qidiruv tizimi, nutqni o'quvchi tizim, tarjimon dasturlar, grammatikani tekshiruvchi vositalar, so'zlarni oldindan topish dasturi, imloni tekshiruvchi vositalar, sintaktik analizator kiradi.

Kompyuter lingvistikasi va NLP, ya'ni tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyasi haqida olimlarning turli qarashlari mavjud [2].

Tayyor lingvistik instrumentlardan foydalanishda quyidagi maqsadlar ko'zda tutiladi:

- lingvistik tahlil uchun;
- dasturlash tillari uchun;
- korpus lingvistikasi tahlili uchun;
- avtomatik tarjima jarayoni uchun.

Uskunalar tasnifiga e'tibor qaratsak, ular quyidagicha bo'lishi mumkin:

-matnni tahrirlovchi uskunalar: Notepad++, Sublime text, Language quality insurance, Checkmate, Xbench;

matnlarni qiyoslovchi uskunalar: Beyond Compar; CAT uskunolari MetaCat, Omega, Memoq;

fonetik tahli va annotatsiya bilan shug'ullanuvchi uskunalar: Elan, Praat;

matnlarni modellashtiruvchi uskuna: MALLET (machine learnig for language toolkit);

matn analizi va qidiruv tizimga mo'ljallangan uskunalar: AntConc, CasualConc, Crossref Text va tadqiqotchilar uchun matn qidiruvchi uskuna, Juxta, WoarHoard, WordSeer;

veb-sahifalar bilan ishlovchi uskunalar: import.io, Tapor va boshq. Shulardan ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz.

CLARIN loyihasi 2012-yilda tashkil topgan bo'lib, u umumiy til resurslari va texnologiyasi infrastrukturasini yaratishga mo'ljallangan. U turli tilga oid resurslarni qayta ishlash va kompyuter lingvistikasi uchun foydalanishga mo'ljallangan ochiq platforma hisoblanadi. U tilga oid barcha resurslarni raqamli holga o'tkazib, onlayn muhitida foydalanish imkonini beradi. Ushbu resursda yozma, og'zaki va ko'p modeli formada raqamli tilga oid ma'lumotlar kiritilgan. CLARIN ko'plab turli lingvistik instrumentlarni qo'llab-quvvatlaydi.

WebLicht webga asoslangan lingvistik annotatsiya instrumentlarining majmuasi bo'lib, ushbu web ilova lokal kompyuterga biror dasturiy ta'minotni yuklamay yoki o'rnatmay turib ham internet yordamida foydalanish imkoni beradi [3]. Shuningdek, Gabmap web ilovasi so'zlarni turli lingvistik aspektda analiz qilishga mo'ljallangan [4] bepul foydalanish imkoniyatini beradi.

Bugungi kunda ko'plab lingvistik uskunalar tabiiy tilni qayta ishlashda samarali foydalanib kelinmoqda. Masalan, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasini, matnni annotatsiyalash kabi maqsadlarda tayyor bepul va ochiq platformali lingvistik resurslar har jihatdan til texnologiyasini yaratishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Matn annotatsiyasi uchun vebga asoslangan *brat* uskunasi mavjud hujjatlarga avtomatik tarzda qo'shimchalar qo'shish va strukturaviy annotatsiyalash vazifasini bajaradi.

Ushbu jihatdan quyidagi usullar bajariladi:

- matndagi shaxs va tashkilot nomlarini belgilash
- bir-biriga aloqador so'zlarni ajratish

- matndagi soʻzlarning kategoriyalari boʻyicha annotatsiya uchun kerakli birliklarini aniqlash

- Maʼlumotlarni kengaytirishda binar munosabatga tayanish.

Brat uskunasi orqali boshqa annotatsiyalarning *n*- assotsiatsiyani ham bogʻlash funksiyasi mavjud:

Ushbu texnologiya matnni muayyan fakt va atributlarga koʻra annotatsiyalashda foydalaniladi. Shuningdek, *brat* texnologiyasi vikipediya resurslarining annotatsiyasini normallashtirish hamda inson tomonidan annotatsiyaga yordamchi sifatida tabiiy tilni qayta ishlash kabi funksional imkoniyatlarga ham ega. Tarjimonlik sohasida ham bir qancha lingvistik instrumentlar mavjud. Ular parallel tarzda tarjima muqobillarini serverga toʻplash hamda bilingval terminologik maʼlumotlar bazasini yigʻishga moʻljallangan. Parallel korpusga asoslangan bilingval terminlarni boyitib borish oʻtgan asrning 80-yillariga borib taqaladi. Huddi shu davrda yaponiyalik olim Makato Nagao namunaga asoslangan (example based translation) mashina tarjimasi texnologiyasini ilgari surgan. Endilikda ushbu turdagi texnologiyalar tarjima xotirasi (*TM-translation memory*), deb nomlanmoqda.

Korpusga asoslangan terminologik maʼlumotlar bazasini yaratish internet tizimidagi maʼlumotlarni parallel ravishda berilishi hamda mehnat resursining tejamlorligi jihatdan yuqori boʻlganligi bois gʻarbda ushbu texnologiya anʼanaga aylanib, koʻp tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu texnologiya mashina tarjimasi uchun samaradorligi va uni izchil ravishda boyitib borish imkoniyati bilan ham ahamiyatlidir. Mana shunday instrumentlardan biri *Paraconc* texnologiyasidir. U bilingval va koʻp tilli dastur boʻlib, quyidagi imkoniyatlarga ega [5]:

- turli usullarda soʻzlarni saralash va hisoblash;
- tarjima qilingan parallel matnlarni moslashtirish;
- konteksdagi mavjud birliklarni oson topish va ularni koʻrsatish;
- terminlarni qidirish;

- tarjima ekvivalentlarini aniqlash;
- muhim bo'lgan tarjimalardagi o'rinlarni aniqlash;
- so'z birikmasi sifatida so'zlar o'ramini tahlil qilish;
- so'zlar chastotasi va boshq.

Kompyuter yordamidagi mashina tarjimasi texnologiyasi (CAT –computer assisted translation) ikki qismga ajralgan:

- *Tarjima xotirasi* (Translation Memory)
- *Terminologik boshqaruv* (Terminology Management)

Tarjima instrumentlarga tarjima xotirasi texnologiyasiga (translation memory) asoslangan Trados dasturi hamda WinAlign tarjima texnologiyasi kiradi (CAT – computer assisted translation). Ushbu dasturlar *Translator's workbench* va *MultiTerm* bazasi asosida yaratilgan. Bunda jumlarlar sifatida nuqta yoki gap uchun ishlatiladigan boshqa ishoraviy belgilargacha bo'lgan qator gap sifatida segmentlarga ajratiladi. Professional tarjimonlar orqali qilingan matnlar parallel ravishda kompyuter xotirasiga yuklanadi. Keyingi safar avvalgi qilingan tarjimaga o'xshash matn yoki ibora uchrasa, kompyuter foiz ko'rsatkichida segment o'xshashlikni ilova qiladi. Bu esa tarjimonga muayyan yo'nalishda tarjima qilinayotgan asarni qayta tarjima qilmay, bazada mavjud ekvivalentlikni topish ixtiyoriga ega bo'ladi. Bunda ma'lumotlarni foydalanuvchilar tomonidan boyitib borilgan tarjimalar hisobiga kompyuter xotirasidagi asos va tarjima til uchun yaratilgan tayyor tarjima qoliplari hosil bo'ladi. Manbalarda qayd etishicha, ushbu tarjima uskunlaridan foydalanib, inglizcha ilmiy matnlarni nemis tiliga tarjima qilinsa 28% tezroq mehnat samaradorligiga erishish mumkin [6].

Quyida Trados dasturi orqali inglizcha matnni o'zbek tiliga tarjima qilish namunasi ko'rsatilgan (4-rasm). Tarjima xotiraning yana bir afzallik jihati mavjudki, bir vaqtning o'zida tarjima qilingan so'zlar bilinval lug'at sifatida xotirada saqlanadi. So'ngra undan kontekstga asoslangan tarjima lug'at sifatida foydalanish mumkin. Tradosning yana bir ahamiyatli jihati tarjima qilinayotgan matn .doc

hamda HTML, SGML, XML, ASP, JSP, Tagged RTF, TRADOSTag kabi formatlarni ham o'qishga mo'ljallangan *TagEditor* dasturining mavjudligi bilan ahamiyatlidir. Bu esa asarni ayni asliyatdagi shaklida tarjima qilish imkoniyatini yaratadi [7, 8, 9, 10, 11, 12].

Adabiyotlar:

1. http://tdil-dc.in/index.php?option=com_vertical&parentid=8&Itemid553&lang=en
2. Diksha Khurana, Aditya Koli Natural Language Processing: State of The Art, Current Trends and Challenges /
<https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1708/1708.05148.pdf>
3. https://weblicht.sfs.uni-tuebingen.de/weblicht/demo/?samplename=fr_ExampleFood
4. <https://www.sciencedirect.com/journal/lingua/vol/178>
5. Ketibe Ndhlovu1 Using ParaConc to extract bilingual terminology from parallel corpora: A case of English and Ndebele Literator / Journal of Literary Criticism, Comparative Linguistics and Literary Studies ISSN: (Online) 2219-8237, (Print) 0258-2279 <http://www.literator.org.za>
6. Marcos Zampieri, Mihaela Vela Quantifying the Influence of MT Output in the Translators' Performance: A Case Study in Technical Translation /Workshop on Humans and Computer-assisted Translation, pages 93–98, Gothenburg, Sweden, 26 April 2014. c 2014 Association for Computational Linguistics
7. N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.
8. Mengliev D, Barakhnin V, Abdurakhmonova N. Development of Intellectual Web System for Morph Analyzing of Uzbek Words. Applied Sciences. 2021;

11(19):9117. <https://doi.org/10.3390/app11199117>

9. Kubedinova L. Khusainov A., Suleymanov D., Gilmullin R., Abdurakhmonova N. First Results of the TurkLang-7 Project: Creating Russian-Turkic Parallel Corpora and MT Systems. Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020) co-located with 16th International Conference on Computational and Cognitive Linguistics (TEL 2020) .2020/11: 90-101

MASHINA TARJIMASIDA MATNNI SINTAKTIK TAHLIL QILISH BOSQICHI

Abduraxmonova Nilufar Zaynobiddin qizi,
O'zbekiston Milliy universiteti
v.b. professori, filologiya fanlari doktori

Shamsiyeva Gulshoda,
Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi
2-bosqich magistranti, O'zMU

Jo'raqulova Mushtariy Abdumalik qizi,
Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi
1-bosqich magistranti, O'zMU

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish dasturining sintaktik tahlil bosqichi uchun har ikki tildagi modellashtirish orqali lingvistik tahlil qilishning nazariy asoslari tahlilga tortilgan. Sintaktik tahlil qilishning qoidaga asoslangan metodi muayyan darajada to'g'ri lisoniy model yaratishi va uni tekshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq korpusga asoslangan mashina tarjimasining neyrotekhnologiyalarini yaratish kelgusida amalga oshirish lozim bo'lgan istiqbolli taqdiqotlarni ko'zda tutadi.

Kalit so'zlar: mashina tarjimasi, o'zbek tili, kompyuter lingvistikasi, sintaktik tahlil (parsing), modellashtirish

Annotation: In this thesis, the theoretical basis of linguistic analysis through modeling in both languages for the syntactic analysis stage of the translation program from English to Uzbek is analyzed. The rule-based method of syntactic analysis creates a correct linguistic model to a certain extent and serves as a basis for its verification. However, the creation of corpus-based machine learning neurotechnologies provides promising future research.

Keywords: machine translation, Uzbek language, computational linguistics, parsing, modeling.

Аннотация: В данной диссертации анализируются теоретические основы лингвистического анализа посредством моделирования на обоих языках для этапа синтаксического анализа программы перевода с английского на узбекский язык. Метод синтаксического анализа, основанный на правилах, создает в определенной степени корректную языковую модель и служит основой для ее проверки. Тем не менее, создание корпусных нейротехнологий машинного обучения обеспечивает многообещающие исследования в будущем.

Ключевые слова: машинный перевод, узбекский язык, компьютерная лингвистика, синтаксический анализ, моделирование.

O'tgan asrning 50- yillarning oxiri va 70-yillarning boshlarida Kompyuter lingvistikasi ikki paradigma asosida rivojlandi: simvolik va ehtimollik nazariyasi asosida. Simvolik paradigma ikki yo'nalishda tadqiq etildi: formal til nazariyasiga asoslangan Chomskiy ta'limoti hamda sintaktik analiz (parsing) algoritmi va dinamik dasturlash yordamida pastdan yuqoriga (bottom-up) va yuqoridan pastga (top-down) metodlarga bag'ishlangan lingvistik va kompyuter sohasiga oid ishlarda o'z ifodasini topdi. To'liq sintaktik analiz tizimi Zelig Xarrisning Transformatsiya va Diskurs analiz proekti Pensilvaniya universitetida 1958-59 yillar ichida amalga oshirilgan. Ikkinchi yo'nalish esa sun'iy intellekt sifatida shakllandi. 1956 yilda Mak Karti, Marvin Minskiy, Klaud Shennon va Nazaniel Rochesterlar ikki oylik seminarda ishtirok etishib, sun'iy intellekt terminini qo'llashga kelishib oldilar. Sun'iy intellekt tadqiqotchilarni ehtimollik va statistik algoritmgaga asoslangan ishlarining juda kichik qismini tashkil etsa-da, yangi sohaning asosiy markazi Nivel va Simyonning Mantiqiy nazariyasi va umumiy muammolarni hal qilishga qaratildi.

Mashina tarjimasida matnning sintaktik tahliliga quyidagilar kiradi: 1) modullash (modularity); 2) tranformatsion tahlil (transformational parsing); 4) filtrlash (filtering); 5) tarmog'i orqali bajariladigan sintaktik analiz (augmented

transition network parsing-ATN); 6) daraxtsimon qayta qurish (tree transducers); 7) diagramma (charts); 8) semantik tahlil (semantic analysis).

Ingliz va o'zbek tili xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Har ikki til o'ziga xos gap qurilmalaridan iborat. Zotan, ingliz tilida sintaktik tuzilmalar erkin-kontekstli grammatika (context-free grammar) ga asoslanadi (Jurafskiy). Unga ko'ra dastlab gapning bosh bo'laklari aniqlanishi zarur. EKG o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: terminal belgilar, noterminal belgilar, grammatik qoidalar, boshlang'ich simvollar.

Mashina tarjimasida, avvalo, gap bo'laklarini aniqlash lozim. Shuning uchun gap bo'laklari modellarini aniqlaymiz (Shartli belgilar: {} - ixtiyoriy tanlov, [] - model belgisi, | -bo'lishi mumkin.):

Ega (Subject) o'rnida quyidagi so'z turkumlari kelishi mumkin [Noun| Adjective| Pronoun{Personal, demonstrative, defining, indefinite, negative, possessive, interrogative}| Adjective | Participle | Numeral| Infinitive | Gerund| It]

Kesim (sodda) (predicate) o'rnida quyidagi so'z turkumlari kelishi mumkin: [Verb| phraseological unit| Word combinations Noun| Adjective| Pronoun {Personal, demonstrative, defining, indefinite, negative, possessive, interrogative, reflexive}| Adjective | | Numeral| Infinitive | Participle II | Participle| Adverb];

Kesim (murakkab) o'rnida quyidagilar kelishi mumkin: [{can| may|must|should|would|ought|dare|need+Verb}| phrasal verbs|word compound verbs]

To'ldiruvchi (the object) o'rnida quyidagi so'z turkumlari kelishi mumkin: [noun (in the common case) | pronoun (personal in the objective case, possessive, defining, reflexive, demonstrative, indefinite) |Adjective | Participle|Infinitive| infinitive phrase| Infinitive construction| Gerund| Gerundial phrase| Gerundial construction]; to'ldiruvchi quyidagilarga tobelanishi mumkin: [Object-> Verb | Noun | Adjective| Gerund].

Aniqlovchi (the attribute) o‘rnida quyidagi so‘z turkumlari kelishi mumkin: Adjective|Pronoun{ demonstrative, defining, indefinite, possessive, interrogative}| Numeral {cardinal | ordinal} Noun| Prepositional phrase Participles I and II or a participial phrase | Infinitive| Infinitive phrase | Infinitive construction]; aniqlovchi quyidagi tobelanishi mumkin: [Attribute -> Noun | Pronoun].

Hol (the adverbial modifier) o‘rnida quyidagi so‘z turkumlari kelishi mumkin: [Adverb | Prepositional phrase | than+ {Noun| Pronoun|Adjective, Infinitive| Participle|Prepositional phrase} | Participle |Participial phrase | Infinitive | Participial phrases | Prepositional phrases].

Inglizcha sodda gaplarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda ega va kesim moslashuvi o‘zbek tilida aynan muvofiqlashmaydi. Bu gapni sintaktik tahlil qilganda yaqqol ko‘rinadi. Gap bo‘laklari aniqlangandan so‘ng matn morfologik va sintaktik jihatdan tahlil qilinadi. Buning uchun tahlil usullaridan daraxtsimon qayta qurish turini namuna sifatida keltiramiz. Bu tahlil usuli dastlab TAUM mashina tarjimasini loyihasining Q -tizimida vujudga kelgan. Mazkur jarayon sintaktik tahlil hisoblanib, u quyidan yuqoriga (bottom-up) tahlil metodiga o‘xshash. Agar $A(B(D,E),C(F))$ bo‘lsa, ya’ni gap tashkil etuvchilarining soni qancha va qaysi o‘rinda bo‘lishidan qat’iy nazar qiymati bir xil bo‘ladi: $(A(B(*), C(*)) \rightarrow A(C(*),B(*))$ (2-chizma). Ushbu chizmani matn orqali tahlil etamiz: *It is hard to live for me in Africa.* <-> *To live in Africa is hard for me. (Men uchun Afrikada yashash qiyin.)* Ya’ni bir xil mazmun anglatuvchi gaplarning strukturasi o‘zgarsada, umumiy ma’noga ta’sir etmaydi. Ushbu gap orqali gap bo‘laklarining bevosita va bilvosita tobelanish munosabatini ko‘rimiz mumkin: *Translation of information between different languages has become an important topic.* Sodda gapshakl modeli quyidagicha bo‘ladi: **Noun(1) + {Prep.} +Noun(2)+prep.+Adjective +Noun(3) +Verb +Adjective +Noun**

Tobelanuvchi so‘zlarning miqdori qancha bo‘lishidan qat’iy nazar hokim so‘zning o‘rni va mavqei o‘zgarishsiz qolaveradi. Tahlildagi asosiy bosqich gapning

bosh bo‘laklarini aniqlab olishdir. Dastlab gapda ishtirok etayotgan kesim (ot-kesim yoki fe‘l-kesim)ni va unga tobelanib keluvchi bo‘lak- eganing o‘rnini topish kerak. Inglizcha matn o‘zbek tiliga, odatda, matnning oxirgi qismidan boshlab tarjima qilinadi. Dasturiy ta’minot uchun so‘z valentliklari bazasi zarur. Matn nutqiy jarayonda voqelanar ekan uni sof sintaktik modellarga mos, deb aytish qiyin. Zero, aynan grammatik tamoyillarga istisno holatlarni ko‘plab kuzatamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraxmonova N.Z. Linguistic support of the program for translating English texts into Uzbek (on the example of simple sentences): Doctor of Philosophy (PhD) il dis. aftoref. Tashkent, 2018
2. N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.
3. [55] Abdurakhmonova N. The bases of automatic morphological analysis for machine translation. Izvestiya Kyrgyzskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. 2016;2 (38):12-7.
4. Kubedinova L. Khusainov A., Suleymanov D., Gilmullin R., Abdurakhmonova N. First Results of the TurkLang-7 Project: Creating Russian-Turkic Parallel Corpora and MT Systems. Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020).

ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА МОРФОЛОГИК АНАЛИЗАТОРЛАР ЯРАТИШ ВА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ТАЖРИБАСИДАН

Отемисов Азиз Зарлиқбаевич

Қорақалпоқ давлат университети,
Қорақалпоқ тилшунослиги кафедраси доценти, PhD.
Нукус шаҳри, Ўзбекистон Республикаси

Аннотация: В данном тезисе проанализирована работа ученых, проводивших исследования тюркских языков по созданию морфоанализа каракалпакского языка. Морфоанализ является важным этапом обработки естественного языка в компьютерной лингвистике, и этот анализ в некоторой степени служит основой для других областей этой области. Исследования агглютинативных языков показывают, что морфоанализ — это компьютерная программа, которая математически моделирует знание слов языка. Поэтому при проведении морфоанализа каракалпакского языка важно изучить предыдущие работы.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, морфологический анализатор, модель, морфотактика, машинный перевод.

Abstract. This thesis analyzes the work of scientists who conducted research on the Turkic languages to create a morphoanalysis of the Karakalpak language. Morphoanalysis is an important step in natural language processing in computational linguistics, and this analysis serves to some extent as the basis for other areas of the field. Studies of agglutinative languages show that morphoanalysis is a computer program that mathematically models knowledge of the words of a language. Therefore, when conducting a morphoanalysis of the Karakalpak language, it is important to study previous works.

Keywords: computational linguistics, morphological analyzer, model, morphotactics, machine translation.

Табиий тилни қайта ишлашнинг илк босқичларидан бири морфологик таҳлилни амалга оширишдир. Морфоанализ модули эса аксарият матнни таҳлил қилиш дастурларининг асосий қисми ҳисобланади. Дунё компьютер тилшунослигида автоматик морфоанализ 1950-йиллардан бошлаб ўрганила бошлади.

Жаҳон компьютер лингвистикасида табиий тилга ишлов бериш муаммолари А.Кейлер, К.В.Линден, Н.Вард, М.А.Мохри томонидан ёритилди. Матнга автоматик ишлов бериш технология ва воситалари В.Ахо Альфред, С.Лам Моника, С.Рави, Д.Ульман Джеффри морфологик таҳлилнинг назарий асослари С.Ю.Толдова, АА.Бонч-Осмоловская, Т.Садиков, Б.Кочконбаева ишларида тавсифланди. Рус компьютер лингвистикасида О.В.Дереза, Д.А.Каютенко, А.С.Феногенова, М.Ҳакимовнинг морфологик анализатор, унинг умумий тавсифи, ишлаш принциплари, тилга оид грамматик категория, дастур учун лингвистик модуллар тавсифи ҳақидаги ишларини таъкидлаш ўринли. Ахборот-қидирув тизимида лингвистик таъминотнинг аҳамияти А.Б.Антопольский, Ю.М.Арский, Г.Г.Белоногов, Б.А.Кузнецов, В.Н.Белоозеров, Р.Р.Мдивани, В.А.Глинский, А.И.Михайлов, В.А.Мишин, В.В.Морозов ишларида очиб берилган.

Бугунги кунда жаҳонда бир қатор олимлар морфологик анализаторини яратиш устида илмий изланишлар олиб бормоқда. Жумладан, Аднан Ўзтўрел, Толга Каяделен ва Исин Демирсахин турк тили морфологиясининг кенг қамровли моделини ва уни амалга оширадиган очиқ манбали морфологик анализаторини тақдим этган. Ушбу модел турк тили морфологияси, синтаксисининг нозик жиҳатларини қамраб олган, ундан тил моделини ишлаб чиқишда йўл-йўриқ сифатида фойдаланиш мумкин. Модел турк тили морфотактикасини OpenFst ёрдамида чекли ҳолат трансдусерлари ва морфофонемик жараёнларни Thгах грамматикалари сифатида амалга оширади. Араб тилшунослари Й.Жаафар ва К.Боузоубаа томонидан араб

морфологик анализаторларидан синтактик таҳлил дастурлари, қидирув тизимлари ва машина таржимаси тизимларида фойдаланиш усуллари келтирилган. Табиий тилни тушуниш (Natural Language баҳолашга бағишланган араб тили корпусининг биринчи версияси яратилган. Г.Сзабó, Л.Ковáсс томонидан венгер тили учун энг кенг тарқалган ва энг илғор тўртта морфологик анализатор (Hunmorf-Okamorf, Hunmorf-Foma, Hunmor va Hunspell) таҳлил қилинган, таққосланган. Улар анализаторларнинг лемматизация хусусиятлари ўрнига аннотациянинг токен тизимлари қиёсланган.

Морфоанализ хусусиятлари Д.Рудольф, морфоанализнинг амалий аҳамияти А.Ермаков, матнга автоматик морфологик ва синтактик ишлов бериш модели ва дастурлари И.М.Ножов томонидан ўрганилган. Туркий компьютер лингвистикасида табиий тилнинг компьютер ишлови, жумладан, морфоанализатор тузиш масалалари атрофлича тадқиқ этилди. Бундай ишлар сирасига Г.Эрйигит, Е.Адали, А.В.Дибо, А.В.Шеймович, Ж.Сулейманов, Р.Гильмуллин, А.Р.Гатиатуллин, А.М.Баширов, П.В.Желтов, Н.А.Исраилова, П.С.Бакасова, Н.А.Леонтьев, В.В.Куканова, А.Ю.Каджиевларнинг морфологик анализатор тузиш масалаларига бағишланган тадқиқотларини киритиш мумкин. Туркий тиллар морфологик таҳлил тизими ҳамда уларнинг моделлари тавсифи, таҳлилига бағишланган тадқиқотлар кўлами жуда кенг. Шунингдек, морфоанализатор ишлаб чиқиш назарий ғоялари амалиётга жорий этилиб, европа, рус, туркий тилларнинг морфоанализаторлари ишлаб чиқилди. Ўзбек тилшунослигида компьютер лингвистикаси, матнга лексикографик ишлов бериш ва лингвостатистик таҳлил этиш борасида бирмунча тадқиқотлар амалга оширилган. М.Маҳмудов, А. Пиотровская, Т. Садыков, С.Мухаммедов, А.Бабанаров, М.Айимбетов, С.Каримов, А.Қаршиев, Г.Исроилова, С.Ризаев, А.Норов, Г.Жуманазарова, Д.Ўринбоева, У.Тулиев, Д.Менглиев, В.Барахнин, Н.Абдурахмоноваларнинг

тадқиқотларини ана шундай ишлар сифатида қайд этиш мумкин. Ўзбек тилшунослигида ўзбек тили морфологик анализаторини тузиш бўйича дастлаб айрим изланишларда масаланинг муайян қирралари ҳақида фикр билдирилган. Чунончи, ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш, ўзбек-инглиз тили машина таржимасининг лингвистик таъминоти, ўзбек тили муаллифлик корпусини тузиш тамойиллари, ўзбек тили бирликларини графематик таҳлил қилиш муаммолари, тил корпуси лингвистик базасини тузиш тамойиллари], монографик планда ўрганилган. Шунингдек, ўзбек тили атов бирликларини семантик теглашнинг лингвистик асослари, ўзбек-инглиз параллел корпуси тузиш муаммолари, ўзбек тилидаги отларни автоматик таҳлил қилиш, сўз ясалишининг формал моделлари ҳақида қатор мақолалар нашр этилган. Ўзбек тилида от ва сифат сўз туркуми морфологик анализини автоматлаштиришнинг дастурий томонлари ўрганилган. Бу тадқиқотлар компьютер лингвистикаси муаммоларини тадқиқ этганлиги билан долзарблик касб этган. Сўнгги йилларда эса, ўзбек тили морфологик анализаторини тузиш бўйича махсус илмий изланишлар олиб борилган. Масалан, Фарғона давлат университети изланувчиси Шахло Ҳамроева томонидан Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти мавзусида докторлик (DSc) диссертацияси ҳимоя қилинди. Аммо қорақалпоқ тили автоматик морфологик таҳлил дастури – морфоанализатор ва унинг лингвистик таъминотини яратиш тамойиллари ҳозирги кунгача махсус ўрганилмаган масалалардан ҳисобланади. Қорақалпоқ тилшунослигида компьютер лингвистикаси соҳасига оид ҳали ҳануз ўз ечимин кутаётган, махсус тадқиқ қилишни талаб қиладиган масалалар бисёр.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Менглиев Б., Ҳамроева Ш. Структура и единицы морфоанализатора узбекского языка.// Компьютерная лингвистика и вычислительные онтологии. Вып. 5. 2021. – С. 51-60.

2. Speech and Language Processing. Daniel S. Jurafsky and James H. Martin. Contributing writers: Andrew Kehler, Keith Vander Linden, Nigel Ward 2000y. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632. Pages: 950.
3. MohriM.A. Finite-state transducers in language and speech processing. ComputationalLinguistics. – С. 269-312.
4. Ахо Альфред В., Лам Моника С, Сети Рави, Ульман Джеффри Д. Компиляторы: принципы, технологии и инструментарий, 2-е изд.: Пер. с англ. – М.: ООО “И.Д. Вильямс”, 2008. – 1184 с.
5. Толдова С.Ю., Бонч-Осмоловская А.А. Автоматический морфологический анализ // Фонд знаний «Ломоносов». М.,2011. www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0127430
6. Садыков Т., Кочконбаева Б. Об оптимизации алгоритма морфологического анализа // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «Turklang-2018». (Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320 с.
7. Дереза О.В., Каютенко Д.А., Феногенова А.С. Автоматический морфологический анализ для русского языка сравнительный анализ систем // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции) – Ташкент, 2018.;
8. Хакимов М. Логико-лингвистические модели русского языка // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320
9. Антопольский А.Б. Лингвистическое обеспечение АСНТИ: структура и проблема совместимости // НТИ. Сер.2, 1983. – №7. – С.17-25;

КОМБИНАТОР ТИЛШУНОСЛИКДА ВАЛЕНТЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Юнусова Баҳора Ахтамовна

Самарканд Давлат университети ўқитувчиси
yunusovabakhora@gmail.com

Аннотация: Мақолада валентлик тушунчаси, синтактик алоқалар ва валентликнинг фарқи, ҳақида сўз юритилган ҳамда мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: валентлик, синтагматик хусусият, сўз бирикмаси, семантик-синтактик бирлик, динамик синтаксис, феъл узели.

Аннотация: В статье говорится о понятии валентности, синтаксических отношениях и разнице между валентностью и анализом на примерах.

Ключевые слова: валентность, синтагматический признак, словосочетание, семантико-синтаксическая единица, динамический синтаксис, глагольное ядро.

Annotation: The article talks about the concept of valence, syntactic relations and the difference between valence and analyzes based on examples.

Keywords: valency, syntagmatic feature, word combination, semantic-syntactic unit, dynamic syntax, verb core.

Сўз маъносининг логик-семантик қатламини, унинг синтагматик хусусиятларини ўрганишда сўз валентликларини аниқлаш ва системалаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Валентлик тушунчаси функционал ёки динамик синтаксис назарияси билан боғлиқ ҳолда юзага келган. **Валентлик** - сўзнинг муайян сўз билан бирика олиш имконияти. Масалан, *ўргатмоқ* феъли ҳаракат объектини ва адресатни ифодаловчи сўз билан

бирика олади (сўз бирикмаси ҳосил қила олади): *дўстига сузишни ўргатмоқ* [1].

Валентлик тушунчаси соф синтактик тушунча эмас, балки семантик-грамматик тушунчадир. Бошқача қилиб айтганда, валентлик гап бўлагининг хусусияти эмас, балки сўз туркумининг, сўзнинг хусусиятидир [2].

Валентлик тушунчаси дастлабки пайтларда феъл бошқаруви хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланган. Феъл узели структурал томондан алоҳида гапга ёки гапнинг бир бўлагига тенг бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам бу узелнинг семантик маркази, ядроси феълдан иборат бўлади. Валентлик назариясининг феъл бошқаруви (феъл узели) хусусиятларини ўрганши жараёнида шаклланганлиги валентлик ва бошқарув тушунчаларининг бир типдаги ҳодисалар эканлигини кўрсатмайди. Феъл валентлигининг ўзига хослиги шундаки, у валентлик семантик имкониятига кўра гапнинг кўринишини (тузилишини) белгилайди, унинг қандай сўзлардан таркиб топишини маълум қилади. Масалан, *ўқталмоқ* феълнинг семантик имконияти - валентлик қобилияти гапда қуйидаги актантлар (иштирокчилар, катнашувчилар) орқали намоён бўлади.

Валентлик сўзларнинг ўзаро боғланиши, бирикуви ҳисобланади. Лекин валентлик назариясида сўзларнинг бирикуви, бу алоқанинг характери биринчи ўринга қўйилмайди. Валентлик назариясида сўзларнинг бирикуви маълум сўз нуктаи назаридан, сўзларни ўзига тортувчи, бириктирувчи сўз нуктаи назаридан таҳлил қилинади. Бошқача қилиб айтганда, валентлик назариясида муайян сўзнинг бир, икки ёки ундан ортиқ сўзни ўзига бириктириш хусусиятлари умумлаштирилади. Бундан сўзларнинг валентликларини фақат сифат томондан эмас, балки миқдор томондан ҳам ўрганиш мумкин эканлиги маълум бўлади [2].

Қиёсланг:

Ўқталди: ким, нимани, кимга, нима сабабдан, қаерда.

- **Ўқталди:** ким, нимани, кимга, нима сабабдан, қаерда.

Бир гуруҳ тилшунослар сўз бирикмасига мустақил тил (нутқ) бирлиги сифатида қарайдилар. Жумладан, В.П.Малашенко ва Ю.П.Богачевлар сўз бирикмаси шу бирикмани ташкил этган ҳоким сўзнинг боғланиш имкониятининг (валентлик хусусиятининг) гап таркибида юзага чиқиши, деб қарайдилар ва шунинг учун ҳам сўз бирикмасини объектив тил бирлиги ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича қандай сўз бирикмалари нутқ жараёнида вужудга келади. Аммо семантик-синтактик бирлик маълум тилда гаплашувчилар онгида ўрнашган муайян андазалар асосида таркиб топади. Бу моделлар худди гап моделлари сингари нутқий реаллашувга қадар ҳам тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам эркин сўз бирикмаси коммуникациягача бўлган сатҳ бирлиги бўлиб, нутқда тайёр ҳолда олиб кирилади. Сўз бирикмаси - бу сўз шакли билан бирга гап учун «қурилиш материали» ёки гапнинг кенгайтиши сатҳида қурилиш бирлигидир [3].

Тилшунос олим Р.Расулов синтактик алоқалар ва валентликни қиёсий таҳлил қилиб шундай таъкидлайди: валентлик — ички имконият, потенция, синтактик алоқа эса унинг воқе бўлишидир; валентлик - тил ҳодисаси, синтактик алоқа - нутқ ҳодисаси; валентлик - моҳият, синтактик алоқа —

ходиса; валентлик - умумийлик, синтактик алоқа - хусусийлик; валентлик - сабаб, синтактик алоқа – натижа.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, валентлик ва сўз бирикмаси ўзаро моҳият ва ҳодиса муносабатидир. Моҳият умумий, ҳодиса эса унинг аниқ кўринишлари саналади. Валентлик абстракт тафаккур сатҳида (моҳият), сўз бирикмаси эса жонли кузатиш сатҳида (ҳодиса) мавжуддир. Сўзларнинг маълум тил меъёрига хос боғланиш модели тил бирлиги, бу моделнинг лексик бирликлар билан тўлдирилиши, аниқ, реаллашуви, ҳодисаларда намоён бўлиши нутқ бирлиги ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг луғати. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2002. - Б.26.
2. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: ФАН, 1977. - Б.71.
3. Малашенко В.В., Богачев Ю.П. Словосочетание и члены предложения. ВЯ, 1984, №6.

KOMPYUTER LINGVISTIKASIDA NEOLOGIZM O'RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

Yulbarsov Ochilbek Obidjon o'g'li

O'zMU, O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilimizga kirib kelayotgan yangi tushunchalarning funksiyalari hamda ahamiyati haqida umumiy fikr mulohazalar yoritilgan. Neologizmlarning Kompyuter lingvistikasi sohasida o'rganilish obyekti bo'la olishi "*Selfi*" so'zi misolida qisqacha nazariy qarashlar bilan keltirib o'tilgan. Yuqorida aytib o'tganimiz kabi tilimizga kirib kelgan neologizmlarning mazmun-mohiyatini ochib bera olish bugungi kun tilshunosligimizning, xususan, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi sohalarining tadqiqot obyekti bo'la oladi. Ijtimoiy tarmoqlar jadal rivojlanib, o'sib borayotgan davrda ko'p foydalanadigan so'zlar, ya'ni neologizmlar bevosita tilimizda paydo bo'lganligini sezishimiz mumkin. Kundalik o'g'zaki nutqimizda esa yaqqol ishtirokini seza olamiz. Kompyuter lingvistikasi sohasi hamda unda neologizm asosiy o'rganish obyekti sifatidagi o'rni haqida to'xtalib o'tilgan. Terminologik ma'lumotlar bazasida neologizmlarni doimiy ravishda yangilab borish, uning avtomatik tizimini yaratishning leksikografik tamoyillarini ishlab chiqish maqolamizda sohaning ustuvor vazifasi ekanligi aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kompyuter lingvistikasi, selfi, neologizm, smartfon darknet, kryptovalyuta, kiberjinoyat, kybersport, fan-texnologiya, korpus lingvistikasi.

Abstract: In this article, general comments about the functions and importance of new concepts entering our language are highlighted. The fact that neologisms can be an object of study in the field of Computer Linguistics is indicated by the example of the word "Selfie" with brief theoretical views. As we mentioned above, the ability to reveal the essence of neologisms that have entered our language can be a research

object of today's linguistics, in particular, fields such as computer linguistics and corpus linguistics. In the era of rapid development and growth of social networks, we can notice that the words that we use a lot, that is, neologisms, appeared directly in our language. And we can feel its presence in our daily speech. The field of computational linguistics and the place of neologism as the main object of study in it are discussed. Constantly updating neologisms in the terminological database, developing lexicographic principles of creating its automatic system is mentioned in our article as a priority task of the field.

Keywords: Computational linguistics, selfie, neologism, smartphone darknet, cryptocurrency, cybercrime, cybersport, science-technology, corpus linguistics.

Аннотация. В этой статье выделены общие комментарии о функциях и важности новых понятий, входящих в наш язык. То, что неологизмы могут быть объектом изучения в области компьютерной лингвистики, показано на примере слова «селфи» с краткими теоретическими соображениями. Как мы упоминали выше, способность раскрывать значение неологизмов, вошедших в наш язык, может быть предметом исследования современной лингвистики, в частности, таких областей, как компьютерная лингвистика и корпусная лингвистика. В эпоху бурного развития и роста социальных сетей мы можем заметить, что слова, которыми мы очень много пользуемся, то есть неологизмы, появились непосредственно в нашем языке. И мы можем чувствовать его присутствие в нашей повседневной речи. Обсуждается область компьютерной лингвистики и место неологизма как основного объекта изучения в ней. Постоянное обновление неологизмов в терминологической базе, разработка лексикографических принципов создания ее автоматической системы обозначены в нашей статье как приоритетная задача отрасли.

Ключевые слова: Компьютерная лингвистика, селфи, неологизм, даркнет для смартфонов, криптовалюта, киберпреступность, киберспорт, наука-технология, корпусная лингвистика.

Global jarayonlar natijasida O'zbek tili tarkibiga kirib kelayotgan yangi tushunchalar yoki terminlarning ishlatilishini hozirda ko'plab o'rinlarda kuzatishimiz mumkin. Tilda ularni ishlatish vaqt va zamon xususiyatiga ko'ra insonga qulaylik yaratib bermoqda. Lekin shu bilan birga ma'lum tilga kelib qo'shilgan yangi tushunchaning asl ma'nosini tushunishda birmuncha qiyinchilik yoki noqulayliklar keltirib chiqarishi ham mumkin. Ishlatilayotgan neologizmning aynan qaysi o'rinda ifodalanishi insonning maqsadiga to'laligicha bog'liq ekanligini unutmasligimiz zarur. Chunki neologizmlar asosan bir tildan ikkinchi tilga o'tar ekan, bu til vakili uchun yangi tushunchani anglatishi yoki kashf qilishi ham mumkin.

Bugungi kunda texnika-texnologiyaning rivojlanishi natijasida tilimizda neologizmlar soni ortib bormoqda. Albatta, yangi tushunchalarni o'zbek tilidagi ekvivalenti (tarjimasi) mavjud bo'lsa, ularni o'z tilimizga mos holatda ishlatamiz. Ammo tarjima qilish jarayonida so'z hajmi ma'noni ifodalash uchun bir nechta so'zlarni talab qilsa, u holda aynan qanday holatda kirib kelgan bo'lsa shu tarzda ishlatishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Bir so'zning gap ko'rinishidagi tarjimasi o'quvchida yoki ishlatuvchida noqulayliklar keltirib chiqarishi mumkin. Chunki tarjima qilishda mazmun ifodasi uchun bir so'zlilik, aniqlik, qisqalik, lo'ndalik muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun so'zlarning biror tildan qay holatda kirib kelgan bo'lsa, aynan shu ko'rinishda ishlatishimiz tilimizda neologizmlar degan muhim qatlamni tashkil qiladi desak yanglishmagan bo'lamiz.

Yuqorida aytib o'tganimiz kabi tilimizga kirib kelgan neologizmlarning mazmun-mohiyatini ochib bera olish bugungi kun tilshunosligimizning, xususan,

kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi sohalarning tadqiqot obyekti bo'la oladi.

Ijtimoiy tarmoqlar jadal rivojlanib, o'sib borayotgan davrda ko'p foydalanadigan so'zlarni bevosita tilimizda paydo bo'lganligini sezishimiz mumkin. Ayniqsa, kundalik o'g'zaki nutqimizda ham faol nomoyon bo'layotganini kuzatishimiz qiyin emas.

Kompyuter lingvistikasida neologizm o'rganish obyekti sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki terminologik ma'lumotlar bazasida neologizmlarni doimiy ravishda yangilab borish uning avtomatik tizimini yaratishning leksikografik tamoyillarini ishlab chiqish tadqiqotimizning predmetini tashkil qiladi. Bunga misol sifatida hozirda yoshlar orasida ko'p qo'llaniladigan "*selfi*" so'zini olishimiz mumkin.

Quyida "*Selfi*" so'zining mazmun-mohiyatini ochib beruvchi asosiy nazariy komponentlarga qisqacha to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Selfi (/ˈselfi/)^[1] – insonning odatda qo'li yoki selfi tayoqchasi yordamida smartfoniga olingan o'z rasmi. Selfilar odatda Facebook, Twitter, Snapchat, Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlarda tarqatiladi. Ular asosan tabiatda tasodifan tushuriladi (yoki tasodifiy ko'rinadi). "Selfi" odatda kamera yordamida bilak uzunligidek joydan olingan rasm degan ma'noni anglatadi. Biroq selfi ko'plab subyektlarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Demak, rasm ko'plab subyektlarni qamrab olayotgan va ulardan biri tomonidan olinayotgan bo'lsa ham selfi hisoblanadi.¹⁸

Umuman neologizmlarning yangi tushunchalarni ifodalashi mumkinligini hisobga olsak, u til tizimiga mustahkam bog'langanligini ko'rsatadi. Birgina "selfi" so'zi misolida uning ko'plab remeyklari (shakllari) mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Bu haqda dunyo tilshunosligida ham salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, Rita Miliunaitening "Yangi leksik tillar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri:

¹⁸ Selfi - Vikipediya (wikipedia.org)

Litva tilida *selfi*” nomli tadqiqot maqolasida ushbu neologizm haqida atroflicha to‘xtalib o‘tgan. Unda tildagi har bir yangi so‘z foydalanuvchilar orasida ishlatilib, mustahkamlanib borishiga qarab uzoqroq yoki qisqaroq umr ko‘radi. Bu jarayon ikki bosqichga bo‘linadi: sotsializatsiya (jamiyatga bog‘lanish) va leksikalashtirish. O‘z navbatida, neologizmning sotsializatsiyasi (ijtimoiylashuvi) kichikroq bosqichlarga bo‘linishi mumkinligi aytib o‘tilgan:

- tor tillar jamoasida neologizmning dastlabki tarqalishi (masalan universitet professor-o‘qituvchilari va talabalari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar);
- neologizmni ommaviy foydalanishda aniqlash (maqolalar, dissertatsiyalar va boshqalar);
- nashrlar, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar);
- til jamoasida neologizmning tarqalishi.

Neologizm faoliyatining ikkinchi bosqichi – uning leksikalashuvi shuni anglatadiki, yangi so‘z til tizimiga langar bo‘lib bormoqda. Shu munosabat bilan ushbu jarayonni quyidagi bosqichlarini ajratish mumkin:

- neologizmlar lug‘atiga qo‘llash potentsialiga ega bo‘lgan neologizmni diqqat bilan kiritish;
- neologizmning tildagi yakuniy mustahkamligi, uning tezaurus tarkibiga kirishi (bu neologizmning asta-sekin yangilik belgisini yo‘qotayotganini ko‘rsatadi).

Biroq bu asosan nazariy modeldir, chunki amalda jarayonlar sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Misol uchun, ijtimoiy tarmoqlarda neologizm paydo bo‘lganda “*Selfi*” so‘zi bilan bo‘lgani kabi darhol ijtimoiylashuvning bir necha bosqichlarini o‘tkazib yuborishi mumkin. Ushbu jarayonlarning davomiyligi lingvistik va ekstarlingvistik (tildan tashqari holatlar)ga ham bog‘liq. Muhimi, neologizm bilan ifodalangan obektning mashhurligi (ya’ni, so‘zning shunday qo‘llanish chastotasi), shaklining maqbulligi neologizm, semantik ravshanlik, undan foydalanadigan

hokimiyat arboblari va boshqalar. Bundan tashqari raqamli ma'lumotlar banklari va onlayn lug'atlar davrida neologizm o'z yo'lini topishi mumkin bo'lgan so'zning leksikalashuvidan oldin ham neologizmlar inventarlariga kiradi. "Selfie" so'zini ingliz tilidagi barcha bosqichlardan o'tgan deyish mumkin. Til va yangi raqamli madaniyat tilning ajralmas qismiga aylandi. Oksford noshirlari lug'atlarning korpusini qidirib topishdi. Buni aniqlash uchun 150 millionga yaqin yozuvlari bilan zamonaviy inglizcha so'zlardan foydalanildi. 2012-yilda selfi va shunga o'xshash hodisadan foydalanish hayratlanarli darajada o'sdi. Selfi so'zining mashhurlik darajasi 17 000 foizga oshdi (Coulthard, 2013). Natijada 2013-yilda ular selfini "Yil so'zi" deb nomlashdi.¹⁹

Bu kabi so'zlar zamon bilan hamnafas holatda ijtimoiylashuv qonuniyatlari asosida o'zgarib turadi. Tilshunoslik sohalarida esa bu jarayon – neologizmlar tadqiqot obyekti sifatida tez-tez namoyon bo'lib bormoqda. Ayniqsa, Kompyuter lingvistikasi hamda Korpus lingvistikasi kabi sohalarining materiallari safini kengayishiga o'z hissasini qo'sha oladi.

Kompyuter lingvistikasi sohasida o'zbek tiliga kirib kelgan neologizmlarning ma'lum tizimli tartibini shakllantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Zero, dunyo aholisining asosiy qismi ishlab chiqarish jamiyati bilan birga axborot jamiyatiga o'tib bormoqda. Moddiy resurslarni hamda fan va texnika rivoji jarayonida hosil bo'lgan ashyolarning nomlariga neologizm deb qaralsa, axborot axborot bilimlarining asosiy boyligi hisoblanadi. Chunki kompyuterlar va internetning paydo bo'lishi bilan sivilizatsiya tarixida sodir bo'lgan axborot inqilobi bu jamiyatga xos hodisa hisoblanadi. Barcha axborot inqiloblar natijasida ilm-fan va yangi texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli ko'p tillarda informatika, texnologiya, maydonlar haqida yangi so'zlarni yaratish kela boshladi. Shunday qilib, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda sodir bo'layotgan narsalar o'zgarishlarga

19 Article No. 2587. / DOI: 10.11649/abs.2587 / Citation: Miliūnaitė, R. (2021). New lexis in the interaction of languages and cultures: The case of selfie in the Lithuanian language. Acta Baltico-Slavica, 45, Article 2587. <https://doi.org/10.11649/abs.2587>

nisbatan odamlarning yangi tushunchalarini ifodalash yangi soʻz yasash zarurati ularning tilida neologizmlarning shakllanishiga asosiy sabab boʻlgan.

Xulosa oʻrnida aytishimiz mumkinki, hozirda oʻzbek tiliga kirib kelgan neologizmlar asosan dunyoning rivojlangan mamlakatlarining fan-texnika inqiloblari natijasida paydo boʻlgan. Aksariyat neologizmlar ingliz tili doirasida mavjud boʻlmoqda. Bu esa yangi nom nilan birgalikda neologizm hosil qilayotgan mazmuniy va nazariy tadqiqotlarga sabab boʻlmoqda. Masalan, *Covid*, *garnir*, *smartfon*, *darknet*, *kryptovalyuta*, *kiberjinoyat*, *kibersport*, *onlayn*, *oflayn*, *el-klassiko*, *story*, *nickname*, *email*, *elektrobus*, *elektrocar*, *airpods*, *blackout*, *blouts*, *korpus*, *zoom*, *link*, *keshbek* kabi soʻzlar oʻzbek tili uchun yangi nom boʻlib kirishi bilan bilan birga yangi tushuncha sifatida ham kashf etilmoqda. Bu soʻzlar ishtirokidagi gaplarni esa Kompyuter lingvistikasi, Korpus lingvistikasi sohasida ularning mazmunini koʻrsatib beruvchi matnlar bilan real tarzda ifodalanganiga guvoh boʻlishimiz mumkin. Shuning uchun ham neologizmlar Kompyuter lingvistikasining oʻrganish obyekti sifatida namoyon boʻla oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Citation: Miliūnaitė, R. (2021). New lexis in the interaction of languages and cultures: The case of selfie in the Lithuanian language. *Acta Baltico-Slavica*, 45, Article 2587. <https://doi.org/10.11649/abs.258>
2. Tərlan Paşa oğlu Məlikov “Ərəb dilində neologizmlər” Avtoreferati. Baki-2018
3. N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.

4. [56] Abdurakhmonova N, Tuliyeu U. Morphological analysis by finite state transducer for Uzbek-English machine translation/Foreign Philology: Language. Literature, Education. 2018(3):68.
5. [57] Mengliev D, Barakhnin V, Abdurakhmonova N. Development of Intellectual Web System for Morph Analyzing of Uzbek Words. Applied Sciences. 2021; 11(19):9117. <https://doi.org/10.3390/app11199117>
6. <https://uz.warbletoncouncil.org/neologismo-11503>
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Neologizmlar>

O‘ZBEK TILIDA SIFAT SO‘Z TURKUMINI MODELLASHTIRISHDA SO‘Z YASALISHI VA OMONIMIYA MASALASI

Abdullayeva Oqila Xolmo‘minovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti katta o‘qituvchisi.
abdullayeva.oqila@navoiy-uni.uz

Nizomova Fotima Bo‘rixo‘ja qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti Kompyuter lingvistikasi
yo‘nalishi II kurs talabasi.
nizomovafotima@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. O‘zbek tilida so‘z turkumlarini, jumladan, sifat so‘z turkumini modellashtirish, lisoniy qolipini ishlab chiqish masalasi zarur vazifa hisoblanadi. Maqolada sifat so‘z turkumiga doir mavjud nazariy qarashlar tahlilga tortildi, qiyoslandi. Sifat so‘z turkumining yasaliş qonuniyatlari va uning omonimlik muammolariga kompyuter lingvistikasi nuqtayi jihatidan yechim berish, algoritmini ishlab chiqish borasida fikr yuritildi. Nazariy fikrlar misollar orqali dalillandi.

Kalit so‘zlar: Sifat, so‘z yasaliş, lingvistik modellashtirish, omonimiya, algoritm.

Annotation. It is a significant task modelling word groups in Uzbek language, including adjective word group, and to develop a linguistic pattern. The article analyzed and compared the existing theoretical views on the adjective phrase. The rules of formation of the adjective word group and its homonymy problems were discussed from the point of view of computer linguistics, and an algorithm was developed. Theoretical views were proved by examples.

Keywords: Adjective, word formation, linguistic modeling, homonymy, algorithm.

Аннотация. Необходимой задачей является моделирование групп слов в узбекском языке, в том числе группы прилагательных слов, и разработка языковой модели. В статье проанализированы и сопоставлены существующие теоретические взгляды на словосочетание прилагательное. Думались о правилах образования словосочетаний прилагательных и решении проблем их омонимии с точки зрения компьютерной лингвистики, а также разработка алгоритма. Теоретические идеи подтверждались примерами.

Ключевые слова: Прилагательное слово, словообразование, лингвистическое моделирование, омонимия, алгоритм.

Kirish. Til - eng muhim muloqot vositasidir. Til o'ziga xos tarixiy taraqqiyot tizimiga, murakkab strukturasiga ega. A.Rahimov Beryozinning quyidagi fikrlarini keltirgan: "Til sistema sifatida aynan matematikaning o'zidir. Matematika aniq fan bo'lib, formulalar munosabati orqali reallashadi. Til ham matematika singari aniqlikni talab qiladi va unda ikki yoki undan ortiq elementlarning o'zaro munosabati bir butunlikni tashkil etadi" [Xolmanova, 2020, 12]. Zamonaviy tilshunoslikda muhim vazifa sifatida tilni formallashtirish, modellashtirish masalasi qo'yilgan. Kompyuter tizimi tushunilishi nisbatan oson bo'lgan formal tildan, sun'iy tildan foydalanish jihati bilan chegaralangandir. Kompyuter tizimi uchun ko'p ma'nolilik va ko'chma ma'noga asoslangan nutq va omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan asos morfema va qo'shimcha morfemali leksemalar muammo hisoblanadi. Kompyuter lingvistikasining navbatdagi vazifasi tabiiy til xususiyatlari va tabiatini imkon qadar aks ettiradigan formal tizimni yaratishdan iborat. Xuddi shunday, tildagi boshqa til birliklari singari sifat so'z turkumi borasidagi nazariy qarashlar,

yasalish tizimi, yasalishidagi omonimlik masalasi alohida tahlil talab muammo hisoblanadi.

Azim Hojiyev sifat - predmet belgisini bildiruvchi soʻzlar turkumi, deya taʼrib bergan. Grammatikada belgi soʻzi keng tushunchali boʻlib, u rang, maza-tam, hajm, xususiyat va shu kabilarni bildiradi: *qizil, shirin, keng, sevimli, qudratli* va boshqalar [Hojiyev, 2010, 91]. Sifat soʻz turkumi sifatida tilshunoslikda leksik-semantik, morfologik, uslubiy, formal-funksional jihatidan oʻrganilgan. Tarixga nazar solsak, dastlabki tekshirish olib borgan koʻp turkologlar turkiy tillar tizimida sifatlarning alohida soʻz turkumi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Ular sifat va ot kategoriyalarini tashqi shakllariga asoslanib bir oʻringa qoʻyib tekshirgan [Sodiqova, 1974, 4]. Qozoq-qirgʻiz, turk-tatar tillari ustida ishlagan Melioranskiy (1894) va Kazembek (1839) kabi tilshunos olimlar sifat kategoriyasini alohida soʻz turkumi tarzida ajratib beradi va sifatning oʻziga xos chogʻishtirma daraja belgisi borligini taʼkidlab oʻtishadi [Sodiqova, 1974, 4].

Hozirgi oʻzbek tilshunosligi fani asrimizning 20-yillarida vujudga kelgan boʻlib, unga Fitrat va uning zamondoshlari Elbek, Munavvar Qori, Gʻozi Olim, Qayum Ramazon kabi olimlar tamal toshini qoʻygan desak adashmagan boʻlamiz.

A.P.Yakubinskiy quyidagi taʼrifni keltiradi: Ot bilan sifat oʻrtasida grammatik jihatdan dastlab hech qanday farq sezilmaydi. Har ikkala grammatik kategoriya ham ot turkumidan kelib chiqadi, yaʼni biri predmet nomini anglatadi, ikkinchisi belgi nomini anglatadi. Shuningdek, N.F.Qatanov ham ot va sifatning bir-biridan ajratmagan [Sodiqova, 1974, 4].

Sifat leksemaga shakl oʻzgarishi xos emas, lekin sifat leksema ot leksemaga toʻgʻridan toʻgʻri bogʻlanmaydi. Sifat leksema bilan (SL) sifat leksemashakl (SLsh) oʻzaro qism bilan butun munosabatini aks ettiradi. Sifat leksemashakl yuzaga kelishi uchun sifat leksema maʼlum bir sintaktik vazifa bajara oladigan shaklga kirishi lozim. Sifat leksema bajaradigan birlamchi sintaktik vazifa – sifatlovchi boʻlishi. Demak, sifat leksemashakl yuzaga kelishi uchun sifat leksemaga “sifatlovchi”

sintaktik semasi qo‘shiladi, shunga ko‘ra “sifat leksema □ sifatlovchi sintaktik semasi = sifat leksemashakl” qolipi haqida gapirish mumkin. Sifat leksemashakl nutqda asosan ana shu ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: *jirkanch hasharot, otashin nutq, ozg‘in barmoq-larini, sevimli ashulasini, quvnoq kulgi bilan, qalin sochlarini, qoloq xo‘jaliklarni, katta qurilishlar, kechki shabada, kulrang osmon, shirin suhbat, qaynoq suv, loyqa daryo, yengil kuy, yovvoyi o‘tlar* va boshqalar. [Rahmatullayev, 2006, 226]

Sifat leksema fe‘l leksemaga bog‘lanib, hol vazifasida kelganida sifat leksemaga “hollovchi” sintaktik semasi qo‘shiladi: “sifat leksema □ hollovchi sintaktik semasi = sifat leksemashakl”. Demak, sintaktik vazifa bilan bog‘liq holda sifat leksemashaklning ikkilamchi qolipi voqe bo‘ladi. Bunday qolip asli ravish leksema uchun birlamchi qolip hisoblanadi: *yaxshi tozalanmagan, shavqatsiz qovjirata boshladi, qattiq dahshatga soldi, sirli ko‘rindi* kabi [Rahmatullayev, 2006, 226].

Sifatlik belgisini anglatadigan leksemalarga sifat leksemalar turkumi deyiladi. O‘zbek tilida sifat leksemaga shakl o‘zgarishi xos emas, shunga ko‘ra sifat leksema ot leksemaga shakl o‘zgartiruvchisiz to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanadi: *chiroyli uy, keng ko‘cha, issiq non* kabi. Sifat leksemalarda shakl yasaliishi bor, lekin sifat leksemalarning barcha leksik-semantik guruhlariga birdek xos emas. Tom ma‘nodagi sifat leksema deb asliy sifatlarga aytiladi: *qizil, katta, tetik, issiq, achchiq* kabi. Bular predmetning sifatiy belgisini o‘zicha, bevosita anglatadi. Nisbiy sifatlarda esa predmetning belgisi boshqa bir predmetga nisbat berilib anglatiladi: *bugungi suhbat, kuzgi qovun* kabi. [Rahmatullayev, 2006, 151]

O‘zbek tilida sifatlarni struktura jihatdan quyidagicha gruppalashtirish mumkin: 1. Sodda sifatlari (tub, yasama); 2. Murakkab sifatlari (qo‘shma, birikmali, tizma). Sifat so‘z turkumi yasaliishida (so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchilar bo‘lib) 80 ga yaqin affiks qatnashadi. Sifat o‘ziga xos daraja yasovchi affikslarga ega. Sifat yasashga ot, sifat, fe‘l turkumidagi so‘zlar asos bo‘la oladi. Shuningdek,

boshqa turkumdagi soʻzlarni yasashda sifatlardan ham foydalaniladi. [Sodiqova, 1974, 192]

Sifatlarning tub va yasama boʻlishidan xabardormiz. Hech qanday yasovchi qoʻshimchalarsiz belgi bildiruvchi soʻzlar tub sifatlardan sanaladi. Masalan, *xunuk*, *goʻzal*, *oq*, *qora* kabi. Yasovchi qoʻshimchalar yordamida boshqa soʻz turkumlaridan hosil qilingan sifatlardan yasama sifat hisoblanadi. Sifatlar *morfologik* va *sintaktik* usulda yasalanadi. Morfologik usulda soʻz oʻzak, negiziga maxsus qoʻshimchalar qoʻshish orqali sifat yasalanadi. Bunday qoʻshimchalar oʻzbek tilida koʻplab uchraydi. -ma, -chi, -li, -dor, -ch, -i(sh), -ar, -ik, -ish, -qin, -choq, -a(y), -siz kabi qoʻshimchalarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Biz kompyuter lingvistikasida keltirib oʻtgan qoʻshimchalarimizni bazasini yaratsak aynan maqsadli boʻladi. Chunki, berilgan matndan yasama sifatlarni chiqarib berish soʻrovi berilganida kompyuter avtomatik tarzda bizning bazamizda mavjud qoʻshimchalar asosga qoʻshilganlarini chiqarib beradi. Lekin tilimizda omonimlik hodisasi mavjudligi uchun kompyuter lingvistikasida biz yuqoridagi qoʻshimchalarni sifat yasovchi deb qabul qila olmaymiz. Chunki qoʻshimchalarning ayrimlari ifodalanishiga koʻra aynan bir-biriga oʻxshasa ham, mazmun-mohiyati bilan keskin farqlanadi. Shakli bir xil, vazifasi har xil qoʻshimchalarga shakldosh qoʻshimchalar deyiladi. Biz buni ot va sifat yasovchi qoʻshimchalarning omonimligida koʻrishimiz mumkin. Chunki sifat yasovchi qoʻshimchalarning ayrimlari ot yasovchi qoʻshimchalar bilan omonimligi kompyuter lingvistikasida oʻziga xos murakkabliklar tugʻdiradi. Bu muammolar kontekst mazmuni orqali bartaraf etiladi [Xolmanova, 2020, 76]. Biz quyidagi jadvallarda sifat yasovchi qoʻshimchalarda omonimiyani koʻramiz.

1-jadval. Qoʻshimchalar omonimiyasiga misollar

№	Qoʻshimcha	Ot yasovchi qoʻshimcha	Sifat yasovchi qoʻshimcha
1.	-in	Ekin	Toʻlin
2.	-a	Jizza	Toʻla

3.	-ak	Qarsak	G'alvirak
4.	-gi	Sezgi	Kuzgi
5.	-ki	tepki	qishki
6.	-qi	achitqi	sayroqi
7.	-k	tilak	chirik
8.	-q	taroq	quvnoq
9.	-ik	Ko'rik	yugurik
10.	-iq	chiziq	Siniq
11.	-uq	yutuq	Yumuq
12.	-g'in	Yong'in	Ozg'in
13.	-im	bilim	ayrim
14.	-ma	tortma	qaynatma
15.	-chak	burchak	Kuyunchak
16.	-choq	ovunchoq	erinchoq
17.	-chiq	suyanchiq	Qizg'anchiq
18.	-g'oq	To'lg'oq	Toyg'oq
19.	-qoq	Botqoq	Urishqoq

Bunday omonimlikka biz qanday yechim beramiz? Quyidagi qoidalarni inobatga olib masalaga yechim berishimiz mumkin. Ya'ni:

Sifat otga bog'lanib, qanday?, qanaqa? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar: *urishqoq bola, qizg'anchiq qiz, qaynatma sho'rva, ayrim masalalar* kabi.

Ot fe'lga bog'lanib, shaxs, narsa ma'nolarini, shuningdek, joy nomlarini bildirib, kim?, nima?, qayer? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar: *ekin ekdik, bilim oldik, tilak aytdi* kabi.

Yuqoridagi ot va sifat qoidalaridan foydalanib, biz kompyuter lingvistikasida modellashtirish qonuniyatlariga ko'ra quyidagicha yechim berishimiz mumkin:

- agar -in qo'shimchasi gapda ot yasovchi bo'lib kelsa, u fe'lga bog'lanadi.
Ek+in=ekin=ot+fe'l: Ali bog'ga ekin ekdi.
- agar -in qo'shimchasi gapda sifat yasovchi bo'lib kelsa, u otga bog'lanadi.
To'l+in=to'lin=sifat+ot: Bugun shomda to'lin oy chiqdi.
Bot+qoq=botqoq=ot+fe'l: U sho'xligidan botqoqqa botdi.

Urish+qoq=urishqoq=ot+sifat: Oxiri urishqoq bola do'stlarining oldida uyalib qoldi.

Tort+ma=tortma=ot+fe'l: U jahl bilan tortmani buzdi.

Qaynat+ma=qaynatma=sifat+ot: Kelinning qaynatma sho'rvasi barchaga yoqdi.

Yon+g'in=yong'in=ot+fe'l: Uning ehtiyotsizligi sababli shaxobchadan yong'in chiqdi.

Oz+g'in=ozg'in=sifat+ot: U ozg'in jussasi bilan ajralib turar edi.

Bu omonimlikning ayrim yechimlaridan biri - tub va yasama otlar egalik va kelishik, ko'plik qo'shimchalarini oladi. O'zbek tilida sifat leksemaga shakl o'zgarishi xos emas, shunga ko'ra sifat leksema ot leksemaga shakl o'zgartiruvchisiz to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi: Shundan kelib chiqib biz masalaga quyidagi yechimni berishimiz ham mumkin: asos+so'z yasovchi qo'shimcha=ot+ning, -ni, -ga(-ka,-qa), -da, -dan, -lar; -(i)m, -(i)ng, -i, -si, -(i)miz, -(i)ngiz, -(lar)i qo'shimchalarini teglash orqali kutgan natijaga erisha olishimiz mumkin.

Tort+ma=tortma=ot+ ning -ni, -ga(-ka,-qa)-da, -dan, -lar, -(i)m, -(i)ng, -i, -si, -(i)miz, -(i)ngiz, -(lar)i.

Buvisi nabirasiga ataganlarini tortmasiga solib qo'ydi.

Qoidalaridan kelib chiqib, ot va sifat yasovchi qo'shimchalarning omonimligiga yechimlar berishimiz, kompyuter lingvistikasida ularning algoritmini ishlab chiqishimiz lozim.

Xulosa. O'zbek tili morfologiyasida sifat kategoriyasi boshqa so'z turkumlari qatori muhim o'rinni egallaydi. Sifat mustaqil so'z turkumi bo'lib, shaxs va predmedlarning belgisini bildiradi. Sifatning o'ziga xos maxsus morfologik belgisining yo'qligi, sifat yasovchi affikslarning nihoyatda turli-tumanligi, ba'zan sifatlarini aniqlashda ma'lum qiyinchilik tug'diradi. Ayrim so'zlar tashqi ko'rinishidan otga ham, sifatga ham, ravishga ham juda o'xshash bo'ladi. Bunday

vaqtda ko‘pincha u so‘zni otlar (aniqlanmish predmetlar) yoniga qo‘yib turib, sifatligi aniqlanadi. Sifatlarni otlashishga moyillik xususiyatlari ham yuqorida qayd etilgan qiyinchilikka qo‘shimcha bo‘la oladi. Shunga ko‘ra sifat so‘z turkumining algoritmini tuzishda uchrashi mumkin bo‘lgan barcha holatlarning lisoniy qolipi aniqlanishi, omonimlik keltiruvchi qo‘shimchalar va so‘zlar bazasi yig‘ilishi kerak. Davr o‘tishi bilan til vositalarining nutqda qo‘llanish imkoniyatlari kengayib borganidek, sifatlar ham yangi okkazional semalari bilan nutqiy ta’sirchanlik doirasini oshiradi. Bu esa kelgusida sifatlarga oid kuzatishlarni yana yangi materiallar asosida davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva O. Til korpuslarida lingvistik annotatsiya va uning prinsiplari // Узбекские национальные образовательные здания теоретическое и практическая создание вопросы международная научно-практическая конференция. – Toshkent, 2022.
2. Abdullayeva O., Bozorqulova O‘. Korpus lingvistikasida lingvistik tahlillar: muammo va yechimlar // O‘zbek tili tadqiqi va ta’limi muammolari. Toshkent, 2021.27.10. 296-302-b.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent, 2006.
4. Sodiqova M. Hozirgi o‘zbek tilida sifat. – Toshkent, 1974.
5. Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2010.
6. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. -Toshkent, 2020.

KORPUSDA MORFOLOGIK ANALIZATORNING LINGVISTIK TA'MINOTI

Urazaliyeva Mavluda Yangiboyevna

O'zbekiston Milliy universiteti

Kompyuter lingvistikasi yo'nalishi magistranti,

mavludaaurazalieva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida yaratilayotgan korpuslar, ulardagi imkoniyatlar asosida matnlarni sodda va sifatli tahlil qilish, uzbekcorpus.uz platformasi interfeysi, mavjud qulayliklari, korpus yaratishdagi lingvistik baza va unda so'zlarni morfologik tahlil qilishdagi nazariyalar, modellar, so'z turkumlarining turlicha qoliplanishi, shuningdek xorijiy korpuslardagi lingvistik modellar bilan o'zaro mosligi tahlilga tortilgan. Morfoanalizda barcha tillarga mos va xos bo'lgan va kompyuter dasturlash tillari uchun qulay bo'ladigan sodda qoliplar yaratilishi asosiy ustunlikka ega.

Kalit so'zlar: elektron korpus, korpusshunoslik, morfoanaliz, lingvistik baza, lingvistik modellashtirish, korpus interfeysi.

Аннотация: В данном тезисе корпусы, которые созданные с помощью современных компьютерных технологий, простой и качественный анализ текстов с учетом их возможностей, интерфейс платформы uzbekcorpus.uz и её доступные возможности, лингвистическая база для создания корпуса, теории, модели и морфологический анализ слов, анализируются различные формообразования словосочетаний, а также их совместимость с лингвистическими моделями в иностранных корпусах. В морфоанализе основным преимуществом является создание простых шаблонов, подходящих и специфичных для всех языков и удобных для языков компьютерного программирования.

Ключевые слова: электронный корпус, исследование корпусов, морфоанализ, лингвистическая база, лингвистическое моделирование, интерфейс корпуса.

Abstract: In this thesis, corpora, which are created using modern computer technologies, simple and high-quality analysis of texts, taking into account their capabilities, the interface of the uzbekcorpus.uz platform and its available capabilities, the linguistic basis for creating a corpus, theory, models and morphological analysis of words in it, are analyzed various forms of word combinations, as well as their compatibility with linguistic models in foreign corpora. In morphoanalysis, the main advantage is the creation of simple patterns that are suitable and specific for all languages and convenient for computer programming languages.

Keywords: electronic corpus, corpus research, morphoanalysis, linguistic base, linguistic modeling, corpus interface

Korpus – bu bir necha yoki muayyan til matnlarining yig‘indisiga asoslangan elektron shaklda to‘plangan ma‘lumot (so‘rovnoma)lar tizimi. Korpusshunoslik rivojlanishi natijasida tabiiy tillar uchun maxsus dasturlar yaratilib, avtomatik sintezator va tarjima sohalari keng tusda rivojlandi.

Jahonda morfologik sintez bo‘yicha ko‘pgina olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar qilingan. Respublikamizda o‘zbek tilidagi matnni morfologik tahlil qiluvchi dasturning lingvistik ta‘minotini yaratishga qaratilgan tadqiqot N.Abdurahmonova tomonidan olib borilgan bo‘lib, “Mashina tarjimasining lingvistik ta‘minoti” nomli monografiyasi va “Kompyuter lingvistikasi” darsligida morfologik tahlil uchun modellashtirish, formal til nazariyasi, o‘zbek tilining grammatik lingvistik bazani tuzishdagi muhim jihatlar ochib berilgan. Bundan tashqari, A.Po‘latov, N.Jo‘rayeva, B.Alixojayevlarning o‘zbek tilini

modellashtirishga oid “Разработка формальной модели грамматики узбекского языка” va “Разработка программы компьютерного анализа и синтеза глаголов узбекского языка” nomli tadqiqotlarini qayd etish mumkin.²⁰ Bundan tashqari Sh.Xamroyevaning “O‘zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta’minoti” dissertatsiyasida turkiy tillarda ishlab chiqilgan morfologik analizatorlar funksional imkoniyatining lingvistik ta’minot jihatidan farqli, tilga avtomatik ishlov berishning morfologik tahlil usullari jihatidan esa mushtarak ekanligi aniqlangan; o‘zbek tilidagi imloviy o‘zgarishlar tufayli so‘z shakllarining umumiy qoidalaridan farqlanuvchi so‘zlar uchun morfotaktikaning kombinator va pozitsion lingvistik ta’minoti dasturi ishlab chiqilgan; o‘zbek tili birliklarini avtomatik morfologik tahlil qilish uchun so‘z yasovchi, lug‘aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi morfemalar hamda qo‘shimcha shaklidagi yuklamalarning so‘zga birikish pozitsiyalari dasturiy ta’minot algoritmi uchun lingvistik modellashtirilgan.²¹

Bugungi kunga kelib faoliyat yuritayotgan va kundan kunga hajmi kengayayotgan “O‘zbek tili korpusi” loyihasi 2018-2021 yillar oralig‘idagi ERASMUS granti tufayli yaratilgan va bu loyiha asoschisi filologiya fanlari doktori(DSc) Abduraxmonova Nilufar bo‘lib, korpus 1 mlndan ortiq so‘zni o‘z ichiga oladi. Korpus ishga tushirilganda interfeysda dasturning qaysi tilda ishlashini tanlash, chap tomonida esa bandlar orqali kerakli bo‘lim tanlanadi. So‘zlarni izlashda qaysi soha bo‘yicha izlashni tanlash va bundan tashqari uslub, davr tanlanadi:

20 Abduraxmonova Nilufar. Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti. Monografiya. Toshkent-2018

21 Ш.Хамроевнинг "Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти" диссертацияси. Тошкент, 2021

O'ZBEK TILI KORPUSI

ona

IZLASH
TOZALASH

English Русский

28 ta hujjatda 137 ta so'z uchradi.

USLUB

DAVR

Jadid ☐
 Sovet ☒
 Mustaqillik ☐

G'afur G'ulom «Shum bola» 1965

ulug' zot edilar. U kishiga ixlos qo'ymagan odam kamdan-kam edi. Ona tomonidan ham juda Haqqa yetishgan odamlarmiz. O'z onam hozir ham ...ko'proq...

G'afur G'ulom «Shum bola» 1965

silkillashishlardan keyin boy menga xizmat haqi uchun oyiga xom-pishiq aralash, ona sutidan halol ikki pud o'n yetti qadoqdan olma beradigan bo'ldi. ...ko'proq...

Yuqorida foydalanuvchi tomonidan lemma bo'yicha "ona" so'z izlanib, badiiy uslub va sovet davri tanlangan. Natijada esa 28 ta hujjatda 137 ta so'z uchragan.

Korpusda mavjud matnlardagi so'zlarni morfologik tahlil qilish mavjud tilning morfologik qoidalariga o'zaro bog'liq. Matnlarni tahlil qiluvchi avtomatik analizatorni yaratishda dastlabki bosqich sifatida o'zbek tilining elektron morfologik lug'atini yaratish masalasi qo'yildi. Unga ko'ra har bir so'zning qaysi so'z turkumiga tegishli ekanligi statistik tahlilda ko'rsatildi. Har bir leksema so'z turkumlari bo'yicha to'plamlarga tasniflanadi. To'plamlarga ajratishda leksemalarning umumiy semantik, qolaversa, formal jihatlari inobatga olinadi. To'plamlarga ajratilgan har bir so'zga qo'shilishi mumkin bo'lgan qo'shimchalar kombinatsiyasi aniqlanadi. Undan oldin barcha qo'shimchalar funksional belgilariga ko'ra guruhlariga ajratilib, ularning o'zbek tilidagi barcha mumkin bo'lgan mantiqiy bazasi shakllantiriladi.²²

Mashina tarjimasi uchun o'zbek tilining formal grammatikasini yaratish masalalari bo'yicha professor N.Abduraxmonova tomonidan ijobiy qaralgan

22 Abduraxmonova N.Z. Mashina tarjimasining lingvistik ta'minoti. – T., 2018. – B.76

325 |

nazariyalari ham mavjud bo‘lib, quyida berilgan. O‘zbek tilini tahlil qilish uch bosqichda amalga oshiriladi: 1) so‘z turkumlari; 2) gap bo‘laklari; 3) gap turlari O‘zbek tilida quyidagi so‘z turkumlari mavjud:

Mustaqil so‘z turkumlari: ot, son, fe‘l, ravish, sifat, olmosh;

Yordamchi so‘z turkumlari: bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama;

Alohida olingan so‘zlar: taqlid so‘zlar, undov so‘zlar, modal so‘zlar.

Morfologik analiz sintaktik tomondan tahlil qilish uchun ham juda muhim. Chunki matnni tarkibiy qismlarga ajratishda bu qo‘l keladi. Morofologik analizator korpusda mavjud so‘z va so‘z shakllarni taqqoslovchi va so‘zlarning grammatik shaklini topadigan algoritmlar ketma-ketligi bo‘lib, morfologik xususiyatini aniqlaydi. Morfologik analizning vazifasi har bir so‘zning qaysi so‘z turkumiga oidligini avtomatik tarzda aniqlashdan iborat. Quyida uzbekcorpus.uz mavjud morfologik analizatordan misollar berilgan. Bunda har bir so‘z morfologik tahlil qilinib, qaysi turkumga kirishi va asos-qo‘shimchalarga ajratilishi ko‘rsatiladi: “*Kitobxon*” so‘zi izlash uchun kiritilganda:

kitob: Root word (noun)

kitobxon: belongs to Noun

xon: The ending that forms the noun (personality, character) ko‘rinishida tahlil qilindi. Sanab o‘tilganlardan tashqari korpus ichida subkorpuslar ham ishlab chiqilmoqda: parallel, mualliflik, lingvistik, ta’limiy korpus va boshqalar. *Lingvistik resurslar* qismida esa etimologik lug‘at, sinonim lug‘at, inglizcha-o‘zbekcha fe‘lli frazemalar, terminlogik lug‘atlar mavjud.

uzbeklinganalysis.uz da esa so‘zning birligi yoki ko‘pligi, qo‘shimchasi va so‘z turkumi bilan tahlil qilingan:

*sinf*doshlarimizning: Root word;

*sinf*dosh: Turkum: NOUN

Suffix: *larimizning*;

Analiz noun: *lar+imiz+ning*

Modeli: Plur+Poss1+Gen

O‘zbek tilidagi so‘zlarning normal shakli faqat o‘zak morfemadan yoki bir vaqtning o‘zida o‘zak va affiksial morfemadan iborat bo‘lishi mumkin. So‘z asosi hosila yoki nohosila bo‘lishi mumkin... Masalan, “gul” (gul) hosila bo‘lmagan asos, “guldon” (guldon) hosila asos.²³ I.Bakayev tomonidan ishlab chiqilgan algoritm quyidagi belgilarga mos keladigan so‘zlarning turlariga qarab o‘zgaradi:

ws - oddiy so‘zlar (hosila yoki hosila bo‘lmagan o‘zakli);

wc - so‘zdan murakkab ;wp - juftlashgan so‘zlar;

wr - takrorlanuvchi so‘zlar.

Tabiiy tillar uchun morfoanaliz yaratishda qulay, izchil, tushunarli, murakkab qoliplarga ega bo‘lgan algortmlar ishlab chiqilganda kompyuter leksikografiyasi va avtomatik tarjima uchun asos yaratilib, onlayn tarjima ishi soddalashadi. Lingvistik analizatorlarni ishlab chiqishning amaliy ahamiyati shundaki, axborot-qidiruv tizimlari (Google, Yandex, Google translate va boshqalar) uchun avtomatik ishlov berish vositasi – o‘zbek tili morfologik va semantik ma’lumotlar bazasining vujudga kelishi bilan o‘zbek tilining kompyuter ishlovi borasida muammolarga barham beriladi va mavjud tilning sifatli bazasi yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurakhmonova N. The bases of automatic morphological analysis for machine translation. Izvestiya Kyrgyzskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. 2016;2 (38):12-7.
2. Abdurakhmonova N, Tuliyeu U. Morphological analysis by finite state transducer for Uzbek-English machine translation/Foreign Philology: Language. Literature, Education. 2018(3):68.

23 Бакаев И.И. — Разработка алгоритма стемминга для слов узбекского языка // Кибернетика и программирование. — 2021. — № 1. DOI: 10.25136/2644-5522.2021.1.35847 URL:https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=35847

3. Abdurakhmonova N., Tuliyeu U. and Gatiatullin A., "Linguistic functionality of Uzbek Electron Corpus: uzbekcorpus.uz," 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670043.
4. Ш.Хамроеванинг "Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти" диссертацияси. Тошкент, 2021
5. Бакаев И.И. — Разработка алгоритма стемминга для слов узбекского языка // Кибернетика и программирование. – 2021
6. <https://uzbekcorpus.uz/>
7. <https://uzbeklinganalysis.uz/morfologiya>

BILINGVIZMNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI O'RNI

Ergasheva Maftuna Ilxomovna

O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada bilingvizm tushunchasi, uning ahamiyati va zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, bilingvizmning turlari batafsil bayon etilgan. Zamonaviy jamiyatda ikki tillilikning keng tarqalishi etnik va siyosiy omillar, shuningdek, geografik o'zgarishlar bilan izohlanadi. Ayni damda ikki yoki undan ortiq tilni bilish boshqa davlatda o'qish yoki ishlash uchun zaruriy shart hisoblanadi va bu jarayon globallashuv davrida ijtimoiy va moliyaviy jihatdan muhim rol o'ynaydi. Xalqlar, tillar va madaniyatlarning kesishuvi misli ko'rilmagan miqyosga yetgan, madaniyatlararo bag'rikenglikni rivojlantirish, ularga bo'lgan qiziqish va hurmatni uyg'otish muammosi har qachongidan ham keskinlashayotgan davrda madaniyatlararo muloqot, bilingvizm, multiningvalizm masalalari juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kalit so'zlar: bilingvizm, ikki tillilik, kognitiv tilshunoslik, tabiiy til, koordinativ, psixolingvistik.

Annotation: The article describes in detail the concept of bilingualism, its importance and place in the development of modern society, and the types of bilingualism. The wide spread of bilingualism in modern society is explained by ethnic and political factors, as well as geographical changes. Nowadays, knowing two or more languages is a prerequisite for studying or working in another country, and this process plays an important social and financial role in the era of globalization. Intercultural communication, bilingualism, and multilingualism issues are becoming very important at a time when the intersection of peoples, languages, and cultures has reached an unprecedented level, and the problem of

developing intercultural tolerance, awakening interest and respect for them is more acute than ever.

Keywords: bilingualism, bilingualism, cognitive linguistics, natural language, coordinative, psycholinguistics.

Baynalmilallashuv jarayonlari, chegaralarning ochilishi, fan va texnikaning jadal rivojlanishi chet tillarni o'zlashtirishni taqozo qiladi va shu bilan birga o'z hissasini qo'shadi. Yurtimizda joriy tillarini jadal rivojlantirish va ulardan foydalanish mamnuniyat bilan qabul qilinadi va zamonaviy soha mutaxassislarining raqobatbardosh ustunligi hisoblanadi, ammo til egalari chet tillarini bilish darajasiga ko'ra farqlanadi qiladi.

"Bilingvizm" atamasi lotin tilidan kelib chiqqan: ("bi" – ikki va "lingua" – til). Bilingvizm kontsepsiyasining o'zi hali ham to'liq aniq qilinmagan: ixtisoslashtirilgan adabiyotlarda mavjud bo'lgan bilingvizmning ta'riflari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Qabul qilingan qarashlarga ko'ra, bilingvizm – bir vaqtning o'zida ikki tilda ravon so'zlashdir. U.Vaynrayx fikriga ko'ra bilingvizmni bu ikki tilni navbatma-navbat ishlatish amaliyoti. [U.Vaynrayx, 1979:48] V.Y.Rozensveyg bu konsepsiyaga boshqacharoq izoh berib: “Bilingualizm odatda ikki tilga ega bo'lish va muloqot holatiga qarab biridan ikkinchisiga muntazam o'tishni anglatadi” – deydi. [V.Rozensveyg, 1972:67]. Psixolingvistika nuqtai nazaridan esa bilingvizmga muloqot uchun ikkita til tizimidan foydalanish qobiliyati sifatida qaraladi. [A.Zalevskaya, 2002:78]. Yuqorida keltirilgan tariflarni umumlashtirgan holda bilingvizm bu- bir vaqtning o'zida ikki tilda ravon so'zlay olish deyish mumkin. Ammo bu ta'riflarning hech biri tilni bilish darajasini ko'rsatmaydi: tillardan foydalanish amaliyoti o'z navbatida ulardan kommunikatsiya uchun foydalanish imkoniyatini nazarda tutadi. [Y.Vereshagin, 1969:110].

Olimlar bilingvizmning har xil turlarini ajratib ko'rsatadilar: individual (ikki tillilik individda kuzatiladi) va ommaviy (masalan, davlat tili ikki tilda bo'lgan mamlakatlarda) [V.Triarchi-Herrmann, 2003:102]. E. M. Vereshchagin bilinglarni tilni egallanganlik darjasiga ko'ra uch turga ajratadi: retseptiv (so'zlashuvchi bu tildagi matnni sintez qila olmasa ham uni tushunadin), reproduktiv (so'zlovchi o'qigan va eshitgan narsalarni o'zi idrok etgan tilda takrorlay oladi.) va produktiv (so'zlovchi nafaqat tushunish va takrorlash, balki "to'liq mazmunli bayonotlarni yaratish" qobiliyati" ga ega bo'ladi) [Y.Vereshagin, 1969:112].

Bilingvizm ikkinchi tilni o'zlashtirish yoshiga qarab, "parallel" (ikki tilli muhit mavjud bo'lganda, ya'ni 3 yoshgacha bo'lgan davrda ikki tilni bir vaqtning o'zida o'zlashtirish) va "ketma-ket" (ikkinchi tilni birinchi tilni o'zlashtirish jarayoni qisman yoki to'liq tugagandan so'ng egallash) turlariga bo'linadi. Ketma-ket o'zlashtirish o'z Ichida yana ikki turga: erta (3 yoshdan so'ng o'zlashtirgan bolalar) va kech (voyaga yetgach) bilingvizm turlariga bo'linadi.

Bilingvizm tadqiqotchilari "tabiiy" ("maishiy") bilinglar va chet tilini maktab yoki universitetda tizimli rasmiy darslar jarayonida o'rganayotgan bilinglarni farqlaydilar. [V.Triarchi-Herrmann, 2003:111]. Chet el adabiyotida ko'pincha tabiiy bo'lmagan bilinglar turi "madaniy" , "sun'iy" yoki "ta'limiy" deb ataladi [A.Zalevskaya,2002:96]. Bu farqlanishning asosida ikki tillilikni egallash usuli yotadi. Tabiiy bilingvizm sun'iy bilingvizmdan farqli ravishda o'rganilmaydi, balki egallanaladi. Tabiiy ikki tillilik ko'pincha ikki tilli oilalarda, shuningdek, ikki tilli kichik ijtimoiy guruhlarda, masalan, umumiy bolalar guruhlarida sodir bo'ladi, bu erda bolalar tengdoshlari bilan bevosita muloqotda ikkinchi tilni egallaydilar. Tilni egallash bir vaqtning o'zida uni o'rganish bilan qo'llab-quvvatlanishi mumkin. Tabiiy bilingvizmda bir tildan ikkinchi tilga o'tish avtomatik tarzda kuzatiladi. Bilingvizmning sun'iy turi – ikkinchi til notabiiy usulda (tilni shu til egalari yoki o'qituvchi bilan muloqot qilish orqali o'zlashtiradi) va ikki tildan doimiy ravishda foydalanilmaydi.

Ikki tilni bir vaqtning o'zida egallash bu tillarni teng darajada bilishni ta'minlamaydi. Deyarli har doim bir til boshqasiga nisbatan ustun hisoblanadi [S.Do'pke, 1992:32]. Shuning uchun tadqiqotchilar "dominant" (ustun) va "non-dominant" (zaif) tillarni ajratib ko'rsatadilar. Tillar ma'lum davrda muhim bo'lib, vaqt o'tgach o'z ahamiyatini yo'qotib boradi va ikkinchi tilga nisbatan kamroq qo'llaniladi.

Inson balog'atga yetgandan keyin yoki balog'at yoshida ikkinchi tilni o'zlashtirganda ikkinchi til ona tili asosida o'rganiladi. Bilingvizmning bunday turi tilshunoslar tomonidan "subordinativ" dan farqli ravishda "koordinativ" deb ataladi. Bilingvizmning "koordinativ" turi ko'pincha parallel bilingvizm tufayli bilan yuzaga keladi. Uning o'ziga xos xususiyati shundaki, turli tillardagi so'zlar va ularning ma'nolari o'zlashtiriladi va xotirada bir-biridan alohida saqlanadi. "Subordinative" bilingvizmda ikkala tildagi ma'no birliklari mutlaqo bir xil, chunki ular ona tili orqali qabul qilingan bo'ladi [V. Triarchi-Herrmann, 2003:120]. Ikkinchi tilning grammatik va morfologik tuzilmalarini o'zlashtirish ham ona tilining tegishli tuzilmalari orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun interferensiya hodisasi ko'pincha ikkinchi tilni o'rganish jarayonida barcha til sathlari: fonologiyada, semantikada, grammatikada sodir bo'ladi

Mental leksika deganda "fonologik, morfologik, semantik va sintaktik ma'lumotlarga ega bo'lgan grammatikaning tarkibiy qismi, ya'ni so'zlovchilar alohida so'zlar va morfemalar haqida biladigan hamma narsa" (Emmorey, Fromkin 1988), "so'zlar va leksik birliklarning aqliy ko'rinishlari", "insonning uzoq muddatli xotirasidagi til" (Kerroll 1994, Shvarts 1995), "odamning dunyo haqidagi bilimlarini tashkil qiluvchi nominatsiyalar to'plami" (Ovchinnikova 1994), "individual lug'at" (Baranov, Dobrovolskiy 1997) va boshqalar. M. Shvarts kognitiv psixologiyaga mos ravishda psixik leksikaning quyidagi ta'rifini belgilaydi: "Psixik, mental yoki aqliy leksika – bu uzoq muddatli xotiraning bir qismi bo'lib, unda tilning so'zlari va leksik birliklari aqliy ifodalanadi va saqlanadi" [M.Schwarz, 1995:46].

Ushbu ta'riflar aqliy leksika muammolariga kamida ikkita yondashuvni ta'kidlashga imkon beradi: u inson xotirasidagi lug'at manbai (leksik bilimlar ombori sifatida) va nutqni idrok etish va ishlab chiqarish jarayonida axborotni qayta ishlash mexanizmlari murakkab ko'p bosqichli model sifatida tushuniladi. Nutqni ishlab chiqarish jarayonida inson doimiy ravishda o'zining aqliy lug'atidan foydalanadi, o'z fikrini shakllantiradi va muayyan so'zlar va leksik birliklarni tanlaydi. Psixik leksikaning tuzilishida konseptual, semantik-leksik va fonologik darajalar mavjud. Ayrim so'zlar, iboralar va jummalarni hosil qilish jarayonida ushbu darajalarning faollashishi qonuniyatlari va xususiyatlari dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Olimlar orasida aqliy leksika qanday ishlashi haqida yagona fikr yo'q. Garchi ko'pchilik olimlar uning turli xil aqliy tarmoqlar: semantik, sintagmatik va tematik guruhlar, sohalar va so'z turkumlari shaklida tashkil etilganiga ishonishsalar ham tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, agar so'z yoki leksik obekt turli subtarmoqlarga kiritilgan bo'lsa, bu ushbu so'zni xotiradan keyingi faollashtirish va unga kirishni osonlashtiradi.

Yangi tilni rivojlantirish jarayonida shakllanadigan ikki tilli psixik leksikani o'rganish alohida o'rin tutadi. Ikki tilli leksikani modellashtirishda chet tilining o'zlashtirilgan leksik birliklari mental leksikada alohida kichik tarmoqlarni tashkil etishi eng asosli taxmindir. Biroq ona tillari va chet tillari doimo o'zaro ta'sirda bo'ladi va bu o'zaro ta'sir jarayonida ikki tilli psixik leksika shakllanadi. Yangi lug'atni o'rganishda avval o'rganilgan materiallarga murojaat qilinadi. Bu nuqtayi nazar chet tilini o'zlashtirish jarayonida chet el lug'ati qanday o'zlashtirilganligi, o'rganuvchi qanday qiyinchiliklarga duch kelishi va qanday leksik va fonetik xatolarga yo'l qo'yishini o'rganadigan tadqiqotlar bilan tasdiqlanadi. [P.Plieger, 2006:39]. Bolalar ikkinchi tilni kattalarga qaraganda osonroq o'rganishlari mumkinligi ilmiy adabiyotlarda keng tarqalgan. Voyaga etganida ikkinchi (xorijiy) tilni o'rganish ko'pchilik tomonidan uzoq va mashaqqatli jarayon sifatida qabul qilinadi. Bir qator nazariy asoslar (birinchi navbatda, kognitiv-psixologik va

affektiv) ikkinchi tilni o'rganish jarayonida bolalarning kattalardan ustunligi haqidagi tezisni qo'llab quvvatlaydi. Bolalar til o'rganish uchun alohida qobiliyatga ega.

Ikkinchi muhim jihat shundaki, bolalar dunyoni bilish jarayonida tilni o'rganadilar, ularga atrof-muhitni tushunish uchun til kerak. Bu holda ikkinchi til o'z-o'zidan o'zlashtiriladi, chunki bolalar uni o'rganishga e'tibor bermaydilar. Bolalardan farqli o'laroq, kattalar tilni maqsadli va ongli ravishda o'rganadilar, undan butunlay boshqacha maqsadda o'rganish uchun emas, balki tasvirlash uchun foydalanadilar [E.Harding-Esch,2003:41].

Biroq, so'nggi 40 yil ichida ikki tillilik bo'yicha ko'plab xorijiy empirik va eksperimental tadqiqotlarda bolalarning kattalardan ustunligi tasdiqlanmagan. Kattalar ham ikkinchi tilni tez va samarali, ba'zan tezroq va muvaffaqiyatliroq o'zlashtirishlari mumkin [V. Triarchi-Herrmann, 2003:124]. Shu sababli, ikkinchi tilni o'zlashtirishda yosh eng muhim rol o'ynamasligi ma'lum bo'ldi. Ko'pgina empirik tadqiqotlarda faqat fonologiya va intonatsiya (ya'ni, talaffuz va nutq tempi) sohasida "qanchalik tezroq bo'lsa, shuncha yaxshi" tezisi tasdiqlangan. Kattalar ko'pincha to'g'ri talaffuzga ega bo'lish va ikkinchi tilni urg'usiz o'zlashtirish imkoniyati bo'yicha bolalardan past ekanligi ta'kidlanadi [E.Fthenakis, 1985:53].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bilingvallik shaxs ongida dunyoning adekvat tasviriga erishishga yordam beradi. Shuni takidlash kerakki, bilingvizm ijtimoiy va siyosiy hayotda muloqot qilish, jamoada ishlash, kommunikatsiya; xalqlar o'rtasida keng madaniy almashinuvni yoyishga hissa qo'shadi; turli millat vakillarining muloqotida til to'siqlarini minimallashtirish, xalqlarning o'zaro izolyatsiyasi ehtimolini istisno qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi; millatlararo muloqot tilining keng tarqalishiga hissa qo'shadi; umumiy va birlashgan jarayonda ishtirok etuvchi har bir tilning lug'at boyligini o'zaro boyitish va o'zaro ta'sir qilish, to'ldirish va kengaytirishga ham hissa qo'shadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Triarchi-Herrmann V. Mehrsprachige Erziehung. Wie Sie Ihr Kind fördern / V. Triarchi-Herrmann. – München: Ernst Reinhardt Verlag, 2003.
2. Vaynrayx U. Языковые контакты. – Киев, 1979 .
3. Rozensveyg V. Yu. Основные вопросы языковых контактов // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М., 1972.
4. Zalevskaya A. A., Medvedeva I. A. Psixolingvisticheskie problemy uchebnogo dvuyazychiya. – Tver, 2002.
5. Vereshagin Y. M. Psixologicheskaya i metodicheskaya xarakteristika dvuyazychiya (bilingvizma). – М., 1969.
6. Do'pke S. One parent –none language. An international approach / S. Döpke. – Amster-dam: Benjamin's, 1992.
7. Schwarz M. Kognitivismus und Lexikon / M. Schwarz // Die Ordnung der Wo'rter: kognitive und lexikalische Strukturen / Hrsg. Von Gisela Harras. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1995.
8. Plieger P. Struktur und Erwerb des bilingualen Lexikons. Konzepte für die medienge-stützte Wortschatzarbeit /
9. P. Plieger // Kommunikation und Kulturen (Cultures and Communica-tion). Band // Hrsg. von Prof. Dr. Jörg Roche. – Berlin: LIT Verlag, 2006.
10. Harding-Esch E. The Bilingual Family: A Handbook for Parents / E. Harding-Esch, P. Riley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. Fthenakis W. E. Bilingual-bikulturelle Entwicklung des Kindes. Ein Handbuch für Psychologen, Pädagogen und Linguisten / W. E. Fthenakis, A. Sonner, R. Thrul, W. Walbner / Hrsg. vom Staatsinstitut für Frühpädagogik. 1. Aufl. – München [i.e. Ismaning]: Hueber, 1985.

O‘ZBEK-TURK TILLARI PARALLEL KORPUSINI TUZISH ALGORITMI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Xolmonova Iqbola Alisher qizi

Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi 1-kurs magistranti
iqbolabintualisher@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada korpuslar, shu jumladan, parallel korpuslar va ko‘p tilli korpuslar tuzishdagi asosiy bosqichlar haqida so‘z boradi. Shuningdek, tadqiqotimizda o‘zbek tilshunosligida o‘zbek-turk tillari parallel korpusini yaratish tamoyillari, muammolari, lingvistik va dasturiy ta‘minoti xususida ma‘lumot beriladi. Korpusni qurish bosqichlari tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: korpus, parallel korpus, lingvistik teglash, tokenizatsiya, ma‘lumotlar ombori.

Annotation: This article covers the main steps in building corpora, including parallel corpora and multilingual corpora. In addition, in our research, information is given about the principles, problems, linguistic and software of creating a parallel corpus of Uzbek-Turkish languages in Uzbek linguistics. The stages of construction of the corpus are analyzed.

Keywords: corpus, parallel corpus, linguistic tagging, tokenization, database.

Аннотация: В этой статье рассматриваются основные этапы создания корпусов, в том числе параллельных корпусов и многоязычных корпусов. Также в нашем исследовании дана информация о принципах, проблемах, лингвистическом и программном обеспечении создание параллельного корпуса узбекского и турецкого языков в узбекской лингвистике. Анализируются этапы построения параллельного корпуса.

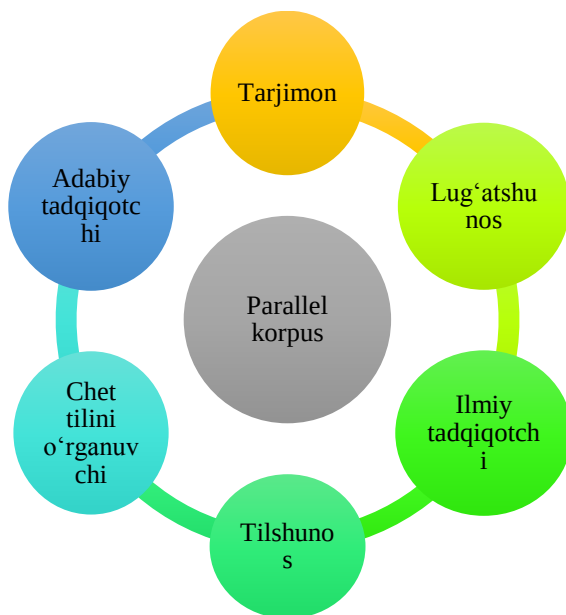
Ключевые слова: корпус, параллельный корпус, лингвистическое разметка, токенизация, база данных.

Kirish. Rivojlanayotgan xalqaro aloqalar, globallashayotgan jarayonlar sababli, sifatli matn tarjimasiga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Tarjimadan istalgan joyda, istalgan vaqtda foydalanish zaruriyati yuqori. Bunday qulay imkoniyatni, sifatli tarjimani parallel korpuslar yetkazib berishi mumkin. Parallel korpus – original matn va uning bir/bir necha tarjimasi bloklaridan iborat til korpusi. Korpusdagi elektron matn original matnning o‘zi yoki uning bir qismi bo‘lishi mumkin [E.P.Sosnina, <http://ling.ulstu.ru/>]. Asliyat va tarjima matn shunchaki yonma-yon qo‘yilmaydi, balki bu ikki matndagi gap (sintaktik birlik)lar mazmunan mos kelish darajasida bo‘lakka bo‘linib, bir-biriga ishora/havola qilish holatida turadi. Asliyatdagi matn fragmentiga mos keluvchi tarjimadagi fragment belgilab qo‘yiladi. Aynan mana shu holatdagi korpuslar yordamida turli lingvistik amallar bajarishga imkon yaratadi [D.Dobrovskiy, <https://postnauka.ru/>].

Asosiy qism. Parallel korpus deganda, bir tildagi matnning ikki yoki ko‘p tillarda aks etishi tushuniladi. Parallel korpus – parallel tarjima matnlarining elektron analogidir. Ko‘plab “original matn va ularning bir yoki bir necha tarjimasi” bloklaridan iborat. Korpusdagi elektron matnlar original matnning o‘zi yoki uning bir qismi bo‘lishi mumkin. Shuningdek, parallel korpus original matn va uning tarjimasi yig‘ilgan korpus sanaladi. Hozirgi kunda bunday korpuslarga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Bunga sabab korpusning imkoniyati kengligidir. Chunki parallel korpus kuchli qidiruv tizimiga ega bo‘ladi, u orqali matnlarni bir-biri bilan taqqoslash mumkin, korpus leksik ma’lumotlarga boy bo‘ladi va kuchli xotiraga ega bo‘ladi. shu bilan birga an’anaviy tarjimadagi kamchiliklarni bartaraf etadi hamda tarjimaning tez va sifatli bo‘lishiga ko‘maklashadi.

Matn korpuslari parallelligiga ko‘ra bir tilli yoki ko‘p tilli bo‘lishi mumkin. Parallel korpusda matnlardagi jumlar tenglashtirilgan va so‘zlar bir-biriga

moslashtirilgan bo‘ladi. Hozirgi kunga qadar o‘zbek-turk matnlarini parallel ravishda bir nuqtaga jamlagan elektron qidiruv tizimi mavjud emas. Bu o‘zbek kompyuter lingvistikasining yechishi kerak bo‘lgan masalalaridan biridir. Agar bunday tizim ishlab chiqilsa, ko‘pgina soha vakillarining ishini osonlashtirish mumkin. Quyidagi 1-rasmda parallel korpus qaysi soha vakillariga kerak ekanligini ko‘rishimiz mumkin:

1-rasm. Parallel korpusdan keng foydalanadigan soha vakillari

Parallel korpus ishlab chiqish uchun matn tanlash prinsipi muhim ahamiyatga ega. Matn tanlashda elektron formatdagi tayyor tarjima asarlari qo‘l keladi. Ikki tildagi matnni gap doirasida tenglashtirish zarur, ya’ni parallel korpusda ikki tildagi matn o‘z ekvivalenti bilan moslashtirilgan bo‘lishi kerak. Bu tenglashtirishning muhim bosqichi asliyat va tarjima matnda sintaktik tahlilni amalga oshirishdir [Aligned Hansards, <http://www.isi.edu/natural-language>].

Korpuslar tarkibidagi material tiliga ko‘ra, dastlab, bir tilli va ko‘p tilli korpus turlariga bo‘linadi. Ikki yoki ko‘p tilli korpuslar: 1) parallel yoki tarjima korpuslari; 2) qiyosiy korpus kabi ko‘rinishga ega. Parallel korpuslar qanday maqsadni ko‘zlashidan qat’iy nazar tarkibidagi birliklar moslashtirilgan bo‘lishi lozim. Moslashtirish bir tekst dasturi asosida amalga oshiriladi. Parallel matnlarni

to‘g‘rilash – asliyat va tarjima matnidagi bir-biriga to‘g‘ri keluvchi gap, abzatslarni identifikatsiyalash jarayoni hisoblanadi.

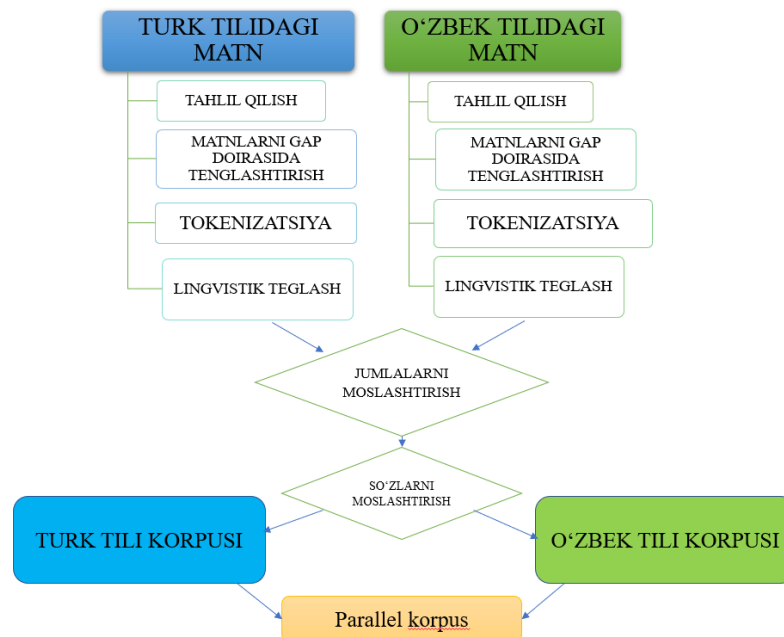
Korpuslarning foydali bo‘lishi undagi ma’lumotlar omboriga bog‘liq. Ya’ni korpusda ma’lumotlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, uning sifat darajasi shunchalik ortadi. Parallel korpus ikki tildagi matnlarni, gaplarni, so‘zlarni bir-biriga moslashtirish orqali hosil qilinadi. Gaplarni moslashtirish avtomatik ravishda kompyuter dasturlari yordamida hamda inson faktori orqali amalga oshiriladi. Agar faqatgina avtomatik yo‘lni afzal ko‘rsak moslashtirish sifatsiz chiqishi mumkin. Chunki har qanday matn so‘zma-so‘z tarjima qilinmagan. Shuning uchun jumlarlar moslashtirilishida inson faktori muhim ahamiyatga ega.

Parallel gaplarni tenglashtirishda gapdan kichik birlikni mashina tarjimasining statistik modellari asosida amalga oshirish mumkin: asliyatdagi istalgan gap elementi – so‘zni ikkinchi tilga tarjima qilish imkoni mavjud. Parallel korpusda originaldagi so‘zning ikkinchi tilga tarjimasi uning chastotasiga bog‘liq: parallel korpusda ikkalasining ham chastotasi bir xil bo‘lishi zarur.

Parallel korpus yaratishda tanlangan manbalarning yozilish uslubi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ilmiy va rasmiy uslubda yozilgan matnlarni moslashtirish oson, chunki bu uslubda tarjima deyarli so‘zma-so‘z qilingan bo‘ladi. ammo badiiy matnlarni moslashtirishda bir necha qiyinchiliklarga duch kelish mumkin. Masalan, badiiy tarjimada so‘zlarning aynan tarjimasi emas balki, uning sinonimi yoki shu tushunchani beruvchi ibora va frazalar qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Bu matnni gap doirasida tenglashtirishdagi muammoli vaziyatlardan biridir.

Parallel korpus tuzishda tanlangan tillarning bir oilaga mansubligi jarayonni biroz osonlashtiradi. Masalan, o‘zbek va turk tili aglyutinatativ tillar oilasiga mansubligi lingvist hamda dasturchining ishini yengillashtiradi hamda korpusning ishonchlilik darajasini oshiradi.

Parallel korpus tuzishda qadamlar ketma-ketligini quyidagi 2-rasmda ko‘rish mumkin:

2-rasm. Parallel korpus tuzishda qadamlar ketma-ketligi

1. Turk va o‘zbek tillaridagi manbalarni jamlash.

Avvalo tildagi original matnlar va ularning tarjimasi yig‘iladi.

2. Tahlil qilish.

Tahlil qilish jarayonida matnlar kodlanadi va izohlanadi.

3. Matnlarni gap doirasida tenglashtirish.

Kodlangan matnlar dasturlar vositasida avtomatik tarzda gaplarga ajratiladi va inson faktori yordamida tekshiriladi.

4. Tokenizatsiya.

Bu jarayonda so‘zlar tinish belgilaridan ajratilib alohida olinadi.

5. Lingvistik teglash.

Bu jarayonda tokenlarga ajratilgan so‘zlar lingvistik teglanadi.

6. Jummalarni moslashtirish.

Ikkala tildagi jumlar bir-biriga moslashtiriladi.

7. Soʻzlarni moslashtirish.

Ikkala tilda ham matn tarkibidagi soʻzlar bir-biriga moslashtiriladi.

8. Natija.

Barcha qadamlar bosib oʻtilgandan soʻng oʻzbek-turk parallel korpusi yaratiladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, parallel korpus tuzish lingvist va dasturchidan tinimsiz mehnat va yuqori malakani talab qiladi. Oʻzbek va turk tillari parallel korpusini tuzish haqida gap borar ekan, bu tillarning bir xil tillar oilasiga mansubligi jarayonni anchagina osonlashtiradi. Parallel korpus tuzishda qadamlar ketma-ketligiga rioya qilinishi ishning natijasi sifatli boʻlishiga katta taʼsir koʻrsatadi. Shu bilan birga, korpus maʼlumotlar omboridagi manbalar miqdorining koʻpligi uning foydalanish darajasining oshishiga katta sabab boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aligned Hansards of the 36th Parliament of Canada Release 2001-1a [Электронный ресурс] // Information Sciences Institute: [сайт]. URL: <http://www.isi.edu/natural-language/download/hansard/>
2. <http://ruscorpora.ru/corpora-intro.html>
3. <https://www.isi.edu/natural-language/download/hansard/>
4. Karimov R.A. Oʻzbek-ingliz parallel korpusini tuzishning lingvistik va dasturiy masalalari. filol. fan. boʻyicha falsafa doktori (PhD) diss. Buxoro, 2022.
5. Добровольский Д. Какие задачи решают параллельные корпуса <https://postnauka.ru/>
6. Соснина.Е.П. Параллельные корпуса в обучении языку и переводу. – (Электрон ресурс): <http://ling.ulstu.ru/>

QIYOSIY VA O'XSHATISH SODDA GAPLAR PRESUPPOZITSIYASI

Tursunova Javhar Bakir qizi.

O'zMU jurnalistika fakulteti
Lingvistika(o'zbek tili) yo'nalishi
2-kurs magistranti,
javhartursunova@gmail.com

Annotatsiya. Bugun o'zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigmaning muhim yo'nalishi hisoblangan pragmalingvistikaning asosiy obyekti hisoblangan presuppozitsiya masalasi leksik, morfologik sathlarda qator tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. Ushbu maqolada biz presuppozitsiyaning sintaktik sathda namoyon bo'lishini o'xshatish va qiyoslash sodda gaplar misolida ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: Presuppozitsiya, o'xshatish, qiyoslash konstruksiyalar, o'xshatish va qiyoslash subyekti, etaloni va ramzi, sodda gaplar

Annotation: Today, a number of linguists at the lexical and morphological levels has studied the issue of presupposition, considered the main object of pragma linguistics, which is considered an important direction of the anthropocentric paradigm in Uzbek linguistics. In this article, we will try to consider the manifestation of presupposition at the syntactic level on the example of simile and comparison simple sentences.

Keywords: Presupposition, analogy, comparative constructions, subject of analogy and comparison, standard and symbol, simple sentences.

Аннотация: На сегодняшний день проблема пресуппозиции, считающаяся основным объектом прагмалингвистики, которая считается важным направлением антропоцентрической парадигмы в узбекском языкознании, изучается рядом языковедов на лексическом и морфологическом

уровнях. В данной статье мы попытаемся рассмотреть проявление пресуппозиции на синтаксическом уровне на примере сравнения и сравнения простых предложений.

Ключевые слова: пресуппозиция, аналогия, сравнительные конструкции, предмет аналогии и сравнения, эталон и символ, простые предложения.

Presuppozitsiya hodisasi barcha tillarda kuzatiluvchi hodisa hisoblanib, har qaysi tilning o'z ichki imkoniyatlari, tilni ifoda etishning o'ziga xos jihatlari bilan asoslanadi. Lekin presuppozitsiya hodisasining barcha tillar uchun teng bo'lgan qoidasi shundaki, u gap tashqi strukturasi o'z moddiy ko'rinishini to'liq emas, ishora vositalari orqaligina bilib olish mumkin. Presuppozitsiya natijasida anglashiluvchi axborot, uning tashqi strukturasi mos kelmaydi. Shuning uchun ham bunday gaplarda shakl va mazmun birligi hodisasi buziladi.

U. Rahimov lingvistik presuppozitsiyaning o'zbek tilidagi tashqi signallarini tasniflab, sintaktik vositalar sifatida so'roq gaplar, o'xshatishli qurilmalar va so'z tartibini ko'rsatib o'tgan.[Rahimov, 1994, 9]

Tilshunosligimizda sodda sintaktik shakl orqali murakkab mazmunni ifodalashga yordam beruvchi bir qator presuppozitsiya signallari mavjud va ular sodda gapning mazmuniy tuzilishini murakkablashtiradi.

Ma'lumki, sodda gaplar o'z tarkibida bir predikativ birlikka ega bo'lgan ma'lum fikr ifodalay oladigan, grammatik va intanatsion jihatidan shakllangan sintaktik birlik hisoblanib, ular bir predikativ aloqani namoyon qiluvchi sodda birlik sifatida ikki yoki undan ortiq sodda predikativ birliklarning qo'shilmasidan iborat bo'lgan qo'shma gapga qarama-qarshi qo'yiladi.

Maqsad va vazifa: Ushbu maqola presuppozitsiya hodisasiga yana bir bora nazar tashlab , uning o'zbek tilida sintaktik presuppozitsiyaning ifodalanishi yo'lidagi bir kichkina qadam sifatida, sodda gapda presuppozitsiyaning yuzaga

kelishi sabablari va yo‘llarini o‘xshatish va qiyoslash sodda gaplar misolida ko‘rib chiqadi. Shuni ta’kidlash joizki, ushbu maqola bunday sodda gaplarda gapning propozitsiyasiga presuppozitsiya aksariyat hollarda zid kelishi, bazan esa uning propozitsiyasi bilan ma’nosi yakdilligini ta’kidlaydi natijada bunday gaplarda shakl va mazmun o‘zaro nomutanosib bo‘ladi.

Usullar: Komponent-semantik tahlil, qiyoslash

Mulohaza va natijalar. Inson voqelikni bayon qilishda yoki dunyoni bilish jarayonida o‘xshatish, qiyoslash juda katta ahamiyat kasb etadi. Ikki yoki undan ortiq predmetni ular o‘rtasidagi o‘xshash yoki farqli jihatlari bilan aniqlash tashqi olamni anglashning eng afzal usullaridandir. Xuddi shu ma’noda, inson nutqi jarayonida *kabi, singari, xuddi, misoli, yanglig‘, go‘yo, -dek, -day* kabi so‘z va qo‘shimchalardan foydalangan holda o‘z fikrini bayon qilar ekan, bunday qurilmalar yordamida tuzilgan sodda gaplarning mazmuniy qurilishi murakkab hisoblanadi.

Ushbu ko‘makchilar yordamida hosil bo‘lgan gaplarda muayyan bir predmet boshqa predmetga o‘xshatilishi asosida presuppozitsiyaga ishora qiladi. O‘xshatish sodda gaplarda hukm to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita emas, balki muayyan boshqa hukmga nisbatan ifodalanadi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, bunday sodda gaplar o‘xshatishga asoslangan uzvlar munosabatining o‘zaro qiyoslanishidan tashkil topadi.

Masalan: *Bayna momo kabi uy ham qishloqdagi uylar oldida yolg‘izlanib qolgandi*(Nazar Eshonqul. “Maymun yetaklagan odam”). Ushbu gapda o‘xshatish munosabatini hosil qiluvchi ko‘makchili qurilma ishtirokida tuzilgan sodda gapda bir shaxsga xos belgi xususiyat narsa-predmetga ko‘chgan va bu orqali quyidagi presuppozitsiyaga ishora qiladi: “*Bayna momo yolg‘izlanib qolgandi*”.

Bunday gaplarda presuppozitsiya hodisasi semantik jihatdan o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lgan gaplarni bir sodda sintaktik shaklga keltirish uchun xizmat qiladi.

O‘zbek tilida o‘xshatish sodda gaplar ikki xil o‘xshatish asosi bilan ifodalanadi: 1) o‘xshatish asosi sifat turkumi bilan 2) o‘xshatish asosi fe’l so‘z

turkumi bilan ifodalanadi [Mahmudov, 1995, 140]. Ularning har ikkisida ham o'xshatish subekti+o'xshatish ramzi+o'xshatish shakliy ko'rsatkichi+o'xshatish asosi kabi uzvlarning o'rni o'zgarishi yoki o'zgarmay qolishi mumkin.

O'xshatish konstruksiyali sodda gaplarda o'xshatish subyekti ega, o'xshatish asosi esa kesim sintaktik o'rnida ifodalanganda, qiyos etaloni ham kesim sifatida qaraladi. Bunday gaplarda kesim asosan ot-kesim hisoblanadi.

Masalan: *U tashlandiq kabi kimsasiz* (N. Eshonqul. "Maymun yetaklagan odam"). Bunda qiyos asosi sifatidagi kimsasiz so'zi kesim sifatida qo'llangan. Bunday gaplarda o'xshatish ma'nosidan tashqari o'xshatish etaloni (*tashlandiq*) va o'xshatish shakliy ko'rsatkichi (*kabi*) orqali quyidagi presuppozitsiyaga ishora qilganligini anglashimiz mumkin: *tashlandiq kimsasiz bovladi*. Bunda qiyos subyekti (*u*) bilan qiyos etaloni (*tashlandiq*) bir xil darajaga qo'yilgan bo'lib, bir shaxsga xos belgi-xususiyat narsa predmet belgisiga qiyosan o'xshatilgan. Natijada qiyos etalonining xususiyati yashirin shakllangan. Shuningdek, - **ega+ravish holi (o'xshatish yo'li bilan ifodalangan)+kesim** tuzilishidagi sintaktik qolipli gaplar presuppozitsiyaga ishora qiladi.

Aytish joizki ba'zi o'xshatish munosabatili sodda gaplarda o'xshatish asosining tushirib qoldirilishi ham kuzatiladi. Bunda o'xshatish asosi bo'lgan uzv (C)ga kontekst, adresat va adresantning umumiy bilimlari asosida aniqlik kiritiladi va mazmunan gap murakkablashtiriladi. Masalan: *Naq yalmog'iz deysan* (suhbatdan) bunda yalmog'izga xos bo'lgan xususiyat tushirib qoldirilgan va presuppozitsiyaga yo'l ochilgan: *Yalmog'iz xunuk bo'ladi*. Shuningdek, qiyosiy sodda gaplarda o'xshatish sodda gaplardan farqli o'laroq, bir predmet boshqasidan farqlanadi. Qiyosiy sodda gaplarda qiyos subekti bilan qiyos etaloni bir turdagi predmet (voqea, hodisa) lardan iborat bo'ladi. Qiyoslash munosabati o'zbek tilida boshqa turkiy tillardagidek chiqish kelishikli tizimlar, ba'zan ayrim ko'makchilar bilan ifodalanib, bunday gaplarning barchasida qiyos etaloni sintaktik qurilishda to'ldiruvchi vazifasida keladi. Bunday qiyos munosabatidagi gaplarning shakli

ixchamlashishi va uning mazmuniga ishora qilishni o‘rin payt kelishigidagi qo‘shimchalar qatori va u bilan birga kelgan ko‘makchili qurilmalar natijasi bo‘lib, aynan shu vaziyat presuppozitsiyaga ishora qiladi. Uni quyidagicha qoliplashtirish mumkin:

B+ga qaraganda+A yoki A+B+ga qaraganda

A+ B+dan(ko‘ra, ham)

Bunda qiyos etaloni (B)ga birikib sintaktik uzvni yuzaga keltirgan chiqish, jo‘nalish kelishiklari va ba’zi ko‘makchili qurilmalar to‘ldiruvchi vazifasida kelgan.

Masalan:

1. *U otamdan ko‘ra zo‘r* [Normurod Norqobil.Qoyalar ham yig‘laydi,307]
2. *Opasidan ko‘ra singlisi tezroq yuguryapti* (ikki kishi suhbtidan)

Bu ikki gap ham qiyoslash munosabati orqali shakllangan. Birinchi gapda qiyos a‘zosi bilan bog‘liq belgi xususiyatda darajalanish kuzatilmaganligi uchun mavjud gapning propozitsiyasiga zid bo‘lgan presuppozitsiya mavjud: *otam zo‘r emas – u (matnda amakisiga nisbatan) zo‘r*. Ikkinchi gapda esa qiyos a‘zolari bilan bog‘liq belgi-xususiyat -roq daraja nisbati orqali darajalangan va natijada presuppozitsiya va gap kesimi orqali darajalangan propozitsiya holati bir xil shaklga ega: *opasi yuguryapti – singlisi tezroq yuguryapti*. Bundan ma’lum bo‘ladiki qiyos a‘zolari bilan bog‘liq harakat-holat, belgi-xususiyat darajalanish yoki darajalanmasligiga ko‘ra gapdan anglashilgan propozitsiya va presuppozitsiya zidlanadi yoki zidlanmaydi.

Qiyoslash munosabati mavjud bo‘lgan bir predikativli gaplarda tejash tamoyili asosida gapda qo‘llanmagan bo‘lakning semantikasini o‘zida aks ettiradi va bu presuppozitsiyaga ishora qiladi.

Xulosa

Presuppozitsiya muayyan til birligining ishorasi asosida gapda yashirin tarzda yuzaga chiqadi. Bu hodisa adresat va adresantning o‘zaro munosabatida albatta mavjud. Uning yuzaga kelishida esa ularning bilimi, dunyoqarashi va ma’lum bir

lingvistik signallar yordamga keladi. Yuqorida ko'rib o'tgan qiyoslash va o'xshatish munosabatili sodda gaplarda ham asosan o'xshatishli qurilmalar, gap tuzilishi va mal'um sintaktik qoliplar presuppozitsiyaning ifodalanishi uchun zamin bo'lgan. Natijada, tejash tamoyiliga asoslanib gap sakli ixchamlashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov. N, Nurmonov. A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995 B.140.
2. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojayev S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent : Fan, 1992.
3. Rahimov U.O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol.fan.nom. dis.avtoref. – Samarqand,1994.
4. Burxonov Z.O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi(presuppozitsion aspekt): Filol. fan. nom. ...dis.avtoref. – Toshkent, 2008.
5. Norqobil.N. Qoyalar ham yig'laydi. Sharq nashriyot-matbaa konserni. – Toshkent, 2000
6. www.ziyouz.com кутубхонаси

TRANSPOZITSIYA HODISASINING LINGVISTIK TAHLILI

Satimova Madinabonu Shuxrat qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
1- kurs magistranti
satimovamadinabonu@gmail.com

Annotatsiya: Til va nutq inson hayotida muhim o'rin egallaydi. Til va nutqning tuzilishi, ularning qo'llanilishi tilshunoslikda eng dolzarb mavzu sanaladi. Nutqning ishlatilishida ajralib turuvchi masala – transpozitsiya – bugungi kunda nutqning muhim fenomeni sifatida o'rganilmoqda. Maqolada nutqdagi gap bo'laklari va leksikani o'zgarishga uchrash hodisasi ko'rib chiqildi. Hozirgi vaqtda nutqda faydalanilayotgan ko'p chastotali so'zlar, troplar, ya'ni metafora, ibora, epitet, xalq og'zaki ijodi – maqol yoki aforizmlarda transpozitsiya fenomeni darajasi aniqlandi. Transpozitsiyaning turlari, otlashish, sifatlashish, maqol va aforizmlarning nutqda ishlatilishi misollar orqali batafsil ochib berildi.

Kalit so'zlar: til, otlashish, sifatlashish, metafora, traspozitsiya elementlari, maqol, aforizlar, iboralar.

Аннотация: Язык и речь занимают важное место в жизни человека. Структура языка и речи и ее использование являются наиболее актуальными темами в языкознании. Транспозиция, которая используется в употреблении речи, становится сегодня наиболее значимым и актуальным явлением в речи. В статье рассмотрен феномен изменения речевых фрагментов и лексики. Определена степень создания явления транспозиции в речи часто употребляемыми в современном обществе словами, а также речевыми тропами, т. е. метафорами, выражениями, эпитетами, пословицами или афоризмами из народного творчества. Определены история, теория и элементы этого явления в языке и речи. Подробно раскрыты виды

транспозиции, субстантивация, адъективация, использования пословиц и афоризмов в речи.

Ключевые слова: язык, субстантивация, адъективация, метафора, элементы транспозиции, пословица, афоризмы, словосочетания.

Abstract: Language and speech occupy an important place in human life. The structure of language and speech and its use are the most relevant topics in linguistics. Transposition, which is used in the use of speech, is becoming the most significant and relevant phenomenon in speech today. In the article, the phenomenon of changes in speech fragments and lexis was considered. The degree to which the phenomenon of transposition in speech is created by words that are frequently used in society today, as well as speech tropes, i.e., metaphors, phrases, epithets, proverbs or aphorisms from folk art, the history, theory and elements of this phenomenon in language and speech were determined. The types of transposition, nominalization, attribution, the use of proverbs and aphorisms in speech were revealed in detail.

Keywords: language, attribution, adjective, metaphor, elements of transposition, proverb, aphorisms, phrases.

Til – inson va jamiyat o'rtasida o'zaro axborot almashish vositasi hisoblanadi. Til nafaqat kommunikativ vazifa bajaradi, balki madaniyatning eng muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi, chunki insonning dunyoqarashi aynan til orqali shakllanadi va ifodalanadi. Inson butun umri davomida til makonida yashaydi. Vaholanki, til nafaqat vosita, balki u insonning shakllanishi va hayotiy tajribasini belgilashda ham muayyan rol o'ynaydi. Aytish mumkinki, inson go'yo til ichida yashaydi, uning ta'siri umrbod unga hamroh bo'ladi. Til inson dunyosi, uning madaniyatini o'zida aks ettiradi, shu bois til shaxs kamolotida, milliy xarakter, xalq, millat shakllanishida salmoqli, hal qiluvchi rol o'ynaydi. "Til shuncha sharafi bilan

nutqning qurolidir. **Agar nutq noma’qul bo’lib chiqsa – tilning ofatidir**”, deydi Alisher Navoiy. [A. Navoiy, 2018; 178]

Ma’lumki, bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda, tillarning integratsiyalashishi oshib borayotgani va yil sayin tabiiy tillar o’zgarishga uchrayotgani bilan til va nutq bilan bog’liq masalalar yangi fenomen va muammolarni keltirib chiqarmoqda. Kundalik hayotda inson nutqida normadan tashqari, til grammatikasi yoki leksikasiga mos kelmaydigan hodisalarning guvohi bo’lish mumkin. Ko’pincha nutq qismlari sohasidagi o’zgarishlar, gapning ma’nosini saqlab qolsada gapning tuzilishidagi o’zgarishga olib keladi va bu hodisa transpozitsiya bilan bevosita bog’liq. Bu hodisa nutqning bir qismini boshqasiga o’zgarishi, almashishi yoki ba’z gap bo’laklar, so’z turkumlari yoki so’zlarning til birliklariga o’tishi tilshunoslikda transpozitsiya hodisasi deb nomlanadi.

Transpozitsiya tushunchasi o’rta asrlarda paydo bo’lgan bo’lib, lotincha “transpositio” — “almashtirish” ma’nosini anglatadi, u so’zning nutqda bir bo’lagidan ikkinchisiga o’tishi yoki bir til shaklining boshqasi vazifasida qo’llanilishi bildiradi. Bu atama ham tor, ham keng ma’noga ega. Agar keng ma’noda ko’rib chiqilsa, “transpozitsiya” deganda tilning har qanday shaklining almashtirilishi tushuniladi, masalan, zamonning transpozitsiyasi (o’tmish yoki kelasi zamon o’rniga hozirgi zamonning qo’llanilishi yoki o’tmishdagi zamonning o’rniga ish harakatning davom etayotganligini ko’rsatuvchi qo’shimchalarning qo’llanilishi), shart mayli ma’nosida buyruq, gapning kommunikativ turlari (so’roq gapning bayon ma’nosida qo’llanilishi). Boshqacha qilib aytganda, transpozitsiya - grammatik strukturalarning normadan tashqari funktsional ma’nolarda qo’llanilishidir. Transpozitsiya atamasi turli so’zlarning o’rniga, ularning ma’nosini to’g’ri ko’rsatib bera oladigan metaforalar, iboralar, maqollar va aforizmlarning ishlatilishi ham kiritilishi mumkin. Ushbu hodisa tor ma’noda ko’rib chiqilsa, transpozitsiya, shuningdek, funktsional transpozitsiya deb ataladi, so’zni (yoki so’zning ildizini) nutqning bir qismidan ikkinchisiga o’tkazish yoki boshqasining

vazifasida qo'llash sifatida ifodalanishi mumkin. I. B. Rubert “zamonaviy tilshunoslikda transpozitsiya ko'pincha gap bo'laklarining funksional yaqinlashuv mexanizmi sifatida qaraladi”, deb hisoblaydi. [Rubert, 2001; 269].

Transpozitsiya lingvistik birliklarni semantik yoki funksional taqqoslashga asoslangan. Tilshunoslikda transpozitsiyaning 3 ta elementi bor:

- original shakl yoki so'z (o'zgarayotgan so'z),
- transpozitsiya vositalari (transpozitor),
- natija (transpozit).

Original shakl yoki so'zni transpozitsiya (o'tish) hodisasi yo'naltirilgan obyekt sifatida aniqlash mumkin. Transpozitor uni belgilaydigan va aniqlaydigan narsa o'rtasidagi bog'liqlik belgisidir. Transpozitsiya so'zning nutqning bir qismidan ikkinchisiga o'tish jarayonining natijasidir.

So'zning qaysi turkumga yoki qaysi vazifaga o'tishiga (uning asosiga) qarab, A.A. Shaxmatov o'ziga xos o'tish jarayonlarini nomladi va ko'p hollarda ular sintaktik transpozitsiya deb ham ataladi:

- otlashish (ya'ni otlar sinfiga o'tish);
- sifatlashish (sifatlar sinfiga o'tish);
- verbalizatsiya (fe'llashish);
- qo'shimchalar o'zgarishi o'tish;
- pronominalizatsiya (olmoshlarga o'zgarish) [Шaxматов, 1941; 620].

Xususan, Otlashish (lotin tilidan substantivum – ot, rus tilida – субстантивация), - to'g'ridan-to'g'ri obyektga ishora qilish qobiliyatiga ega bo'lganligi sababli nutqning boshqa qismlaridan (sifatlar, fe'llar, bo'limlar, sonlar) otlar toifasiga o'tishini anglatadi. Otlashish - transpozitsiyaning alohida hodisasi bo'lib, u so'z yasashning morfologik-sintaktik usulini bildiradi.

Masalan, sifatdan “*kasal oyoqqa turdi*” (bu gapda fe'lda ham transpozitsiya hodisasini ko'rishimiz mumkin, tuzalmoq fe'li o'rninga oyoqqa turamoq iborasi

leksik transpozitsiya vazifasini bajarib kelmoqda), tartib raqamidan “*ikkinchisi keldi*” ravishdan “*bizning ertamiz*”, taqlid soʻzlardan “*taqir-tuquri eshitildi*” va hk.

Sifatlashish ham ken tarqalgan hodisa hisoblanadi. Sifatlarning shakllanishi va rivojlanishiga tilning metafora, metonimiya va epitet kabi obrazli vositalari taʼsir koʻrsatganligi sababli sifatlar adabiyot va adabiy tilning morfologiya va sintaksisga taʼsirini koʻrsatadi. Misol uchun “*yumshoq xarakter*”, “*qoʻli gul usta*” va hk. Bugungi kunga kelib jamiyatda nutqda soʻzlar oʻrniga oʻxshatishlar yaʼni mataforalar, maqollar va aforizmlarni ishlatish keng tus olgan. Ayniqsa, jamiyatda mashhurlikka erishgan odamlar, kinolar va qoʻshiqlar, nutqda keng ishlatilinmoqda. Misol tariqasida, kundalik hayotda eshitishimiz mumkin boʻlgan maqol va iboralarni keltirsak boʻladi. “*Yaxshi gapga ilon inidan chiqadi*” gapida yaxshi gapni muhimligini tushuntirilmoqda. “*Tarbiya – yo hayot, yo mamot, yo najot*” Abdulla Avloniyning gapi nutqda tarbiyaning qanchalik katta ahamiyatga egaligini koʻrsatish uchun ishlatilinadi. Koʻrinib turibdiki, transpozitsiya nutqda nafaqat gapning tuzilishini oʻzgartirishi balki unga badiiy sayqal berish uchun ham ishlatilinishi mumkin.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Курилович Е. 1962 Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. Издательство иностранной литературы. Москва, 1962.– 115 с. 5.
2. Navoiy A. Mahbub ul qulub. – Toshkent, 2018. – 178 b.
3. Rubert I.B. 2001 La transición del sincretismo a la discreción como tendencia del lenguaje general y de los procesos analíticos evolutivos intratextuales, Moscú - p 269
4. Соколова Г.Г. Транспозиция прилагательных и существительных. – М.: Высшая школа, 1973. – 175 с.
5. Шахматов А.А. 1941 Синтаксис языка и речи . Москва, 1941. - 620 с.

AVTOMATIK TARJIMA TIZIMIDA SINTAKTIK QOLIPLAR

Raxmatilloeva Mohinur Mo'min qizi

O'zbekiston Milliy universiteti

Kompyuter lingvistikasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda zamonaviy kompyuter texnologiyalar yordamida amalga oshirilayotgan avtomatik tarjimalar va ularning imkoniyatlarini takomillashtirishga oid fikrlar tahlilga tortilgan. So'z birikmasi qoliplarining mashina tarjimasidagi tuzilishi va ulardan avtomatik tarjimada foydalanish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: avtomatik tarjima, so'z birikmasi qolipi, asl matn, maqsadli til, dekodlash.

Abstract: In this thesis, automatic translations carried out with the help of modern computer technologies and ideas on improving their capabilities are analyzed. The structure of phrase patterns in machine translation and their use in automatic translation are discussed.

Keywords: automatic translation, phrase pattern, original text, target language, decoding.

Аннотация: В данной диссертации анализируются автоматические переводы, осуществляемые с помощью современных компьютерных технологий, и идеи по улучшению их возможностей. Обсуждается структура шаблонов фраз в машинном переводе и их использование в автоматическом переводе.

Ключевые слова: автоматический перевод, фразеологизм, исходный текст, язык перевода, декодирование.

Mashina tarjimasini tizimlari, albatta, modellar bilan bog'liq. Ular matnning avtomatik tarjimasini amalga oshiradilar, ammo bu jarayonni inson tarjimon uni tahrirlashdan keyin amalga oshiradi. Mashina tarjimasida til asl matn yoki manba deb nomlanadi va tarjima qilinadigan til maqsadli til deb nomlanadi. Mashinani tarjima qilish jarayoni ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) asl tilda manba matnining ma'nosini dekodlash;
- 2) ma'noni maqsadli tilga o'tkazish.

Mashina tarjimasida so'z birikmasi qoliplari

Gapda so'zlar bir-biri bilan ham shaklan, ham mazmunan bog'lanadi. Ya'ni, gapdagi so'zlar bir-biriga teng yoki tobe tarzda bog'lanadi. Ushbu sintaktik qurilmalarni mashina mazmunan to'g'ri tarjima qila olsa, gapning umumiy mazmuni saqlanadi.

Ingliz tilida so'z birikmasi “**word collocation**”, “**words that go together**”, “**word combinations**” terminlari bilan yuritiladi. Ingliz tili so'z birikmalari lug'atida 14 ming leksema, 75 ming grammatik va leksik so'z birikmalari tartiblangan²⁴.

O'zbek tili so'z birikmalari lug'ati shu kungacha tuzilmaganligi ma'lum. Tobe bog'lanishli so'z birikmalari qanday vositalar bilan bog'lanishiga ko'ra 3 turga:

- 1) bitishuvli so'z birikmasi – ohang yordamida so'zlar bir-biriga ham mazmun jihatdan, ham shaklan bog'lanadi. Masalan: qiziqarli kitob.
- 2) boshqaruvli so'z birikmasi – bunda tobe va hokim qismlarni bog'lovchi vositalar kelishiklar hamda ko'makchilar hisoblanadi. Masalan: uyga bormoq, kalit bialn ochmoq;
- 3) moslashuvli so'z birikmasi – ikkala qismning qaratqich qaralmishdagi munosabatidir: kitobning varog'i.

24 Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI Combinatory Dictionary of English.1990.

Soʻz birikmalari hokim soʻzning qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanishiga koʻra 2 turi farqlanadi: 1) otli birikma; 2) feʼlli birikmaga.

Otli birikmalarda hokim soʻz ot, sifat, son, olmosh, ravish soʻz turkumlarida boʻlsa, (mehribon ona, juda qadrlil, katta besh, ularning hammasi, soʻzning ozi), 2) feʼlli birikma hokim soʻz feʼl soʻz turkumida boʻladi (tez boradi, tez borish, tez borgan, tez borib).

Bitishuvli soʻz birikmasi qoliplarining avtomatik tarjimada tuzilishi

(Sifat + ot) Adj + Noun: goʻzal bino - Adj.+Noun: beautiful building

Adj.+Noun: qizil ruchka - Adj.+Noun: a red pen

Adj.+Noun: aqlli bola- Adj.+Noun: a clever boy

(Sifatdosh + ot) Gerund + Noun: yugurayotgan odam - Gerund + Noun: a running man

Gerund + Noun: gapirayotgan talaba - Gerund + Noun: speaking student

Gerund + Noun: uchayotgan qush - Gerund + Noun: fling bird

(Ot+ot) Noun + Noun: oltin qalam – Adj + Noun: golden pencil

Noun + Noun: temir darvoza – Adj + Noun: iron gate

Noun + Noun: kumush uzuk – Adj + Noun: silver ring

(Olmosh+ot) Pronoun + Noun: hamma oʻquvchilar - Pronoun + Noun: all pupils

Pronoun + Noun: har bir talaba – Pronoun+ of+ Noun: each of students

Pronoun + Noun: hech bir narsa (kishi)- Pronoun: nothing (nobody)

(Son+ot) Number + Noun: beshta kitob - Number + Noun: five books

Number + Noun: ikki uy odam – Number + Noun: two room people

Number + Noun: uchinchi bola - Number + Noun: the third boy

(Ravish+ot) Adv + Noun: koʻp gular - Adv + Noun: a lot of flowers

Adv + Noun: ozgina qogʻoz - Adv + Noun: few paper

Adv + Noun: kam pul - Adv + Noun: little money

(Ravish+sifat) Adv + Adj: koʻp qirrali - Adv + Adj: many pointy

- Adv + Adj: eng katta - The + Adj+est – the largest
- Adv + Adj: biroz mashaqqatli - Adv + Adj: some difficult
- (Sifat+sifat) Adj + Adj: uzun bo'yli – Adj: tall
- Adj + Adj: baland tomli - Adj + Adj: high covered
- Adj + Adj: go'zal yuzli - Adj + Adj: beautiful faced
- (Ot+sifat) Noun + Adj: yog'och darvozali - Adj: wicket gated
- Noun + Adj: temir panjarali – Adj + Adj: iron fenced
- Noun + Adj: tilla zanjirli - Adj + Adj: golden chained
- (Ravish+ot) Adv + Noun: ko'p gular - Adv + Noun: many flowers
- Adv + Noun: ozgina qog'oz - Adv + Noun: few paper
- Adv + Noun: kam pul - Adv + Noun: little money
- (Ravish+sifat) Adv + Adj: ko'p qirrali - Adv + Adj: many bladed
- Adv + Adj: eng kata – The +Adj +est: the largest
- Adv + Adj: biroz mashaqqatli - Adv + Adj: little difficulty
- (Sifat+sifat) Adj + Adj: uzun bo'yli – Adj : tall
- Adj + Adj: baland tomli - Adj + Adj: high covered
- Adj + Adj: go'zal yuzli - Adj + Adj: beautiful faced
- (Ot+ot) Noun + Noun: daftarning varogi – Noun + of + Noun: page of noutbook
- Noun + Noun: uzukning ko'zi - Noun + of + Noun: eye of ring
- Noun + Noun: daraxtning bargi - Noun + of + Noun: leaf of tree
- (Olmosh+ot) Pronoun + Noun: ularning fikri - Pronoun + Noun: their idea
- Pronoun + Noun: birovning haqqi - Pronoun + 's Noun: somebody's thing
- Pronoun + Noun: bizning maqsad - Pronoun + Noun: our aim

Fe'lli moslashuvli so'z birikmalari qolipi tuzilishi :

- (Ot+harakat nomi): Noun + Gerund: insonning kulishi – Noun + 's Gerund: man's laughing
- Noun + Gerund: chaqaloqning yig'lashi - Noun + 's Gerund: baby's crying

Noun + Gerund: baliqning suzishi - Noun + 's Gerund: fish's swimming

(Olmosh+harakat nomi) Pronoun + Gerund: barchaning ma'qullashi -

birovning baqirishi

Pronoun + Gerund: kimningdir kulishi - Pronoun + Gerund: somebody's laughing

Boshqaruvli so'z birikmasi qoliplarining tuzilishi:

Tobe va hokim qismlarning kelishik yoki ko'makchi yordamida bog'lanishi, ya'ni boshqaruvli so'z birikmasi

Kelishikli : Otli:

(Ot+dan+sifat) Noun+dan + Adj: otdan baland – Adj+ (e)r than + Noun: higher than horse

Noun+dan + Adj: itdan past - Adj+ (e)r than + Noun: lower than dog

Noun+dan + Adj: oydan go'zal – more + Adj+ than + Noun: more beautiful than moon

Fe'lli:

(Ot+ni+ fe'l) Noun + ni + V: gulni hidlamoq – V + Noun: Smell flower

Noun + ni + V: kitob o'qimoq – V + Noun: read book

Noun + ni + V: bayon yozmoq - V + Noun:

(Ot+ da +fe'l) Noun + da + V: uyda qolmoq – V + at + Noun: stay at home

Noun + da + V: sumkada turmoq - V + in + Noun: stay in bag

Noun + da + V: ko'chada o'ynamoq – V + at + Noun: playing at street

(Ot+ ga+ fe'l) Noun + ga + V: maktabga bormoq – V+to+Noun: go to school

Noun + ga + V: uyga jo'namoq - V+to+Noun: leave to home

Noun + ga + V: o'rindiqa o'tirmoq - V+at+Noun: sit at chair

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abduzalova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.,2009
3. Nazarova S. So'zlarning birikish omillari va usullari.-T.;2013
4. Неъматов Х, Сайфуллаева, М.Қурбонова. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. -Т.:Университет,1999
5. М. Qurbjnova Hozirgi zamon o'zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar), 2002

NUTQIY AKTDA MADANIYAT: BEXABITIVLAR (ILTIFOT-MAQTOV) MISOLIDA

Gofurova Dilnoza Dilshod qizi

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy
Universiteti, Jurnalistika fakulteti, 1-kurs magistranti
Email: dilnozgafurova5@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada nutqiy aktlar va ularning madaniyatga taʼsir qiluvchi xususiyatlariga eʼtibor qaratib, madaniyatlararo pragmatika sohasini qisqacha tavsiflaydi. Shu bilan birga, nutq aktlarining eng muhim darajalaridan biriga, yaʼni iltifot koʻrsatkichiga alohida eʼtibor beradi. Madaniyatlararo muloqotda iltifotlarning maqsadga muvofiqligi va ulardan kutilayotgan muloqotning muvaffiqiyatli kechish yoki kechmasligini inobatga olib, iltifotning odatiy usullarini, uchrashi mumkin boʻlgan muloqotdagi tushunmovchiliklar bilan tanishtirish va ularga iltifotlarga javob berish haqida qisqacha maʼlumot beriladi. Bundan tashqari, maqolada iltifotni javob turlari va usullari haqida ham aytib oʻtilgan. Xulosa shaklida, chet tilini oʻrganish jarayonini madaniyat bilan hamohang tarzda oʻzlashtirish eng samarali yoʻl hisoblanadi. Maqola chet tillari oʻrganuvchilari bilan cheklanmay, balki chet tillarida tarjimonlik kabi ixtisoslashtirilgan fanlarni oʻrganuvchilariga ham tavsiya etiladi.

Kalit soʻzlar: pragmatika, nutqiy akt, bexabitivlar, madaniyatlararo muloqot, semantik oʻyin, iltifot.

Abstract: The article briefly describes the field of intercultural pragmatics, focusing on speech acts and their culturally influencing features. At the same time, it pays special attention to one of the most important levels of speech acts, that is, the indicator of compliment. In cross-cultural communication, taking into account the appropriateness of compliments and the success or failure of the communication expected from them, brief information is provided on the introduction of the usual

methods of complimenting, possible misunderstandings in communication and responding to compliments. In addition, the article also mentions the types and methods of responding to compliments. In conclusion, it can be said that learning a foreign language in harmony with culture is the most effective way. The article is recommended not only for students of foreign languages, but also for students of specialized subjects such as translation in foreign languages.

Keywords: pragmatics, speech act, idioms, intercultural communication, semantic game, compliment.

Аннотация: В статье кратко описывается наука межкультурная прагматика, акцентируя внимание на речевых актах и их культурно воздействующих особенностях. При этом особое внимание уделяется одному из важнейших уровней речевых актов, то есть показателю комплимента. В межкультурном общении с учетом уместности комплиментов и ожидаемого от них успеха или неудачи коммуникации приводится краткая информация о введении обычных способов комплиментов, возможных недоразумениях в общении и ответах на комплименты. Кроме того, в статье также упоминаются виды и способы ответа на комплименты. В заключение можно сказать, что изучение иностранного языка в гармонии с культурой – самый эффективный способ. Статья рекомендуется не только для изучающих иностранные языки, но и для студентов профильных предметов, таких как перевод на иностранных языках.

Ключевые слова: прагматика, речевой акт, фразеологизмы, межкультурная коммуникация, смысловая игра, комплимент.

Tilni yangi paradigma asosida o'rganish globallashuv va xalqarolashuvning ta'siri ostida shakllangandir. Til madaniyatlar, mamlakatlar o'rtasidagi aloqaga aylangani sababli, bu sohadagi olimlar o'z e'tiborini madaniyatlararo tadqiqotlarga

qaratdilar. Shunga ko‘ra, tilshunoslik va uning tarmoqlari turli madaniyatlarda (Boers, Pickhart, Suomela-Salmi va Dervin, Wierzbicka) o‘rganilgan. Madaniyatlararo yoki madaniyatlararo muloqot bilan aniq bog‘langan tilshunoslikning bir sohasi pragmatikadir. Til falsafasidan kelib chiqqan pragmatika yaqinda "tildan qanday foydalanish yoki tilni vaziyatga bog‘liq holda ma‘noni tizimli sifatida o‘rganish" deb ta‘riflangan [Huang, Pragmatika 2]. U asosan implikatura, presuppozitsiya, nutq aktlari, deysis va referentlarni o‘rganadi, ba‘zan semantika bilan kesishadi. Yuqoridagi tushunchalar madaniyatlararo muqolotda esa farq qiladi. Chunki til orqali olamning lisoniy manzarasi ham turlicha shakllangan bo‘lib, nafaqat til hattoki undan foydalanish, til orqali ifodani yetkazish ham turlicha bo‘ladi. Bu turlilik esa madaniyatlar o‘rtasida farqlarni ko‘rsatib beradi. Turli madaniyatlar kesishuvida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tushunmovchiliklarni oldini olish uchun tilning pragmatik hodisalarga e‘tibor qaratilishi kerak. Madaniyatlararo muloqot, o‘z navbatida, turli guruhlarining a‘zolarini o‘zaro ta‘sir davomida tafovutlarni qanday yengib o‘tishni aniqlash uchun tekshiradi [Archer, Aijmer va Wichmann 110].

Shunday qilib, madaniyatlararo pragmatika “tildan foydalanishning turli jihatlarini o‘rganish va turli madaniyatlarni tizimli taqqoslash” va “turli tillarda so‘zlashuvchi turli madaniyat egalarining o‘zaro ta‘siri” bilan shug‘ullanadi [Huang, Oksford Handbook 10]. Bu mavzuga e‘tibor qaratgan eng nufuzli olimlar Jon Ostin, Jon Searl, Penelopa Braun va Stiven Levinson, Jefri Lich va Jorj Yullar bo‘lib, ularning barchasi hozirgi kungacha amalda bo‘lgan taksonomiya va tushunchalarni taklif qilganlar. Bulardan asosiysi deb nutqiy akti izohlashgan. Nutq akti - bu til harakati qoidalariga muvofiq, amalga oshiriladigan maqsadli kommunikativ harakat [Epistemologiya ensiklopediyasi va falsafa ilmi 2009: 830]. Nutqiy aktga til o‘rgatish (Billmeier; Sidar), adabiyot (Altikriti), reklama (Stoyan, Tongues; Shimon), huquq (Bernal-Pulido) yoki sog‘liqni saqlash (Uilkoks va Devis) kabi turli nuqtayi nazardan yondashilgan. J.Ostin shaxs muayyan vaziyatni tasvirlashi,

shuningdek, ba'zi harakatlarni, ya'ni nutq aktini bajarishi mumkinligiga e'tibor qaratdi: xabar berish, so'rash, undash, iltimos qilish, maslahat berish, minnatdorchilik va boshqalar. Madaniy fondagi nutq harakatlarini hisobga olgan holda, Yan Huang [Pragmatika 152-161] ularning asosiy xususiyatlarini quyidagicha ifodalaydi:

“Har qanday nutqiy akt madaniy jihatdan o'ziga xos bo'lishi mumkin” Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ma'lum bir nutqiy akt boshqa madaniyatda yo'q bo'lishi mumkin, masalan, Yonglu (aboriginal tilida) minnatdorchilik ko'rsatkichi uchramaydi [Goddard qt. Huang, Pragmatik 153].

- 1) Muayyan nutqiy vaziyatlarga qarab “Turli tillarda, madaniyatlarda nutq akti turlicha bajariladi” –deydi Yan Huang. Domnika Dumitreskiy o'z tadqiqotida turli mamlakatlardagi odamlar uyga kirish taklifiga turlicha munosabatda bo'lishlarini qayd etadi. Misol uchun, ingliz va rumin tillari odatda uyga taklif qilinganda minnatdorchilik bildirishadi, fransuz va ispan tillarida esa kechirim so'rashadi. O'zbeklarda esa taklifga nisbatan ikkinchi tomongayam huddi shunday taklif beriladi. Masalan, A: Biznikiga mehmonga keling!

B: Siz ham keling, kutamiz!

- 2) “Bir xil nutq akti turli tipik reaksiyalarga javob berishi mumkin”. Maqto'v va javoblar umumiy xususiyatlarga ega emas, chunki ular “tildan tilga turlicha tarjima qilinadi va madaniyat jihatidan ham farq qiladi”. Birinchidan, maqto'vlar mavzu suhbatdoshlarning jinsi va ijtimoiy mavqei ham muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun javoblar turlicha bo'lishi mumkin, chunki ba'zi odamlar inglizlar kabi iltifot va minnatdorchilikni qabul qilish yoki uni rad etishi, xitoy va yapon misolida bo'lgani kabi o'zlarini haqorat qilish orqali javob berishlari mumkin. Janet Xolms [1986] tomonidan taklif qilingan ushbu davomiylikning o'rtasida, Rong Chen va Y. Huangga [Huang,

Pragmatika. 157] ko‘ra, nemislar, ispanlar va ruminlar kabi iltifotlardan qochadigan yoki undan foydalanmaydiganlar bor.

- 3) Nutqiy aktlar turli tillarda va madaniyatlarda o‘zining bevosita va bilvositali murojaat shakli bilan farq qilishi mumkin, chunki to‘g‘ridan-to‘g‘rilik ba’zi madaniyatlarda boshqalarga qaraganda ko‘proq odobsizlik deb hisoblanishi mumkin. Shu bilan birga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilish turli xil madaniyatlarda hurmat, maqtoov belsigi sifatida ham qaraladi.
- 4) Ko‘pgina nutqiy aktlar madaniy jihatdan o‘ziga xos bo‘lsa-da, bu kuzatishlar umumiy yoki jamoaviy xususiyatga ega. Shuning uchun, “muayyan tilda va madaniyatda ma’lum bir shaxs tomonidan ma’lum bir nutq aktini bajarishning turli usullari bo‘lishi mumkin” [Huang, Pragmatika 152].

Nutq aktlarining madaniyatlararo farqlanishiga chet tillarini o‘rganuvchilar, xususan, tarjima bilan shug‘ullanadiganlar ko‘p duch kelishadi. Shuning uchun **muloqot muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun ham nutqiy akti madaniyat bilan birga o‘rganish kerak.** Endryu Koen va Noriko Ishixara ta’kidlaganidek, “o‘quvchilar chet tilining grammatikasi va lug‘atini yaxshi bilishlari mumkin, ammo hanuzgacha xabarlarini to‘liq yetkaza olmaydilar, chunki “ular o‘z niyatlarini bildirish uchun zarur pragmatik yoki funksional ma’lumotlarga ega emaslar”-deydi. Madaniyat bilan o‘rganilmagan tildagi tushunmovchilik o‘rganuvchini yoki so‘zlovchini muvaffiqiyatsiz muloqotga sababchi qilib qo‘yishi mumkin [Rintell-Mitchell qtd. Trosborg 3]. Bularning barchasini inobatga olgan holda, o‘quvchilarga tegishli til xatti-harakatlarini ko‘rsatish va singdirish kerak, chunki tadqiqotlar pragmatikani o‘rganish va muloqotga kirishish afzalliklarini ko‘rsatdi [Koen va Ishihara 3] va o‘zaro munosabatini yaxshilashga yordam beradi va madaniy shokni oldini ham olish mumkin bo‘ladi .

Nutqiy aktda bexabitivlar alohida o‘ringa ega . So‘rash, iltimos qilish, va‘da berish, kechirim so‘rash, buyruqlar madaniyatlararo farqlanganidek, maqtoov-iltifot ham turli madaniyatda turlichadir. Quyidagi misollar buning dalili bo‘la oladi.

Ingliz tili [Placencia, Lower and Powell 345]

A: Bu ajoyib rasm!

B: Rahmat ! Bu mening sevimlilarimdan biri.

Fransuz tilida [Mulo Farenkia 9-dagi Wieland qtd.dan]

A: Sizning libosingiz juda chiroyli!

B: Oh, bu libos juda eski-ku!

Nemis tilida [Golato qtd. Payne 24]

A: Go 'sht zo 'r edi.

B: Mazali, to 'g 'rimi?

A:Ajoyib.

B: Ha.

Italyan tilida [Alfonzetti qt., Payne 24]

A: Sizda chiroyli uzuklar bor ekan! Men ularni yaqinda payqadam ... ular juda g 'ayrioddiy.

B: Ha, ular menga ham juda yoqadi.

Ispan tilida [Mir va Kotes 13]

A: Sizning chiroyli ko 'zlaringiz meni rom qildi.

B: Ha, men ko 'z modeli bo 'lganman!

Rumin tilida [Gornou 97]

A: U yoqimli emasmi?

B: Ha, shunday u maftunkor.

Arab tilida [Husayn 19]

A: Sizning mobil telefoningiz yaxshi ekan !

B: Hammaniki singari.

Xitoy tilida [Huang, Pragmatika 155]

A: Siz juda yaxshi oshpazsiz!

B: Yo 'q, yo 'q, men, aslida, ovqat pishirishni bilmayman.

A: Iltimos, kamtar bo 'lmang. Siz haqiqatan ham juda yaxshi oshpazsiz.

B: Siz juda mehribonsiz, rahmat.

O‘zbek tilida.

A: Ko‘ylagingiz o‘zingizga juda yarashibdi!

B: Rostanmi? Yarashganmi?

A: ha, albatta

B: rahmat

Maqtov-iltifotlar odatda ingliz, nemis, italyan, ispan, rumin va arab tillarida qabul qilinadi, fransuz va xitoy tillarida rad etiladi, o‘zbek tilda esa ko‘pincha savol shaklida qayta so‘raladi. Bundan tashqari, ba’zi tillarda iltifotni oluvchi ko‘proq “semantik o‘yin” (so‘z o‘yini) qilishi ham mumkin. Masalan, kinoya va hazildan foydalanishi mumkin.

Maqtovni qabul qiluvchi uch xil usulda iltifotga nisbatan javob berishi mumkin.

1. **Iltifotni qabul qiluvchilar.** Iltifotchi boshqa hech narsa aytishi shart emas va suhbat tugashi yoki boshqa mavzuga o‘tishi mumkin. Ushbu strategiya yoqimli kechishi mumkin, ammo suhbatni davom ettirish qiyin bo‘ladi. Bunda asosan, a) “rahmat”, “ha” yoki tabassum bilan, maqtovga semantik jihatdan mos keladigan kelishilgan gap bilan, masalan, b) “Men ham ajoyib deb o‘ylayman” va iltifotni aytgan kishiga qaytarish bilan, c) “Sizniki ham ajoyib” degan so‘zlar bilan qabul qilish mumkin.
2. **Iltifotdan “qochuvchilar”** Bu strategiya iltifotni so‘zsiz qabul qilish va shu bilan o‘z-o‘zini maqtashdan qochish orqali kamtar tutish va mavzuni davom ettirish mumkin. Masalan, ko‘ylagingiz ajoyib ekan! degan iltifotga nisbatan quyidagi javoblarini berishadi: (a) Bu mening yigitimning sovg‘asi, (b) Men uni burchakdagi do‘kondan sotib oldim (c) Ishga qaytishimiz kerak emasmi?(e) Haqiqatanmi? Siz shunday deb o‘ylaysizmi?
3. **Iltifotni rad qiluvchilar.** Bunday holda, maqtovni keskin rad etadilar va quyidagicha javoblar berishadi. A)Yo‘q, unday emas, b)notog‘ri o‘ylayapsiz,

c) menimcha, siz unday deb o'ylamaysiz d) haqiqat emas va hakazo

Bu iltifot usullari turli madaniyatlarda turlichadir. Ba'zi xalqlar uchun iltifotni rad etishi ijobiy yoki odatdagi holat bo'lishi mumkin. Yuqoridagi keltirilgan nazariy ma'lumotlar hamda tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy akt bosqichlari hisoblangan lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar so'zlovchining nutqini hamda uning mazmunini tinglovchiga yetkazib berishda va uni izohlashda madaniyatning ahamiyati katta.

Xulosa qilish uchun, Sidar ta'kidlaganidek, "til - bu raqs madaniyat esa musiqadir. Raqs va musiqa hamohang bo'lsa, ular raqqosalarga quvonch bag'ishlaydi".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arso Setyaji. How speech acts work in translation: an analysis on speech acts in translating a script of Titanic film //UNS Journal of language studies – 2014. – Vol. 03. – №.01.
2. Blum-Kulka, Shoshana, Juliane House, and Gabriele Kasper, eds. Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Norwood: Ablex, 1989. Print.
3. Huang, Yan. Pragmatics. 2nd ed. Oxford: OUP, 2014. Print. Hudson, Thom.
4. Остин Дж. Слово как действие /Дж.Остин// Новое в зарубежной лингвистике.-М.: Прогресс, 1986.- Вып. 17.- С.131.
5. Payne, Sophie. "Compliment Responses of Female German and Italian University A Contrastive Study." Language Studies Working Papers 5 (2013): 22-31. Web. 5 May 2020.

XORIJIY TILNI O‘QITISHDA YOZISH KOMPETENSIYASI VA UNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Ergasheva Lobarxon O‘tkir qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy
Universiteti Jurnalistika fakulteti, 1- kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada hozirgi globallashuv davrida ikkinchi til o‘rganishning ahamiyati va unda yozuvning o‘rni haqida alohida so‘z yuritilgan. Yozuvni o‘qitishning komponentlari va samarali mashqlarga to‘xtalib o‘tilgan. O‘rganuvchilarning yozuv jarayonini baholash va yozuvni rivojlantirish usullari alohida sanab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi til, xorijiy til, yozuv komponentlari, akademik yozuv, kommunikativ yozuv, matn klassifikatsiyasi.

Аннотация: В статье основное внимание уделяется важности изучения второго языка в современном процессе глобализации и роли письма в нем. Конструкция обучения письму и эффективные упражнения выделены. Учитывая процесс написания и методы записи.

Ключевые слова: второй язык, иностранный язык, письменные компоненты, академическое письмо, коммуникативное письмо, классификация текста.

Annotation: The article is devoted to the importance of learning a second language in modern globalization and the role of writing in it, as well as writing components and effective exercises. Students writing methodology and writing methods are listed separately.

Keywords: second language, foreign language, writing components, academic writing, communicative writing, classification of text.

Yozuv odamlar bilan muloqotni ta'minlashga xizmat qiluvchi, grafik belgilar tizimidan foydalanishga imkon beruvchi murakkab nutq qobiliyati hisoblanib, insonning nutqini boshqalarga uzoq asrlar davomida yetkazish uchun mo'ljallangan samarali faoliyatdir. Ushbu faoliyatning mahsuloti – nutqni ishlab chiqarish yoki o'qish uchun mo'ljallangan matndir. Yozish – fikrni shakllantirish usullaridan biridir. Yozuvdan nutqni boshqa turlarini o'rgatish vositasi sifatida foydalaniladi, bu esa til o'rganuvchilarning nutq qobiliyatlarini rivojlantirishni nazorat qilish vositasiga aylandi. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda yozma aloqa shakli muhim kommunikativ funksiyani amalga oshirib kelmoqda. Yozuv shuningdek, *nutqiy, motivatsion, analitik- sintetik, qobiliyat, xarakter, shaxsiyat va ijro etuvchi* komponentlardan iborat.

Motivatsion komponentda, zaruratga qarab, muloqotga kirishish, biron bir ma'lumotni yetkazish uchun yozma ravishda yetkazish istagi paydo bo'ladi.

Analitik-sintetik komponent- o'rganuvchining yozma nutqi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni, ibora va jumalarni matn tuzish uchun zarur bo'lgan so'zlarni, matn sarlavhasini va boshqa yozma nutq qismlarini ham erkin tanlay olish imkoniyatini ko'rsatib beradi. Yozish fikrlarni grafik shaklda ifodalash jarayonidir. Yozish usuli- tilni va nutq materialini yaxshiroq yodlash, og'zaki nutq va o'qishni o'rgatish uchun zarur hisoblanadi. Og'zaki nutqni shifrlashda yozma nutq dekodlash jarayonini aks ettiradi va o'z-o'zidan so'zlar miyada kodlanish jarayoni yozma nutqda dekodlashib boradi.

- Yozuv ifoda **plani**, mazmun **plani**, imlo kabilarga ega. Xorijiy tilni o'qitish jarayonida yozuv alohida ahamiyat kasb etadi. O'qitilish jarayonida matn texnologik yoki protsessul jihat deb tushuniladi va yozma nutqda fikrlarni yozma ravishda ifoda etishga qaratilgan murakkab ijodiy faoliyat hisoblanadi.
- Xorijiy tilni o'qitish jarayonida yozishni o'rganishdan maqsad, o'rganuvchilarga xorijiy tilda savodli +kishining o'z ona tilida yozishi mumkin bo'lgan matnlarni yozishni o'rgatishdir.

Til o'qitishda yozish kompetensiyasini rivojlantirishning qiyinchiliklari:

Yozma nutqni o'rganish jarayonda o'rganuvchining fikrlash doirasi va o'z ona tilisidagi yozma nutqi o'rganayotgan tilining yozma nutqiga mos kelmasligi kuzatiladi, chunki o'rganuvchi fikrlarini so'zlar bilan ifolashda o'rganayotgan tilining leksikalarida lakunalar kuzatilishi yozma nutqni doimiy ravishda murakkablashtirib boradi;

- Agar til o'rganuvchining so'z boyligi kam bo'lsa, og'zaki nutq paytida yuz ifodalari, imo-ishoralar bilan ifodalanadigan hissiyotlarni yozma nutqda so'zlar bilan ifodalanishi zarur bo'lgan paytda o'rganuvchi uchun qiyinchiliklar yuzaga keladi. Chunki yozma nutq lug'atlarning va Grammatik bilimning natijasi sifatid yuzaga chiqadi.
- Grammatik yozuvning o'zgaruvchan shakllari ya'ni imlo, grafik tizim (alifbo) va leksikalar o'zgarib borishi natijasida yozma nutqning qoidalariga ham ta'sir o'tkazadi va buning natijasida qiyinchiliklar kelib chiqadi.

Ikkinchi tilni o'zlashtirishning yakuniy boshqichida o'quvchilar o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalashlari eng muhim vazifalardan sanaladi. Boshlang'ich aloqa qobiliyatiga erishish uchun yozish malakasini o'zlashtirishni, yozma ishning mazmunini va shaklini o'z ichiga olgan va yozma kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Asosiy kurs (boshlang'ich daraja)ni tugatgandan so'ng o'rganuvchi quyidagilarni bilishi kerak:

- Harflarni to'g'ri yoza olishi
- O'qigan va tinglagan matnidan kelib chiqib ularga reja tuza olish
- Qisqa tabriklar, taklifnomalar, xatlar yoza olishi
- Rezume, o'zi haqida qisqa ma'lumotnomalar va blankalarni to'ldira olishi
- Hikoyalar asosida qisqa insho yoza olashi
- Og'zaki nutqdagi suhbatlarni yozma nutqda ham qo'llay olashi

Yozishni o'rganish uchun shart-sharoit yaratish kerak, o'rganuvchilarda grafik automatizmga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish so'z qobiliyatlari va fikrini kengaytirish, madaniyat va intellektual tayyorgarlikni egallashga qaratilgan nutqni shakllantirish yozma ishning mazmunini kasb etadi. Yozish texnikasini o'rganish alifboni o'zlashtirishni, grafik matn terish va punktuatsiya o'rganishni talab etadi. Yozish texnikasi chet tilini o'rganish vositasi sanalib dastlabki bosqichda samarali hisoblanadi.

Yozish texnikasi ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi:

- *Akademik yozish;*
- *Kommunikativ yozish;*

Yozma nutqni takomillashtirishda, tillarning xususiyatiga va shakliga ko'ra nutq mashqlaridan foydalaniladi, leksik va grammatik xususiyatlarini o'zlashtirishga qaratilgan muloqot qobiliyatlarini mashqlar yordamida rivojlantirishda yozuv nafaqat foydalidir balki, eng samarali nazorat vositasi ham sanaladi. *Insho, bayon, diktant, taqdimot* ta'limiy yozuv jarayoni iyerarxiyasida eng yuqori darajadir. Bu usullar an'anaviy usuldir. Kommunikatsion yozma nutq - xabarlarini qisqa va so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan ma'lumotlar orqali yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Yozma fikrlarni ifodalash qobiliyatini rivojlantirish yozma texnika asosida qurilgan grafik va imlo qobiliyatlari orqali amalga oshiriladi. Buning asosiy maqsadi kommunikativ yozish qobiliyatini rivojlantirishdir. Yozma xabarlarining turlari (janrlari) va funksiyalariga kommunikativ yo'nalish tartibiga qarab, T.Hadge quyidagi tavsifni beradi:

1. Maqsadga yo'naltirilgan yozuv;
2. Ifodali yozuv turlari;
3. Ish joylari uchun;
4. Ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar;

Bu turlarning har biriga mos keladigan matnlarni o'rganuvchining darajasiga qarab o'rgatish lozim.

Ta'lim yozuvi	Mutaxassislikka oid yozuv	Ijtimoiy yozuv	Shaxsiy yozuv	Ijodiy yozuv
Insholar, qisqa bayon, tadqiqot hisobotlari maqolalar, annotatsiyalar, abstrakt	Biznes xatlari umumiy hisobot, rezyume/ tarjimai hol, ariza, ijtimoiy xabarlar, shartnomalar, memorandum (buyruq), diplomatik notalar, majlis bayonnomasi, reklama	Eslatmalar. xatlar taklifnoma xabarnomalar (shikoyat) yo'riqnoma	Jurnallar, kunlik, rejalar, eslatmalar, manzillar murojaatlar, retseptlar, xarid ro'yxati	She'r, roman, hikoya, drama ssenariy, musiqa matni

Ushbu turdagi matnlarda uning strukturaviy tarkibiga alohida e'tibor beriladi. O'rganuvchi ushbu matnlardan maqsadni to'liq anglashi kerak, shuning uchun til vositalarini to'g'ri tanlashda auditoriyaning xususiyati e'tiborga olinadi.

Xorijiy til o'qitish metodikasida yozuvni o'qitishning *lingvistik*, *psixologik*, *metodologik* komponentlari mavjud. Lingvistik tarkib xorijiy tilni o'rganish va o'rgatish vositasi sifatida yozishdan foydalanish imkoniyatini beradi. Yozma shriftlarning yozuv turlarini taqqoslash ba'zi grafikalarining bir biridan keskin farq qiladigan bosma va qo'lyozma nusxalari borligini ko'rsatadi. Chunki nutq grafikaga qaraganda boyroq.

Normativ hujjatlar va metodologik adabiyotlar tahlili yozma malakani rivojlantirish ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

1. Yozma muloqotni amalga oshirishning muvaffaqiyati;
2. Ishlab chiqarilgan yozma matn mazmunining sifati ;
3. Yozma topshiriqlarlarni bajarishda mustaqillik darajasi;

Eng tipik imlo xatolarni xorijiy tilni o'rganayotganlarning yozma nutqida uchratish mumkin, xorijiy va rus tillarida o'rganuvchilar harflarning farqlarini

koʻrmaydilar. Shuning oqibatida ular bir biriga yaqin harflarni tez tez adashtiradilar: *b* va *d*, *d* va *g*. Vizual turdagi hatolar oʻrganuvchilarning harflardagi oʻxshash elementlarning yoʻnalishini farqlash qobiliyatiga bogʻliq emas. Oʻrganuvchilar oʻrganilayotgan tilning grafika-fonemik tizimini oʻzlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar, bu esa shu tilda tovushlar va fonemalar orasida sodda yozishmalarning yetishmasligi tufayli imlo xatolarida namoyon boʻladi. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek tilida yozish jarayoni til oʻrganuvchida asosan *h*, *j*, *q*, *g*, *f*, *oʻ*, *gʻ* tovushlarining yozma shaklini yozishda qiyinchilik tugʻdiradi shuning uchun ham, aksariyat oʻzbek tilini oʻrganuvchilar bu tovushlarning bosma shaklidan foydalanishni afzal deb bilishadi. Qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun grafika-fonemik yozishmalarning maqsadini tushunish talab qilinadi. Tinglab yozish jarayonida esa eng katta muammo *x* va *h*, *q* va *k*, *j* va *z*, *oʻ* va *u* fonemalari orasida kuzatiladi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun oʻrganuvchini yozuv prinsiplari va tamoyillaridan xabardor etish zarur.

Yozishni oʻrganishning psixologik mazmuni – bu yozma topshiriqlarni bajarish uchun grafik va imlo qobiliyatlarini shakllantirishdir. Dastlabki bosqichda ogʻzaki nutq qobiliyatini shakllantirish, rivojlantirish va tildagi oʻqish uchun zarur boʻlgan materiallarni yanada yaxshiroq egallashga yordam beradigan alifbo tizimi oʻrgatiladi. Bu bosqichda tilning grafik va orfografik va grammatik jihatidan yozma nutq shakllantiriladi. Bunda oʻrganuvchi grafik komplekslar, grafik belgilarni oʻrganishi bilan bir qatorda visual xotiradan foydalanish natijasida soʻzlarning yozilishi miyada kodlashib boradi va vosita analizatorlari faol ishlaydi. Oʻrta bosqichda imlo qobiliyatini shakllantirish boʻyicha ishlar davom ettiriladi. Oʻrta bosqichda yozuvni rivojlantirish uchun quyidagiga oʻxshash vazifalar topshiriladi:

- *Soʻzlarni qayta yozing*
- *Taʼkidlangan soʻzlar ot boʻlsa qizil chiziq bilan, feʼl boʻlsa yashil chiziq bilan, sifatlarni sariq chiziq bilan ifodalang.*
- *Dam olish kunlari safarlari haqida savollar tuzing;*

- *Bitta ibora yozing va uni izohlang;*
- *Keltirilgan holatni birgina ibora orqali izohlang;*

Xorijiy harflarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish uchun o'rganuvchilarni muayyan mashqlarni amalga oshirish ketma-ketligini o'rgatish tavsiya etiladi:

- *Birinchi navbatda xatning qanday yozilishi diqqat bilan qarab chiqish;*
- *Yozilayotgan matnni namuna bilan tasdiqlash;*
- *Keyinchalik xatning havolasini bir necha marta takrorlash;*
- *Butun vazifani shu tarzda bajarish;*

Nutqimizda faol qo'llaniladigan sehrli (murojaat so'zlari) so'zlarni o'rganayotganda ularning omonimlaridan keng foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, u shu asosda suhbatga mos keladigan so'zlarni tanlab ishlatishi kerak, lekin ularga diqqat bilan e'tibor berishlari va xotirada eslab qolib yozishlari foydalidir. Bu usul visual (orfografik) xotirani ishlab chiqishga va shakllantirishga imkon beradi va o'rganuvchining yozish tezligini oshiradi. Mustaqil so'zlashuv turi sifatida yozish nafaqat boshlang'ich, balki yuqori bosqichda ham qo'llaniladi. Yuqori bosqichdagi yutuqning yuqori darajada bo'lishi yozish qobiliyatlari qanchalik yaxshi shakllantirilganiga bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda xorijiy til o'qitish metodikasida yozma kompetensiyasini takomillashtirish bo'yicha qator vazifalar turibti:

- Yozuv tizimini o'rgatishda tilning tovush xususiyatini inobatga olgan holda o'rgatish,
- Yozuv tizimini o'rgatayotganda tilning grammatik kompeteniyalarini mustahkamlash va har bir tilning yozma nutqida ishlatiladigan so'zlar bankini yaratish,
- Nutq uslublarining yozma shaklida xususiyatidan kelib chiqqan holda har so'z tanlashni va milliy metodika asosida yozuv tizimini o'rgatish,
- Har bir soz'ni vaziyatlar orqali o'rgatish metodikasini yaratish.

Bu vazifalarning amalga oshirilishi yozuv tizimini ikkinchi til sifatida o‘qitishni takomillashtiradi va til o‘rganish jarayonidagi stimulni kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Сакаева. Л. Баранова.А. Методика обучения инотранном языкам. Казан.2016.
2. Филлипов. И.ИЯШ, но 8Реализация воспитательного потенциала ученика. 2007.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. Talqin, 2005
4. Richards C., Willy A. RenanyMethodology. Cambridge University Press. 2012.
5. Гез.Ф.И. Методическая обучения иностранным языкам в средней школе. «Высшая школа».1982.

SECTION 4. PROBLEMS OF UZBEK LANGUAGE EDUCATION

ОНА ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТАМОЙИЛЛАРИ (Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари мисолида)

Наралиева Шахло

Қозоғистон Республикаси Ж.Ташенев
номли университет катта ўқитувчиси,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

Хамроева Хулкар

Ўзбекистон давлат хореография
академияси доценти, филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация: Бола мактабга келгунига қадар унда оғзаки нутқ коммуникацияси ўзига хос тарзда ривожланган, фикрини она тилида тингловчига етказиб бера оладиган, яъни унда талаффуз меъёрлари, тилнинг лексик қатламидан бир қадар фойдалана олиш кўникмалари шаклланган бўлади. Мактаб она тили таълимида асосий эътибор мазкур нутқий кўникмани тартибга солиш, бойитиш, кенгайтириш, маданийлаштиришга қаратилади. Одатда, мактабда ўқитиладиган ўқув предметлари икки ярусли бўлиб унда қисман назарий билимлар ва кенг тарзда прагматика амалга оширилади. Жумладан, Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этишда ҳам шу тамойилга амал қилинади. Ўқувчилар 5-синфдан бошлаб тилнинг фонетика, лексика, морфемика, орфография, орфоэпия, пунктуация, морфология, синтаксисига доир соддалаштирилган мухтасар билимларни эгаллаб боришади. Она тили таълимининг ҳам назарий, ҳам прагматик жиҳатдан такомиллашиб бориши ўқув дастурларида белгилаб берилади ҳамда мактаб

амалиётидаги дарсликларда ҳам мумкин қадар ўз ифодасини топади. Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулоти учун мўлжалланган ўқув дастурлари концентрик тузилган. Яъни соддадан, мураккабга ўтиб бориш тамойилига риоя қилиниб, нутқий кўникмалар тилнинг қайси қонуниятига бўйсунishi ҳақидаги билимлар ўқувчининг ёшига мос тарзда берилади.

Мазкур мақолада Қозоғистон Республикасидаги таълим ўзбек тилида юритиладиган мактабларда она тили машғулотларини сифатли ташкил этиш масалалари, унинг инновацион тамойиллари, ўқувчилар нутқини ўстириш масалалари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: она тили, таълим, нутқ, кўникма, мустақил ўзлаштириш, ўйинли технология, матн.

Аннотация: К тому времени, когда ребенок приходит в школу, устное общение развивается уникальным образом, он сможет донести до слушателя свои мысли на родном языке, то есть у него будут развиты нормы произношения и умение в той или иной степени использовать лексический пласт языка. В школьном обучении родному языку основное внимание уделяется организации, обогащению, расширению и культуризации этого разговорного навыка. Обычно предметы, преподаваемые в школе, являются двухуровневыми, в которых теоретические знания реализуются частично, а прагматика – в широком смысле. В частности, этот принцип соблюдается при организации занятий на родном языке в общеобразовательных школах с узбекским языком обучения в Республике Казахстан. Начиная с 5-го класса учащиеся получают упрощенные знания по фонетике, лексике, морфемике, орфографии, орфоэпии, пунктуации, морфологии и синтаксису языка. Совершенствование образования на родном языке как теоретически, так и прагматически определено в образовательных программах и максимально

выражено в учебниках в школьной практике. Учебные программы, предназначенные для обучения родному языку в общеобразовательных школах с узбекским языком обучения в Республике Казахстан, построены концентрически. То есть, следуя принципу движения от простого к сложному, знания о законах языка с учетом речевых навыков даются в форме, соответствующей возрасту учащегося.

В данной статье рассматриваются вопросы качественной организации занятий родного языка в общеобразовательных школах с узбекским языком обучения в Республике Казахстан, его новаторские принципы, вопросы развития речи учащихся.

Ключевые слова: родной язык, образование, речь, умения, самостоятельное обучение, игровая технология, текст.

Abstract: By the time the child arrives at school, oral speech communication has developed in a unique way, he can convey his thoughts to the listener in his native language, that is, he has the skills to use pronunciation norms and the lexical layer of the language to some extent. In school mother tongue education, the main focus is on organizing, enriching, expanding and culturalizing this speaking skill. Usually, the subjects taught in the school are two-tiered, in which theoretical knowledge is partially implemented and pragmatics in a broad way. In particular, this principle is followed in the organization of mother-tongue classes in general education schools in Kazakhstan, where education is conducted in the Uzbek language. Starting from the 5th grade, students acquire simplified knowledge of phonetics, lexicon, morphemics, orthography, orthoepy, punctuation, morphology, and syntax of the language. The improvement of mother tongue education both theoretically and pragmatically is defined in educational programs and is expressed as much as possible in textbooks in school practice. Curriculums designed for mother tongue training in general education schools in Kazakhstan where education

is conducted in the Uzbek language are structured concentrically. That is, following the principle of moving from simple to complex, the knowledge about the laws of language subject to speech skills is given in a way appropriate to the age of the student.

This article examines the issues of quality organization of mother-tongue classes in schools in the Republic of Kazakhstan where education is conducted in the Uzbek language, its innovative principles, and the issues of developing students' speech.

Keywords: mother tongue, education, speech, skills, independent learning, playful technology, text.

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари учун мўлжалланган ўзбек тили дарсликларини тузишда “назарий билимлар ўқувчи дунёқарашини кенгайтириш асосида унинг нутқини ўстиришда ҳамиша прагматиканинг соясида бўлмоғи шарт” мазмунини берувчи “*прагматика~соғда назария~маданий нутқ*” тамойилига қатъий амал қилинган. Агар мактаб партасида ўтирган ҳар бир ўқувчи келажакда тилшунос бўлмаслигини инобатга олсак, бу дастур ва дарслик муаллифлари тутган энг тўғри йўл эканлиги аён бўлади.

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этишда фаоллаштирувчи ўйинли технологиялар (Activating game technologies)дан ўқув предмети бўлимлари, бўлимлар таркибидаги мавзуларни ўзлаштиришда ўқитиш методи ва мустақил ўзлаштириш технологияси сифатида фойдаланилади. Фаоллаштирувчи ўйинли технологиялар билиш ва унинг бир қисми (кириш, мустаҳкамлаш, машқ, назорат) тарзида ташкил этилади. Мазкур ижобий фаолият ўқувчида ижодий тафаккурни жонлантиради, тил имкониятларидан нутқ вазиятига кўра ўринли фойдаланишни ўргатади, асосийси, ўйин ёшидаги

болаларнинг ички имкониятларини юзага чиқаришга, ички потенциясини тўғри тақсимлашга ўргатади.

Ўқувчиларни фаоллаштиришнинг педагогик имкониятлари деганда таълимнинг мантикий, эвристик, интегратив, танқидий, таҳлилий, когнитив-прагматик ёндашувларидан ҳамда илмийлик, узвийлик, кўргазмалилик, мобиллик, моделлаштириш каби тамойиллари, самараси аниқ ва синалган интерфаол методлар, шунингдек, коммуникатив компетенцияларни ривожлантирувчи ижодий ўқув топшириқлари назарда тутилади.

Педагогик адабиётларда таъкидланганидек, когнитив-прагматик таълим шароитида ўқувчига ўқув-билув жараёнининг субъекти, ўқитувчига эса мазкур жараённинг бошқарувчиси сифатида ёндашилади. Шунинг учун ўқув-билув жараёнида асосий ўқув-билув фаолиятини ўқувчи амалга оширади. Бу йўналишда индуктивликдан, яъни таҳлилдан қонуниятга, хусусийликдан умумийликка қараб интилишдан фойдаланилади.

Аслида, *когнитив (онгли)~прагматик* деб номланган атама педагогикада кенг тарқалган муаммоли таълим усули билан уйғундир. Бу йўналишлар В.В. Давидовнинг ишларида { 2; } ўз ифодасини топган бўлиб, онглилик, вербаллик, индуктивлик, прагматиклик тамойилларини А. Озбел, А. Райнольд, П.Флаггларнинг когнитив педагогик ва психологик ёндашув асосида шарҳлаганлар. Бу борадаги илмий тадқиқот натижаларига таянган ҳолда айта оламизки, *когнитив (онгли)~прагматик* атамаси таълимни *таълим бериш* эмас, балки *таълим олиш* жараёни сифатида тушунишга, дастур, дарсликларда ўқув материални билиш жараёнининг шу усулга таяниб берилишига эътибор қаратади. Одатда, мақсад мазмунни, мазмун шаклини белгилайди. Ўқув материали, ўқувчига дарс жараёнида тақдим этиладиган топшириқларда ўқувчи ёшига мос, унга ижтимоий турмушида асқотадиган билимлар силсиласи асосий ўрин эгаллаши лозим.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили машғулотларини ташкил этишда “мактабда она тили ўқув предметининг назарий грамматикаси” деган тушунча ўрганиш ва ўргатишнинг асосий мақсади ёки мазмунини ташкил этмайди, аксинча, у ўқувчиларга тил имкониятларидан фойдаланишни ўргатиш воситасига айланиб бораверади. Буни тилнинг фонетик жиҳатига оид дастлабки билимлардан тортиб синтактик қурилмаларга тегишли қоидаю таърифларгача, нутқ услубларигача кузатиш мумкин.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили машғулотларини ташкил этишда ўқувчилар тафаккурини ўстириш билан алоқадорликда ижобий топшириқлардан фойдаланиш имконияти ниҳоятда кўп.

Маълумки, мактабда она тили машғулотлари доимий равиш талаффуз (орфоэпия), тўғри имло (орфография) ҳамда тиниш белгиларини ёзувда ўринли қўллаш (пунктуация) амалиётига таянади. Демак, равиш талаффуз, тўғри имло ҳамда тиниш белгиларини ёзувда ўринли қўллашга асосий эътибор қаратилган мавзуларни ўқитишда илғор технологиялардан фойдаланишнинг усуллари ниҳоятда кўп ва ранг-баранг бўлиб ҳар бир ўқитувчи, муаллим-устоз ўзи таълим бераётган синф ўқувчиларининг қизиқишлари, билим даражалари ҳамда савиясига қараб метод танлайди ва қўллайди. Зеро, таълим жараёнида миллий руҳиятимизга мос, самарали анъанавий усулларни сақлаб қолган ҳолда дунё таълими андозаларидаги илғор педагогик технологияларни ўрганиш ва она тили дарсларида улардан самарали фойдаланиш зарурати таълимнинг негизини ташкил этади. Албатта, танланган метод ўқувчининг оғзаки/ёзма нутқида ўз самарасини бериши зарур.

Бу каби топшириқлар ўқувчи фаолиятида изланиш лаёқатини ўстиради, ўқувчи нутқида ҳам тиниш белгиларининг, ҳам сўзларнинг фаоллашувига сабаб бўлади. { 8; }

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этиш тамойилларидан яна бири боғланишли матн устида ишлаш амалиёти ҳисобланади. Биз ушбу ўринда матн ва унинг турларига берилган турли таърифлар устида тўхталиб ўтирмаймиз, фақат матнлар таркибий мазмунига қараб боғланишли ва боғланишсиз матнларга бўлинишига, мактаб амалиётида, асосан, шундай матнлардан фойдаланилишини инобатга оламиз.

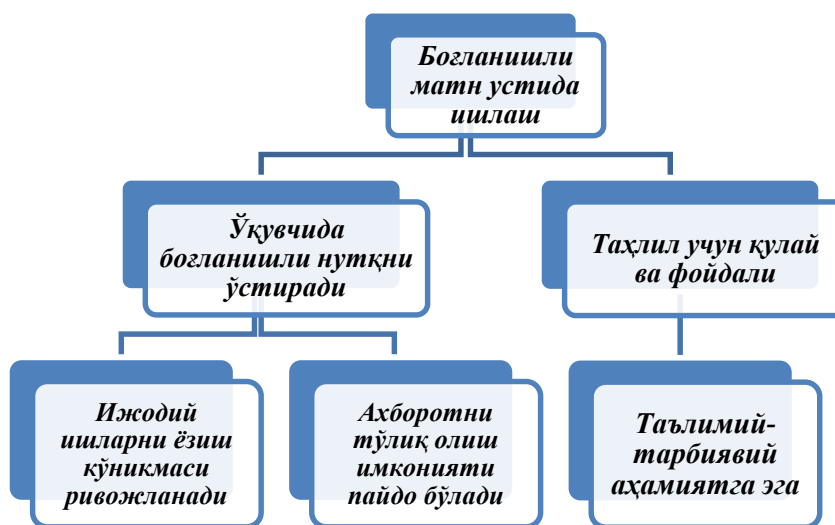
Нутқ ўстиришнинг пировард мақсади ўқувчиларда боғланишли нутқ малакаларини такомиллаштиришдир. Одатда, кишилар ўз фикр-мулоҳазалари, қарашларини боғланишли нутқ шаклида беради. Чунки инсон тафаккуридаги оламнинг лисоний манзарасини биргина сўз ёки гап доирасига сиғдириб бўлмайди. Демак, инсон зоти барча ёшда, исталган макон ва замонда боғланишли нутққа эҳтиёж сезади. Мактаб ўқувчисининг боғланишли нутқи деганда ўзаро мантиқан боғланган, бир-бирини тўлдирадиган, шарҳлайдиган, бири иккинчисини тақозо қиладиган, монолог кўринишидаги нутқни назарда тутамиз. Ўқувчи томонидан тузиладиган боғланишли матн ҳам тузилишига кўра (сўзлардан ўринли фойдаланиш, лексик такрорларга йўл қўймаслик, гап таркибини тўғри шакллантириш, гаплар ўртасидаги мантиқий кетма-кетлик), ҳам мантиқий томондан (мавзунинг асосий ғоясини очиш, фикрни мантиқий изчилликда баён қилиш) ҳисобга олиниши зарур. Нутқ мақсадига мувофиқ сўз танлаш, танланган сўз ёрдамида таҳлил қилинаётган соҳанинг турли белгиларини ифода қиладиган гап тузиш, гапларни мантиқан боғлаш, гап ва хатбошилардан яхлит матн ҳосил қилиш боғланишли нутқнинг асосий шартларидир.

Она тили машғулотларида ўқувчига тақдим этилаётган мазмунан маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий матнлар, шунингдек, ўқувчи томонидан яратилаётган ижобий матнлар инобатга олинади. Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили

машғулотларини (аксарият ҳолларда) амалдаги дастуру дарсликларда маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий матнлар асосида олиб бориш белгиланганки, бу ўқувчилар нутқини ўстириш ишларини комплекс амалга ошириш имконини беради. Биз она тили машғулотларида боғланишли маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий характердаги матнлардан фойдаланишнинг афзалликларини қуйидаги чизмада беришга ҳаракат қилдик.

1-чизма

Боғланишли матнлар устида ишлашнинг афзалликлари

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотлари учун мўлжалланган матнлар сирасини яна қуйидаги мазмунда бойитиш мумкин:

1) таркибида “х” ва “ҳ” ундошларини фарқлашга мўлжалланган боғланишли матнларни ҳам киритиш (масалан, *хатламоқ* (ёзиб олмоқ, рўйхатга киритмоқ) ва *ҳатламоқ* (арикчадан ҳатламоқ – сакрамоқ), *хам* (эгилган) ва *ҳам* (юклама) каби);

2) омонимик муносабатга эга сўзлар қатнашган шеърий/насрий матнлардан фойдаланиш (*Ол нигорим ол олмани ол деди...; Мен сенинг олманг, Хомлигимда олманг...*);

3) паронимик муносабатга эга бирликлар қатнашган матнлардан танлаш ва уларни матн таркибидан ажратиш;

4) хат бошилари аралаштириб берилган воқеабанд матнларни мазмунига қараб асл ҳолатига келтиришга мўлжалланган ишларни танлаш ва ҳ.к.

Нутқнинг бу каби хусусиятларини инобатга олиб, ўқув-билув топшириқларини тузиш, таълим жараёнига татбиқ этиш, табиийки, ўқитиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Боғланишли матнлар ўқувчиларнинг сўз маъноларини англашларини таъминлайди, ўқувчиларда сўздан тўғри фойдалана олиш муносабатини тарбиялайди. Она тилидан ўрганиладиган билим, ҳосил қилинадиган малакалар ўқувчиларда маданий нутқни, нутқ маданиятини тараққий эттиришга хизмат қилади.

Демак, Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этишда қуйидаги тамойилларга қатъий амал қилиниши назарда тутилади:

1) она тили ўқитишда таълим, тарбия ва ривожланиш уйғунлигини таъминлай олиш;

2) она тили ўқитишда ҳамиша когнитив-прагматик жиҳатга эътибор қаратиш (назарий билимларни биринчи планга қўймаслик);

3) она тили ўқитишда тизимлилик ва изчилликка қатъий амал қилиш;

4) она тили таълимини маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий мавзудаги матнлардан кенг ва ўринли фойдаланиш орқали амалга ошириш;

5) она тили ўқитишда ўқувчиларни онгли, фаол ва мустақил фаолият олиб боришга ўргатиш;

6) она тили ўқитишда болаларнинг таълим муҳити, ёш хусусияти ҳамда ўқув имкониятларини ҳисобга олиш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи// “Ўзбекистон овози” газетаси. 21.10.2019; <https://uza.uz>
2. Давидов В. Виды общения в обучении. – М.: Педагогика, 1972.
3. Тожиев Ё. Адабий тилдан фойдаланишга муносабат масалалари. Ўзбек тилшунослиги мамлакатимиз инновацион тараққиёти кўзгусида. Т.2011. 218-б.
4. Юлдашева Д.Н. “Кадрлар тайёрлаш миллий дасури” талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: пед. фан. ном. дисс...– Т., 2007. – 146 б.;
5. Yuldasheva D.N. Ona tili ta’limi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. – Toshkent: O`zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2013,2019. – 168 bet.
6. Yuldasheva D.N. O`zbek tilini o`qitish metodikasi (OO‘MTV tasdiqlagan darslik).– Buxoro: Durdona, 2021.
7. Муравьева, Г. Е. Проектирование технологий обучения. Учеб. пособие. – Иваново, 2001. – 123 с. https://search.rsl.ru/ru/record/01000744463_
8. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида нутқни эшитиб тушунишга ўргатишнинг айрим масалалари// “Рус ва қozoқ мактаблари ҳамда муассасаларида ўзбек тили ва адабнётини ўқитиш масалалари” илмий мақолалар тўплами. – Тошкент.: ЎзПФТИ, 1997. -240 б.
9. Рихсиева М.М. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш: пед. фанлари номз.... диссертацияси автореф. –Тошкент.: 1998. – 20 б.
- 10.Эрназарова М.С. Таълим қoraқалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 2-синфларида ўзбек тилини ўқитиш методикаси: пед. фанлари номз.... диссертацияси автореф. –Тошкент.: 1999. – 22 б.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕК ТИЛИ РАСМИЙ ИШ УСЛУБИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Кўчимов Шухрат

Филология фанлари доктори,
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори,
Тошкент давлат юридик университети,

Мамедова Гўзал,

Олий тоифали ўқитувчи, Ўзбек тили
ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси,
Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия
Университети академик лицейи

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида ўзбек расмий иш услубининг ривожланиш тенденциялари кўриб чиқилди. Бу соҳада амалга оширилган илмий ишлар таҳлил қилиниб, келажакдаги вазифалар белгиланди.

Калит сўзлар: Функционал услублар, услуб, қонунчилик услуги, дипломатик услуб, тижорат ҳужжатлари услуги, иш қоғозлари услуги.

Аннотация: В данной статье рассмотрены тенденции развития узбекского официально-делового стиля за годы независимости Республики Узбекистан. Проанализирована научная работа, проведенная в этой области, и определены задачи на будущее.

Ключевые слова: Функциональные стили, стиль, законодательный стиль, дипломатический стиль, стиль коммерческого документа, стиль рабочего документа.

Abstract: In this article, the development trends of the Uzbek official work style during the years of independence of the Republic of Uzbekistan were

considered. The scientific work carried out in this field was analyzed and future tasks were determined.

Keywords: Functional styles, style, legislative style, diplomatic style, commercial document style, working paper style

Тил – ғоя, туйғу, тафаккурнинг жонли тарзда намоён бўлишидир. У инсониятга бугуни, ўтмиши, келажаги билан яқин алоқада бўлиш имконини беради, ҳар жиҳатдан тараққий этган тилда шу халқнинг бутун Ватани гавдаланади.

Тилнинг тўла тараққий этганлигини намоён этувчи омиллардан бири тил юзасидан олиб борилган услубий кузатишлар ҳисобланади. Чунки тилнинг давлат ва жамият фаолиятида тўла қўлланиши, ҳаётнинг барча жабҳаларида кенг ишлатилиши функционал услубларда ва уларнинг ўзига хос жиҳатларида тўла намоён бўлади.

Тилнинг вазифавий услублари турли даврларда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар, маънавий ва маърифий ҳаётдан келиб чиққан ҳолда ривожланади ёки, аксинча, ривожланишдан тўхтади. Буни она тилимиз ўзбек тилининг охириги бир асрлик тарихи давомида, айниқса, мустабид тузум давридаги аҳволи мисолида яққол кўриш мумкин. Таассуфлар бўлсинки, узок йиллар давомида собиқ иттифокда нафақат халқимиз, балки она тилимиз - ўзбек тилининг ҳам қонуний ҳуқуқлари поймол этиб келинди. Маълум бир сунъий шарт-шароитлар таъсирида ўзбек тилининг мавқеи аянчли бир ҳолга келиб қолди, айниқса, унинг расмий иш услуби давлат органлари фаолиятида қўлланмаслиги натижасида ривожланмади.

Бу йилларда ўзбек тилининг ҳуқуқий мақоми тўғрисида гапирганда, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу йиллардаги қабул қилинган барча Конституция ва қонуний ҳужжатларда ўзбек тили номигагина рус тили билан тенглаштирилди ва тенг ҳуқуқлар берилди. Мустабид тузум даврига ўзбек

тили вазифавий услублари ривожини назардан баҳо берадиган бўлсак, сўзлашув, публицистик ва бадиий услублари маълум маънода (бир оз бўлса-да) ижтимоий ҳаётда қўлланди, лекин расмий иш ва илмий услубларини ишлатишга йўл берилмади. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, бу даврда ўзбек тилининг, айниқса, расмий иш услуби ва илмий услублари ғариб бир аҳволга келиб қолган эди.

1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилиниб, 1991 йилда мустақилликка эришганимиздан сўнг ўзбек расмий иш услубининг ривожини учун кенг йўл очилди, у давлат ва жамият фаолиятида кенг қўллана бошланди.

Хўш, ўтган ўттиз йил давомида ўзбек расмий иш услуби қанчалик даражада ривожланди? Бу соҳада нима ишлар қилишга эришилди? Ўйланган барча мақсад ва режалар амалга ошдими? Бу соҳада ҳозирда қандай муаммолар мавжуд?

Бу саволга тўла ва атрофлича жавоб бериш учун, бизнинг назаримизда, расмий иш услубининг қуйидаги кенжа турларининг ҳар бирининг мустақиллик давридаги ўрни ва роли, ривожидан келиб чиққан ҳолда баҳо бериш зарур:

1. Маъмурий девонхона ҳужжатлари услуби (ариза, тилхат, тажимаи ҳол, буйруқ, фармойиш).
2. Қонунчилик услуби (қонун, фармон, низом).
3. Дипломатик услуб (нота, меморандум кабилар).
4. Тижорат ҳужжатлари услуби (шартнома, кафолат хати кабилар).

Расмий иш услубининг ишлатилиш доираси жуда кенг. Уларнинг ичида **маъмурий девонхона ҳужжатлари** расмий иш услубига оид бошқа ҳужжатларга нисбатан кундалик фаолиятимизда жуда кўп қўлланади. Чунки ҳар қандай давлат ва унинг сиёсий усткурмаси фаолиятини расмий ҳужжатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу услуб иш қоғозлари: ариза,

тилхат, тавсифнома, таржимаи хол, маълумотнома, хизмат хатлари кабилардан таркиб топади.

Мустақиллик даврида “Давлат тили ҳақида”ги қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда маъмурий девонхона ҳужжатлари услуби анча ривожланди. Унинг мамлакат ва жамият фаолиятидаги мавқеи, ўрни ва роли ортди. Мамлакатимиздаги деярли барча муассасаларда маъмурий девонхона ҳужжатлари давлат тилида юритилмоқда. Тилшунос олимларимиз томонидан бундай ҳужжат турларини ишлаб чиқишга оид бир қанча амалий қўлланма, рисола ва луғатлар тайёрланиб нашр этилди. Натижада маъмурий девонхона ҳужжатларининг услуби ҳам анча такомиллашди, илгари рус тилининг грамматик қоидалари асосида шаклланган, ўзбек тилининг грамматик қоидаларига мос келмайдиган “*Берилди ушбу спрака шул ҳақдаким*” сингари грамматик бирикмалардан воз кечилди.

Бугунги кунда соф ўзбекона услуб шаклланиб бормоқда. Шу билан бирга унинг луғавий бирликлари ҳам анча бойиди. Рус тилидан ноўрин ўзлашган *автобиография, справка, штраф, секретарь, гонорар* сингари сўзлар *таржимаи хол, маълумотнома, жарима, котиб, қалам ҳақи* сингари сўзлар билан алмашди.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳатто азалдан миллий-тарихий, этник кадриятларимизга оид айрим сўзлар, жумладан, *вазир, вазирлик, ҳоким, ҳокимлик, маҳкама* каби сўзлар маъмурий девонхона ҳужжатлари услубини янада бойитди.

Қонунчилик услуби расмий иш услубининг энг асосий тури ҳисобланади. У жамият ижтимоий фаолиятининг ҳуқуққа дахлдор бўлган соҳасигагина хизмат қилади. Қонунчилик услуби расмий иш услуби доирасига кирувчи барча кенжа услубларнинг шаклланиш ва ривожланиш йўлини белгилайди, қонунчилик услуби турли иш қоғозлари матнининг услубиятида ва лексикасида ўз аксини топади. У бу иш қоғозларининг шакл ва мазмунига

ўз таъсирини ўтказди, девонхонавий ҳужжатларнинг ва маъмурий иш юритишнинг намунаси бўлиб хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, бизнинг фикримизча, яхлит адабий тил фонида қонунчилик услубини алоҳида махсус услуб сифатида, яъни расмий иш услубидан алоҳида ажратиб кўрсатилиши ва махсус ўрганилиши зарур. Чунки расмий иш услуби дейилганда фақатгина маъмурий девонхона ҳужжатлари (ариза, тилхат, таржимаи ҳол кабилар) даражасидаги услуб доираси тушунилади. Қонунчилик услубида эса соф юридик воқеа, ходиса, нормалар маъниси ифодалаш, ҳуқуқий жараён ҳақида гап боради. Бу шунчалик мураккаб ва кўп қирралики, уни ифодалаш воситаси расмий иш юритиш услуби доирасида ҳал этиб бўлмайди.

Бунинг сабаби шундаки, қонунчилик услуби ҳам лингвистик, ҳам юридик фанлар доирасига тегишлигидир. Уни ўрганиш учун юрист бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Юрист ҳуқуқий нормани қоғозга тушириб ёзар экан, хоҳлайдими-йўқми лингвистик билимларга эҳтиёж сезади. Тилшунос эса қонунчилик техникаси, қонун ижодкорлиги сингари маълум бир ҳуқуқий билимлардан хабардор бўлмай туриб, бу соҳани ўргана олмайди. Ўрганиши ҳам мумкин, фақат унинг тадқиқотлари лингвистик доирада, яъни тилнинг айрим лексик-грамматик қонун-қоидаларини аниқлашга қаратилади. Бундай тадқиқотда давлат ва жамият фаолияти учун энг муҳим ва зарур жиҳатлари очилмай қолади.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда қонунларимизни давлат тилида қонунчилик техникаси талабалари даражасида мукамал ишлаб чиқишда бир қанча муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият қонунларимиз олдин рус тилида ишлаб чиқилиб, кейин давлат тилига таржима қилинмоқда. Бу эса қонунларимиз тилининг ғализ бўлишига, амалиётда фуқароларимиз томонидан уни тушунишда маълум қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Ҳатто айрим ўринларда эса битта қонун лойиҳасининг ўзбек ва рус тилидаги

вариантларида мазмунан ўзаро бир бирига мос келмайдиган ҳолатлар учрамоқда. Бу эса юридик амалиётда кўпдан кўп муаммоларни юзага келтиряпти.

Аслида қонун ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларимиз халқимизга тушунарли тилда, оддий ва раво ишлаб чиқиши лозим. Акс ҳолда, қонун тилининг оғир ва мужмал тилда ишлаб чиқилганлиги фуқароларимизнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг пасайишига олиб келади, уларни қонунлардан бездиради.

Шунинг учун ҳам бу масалага мамлакатимиз раҳбарияти томонидан алоҳида эътибор қаратилиб, иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида Норматив-ҳуқуқий атамалар бўйича махсус комиссия ташкил этилди. Комиссияга қонунчилик терминларининг бирлигини сақлаш, уларни таҳлил этиш, лойиҳаларни ифода усули жиҳатидан такомиллаштириш каби вазифалар юклатилди.

Бироқ, бу вазифа шундай мураккаб жараёнки, уни чуқур илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этмасдан ҳамда ўзбек юридик тилини такомиллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқмасдан, энг асосийси, ўзбек юридик терминларини тартибга солмасдан туриб, уни амалга ошириш анча мураккабдир. Чунки норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг аниқ ва раво ишлаб чиқишида **терминлар ўта муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзи ифодаладиган тушунчани тўғри ва аниқ ифодалаши шарт. Шундагина мукамал қонунлар яратилади.**

Бироқ ҳозирги кунда илмий асосланмаган юридик терминларни ўринли-ўринсиз қўлланаётганлиги, паст савияли терминологик луғатлар тузилиб, уларни тегишлича муҳокама қилинмай, экспертизадан ўтказилмасдан хоҳлаган нашриётда чоп этилмоқда. Бу эса тушунчани аниқ ифодалай олмайдиган терминларнинг пайдо бўлишига, бир юридик терминнинг турли шакллари юзага келишига олиб келмоқда. Жумладан: *исполнительная власть*

- *ижро ҳокимияти, ижро этиш ҳокимияти, ижро этувчи ҳокимият;*
 показание - *кўрсатув, кўрсатма, кўргазма, кўргазув, гувоҳлик, сўроқ бериш;*
 умышленно - *билиб туриб, била туриб, билган ҳолда, қасддан;* уголовное дело - *жиноят иши, жиноий иш* кабилар. Бундан ташқари, ҳозирги юридик терминологиямизда шакл ва мазмуннинг ўзаро бир-бирига мос келмаслик ҳолатлари ҳам кенг кузатилмоқда. Масалан, *Сирдарё вилояти ҳокимияти (аслида “Сирдарё вилояти ҳокимлиги” тарзида ишлатилиши керак).*

Ўзбек юридик терминларидаги бундай муаммолар амалиётда ижро жараёнига ҳам маълум маънода салбий таъсир кўрсатмоқда. Энг ёмони - норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турли мазмунда тушунилишига, оқибатда, уларнинг бажарилмай қолишига сабаб бўлмоқда.

Расмий иш услуги таркибида **дипломатик услуб** алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг халқаро муносабатлар соҳасида алоқа воситаси ҳисобланади. Ўзбек дипломатик услуги мустақилликдан сўнг қайтадан инкишоф этилди. Чунки давлат мустақил бўлсагина, бошқа мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли алоқада бўлади. Шу маънода ўзбек дипломатик услуги бугунги кунда халқаро муносабатларнинг энг муҳим элементи сифатида кенг қўлланмоқда, турли халқаро дипломатик ҳужжатлар тузишда, дипломатик музокаралар жараёнида фаол маъно касб этмоқда.

Шу билан бирга, ўзбек дипломатик услубининг ривожига айрим муаммолар ҳам пайдо бўлмоқда. Бу ўзбек дипломатик тилининг халқаро даражадаги мутахассисларимиз, дипломатларимиз томонидан ҳар доим ҳам қўлланмаслигида, айрим дипломатик ҳужжатларимизнинг хорижий тилларда юритилишида кўринмоқда.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисоди тизимига ўтиши муносабати билан бугунги кунда расмий иш услубининг яна бир тури – **тижорат ҳужжатлари услуги** ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Тижорат ҳужжатларининг

контракт, ҳисоб варақаси фактураси, кафолат хати сингари турлари пайдо бўлди ва тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

Умуман олганда, мустақилликдан кейин ўтган давр ичида ўзбек расмий иш услуби анча ривожланди, унинг лексик-грамматик жиҳатлари анча такомиллаштирилди, унинг давлат ва жамият фаолиятида қўлланишига эришилди. Шу билан бирга, бу соҳада айрим муаммолар ҳам юзага келмоқда.

Назаримизда, эндиги вазифа ўзбек расмий иш услубини янада ривожлантириш мақсадида қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, ўзбек расмий иш услубини янада такомиллаштириш учун, биринчи навбатда, **ўзбек тилининг давлат органлари фаолиятида тўла қўлланишига эришиш зарур.** Чунки айрим муассасалар ҳозирда ўз ҳужжатларини фақат ўзга тилда (рус тилида) эълон қилмоқда. Мустақил мамлакат сифатида давлат тилида фаолият юритаётганимизга чорак аср бўлган бўлса-да, давлат органининг бундай фаолиятини қандай баҳолаш мумкин? Бундай амалиётга чек қўйиш керак.

Айниқса, замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари, юриспруденция, дипломатия ва ҳарбий иш каби соҳаларда ўзбек тилининг мавқеини янада оширишни бугун ҳаётнинг ўзи тақозо этяпти.

Иккинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳалари фақат давлат тилида тайёрланиши ва қабул қилинишини ягона норма сифатида белгиланилиши мақсадга мувофиқ. Чунки ҳозирги пайтда айрим давлат органлари ўз ҳужжатларини ўзга тилларда (рус тилида) тайёрлаб, кейин ўзбек тилига ўгиришмоқда. Бу эса шу ҳужжатлар тилининг ғализлигига, аниқ ва равон ифодаланмаслигига олиб келяпти.

Учинчидан, ўзбек тилида юритилаётган айрим ҳужжатларнинг услубида ҳали ҳам рус тилининг таъсири сезилиб қоляпти, айрим ҳолатларда рус тилидан сўзма сўз ўгирилган грамматик конструкциялар учраб қолмоқда. Уни соф ўзбекона, тилимизнинг барча қоидаларига асосан шакллантиришга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан, мустақилликдан кейин расмий иш ҳужжатлари услубида ўзбек тилининг қоидаларига риоя қилинаётган бўлса-да, лекин ҳужжат тилига қўйиладиган айрим юрислингвистик талаблар: расмийлик, қатъийлик, нейтраллик, ўта аниқлик, қисқалик, соддалик, лўндалик, мантикий изчиллик, қолиплаганлик талабларига риоя қилинмаяпти. Натижада, айрим ҳужжатлар услубида фикрлар аниқ ва раво акс эттирилмасдан, мушкул тарзда ифодаланапти, бу эса ижрочилар томонидан ҳужжат матнининг турлича шарҳланишига, амалиётда топшириқларнинг бажарилмай қолишига олиб келмоқда.

Бешинчидан, илмий соҳада ўзбек расмий иш услубини тадқиқ этишда дунё илм-фани янгиликларидан келиб чиққан ҳолда, ҳаёт ва жамият учун зарур бўлган амалий йўналишларига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Сўнгги йилларда жаҳон илм-фани фанлараро йўналишда, яъни икки ёки ундан ортиқ фанларнинг ўзаро кесишган нуқтасида ривожланиб бормоқда. Айниқса, тилшунослик махсус соҳаларга ихтисослаштирилган ҳолда «Социоллингвистика», «Юрислингвистика», «Лингвокриминалистика», «Психоллингвистика», «Математик лингвистика», «Компьютер лингвистикаси» каби фанлар ривожланиб бормоқда. Шунинг учун тилшуносларимиз айнан шу илмий йўналишларга устувор соҳа сифатида қарашлари, бошқа соҳа олимлари (ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар, дипломатлар, иқтисодчилар каби) билан ҳамкорликни йўлга қўйиш ва улар томонидан бу соҳада кўплаб илмий-тадқиқот ишлари яратилиши мақсадга мувофиқдир.

Олтинчидан, Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида шаклланиб, дунё мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли ўзаро алоқалар ўрнатаётган бугунги кунда она тилимиз - ўзбек тилини Ўзбекистон ташқи сиёсатининг барча соҳаларида кенг қўллашга эришиш энг муҳим вазифалардан биридир. Ўзбек давлатчилигининг муҳим рамзий белгиси сифатида ўзбек тилининг халқаро доирада қўлланиши Ўзбекистон давлати тараққиёти учун муҳим маънавий омил бўлиб хизмат қилади.

ARAB YOZUVIDAGI MUMTOZ ADABIY MANBALARNI O‘QITISHDA TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH

Xalmuxamedova Umida Rasulovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasida katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab yozuvidagi adabiyot namunalarini asliyat asosida o‘rganish, talabalarni qo‘lyozma manbalardan xabardor qilish, ularni mutaxassis sifatida tayyorlash, arab yozuvidagi manbalarni qo‘lyozma nusxalar asosida nashr etish, ilmiy izohlar matnini tayyorlash, manbashunoslik va matnshunoslik yo‘nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish, muqobala uslubi, fan yuzasidan talabalar mustaqil ishlarini to‘g‘ri tashkil etish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri ekanligi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: manbashunoslik, matnshunoslik, nasta‘liq, qo‘lyozma manba, toshbosma manba, muqobala uslubi, ilmiy izohlar, mufradot, murakkabot, transkripsiya, tabdil, transliteratsiya, tekstologik belgi.

Annotation: The article examines the study of classical literature on the basis of originality, informing students about manuscripts, preparing them as specialists, publishing sources in Arabic on the basis of manuscripts, preparing the text of scientific commentaries, new scientific and theoretical research in the field of source studies and textual studies, methods of interaction, as well as the fact that the proper organization of independent work of students in science is one of the most pressing issues today.

Keywords: source studies, textual studies, nastaliq, manuscript source, lithograph source, method of interaction, scientific commentary, mufradot (single compounds), murakkabot (complex compounds), transcription, conversion, transliteration, textological notation.

Asrlar davomida bizgacha yetib kelgan arab yozuvida bitilgan qo‘lyozma manbalarda xalqimizning boy ilmiy-ma’naviy merosi, adabiyot va san’ati haqidagi qimmatli ma’lumotlar aks etgan. Qo‘lyozma namunalarini asliyat asosida o‘rganish, talabalarni arab imlosidagi manbalardan xabardor qilish, ularni mutaxassis sifatida tayyorlash oliy ta’lim tizimida madaniy-ma’rifiy saviyaning oshishiga sabab bo‘ladi. Mumtoz manbalarni qo‘lyozma nusxalar asosida nashr etish, mukammal ilmiy izohlar, ularning tanqidiy matnini tayyorlash, matnshunoslik yo‘nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-mayda qabul qilingan “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2995 -sonli Qarori, shuningdek, Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 23-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetiga tashrifi chog‘ida o‘zbek mumtoz adabiyotiga taalluqli manbalarni o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini yo‘lga qo‘yish, shu yo‘nalishda birinchi navbatda yetuk manbashunos va matnshunos kadrlarni tayyorlash vazifa qilib belgilangan.

Bu borada muqobala uslubi va qo‘lyozma matn ustida ishlash tajribasiga asoslanib ish olib borish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. Muqobala uslubini matnshunoslik, xususan matn tarixini o‘rganish jarayoniga tatbiq etishda quyidagi muhim xususiyatlarga alohida e’tibor qaratish zarur: 1) olimlarning yagona maqsadi - xatolardan xoli mukammal matnni tiklash niyatida bir jamoa bo‘lib ishlashi; 2) matnning harfma-harf, so‘zma-so‘z qiyoslanishi; 3) xatoliklarni bartaraf etish uchun mutaxassislar o‘zlari tayyorlagan matnlarni bir-biri bilan o‘zaro almashlab tekshirishi; 4) matndagi xatoliklarni o‘chirib yubormasdan ustiga chizib ishlash; 5) tiklangan ishonchli matn bo‘yicha dars o‘tishga avval ustoz olim

tomonidan yozma ijozat berilgan bo'lsa, bugungi kunda matnshunoslar jamiyati tomonidan maxsus ruxsatnoma berilishini yo'lga qo'yish²⁵.

Arab yozuvidagi mumtoz badiiy asarlar matnini chuqur va ilmiy-nazariy jihatdan o'rganmay turib, matnshunoslik ilmining taraqqiy etishi haqida gapirish mumkin emas. Chunki badiiy matn qo'lyozmasi va uning tarixi tushunchasi matnshunoslikning tayanch nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Arab alifbosi asosidagi asarlar matnini o'rganishning ilmiy asoslangan, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarga qo'llash mumkin bo'lgan mezonlari va tamoyillari hanuzgacha aniq ishlab chiqilmagan. Bu esa, matnshunoslikning va adabiy-ilmiy tahlilning ham asosi bo'lgan matn tarixini tadqiq etishning yaxlit tizimini ishlab chiqishni taqozo etadi. Millatning kelajagi bo'lgan har tomonlama bilimli yoshlarni tarbiyalashda mumtoz adabiyotimizning durdona asarlarida ilgari surilgan ta'lim va tarbiyaga oid umuminsoniy g'oyalar targ'ibi ham alohida kasb etilganligi hech kimga sir emas.

Arab alifbosi asosidagi o'zbek turkiy yozuvi ming yillar davomida iste'molda bo'lib kelganligi barchaga ma'lum. Ta'lim yo'nalishi: 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) bakalavriat yo'nalishidagi namunaviy o'quv rejasi va namunaviy o'quv dasturida “Matnshunoslik va eski o'zbek yozuvi” faniga ma'ruza, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim uchun ma'lum soatlar ajratilgan. Dasturda matnshunoslik va tilshunoslikdagi matn tushunchasining farqi, arab yozuvi tarixi, matnshunoslik va eski o'zbek yozuvining dolzarb muammolari, tabdil, transkripsiya, transliteratsiya, mumtoz matnlarni tushunishda lug'at ilmining o'rni, nasta'liq xatidagi (arab xat turlari) toshbosma va qo'lyozma kitoblarni o'qiy olish, XX asr boshi isloh qilingan alifboni o'qib tushunish, nazmni nasriy bayon qilish, mumtoz matnni muxtasar va to'la sharhlash, adabiy manbani tasniflash, eski

25 Н.Жабборов. Матн тарихи ва унинг генезисига доир айрим мулоҳазалар. // Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигига бағишланган “Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. -Наманган, 2021 йил 19-20 май. 10-б; Жабборов Н. Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни // Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2019. 9-бет.

o'zbek yozuvini, qo'lyozmaning ahamiyatini, matnda ilmiy ko'rsatkich imkoniyatini, qo'lyozma turlarini, katologlardagi ilmiy tavsif tuzilishlari haqida, mufradot, murakkabot, imlo, eski o'zbek yozuvi bilan bog'liq boshqa masalalar, matnni izohli o'qish, matnshunoslik va manbashunoslikni ham o'z ichiga oladi. Eski o'zbek yozuvidagi matnlar 1929-30-yillarga qadar yaratilgan qo'lyozmalardan iborat bo'lib, talabalar tomonidan qo'lyozmalarni erkin o'qib keta olishini ta'minlash maqsadida semestr davomida talabalar mustaqil ravishda mustaqil ta'lim uchun ajratilgan mavzularni ham albatta bajarishi shart.

Talaba mustaqil ishi fan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismi talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati hamda tavsiyalari asosida darsdan tashqarida o'zlashtirishga yo'naltirilgan tizimli faoliyat hisoblanib, topshiriqlar puxta o'ylab chiqilgan va ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarning mashg'ulot davomida olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, kengaytirish va to'ldirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

O'quv rejada mustaqil ish uchun juda katta soat ajratilmoqda. Shuning uchun talabalarda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida mavzular bilan aloqador turli qo'lyozma manbalar ustida ishlash, darslik, qo'shimcha adabiyot va internet ma'lumotlaridan ham keng foydalanish, qo'lyozma va toshbosma matnlar ustida mustaqil ishlash, mavzuga oid suhbatlar olib borish, amaliy mashg'ulotlar o'tkazishga ham alohida ahamiyat berish nazarda tutiladi²⁶.

Mustaqil ishlarning shakli va hajmini belgilashda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim: o'qish bosqichi; fanning o'ziga xos xususiyati va uni o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasi; fanning axborot manbalari bilan

26 Sirojiddinov Sh. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik.- T., 2018; Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari.-T.:Akademnashr, 2015; Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari.-Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2017. 216 b; Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati.-T., 2013; Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. -Toshkent, 2000; T.Шермухаммедов., Ф.Абдуллаев., Л.Халилов., А.Халилов. Ўқиш китоби.-Т., 1994; Ф.Исхаков. Эски ўзбек тили ва ёзуви.-Т., 1995; С.Аширбоев., И.Азимов., М.Раҳматов., А.Ғозиев. Эски ўзбек тили ва ёзуви практикуми.-Т., 2006.

ta'minlanganligi; talabalarning qo'lyozma manbalar bilan ishlay olish darajasi va boshqa shu kabi.

O'quv mashg'ulotining bu turi joriy nazoratning eng muhim tarkibiy qismidir, chunki mustaqil ish talaba tomonidan semestr davomida mustaqil ravishda amalga oshiriladi. Talabalarning og'zaki hamda yozma nutqlarini rivojlantirishda ta'limning bu turi bosqichma-bosqich o'rganiladigan mazkur fan zimmasidagi eng asosiy vazifalardan biridir. Mustaqil ta'lim ishlanmasi rejaga muvofiq **nasta'liq** xatida yozilgan qo'lyozma, hamda toshbosma asarlarni eski o'zbek yozuvining (arab) barcha qoidalariga rioya qilgan holda ko'chirish asosida amalga oshiriladi.

O'quv yili boshida o'qituvchi fan bo'yicha ajratilgan mustaqil ish soati va mustaqil mashg'ulot mavzusi hamda mashg'ulotdan tashqari vaqtda bajariladigan ishlar haqida talabalarga umumiy ma'lumot berib o'tadi. Berilgan topshiriqlar mavzuni mustaqil o'zlashtirish uchun ham xizmat qiladi. Fanning o'ziga xos xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab o'quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o'zlashtirish uchun uyga vazifa sifatida beriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ochib berish va tahlil qilishga asos bo'ladigan tayanch so'z va iboralar, mavzuni tizimli bayon etishga xizmat qiladigan savollarga e'tiborni qaratish, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar, mumtoz adabiy asarlar tilini o'rganish uchun mo'ljallangan izohli lug'atlar hamda axborot manbalarini aniq ko'rsatish talab qilinadi. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzu yuzasidan tayyorlangan ish kafedrada himoya qilinadi. Qo'lyozma manti ustida ishlash oddiy ko'chirishdan iborat emas, balki, beriladigan vazifa matnlarining asosiysi qo'lyozma va toshbosmalardan iborat bo'lib, talabalar uni bajarishda quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim:

- mavzu yuzasidan aniq reja tuzib chiqiladi;
- mavzu haqida to'liq ma'lumot beriladi (Masalan, A.Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni)

- berilgan qo‘lyozma asar matnini talaba dastlab mustaqil o‘qib chiqadi. Bu jarayon mustaqil bajariladi va o‘qituvchi oldida o‘qib beriladi;
- matndagi o‘qilishi qiyin so‘zlar, jumlar o‘qituvchi rahbarligi asosida amalga oshiriladi;
- talaba o‘zi uchun o‘qilishi va ma’nosi tushinilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarning lug‘atini uyda darslik hamda qo‘shimcha adabiyotlarga tayangan holda tayyorlaydi. Bunda asosan so‘zning matndagi ma’nosiga ahamiyat berilishi kerak;
- arab yozuvidagi matnni amaldagi joriy imloga transliteratsiya qilinadi;
- matn kirill va lotin yozuvidagi matn bilan ham qiyoslanadi;
- talaba mumtoz matnlarni o‘rganishda qo‘lyozmaning ilmiy ahamiyatini, qo‘lyozma qaysi xat turida yozilganligini haqida ham bilimga ega bo‘lishi lozim;
- matn talabalar tomonidan mustaqil o‘qilishi, har bir o‘quvchi tomonidan o‘zicha idrok etilishi, o‘ziga xos tarzda qabul qilinishi, ilmiy xulosalar chiqarilishi nihoyatda muhim natija hisoblanadi;
- mustaqil ish so‘nggida **xulosa** qismi to‘liq shakllantirilishi lozim.

Talabalar mustaqil ishini samarali tashkil etishda tizimli yondoshish, barcha bosqichlarni muvofiqlashtirish va uzviylashtirish, ishning bajarilishi ustidan qat’iy nazorat o‘rnatish, uni tashkil etish va nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirib borish ustivor vazifalardan biri hisoblanadi. Qo‘lyozma matn talabalar tomonidan mustaqil o‘qilishi, har bir o‘quvchi tomonidan o‘zicha idrok etilishi, o‘ziga xos tarzda qabul qilinishi, o‘ziga xos ilmiy xulosalar chiqarilishiga erishilishi fanni o‘qitishda nihoyatda muhim natija hisoblanadi. Qo‘lyozma matnni o‘rganishda guruh bo‘lib ishlash shu xususiyati bilan qimmatliki, u jamoa bo‘lib ishlashni – bir qancha talabalar va o‘qituvchining o‘zaro ilmiy hamkorlikda faoliyat yuritishini taqozo etadi. Tabiiyki, ilmiy hamkorlik, ayniqsa, matnshunoslik ishlarida yuqori samara beradi. Shu jihatdan ham, qo‘lyozma matn va uning tarixini o‘rganish, mumtoz adabiyot namunalarining mukammal va ishonchli nashrlarini amalga

oshirish jarayoniga tatbiq etish matnshunoslikning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sirojiddinov Sh. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik.- T., 2018;
2. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari -T.: Akademnashr, 2015;
3. Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari.-Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2017. 216 b;
4. Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati.-T., 2013;
5. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. -Toshkent, 2000;
6. Ф.Исхақов. Эски ўзбек тили ва ёзуви.-Т., 1995;
7. С.Аширбоев., И.Азимов., М.Раҳматов., А.Ғозиев. Эски ўзбек тили ва ёзуви практикumi.-Т., 2006.
8. Hamidova M., Sulaymonova N. Eski o'zbek yozuvi. -Toshkent, 2009;
9. Azimov I., G'oziyev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi fanidan mustaqil ishlar.-Toshkent, 2010;
10. Hamidov, Ubaydullayev A., Egamova Sh. Eski o'zbek tili va yozuvi (ma'ruza matni). -Toshkent, 2001

O'ZGA TILLI GURUHLARDA TIL O'QITISHDA INFOGRAFIKADAN FOYDALANISH

Bekmuhamedova Nargiz Islamovna

O'zbekiston Milliy universiteti kata o'qituvchisi

Аннотация: Данная статья об инфографике, которая считается средством визуализации знаний. Здесь речь идет не просто о представлении информации, но и об использовании визуализации в обучении языкам, в целях последующего анализа, и выявления взаимосвязей между некоторыми данными в удобной форме, что и позволяет эффективно передать знания.

Ключевые слова: инфографика, схема, рисунок, схема, канва, идиоматические выражения.

Annotatsiya: Ushbu maqola bilimlarni vizualizatsiya qilish vositasi hisoblangan infografika haqida. Bu yerda gap nafaqat ma'lumotni taqdim etish haqida, balki til o'rgatishda vizualizatsiyadan keyingi tahlil qilish va bilimlarni samarali uzatish imkonini beruvchi qulay shakldagi ba'zi ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash maqsadida foydalanish haqida bormoqda.

Kalit so'zlar: infografika, sxema, chizma, diagramma, canva, idiomatik iboralar.

Annotation: This article is about infographics, which is considered a knowledge visualization tool. Here we are talking not just about the presentation of information, but also about the use of visualization in language teaching, for the purpose of subsequent analysis, and identifying relationships between some data in a convenient form, which allows you to effectively transfer knowledge.

Keywords: infographic, scheme, drawing, diagram, canva, idiomatic expressions.

Axborotni grafik shaklda taqdim etishning samarali usullaridan biri bu - infografika yoki axborot grafikasidir. Uning asosi - sxematizatsiya, chizma, diagramma, jadval yoki diagramma shaklida turli darajadagi murakkablikdagi g'oyalar va fikrlash shakllarini investitsiya qilish bilan bog'liq ma'lumotlarni grafik tashkil etishdir.

Axborotning bunday ko'rgazmalik taqdimoti aniq tashkil etilishi, kichik hajmi, tafsilotlarning ko'rgazmali va jozibali taqdimoti tufayli oddiy matnni o'qishga qaraganda talabalar tezroq qabul qiladilar.

O'zga tilli guruhlarda dars jarayonlarida quyidagi vazifalarni taklif qilish mumkin:

- infografikada 5-10 ta qiziqarli faktlarni toping;
- taqdim etilgan xarakterni tasvirlang;
- hikoya (reja) tuzing;
- taqdim etilgan hodisani tasvirlang.

Ushbu ko'rgazmalilik usuli mutaxassislikka oid materiallarni o'rgatish, mustahkamlash yoki umumlashtirish uchun juda mos keladi.

Infografikadan foydalanish metodologiyasi 2 yo'nalishga ega:

- o'qituvchi tomonidan yaratilgan infografikani talabalar tomonidan tahlil qilinadi;
- mavjud ma'lumotlar asosida o'qituvchi rahbarligida talabalar tomonidan infografika yaratiladi.

O'qituvchi tomonidan yaratilgan infografikani talabalar tomonidan tahlil qilinadi. Darslarda talabalarga ma'lumotlarni tahlil qilish, taqdim etilgan faktlarni taqqoslash, xulosalarni umumlashtirish va taqdim etilgan ma'lumotlar bo'yicha savollar berishga qaratilgan vazifalar taklif qilinadi. Misol uchun,

Diqqat qiling blits savollar!!!

Nimaga
metallar
yaltiraydi?

Shishaning
rangi nimaga
bog'liq?

Nima uchun
qalampir
achchiq?

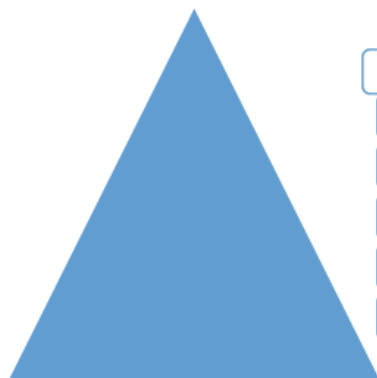
Kalsiylı soda
ishqormı?

O'qituvchi rahbarligida talabalar tomonidan malumotni yaratish uzoq tayyorgarlikni talab qiladi, bu ma'lumotlarni to'plash, ularni tahlil qilish, taqdimot usulini, dizaynni tanlashdir. Talabalarga infografika tayyorlash bilan bog'liq quyidagi vazifalarni taklif qilish mumkin:

- matn asosida infografika yaratish;
- talabalardan statistik ma'lumotlarni biron bir matndan infografik formatga tarjima qilish;
- ma'lum mavzulardagi so'zlarning bog'lanishlarini xaritada ko'rsatish va ularga tasvirlar qo'shish topshirig'ini berish;
- rasmlar, shakl va talaffuz qoidalari va boshqalarni kiritish.

Zamonaviy kasblar

Киберхавфсизлик буйича
мутахассис

Уйин ишлаб чиқарувчиси

Веб-дастурчи

График дизайнер

Интерфейс дизайнери

Маълумот таҳлилчиси

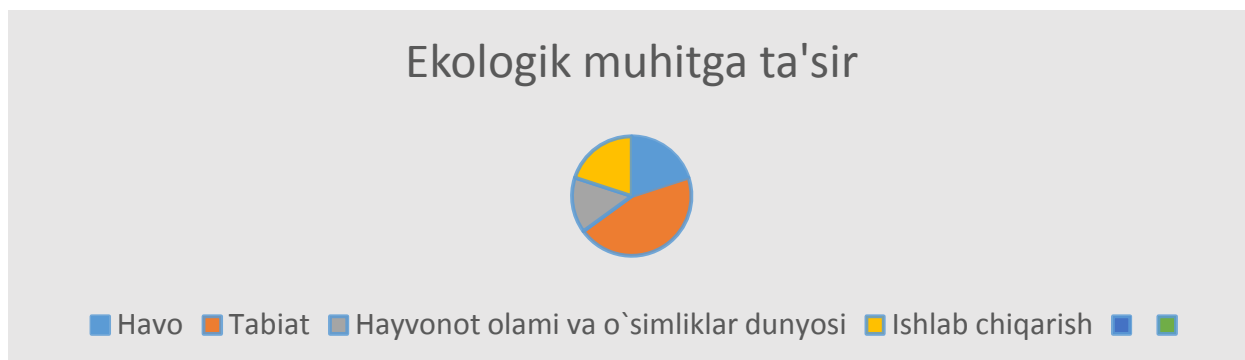
Bunday sxemani tuzish ham murakkab, ham bir vaqtning o'zida oson jarayondir. Albatta, infografik tasvirlarni yaratish uchun Internet-resurslarning ko'pligi bu vazifani osonlashtiradi, ammo har bir sxematik rasmni infografika deb tasniflab bo'lmaydi. Samaradorlikga erishish uchun bir qator qoidalar va o'ziga xos jihatlarini hisobga olish kerak. Masalan, infografika bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar muallifi A. Qaironing fikricha, axborotni muvaffaqiyatli ko'rgazmalilikning bir qator muhim qonuniyatlari qatoriga kontekstning mavjudligi, soddalashtirilgan shaklda va ma'lum bir maqsadli auditoriya ehtiyojlarini hisobga olgan holda faqat eng kerakli tafsilotlarga e'tibor qaratishda, barcha ma'lumotlarni, ayniqsa, har doim ham taqdim etib bo'lmaydigan murakkab ma'lumotlarni batafsil tahlil qilish kiradi.²⁷ O'zbek tili darslarida talabalarga infografika yordamida matndagi yetishmayotgan ma'lumotlarni to'ldiring degan topshiriqni berish mumkin. Masalan,

Aynan mana shu mezonlar infografikani axborotni sinchkovlik bilan qayta ishlash va ko'p sonli detallarni hisobga olishni talab qiluvchi murakkab jarayon sifatida tavsiflaydi. Biroq, ushbu ko'rgazmalilik usulining murakkabligi matn mazmunining yorqin dizayni va taxmin qilishni talab qiladigan obrazli - ramziy ob'ektlarning mavjudligi bilan bog'liq bo'lgan talabalar motivatsiyasining ortishi

27 Коняева, Л. А., Рабкина Н. В. К вопросу о визуализации в образовательном процессе // Интеграция современных научных исследований в развитии общества : Международная научно- практическая конференция. 2016. Т. 2. С. 83-86.

bilan oqlanadi. Diagrammalarning ixchamligi ularni darsda va tarqatma materiallar sifatida ishlatish imkonini beradi.

Tayyor infografika namunalaridan foydalanish uchun quyidagi xizmatlar taklifetiladi: https://www.canva.com/ru_ru/sozdat/infografika; <http://www.infogram.com> <http://www.piktochart.com> <http://www.canva.com>.²⁸

Xulosa qilib aytganda, infografika talabalarga o'zlarining axborot makonini tashkil qilish, ta'lim muammolarini va mustaqil bilish faoliyatini hal qilish uchun ma'lumotlarni qidirish va o'zgartirishning samarali usullarini topish ko'nikmalarini egallash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М.: Издательство ИКАР, 2009. 448 с.
2. Бодров В.Н., Магалашвили В.В. Ориентированная на цели визуализация знаний // Educational Technology & Society. 2008. Т. 11, № 1. С. 420-433.
3. Dexkanova M.U. Ta'lim jarayonida noan'anaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash usullari. // Ta'lim texnologiyalari. –Toshkent: 2006. - № 1.

²⁸ Изотова, Н. В., Буглаева Е. Ю. Система средств визуализации в обучении иностранному языку // Вестник БГУ. 2015. №2. С. 70-73.

4. Najmiddinova M. Ta'limning sifat va samaradorligini oshirishda vizuallash-tirishning ahamiyati. // Ta'lim texnologiyalari.-Toshkent: 2006. - №1.18-21.
5. Пассов Е.И Узок иностранного языка /Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. - Ростов н/Д: Феникс, ГЛОССА-Пресс, 2010. 640 с.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA GAPIRISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Asilova Gulshan Asadovna

Pedagogika fanlari doktori, dotsent.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti

gulshanasilova@gmail.com

Annotatsiya: Gapirish nutqiy faoliyatning murakkab, ko'p qirrali jarayonini o'z ichiga olgan turi bo'lib, uning vositasida og'zaki verbal muloqot amalga oshiriladi. Gapirishga o'rgatish va umuman og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish tilni o'rgatishda eng qiyin vazifalardan hisoblanadi. Bu insonning o'zga til vositalari yordamida fikr va his-tuyg'ularini mustaqil tarzda ifodalashi bilan bog'liq. Ongli ravishda nutq yaratish va til shakllarini tahlil qilish til o'rganishning dastlabki bosqichlariga xosdir. O'zbek tilini o'zga til va madaniyatlar vakillariga o'rgatish jarayonida gapirish nutqiy faoliyatning tinglab tushunish ko'nikmasi bilan bir vaqtda rivojlantiriladi. Ta'lim natijasi esa til va nutq materialini intuitiv tarzda egallashga olib kelishi kerak. Gapirish ko'nikmasi ikki turda, ya'ni monologik va dialogik nutqda namoyon bo'ladi. Maqolada gapirish mexanizmlari, monologik va dialogik nutq ko'nikmalarini rivojlantirish xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: gapirish, gapirish mexanizmlari, nutqiy vaziyat, dialogik nutq, monologik nutq, tasvir, hikoya, mulohaza.

Annotation: Speaking is a type of speech activity that includes a complex, multifaceted process in which oral verbal communication is carried out. Conversational language training and formation of oral speech skills in general are among the most difficult tasks in language teaching. This is due to the fact that a person independently expresses his/her thoughts and feelings by means of another language. Conscious speech formation and analysis of language forms are

characteristic of the early stages of language learning. In the process of teaching the Uzbek language to representatives of other languages and cultures, speaking skills is developed simultaneously with the skills of listening and understanding of speech activity. As a result, language training should lead to intuitive acquisition of language and speech material. Speaking skills manifest themselves in two types, namely in monologue and dialog speech. The article analyzes the mechanisms of speech, the features of development of monologue and dialog speech skills.

Keywords: speaking, the mechanisms of speech, speech situation, dialog speech, monologue speech, description, story, reasoning.

Gapirish va tinglab tushunishning qiyosiy tahlili ushbu ikki faoliyatning nafaqat chambarchas bog‘liqligini, balki ularning o‘qish va yozish bilan ham o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatadi. Yozuv yangrayotgan nutqqa tayanib, til tovushlarining grafikada aks ettirilishi, uning saqlanishi va keyinchalik ushbu axborotdan foydalanilishini ko‘zda tutadi. O‘qish esa gapirishdan yozishgacha bo‘lgan jarayonning oralig‘ida har ikkalasining belgilarini birlashtiradi. Har bir nutqiy faoliyat turi odatda bir qancha analizatorlarning birga ishlashi bilan ta‘minlanadi, biroq har birining vazifasi alohida ajralib turadi, analizatorlar o‘rtasidagi aloqa esa nutqiy muloqotning bir shaklidan ikkinchisiga o‘tganda o‘zgarib turadi. Masalan, eshitish va nutq yaratish analizatorlarining o‘rtasidagi aloqa ko‘plab omillarga, birinchi o‘rinda aqliy faoliyatning murakkabligi, muloqot shakli (og‘zaki yoki yozma), matnning tili murakkabligi, so‘zlashuvchining nutqiy tajribasi kabilarga bog‘liq [Гальперин, 2007; 29].

Gapirishning quyidagi turlari farqlanadi: 1) *tashabbusli, faol gapirish* – so‘zlamochi bo‘layotgan insonning ichki motivlari, niyatidan kelib chiqadigan nutq, ya‘ni uning o‘z tashabbusi bilan, mustaqil tarzda yaratgan nutqi; 2) *reaktiv, javob tariqasida gapirish* – suhbatdoshning so‘zlashi yoki savoliga javob bo‘ladigan

nutq; 3) *reproduktiv, taxminiy gapirish* – yodda qolgan matnni aytib berishdan iborat nutq [Гальскова, 2006; 233].

Gapirishning quyidagi mexanizmlari mavjud.

1. *Sabab (motiv)*. Avvaliga insonda nimanidir aytish ehtiyoji, maqsad paydo bo‘ladi.

2. *Dasturlash (modellash)*. Aytiladigan gapning asosi, modeli xayolan tuziladi.

3. *Qurish*. Aytiladigan jumla fikrda tuziladi, uning uchun zarur grammatik shakl, tovushlar, so‘zlar, ohang tanlanadi.

4. *Gapirish (so‘zlash)*. Fikrlar til orqali ifodalanadi.

5. *Nazorat*. Aytilgan jumladan xatolar izlanadi, tuzatiladi. Namuna sifatida til me‘yorlari olinadi. Bunday namunalarni inson gapirishni o‘rganganda, keyinchalik ta‘lim jarayonida o‘zlashtiradi. Nazorat asosan avtomatik tarzda yuz beradi.

Gapirish ko‘nikmasi ikki turda – monolog va dialogda namoyon bo‘ladi. Bu turlar muloqot ishtirokchilarining nutqiy jarayondagi roliga qarab farqlanadi. Monologik nutqda muloqot ishtirokchilarining har biri muayyan vazifani – axborotni uzatish (nutq yaratish) yoki axborotni qabul qilish (retsepsiya) funksiyasini bajaradi. Dialogda muloqotning ikkala ishtirokchisi navbatma-navbat so‘zlovchi va tinglovchi rolini bajaradi.

Monolog – bu bevosita gapirish, dialog esa gapirishning tinglab tushunish bilan birga amalga oshiriladigan turidir. Monolog – bir shaxsning kimgadir qaratilgan nutqi bo‘lib, unda fikrni aniq, to‘liq, tushunarli tarzda ifodalash zarur. Monologda so‘zlovchi o‘zining nutqini o‘zi rejalashtiradi, kengaytiradi, til vositalarini tanlaydi. Monolog uzviy va mantiqli bo‘lsa, dialog vaziyatga qarab tuziladi. Dialog nisbatan tez yuz beradigan nutq almashinuvi bo‘lib, uning har bir bo‘lagi replika (luqma) deyiladi va bir replika boshqasiga bog‘liq bo‘ladi.

Monologik nutqning o‘ziga xos xususiyati uning bog‘langan, uzviy matn ekanligidir. Bog‘lanishli nutq yaratish malakasi og‘zaki nutqni o‘zlashtirganlik

belgisidir. Ogʻzaki nutqni oʻstirish asosi sifatida mavzu tanlanadi. Darsliklarning aksariyati aynan nutqiy mavzular asosida quriladi (Shaharda. Transportda. Doʻkonda. Oshxonada. va b.). Oʻquvchini oʻzi haqida gapirishga undaganimizda ham unga mavzu beramiz.

Monologik nutq reproduktiv va produktiv boʻladi. Tinglangan, oʻqib chiqilgan matnni soʻzlab berish yoki uning mazmunini yozib berish reproduktiv nutq sanaladi. Produktiv nutq deb berilgan mavzuda gapirishga aytiladi. Reproductiv nutq tabiiy muloqotda, oʻquv jarayonida (masalan, dars mavzusini tushuntirib berish) zarur shakl hisoblanadi. Biroq monologik nutqni oʻstirishda faqat reproduktiv gapirish bilan cheklanib boʻlmaydi.

Monologik nutq quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi: 1) nutqning davomiyligi; 2) nutqning uzviyligi, mantiqliligi; 3) mazmunning maʼlum darajada tugallanganligi; 4) nutqning kommunikativ yoʻnaltirilganligi; 5) mavzuning aniqligi; 6) sintaktik jihatdan murakkabligi.

Monologlar tuzilishi va mazmuni jihatidan uni tuzadigan shaxsning oldida turgan kommunikativ vazifa va maqsadga koʻra bir-biridan farqlanadi. Monologik nutqning turlari tabiiy muloqotda aralash holda uchrasa-da, har birining mazmun jihatidan yoʻnalishi va kompozitsiya-tuzilish borasida muayyan belgilari bilan farqlanadi.

1. *Tasvir* – nutq predmetini uning belgilarini sanash orqali tavsiflash. Bunday monologda qismlarning ketma-ketligi nisbatan erkin, asosan hozirgi zamonda beriladi. Matnni tuzishda qoʻshma feʼllar, aniqllovchili birikmalar, qiyosiy birikmalar, qarama-qarshi tavsiflar, gaplarda leksik-semantik va sintaktik aloqa vositalari qoʻllanadi. Bunday monologlarda tabiat, inson portreti, bino, uy, shahar va shu kabilar tasvirlanadi. Tasvir konkret yoki umumiy boʻlishi mumkin. Tasvirlash uchun asosan darak va atov gaplar qoʻllanadi.

2. *Hikoyada* hodisalarning ketma-ketligi ifodalanadi, joy va sharoit, ishtirok etuvchi shaxslar oʻzgaradi, bir harakat va holatdan boshqasiga mantiqiy oʻtiladi.

Nutq dinamikaga, harakatga boy bo‘ladi. Fe‘l shakllari, sodda va qo‘shma gaplar keng qo‘llanadi.

3. *Mulohaza* predmetlar, hodisalar haqida yangi bilimga ega bo‘lishning o‘ziga xos jarayonini ifodalaydigan xulosa ko‘rinishidagi xabardir. Uning asosiy xususiyatlari faktlar orasidagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, hodisalarning aloqalari, fikrning aniq mantiqqa rioya qilishi, tuzilishining o‘ziga xosligi (kirish, dalillash, xulosa) tashkil qiladi.

Monologik nutqning har bir turi ta‘lim bosqichi, muloqot vaziyati, o‘quvchilarning muloqotga ehtiyoji bilan belgilanadi. Monolog tuzishga o‘rgatishni dastlabki bosqichda tabiat, xona, shahar, inson tasviridan boshlab, hikoya elementlarini qo‘shish, oraliq bosqichlarda asosan hikoya tuzishga o‘rgatish va yuqori bosqichlarda hikoya va mulohaza bilan ishlashga o‘rgatish tavsiya etiladi [Чеснокова, 2015; 97].

Monologik nutq kabi, dialogik nutq ham muayyan maqsad va vazifalarga ega. Biroq dialogik birlikda nutqiy yaxlitlik ikki yoki bir necha ishtirokchi tomonidan yaratiladi, shu bois dialogda har bir ishtirokchi tinglovchi va so‘zlovchi rolini bajaradi. Dialogga emotsionallik, ekspressivlik, harakatlar va imo-ishoralarni faol qo‘llash xosdir. Tabiiy muloqotda dialog muayyan vaziyatda yuz beradi. Dialog jarayonida suhbatdoshlarning nutqini oldindan rejalashtirib bo‘lmaydi.

O‘zga tilda dialogda ishtirok etish til o‘rganuvchi uchun qiyin vazifa hisoblanadi. Dialog – replikalar (luqmalar) tizimi. Dialogda suhbatdoshning, adresatning kimligi, uning reaksiyasi (yuz ifodasi, qo‘l harakatlari) muhim. Dialog muayyan nutqiy vaziyatda sodir bo‘ladi va aksariyat hollarda dialogik nutq vaziyatga xos sharoitlar bilan to‘ldiriladi, shuning uchun ko‘p narsalar so‘zsiz ham tushuniladi.

Dialogning luqmalari qisqa, masalan, so‘z, to‘liqsiz gap, qoliplardan iborat bo‘lishi mumkin. Dialogni oldindan rejalashtirib bo‘lmaydi, chunki birinchi luqmadan keyin reaksiya qanday bo‘lishi noma‘lum. Shuning uchun dialogni

mexanik tarzda yodlash tavsiya etilmaydi. Faqat qolip dialoglarni yodlash mumkin.

O'quvchilarda suhbatni boshlash, davom ettirish, uni rivojlantirish, shuningdek, uning mavzusini o'zgartirish ko'nikmalarini hosil qilib borish kerak. Ularga javob luqmalarning turlicha variantlarini tuzishga undaydigan topshiriqlar berish kerak: "Hayronligingizni bildiring", "Roziligingizni bildiring", "Luqmaga javoban nimanidir xabar qiling", "E'tiroz bildiring", "Fikrni aniqlashtiring", "Rag'batlantiring" va h.k.

Dialogik nutqqa o'rgatish uchun dialoglarning quyidagi turlari tavsiya etiladi:

1) xabar almashish; 2) axborot so'rash yoki uni aniqlashtirish; 3) birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish; 4) taassurotlarni, fikrlarni almashish; 5) bahs, munozara.

Y.I. Passov tomonidan monologik nutq ustida ishlashning quyidagi bosqichlari ishlab chiqilgan.

1-bosqichda mavzu bo'yicha 1 ta tugallangan fikr bildirish malakasi hosil qilinadi.

2-bosqichda fikrni mantiqiy kengaytirish, unga izoh berish o'rgatiladi.

3-bosqichda yangi mantiqiy vazifalar bajariladi: mulohaza qilish, taqqoslash, umumlashtirish malakalari shakllanadi, axborot hajmi sezilarli darajada oshiriladi [Пассов, 1977; 132].

Barcha bosqichlarni fonetik, grammatik, leksik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish birlashtiradi.

1-bosqichda topshiriqlarni tanlashda quyidagilarni hisobga olish zarur:

1) namuna yordamida yoki tinglash va ko'rish orqali bir-ikki gap bilan fikrni ifodalash ko'nikmasini shakllantirish;

2) matnga tayanib kengaytirilgan nutq yaratishga o'rgatish (10 tagacha gap);

3) o'z fikrini tayanch materialsiz ifodalashga o'rgatish.

Keyingi bosqichda o'quvchi o'qib chiqilgan yoki tinglangan matnni qayta hikoya qilishga, xabar yaratishga, tavsif berishga, hikoya tuzishga va o'zining nuqtayi nazarini dalillash hamda asoslashga harakat qiladi.

Monologik nutq ko'nikmalarini quyidagilar hosil qiladi:

- 1) savollarga to'liq javob berish;
- 2) tanish matn bo'yicha vaziyatli xabar berish;
- 3) rasmni tasvirlash;
- 4) rejaga tayanib, keyin esa tayanmasdan gapirish;
- 5) bir necha matn asosida gapirish;
- 6) yangi mavzu asosida mulohaza shaklida nutq yaratish.

Monologik nutqqa o'rgatishda markaziy o'rinni qayta hikoya qilish egallaydi. Qayta hikoya qilish matnga yaqin va erkin, to'liq va qisman bo'lishi mumkin. Qayta hikoya qilishga tayyorlanish quyidagi bosqichlardan iborat:

- 1) reja tuzish;
- 2) tayanch so'zlarni yozib chiqish;
- 3) abzatlarni gaplar bilan almashtirish va h.k.

Amaliyotda qayta hikoya qilishning o'quv variantlari qo'llanadi: o'z so'zlari bilan hikoya qilish; mavzudan bexabar shaxsga gapirib berish; vaqt, vaziyat, personajlarni o'zgartirib gapirib berish.

Dialogik nutqni o'stirish uchun quyidagi mashqlar tavsiya etiladi:

- 1) berilgan 2 ta javob luqmasidan tayanch luqмага ma'no jihatidan mosini toping;
- 2) berilgan javob luqmasiga tayanch luqmani ayting;
- 3) taklifga rozilik, salomlashishga salomlashish bilan javob bering;
- 4) aytilgan fikrga qo'shiling yoki e'tiroz bildiring;
- 5) xabarni aniqlashtirishni talab qiling;
- 6) aytilgan fikrni to'ldiring, asoslang, aniqlashtiring.

Dialogik nutq ko'nikmalarini shakllantirishda kommunikativlik tamoyiliga asosan o'quvchilarni tezroq nutqiy faoliyatga kiritishga yordam beradigan vaziyatlarni yaratish kerak. Asosiy maqsad suhbatdoshlar o'rtasida tabiiy, maqsadli xabar almashinuvini yo'lga qo'yishdan iborat [Chaney, 1998]. Darsda shunday

sharoit yaratish va uni kengaytirish kerakki, o'quvchilarda o'rganilayotgan tilni birlari bilan va boshqalar bilan tabiiy muloqotda qo'llashga ehtiyoj tug'ilsin.

Xulosa qilib aytganda, gapirishga o'rgatish nutq materiali bilan ishlashning quyidagi bosqichlarida amalga oshiriladi.

1. *Ko'nikmalarni shakllantirish bosqichi*: leksik va grammatik ko'nikmalarni shakllantirish. Bu bosqich matnoldi bosqichi deyiladi, lekin material matnning o'zidan olinadi.

2. *Ko'nikmalarni takomillashtirish bosqichi*. Bunda o'quv matni, ya'ni birinchi bosqichda to'liq o'zlashtirilgan materialda qurilgan matn bilan ish olib boriladi. Bu bosqich matn bosqichi deyiladi.

3. *Nutq malakasini rivojlantiruvchi murakkab bosqich* matndan keyingi bosqich deyiladi.

Uchala bosqichda darslar muayyan nutq materialini o'zlashtirish bo'yicha yaxlit ish ko'lamini tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – 5-е изд., стер. – Москва: КомКнига, 2007. – 144 с.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / учебное пособие. – Москва: Академия, 2006. – 336 с.
3. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного / учебное пособие. – Москва: МАДИ, 2015. 132 с.
4. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. – Москва: Русский язык, 1977. – 216 с.
5. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon.

O‘ZBEK TILINING DAVLAT TILI SIFATIDAGI NUFUZI VA MAVQEINI TUBDAN OSHIRISH BO‘YICHA TAVSIYALAR

M.T. Axmedova

Toshkent tibbiyot akademiyasi dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi
mukarram.axmedova69@gmail.com

N.E. Axmedova

O‘zb. Resp. IIV Akademiyasi “Psixologik
ta’minlash markazi” katta psixologi, kapitan

M.M. Mansurova

Toshkent tibbiyot akademiyasi
“Tibbiy pedagogika” fakulteti talabasi

Аннотация: В данной статье дана концепция расширения и развития использования узбекского языка как государственного, поддержки научных исследований, совершенствования методики преподавания.

Ключевые слова: Узбекский язык – государственный язык, поддержка, методика обучения, информационные технологии, работа на государственном языке, совершенствование, меры.

Annotation: In this article, the concept of expanding and developing the use of the Uzbek language as a state language, supporting scientific research, and improving the teaching methodology is given.

Keywords: Uzbek language is the state language, support, teaching methodology, information technologies, working in the state language, improvement, measures.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2019 yil 12 dekabr kuni Vazirlar Mahkamasining o'zbek tilining davlat tili sifatida qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019-2020 yillarga mo'ljallangan **chora-tadbirlar dasturi** ishlab chiqilgan.

Darhaqiqat, 47 banddan iborat Dasturda davlat tilining internet tarmog'idagi nufuzini oshirish, axborot texnologiyalari vositasida o'zbek tilini o'rganmoqchi bo'lganlar uchun qulayliklar yaratish bo'yicha vazifalar belgilangan.

Davlat tilini rivojlantirish departamenti rasmiy veb-sahifasi — til.gov.uz sayti ham yuqoridagi Dastur ijrosi doirasida Axborot kommunikatsiyalari va texnologiyalarini rivojlantirish vazirligi mutaxassislari bilan hamkorlikda tayyorlandi.

Shu bilan birga, Davlat tilini rivojlantirish departamentining ijtimoiy tarmoqlar — "Feysbuk" tarmog'i hamda "Telegram" mobil messenjerlarida sahifalari joriy etildi. Ushbu sahifalar orqali, avvalo, davlatimiz rahbari boshchiligida o'zbek tilining nufuzini oshirish borasidagi olib borilayotgan islohotlar targ'ib qilinadi. Qolaversa, til rivoji, uning turli kamchiliklardan holi bo'lishi uchun bildirilayotgan fikrlar o'rganib boriladi, o'rinsiz talqinlarning oldi olinadi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti hamkorligida videoselektor yig'ilishi o'tkazildi. Yig'ilishda Prezidentimizning 2019 yil 21 oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 11 dekabrda tasdiqlangan "O'zbek tilining davlat tili sifatida qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019-2020 yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi"ning amaliyotga tatbiq etilishi, bu borada tizimda amalga oshirilgan ishlar tahlil qilindi.

Ona tili – millatning ruhidir. Til — davlat timsoli, mulki. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demak. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yilgan. Shunday qilib, o‘zbek tili mustaqil davlatimizning Bayrog‘i, Gerbi, Madhiyasi qatorida turadigan, qonun yo‘li bilan himoya qilinadigan muqaddas davlat ramziga aylandi.

Bundan 31 yil muqaddam o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan. Bu esa o‘sha yillardagi olamshumul voqea bo‘lgan edi. Chunki, Beruniy, Ibn Sino, Al Xorazmiy, Al Farg‘oniy, Alisher Navoiy, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Bobur Mirzo singari buyuk siymolarni yetishtirgan xalq tili yo‘q bo‘lib ketish arafasida edi. Mustaqillikka erishishimiz arafasida birinchi prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan o‘zbek tiliga davlat maqomi berish masalasi kun tartibiga qo‘yilgan edi. Ona tilimiz – o‘zbek tiliga 1989 yil 21 oktabrda davlat tili maqomi berildi va mamlakatimiz, yurtdoshlarimiz hayotidagi unutilmas, tarixiy voqeaga aylandi.

Shuni ta’kidlash kerakki, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo‘lidagi muhim voqealardan biri bo‘lgan edi. O‘zbek tilining xalqaro miqyosda obro‘si oshdi. “Davlat tili haqida”gi qonun ona tilimizning bor go‘zalligi va jozibasini to‘la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Olimlar va mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya va lug‘atlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalari chop etildi.

Til – millat qiyofasining bir bo‘lagi. Dunyodagi barcha xalqlar o‘zining milliy rasmiy tiliga ega deb aytolmaymiz. O‘z rasmiy tiliga egalik qilish - bu xalqning milliy mustaqilligi bilan bog‘liq. Mutaxassislarning so‘zlariga qaraganda, bugungi kunda har ikki xaftada bitta til yo‘qolib bormoqda. Bu o‘z navbatida o‘sha tilda so‘zlashuvchi xalqlarning yo‘qolishini anglatadi. YUNESKO vakillariga ko‘ra, o‘tgan asrlarda odamlar ishlatgan tillarning soni 7 mingdan 8 mingtagacha yetgan bo‘lsa, bugungi kunda sayyoramizda 6 mingta til mavjud bo‘lib, ularning 90 foizi

yo‘qolib ketish arafasida turibdi. Bu asosan sivilizatsiya tufayli madaniyatidan ayrilayotgan kam sonli millatlarning tillaridir. Bu tillarda so‘zlovchi aholining ayrimlari yozuvga ega bo‘lsa, ayrimlari bundan bebahradir.

Bugun Internet tilining 81 foizi ingliz tiliga to‘g‘ri keladi. To‘g‘ri, avvallari ham tillar paydo bo‘lgan, muammolada bo‘lib, ma’lum vaqtdan so‘ng yo‘q bo‘lib ketgan. Lekin hozirgidek tillarning jadallik bilan yo‘qolishi tarixda kuzatilmagan. Yo‘qolib ketish havfida bo‘lgan tillarning saqlab qolish yo‘lida amalga oshirilayotgan sa’y-harakatlarning asosiy maqsadi ham madaniyatlar va tillar xilma-xilligini ta’minlashdan iboratdir. Chunki aynan til tufayli xalq va elatlarning madaniyati, urf-odatlarini saqlanib qoladi, sayyoramizda yashayotgan xalqlarning o‘tmishi va madaniyati hurmat qilinadi. Tilshunoslar yo‘qolib ketish arafasida turgan tillarni saqlab qolishning imkoniyatlari hozircha qo‘ldan boy berilmaganini aytishadi. Tillarni saqlab qolish uchun esa, BMT ekspertlarining fikricha, bu tillardan ta’lim tizimida keng foydalanishni yo‘lga qo‘yish kerak.

Til – millatning ma’naviy boyligidir. Til nafaqat muammola vositasi – balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Turli xalqlarning tillariga xurmat esa o‘z navbatida o‘zaro tushunishni, muloqotlarga imkoniyat yaratadi. Tillarni saqlanib qolishi uchun esa bu tillarni qo‘llab-quvvatlash zarurdir. Aynan til tufayli insoniyat u yoki bu xalqqa mansubligidan faxrlanib yashaydi. Barcha tillarni tan olish va xurmat qilish tinchlikning birdan bir kafolatidir. Shu sababli ham har bir xalq o‘z tili saqlanib qolishi uchun harakat qiladi.

Bugungi kunda dunyoning 60 dan ortiq oliy ta’lim muassasalari va markazlarida o‘zbek tili o‘qitiladi. “O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi”ni o‘rgatish maqsadida yurtimizdagi tajribali professor-o‘qituvchilarni chet davlatlarga yuborish yo‘lga qo‘yildi.

2019/2020 o‘quv yilida filologiya va tillarni o‘qitish, jumladan, o‘zbek tili bakalavr yo‘nalishida 7 ming 522 nafar, o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishida 3 ming 895 nafar bakalavr tayyorlangan bo‘lsa, lingvistika (o‘zbek tili) magistratura

mutaxassisligida 172 nafar, o'zbek tili va adabiyoti magistraturasida 94 nafar magistr tayyorlandi. O'zbek filologiyasi yo'nalishida tayyorlanadigan tadqiqotchilar 239 nafarni tashkil etdi.

Prezidentimizning "2020/2021 o'quv yilida O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishning davlat buyurtmasi parametrlari to'g'risida"gi qarori bilan 5120200 – Tarjima nazariyasi va amaliyoti (tillar bo'yicha) bakalavriat ta'lim yo'nalishi, 5A120105 – Folklorshunoslik va dialektologiya magistratura mutaxassisliklariga kvota ajratildi.

Nofilologik ta'lim yo'nalishlarida davlat tilini o'qitish tizimini takomillashtirish maqsadida o'quv rejalariga "nutq madaniyati", "davlat tilida ish yuritish" darslarini kiritish yuzasidan bildirilgan takliflar asosida "O'zbek tilining sohada qo'llanilishi" fani namunaviy o'quv rejaga kiritildi.

Yig'ilishda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va maqomini oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

– Mamlakatimizning ba'zi tuman aholisining 100 foiz mahalliy millatga mansub bo'lishiga qaramay "Prodayotsya", "Мы открыли", degan e'lonlar osilgan bo'ladi, – deydi Davlat tilini rivojlantirish departamenti mudiri Abdug'affor Qirg'izboev. – Tushunmayman yoki bu so'zlarning ma'nosini anglatuvchi o'zbek tilida so'z yo'qmi? Yana bir gap: ba'zi ko'chalar va ayrim mahallalarning nomi juda g'aliz. "Ilon o'tti", "Bo'g'ildi", buni uzoq davom ettirish mumkin.

Maqolamiz so'ngida muhokama etilgan masala yuzasidan tegishli tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti bilan hamkorlikda O'zbek tili va adabiyoti fanidan xalqaro olimpiadalar tashkil etish;
2. OAVda, ta'lim muassasalarida tilimizning nechog'lik ulug'ligini targ'ib qilishni kuchaytirish;

3. Shunday ekan, foydalanish uchun qulay;
4. Sodda, aniq va ommabop;
5. Video va audio kontentlar, xususan, onlayn darslar uchun platforma bo'lib xizmat qilish;
6. Lotin alifbosida;
7. Eng muhimi, til qoidalari buzilishi yuzasidan shikoyat qilish yoki davlat tilini rivojlantirish bo'yicha takliflar berish mumkin.

So'nggi yillarda mamlakatimizda va xalqaro miqyosda o'zbek tilining nufuzi tobora yuksalmoqda. O'zbek tilining jamiyatimizda keng qo'llanilishi bilan bir qatorda xorijlik fuqarolar tomonidan o'zbek tilini o'rganishga qiziqish ortib bormoqda.

Bugungi kunda dunyoning 60 dan ortiq universitetlari va markazlarida o'zbek tili kurslari faoliyat olib bormoqda. Ushbu markazlarni o'zbekistonlik professor-o'qituvchilar tomonidan yaratilgan o'zbek tilini o'rganishga oid adabiyotlar bilan ta'minlash tizimi yo'lga qo'yilgan.

Prezidentimizning 2021 yil 20 oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bu boradagi ishlarni yanada yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Mazkur farmon bilan tasdiqlangan "2020-2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020-2022 yillarda amalga oshirish dasturi" ijrosini ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini yuksaltirish, fan va ta'limdagi hamkorlikni kuchaytirish orqali chet ellik yoshlarning o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida talabalar o'rtasida O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha Xalqaro fan olimpiadasini o'tkazish yo'lga qo'yildi.

Olimpiadada xorijiy va mamlakatimizdagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan chet davlat fuqarosi bo'lgan (millati o'zbek bo'lmagan) bakalavr bosqichi talabalari ishtirok etmoqda.

Olimpiada har yili o'tkazilishi belgilangan. Bu yilgi Xalqaro olimpiadaga 10 ga yaqin davlatdan 45 nafar chet ellik talabgorlardan arizalar kelib tushganligi quvonarli. Jumladan, Janubiy Koreya, Rossiya, Turkiya, Afg'oniston, Qozog'iston, Tojikiston, Yaponiyadagi oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan va o'zbek tilini o'rganayotgan talabalar ishtirok etmoqda.

Ularning bilim, ko'nikma va malakalari Hakamlar hay'ati tomonidan baholanadi. Taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, Hakamlar hay'atiga o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha chet ellik tajribali mutaxassislar jalb qilingan. Xususan, Azizulloh Arol (AQSh), Shafiqa Yorqin (Shvetsiya), Husayn Kaba (Turkiya), Almaz Ulvi Binnatova (Ozarbayjon), To'rali Qidir (Qozog'iston), Darya Jigulskaya (Rossiya). Shuningdek, o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha o'zbekistonlik yetakchi olimlar ham hay'at tarkibida ishtirok etmoqda.

Xalqaro fan olimpiadasini o'tkazishga Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti mas'ul bo'lib, barcha tayyorgarlik ishlari olib borildi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, O'zbek tilining jozibadorligi, sofligi, rang-barangligini saqlash burchimizdir. Bunda yoshlarni kitobga kengroq jalb etish, davlat tili bo'lmish ona tilimizga hurmat bilan munosabatda bo'lishga da'vat etishga katta e'tibor qaratish lozim. Oliy o'quv yurtlarida o'zbek tilini o'qitish sifatini takomillashtirish borasida qator ishlar olib borilmoqda. Sir emaski, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda yoshlarning o'zbek tilini buzib ishlatayotganiga guvoh bo'lish mumkin. Shunday holatlarning oldini olishda, yoshlarda o'zbek tiliga hurmat tuyg'ularini shakllantirishda turli ijodiy tanlovlar, onlayn musobaqalar, bilimlar bellashuvlari, viktorinalarni tizimli tashkil etishga ahamiyat qaratilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining ta’lim to‘g‘risidagi qonuni – 2020 yil sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili to‘g‘risidagi qonuni – 1995 yil dekabr.
3. Kurbanova M, Yuldashev M.. Matn tilshunosligi. Toshkent, 2014,154 b.
4. Nurmonov A., 2002.O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent, O‘zbekiston. 32-b.
5. Тоҳир Малик Одабийлик мулки. 2005 yil. 140-b.
6. Ахмедова М.Т. Педагогик конфликтология. Ўқув қўлланма. –Т.: Адабиёт учкунлари, 2017 й. - 319 б.
7. Ахмедова, М. Т. (2016). Педагогик компетентлик. Т.: ТДИУ.
8. Ахмедова, М. Т. (2022). Ёшларда илмий дунёқарашни шакллантириш ва уларни ақлий тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятлари. Integration of science, education and practice. Scientific-methodical journal, 3(2), 29-41.
9. Tursunaliyevna, A. M., & Karimovna, N. Y. (2022). Maktabgacha tarbiya muassasalarida madaniy-gigiyenik malakalarni tarbiyalash–bolalar organizmining jismoniy rivojlanishida muhim vosita. Integration of science, education and practice. Scientificmethodical journal, 3(1), 98-103.
10. Umarova, S. (2021). Yoshlarda hadislar yordamida sabr toqatlilik hususiyatini shakllantirish.
11. Akhmedova, M. T., Narmetova, Y. K., Nurmatova, I. T., & Malikova, D. U. K. (2022). Communicative Competence Formation in Future Teachers Based on an Integrated Approach. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 9(4), 54-60.
12. Akhmedova, M., Narmetova, Y., & Alisherov, B. (2021). Catigories of person in conflict and methods of conflict resolution in the occurance of conflicts between medical personnel.

13. Akhmedova, M. T. (2022). In the Event of Disputes between Medical Personnel Conflict Typology and its Specific Aspects. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 4, 211-216.
14. Akmedova, M. T., & Ugli, J. D. E. (2022). Representations are Emotional-Psychological Visual Images of Reality. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 5, 188-192/

YOZISH KO'NIKMASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Mirvaliyeva Dildora Anvarovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'qituvchining mohir psixolog bo'lishi kerakligi, o'quvchilarning yozish ko'nikmasi, yozish ko'nikmasining psixologik asoslari, yozma va og'zaki muloqot qilishning yoshga doir xususiyatlari haqida so'z boradi. XX asrda amalga oshirilgan psixologik tadqiqotlar va bugungi kun holati natijalari. Psixolog-olim Ergash G'oziyevning fikri. Bolani o'rab turgan muhit uning lug'at boyligini oshirishga yordam beradigan asosiy omil ekanligi. Tilga oid bilimni o'rganishni hayot bilan bog'lashning ahamiyati va o'quvchilarda to'g'ri kuzatish va fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish masalasi hal qilinadi. O'qituvchi o'quvchi ongida nutqiy layoqat, tizimli fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishi, internet orqali yozma nutqni o'stirishda foydali bo'lgan muloqotni tashkillashtira olishi lozimligi haqida aytib o'tiladi. Darsda o'quvchi sust tinglovchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi bo'lishi kerakligi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: pedagog, psixolog, fe'l-atvor, motivatsiya, yozish, ko'nikma, kompetensiya, ta'lim texnologiyalari, so'z, lug'at boyligi, muloqot.

Abstract: This article talks about the need for a teacher to be a skilled psychologist, students' writing skills, and psychological foundations of writing skills, age-related characteristics of written and oral communication. Results of psychological research carried out in the 20th century and today's situation. The opinion of psychologist-scientist Ergash Ghaziyev. The environment that surrounds the child is the main factor that helps to increase his vocabulary. The importance of

connecting language learning with life and the development of students' ability to observe and express their thoughts clearly in oral and written form will be addressed. It is mentioned that the teacher should be able to form speaking ability, systematic thinking competences in the mind of the student, and be able to organize communication that is useful for developing written speech through the Internet. In the lesson, information is given that the student should not be a slow listener, but a seeker, a comparer.

Keywords: pedagogue, psychologist, character, motivation, writing, skills, competence, educational technologies, speech, vocabulary, communication.

Pedagog ya'ni o'qituvchi avvalo mohir psixolog bo'lishi lozim. Chunki dars o'tish jarayonida (sinfda) turli xil fe'l-atvorga ega bo'lgan o'quvchilar qatnashadilar. Biri yozishni yoqtirmaydi-yu, lekin nutqi ravon biror bir mavzuga erkin fikr bildiradi, boshqasi esa ko'pchilik oldida fikr bildirishga uyalib o'z fikrlarini yozma ifodalashni ma'qul ko'radi, ba'zi o'quvchilarda esa har ikkisi eshitganlarini ham so'zlab bera oladi ham yozma ifodalay oladi. Mana shu kabi holatlarda o'qituvchi to'g'ri yo'l tuta bilishi kerak. Buning uchun bolaning dunyoqarashiga qarab topshiriq berishi maqsadga muvofiqdir. Bu bilan o'quvchi bitta holatda qotib qolmaydi, aksincha o'zida yo'q ko'nikmani to'ldirishga harakat qiladi. Ya'ni kamchiliklarini bartaraf etishga harakat qiladi. Buning uchun o'qituvchi uni qo'llab turishi, psixologik dalda berishi lozim. Yozishni yoqtirmaydigan o'quvchiga: "Sen fikringni juda ham yaxshi ifodalading ana endi shu fikrlaringni menga yozma ifodab bergin, chunki uni qayta-qayta o'qiy olaman" deb unga motivatsiya (qo'llab -quvvatlash) bersa u yaxshi yozishga harakat qiladi. Aksincha ko'pchilik oldida so'zlashga uyalib, fikrlarini yozma bayon qiluvchi o'quvchiga esa: "Matndagi tuzgan gaplaring juda ham to'g'ri va aniq yozilgan, menga imloviy qoidalarga amal qilib yozganing yoqdi, mana shu fikrlaringni og'zaki bayon qilib bersang ifodaliligi, ta'sirchanligi yana ham

ortadi, sinfdoshlarning seni qanday yaxshi notiq ekanligini bilib qo'yishar edi "- deb aytilsa o'sha o'quvchi ko'pchilik oldida so'zlashga harakat qiladi. Ko'rib turibsizki o'qituvchi o'quvchilarining fe'l-atvoriga(xarakteriga) qarab, ularga motivatsiya (qo'llab -quvvatlash) berish, hayot bilan bog'lash orqali dars o'tsagina, ularning darsga bo'lgan qiziqishi ortadi, o'zlaridagi nuqsonlarni o'rnini to'ldirib boradilar.

XX asrda amalga oshirilgan psixologik tadqiqotlarda o'smirlarning so'z va tasavvurga tayanib mantiqiy fikrlash qobiliyati 11-12, 15- 16 yoshlardan boshlab 17 faollashuvi isbotlangan.[Bobokalonov,1998:30]. Yana bir psixolog-olim Ergash G'oziyevning fikricha, 11-14 yoshga yetganda, ya'ni o'smirlilik davrida o'quvchida analitiksintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi. Shu bois ularda sabab va natijani izohlash, mustaqil fikrlash mustahkamlanib boradi. O'quvchi o'rganilayotgan materialning muhim belgilarini ajratishga, umumiy xulosalar chiqarish malakasiga ega bo'ladi.

Yangi asrdan boshlab esa bu qarashlar davr taqazosiga qarab o'zgardi. Bunda aniqlanishicha, bolalardagi mustaqil fikrlash, mulohaza bildirish jarayonlari 3 – 5 yoshdan boshlab faollashgan. Shunday ekan, oilada, maktabgacha ta'lim muassasalarida so'z boyligini kengaytirish maqsadida tilning ertak, doston, topishmoq, qo'shiq kabi nutqiy imkoniyatlardan keng foydalanish lozim. Shunday ekan, ko'p o'rinlarda badiiy asar o'quvchini yo'naltiradi. Shuning uchun xalqimizga xos o'zbekonona jihatlar ulug'lanuvchi o'zbek xalq og'zaki ijodiga ko'proq murojaat qilish tavsiya etiladi. Ular uchun mos asar tanlar ekanmiz, ularning asar qahramonlariga o'xshahga intilishini hisobga olishimiz lozim. Badiiy asar o'qish o'quvchining imlo xatolarisiz mustaqil yozish malakasini oshirib boradi. O'quvchi kitob mutolaa qilar ekan so'z boyligi oshib boradi va so'zlarning bexato imlosini eslab qoladi. Shunga ko'ra, bolani o'rab turgan muhit uning lug'at boyligini oshirishga yordam beradigan asosiy omildir. Bola uyda, ko'chada, maktabda, turli davralarda turlicha so'zlarni eshitadi va ularni o'z nutqida qo'llaydi. Ona tili darslari

esa bu soʻzlarning ishlatilish oʻrnini, vaqtini belgilab berishiga xizmat qilishi kerak. 5-sinf oʻquvchilarida matn yaratish malakalari ham ancha shakllangan boʻladi. Agar bolalar birinchi sinfning oxirida 10 – 12 soʻz, 2- sinfda 12 – 20 soʻz, 3-sinfda 20 – 30 soʻz, 4-sinfda 30 – 40 soʻzdan iborat matn hosil qilishga erishgan boʻlsalar, bu yoshda ular 40 - 45 soʻzdan iborat matn yaratish imkoniyatiga ham ega boʻladilar.[Safarov.1995:118]. Shu imkoniyatlar asosida ulardan olinishi moʻljallanayotgan yozma matnlardagi soʻzlar miqdoriga ham eʼtibor berilishi zarur. Ona tili mashgʻulotlarida oʻquvchi nutqiy faoliyatini maqsadli boshqarish shu fan oʻqituvchilaridan kasbiy malakalarini muntazam oshirib, taʼlim texnologiyalarini chuqur egallab borishni talab qiladi. Oʻqituvchi oʻquvchi ongida nutqiy layoqat, tizimli fikrlash kompetensiyalarini, shakllantirishi, internet orqali yozma nutqni oʻstirishda foydali boʻlgan muloqotni tashkillashtira olishi, oʻquvchini mantiqiy, izchil, uslubiy ravon, ixcham, oʻrinli va tushunarli, imloviy hamda punktuatsion jihatdan toʻgʻri boʻlgan yozma fikr ifodalashga oʻrgatishi lozim. Oʻquvchini matn turlarini farqlash, matnni tahlil qilish, berilgan soʻz va rasm-tasvir asosida kichik matnlar yaratish kompetensiyasini shakllantirish bilan izchil shugʻullanish, berilgan matnning uslubi, janrini aniqlash, uni tarkibiy qismlarga ajratish, matnga sarlavha tanlash, matn yuzasidan xulosa chiqarishga odatlantirish muhim. Shuningdek, ular mavjud soʻz va soʻz birikmalari, uyadosh shaklan va mazmunan oʻzgartira olishi, soʻzlar maʼnosini qiyosiy sharhlashni, turli uslubdagi matnlar ustida mustaqil ishlashni bilishlari lozim.

Tildan bilim berishda oʻquvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. Oʻqituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur boʻlgan daliliy materiallarni yigʻish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni oʻrganishni hayot bilan bogʻlash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda ona tili darslarining asosiy vazifalaridan biri

bo‘lmish o‘quvchilarda to‘g‘ri kuzatish va fikrlarini og‘zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko‘nikmasini o‘stirish masalasi hal qilinadi.

Shunday qilib, tilni o‘rganish jarayonida kichik yoshdagi o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga o‘qituvchining metodologik yondashuvi, o‘quvchilar o‘zlashtiradigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib boruvchi til haqidagi bilimlar majmuasi, o‘quvchilar o‘rganib oladigan bilish usuli, tilni o‘rganishga asos bo‘ladigan materialning bilim berishdagi, g‘oyaviy-siyosiy va badiiy qimmati hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatar ekan. Darsda o‘quvchi sust tinglovchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi bo‘lishi kerak. Shuning uchun o‘quvchining har bir so‘zi, fikri, hukmi bayoniga o‘qituvchi alohida e’tibor qartaishi lozim. O‘quvchida tug‘ilgan fikr olamshumul kashfiyot yoki biror chigal muammoning yechimi bo‘lishi shart emas. Lekin o‘qituvchi bergan ma’lumotning aynan takrori bo‘lib ham qolmasligi zarur. Bunday ta’lim usuli o‘quvchida mustaqillik, mas’uliyat, o‘z “men”ini anglash, ijodiylik ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda dars jarayonidagi aloqa munosabat so‘zlovchi va tinglovchining ko‘p hollarda jonli og‘zaki muloqoti hamda bahs ko‘rinishini oladi.[Qurbonov,2017:8-son17].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova I.2019, Ona tili ta’limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. // Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti. III an’anaviy respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiali. Toshkent,215 – 224 b.
2. Bobokalonov R., Ne’matova G. 1998, Ona tili o‘qitishning yangi texnologiyasi haqida.Toshkent,30 b.
3. Saidov M.2000, O‘zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta’limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o‘quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi. P.f.n. diss. Toshkent,144 b.

4. Qurbonova X.2017, O'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatish. // Til va adabiyot ta'limi: 8-son. 17-b.
5. Majidova S.2018, Nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish usullari // Til va adabiyot ta'limi: 1-son. 24b.

IJODIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Alavutdinova Nodira Ganiyevna
O'zMU. Pedagogika fanlari nomzodi,
nodira.alavutdinova@bk.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarining o'zbek tili darslari jarayonida o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish borasidagi metodik tavsiyalar tavsiya etiladi. Maqolaning asosiy maqsadi o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda soddadan murakkabga har bir darsda) o'quvchilarning leksik minimumini oshirish) to'plangan so'z zaxirasini yozma va og'zaki nutqiy jarayonda maqsadga muvofiq qo'llash malaka va ko'nikmalarini shakllantirishd masalasiga qaratilgan. Mazkur metod bugungi kunda o'zbek tili darslari jarayonida o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ijobiy natijalarni ta'minlashning samarali yo'llaridan biri ekanligi o'tkazilgan tajribalarga asoslangan holda tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: metodika, kompetensiya, og'zaki nutq, yozma nutq, ijodiy fikrlash, mustaqil yondashuv.

Abstract: This article recommends methodical recommendations for the development of students' written and oral speech competences during the Uzbek language classes of general secondary schools. The main goal of the article is to increase students' lexical minimum in each lesson from simple to complex in the development of students' written and oral speech competences) to develop the skills and abilities to use the accumulated vocabulary in the process of written and oral speech. focused on the issue of formation. This method is recommended today based on the experience that it is one of the effective ways to ensure positive results in the

development of students' written and oral speech competences during Uzbek language classes.

Keywords: methodology, competence, oral speech, written speech, creative thinking, independent approach.

Mamlakatimiz taraqqiyoti, uning taqdiri, birinchi navbatda, mustaqil fikrlaydigan va o'zining mustaqil qarashlariga ega bo'lgan, ma'naviy jihatdan barkamol, hozirgi zamon taraqqiyoti talablariga javob beradigan yoshlar qo'lidadir. Shuning uchun mamlakatda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning islohotlarning bosh yo'nalishi mustaqil fikrga ega bo'lib, o'z fikrini yozma va og'zaki bayon eta olish kompetensiyasiga ega mutaxassis kadrlarni tayyorlashdan iborat. Mustaqil fikr mustaqil tafakkurning, mustaqil tafakkur esa mustaqillik tafakkurining muhim jihatini tashkil etadi. Mustaqillik tafakkuri keng ma'noda: a) O'zbekistonning istiqboli va istiqloli haqida qayg'urish; b) o'zining va o'z xalqining, Vatanning qadr-qimmatini, or-nomusini anglab, uni himoya qilish; v) yuksak g'oyalar, yangi fikriy kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilib, iste'dodini, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa, jonini el-yurt istiqboliga baxshida etishdir.

Mustaqil fikr ijtimoiy hodisa bo'lib, u shaxsning sotsiodinamik holati, ya'ni yoshi, jinsi, etnik birlikka mansubligi, ma'lum bir sivilizatsion-sotsiopsixologik arxipga aloqadorligi, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tizim, mafkura, oila, ijtimoiy muhitning tabiati hamda intilishi, maqsadi va ichki ma'naviy intellektual energiyasi, tashqi ijtimoiy muhit ta'siriga qarshi tura olish immuniteti bilan bog'liqdir. Shundan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning mustaqil fikri va ularning mustaqil fikrlashini ko'rib chiqar ekanmiz, birinchi navbatda, biz mazkur hodisaning quyidagi jihatlariga ahamiyat bermog'imiz lozim:

1. Biror predmet, voqea-hodisa, jarayonni mustaqil idrok etish.
2. Biror predmet, voqea-hodisa va jarayonga o'zida mavjud bo'lgan intellektual

potensiallarga asoslangan holda baho bera olish.

3. O'quvchining hayotiy tajribalari, o'qib o'rgangan bilimlari hamda kuzatuvlari natijasida erishgan malakasiga ko'ra o'zini, atrof-muhitni, ishtirok qilayotgan o'quv-mehnat jarayonini o'zgartirishga oid o'z qarashlarini va takliflarini ilgari surish.
4. O'quvchining badiiy, tarixiy adabiyotlarni o'zlashtirishi va shu asosda shakllangan sodda ilmiy-fantaziyasiga muvofiq kelajak to'g'risidagi fikrlari, rejalari va ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan amaliyotlar majmuasi to'g'risidagi mulohazalari uning tarkibiy qismini tashkil etadi. Mustaqil fikrlash esa mustaqil fikrning harakatdagi holatidir, ya'ni o'quvchining ma'lum bir predmet, voqea, hodisa, jarayonlarni o'zi egallagan bilimi, malakasi asosida taqqoslash, tahlil qilish, sodda fikrdan murakkab fikrlarga va ayni vaqtda murakkab fikrlardan sodda fikrlarga o'tish vaziyatlarida hamda mavjud ijtimoiy-tarixiy holatni hisobga olgan holda o'ziga xos mulohaza yuritishdir.

Fikrlash qobiliyati tafakkur jarayonining muhim jihatini tashkil qiladi. Biz sezgilar yordamida olingan ma'lumotlarni tafakkur jarayonida ishlab chiqib, narsa va hodisalarning mohiyati, ularning o'zaro bog'lanishi va taraqqiyotiga oid yangi bilimlar tizimiga ega bo'lamiz. Insonning aqlli, ongli bo'lishini ta'minlovchi tafakkur jarayoni tushuncha, hukm va xulosa kabilar orqali mavjud. Agar tushuncha ma'lum predmet va xulosalar xususiyatlarining umumiy hamda muhim belgilarini yaxlit holda ifodalasa, hukm predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa, munosabat jarayonini ifodalaydi. Tafakkurning muhim shakli bo'lgan xulosa yoki xulosa chiqarish ikki va undan ortiq predmetlar o'rtasidagi bog'lanish munosabatlarini anglatadi. Tafakkur yuqorida qayd qilingan asosiy shakllardan tashqari o'zining maxsus qonunlariga, uning to'g'riligini ta'minlovchi qoidalarga ham egadir. Bu qoidalarga rioya etilmasa, fikrlar to'g'ri bo'lmaydi. Demak, u voqelikni to'g'ri aks ettira olmaydi.

Mustaqil fikr va mustaqil fikrlash, bir tomondan, alohida olingan o'quvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatning unga nisbatan bo'lgan talabi bilan ham uzviy bog'liqdir. O'quvchining shaxsi haqida gapirganimizda 5-sinf o'quvchisining modellastirilgan shaxsini nazarda tutamiz. Mustaqil fikrlovchi o'quvchi shaxsi takrorlanmas individualliklar majmuasidir. Shuning uchun ham biz mazkur masalaga hozirgi zamon psixologiyasi, pedagogikasi va ta'limning yangi pedagogik texnologiyasi nuqtai nazaridan yondashmog'imiz, o'quvchi shaxsi to'g'risidagi umumiy modelni aniq individga yaqinlashtirmog'imiz lozim. Bu o'rinda mustaqil fikrlash malakasiga egalik qilish bir qator yondashuvlarni talab etadi.

Birinchidan, o'quvchilarning nihoyatda keng axborot olamiga kirib borishini ta'minlashdir. Bunda, albatta, maktablarning moddiy-texnikaviy va informatsion qurilmalar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi.

Ikkinchidan, o'quvchilarning o'z ona tillarini va ayni vaqtda, xorijiy tillarni mukammal bilishi va tillardagi axborot mazmunini solishtira olishi, chog'ishtirma induktiv xulosalar chiqarishi.

Uchinchidan, axborotlarni to'plash, qayta ishlashda o'quvchining ma'lum bir tamoyillarga asoslanishi hamda dunyoqarash madaniyatiga ega bo'lishi.

To'rtinchidan, fikrlar tahlilini amalga oshirishda zarur bo'lgan sodda tushunchalarning aniq mohiyatiga egalik qilishi va ulardan omilkorlik bilan foydalana bilish malakasi talab qilinadi.

Mazkur yondashuvlar negizida o'quvchi shaxsining tilga bo'lgan munosabati va undan foydalana olish malakasi, nutqni tahlil qilish madaniyati kabilar muhim o'rin egallaydi. Ma'lumki, til kishilarning o'zini, borliqni bilishi hamda ularning xatti-harakatlarini boshqarishning muhim vositasidir. Til va nutq bir hodisa emas. Nutq ma'lum bir aniq munosabatdagi mavjud til bo'lib, ayni vaqtda muloqot va uning natijalarini ifodalaydi. To'g'rirog'i, nutq fikrning moddiylashgan ifodasidir. Shunga ko'ra, u kommunikativ fikrlash, ifodalash va ta'sir etish

vazifalarini bajaradi. Nutq yordamida tafakkur reallikka aylanadi. Ayni vaqtda tafakkurning mavjudlik mexanizmi esa fikr va fikrlararo munosabatlardir. Har qanday fikrda ma'lum bir predmet yoki predmetlararo munosabat, jarayon va jarayonlararo munosabatlarning rost yoki yolg'on ekanligi tasdiqlanadi yoki inkor etiladi. Fikr hamisha gaplar yordamida voqelikka aylanadi. Shuning uchun ham biz fikrsiz gap va gapsiz fikr bo'lmaydi, deb hisoblaymiz. Gap ayni vaqtda shakl vazifasini o'tab, fikr uning mazmunini tashkil qiladi. Gapdagi ega va kesim o'rtasidagi munosabat gap mazmunining tugallanganligini bildirsa, fikrda gapning egasi uni o'zidan oldingi fikr bilan bog'laydi, kesimi esa yangi fikrning vujudga kelishiga zamin yaratadi. Shu tarzda fikrlar bir jihatdan bir-birlari bilan bog'lanadi, ikkinchi jihatdan muntazam boyib boradi.

O'quvchilarda ijodiy fikrlash erkinligini shakllantirishning muhim jabhasi ularning o'zaro muloqoti hisoblanadi. Bu o'rinda biz muloqotlarni shartli: sinfda, sinfdan tashqari, maktabda va maktabdan tashqarida amalga oshiriladigan jarayon sifatida qaraymiz. Sinfda amalga oshirilayotgan tadbirlar rejalashtiriladi va bugungi kundagi an'anaviy va noan'anaviy usullarning mushtarakligida amalga oshiriladi. Bunda tuzatilishi kerak bo'lgan muhim kamchiliklardan biri o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarida o'quvchi shaxsining dars jarayonining subyektivi ekanligi o'qituvchining e'tiboridan chetda qolishidir. Mazkur omil sinfda o'tkaziladigan mashg'ulotlarda o'quvchilarning fikr erkinligining o'sishi va kengayishida jiddiy to'siq bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi kunda maktab va maktabgacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimida band bo'lgan barcha mutaxassislarni ilg'or pedagogik texnologiyaning maqsad-vazifalari bilan yaqindan tanishtirish, shu asosda ularning malakasini oshirish lozim. Albatta, bu jarayon lokal holatda amalga oshirilmoqda. Masalaning yechimi uning uzluksizligi va samaradorligidadir.

Fikr erkinligi, unga ijodiy munosabatda bo'lishni, unga ijodiy munosabat bo'lishni shakllantirish madaniyati, avvalo, sinfda, ona tili darslarida so'zlarning ma'nolarini anglashdan, gaplarni tahlil qilishdan, ya'ni o'quvchining gapga bo'lgan

munosabatidan boshlanadi. Ona tili darslarida nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish jarayonida keltiriladigan gaplarning mazmuniga, ijtimoiy ahamiyatiga ta'lim-tarbiya uzviyligini ta'minlash maqsadida alohida e'tibor bermog'imiz lozim. Gap va uning mazmuniga bog'liq holda o'quvchilar o'rtasidagi fikr almashish, fikrlarni tozalash, fikr missiyasini kiritish erkinligini o'quvchilar e'tiboriga havola etish ularda ijodiy fikrlash madaniyatini shakllashtirishning muhim omili hisoblanadi.

Ayni vaqtda nutq tafakkur jarayonini boyituvchi vosita vazifasini ham o'ynaydi. Bunda biz til va tafakkur birligi dialektikasidan kelib chiqmog'imiz lozim. Demak, tilsiz tafakkur, tafakkursiz til mavjud emas. Mana shunday birlikda biz maktab o'quvchilarida mustaqil ijodiy fikrning rivojlanishini qanday kuzatamiz? Bu o'rinda, avvalo, o'quvchilarning boshlang'ich ta'lim jarayonida egallagan bilimlariga tayanmog'imiz zarur.

Umumta'lim maktablari ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash faoliyatlarini shakllantirish, malakalarini hosil qilishda aqliy harakatlarga tayanish zarurdir:

persektiv faoliyat – harakatlar natijasida atrofdagi predmetlar va hodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

mnematik faoliyat - narsa va hodisalarning mohiyat va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq;

fikrlash faoliyati - aql, fahm-farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan;

imajitiv faoliyat - (“image” – obraz so'zidan olingan) ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash, xayolda tiklashni taqozo etadi.

E.G'oziev tafakkur psixologiyasining muhim xususiyatlaridan biri - nutq yordamida voqelikni aks ettirishdir, deb hisoblaydi. «Tafakkur bilan nutqning o'zaro

bogʻliqligi fikr yuritish operatsiyalarining vujudga kelishini osonlashtiradi»[E.Gʻoziyev, 1990:15]

Tafakkurning asosiy xususiyatlaridan biri soʻz (nutq) orqali narsa va hodisalar oʻrtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiraolishdir. Inson oʻz fikrini soʻzlar orqali ifodalaydi. Oʻzgalarga fikrini yozma va ogʻzaki nutqi vositasida yetkazadi.

«Oʻsmirning toʻgʻri mantiqiy fikrlashini rivojlantirish borasida ona tili va adabiyot oʻqituvchisining roli juda muhimdir. U hamma vaqt oʻquvchilarni toʻgʻri jumla tuzishga, ravon mulohaza qilishga, fikr yuritishga, yozishga oʻrgatib boradi...»[T.Shomova, 1982:18-25]

Oʻquvchi yoshlarning ijodiy fikrlash faoliyatlari nutqiy (yozma, ogʻzaki) jarayonda soʻzlar orqali namoyon boʻladi. Oʻquvchi soʻz boyligining holati soʻzlarni oʻrnida qoʻllash masalasi kabi muhim omillar fikr va nutq birligini taʼminlaydi.

Ogʻzaki va yozma nutq jarayonida uzoq yillardan beri saqlanib kelgan bayoniylikdan chekinib, ijodiylik orqali mustaqil fikrlashga yoʻnaltirish taʼlimning yangi pedagogik texnologiyalarini ona tili darslariga joriy qilishga erishiladi.

Taʼlim tizimida oʻqituvchi va oʻquvchining hamkorlikdagi faolligi oʻta muhim va murakkab masalalar sifatida qaralgan. Faollik taʼlim jarayonining psixologik jihatlari tarkibiga kiradi. Shuning uchun ham bu muhim muammo koʻplab tajribali metodistlar, psixologlar, pedagoglarning diqqatini oʻziga jalb qilgan. Bu borada oʻzbek olimlari, tajribali metodistlari tomonidan qilingan ishlar ham talaygina.[A.Gʻulomov, 1987:23]

Bu ilmiy-metodik ishlarda oʻqituvchi va oʻquvchi faolligining ayrim zarur nuqtalari yoritib berilgan. Biroq ularda oʻqituvchi va oʻquvchi faolligining matn yaratishdagi hamjihatligi, hamkorligi umumnazariy muammo sifatida aytib oʻtiladi, xolos.

Faollikning oʻquv jarayoni bilan chambarchas bogʻliqligi, uning taʼsiri kabi koʻpgina masalalarga jiddiy eʼtibor berilmasa, ijobiy natijaga erishib boʻlmaydi.

Shuning uchun ham V.A.Dobromislov «Oliy darajadagi faollashtirish o‘quvchi tomonidan mavzuni idrok etishdir» [В.Добромыслов, 1982:40-41]degan edi.

Faollik yoki faollashtirish haqida fikr yuritilar ekan, avvalo, o‘qituvchining o‘qitish jarayoni samaradorligini oshirish borasidagi faolligini alohida ta’kidlash kerak. Chunki u o‘quvchini ijodiy fikrlashga yo‘naltirishning asosiy sababchisidir.

Berilgan mavzu asosida yozma matn yaratishning oliy shakli insho ekan, bunda «adabiy-ijodiy» va «ijodiy insho»lar alohida ahamiyat kasb etadi. Insho nazariyasi, insho yozishga tayyorgarlik, inshoning turlari, uning ona tili va adabiyotga oid bilimlarni o‘quvchiga singdirishdagi, o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqlarini o‘stirishdagi beqiyos ahamiyati haqida tajribali olimlar, pedagog va metodistlar, jumladan, S.Dolimov, M.Asqarova, O.Sharafiddinov, Yo.G‘ulomov, O.Madaevlar qimmatli fikrlarni aytib o‘tganlar. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishda insho muhim o‘rin tutishi O.Sharafiddinovning «Birinchi mo‘jiza» maqolasida alohida ta’kidlangan. [O.Sharofutdinov, 979:11-23]

Aynan ijodiy matn yaratish jarayonida o‘qituvchi-o‘quvchi munosabati yo‘naltiruvchi - ijodiy yondashuvchi, ijodkor ko‘rinishiga erishilmas ekan, faollashtirishga, mustaqil fikrlashga erishib bo‘lmaydi.

Bugun nafaqat ona tili, adabiyot darslari balki barcha fanlar bo‘yicha dars mashg‘ulotlari, u kommunikatsiya (uzatish, ta’sir o‘tkazish), interaksiya (o‘qituvchi bilan o‘quvchilarning o‘zaro ta’sir o‘tkazishi, persepsiya (insonni inson tomonidan idrok qilish, ya’ni o‘quvchilarning o‘qituvchi yoki o‘qituvchining o‘quvchi tomonidan idrok qilish) singari tarkiblardan iborat bo‘lishi davr talabiga aylandi. Ilg‘or pedagogik texnologiyaga asoslangan interfaol uslubda dars o‘tishga, o‘quvchi esa shunday darsning ajralmas qismi sifatida faoliyat yuritishga ko‘nikdi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimova V.M., Akramova F.A. Psixologiya – (ma’ruzalar matni). – Toshkent. Universitet, 2000. 9-b.

2. G'oziev E. Tafakkur psixologiyasi. – Toshkent. O'qituvchi, 1990, 15-b.
3. G'ulomov A. Ona tili darslarida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini aktivlashtirish. – Toshkent: 1987; Ona tili o'qitish jarayonida aktivlik prinsipini amalga oshirishning nazariy asoslari. – Toshkent: 1989; G'aniev T. Ona tili bo'yicha mashqlar bajarish jarayonida o'quvchilarning bilish (idrok yetish) faoliyatini faollashtirish. Ped.fan.nomz...diss. – Toshkent: 1991.
4. Dobromislov V. Aktivizatsiya protsessa obucheniya russkomu yaziku, Sovetskaya pedagogika, – T.,1982, № 2. Str.40-41.
5. Sharofutdinov O. Birinchi mo'jiza. –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashr., 1979, 11-23b.

SECTION 5. METHODOLOGY OF THE UZBEK LANGUAGE

БАДИЙ МАТНДА МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИ

Курбанова Мухаббат Матякубовна

ЎзМУ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири,
филология фанлари доктори, профессор

Каримова Зулнура Гуламқодировна

ТошДАУ, Тиллар кафедраси доценти, (PhD)

Аннотация: Бадиий матнларда ёзувчи қаҳрамонларнинг характери, руҳиятини, ҳис-туйғуларини, шунингдек, фикрлаш ва дунёқарашини унинг нутқи орқали ифодалайди. Бунинг учун моҳир ёзувчи умумхалқ тилида ишлатиладиган бўёқдор, жозибадор сўз ва иборалардан моҳирона фойдаланади. Бу борада, ҳар бир асар қаҳрамонининг нутқиға хос бўлган мурожаат бирликлари ҳам асарнинг экспрессивлигини оширишга хизмат қилади. Ушбу мақолада бадиий асарларда мурожаат бирликларининг лингвопоэтик хусусиятлари очиқ берилган. Шунингдек, асар қаҳрамони тилидаги мурожаат бирликлари орқали уларнинг руҳий ҳолатлари ифодалаш имконияти батафсил таҳлил қилинган.

Мақолада тавсифий, дискурсив ва компонент таҳлилдан фойдаланилган.

Калит сўзлар: матн, мурожаат шакллари, сўз-гаплар, боғловчи воситалар, лингвопоэтик, экспрессивлик.

Аннотация: В художественных текстах писатель через речь выражает характер, менталитет, чувства, а также мышление и мировоззрение героев. Для этого талантливый писатель умело использует красочные, броские слова и фразы, используемые в просторечии. На этом референтные единицы,

характерные для речи каждого персонажа произведения, также служат повышению выразительности произведения. В этой статье раскрываются лингвопоэтические особенности референтных единиц в художественных произведениях. Также, подробно анализируется возможность выражения своих психических состояний через референтные единицы на языке героя произведения.

В статье используются описательный, дискурсивный и компонентный анализ.

Ключевые слова: текст, формы обращения, слов-предложения, связки, лингвопоэтика, экспрессивность.

Annotation: In literary texts, the writer expresses the heroes' character, psyche, feelings, as well as thinking and worldview through his speech. For this, an experienced writer skillfully uses colorful, catchy words and phrases used in the common language. In this regard, the referential units characteristic of the speech of each character in the work also serve to increase the expressiveness of the work. This article reveals the linguopoetic features of referential units in the fictions. Also, the possibility of expressing their mental states through reference units in the language of the hero of the fiction is analyzed in detail.

The article uses descriptive, discursive and component analysis.

Keywords: text, referential forms, word-sentences, conjunctive units, linguopoetik, expressiveness.

Матнга таъриф берганда, икки асосий белгига, яъни боғланишлик ва яхлитликка алоҳида эътибор берилди. Боғланишлик ва яхлитлик гаплар ўртасида ҳамда гапларнинг мазмуний-грамматик бирлиги асосида юзага келади. [Қурбонова, 2014;23] Бадий матнда турли хил синтактик алоқа воситалари гапларни боғлашга хизмат қилади. Жумладан, сўз-гаплар

сифатида воқеланувчи мурожаат бирликлари ҳам бадий матнда боғловчи восита сифатида ишлатилади. Тилшунос М.Йўлдошев шундай таъкидлайди: “Мурожаат бирликлари кундалик ҳаётимизда, нутқ фаолиятида - нутқ жараёнида кенг қўлланиладиган, ўзаро алоқа аралашувга фаол хизмат қиладиган, сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатини ифодалайдиган, ўзида турли модал маъноларни ташийдиган ўткир, таъсирчан воситадир. Мурожаат бирликларидан нутқда тингловчи эътиборини тортиш, хитоб қилиш, ундаш каби мақсадларда фойдаланилади. Бундай бирликларда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги яқинлик, ҳурмат, ишонч; масофа (субординация), ҳурматсизлик, ишончсизлик каби коммуникатив муносабатлар ҳам ифодаланган бўлади.” [Йўлдошев М. 2007;33] Инсонлар ўзаро муносабатга киришар экан, турли хил мурожаат шаклларида фойдаланадилар. Мурожаат шаклларида бири - оилада ота-онанинг бири-бирига бўлган мурожаатидир. Оилада эркак ва аёл турмуш ўртоғига нисбатан ҳар хил мурожаат бирликларида фойдаланади. Ўзбек халқида эр хотин бир бирига нисбатан *дадаси, отаси, онаси, ойиси* каби мурожаат бирликларини ишлатади. Бу ўз навбатида ўзбекона маданиятни ифодалаш билан бирга ўзаро ҳурматни ҳам кўрсатади. Баъзан эркакларнинг аёлига *ҳай, ҳей, ҳўй, эй, э*, баъзи худудларда *оҳай* деб мурожаат қилиши ҳам кузатилади. Ўзбек халқида эр ва хотиннинг бошқалар олдида бир-бирининг исмини айтиб чақириши атрофдагилар учун биров одобсизлик ҳисобланган. Бу анъана ҳозирда ҳам айрим жойларда давом этиб келмоқда. Маданиятимизга хос бўлган бу анъана бадий адабиётда ҳам ўз аксини топган. Чунончи,

- Менга қара, дўхтирга бориб, бир кўриниб келсаммикан?

- Вой, *дадаси*, яна мазангиз қочиб қолдими?! - деди кўрқиб кетган Максид опа. Ушбу парчада мулоқотнинг шаклланишида *дадаси* мурожаат бирлигининг ўзига хос хизмати бор. Аёлнинг турмуш ўртоғига нисбатан

мавқеи, ҳурмати эътибори ифодаланган, шу билан бирга унинг хавотирли ҳолатини ҳам тасвирланган.

Ойим хафа бўлмади, дастурхонга бир чойнак чой, тўртта туршак кўяр экан, негадир жилмайди.

- Сабр қилинг, *дадажониси!* Ҳозир пишади, бирам ширин гўжа қайнатиб қўйдимки, оғзингизда эриб кетади.

- Э, гўжангням... - Бобом пиёлага жой тўлдириб жаҳл билан бир кўтарган эди, оғзи куйиб, кўзидан ёш чиқиб кетди. Чойни тупуриб ташлаб, чийиллади: - Қайноқ десанг ўласанми, пакана?! Ёши олтмишга чиқибди-ю чой қайнатишни билмайди!

Ойим бу сафар ҳам хафа бўлмади.

- Эҳтиёт бўлинг-да, *дадажониси*, - негадир яна илжайди. - Шомуродни кузатгунимча кеч бўлиб кетди-да... Айтганча, Комил табиб ҳам ўғлини жўнатди.

Ушбу берилган мисолда ёзувчи персонажнинг нутқида дастлаб *дадаси* мурожаат бирлигидан фойдаланган бўлса, 2 ҳолатда -*жон* эркалаш кўшимчасини кўшиш орқали вазиятни юмшатиш, турмуш ўртоғини жаҳлидан туширишга уриниш мақсадини кучайтирган. 3 ҳолатда -*да* юкламаси кўшиш орқали бу мақсад янада кучайтирилган. Агар ҳар иккала контекстда ҳам *дадаси* ва *дадажониси* мурожаат birlikлари қўлланилмаганда, қаҳрамон нутқида ғализлик, дағаллик пайдо бўлиб, аёлларга хос назокат, юмшоқлик, мулойимлик, шу билан бирга, турмуш ўртоғига бўлган ҳурмати ва эътибори очиб берилмаган бўларди.

Мумтоз бадият илмида мурожаат birlikлари нидо ва илтифот санъати доирасида ўрганилган. Мурожаат birlikларидан нутқда тингловчи эътиборини тортиш, хитоб қилиш, ундаш каби мақсадларда фойдаланилади. Бундай birlikларда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги турли коммуникатив муносабатлар ифодаланган бўлади. Ижтимоий жамиятда инсонлар бир-

бирлари билан муносабатда бўлар экан, алоқа аралашув жараёни мурожаат бирликларисиз кечмайди. Қуйидаги парчаларда мурожаат бирликларининг матндаги ўрни, вазифаси, контекстга таъсирини кўриб чиқамиз:

1. Дадам ранги қув ўчганча муздек лаби билан пешонамдан ўпди.

- Қўрқма, *қизим*, эртага келаман, - деди-ю, бобомга юзланди.

(Ў.Ҳошимов)

2. Дадам Роби опамга бир қараб олди-да, елкамга қокди.

- Хўп, *ўғлим*, мен сени ачом-ачом қилиб ётаман.

3. - *Болам! Жон болам*, - дедим илтижо қилиб. - Кимсанни сен кутсанг, мен кутмаяпманми! Ўз боламнинг кўзига ўзим чўп солгандан кўра ўлганим яхшимасми! Нима қилай, *жон қизим*, иложим қанча!

- Ахир... ахир... - У мадори қуригандай ёнимга чўккалаб қолди. Нами кетмаган сочлари юзимга ёйилиб тушди.

Бошимни кўтариб қарасам, кўзлари ҳайратдан катта-катта очилганча ҳамон чўккалаб ўтирибди. Юзи ой нурида янаям оқариб кетган, энтикиб нафас оляпти.

- *Ойи ...* - деди пичирлаб. - Ахир у киши... адам-ку..

- Нима қилай, *жон қизим...* - Нами қуримаган сочларидан, оппоқ, текис юзларидан ўпа бошладим.

Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” асаридан олинган ушбу парчаларда қариндош-уруғчиликка оид бўлган мурожаат бирликлари, яъни *қизим*, *ўғлим*, *болам*, *ойи* каби мурожаат бирликлари моҳирона қўлланган. Биринчи мисолда *қизим* мурожаати қизчани тинчлантириш ва юпатиш учун фаол хизмат қилган. Хавотирли оҳангни ҳам сезишимиз мумкин. Иккинчи мисолдаги *ўғлим* сўзида юпатиш, эркалаш билан бирга, ҳайронлик семаси ҳам мавжуд. *Ўғлим*, *қизим*, *болам* каби мурожаат бирликларини *жон ўғлим*, *жон қизим*, *жон болам* тарзида қўллаш орқали юпатиш, эркалатиш ва ялиниш каби маъно оттенкалари кучайтириб берилади. Учинчи мисолда худди шундай

ҳолатни кузатишимиз мумкин. Робиянинг асраб олган онаси уни ўз укасига, яъни битта фарзанди бор, ёши Робиядан анча катта бўлган, унинг устига Робия *ада* деб мурожаат қиладиган инсонга хотин қилиб олиб бермоқчи бўлади. Буни эшитган Робия жуда ёмон ҳолатга тушиб қолади. Робияни бу ҳолатини кўрган она унга жуда ачинаётган бўлса-да, иложсиз қолади. Онанинг *жон болам, жон қизим* деган мурожаатларида ачиниш, ялиниш, юпатиш каби мазмун англашилади. Муаллиф онаси ва Робиянинг мушкул ҳолатини ифодалашда мурожаат шаклларида унумли фойдаланган. Саид Аҳмаднинг “Уфқ” романидан олинган қуйидаги парчаларда ҳам мурожаат бирликларида мақсадли фойдаланилганини кузатишимиз мумкин:

Жаннат тиззасига тиралиб ўриндаи турди. Терган ўрикларини айвон лабига қўйиб супага келди. Пашшахона четини кўтариб ўғлига аллақандай меҳр билан қаради.

— Болам, тура қолгин. *Жон болам*, кун ёйилиб кетди. Тура қол, *жон болам*, онагинанг ўргилсин! Даданг нонушта қилмай ишга чиқиб кетган-а. Тургин! Бу мисолда эркалаш семасига қараганда ялиниш, оналарча ёлвориш маъноси кучлироқ ифодаланган.

Мурожаат бирликлари олдида, хоҳ қариндош бўлсин, хоҳ бегона бўлсин, *жон* сўзи бирга ишлатилганда, аслиям ялиниш, ёлвориш, бирор нарсани қилишга илтижо қилиш, ўтиниб сўраш семаларини ифодалайди:

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради? Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сиғасан? Тирик ўлик бўлиб юрасанми? Яхшиси, гапимга кир. Даданг билан Тоға бориб тушунтириб топширсин. Тоға обрўли одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага ялинаман. Ўйглаб-ўйглаб ялинаман. *Жон болам*, даданг келгунча кетма. Шундай қил, *жон болам*, ўргулай болам, йўқ дема. Асар қаҳрамонларидан бири Жаннат ҳоланинг боласига қарата айтилган ушбу нутқидаги *жон болам*, мурожаат бирлигида ялиниб-ёлвориш кучли ифодаланганини кўрамиз. Шунингдек, кетидан

ўргулай болам бирлигини келиши ҳам бунинг далилидар. Бу ерда эркалаш семаси берилмаган.

Акбаралиннинг ниҳоятда тажанглиги ошди. Энди нима қилиш керак. Бу бетаъсир болага гап ўтмаса, калтак кор қилмаса! Охири ялинишга қарор қилди. Азизхоннинг олдига келиб қўлини кўксига қўйди.

— Менга қара, *барака топкур*. Тинч қўйгин. *Жон ука*, тинч қўйгин. Бизни шарманда қилма! Кўча-қўйда қандоқ бош кўтариб юраман. Ё кўчиб кетайми?

Ушбу парчада ҳам Акбарали нутқидаги Азизга қарата айтилган *жон ука* мурожаат бирлигида Акбарали ялиниш маънолари ифодаланган. Шунингдек, бу ерда *барака топкур* бирикмаси ҳам мурожаат бирликларидан ҳисобланиб, ушбу бирикма ҳам бирор нарсани қаттиқ илтимос қилишга ишора беради. Шунингдек, муаллиф “ялинишга қарор қилди”, “олдига келиб қўлини кўксига қўйди” деган изоҳлари билан ҳам юқоридаги маъноларни янада очиб берган.

Ушбу романдаги яна бир парчага эътибор қаратамиз:

Полвон ёшли кўзларини унга қадади.

— Биттагина йўл бор. *Жон ука*, илло-билло йўқ демайсан. Сени ҳеч ким танимайди. Таниганда ҳам айб қилмайди. Эртага Урганжининг майдонида Тамарахоним канситидан кейин Жўра полвон даъволигида кураш бўлади. Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. *Жон ука*, агар шундок қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман. Бола-чақамнинг уволига қоласан. Ушбу парчада эса ялиниб-ёлвориш билан бирга, шарт қўйиш ва пўписа қилиш ҳолатини ҳам кузатишимиз мумкин.

Бадий асар тузилишида, диалогик нутқ ўзига хос ўринга эга. Шунингдек, мурожаат бирликлари ҳам деярли диалогик нутқда намоён бўлади. “Драматик асарлар асосан, қаҳрамонларнинг диалогик нутқидан иборат бўлиб, воқеа ривож ва қаҳрамонлар хулқ-атворини очишга хизмат

қилади”. [Бекбергенова З. 2021; 1491] Асар қаҳрамонларининг нутқида ифодаланаётган мурожаат сўз-гаплари ҳам уларнинг феъл-атворини, ҳулқини, шунингдек, руҳий ҳолатини очиб беришга хизмат қилади. Шунинг ҳам айтиш жоизки, кўп ҳолларда мурожаат бирликлари эркалаш сўзлари билан уйғунлашиб кетади. Эркалаб мурожаат қилинганда аксарият ҳолларда метафора юзага келади. Масалан, кичкина ўғил болаларга нисбатан зооним номлар билан: *бўталогим, қўзичогим, айиқполвоним, бузоқчам, тойчогим*; қиз болаларга нисбатан: *райҳоним, момақаймоғим, оппоқ қизим (оппоғим), асал қизим (асалим), момоқизим* каби бирликлар мурожаат қилинади. Ўзбек мулоқот маданиятига хос бу ҳодиса бадиий матнда ҳам ўз ифодасини топади. Бундай кўчимларда коннотатив маъно юзага келади ва ўз навбатида бадиий матннинг таъсирчанлигини, экспрессивлигини ва бадиий қимматини оширишда хизмат қилади. Кўчимлар, маълумки, “адабий асарнинг бадиий қимматини, ифодалилигини, экспрессивлигини кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларнинг умуман кўчма маънода ишлатилиши” дир. [Шомаксудов А. 1983; 236] Таъкидлаш жоизки, тилимизда зоонимлар катталарга нисбатан мурожаат бирлиги сифатида ишлатилганда, салбий маъно ифодалашга хизмат қилади. Масалан,

— Единг, *илон, оҳх!*

— ЕДИНГ, *илон*, *оҳҳ!*

«Икки эшик ораси» романидан олинган бу парчада *илон* зооними Умар Закунчи нутқида Робияга нисбатан ишлатилган. Одатда, тилимизда бу лексема аёлларга нисбатан қўлланилиб, «устамонлик», «айёрлик», «икки юзламачилик» каби семалар орқали салбий баҳони вокелантиради.

Хулоса қилиб айтганда, бадий матнда мурожаат бирликлари ўзига хос поэтик ва услубий восита сифатида кенг имкониятларга эга. Уларни қаҳрамонлар нуткида ишлатиш орқали муаллиф ўзбек маданиятига хос анъаналарни, кадриятларни асар мазмунига сингдиради. Салбий ва ижобийлик бўёғи билан йўғрилган бундай бирликлар бадий матннинг экспрессивлигини

оширишга ва эркалаш, илтимос, ҳақорат каби қатор прагматик маъноларни ифодалаш орқали бадиий матннинг экспрессивлигини, таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Akhmedova N. Linguo-cultural characteristics in Uzbek referential units. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6 | Issue: 1 | January 2020 |
2. Бекбергенова З. Диалогик нутқнинг коммуникатив ва бадиий-эстетик моҳияти хусусида. Academic research in Educational Sciences. Volume 2 | issue 6 | 2021. P.1491
3. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Фан - 2007.
4. Gulamkodiurovna K. Z. Gender use of word-sentences //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 547-553.
5. Kurbanova, M., Sayfullina, F., & Karimova, Z. (2021). Pragmatic Interpretation of Word-Sentences in Uzbek Language. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 623-632.
6. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р, Рустамов Д. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983.
7. Қурбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги. Тошкент, “Университет”, 2014.<https://abiturtest.uz/mavzular/badiiy-matn-va-uning-qismlarini-boglovchi-vositalar/>

БАДИЙ НУТҚНИ ЮЗАГА ЧИҚАРУВЧИ ЛИНГВИСТИК- СЕМАНТИК ВОСИТАЛАРДА СУБЪЕКТИВ МУНОСАБАТНИНГ АКС ЭТИШИ

Тахиров Заир Тахирович

Ўзбекистон Миллий университети профессори

Сўз тил бирлигидир. Ҳар бир тилнинг бойлиги шу тил birlikлари йиғиндиси билан ўлчанади. Ҳар қандай birlik, фалсафа нуқтаи назаридан, ўз шакли ва ўз мазмунига эга бўлади. Тил birlikи бўлган сўзнинг мазмуни маъно деб номланади. Сўз эса ҳамма вақт ҳам бир маънога эга эмас, бирдан ортиқ ҳолда ҳам кузатилади. Сўзнинг ҳар бир маъноси объектив оламдаги бирор нарса, ҳодиса ва воқеликнинг субъектда акс этиши – тушунча ифодасидан иборатдир. Бундан ташқари яна сўз мантикий қисмга ҳам эга бўлиб, маъносининг кўчма мучасида субъектнинг объектга бўлган муносабати ҳам ифодаланади. Шу кўчма муча ўзбек тилшунослигида экспрессив-услубий бўёқ, деб ҳам аталиб келган.

Сўз маъносининг кўчма мучаси кўпгина тилшунослар томонидан қайд этилган ва ўрганилган, бу ҳақда бир қанча фикрлар ҳам юзага келган. Тилнинг бу соҳаси кўпроқ услубият билан боғлиқ бўлганлиги учун, у ҳақда асосан услубиятга бағишланган мақолалар, адабиётларда тўхтаб ўтилган. Айниқса европа тилшунослигида ва европа тилларига бағишланган ишларда бу масала кўпроқ ёритилган[1]. Рус тилшунослигида ҳам бу масалага маълум даражада эътибор берилганига қарамай, монография ёки асарнинг йирик боби сифатидаги ишлар учрамайди, тилшуносликка кириш, лексикологияга бағишланган ишлардагина бу ҳақда йўлма-йўл айтилган фикрлар мавжуд. Туркий тилларга оид адабиётларда эса бу масалада алоҳида эътиборга лойиқ бирор фикр айтилмаган. Шунингдек ўзбек тилшунослигида ҳам у ҳақда

тўхталиб ўтилган бўлса-да, рус тилшунослигида айтилган фикрлардан фарқли ўзига хос ва қатъий бир фикр илгари сурилмаган.

Экспрессив-услубий бўёқ айрим тилларда кам ўрганилган тил факти бўлса ҳам, унинг тилда муҳимлиги шубҳасиздир. Шунинг учун ҳам кўпгина лингвистик луғатларда у ҳисобга олинган [2]. Ҳатто, туркий тилларга оид луғатларда махсус лексикографик белги орқали қайд этилганлигини кўрамыз.

Объектга бўлган субъектив муносабат, айниқса, бадиий нутқ учун аҳамиятга моликдир. Демак, унинг услубий аҳамияти жуда катта. Шунинг учун рус тили услубияти билан шуғулланувчи таниқли тилшунос Н. Г. Листвинов «Эмоционал бўёқли лексика асар тилининг аниқ ва жозибали бўлишини таъминлайди» [3] – деб айтган эди.

Кўриниб турибдики, экспрессив-услубий бўёқларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида тилшуносликда аниқ бир фикрга келиб олинган, бироқ мазкур масала ҳар томонлама мукамал ўрганилмаган. Сўз маъносининг экапрессив-услубий бўёғини илмий тадқиқ этиш бадиий нутқни ўрганишда ҳам назарий жиҳатдан, ҳам амалий жиҳатдан ниҳоятда муҳим ва зарурдир.

Экспрессив-услубий бўёқ ҳақида умумий тилшуносликда кўпгина фикрлар билдирилганлиги билан бирга улар бир-биридан ниҳоятда фарқли. Бир туркум тилшунослар экспрессив-услубий бўёқлар сўзларнинг ўзи орқали ифодаланади, яъни экспрессив-услубий бўёқли лексика, деб тушунсалар, иккинчи бир гуруҳи, у сўзнинг маълум маъноси орқали ифода топади, деб тушунадилар. Таниқли тилшунос В. А. Звегинцев бу фикрларнинг қайси бирига қўшилишини ҳам аниқ айта олмайди ва анъанага кўра биринчи гуруҳ тарафдори бўлиб қолмоқчи эканини билдиради [4]. Биз эса иккинчи гуруҳ тилшунослар томонида туришни, яъни экспрессив-услубий бўёқ маълум маъно орқали ифода топади, деган фикрни қувватлашни маъқул кўрдик. Бадиий нутққа оид бизнинг тадқиқларимиз ҳам шундай қарорга келишимиз учун асос бўлди.

Таниқли тилшунос И. В. Арнольд ўзининг ҳозирги инглиз тили лексикологиясига бағишланган дарслигида сўзнинг маъноси маълум тил тизимида тушунчанинг аёнлашиши билан эмоционал ва услубий бўёқнинг кузатилиши эканини айтиб ўтган эди. Яна бир қатор тилшунослар қатори тилшунос Ш. Раҳматуллаев ҳам худди шу фикр тарафида туради ва экспрессив-услубий бўёқ маъно орқали аёнлашади, – дейди.

Биз тўплаган ва ўрганган материаллар ҳам шуни кўрсатади, экспрессив-услубий бўёқ фақат сўзнинг муайян бир маъноси орқали аёнлашади, буни, айниқса, кўп маъноли сўзларда яққол кўриш мумкин, бу ўринда ҳам яна тилшунос Ш. Раҳматуллаевнинг фикрига қайтишга тўғри келади. Экспрессив-услубий бўёқ юзасидан келтирилган мисоллари ва таҳлилига бир назар ташлаб ўтайлик. Ш. Раҳматуллаев ўз фикрини баён қилиб, *бет* сўзида услубий бўёқ аниқ сезилади, – дейди. Аммо *бет* сўзи нутқ жараёнида фақат инсонга нисбатан қўлланилгандагина субъектив муносабат ифода топишлиги ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Ҳақиқатда эса *бет* сўзи англатган маъно фақат инсонга нисбатан ишлатилганда, яъни *юз* сўзига синоним бўлгандагина субъектив муносабат юзага чиқиши мумкин. Сўзимизнинг исботи учун қуйида *бет* сўзи иштирок этган қатор мисолларни кўриб чиқамиз:

1. *Нариги қирғоққа яқин жойда каттагина сариқ ниначи сув бетига теккудек пастлаб учиб ўтди.* (С. Юнусов).
2. *У Чилонзордаги катта кўча бетига уйнинг иккинчи қаватида яшаркан.* (С. Аҳмад).
3. *Тонг отар-отмас Алпомиш... кунботар бетга қараса, у бетдан ҳам бир кун чиқиб турибди...* («Алпомиш» достони).
4. *Бу асар яхши настаълиқ хати ва қора сиёҳ билан қўқон қозоғига ёзилган бўлиб, ҳар бир бети 25 қатордан иборат.* (Қ. Муниров).

5. ... *ортиқча ачиқланган кезларда «бетинг қурсин» деб қошини чимириб олар эди.* (А. Қодирий).

Юқорида келтирилган 1-, 2-, 3-, 4-мисолларда қўлланилган *бет* сўзининг маъноси ҳеч қандай экапрессив бўёққа эга эмас. *Бет* сўзи биринчи мисолда *сув сатҳи* маъносини, иккинчи мисолда *чет* маъносини, учинчи мисолда эса *томон, тараф* маъносини, тўртинчи мисолда эса *саҳифа* маъносини ифода этган. Фақат бешинчи мисолда инсонга нисбатан ишлатилган *бет* сўзининг маъноси *юз* сўзининг маъносига синоним бўлиб, экспрессив бўёқ касб этиб келган. Агар экспрессив бўёқ умуман сўзга хос бўлганда эди, юқорида қатор санаб ўтилган гаплардаги *бет* сўзи маъноларининг ҳаммасида салбий субъектив муносабат ифода топган бўлур эди. Ваҳоланки, фақат бир маънога нисбатан бу ҳолатни кўрамиз. Демак, Ш. Раҳматуллаев сўзнинг маълум маъносидаги экспрессив-услубий бўёқни таҳлил қилиб, экспрессив-услубий бўёқни бутун сўзга хос қилиб қўйган. У ўз фикрини шу сўзга ҳам тадбиқ қилганда тўғри бўлар эди.

Экспрессив-услубий бўёқли сўз деб кўрсатувчи тилшунослар кўпрок бир маъноли сўзларни назарда тутсалар керак. Шунинг учун улар ундов ва тасвирий сўзлар фақат экспрессив-услубий бўёқ ифода этади деб, яна мисол келтиришда ҳам шу доирада чегараланадилар.

Агар ундов ва тасвирий сўзларнинг ҳам икки хил субъектив муносабатни ифода этишига эътибор берилса, бу ўринда ҳам тамоман бошқача ҳолатни кўрамиз. Масалан, вой-вой такрорий ундов сўзига эътибор берайлик: Мулларўзи: *Вой-вой жонингга жоним тасаддуқ, сени яратган соҳиби қудратни қарая, қурбони бўлай.* (Хамза). Бу ўринда такрорий ундов сўз маъносида ижобий субъектив муносабат ифода топган. Худди шу такрорий ундов сўз иштирокидаги иккинчи бир мисолни келтирайлик: *Вой-вой, қўлим оғриб кетди. Кўришган одам шунақа сиқар эканми? – дейди Ойтўти.* (Ойдин).

Бу гапдаги *вой-вой* такрорий ундов сўз *оғриқ хиссини* ифода этиб, салбий бўёқ билан қўлланилган. Унда ифода топган субъектив бўёқ сўзда эмас, балки шу такрорий ундов маъносида аёнлашган. Шунга кўра бир такрор ундовдаги икки мучада икки хил субъектив муносабат ифода топган.

Агар такрорий ундов ўзи субъектив муносабат ифода этса, яъни хис ифода этганда эди, икки мучада икки хил субъектив муносабат ифода топмаган бўлар эди. Шунга кўра ҳам, экспрессив-услубий бўёқ сўзнинг маъносида аёнлашади, деган фикр тўғри деб ҳисоблаймиз.

Экспрессив-услубий бўёқ кўчма мучада аёнлашиши айниқса ибораларда яққол кўринади. Экспрессив-услубий бўёқ, мабодо, сўзнинг ўзига оид бўлганида эди сўзлар бирикмасидан ташкил топган иборанинг кўчма мучаси ўз бўёғига эга бўлмасди. Ваҳоланки, ибораларнинг ҳар бир маъноси, Ш. Раҳматуллаевнинг қайд этишича, экспрессив-услубий бўёқ касб этади [5]. Масалан, *У ҳозир Умаралининг ўзини қаерга қўйишини билмай, танг ҳолда қолганини билди.* (Ҳ. Нуъмон). Гапдаги *ўзини қаерга қўйишини билмасликдан* иборат бу контекстда *кучли ташвишланган ҳолда тоқатсизланмоқ* маъноси билан салбий субъектив бўёқ мавжуд. Шу ибора бошқа контекстда иккинчи бир маъноси орқали ижобий субъектив бўёқ касб этади, яъни *Отам шўрлик севиниб, қувониб, ўзини қаерга қўйишини билмай юргандир?* (Ш. М. Тошматов) Гапдаги иборада эса *кучли севинчдан ҳаяжонланмоқ* маъноси шундай бўёққа эга.

Ушбу иборада ифода топган ҳар икки ҳолат инсон учун меъёрий ҳолат эмас, лекин уларнинг биринчисидан англашилган маънода салбий, иккинчида эса ижобий субъектив муносабат юзага чиққан. Сабаби ана шу ҳолатларнинг инсон тақдиридаги аҳамиятидир.

Иборалар учун юқорида келтирилган мисолларда маънонинг экспрессив бўёққа эга бўлиши шуни кўрсатадики, экспрессив-услубий бўёқ сўзнинг ўзида эмас, агар ўзига боғлиқ бўлганда эди, иборанинг кўчма

маъносида экспрессив-услубий бўёқ кузатилмас, шунингдек, юқорида келтирилган иборанинг бир маъноси салбий, иккинчи маъноси ижобий субъектив бўёққа эга бўлмасди.

Демак, экспрессив-услубий бўёқли сўзлар эмас, балки экспрессив-услубий бўёқли маъно, деб қараш тўғри бўлади.

Сўз маънолари экапрессив-услубий бўёғининг ўзи икки турга бўлинади. Улар: экспрессив (субектив) бўёқ ва услубий бўёқлардан иборат. Хамон бадий нутқни тадқиқ этар эканмиз уларнинг ҳар иккиси хусусида тўхталиб ўтамыз.

Сўз маъносининг субъектив бўёғи табиий ҳолда, икки турга бўлинади. Шунинг учун ҳам кўпгина тилшунослар субъектив бўёқ ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин, деган фикрни айтишган. Бу эса субъектнинг объектга бўлган муносабати хусусиятидан келиб чиқади. Агар субъектнинг муносабати объектга нисбатан ижобий бўлса, унда ифода топган сўз маъносининг мучаси ижобий субъектив бўёқ касб этади; бу муносабат салбий бўлса, уни ифода этган сўз маъносининг мучаси салбий субъектив бўёқ касб этади.

Тилшуносликка оид асарларда сўз ҳосила маъносининг кўчма мучаси субъектив муносабатни юзага келтирувчи ходиса бўлиб, улар ҳақида ҳам бир канча фикрлар баён қилинган. Кўпчилик тилшунослар жонли тилда субъектив бўёқ кенг қўлланилишини айтиб, шунга кўра жонли тилга оид сўзда экспрессивлик кучли бўлади, деб айтадилар. Ҳақоратга оид сўзнинг субъектив муносабат ифода этиши эса ниҳоятда кучли бўлади. Рус олий таълим муассасалари учун нашр этилган дарсликда касб-хунарга оид сўз билан жаргонларда ҳам субъектив бўёқ анча фаол эканлиги қайд этилади [6].

Сўзнинг субъектив муносабат ифода этувчи маънолари ҳақидаги Н. М.Шанскийнинг хулосалари, айниқса, диққатга сазовордир. Унинг кўрсатишича, кесатик, камситиш, ҳазил, учирик, эркалаш, лақаб белгилаш

каби ҳолларда ишлатилган сўз маънолари ҳам субъектив бўёқ касб этади [7]. Яна у, эвфемизм натижасида ҳосил бўлган кўчма мучалар ҳам субъектив бўёқ касб этишга мойил деб кўрсатган.

Юқорида айтиб ўтилгандек, тушунча ифода этмай, фақат хис ифода этувчи ва тасвирий сўзларда ҳам икки хил субъектив муносабат ифода топади. Буни бир қанча тилшунослар қайд этган. Нутқ жараёнида бир туркумга оид сўзнинг бошқа туркумга кўчиши кузатилади. Бу ҳолат шунчаки, сўздан фикрни баён этишда унумли фойдаланиш бўлмай, балки, нутқ жозибадорлиги, таъсирчанлигини ошириш ҳамдир. Шунга кўра бу ҳодиса бадий нутқни ташкил этувчи унсурлардан бўлмиш кўчма мучани юзага чиқаради. Албатта бунга субъектнинг объектга бўлган муносабати, шунингдек бадий ижодга хос бўлган муаллифнинг сўз қўллаш маҳорати сабаб бўлади. Албатта туркумлараро сўз кўчиши ҳамиша ҳам юзага келган кўчма мучада муносабатни намоён этавермайди. Бадий нутқ жараёнида (жонли сўзлашувда ҳам) фақат от туркуми доирасидаги сўзларнинг сифат туркумига кўчиши (Олтин давр) ва аксинча, сифат туркуми доирасидаги сўзларнинг от туркумига кўчиши (яхши топиб гапиради) объектга бўлган субъектив муносабатни юзага чиқаради ва у икки қутбли бўлади.

Бадий нутқда кўчим содир этувчи нутқий ходисалардан яна бири ўхшатиш бўлиб, у жуда сермахсулдир. Бунда икки объект бир-бирига қиёсланиши натижасида ўхшатиш содир бўлади (*Лаббай, қўзичогим*) ва сўз маъноси кўчма мучаси юзага чиқади. Бу ҳол муайян воқеа, ҳодиса ёки нарсани ўхшатиш туфайли содир бўлади. Албатта бундай ўхшатиш қилишдан мақсад бадий нутқда субъектнинг объектга бўлган муносабатини намоён этишдир. Бу ҳол истиора ва унга тенглаштирилган ҳодисаларга хосдир.

Нутқ жараёнида объектни ўз номи билан эмас, балки бошқача аташ натижасида ҳам сўз маъносининг кўчма мучаси юзага чиқади (*Ул қаро кўз...*). Бу ҳодиса эллипсис туфайли содир бўлади ва субъектнинг объектга бўлган

муносабати аёнлашади. Бундан ташқари нутқ жараёнида биргаликда назарда тутиш ҳам бадиий нутқ таъсирчанлигини оширувчи омил бўлиб ҳисобланади. Соф нутқий ҳодиса ҳисобланмиш пичинг (кесатик) ҳам бадиий нутққа хосдир. Ундаги субъектнинг объектга бўлган муносабати фақат салбийлиги билан бошқа нутқий ҳодисалардан ажралиб туради.

Бадиий нутқни бошқа нутқ турларидан сезиларли фарқини таъминловчи нутқий воситалардан яна бири тасвирдир. Муаллифларнинг тасвирдан фойдаланишидан мақсад ўқувчи кўз ўнгида фақат воқеа, ҳодиса ва нарса (киши) образини яратишгина эмас, балки асар персонажларининг кайфияти, ички кечинма – ҳис-хаяжонларини ҳам ифода этишдир. Шу йўл билан бадиий ижод соҳиблари нутқий гўзаллик, индивидуал услуб, ўзига хос образлиikka эришишга муваффақ бўладилар.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам, хусусан, ибора, матал ва мақоллар бадиий нутқ халқчиллигини кўрсатувчи омиллардан бўлиб, бадиий ижодчилар ҳаётий воқеа, ҳодисаларни тасвирлаш, тимсоллар яратишда самарали фойдаланадилар. Чунки халқ руҳияти уфириб турган бу воситалар нутқ таъсирчанлигини оширади, адиб ижодий ниятини яққол намоён этади. бундан ташқари субъектнинг объектга бўлган муносабати очиқ-равшан кўринади.

Бадиий нутқда муаян жой, вақт, давр, яъни макон ва замон, ана шу макон ва замонда яшовчи (яшаган) шахслар, жамиятда мавжуд удумлар, муносабатлар ва ҳоказолар тасвири учрайди. Булардан ташқари табиат манзараси тасвири ҳам бадиий асарда алоҳида ўрин тутати. Булар тасвир, аввало, ижодчи – бадиий нутқ эгасидан юксак маҳорат – сўз санъаткори бўлишни талаб этади. Агар шундай истеъдод соҳиби бўла олмаса, ҳеч бир ижодчи хатто рассомлар ҳам турли ранглар ёрдамида ярата олмаган манзара тасвирини сўз ёрдамида ярата олмайди. Шунини таъкидлаш ўринлики, тасвир тури ҳисобланмиш ўхшатишларда (зеро ўхшатишларда ҳам қайсидир

даражада тасвир бор) субъектнинг объектга бўлган муносабати яққол аён кўринса, тасвирда бундай муносабат сезилмайди. Тасвир объекти қандай бўлса, шундай тасвирланади ва бунда объектга хос бўлган аҳамиятли жиҳат ва хусусиятлар намоён бўлади ва у ижодчи бадиияти билан боғлиқдир.

Бадиий нутқ ўз имкониятларига кўра шундай бир уммонки уни тадқиқ этиш, ўрганиш борасида турли фикрлар мавжуд. Албатта, ҳар бир соҳада бўлгани каби бадиий нутқ соҳасида ҳам ҳар қандай муаммо баҳс ва мунозаралар орқали ечилади, шундай экан, бадиий нутқни ўрганишда ҳануз баҳс ва мунозаралар мавжуд.

Шуни айтиш керакки, бадиий нутқ ҳақидаги илм ҳали чегарасини аниқлаб олган эмас. Бадиий нутқни тилшунослар ўрганиши керакми ё адабиётшунослар ўрганиши керакми, деган савол ҳанузгача баҳсли муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Тўғри, филологиянинг ушбу соҳасига бағишланган бир қанча асарлар яратилган. Уларда бадиий нутқни таҳлил этишнинг турли йўналишдаги мезонлари ҳақида сўз юритилган.

Бадиий нутқни ўрганишга катта ҳисса қўшган, шу соҳага оид махсус мактабнинг асосчиси, академик В.В.Виноградов бадиий нутқни ўрганишнинг муҳимлиги ҳақида шундай фикр билдирган эди: «Менинг чуқур эътиқодимга кўра, бадиий адабиёт «тили»ни тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин турган, айтилиши вақтда улардан фарқ қиладиган алоҳида филология фани тадқиқ қилиши керак» [8].

Ўзбек филолог олими А. Аҳмедов эса: “Соф лингвистик аспект» деган қараш бир томонлама қараш бўлиб, унга тўлиқ қўшилиб бўлмайди”, дейди.

Юқорида айтилган фикрлардан бадиий нутқ тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам амал қилмайди, деган фикр келиб чиқмайди. Чунки бадиий тил материали тилшунослардан олиб қўйилса, уларнинг ўрганиш объекти фақат шева-лар бўлиб қолар, фан тараққиётига салбий таъсир қилган

бўлар эди. Адабиётшунослик ҳам бадиий нутқ ва услуб масалаларини тадқиқ қилмасдан илмийликка эриша олмайди.

Ойбекнинг тилдан фойдаланиш маҳоратини тадқиқ этган Қ. Самадов ўзбек филологиясида бадиий адабиёт нутқини тадқиқ этишда бир тўхтамга келингани йўқлигини кўрсатади. Айрим ҳолларда бадиий адабиёт нутқи тушунчаси лингвистик фикрни тасдиқлаш учун келтириладиган мисолларга айлантириб қўйиляпти. Тўғри, бадиий нутқ ҳақидаги назарий хулосаларни англаш ва мантиқан кучайтиришда бадиий адабиёт мисол бўлиб хизмат қиладиган манбалардан биридир. Лекин у умумхалқ тилидаги ҳодисаларнинг қайди, такрорига айланиб қолмаслиги керак. Бадиий нутқ – умумфилологик тавсифдаги мустақил соҳа. Бу ҳақдаги гап адибнинг маҳорати, сўз қўллаш санъати, халқ тилидан фойдаланишдаги ўзига хослиги каби масалаларни муҳокама қилиш, таҳлил этиш хусусида бўлиши лозим.

Бадиий нутқ адабий нутқ тизимининг асосини ташкил этади. Бадиий нутқни умумий ёки лексик жиҳатдан таҳлил этиш унинг ғоясини ва у билан боғлиқ бўлган эмоционал мазмунни ифодаловчи лингвистик воситаларни кўриш демакдир. Демак, бадиий нутқни ўрганиш нутқий воситаларни ижодкор тасвирлаган образдан, шунингдек, асарнинг умумий ғоявий мазмунидан ажратган ҳолда қайд этиш эмас, балки биринчи навбатда, тил воситаларининг бадиий мазмунни ташкил этувчи борлиқни қанчали акс эттирганлигини, уларнинг шу мазмунни қанчали гавдалантира олганлигини ва ўқувчини бу ҳақиқатга қай даражада ишонтира билганлигини кўрсатишдир.

Айрим тадқиқотчилар бадиий нутқни адабиётшунослик ва тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганишни бир-бирига қарама-қарши қўядилар. Шунга мувофиқ бадиий нутқни ўрганишдаги фан икки хил бўлиши керак, яъни адабиётшунослик услубияти ва тилшунослик услубияти деган фикрни илгари сурадилар.

Бу қараш тарафдорларининг фикрича, адабиётшунослик услубияти адабиёт назариясининг бир қисми бўлиб, тилшунослик услубиятига асосланади ва маълум давр адабиёти, маълум ижодкор ёки маълум асар учун хос бўлган бадиий ифода воситаларини, бадиийликни юзага келтирувчи омилларни ўрганади. Бу нуқтаи назарга асосан, бадиий асарнинг ғоявий-эстетик қиммати тил воситалари ёрдамида эмас, балки шу асарда тасвирланган образлар, воқеалар, манзаралар ёрдамида ҳосил қилинади. Бошқача айтганда, бадиий асарнинг етакчи унсури шу асарнинг образлар тизимидан ташкил топади. Бу қарашга мувофиқ бадиий асарда тил унсурлари бадиий асар таркибида бадиий эстетик вазифа касб этади. Бу вазифанинг моҳияти шу асарда тасвирланган образлар ва воқеаларнинг бадиий эстетик қимматига боғлиқ бўлади.

Ижодкорнинг бадиий маҳорати, санъаткорлиги олға сураётган ғоясини ўқувчиларга етказа олиши билан белгиланади. Бунда нутқ муҳим ўрин эгаллайди. “Ҳақиқатдан, тил ўша ғояни сиқик, силлиқ бўлиши, мазмуннинг эса кенг ва чуқур, ҳаётий бўлиши, сўзларнинг ўз ўрнида ишлатилиши билан характерланади” [9].

Адиб ўз асарларида охори тушган иборалардан қочади ва нутқ устида кунт билан қайта-қайта ишлайди: мана шу ижод-меҳнат жараёнида янги-янги тасвирий воситалар вужудга келади.

Адабиёт ва тил бир-бири учун яшаш негизидир.

Демак, бадиий нутқ адабиётшунослик ва тилшунослик соҳаларининг озиқ манбаидир. Ўзбек филологиясида бадиий нутқ ва услубни ўрганиш узок тарихга эга. Бадиий нутқни ўрганишга бағишланган ишларни Б. Умурқулов “Поэтик нутқ лексикаси” [10]. монографиясида умумлаштириб, қуйидагича гуруҳлаштиради:

1. Бадиий адабиёт тилини ўрганишнинг умумий масалаларига доир ишлар.
2. Бадиий нутқни лингвистик аспектда ўрганишга доир ишлар.

3. Адабиётшунослик аспектида ўрганишга доир ишлар.

Тадқиқотчи бундай гуруҳлаштиришни қуйидагича шарҳлайди:

«Биринчи доирадаги тадқиқотлар мақола характерида бўлиб, бадиий адабиёт тилини ўрганишнинг назарий масалаларига бағишланган. Буларда бадиий асар тилини ўрганиш йўллари, объекти хусусида фикрлар баён этилган».

А. Аҳмедовнинг “Бадиий асар тилини ўрганиш ҳақида” мақоласида сўз бадиий асар тилини ўрганиш хусусида боради. Мақола муаллифи бадиий нутқнинг таҳлилига бағишланган бир қатор ишлардаги камчиликларни қайд этар экан, бадиий нутқни ўрганишда тил хусусиятларидан келиб чиқиш лозимлигини таъкидлайди. Чунончи, бадиий образлиликни кучайтирувчи, кўчма маъноли сўзлар, образли синонимларни, бадиий нутқнинг етакчи қисмини ташкил қилувчи бадиий услубга хос сўзлар хусусиятларини ўрганиш, уларнинг нутқ жараёнида бажарган вазифасини кузатиш бадиий асар сўз бойлигини ўрганиш учун муҳимлиги қайд этилган.

Шунингдек, Х. Дониёров ва С. Мирзаевларнинг «Бадиий асар тилини ўрганиш масалаларига доир» мақоласи ҳам шу масалага бағишланган. Улар бадиий нутқни ўрганиш аспектларини ажратадилар. “Тилдаги ўсиш – ўзгаришларни ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўядиган аспект – лингвистик аспект, ёзувчининг умумхалқ тилига муносабати, тил бойликларидан фойдаланиш, ёзувчи маҳорати, услуби ҳақида хулоса чиқарувчи аспект – стилистик аспект” [11].

Бадиий асардан кўзда тутилган мақсад, унда шакл ва мазмун бирлиги, тил халқчиллигини таъминлаш эканлиги ҳақида ҳам бир қатор фикрлар мавжуд. Бунга Ғ. Абдурахмоновнинг «Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида» ги тадқиқотини кўрсатиш мумкин.

Тилшунос олим – Ш. Шоабдурахмонов, С. Иброҳимов, Ф. Абдуллаевлар ўзбек адабий нутқининг жонли халқ тили асосида майдонга келгани, шеваларнинг аҳамияти ҳақида салмоқли ишлар яратганлар.

Жонли тил халқ нутқидаги тилдир. Тилни халқ яратади. Тилни адабий нутқ ва халқ тили деб ажратишнинг маъноси шуки, санъаткорлар томонидан ишланган ёхуд ишланмаган тил бор.

“Проза жанрининг шаклланиши ҳам, халқ тилининг бундаги иштироки ҳам шундай бир тирик, серҳаракат жараёнки, буни тадқиқ этиш – бир-бирига қўшилиб оқаётган дарёларни тадқиқ этиб, бирининг иккинчисига таъсирини ўрганишга ўхшайди” [12].

Бироқ юқоридаги айтилган бадиий нутқни фақат жонли тил белгилайди деган фикрдан узоқ бўлиш лозим. Чунки, унда мумтоз адабиётимизнинг ўзига хос анъаналари, нафосати, образлилиги, эмоционаллиги ва бошқа омиллар ҳам иштирок этади.

Адабиёт инсоншунослик бўлганлиги учун ҳам, қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси ва уни ўраб турган воқелик билан бирга шахснинг маънавий дунёсини ҳам, руҳиятини ҳам ишонарли, таъсирли тарзда ёритиб бериш ижодкорлар олдида турган энг қийин, энг шарафли вазифалардан ҳисобланади.

Инсон мавжуд ҳаёт ҳақидаги энг ҳаққоний тасвирларни ўз сезгилари воситаси билан илғайди. Ҳар бир инсон ўз фикрини, тушунчасини, билимини турфа хил ифодалайди. Бунинг натижасида ғайритабиий ўхшатишлар, жонлантирувчи, гўзал қиёслар вужудга келади. Ўз навбатида, сизда ҳам сўзлашувчининг иқтидоридан келиб чиқиб, шу нарса ҳақида фикр пайдо бўлади.

Одамда бошқаларнинг туйғусини чуқур ҳис қила билиш, юқтира билиш қобилияти бўлганлиги учун ҳам, – деб ўз фикрини баён этади А. Толстой, – бутун одамзод шу вақтгача бошдан кечирган ҳамма нарсани ҳар бир киши ҳис қила билиши мумкин. Одам бундан минг йил олдин ўтган кишиларнинг

туйғуларини ҳам ҳис қила билиш ва ўз туйғуларини бошқаларга юктира олиш имкониятига эга.

Биз мазкур ишимизда таниқли рус тилшуноси В. В. Виноградовнинг юқорида келтирилган – “... бадиий адабиёт «тили»ни тилшуносликка ҳам, адабиётшуносликка ҳам яқин турган, айна вақтда, улардан фарқ қиладиган алоҳида филология фани тадқиқ қилиши керак”, – деган фикрини қувватлаган ҳолда бадиий нутқ (бадиий асар тили)ни адабий таҳрир илми нуқтаи назаридан таҳлил этиш керак, деган хулоса чиқардик. Бундан ташқари, *бадиий тил* бирикмаси ўрнида бадиий нутқ бирикмасини қўллаш мантиқан тўғри бўлади деган қарорга келдик.

Адабиётлар:

1. Паул Г. Принципы истории языка. – Москва, 1960.
2. Арнорльд И. В. Лексикология современного английского языка. – Москва, 1959, –92-бет;
3. Листвинов Н. Г. Вопросы стилистики русского языка. – Москва, 1965. 23-бет.
4. Звегенцев В. А. Семасиология. – Москва, 1957. –171-бет.
5. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1965. –130-бет.
6. Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цапукевич В. В. Современный русский язык. – Москва, 1966. – 35-бет;
7. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. – Москва, 1972. –131-бет.
8. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – Москва. Наука, 1999. –34-бет.
9. Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили // Шарқ юлдузи, 1995, 10-сон.

10. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Т.: Фан, 1990. –5-бет.
11. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Т.: Фан, 1962. 173–174-бет.
12. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Т.: Фан, 1973. –7-б.

ERKIN VOHIDOV SHE'RIYATIDA OKSYUMORON OXYMORON IN THE POETRY OF ERKIN VAHIDOV

Keldiyorova Gulchehra

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti

Аннотация: В статье исследуется художественное мастерство народного поэта Узбекистана Эркина Вахидова, его словесное искусство, в том числе использование оксюморона в его творчестве. Каждое произведение, представляемые поэтом читателям, были новым этапом, своеобразной вершиной творческой зрелости и художественного мастерства. Это стало результатом серьезной работы над языком произведения.

Ключевые слова: художественное мастерство, оксюморон, стилистическая фигура, антоним, словоформа, лексема.

Abstract: The article examines the artistic skills of the national poet of Uzbekistan Erkin Vakhidov, his verbal art, including the use of oxymorons in his work. Each work presented by the poet to readers was a new stage, a kind of pinnacle of creative maturity and artistic skill. This was the result of serious work on the language of the work.

Keywords: artistic skill, oxymoron, stylistic figure, antonym, word form, lexeme.

O'zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri Erkin Vohidov go'zal she'rlari, g'azallari, serma'no badiiy asarlari, ajoyib tarjimalari, tilga, so'zga oid maqolalari, suhbatlari bilan madaniyatimiz taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shib kelgan faol ijodkor sifatida adabiyot, ma'naviyat shaydolari qalbini zabt etib, yurtimiz sarhadlari osha yaqin-yiroq manzillarga yetib, madaniyatimiz xazinasini boyitdi.

Badiiy asar tilini o'rganish yozuvchining badiiy mahoratini tadqiq qilish bilan bog'liqdir. Badiiy mahorat tushunchasi til va badiiy uslub mahoratidir. Chunki yozuvchining so'z tanlash va qo'llash san'ati, uning tasviriy vositalardan foydalanish mahorati darjasi badiiy asar tilini o'rganishning asosini tashkil qiladi. Til elementlarini yangi ma'nolarda qo'llash ularning vazifasiga kirmaydi, balki mavjud ma'nolarda ularni nutqda eng ma'qul o'ringa joylashtirib, emotsionallik paydo qilish nazarda tutiladi. Badiiy asar tilini o'rganish o'zbek tilshunosligining ham hozirgi kundagi munozarali va dolzarb filologik masalalaridan biridir. Bugungi kunda badiiy ijodkorlar mahoratini belgilash ularning til unsurlaridan foydalanish borasidagi mohirliklari mezoni bilan bevosita bog'liq ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Muayyan badiiy tasvir vositalarini o'rganish yozuvning badiiy til mahoratini, xalq tilidagi ifoda vositalarining boyligini ko'rsatish imkonini beradi. Tilshunoslikning hozirgi davri taraqqiyoti yozuvchi asarlari tili leksikasini, ulardagi badiiy tasvir vositalarini amaliy va nazariy o'rganishni taqozo etmoqda. Ijodkor badiiy mahoratini, tili va uslubini tahlil qilmay turib, badiiy asarning estetik qimmatini, g'oyaviy mazmuni, badiiy tasvir vositalarini, janr xususiyatlarini belgilash qiyin. Zero, badiiy til vositalari va yozuvchilarning ijodiy, individual uslublari har bir adabiyotda benihoya xilma-xildir. Shu bilan birga, muallifning ijodiy o'ziga xosligi ayni qanday lisoniy tavsiflar bilan ifodalanishini aniqlashga imkon beradi.

Erkin Vohidovning badiiy mahoratini uning til boyligi, lisoniy mahorati, so'z san'atisiz to'liq tasavvur etib bo'lmaydi. O'zbek adabiyotshunos, tilshunos mutaxassislarning yakdil e'tirof etishlaricha, Erkin Vohidov she'r texnikasini, she'riy san'atlarni yaxshi egallagan, tilining boyligi, rang-barangligi bilan ajralib turadigan, so'zni izmiga tamom bo'ysundirib olgan mohir ijodkorlar toifasidan. Shoirning 1957-yilda "Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz..." deya faqat "q" tovushi bilan boshlanuvchi alletratsiya usulida bitilgan maroqli, ma'noli sakkizligi yosh shoirning tildan foydalanish, so'zni saqlab ishlatish borasida katta imkoniyatlarga ega ekanligidan dalolat berar edi.

Erkin Vohidov oksyumorondan unumli foydalangan.

Oksyumoron mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tushunchani (mazmunan bir-biriga zid ikki so'zni) o'zaro qo'shishdan iborat stilistik figura. [Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi. 1985. 63-bet.] Albatta, bu ta'rif ma'lum darajada nisbiy bo'lib, hodisa mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. Chunki oksyumoronda, odatda, valentligi jihatdan mos kelmaydigan, usul bog'lanish uchun xos bo'lmagan lisoniy birliklar mo'tadillashtirilgan holda sun'iy uzuallashtirilib, biri ikkinchisining belgisini ifodalash uchun xizmat qildiriladi.

Oksyumoron o'ziga xos antiqa lafziy badiiy usullardan biri bo'lganidan, unda mantiqan bir-biriga mos kelmaydigan so'zlarni biriktirish orqali yangi ma'noli birikma-tushuncha hosil qilinadi. Masalan: *navqiron keksalik, rohatbaxsh azob*.

Oksyumoron, odatda, ikki antonimik juftlik asosida qurilgan bo'lib, bu juftlikni tashkil qilgan so'zlar turli so'z turkumlariga oid bo'ladi.

Oksyumoron so'zlarning shunday qo'llanishi natijasida vujudga keladiki, bunda bir so'z ikkinchisiga asosan aniqlovchi bo'lib xizmat qiladi. Oksyumoron qarama-qarshilik asosiga qurilgan o'ziga xos timsollar yaratishga xizmat qiladi.

Oksyumoronda ma'nolariga ko'ra bir-biriga yopishmaydigan so'zlar yonma-yon ishlatilib, yangi ma'no va favqulodda ajoyib obrazlilikni yuzaga keltiradi.

Antitezada ma'nolari bir-biriga zid birliklarni parallel, yonma-yon qo'shish orqali ochiladi, oksyumoronda esa bu so'zshakl birikma holda bo'ladi va zid ma'noli so'zlardan ularning har birining ma'nosi saqlab qolingan holda yangi bir ma'no kelib chiqadi. [Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. Filol.fan.dok...diss. Samarqand. 1993.]

E.Vohidov she'rlarida oksyumoron o'rinli foydalanish namunalarini ham ko'ramiz:

Barcha zahmat menga bo'lsin,

Mayli, doim men yashay

Bu ajib **totli azobu**

Bu **shirin qayg‘u** bilan.

Ushbu misollada totli azob birikmasi shoir E.Vohidov oksyumorondan ustalik bilan foydalangan bo‘lsa-da, aslida totli so‘zi bilan azob so‘zi mantiqiy birikma hosil qilmaydi. Biroq, ushbu matnda ishq azobi, ya’ni ma’shuqaning ishq yo‘lida chekkan azob-uqubatlari ham unga halovat, huzur bag‘ishlaydi. U ana shu azoblardan rohatlanadi. Ana shuni his qilgan shoir ma’shuq o‘rniga o‘zini ko‘radi va azobning ham unga torli tuyulishini, buning esa g‘alati, ajib ekanligini ko‘rsatib o‘tadiki, ushbu holatni boshqacha ifodalash mumkin emas edi. Xuddi shuningdek, baytdagi shirin qayg‘u birikmasi ham oksyumoron asosida tuzilgan bo‘lib, ma’lumki, qayg‘uning shirini bo‘lmaydi. Biroq, ma’shuqa azobi tufayli yuzaga kelgan qayg‘u ham oshiq uchun rohat baxsh etadi. Boshqacha aytganda, ma’shuqa azobidan yuzaga kelgan qayg‘u oshiqqa yoqimli tuyuladi va ana shu qayg‘u bilan yashashdan u mamnundir. Bizning nazarimizda, shoir aniqlovchilarni ifodalash uchun ham sinonim so‘zlardan foydalangan. Bu narsa oksyumoron shakllantirish uchun qulay imkoniyat yaratgan.

Shuningdek, qayg‘u so‘zi bilan ohangdoshlikni ta’minlash uchun ham yana she’riy talabni ham (bo‘g‘in miqdori) nazarda tutib, azob so‘zini azobu shaklida qo‘llagan. Jiddiyroq tahlil qilinsa, totli va shirin, azob va qayg‘u so‘zlar orasida ma’lum darajada zidlanish ham borligi seziladi.

A.T.Rubaylo oksyumoronning matnda qo‘llanishida e’tibor berar ekan, quyidagi fikri aytib o‘tgan: “Oksyumoron belgilarni moddiy (yoki ashyoviy) emas, balki ichki hissiy va oddiy tasvirlash shaklida ta’riflash mumkin bo‘lmagan hollarda ifodalash vositasi sifatida qo‘llaniladi.” [Рубайло А.Т. Художественные средства языка. М. 1961. С51-52.]

Ko‘rinib turibdiki, oksyumoronda mantiqiy zidlik birinchi o‘ringa chiqarilib, unda mantiqan birikish mumkin bo‘lmagan so‘zlar matn talabidan, vaziyatdan, shoirning talabi, maqsadidan kelib chiqqan holda birlashtiriladi.

Oksyumoron ham, antiteza ham badiiy lafziy san'at bo'lib, ular tilning badiiy tasvir vositalari sifatida nutq jarayonida shakllantiriladi. Ularni yondosh vositalar sifatida baholash uchun asos bo'ladigan umumiy jihat o'zaro zid ma'nolarni, zid tushunchalarni ifodalovchi birliklarning ular shakllanishida ishtirok etishi, tarkib toptirishidadir. Har ikkalasida ham komponentlar nutqda ishtirok etishi shartdir. Har ikkala hodisaning yuzaga kelishida muallif talabi, individual maqsadi, matnning umumiy mazmuni, vaziyat juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oksyumoronda, odatda, sifat, sifatdosh va ot turkumiga oid so'zlar, ya'ni predmet va uning belgisini ifodalovchi so'zlar yoki harakat va uning belgisini ifodalovchi ravish, ravishdosh va fe'llar turkumiga oid so'zlar munosabatga kirishadi.

*Men-chi, u kun, ne so'z bilan bayon etayki,
O'z qabrimning tepasida o'zim turardim.
Dedim, falak nega meni shu holga solding,
Haddu poyon bormi alam, dardu sabrimga.
O'zim **tirik mozor** bo'lib kelib turibman,
Menga nasib etmagan shu sovuq qabrimga.*

(E. Vohidov. Istambul fojiasi).

Keltirilgan misoldagi tirik va mozor so'zlari mantiqiy jihatdan bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar. Lekin shu zidlik orqali qahramonning ruhiy holati bo'rttirib ko'rsatilyapti.

Demak, oksyumoron ham antitezaning bir ko'rinishi deyish mumkin. Chunki, bunda ham ma'nolari bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan so'zlar ishtirok etadi. Shu bilan birga, ular o'rtasida jiddiy farq ham bor. Bu farq shundan iboratki, antitezada ma'no bir-biriga zid birliklarni parallel, yonma-yon qo'yish orqali ochiladi, oksyumoronda bu ikki so'z birikma holida bo'ladi va zid ma'noli so'zlardan ularning har birining ma'nosi saqlab qolingan yangi bir kontekstual ma'no kelib chiqadi.

Endi, oksyumoronning o‘zi she’riy lafziy san’at, tasviriy vosita bo‘lsa, uning antitezani shakllantirishdagi o‘rni qanday, degan savollarning ham tug‘ilishi tabiiy. Shuni aytish mumkinki, nutqda oksyumoronning shakllantirilishi antitezani shakllantirishga xizmat qildirish uchun mo‘ljallangan birliklardan birini boshqa maqsad uchun, unga qo‘shimcha ma’no yuklab turib, ikkinchisining belgisini ifodalashga xoslash asosida yuzaga keltiriladi. Demak, bu o‘rinda, bizningchi, antiteza oksyumoronning shakllanishiga xizmat qiladi. Madomiki, nutqda zid tushunchalarni ifolovchi birliklar ishtirok etmas ekan, oksyumoron hosil bo‘lmaydi. Antitezada birliklar zid tushunchalar va zid ma’nolarni ifodalasa, oksyumorondam antitezani shakllantirishda ishtirok etgan bitta birlik ma’nosida mo‘tadillashuv sodir bo‘lib, mantiqan zidlikni ifodalovchi birlik endi mantiqiy zidlikni emas, balki mantiqan ikkinchi birlik ifodalagan tushunchaning belgisini ifodalashga xizmat qildiriladi.

Har doim ikki leksema yoki ikki so‘zshakl zidlangan bo‘lib, bundan tashqari bu ikki komponentning ma’nolari to‘la holda zidlanishda ishtirok etmasligi mumkin. Boshqacha aytganda, bir leksema yoki so‘zshaklning bir ma’nosi ikkinchi leksema yoki so‘zshaklning bir ma’nosiga zidlanadi – zidlik ma’lum ma’nolar doirasida sodir bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov E. Kuy avjida uzilmasin tor. Toshkent. Adabiyot va san’at. 1991.
2. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi. 1985.
3. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi. Filol.fan.dok...diss. Samarqand. 1993.
4. Рубайло А.Т. Художественные средства языка. М. 1961.
5. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolar, O'zMU xabarлари, 2016
6. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014

ФУРҚАТ ҒАЗАЛЛАРИДА МЕТАФОРАНИНГ ЎРНИ

Искандарова Шарифа Мадалиевна

Фарғона давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Қўлдашева Дилнавоз Хатамовна

Фарғона давлат университети
таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Фурқат ижодида бадиий-услубий воситаларнинг қўлланилиши ўрганилган. Хусусан, мумтоз адабиётда кенг қўлланилган метафора воситасининг Фурқат ғазалларидаги ўрни ва бадиий-лисоний қиммати мисоллар ёрдамида очиқ берилган.

Калит сўзлар: лингвопоэтика, бадиий-услубий воситалар, метафора, анъанавий ва хусусий-муаллифлик метафоралари, дийдаи олам, асири нафс, шарорат лойи.

Abstract: In this article the use of artistic and stylistic tools in Furqat's work is studied. In particular, the role and artistic-linguistic value of the metaphor, which is widely used in classical literature, in Furqat's ghazals is revealed with the help of examples.

Keywords: linguopoetics, artistic-stylistic means, metaphor, traditional and private-authorial metaphors, diydai olam, asiri nafs, sharorat loyi.

Аннотация: В данной статье рассматривается использование художественно-стилистических средств в творчестве Фурката. В частности, с помощью примеров раскрывается роль и художественно-языковая ценность метафоры, широко используемой в классической литературе, в газелях Фурката.

Ключевые слова: лингвопоэтика, художественно-стилистические средства, метафора, традиционные и частноавторские метафоры, дийдаи олам, асири нафс, шарорат лойи.

Бадиий нутқнинг образлиги, ифодалигини оширишда бадиий тасвир воситалари фаол ва самарали ўринга эга бўлиб, улардан адабий асарда нарса, воқеа-ҳодисаларнинг характери ва хусусиятини очиб беришда кенг фойдаланилади. “Тилнинг бундай воситалари бадиий матнларда икки хил: троплар (кўчим) ва фигуралар шаклида учрайди” [Лапасов, 1995; 19]. Кўчимлар бир маъно белгисининг бошқа нарсага кўчирилиши асосида ҳосил бўлади. Яъни “адабий асарнинг бадиий қимматини, ифодалигини, экспрессивликни кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларни шу мақсадда, умуман, кўчма маънода ишлатилишига троплар дейилади” [Қуңғуров, 1977; 13]. Унинг турли кўринишга эга эканлиги, бадиий матнда янги маъно жилоларини берувчи турлари ўзбек тилшунослигида салмоқли ўрганилган. М. Қурбонова ва М. Йўлдошев кўчимларнинг кўплаб адабиётларда “троплар” атамаси остида ўрганилиши айтилиб, уларнинг қуйидагича таснифи келтирилган: сўз маъносининг миқдор кўчишига асосланган троплар – гипербола, мейозис; сўз маъносининг сифат кўчишига асосланган троплар – метафора, метонимия, ирония.

Мазкур мақолада лингвопоэтик таҳлил объекти сифатида белгиланган Фуркат ғазалларида кўчимнинг энг фаол тури – метафоранинг қўлланилишини ўрганиш мақсад қилинган. Чунки метафора бадиий адабиётда кўчма маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усулларида бири ҳисобланади. Метафора дейилганда “нарс-буюм, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланган маъно кўчиши” [Йўлдошев, 2008; 87] тушунилади, у мумтоз адабиётшуносликда “истиора” номи билан аталади.

Фуркат лирикасида метафораларнинг барча кўринишларига намуналар учрайди.

Оддий метафораҳосила маъно юзага келишининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг ўзаро белги, хусусиятлари оддий киёсланиши, ўхшатилишига асосланган кўринишдир [Миртожиев, 2010; 97].

Фуркат ижодида оддий метафоралар сифатида *уй, кўз, шам, занг, дом, рўй, ғам, гул, васл, дарё, жом, савдо, шох, дафтар, саҳфа, ўққаби* луғавий бириклар ишлатилган.

Масалан, шоир лирикасида “**лашкар**” сўзининг метафора усулида маъно кўчиши кенг қўлланилган. Бу сўз «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «давлатнинг қуролли кучлари мажмуи ёки унинг бир қисми; қўшин, армия» маъносини билдиради (ЎТИЛ, IV, 491). Шоир «лашкар» сўзининг лексик-семантик мазмунидаги «кўплик», “янчиш, поймол этиш” «ёпирилиб келиш» семаларидан фойдаланиб, «ғам лашкари», «лашкари кокулинг», «хазон лашкари» каби метафораларни яратади. Айниқса, “ғам лашкари” метафорик бирикмасини шоирнинг бир неча ғазалларида учратиш мумкин:

Лашкари ғам остида қолдим чунон помол ўлуб (-Б. 58.) [Фуркат, Муҳаббат йўлида; 2009. Шеърин мисоллар ушбу манбадан олинган].

ёки

Лашкари ғам поймол этган эди айлаб ҳужум,

Ногаҳон келди етиб ул шаҳсуворим, хайрият. (-Б.22)

Шоирнинг “ғам” лексемаси асосидаги метафорик бирикмаларни аксарият ўринларда қўллаши унинг ҳаёти ва армонлари билан боғлиқ эканлигини англаш қийин эмас. Фуркатнинг ғурбатда ўтган умри унинг ғазалиётида ғам мотивининг устувор бўлишига сабаб бўлган: *ғам ҳужуми, жоми ғам, балойи ғам, бало гирдоби* каби.

“Ўқ” сўзи орқали метафора яратилган ўринлар ҳам диққатга молик. Мазкур сўзнинг лексик-семантик мазмуни ҳам “ғам” лексемасига ўзаро уйғундир.

*Ғамза ўқи билан отинг, мен ўлайин ўшал замон,
Кунда мани юз ўлтуруб, мунча азобинг нима? (-Б.158.)*

*Ғамзанг ўқини отким, жоним нишона ўлсун,
Пайконидин ичиб сув бу ташна қона ўлсун! (-Б.140)*

байтларида “**ғамза ўқи**” метафорик бирикмаси орқали ошиқ жони маъшуқа ғамзасининг ўқиға нишон бўлиши, ташна пайкон унинг қонига тўйиши ва бу қисматни ошиқнинг ўзи сўраб олаётгани таъсирчан ифодаланади.

Шоирнинг биргина “Аксиму, жоно, лабингни бодаи ноб ичра мен” деб бошланувчи ғазалида ўнлаб метафорик бирикмалар қўлланилган бўлиб, улар муаллифнинг ишқдан абгор ҳолатидан тўлақонли хабар беришга хизмат қилган:

*Қоматинг ёдида гарчи сарвдек озод мен,
Халқаи зулфинг хаёли бирла қуллоб ичра мен.
Соҳили васлингга еткур, эдиким бўлмай ҳалок,
Муддатикур баҳри ҳижронингда гирдоб ичра мен. (-Б.148)*

Фуркат ижодига хос оригинал метафоралардан бири “сабо машшотаси” бирикмасидир. “Сабо” сўзининг Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “эрталабки майин, ёқимли шамол, бод, тонг шабадаси” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981; 6] эканлиги изоҳланган. “Машшота” эса “пардозчи, оро берувчи” [Фуркат, 2009; 288] маъноларини англатади.

*Сабо машишотаси кўб ҳам мутарро қилмасин зулфин,
Паришон айлади кўнглум, мени ошифта ҳол айлаб. (-Б. 13)*

Тонг шамоли ёр зулфини шунчалик гўзал оролантирадики, бу ажиб ҳолатдан ошиқнинг ҳоли танг, кўнгли паришон бўлаверади. Шоирнинг бадиий мақсадини теран ифода этишда метафорадан унумли фойдаланилган.

Хусусий-муаллифлик метафораларида ёзувчининг эстетик мақсади акс этади. Бунда муаллиф бадиий матнда услубий бўёқдорликни таъминлаш, образли тасвир кўламини кенгайтиришга эътибор қаратади ва метафоралардан ифоданинг аниқ ва ихчам бўлиши учун фойдаланади. “Хусусий-муаллифлик метафораларида ҳамиша коннотатив маъно мавжуд бўлади” [Қурбонова, Йўлдошев, 2008; 67]. Метафора орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёрқинроқ акс этиши ҳақида М. Мамадалиев ўзининг “Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти” мавзусидаги номзодлик диссертациясида батафсил тўхталади: “Масалан, от, эшак, қўй, ит, бўри, тулки, йўлбарс, бойўғли, мусича, бургут, лочин, қалдирғоч, булбул каби ҳайвон ва қушларнинг номи бўлган лексемалар мавжудки, бу сўзлар ўз маъносидан ташқари кўчма маънода жуда кенг қўлланилади. Отнинг бақувватлиги, эшакнинг ақлсизлиги, қўйнинг ювошлиги, итнинг вафодорлиги, мушукнинг эпчиллиги, тулкининг айёрлиги... каби типик хусусиятлари бошқа предметларга нисбатан метафорик усулда кўчирилади, натижада коннотатив маъно юзага келади ҳамда матннинг таъсирчанлиги ошади” [Мамадалиева, 1997; 12].

Шоир лирикасида “*дафтар*”, “*сахфа*”, “*авроқ*” сўзлари ҳам метафора усулида маъно кўчишига асос бўлган ўринлар талайгина.

Дафтари хуснинг азал котиблари ёзмок учун,

Саҳфаи рухсоринг узра қилди мистар кокулинг. (-Б.106)

“*Авроқ*” сўзи арабча бўлиб, “*вароқ*” сўзининг кўплик шакли, “*варақлар*, *саҳифалар*” [Фуркат, 2009; 280] демакдир. Мазкур лексема шоир ғазалларида *авроқи дил*, *кўнглум авроқишаклида* кўп қўлланилган. Масалан,

Авроқи дилда, жоно, жон орасинда эрди,

Қаддинг алиф мисоли ёзилди вола душти. (-Б.187)

Жонга туташ дил саҳифасида ёрнинг қадди алифдек тик ёзилгани, бу орқали шоир маъшуқасининг баркамол чиройи кўнгил дафтарида тўла баён этилганига ишора қилади.

Фурқат ғазалларида кенг қўлланилган метафоралар таҳлил қилинганда, *жон кўзи, вафо кўзи, ишқ эли, ишқ оташи каби* метафорик бирикмалар кўп ўринларда ишлатилиб, мумтоз матн бадииятини оширишга хизмат қилганини кўриш мумкин. Шунингдек, шоир ғазалларига хос *дийдаи олам, асири нафс, шарорат лойи, гунчайи боғи ҳаё, маломат тоши, висолнинг бодаси, занги гунаҳ, ошнолиг домни, азал соқийси, қиёмат тонги, ҳаё гули, даврон жафоси, фалак айвони, бевафолиг расми* сингари метафоралар ҳам ўринли қўлланиб, бадиий тасвирга ёрқинлик ва таъсирчанлик беради.

“**Даврон оноси**” метафорик бирикмаси ҳам Фурқат ижодининг индивидуал метафораси ҳисобланади.

То фалак айвонининг тоқида равшандур қуёш,

*Кўрмади **даврон оносин** моҳи пайкардаккина.* (-Б.169)

Ою кун токим фалакнинг тоқида равшан эрур,

*Туғмади **даврон оноси** сен каби олижаноб.* (-Б.12)

Хулоса қилиб айтганда, метафоранинг бадиий нутқ қиммати, таъсирчанлиги ва ифодалигини оширишдаги ўрни бениҳоя катта. Унинг бадиий матндаги экспрессивликни кучайтирувчи аҳамияти яққол намоён бўлади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Фурқат ғазаллари поэтикасининг мазмуний бойлиги, бадиий савияси, образлилиги метафораларнинг қўлланилишида алоҳида кўзга ташланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 19.
2. Қунғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т.: Фан, 1977. –Б.13.
3. М. Йўлдошев. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. –Т., 2008. –Б. 87.

4. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Т., 1976. –Б.13.
5. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент,-Mumtoz so‘z, 2010. –Б.97.
6. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. Филол.ф.н.дисс. –Т., 1997. –Б.12.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. –Б.6
8. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014
9. Фурқат. Муҳаббат йўлида. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. –Б. 288

IQBOL MIRZO SHE'RLARIDA BADIY TAKRORNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Inogamova Nargiza Shavkatovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU

O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada lingvopoetikaning o'rganish obyektlaridan biri bo'lgan badiiy aktuallashtirilgan leksik vositalarning badiiy asar emotsional ekspressivligini ta'minlashdagi ahamiyati xususidagi fikrlar bayon qilingan. Badiiy matn lingvopoetik tahlil qilinganda badiiy aktuallashtirilgan leksik vositalar asosida badiiy takror va uning turlari alleteratsiya, epifora, rifma, anafora, assonans, konsonans, monorim, pleanazmlardan iborat mantiqiy tushunchalar yotadi. Maqolada ushbu tushunchalar Iqbol Mirzo she'rlari misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, aktuallashtirilgan leksik vositalar, badiiy takror, alleteratsiya, epifora, rifma, anafora, assonans, konsonans, monorim, pleanazm, distant takror, kontakt takror, lingvopoetik ahamiyat, estetik xususiyatlar.

Аннотация: В этой статье излагаются взгляды по значению обеспечения эмоциональной экспрессивности художественного произведения художественно- актуальными лексическими средствами, что является объектом изучения лингвопоэтики. При лингвоэпическом анализе художественного текста в основе художественно – актуальных лексических средств лежат такие логические понятия как литературный повтор, олицетворение, сравнение и сопоставление. Данные понятия в статье анализированы на примере стихотворений Икбол Мирзо.

Ключевые слова: Лингвопоэтика, художественно- актуальные лексические средства, лингвистические фигуры, литературный повтор,

дистант повторб контактный повтор, лингвопоэтическая значимость, эстетические свойства.

Annotation: This article outlines the views on the importance of ensuring the emotional expressiveness of a work of art with an artistically relevant lexical means, which is the object of studying linguo-poetical ethics. With the linguo-epic analysis of the artistic text, the basis of artistic and actual lexical means is such logical concepts as comparison. These concepts in the article are analyzed using the example of the poems Ikbol Mirzo.

Keywords: lingvopoetics, artistically relevant lexical means, metaphor, metonymy, synecdoche, synesthetic metaphors, linguistic metaphors, special metaphors, lingua-poetic significance, desthetic properties.

Ma'lumki, so'z leksikologiyaning o'rganish obyekti hisoblanadi. Ko'p yillardan beri tilshunos olimlar so'zni turli jihatdan tadqiq etib kelmoqdalar. Lekin so'z badiiy asarning ham bosh unsuri ekanligi, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarilishida badiiy asar tilining o'ziga xos jihatlari, asarda muallifning til vositalaridan foydalanish mahoratini o'rganish lingvopoetikaning asosiy vazifasi hisoblanadi. So'zning inson qalbiga ta'sir etishda juda katta kuchga ega ekanligi ko'plab buyuk shoirlarimizning ijod namunalarida o'z aksini topgan. Xususan, buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiy so'zni gavharga qiyoslaydi.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilki, guhari sharifroq yo'q ondin.

Qarangki, inson gavhardek qimmatbaho toshga qanchalik ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lsa, so'zga ham shunday, hatto undan-da ehtiyotkorroq munosabatda bo'lishi lozim ekanligi buyuk shoir tomonidan aytiladi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ham so'zning jozibasidan mahorat bilan foydalanuvchi ijodkorlarimiz talaygina. Ularning ijodi, so'z qo'llash mahoratlari, tilning turli jihatlarini qamrab olgan badiiy asarlari hanuzgacha tadqiqotchi olimlar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Bugungi kunda "lingvopoetika" leb ataluvchi matn lingvistikasining mustaqil sohasi tadqiqotchilar e'tiborini ko'proq tortmoqda. Lingvopoetikaning asosiy o'rganish obyekti badiiy matn. Har qanday badiiy matn asosida so'z va shu so'zlarning mantiqiy birlashishi natijasida hosil bo'lgan sodda va murakkab tuzilishga ega sintaktik birliklar yotadi.

Badiiy asar tilini o'rganish - ijodkor asarlarida qo'llangan badiiy vositalarni aniqlash, shoirning badiiy mahorati, o'ziga xos uslubini o'rganishdir. Shuning uchun har qanday badiiy asar tili tadqiq etilayotganda shoir yoki yozuvchining qaysi tasviriy visitalardan foydalanishini o'rganib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning rivojlanishi va ommalashishida X.Doniyorov, S.Mirzayev, Q.Samadov, I.Qo'chqortoyev, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzayev, M.Yo'ldoshev kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular badiiy asar tilining stilistik, badiiy-estetik jihatlarini, shoir yoki yozuvchining badiiy asarda so'z tanlash mahorati, uning o'ziga xos tili, umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, yangi so'z va iboralar yaratishi kabi omillar nuqtayi nazaridan tekshirdilar.

Har qanday yozuvchi yoki shoirning ijodiy kamolotga erishuvi, eng avvalo, uning milliy g'oya va qadriyatlarga sadoqati hamda ularni o'z ijodida poetik jihatidan nechog'lik mahorat bilan yuksak darajada ifodalay olish imkoniyatiga bog'liq. Xalq qalbiga yo'l topib uning mehru muhabbatiga sazovor bo'lganligining ham sababi shunda. O'zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzo ijodi nafaqat o'zbek adabiyotida, balki umumturkiy adabiyot kontekstida o'ziga xos mavqega ega. Mazkur maqolamizda ana shu betakrorlikni, o'ziga xoslikni, shoir mahoratini namoyon qiluvchi, yuzaga chiqaruvchi til vositalarining qay darajada qo'llanganligini yuzaga chiqaruvchi til vositalari xususida fikrlashamiz.

Iqbol Mirzo she'riyati jamiyatni tutib turgan barcha qonun-qoidalar, zamondoshlarining muammolari turli obraz va badiiy san'atlar vositasida mohirona aksettirgan. Iqbol Mirzo she'rlarida badiiy takror, ko'chim va uning turlari, qarshilantirish kabi bir qator badiiy tasvir usullaridan foydalanganligi seziladi. She'ning joziba kuchi, badiiyligini oshirishda takror alohida o'rin tutadi. "Shoir va yozuvchilar tasvirlayotgan voqea-hodisaning nazarda tutilgan tomoniga o'quvchining diqqatini tortish, uni bo'rttiribroq ko'rsatish uchun yoki ma'lum narsalarni sanab ko'rsatish niyatida ko'proq she'riy asarlarda ayrim tovush yoki tovushlar birikmasiga, gaplarga alohida urg'u beradi, takrorlaydi."² So'z takrori nazmda bir qancha san'atlarning vujudga kelishiga asos bo'ladi. Shu o'rinda Iqbol Mirzo she'rlarida ham badiiy takrorning juda ko'p qo'llanishini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Badiiy takror she'ning joziba kuchi, badiiyligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Takror tasvirlanayotgan voqea, aytilayotgan fikrga o'quvchining diqqatini tortish, uni bo'rttirib ko'rsatish yoki urg'u berish maqsadida qo'llanadi. So'z takrori nazmda bir qancha san'atlarning vujudga kelishi uchun asos bo'ladi.

Takrorning alleteratsiya, epifora, rifma, anafora, assonans, konsonans, monorim, pleanazm, naqorat kabi turli xil ko'rinishlari mavjud. Iqbol Mirzo misraning takroridan keng foydalanadi. Takror shoir she'riyatida yetakchi sintaktik figura darajasiga ko'tarilgan bo'lib, u she'rda ta'kid iltimos, o'tinch, so'roq ma'nolarini yanada teranlashtirish, qiyoslash kabi turli vazifalarni ado etadi. Takrorlar grammatik hamda so'z tartibi jihatidan o'zgarishga uchraganda, turli xil ma'no qirralarini namoyon etgan, takrordagi grammatik o'zgarishlar ma'nodagi nozik farqlanishni yuzaga keltirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan she'riy tizim talabi bilan badiiy matndagi ma'noni saqlab qolish maqsadida qo'llangan. Shoir asarlaridagi badiiy takrorlarni kontakt holatdagi va distant holatdagi takror ko'rinishlarida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Kontakt holatdagi takror aynan

hamda o'zgarishga uchragan tarzda o'rganiladi. Kontakt holatdagi takrorning aynan qo'llanishi so'z, so'z birikmasi, ibora, gap doirasida kuzatiladi.

Yulduz, kechir meni, kechir yulduzim,

Iqboling kulsa ham, baxting kulmadi.

O'zinga mahliyo bo'dimu, o'zim

Ko'nglingni olishga vaqtim bo'lmadi.

“Yulduz” deb nomlangan ushbu she'rda distant holatdagi ot takrorining o'zgarish bilan qo'llanishini ko'ramiz. Birinchi holatda *Yulduz* so'zi undalma, ikkinchi holatda esa egalik qo'shimchasini olgan bo'lsa-da, so'z mazmunidan erkalash ma'nosi anglashiladi. *Kechir* leksemasi aynan takror bo'lib, misraning ta'sir kuchini oshirgan. Har bir takroriy qo'llangan so'z o'zining yakka holda qo'llanishiga nisbatan yangi ma'no qirralariga ega bo'ladi va shu asosda uning semantik doirasi kengayadi, emotsionallik xususiyati ortadi. Bu esa badiiy takrorning nazm va nasrda naqadar muhim ekanligini ko'rsatadi

Iqbol Mirzo she'riyatidagi takrorning yana bir go'zal namunasini “Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?” she'rda ko'rish mumkin.

Boshing egib ta'zim ayla, shukrona ayt,

Seni guldek erkalagan chaman uchun.

Osmonlarda yurgan bo'lsang, tuproqqa qayt,

Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

She'rda band oxiridagi misra takrorlanib turadi. She'rning asosiy mag'zini so'roq shaklidagi ana shu misra tashkil qiladi. O'zbek adabiyotida vatan, vatanparvarlik mavzusida yaratilgan asarlar talaygina. Ulardan farqli o'laroq, bu asarda xitob, talab, so'roq mazmunining ustunligi seziladi. Muallif vatan oldidagi burchning asl mohiyatini izlaydi. Undalma vazifasida kelgan *Do'st* leksemasining mazmun planida aslida butun O'zbekiston xalqiga murojaat yuklangandek tuyuladi.. Misralar takrori bu murojaatning ta'sir kuchini yanada oshirgan.

Ko‘rayapmizki, takror ham lingvopoetikada muhim o‘rin egallaydi va asar g‘oyasini ochib berishda o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir takroriy qo‘llanigan so‘z yoki misra o‘zining yakka holda, takrorlanmasdan qo‘llanishiga nisbatan yangi ma‘no ottenkalariga ega bo‘ladi va shu asosda uning semantik doirasi ham yana kengayadi, emotsionallik xususiyati ortadi. Bu esa har qanday badiiy matnda takrolash usulining til imkoniyatlarini ifodalashda naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak, badiiy matnning lingvopetik tahlili shu tilning poetik imkoniyatlarini ochishga, muallif tomonidan til xazinasidagi mavjud til boyliklaridan foydalanish mahoratiga baho berishga xizmat qiladi. Iqbol Mirzo she‘riyatini lingvopoetik jihatdan tahlil qilinishi, xususan, uning badiiy takrordan foydalanish mahorati o‘ziga xos ekanligi shoirning original uslubni yarata olganligidan dalolatdir. Badiiy takror badiiy asar tilini boyitishda, ifodaning obrazlilikini ta‘minlashda, ta‘sirchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi shoirning ijod namunalarida o‘z aksini topgan. Iqbol Mirzo she‘rlarining o‘quvchi qalbidan chuqur o‘rin olishi, uning ruhiyatiga, hissiyotiga kuchli ta‘sir qilishining sababi ham mana shunda. Demak, Iqbol Mirzo she‘riyatining lingvopoetik tahlil qilinishi o‘zbek adabiy tilining, jumladan, o‘zbek poetik nutqining o‘ziga xos jihatlarini, betakror imkoniyatlarini ochib beradi. Bu esa o‘z o‘rnida o‘zbek tilidagi badiiy matnlarning betakror imkoniyatlarining ochib berilishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iqbol Mirzo. Ko‘nglingda nima bor, bilmayman. Tanlangan asarlar. II jild. “Sharq” nashriyoti. Toshkent: 2020.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, Fan – 2007.
3. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolari, O‘zMU xabarлари, 2016

4. Липгарт А.А. Методы лингвопоэтического исследования. М., 1997. - 220с.
5. Шарафиддинов О. Адабиёт тилдан бошланади // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1986, 5 сентябрь
6. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent: Universitet, 2014.
7. M Kurbanova, Özbek Edebî Metinlerinde Retorik Soru Cümleleri veya Soruyla Ret Cümleleri, XI Uluslararası Dünya Dili Türkçedir simpozyumu Bildiri kitabı. Ondokuz ..., 2019

FARIDA AFRO‘Z SHE‘RIYATI LEKSIKASI XUSUSIDA

Topildiyeva Feruza Raximjonovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
“O‘zbek tilshunosligi” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoira Farida Afro‘z she‘riyatida, ijodiy faoliyatida lingvokulturologiya, til va madaniyat masalalari, unda leksik birliklarning bugungi kundagi qo‘llanish doirasi o‘rganilgan. Maqolada so‘zlarning etimologiyasi, toponomik muhit, sheva so‘zlari, yangi paydo bo‘lgan leksik birliklardan foydalanish darajasi, frazeologizmlar va leksik birliklarning uslubiy vazifalari xususida fikr yuritilgan. Undan tashqari leksik birliklar ma‘nodoshligi, zid ma‘noli, qo‘llanish doirasi chegaralangan leksika haqida ham fikrlar mavjud. Farida Afro‘z ijodida o‘ziga xoslik belgilari, she‘riyatida qo‘llangan vatan, bir ohsan, tomirim titratgan titroqsan, xoru xazon, shodu kamron, tomirim qonimda to‘lg‘oqsan, sochlarim gullatgan, bir oqsan, to‘kis butun, zaminu zamon, moloqlar, sozolar, xayli dun, ochun, qadimmi dol, talato‘p, dildiraydi, yamlamay yutmoq, boshi ko‘kka yetmoq, ichikkan kabi leksik birliklar izohi berilgan.

Kalit so‘zlar: Til, leksik birliklar, Farida Afro‘z she‘riyati, vatan, sog‘inaman.

Abstract: In this article, the issues of linguistic culture, language and culture in the poetry and creative work of poetess Farida Afro‘z, as well as the scope of lexical units today usage are studied. The article discusses the etymology of words, toponomic environment, dialect words, level of usage of newly emerging lexical units, phraseology and methodological functions of lexical units. In addition, it was also discussed about the meaning of lexical units, the lexicon with the opposite meaning and limited scope of application. The characteristics of Farida Afro‘z’s work, words and expressions like vatan, bir ohsan, tomirim titratgan titroqsan, xoru

xazon, shodu kamron, tomirim qonimda to‘lg‘oqsan, sochlarim gullatgan, bir oqsan, to‘kis butun, zaminu zamon, moloqlar, sozolar, xayli dun, ochun, qadimmi dol, talato‘p, dildiraydi, yamlamay yutmoq, boshi ko‘kka yetmoq, ichikkan used in her poetry are explained.

Keywords: Language, lexical units, poetry of Farida Afro‘z, homeland, miss.

Til- xalqning aql-idroki va madaniyatini belgilovchi eng asosiy mezon bo‘lib, unda xalqimizning o‘zligini anglash, eng buyuk, ulug‘ qadriyati mujassamdir. O‘zbek xalqiga mos bag‘rikenglik, mehmondo‘stlik, samimiylik, e‘tiqodlilik, soddalik, chapanilik, barchaga, barcha millat vakillariga hurmat bilan qarash ijodkorlar faoliyatida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Ushbu maqolamda Farida Aro‘z she‘riyati leksikasi, lingvokulturologiya, til va madaniyat masalalariga e‘tibor qaratdim. Buning uchun bizda boy madaniy meros bor, o‘rganish uchun tarixiy va zamonaviy qadriyatlarimiz bor deb baralla ayta olamiz.

“Kimda-kim o‘zbek xalqining bor latofatini,jozibasi va ta’sir kuchini cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va xofizlarimizning sehrli qo‘shiqlariga quloq tutsin”,-deydi prezidentimiz. [Sh.M.Mirziyoyev. PF, 2019, 21-oktabr]. Bundan ma‘lumki, biror bir xalq o‘z qobig‘ida o‘z-o‘zidan rivojlana olmaydi, balki u boshqa xalqlarning yutuqlari, tajribalarini o‘zlashtirgan va rivojlantirgan holda yuksaladi. So‘nggi yillarda respublikamizda milliy ma‘naviyatimiz, o‘zligimizning asosiy manbalaridan bo‘lgan tilimizga, uni ilmiy tadqiq etuvchi tilshunosligimizga tom ma’noda e‘tibor qaratilib kelinyapti va bu jarayon hozirda ham izchil davom etmoqda. E‘tiborli jihat shuki, o‘zbek tilshunosligida fan taraqqiyoti dinamikasi sezilarli darajada yuksaldi. [M.Abdurahmanova, 2020, 16] Jumladan, adabiy tilda mavjud leksik birliklarni tahlil qilish ularning etimologiyasini to‘liq o‘rganish juda ham muhim hisoblanadi.

Shuning uchun ham tilda leksema, etimologiya kabi terminlar asosida o'zbek adabiy tilida mavjud til birliklari nazariy jihatdan o'rganiladi va tahlil etiladi. Bunday tahlil so'zlarning o'z ma'nosidan tashqari qo'shimcha uslubiy ma'nolarini bilish imkoniyatini beradi, bu esa ijodkorlar asarlarini o'rganishda talabaga qo'l keladi. Chunki lug'at boyligimiz doimiy ravishda o'zgarib turadi. Tilimizning rivojlanishi va shakllanib borishi davr bilan uzviy bog'liq hodisa hisoblanadi. Taraqqiyot rivoji tilimiz lug'at tarkibiga ma'lum ma'noda so'zlarning kirib kelishiga, qaysidir so'zlarning tushub qo'lishiga sabab bo'ladi. Natijada, tilning rivojlanish bosqichi, aynan leksik qatlami yangi so'zlar bilan boyib boradi. Adabiy tilimizga kirib kelgan so'zlar ma'lum bir vaqtgacha xalq tilida qo'llaniladi. Ba'zi so'zlar xalqning tilida keng va uzoq qo'llaniladi. Ba'zilar esa ma'lum bir muddatda qo'llanilib, keyinchalik tushib qoladi. Ba'zilar faqat shevadagina qo'llanadi. So'zlarning umrboqiyligi, eskilik va yangilik xususiyati, xalq tilida qo'llanilishi bilan bog'liq bo'ladi. O'zbek adabiy tili leksikasini qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar va qo'llanish doirasi chegarallanmagan so'zlar kabi qatlamlarga bo'lib o'rganamiz va tahlil etamiz. XXI asrga shaxdam qadam qo'ygan o'zbek olimlari va ijodkorlari oldida lingvokulturologiya, til va madaniyat tadqiqi dolzarb masala bo'lib kelmoqda. Bunda yozuvchi va shoir, shoiralarimizning ijodiy faoliyatlari namunalari asosiy manba hisoblanadi.

Ushbu maqolamda Farida Afro'zning "Vatan", "Ey dil", "Sog'inaman" she'rlarida qo'llangan leksika, ayrim leksik birliklarning uslubiy vazifalari va bugungi kundagi qo'llanish holati, ma'nodagi o'zgarish yoki saqlab qolingan leksik ma'nolari xususida fikr yuritamiz.

Vatan,

Bayrog'ing bir bora o'polganim yo'q,

Madhingni yod bilmam, uqolganim yo'q,

Ko'nglimni, mehrimni to'kolganim yo'q,

Va lekin

Va lekin

Va lekin, ammo,

Jonimsan, jonimda, bir ohsan, Vatan!

Ushbu she'rda vatan jon va jondagi bir oh sifatida Farida Afro'z tomonidan shoirona chiroyli tarzda ifodalangan. Yana Farida Afro'z she'riyatida oddiy xalqona so'zlar, bayrog'ing o'polganim yo'q, uqolganim yo'q, to'kolganim yo'q kabi qo'llangan leksika o'ziga xos tarzda tasdiq- inkor shaklida berilib, takrorlar orqali jarangdorlik yurakdagi ezgu dardi, ohi bo'lib ifoda etiladi. Biz bilamizki, Farida Afro'z Farg'onada tavallud topgan, uning she'rlarini o'qiganimizda o'zi yashagan muhitda qo'llanilgan leksik birliklarga duch kelamiz. Biroq ijodkor leksikasida leksik birliklarning etimologiyasiga nazar tashlasak, shevaga xos leksik birliklarni va iboralarni ham uchratamiz. Masalan, bir nuqra un, xoru xazonman, tugab bitdi, joni uzildi, taloto'p, yamlamay yutar kabi iboralarni qo'llaydi.

Omadim o'zingsan, o'zingsan panoh,

Ne ajab, boshimda goh toj, goh quloh,

Labda goh tabassum, goh bo'g'zimda oh,

Tomirim titratgan titroqsan, Vatan!

Ba'zida xokisor, xoru xazonman,

Ba'zan shodu komron, ba'zan giryonman,

Dunyo bir yon erur, men ham bir yonman,

Nima topgan bo'lsam, ogohsan, Vatan!

Yana ushbu misralarda takrorlardan, ma'nosi bir- biriga yaqin bo'lgan so'zlardan zid ma'noli so'zlardan ham o'rinli foydalanilgan. Vatan omad, panoh, goh toj, goh kuloh, goh tabassum, goh oh, goh tomirni titratgan titroq, orqali o'zlikni anglash tushunchasini shoirona talqinda ifodalaganini his qilamiz. Butun borlig'icha dunyoda vatanni o'rni, ogohlighi, xabardorligi xalqqa tushunarli bo'lgan oddiy leksikada ta'kidlanadi.

Nodira, Uvaysiy xasratlari dilda,

*Huvaydo, Haziniy xazratlari dilda,
Qur'onu xadisu hayratlar dilda,
Tomirda-qonimda to'lg'oqsan, Vatan!
Chumoli jonida bir nuqra undir,
Bu zamin, bu zamon garchi kukundir,
Faqat sen borsanki, to'kkis butundir,
Zaminu zamondan ogohsan, Vatan!*

Ushbu misralarda Farida Afro'z o'tmish, tarixga nazar ko'zi bilan qaraydi, hatto Nodira, Uvaysiy kabi ayol shoirlarimizning xasratlari, Xuvaydo, Xaziniy kabi ijodkorlarning asarlari jarangi, Qur'onu hadislarning hayratlari azal-azaldan xalqning dilida ekanini tomirimda-qonimda og'riqli bir to'lg'oqsan Vatan, deya ro'yrost ifodalaydi. Bunda ko'z oldimizda og'riqli bir to'lg'oq sifatida qatog'on qurbonlari gavdalanadi. Hatto chumoli jonida bir nuqra undir o'xshatishi mehnatkash oddiy xalqni ko'z oldingizda namoyon bo'lishiga ishoradir. Yana zamin zamon so'zlarini takror holda qo'llab ohangdorlik, so'z ta'sirchanglikni oshiradi, keyingi misralarda zaminu zamon so'zining ta'sir doirasi kengayib borganini his qilasiz.

*Makka manzillaring ko'zlagan jonman,
Cho'li Iroq ichra "Cho'li Iroq"man,
Olamon ichraman, yakkamen, toqmen,
Ko'ngilning Ka'basi dargohsan, Vatan!
To'g'risi, sen haqda she'r bitmoq azob,
Qirq yilki ingradim, jimjit, beitob,
Poyingga yiqildim chechakdek shu tob,
Sochlarim gullatgan bir oqsan, Vatan!*

Farida Afro'z she'riyati leksikasi sodda, ravonligi, tushunarliqligi, ishoralari bilan ajralib turadi. Ushbu misralarda musulmonlar uchun aziz bo'lgan Makkayu Madina, mashhur bo'lgan o'zbek mumtoz kuyi "Cho'li Iroq", bundan tashqari

xalqning ichida birgaligi, yagonaligi va yakkaligi, ko'ngilning Ka'basi "Vatan" deya ta'kidlashi leksik izohi o'zi bilan ritorik tarzda berilgan. She'r bitmoq azob, ingradim, jimjit, beitoq, poyingga yiqildim chechakdek, sochlarim gullatgan bir oqsan kabi leksik birliklarni Farida Afro'z o'rinli tarzda qo'llagan mualliflik realiyasi desak mubolag'a bo'lmaydi. Yana shuni ta'kidlash joizki, Farida Afro'z she'riyati leksikasi rang-barangligi bilan ajralib turadi. Buni "Sog'inaman" she'rida ham kuzatish mumkin.

Yuragimning qayeridir kuyadi,

Simillaydi,

Charsillaydi,

Sanchar,

Go'yo ming yil yuraksiz yashab,

Bir qadoq og'riqqa kunim qolganday..

SENI SOG'INGANMA-A-A-A-A-N..!

Simillaydi, charsillaydi, sanchar leksikasini darajalab qo'llaydi, yuraksiz yashab bir qadoq iboralarini qo'llaydi.

She'rda berilgan leksik birliklarni tahlil etishdan oldin ularni ikki guruhga ajratib olamiz: keng qo'llaniladigan leksika va frazeologik leksik birliklar. Bir nuqra chog', bir tomchi iqrar, bir qadoq og'riq, bir axmoq aql, bir yutam hayot kabi iboralar mualliflik realiyalari sifatida ifoda etaladi.

SENI SOG'INGANMA-A-A-A-A-N... bunda fuziya, ya'ni unlini uzayishi kuzatiladi. Bu esa she'rning ta'sir doirasini kuchaytirgan. Yana simillaydi, charsillar, jimirlar, qaltiraydi, dildiraydi, titrar, ufuradi, bug'lanar kabi oddiy leksikadan o'rinli foydalangan. Chunki shoir yashagan joyda bunday leksika keng iste'molda bo'lganini ta'kidlashimiz mumkin.

Sizni sog'inaman, ox, nima qilay,

Nima qilay,

Axir, ayt,

nima?!

Go 'yo ming yil seningsiz yashab,

Bit yutam hayotga kunim qolganday,...

SENI SOG'INGANMA-A-A-A-A-N..!

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Farida Afro'z she'riyati leksikasi xususida tahlil etganimizda biz uchun notanish maloiqlar, sozolar taloto'p, xayli dun, ochun, qaddimu dol, dildiraydi kabi so'zlar, ayrim o'rinda sheva so'zlari, o'ziga xos tarzda ifoda etilgan. Bundan tashqari, yana frazeologizm va mualliflik realialarini etimologiyasini ta'kidlash mumkin. Leksik birliklarning bunday tahlili talabalarni yangi asarlarni o'qishga undaydi, qiziqishini oshiradi, ijodkor tilidan berilgan mavjud leksik birlik va realialarni ma'nolarini bilib olish imkoniyatiga ega bo'lishimizga manba bo'ladi. Shoira ijodida sinonim so'zlardan, zid ma'noli so'zlardan, takrorlardan ham juda keng foydalanilganini guvohi bo'lamiz. O'zbek tilshunoslik ilmining zamonaviy yo'nalishlarini rivojlanishida Farida Afro'z ijodiy namunalarining til va madaniyat xususiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Ijodkor o'z atrofidagi dunyoni yaxshi biladi, she'riyatida jismoniy, ijtimoiy, intellektual, hissiy, fikrlashi, tili madaniyat va madaniy an'analarning diqqat markazida lingvistik xilma-xillikni beradi. Farida Afro'z ijodiyotida so'z qo'llash mahorati bilan til va madaniyat masalalariga alohida e'tibor qaratgan va mumkin bo'lgan o'z olamlarini barpo etgan, fikrning dinamikasi va uni taqdim etish usullarini tilning lisoniy birliklarida ifodalagan. Masalan, shoiraning ushbu fikrlari buning yorqin namunasi bo'la oladi.

Yuzimni yuvib shukur sochig'iga artaman.

Bugun tongda tirik uyg'ondim,

Bir kosa suv ichdim...

Shukur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeiini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolari, O'zMU xabarlari, 2016
3. M.Abdurahmonova. O'zbek tilshunosligidagi zamonaviy yo'nalishlar. 2020. 16-17
4. N. Jiyanova. O'zbek tilining amaliy uslubi. Toshkent, 2018-yil.
5. M Kurbanova, Özbek Edebî Metinlerinde Retorik Soru Cümleleri veya Soruyla Ret Cümleleri, XI Uluslararası Dünya Dili Türkçedir sempozyumu Bildiri kitabı. Ondokuz ..., 2019
6. М. Ёўлдошев. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослар. Тошкент, Фан, 2007 йил
7. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent: Universitet, 2014.
8. Xomidova, M. F. "The problem of intertextuality in modern linguistics." Central Asian Problems of Modern Science and Education 3.4 (2019): 259-263.
9. [https //t.me./Farida Afro'z](https://t.me/Farida_Afro'z).

ISAJON SULTON BADIY MATNIDA QO‘LLANGAN FITONIM VA ORNITONIMLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Nasriyeva Dilnoza Muhddinovna
O‘zbekiston milliy universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasida doktoranti

Abstract: The fields of phytonymy and ornithonymy of linguistics are considered one of the areas that have been developing in recent years. We know that phytonyms (names of plants) and ornithonyms (names of birds) have a wide range of activities. That is why they are an integral part of any society. Phytonyms and ornithonyms are studied from the point of view of different scientific directions and are evaluated as objects of research in different directions. For example, a botanist studies plants as a biological living organism, an etymologist studies the process of their origin, and a linguist studies the features of language, as well as birds, just like an ornithologist, zoologist, etymologist and archaeologist, linguoculturologist and linguofolklorist, etc. They evaluate, describe and classified from different points of view. The article explores phytonyms and ornithonyms in linguistics, in particular the linguistic possibilities of the literary text of Isajon Sultan, the expression of linguistic content and aesthetic essence, linguo-poetic and linguo-culturological features, which are considered as the study of phytonyms, and ornithonyms are discussed.

Keywords: literary text, nature, society, flora, phytonym, ornithonym, linguopoetics, linguoculturology, seme, sememe, hypernym, hyponym

Аннотация: Области фитонимики и орнитонимики языкознания считаются одним из направлений, развивающихся в последние годы. Мы знаем, что фитонимы (названия растений) и орнитонимы (названия птиц) обладают широким спектром действий. Именно поэтому они являются

неотъемлемой частью любого общества. Фитонимы и орнитонимы изучаются с точки зрения разных научных направлений и оцениваются как объекты исследования разных направлений. Например, ботаник изучает растения как биологический живой организм, этимолог изучает процесс их происхождения, а лингвист изучает особенности языка, а также птиц, точно так же, как зоолог-отнитолог, этимолог и археолог, лингвокультуролог и лингвофольклорист и др. Они оценивают, описывают и классифицируют с разных точек зрения. В статье исследуются фитонимы и орнитонимы в языкознании, в частности языковые возможности художественного текста Исаджана Султана, выражение языкового содержания и эстетической сущности, лингвопоэтические и лингвокультурологические особенности, которые рассматриваются как изучение фитонимов и обсуждаются орнитонимы.

Ключевые слова: художественный текст, природа, общество, флора, фитоним, орнитоним, лингвопоэтика, лингвокультурология, сема, семема, гипероним, гипоним.

Annotatsiya: Tilshunoslikning fitonimika va ornitonimika yoʻnalishlari keyingi yillarda ancha rivojlanayotgan sohalardan biri sanaladi. Bilamizki, fitonim (oʻsimlik nomlari)lar va ornitonim (qush nomlari)larning faoliyat doirasi keng. Shu sabab ular har qanday jamiyatning ajralmas qismidir. Fitonim va ornitonimlar turli fan sohalari nuqtayi nazaridan oʻrganiladi hamda turli yoʻnalishlarning tadqiq obykti sifatida baholanadi. Jumladan, botanik oʻsimliklarni biologik tirik organizm sifatida oʻrgansa, etimolog ularning kelib chiqish jarayonini tadqiq etadi, tilshunos esa lingvistik xususiyatlarini oʻrganadi, shuningdek qushlarni ham xuddi shunday zoolog-otnitolog, etimolog va arxeolog, lingvokulturolog va lingvofolklorist va h. turli tomondan baholab, tavsif-u tasniflaydilar. Maqolada fitonimika va ornitonimikaning oʻrganish masalasi sanalgan fitonimlar va ornitonimlarning tilshunoslikdagi tadqiqi, xususan, Isajon Sulton badiiy matnidagi lisoniy

imkoniyatlari, lingvistik mazmun ifodasi hamda estetik mohiyati, lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar: badiiy matn, tabiat, jamiyat, nabotot, fitonim, ornitonim, lingvopoetika, lingvokulturologiya, sema, semema, giperonim, giponim

Maʼlumki, oʻzbek adabiy tilining rivojida badiiy asarlarning oʻrni beqiyos. Soʻzning ulkan salmogʻi, betakror jilolari ijodkorning sehrli qalamidan tomgan teran tafakkuri-yu koʻz ilgʻamas oʻzga dunyosida, u yaratgan badiiy ijod namunalari matnida yaqqol koʻrinadi. Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Isajoin Sulton asarlarini varaqlar ekanmiz, tilning lisoniy imkoniyatlaridan foydalanib xalq turmushi manzaralarini xolis turib chizganligi, qahramonlar qismati va xarakterini tilimizning turli vositalaridan foydalanib ochib berganligi, onimlarning turli koʻrinishlarini oʻrnida qoʻllaganligining guvohi boʻlamiz. Jahon tilshunosligida fitonim va ornitonimlarning lingvistik xususiyatlari yetarlicha oʻrganilgan. Jumladan, ornitonimlar leksik-semantik, etimologik, lingvokulturologik jihatdan L.A.Bulaxovskiy, D.I. Gubina, E.N.Mushnikova, L.G.Yusupova, Tinatullin, Albrext, Fasmer va b. tomonidan maxsus tahlil qilingan. [Simakova, 2004:4] Fitonim termini ilmiy neologizm sifatida rus tilshunosligida XX asrning 70- yillarida yuzaga kelgan, keyinroq oʻzbek onomastikasida ham oʻzlashgan. [Mamadiyeva, 2022:68] Fitonimika sohasida rus tilshunosligida S.G.Gorboskaya, Y.A.Dyachenko, N.F.Ivanova, A.M.Letova, L.V.Timerbayeva, E.Y.Fatyushina, S.V.Shervinskiy va b.larning tadqiqot ishlari diqqatga sazovor. Bu olimlar, asosan, fitonimlarning badiiy matndagi lingvokulturologik, lingvositistik, leksik-semantik xususiyatlarini oʻrganib chiqqanlar. Oʻzbek tilshunosligida ham oʻsimlik va hayvon nomlarini leksik-semantik, lingvostistik va lingvokulturologik, leksikografik nuqtayi nazardan oʻrganish sohasi uncha uzoq boʻlmasa-da, samarali yoʻlni bosib oʻtdi. Jumladan, N.Z. Pazlitdinovanning “Oʻzbek tili fitonimlarining leksik-semantik xususiyatlari” nomli PhD dissertatsiya(2017) si, shu muallifning leksikografiya sohasidagi

“O‘zbek tili fitonimlarining imlo lug‘ati” (2017), Ne‘matova G.H. “O‘zbek tilida o‘simlik nomlari leksemalari: tizimi va badiiy qo‘llanishi” (1998) nomli dissertatsiyasi, D. Yo‘ldoshevaning “O‘zbek tilida ornitonimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari” (2007) nomli monografiyasi va boshqa ilmiy ishlar fikrimizning dalilidir. Bundan tashqari, fitonimlar va ornitonimlarning lingvistik xususiyatlari leksikologiya, lingvopoetika va onomastikaga oid ko‘plab monografik tadqiqotlari alohida bob va fasllarining o‘rganish obyekti bo‘lgani e‘tiborga loyiq. Tilshunos olim professor Z.Xolmanova o‘zining “Boburnoma” leksikasi monografiyasida “Boburnoma”da nomlari keltirilgan fitonimlar va ornitonimlar (zoonimlar tarkibida) semantik maydoni haqida to‘xtalib o‘tadi. [Xolmanova, 2007: 121-126]. Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan fitonimiya va ornitonimiyaga oid leksemalar ham lingvistik o‘rganilgan. [Qarang: Usmanova M, 2021.] O‘z davrining yetuk olimlari Abu Rayhon Beruniy (“Saydana”) va Abu Ali ibn Sino (“Tib qonunlari”, “Kitob ash-shifo”) lar ham o‘z asarlarida o‘simliklarning, asosan, dorivor turlariga, ularning turli nomlanishiga murojaat qilganlar. Qayd etilgan ilmiy ishlar, shu bilan birga Mahmud Koshg‘ariyning “Devon-u lug‘otit turk” asari ham bu borada behisob xazina sanaladi.

Ma‘lumki, azal-azaldan jamiyat bilan tabiat yonma-yon yashaydi va kishilar hayotida muhim o‘rin egallaydi. Isajon Sulton tabiat va jamiyatdan ilhomlanuvchi ijodkor, tabiatning mayda qurt-qumursqasi-yu, mitti jonzotlarigacha, hatto xas-xashagigacha biror narsa adibning tasvir usuli va uslubidan chetda qolmaydi. Adib voqelikni ifodalash jarayonida narsa -hodisaning mahalliy nomlanishiga e‘tibor qaratib, uni izohlaydi. Mahoratli ijodkor hayvonot va nabotot olamining ba‘zi turlarini lingvopoetik vosita sifatida qo‘llab, gipo-giperonimik munosabat orqali tasvirlab tavsiflaydi, shu orqali ijtimoiy turmush haqqoniyligini hamda qishloq hayotini bo‘y-basti bilan tasvirlaydi, natijada kitobxon tafakkurida asarning badiiy-estetik qiymati va ko‘lamdorligi oshadi, o‘zini xuddi shu sharoitda tasavvur qiladi. Xususan, yozuvchining “Genetik” romanida qahramon nutqi orqali o‘zbek xalqining

hayoti gavdalan tirilar ekan, ikkita ingichka tayoqni yonma-yon qo‘yib yasalgan belanchakka uxlagan go‘daklarning ko‘zini, hushyor turilmasa, mayna degan qush cho‘qib ketishi mumkinligi haqida gap boradi. Muallif ornitonimlarning turlarini tavsiflash barobarida qush giperonimi (jins) atrofida giponim (tur)larni birlashtirib leksik-semantik munosabat hosil qiladi:

... Boshqa **qushlar** xavfli emas. **Chumchuqlar** to‘da-to‘da bo‘lib gurillashib uchishadi. **Suvchumchuq** ariq bo‘ylarida o‘zi yolg‘iz, uchib-qo‘nib yuradi. Gohida uzun dumini siltab **olahakka** paydo bo‘lsa, chumchuqlar undan qo‘rqib qochishadi. Eng soddasi – **musicha**, yuksakka uchgisi kelib, samoga parvoz qilganida qanotlari bir-biriga tegib, tap-tap ovozi chiqaradi. U baland ucholmaydi, ikki terak bo‘yi ko‘tarilgach, yana yer sari sho‘ng‘iydi.. [Sulton I, 2018: 50] **Qush** leksemasining sememasi mahalliy qushlar sanalgan: **chumchuq**, **suvchumchuq**, **olahakka** va **musicha** giponimlari uchun birlashtiruvchi (**qush** giperonim leksemasining sememasi “ikki qanoti bor, uchishga layoqatli parranda”) sema bo‘lib xizmat qiladi va har bir giponim bilan semantik munosabatga kirisha oladi: qush-chumchuq, qush-suvchumchuq, qush- olahakka, qush-musicha kabi. Yozuvchi asarlaridagi til vositalarini tahlil qilar ekanmiz, tilshunoslik yo‘nalishlarining bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligini yanada chuqurroq his qilamiz. Adib qo‘llagan til birliklarining har biri o‘zbek xalqiga xos milliy madaniyatning yorqin ifodasi. Yozuvchi asarlarida ornitonimlarga turli maqsadlarda qayta-qayta murojaat qilgan va har doim shu sharoit-iqlimda moslashgan, insonlar bilan birga hayot kechiradigan qushlarni misol tariqasida keltirishining o‘zi ham lingvomadaniy xususiyat kasb etadi.

Yoki: ...Qiziq, **qushlar** yomg‘irda qochib ketishmaydi. **Qarg‘a**, **zag‘cha**, **qaldirg‘och** bemalol uchadi. **Chumchuq** bilan **musicha** berkinib oladi. [Sulton I, 2018: 6] Yozuvchi mahalliy parrandalarning voqelikka munosabatini hayotiy real tasvirlaydi, kitobxon ko‘z o‘ngida dala sharoiti, qishloqning so‘lim havosi

gavdalanadi. Ko‘rinadiki, Isajon Sulton matnida keltirilgan qushlar bevosita lingvopoetik bilvosita lingvomadaniy mohiyat kasb etmoqda.

Inson xarakter-xususiyatini, yashash tarzini ornitonimlar vositasida qo‘llash ham Isajon Sulton badiiy matnida uchraydi. “Yozuvchining “Ma’suma” romanidagi ushbu misolga e’tibor qiling: “...Xudo yaxshiyam shu qumriday juftni – O‘lmas kelinoyi bilan Maxsum pochchani yaratgan ekan!...” [Sulton I, 2022; 121] Kaptarsimonlar oilasiga mansub [<https://uz.wiktionary.org/wiki/>] qumri musichadan sal kattaroq qumri qushi O‘zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida uchraydi va o‘troq hayot kechiradi. Asarda O‘lmas kelinoyi va Maxsum pochchaning xarakter-xususiyati “qumriday juft” o‘xshatish etalonida yuklangan. Yozuvchi asar davomida O‘lmas kelinoyining oqko‘ngil ayol ekanligini, Maxsum pochchaning ham Ma’sumaga ota o‘rnida otalik qilganini bayon etadi.

Fitonim nomlarida shu xalq yashab kelgan tarixiy-jug‘rofik hudud va iqlimga mos keluvchi nabotot olami ko‘lami ham namoyon bo‘ladi. Tilshunoslikda har qanday til birliklarini leksik-semantik maydon (makromaydon, mikromaydon) sifatida o‘rganish fitonimlarning tilshunoslikda o‘rganilishiga oid tadqiqotlarning aksariyatida ahamiyatlidir.

O‘simliklarning umumiy leksik-semantik ma’nosi o‘sishi va ko‘payishi, shuningdek, tarqalishiga moslanishi bilan bog‘liq. Shu sababli, har qanday birliklarga o‘xshab fitonimlar ham umumiylik va xususiylik dialektik kategoriyasida, gipo-giperonimik munosabatda, leksik-semantik maydonda tahlil qilib o‘rganiladiki, tilning estetik vazifasi tahlil jarayonida reallashadi. Isajon Sulton asarlarida fitonimlarning, asosan, mevali va mevasiz daraxtlarni, buta nomlarini ifodalovchi fitonimlar: tol, terak, qayrag‘och, tut, behi, olma, shaftoli, o‘rik, uzum va h.; hamda madaniy qishloq xo‘jalik ekinlari va yovvoyi o‘simliklarni, gul nomlarini ifodalovchi, yerda yoyilib o‘suvchi o‘simlik nomlarini ifodalovchi fitonimlar: lola, yalpiz, g‘o‘za, shuvoq, kurmak, sho‘ra, makkajo‘xori, mosh, loviya, qovun, tarvuz, qulupnay va h. turlari lingvopoetik va lingvomadaniy vosita sifatida

qo‘llangan, shuningdek ba’zi o‘simliklarning xususiyatlari ham ta’riflangan. Masalan,

...Sigir deyarli barcha xonadonlarda bor. Qaysi o‘tni yoqtirib yeyishini, qay biri zarar ekanini hamma yaxshi biladi...O‘zimizning sigirlarga nima bersangiz yeyaveradi – **kurmakni, sho‘rani, makka poyasini, ajriqni, bedani, arpani** yoqtiradi. **Ajriq** tez suvsatadi, **kurmak** poyasi suvli bo‘lgani uchun sug‘ormasangiz ham bo‘laveradi. **Semizo‘t** ichini o‘tkazib yuboradi, **bangidevona** miyasini aynitib yuboradi... [Sulton I, 2018: 13]

Chopiqchi ayollar egat oralarida o‘sgan **o‘tlarni** yulib to‘plashadi. Shabada g‘o‘za bargi, yulingan **kurmak** va **pechakning** biroz achqimtir isini atrofga taratadi. [Sulton I, 2018: 51] Ushbu matnda, omonim so‘z sanalgan [o‘t] leksemasining faqat o‘simlik ma’nosi reallashgan. O‘t (giperonim) leksemasining sememasi makka poyasi, beda, arpa, kurmak, sho‘ra, ajriq, semizo‘t, bangidevona, pechak giponimlari uchun birlashtiruvchi sema hisoblanadi. Bunda makka poyasi, beda, arpa madaniy ekinlar bo‘lsa, kurmak, sho‘ra, ajriq, semizo‘t, bangidevona yovvoyi o‘simliklarni ifodalovchi fitonimlardir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, badiiy matnning lingvopoetik tahlilida, xususan, Isajon Sulton badiiy mahoratini, lingvistik prizmadan o‘tkazganda tadqiqotchida adabiyotshunosning o‘tkir nigohi, tilshunosning teran tafakkuri kerak. Kechinmalarning nozik ifodasini tasvirlash, inson botinidagi g‘alayonlarni bor murakkabligi bilan ko‘rsata olish, shuningdek, zamin va zamon evrilishlarini mazmun va mohiyatan asar bag‘riga singdirish, voqelikka munosabatni til imkoniyatlari doirasida so‘z orqali mahorat bilan aks ettirish Isajon Sulton nasrining o‘ziga xos jihatlaridandir. Fitonim va ornitonimlarning muayyan asardagi lingvopoetik, shu bilan birga lingvomadaniy omil sifatida qo‘llanganligi tilning estetik vazifasini to‘laqonli namoyon etganligining belgisi desak, adashmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamadiyeva Y.Ch. O‘ZBEK TILIDA FITONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA TEMATIK XUSUSIYATLARI. 2022. “PEDAGOGS” international research journal ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995. 68-b.
2. Симакова, Ольга Борисовна. Лексико-семантическая группа «Орнитонимы» (на материале русского и французского языков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Орёл., 2004.стр.8, стр. 4
3. Султон И. 2018. Генетик. Тошкент, “Янги аср авлоди”. – 382 Б.
4. Султон И. 2022. Маъсума. Тошкент, “Адабиёт”. -247 Б.
5. Bu haqda qarang: Усманова М. 2021. АЛИШЕР НАВОЙИЙ АСАРЛАРИДАГИ ФИТОНИМЛАРНИНГ СЕМАНТИК МАЙДОНИ. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
6. Bu haqda qarang: Xolmanova Z. “Boburnoma” leksikasi. 2007. Toshkent: Fan.121-126-b.lar (-175 b)
7. M Kurbanova, Özbek Edebî Metinlerinde Retorik Soru Cümleleri veya Soruyla Ret Cümleleri, XI Uluslararası Dünya Dili Türkçedir sempozyumu Bildiri kitabı. Ondokuz ..., 2019
8. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent: Universitet, 2014.
9. Йўлдошев Б. 2011. Ўзбек ономастикаси масалалари. Самарқанд, 8 б.
10. <https://uz.wiktionary.org/wiki/>

MUROD MUHAMMAD DO‘STNING “GALATEPAGA QAYTISH” ASARIDA IRONIK MAZMUN IFODALASHGA XIZMAT QILGAN LISONIY (INTONATION-FONETIK) VOSITALAR

Tursunova Sojidadxon Axmadjon qizi

O‘zMU jurnalistika fakulteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

sojidadtursunova0525@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ironiya, uning ifodalanish usullari, ironiyaning turlari haqida ma’lumot keltirilgan bo’lib, Murod Muhammad Do‘stning “Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G’aybarov rivoyati” asari tahlilga tortilgan. Maqolada asarda uchraydigan ironiyalarga alohida to’xtalib, ular ironiyaning qaysi turi ekanligi, ironiyani yuzaga chiqarishda qaysi usullardan foydalanilganligi alohida e’tirof etilgan. “Galatepaga qaytish” asarida intonatsion-fonetik usul orqali yuzaga chiqqan ironiyalarni tahlil qildik. Ironik mazmun ifodalashning ko’proq kinoya, piching, kesatiq, mazax, kulgi, shama kabi vositalarini uchratishimiz mumkin. Ular fonetik-intonatsion, leksik-frazeologik vositalar orqali ifodalangan. Maqolada yuqorida aytilgan barcha fikrlarga namunalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ironiya, ironik mazmun, piching, kesatiq, kinoya, jodugar, mazax, cholim va hokazo.

Annotation: The article provides information about irony, its expression methods, types of irony, and analyzes Murad Mohammad Dost's work “Return to Galatepa or Saodatmand Gaybarov's Narrative”. The article focuses on the ironies found in the work, what type of irony they are, and what methods were used to reveal the irony. We analyzed the ironies revealed by the intonation-phonetic method in the work “Return to Galatepa”. We can find more means of expressing ironic content, such as sarcasm, sarcasm, sarcasm, mockery, laughter, innuendo. They are

expressed through phonetic-intonational, lexical-phraseological means. The article gives examples of all the points mentioned above.

Keywords: irony, ironic content, pithy, sarcasm, witch, taunt, my old man etc.

Аннотация: В статье представлена информация об иронии, способах ее выражения, видах иронии, а также проанализировано произведение Мурада Мохаммада Доста «Возвращение к Галатепе, или Повествование Саодатманда Гайбарова». В статье основное внимание уделяется ирониям, встречающимся в произведении, к какому типу иронии они относятся и какие методы использовались для выявления иронии. Проанализированы иронии, выявленные интонационно-фонетическим методом в произведении «Возвращение к Галатепе». Мы можем найти и другие средства выражения иронического содержания, такие как сарказм, сарказм, сарказм, насмешка, смех, недомолвки. Они выражаются фонетико-интонационными, лексико-фразеологическими средствами. В статье приведены примеры всех пунктов, упомянутых выше.

Ключевые слова: ирония, ироническое содержание, содержательность, сарказм, ведьма, насмешка, мой старик и др.

Ironiya keng qamrovli tushuncha. Unga tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham, adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham yondashib yangi-yangi qirralarni kashf etish mumkin. Nasriy adabiyotimizning yirik vakillaridan biri Murod Muhammad Do'st o'z asarlari bilan adabiyotshunoslikni yana bir pog'ona yuqoriga olib chiqqanligi, shubhasiz. Biz bu asarlarga badiiy matn sifatida qarab, ularda qo'llangan ironiya va uning turlari, ironik mazmun ifodalash vositalarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishga harakat qildik. Tahlil uchun adibning "Galatepaga qaytish" asariga murojaat qildik.

“Galatepaga qaytish” – yozuvchi Murod Muhammad Do‘stning dastlabki yirik asari. Unda o‘tgan asrning 80-yillari haqida, behalovat, beorom zamondoshlarimiz – o‘zbek ziyolilarining hayoti to‘g‘risida, muhabbat va imon, haq va haqiqat yo‘lidagi iztirobli, gohida chigal izlanishlar, ana shu izlanishlar sabab inson qalbida kechadigan turfa ruhiy kechinmalar xususida o‘ziga xos ohang va rang bilan hikoya qilinadi.

Qissada qo‘llangan ironiya va uning turlari, ironik mazmun ifodalash usullari tahliliga to‘xtalar ekanmiz, ularni yuzaga chiqarishga xizmat qilgan lisoniy vositalarga ham alohida e‘tibor qaratdik. Ironik mazmun ifodalashga xizmat qilgan lisoniy vositalarni uch guruhga bo‘lib tahlil qildik: 1) fonetik-intonatsion; 2) leksik-semantic; 3) paramelar yordamida ifodalangan ironiyalar.

Tilshunoslikda shunday qoida bor: gap uchun muhim belgi kesimlik, eng muhim belgi esa ohang. Ohangga eng muhim belgi deya urg‘u berilishi bejiz emas, birgina uning yordamida bir nechta mazmundagi gap hosil qilish mumkin. Biz ham ushbu maqolamizda fonetik-intonatsion vositalar yordamida ifodalangan ironiya turlariga e‘tiborimizni qaratdik.

Ironiya estetikaning kategoriyasi bo‘lib, qadimgi notiqlik an‘analaridan kelib chiqadi. Bu XIX asrning so‘nggi choragidan beri alohida rivojlanib keladi. Ironiyada so‘zlovchi voqeani jiddiy bayon qilganday bo‘ladi, ammo til vositalarini ko‘chma ma’noda qo‘llab, biron shaxs yoki voqelik ustidan kesatq bilan kuladi. Boshqacha qilib aytganda, so‘zlovchi nutqining zaminida haqiqiy ma’noga zidlanuvchi asosiy maqsad – kulgi yoki kinoya ma’nosi yashiringan bo‘ladi.

Ironiya – badiiy asarlardagi uslubiy vosita – ikki ma’noda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan so‘z yoki gaplarni qo‘llash bilan ularning asosiy ma’noga teskari, hatto uni inkor etuvchi ma’nosi orqali kinoya, qochiriq, piching, kesatq, mazax ma’nolarini ifodalash. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi 2-tom, 2006: 225.] Asardan olingan parchalarda buning isbotini ko‘rishimiz mumkin.

Asar qahramoni G‘aybarov ilmiy izlanuvchan inson, shaharda yashaydi, uyiga kam keladi. Otasi vafot etgani haqidagi xabarni olgach, uyi tomon oshiqdi.

G‘aybarov janozaga arang yetib keldi. Ukalar, ko‘ngil yetar qarindoshlar – hamma uni yig‘lab qarshi oldi. Lekin uning o‘zi yig‘layolmadi. Hatto mozorda ham ko‘zidan yosh chiqmadi, begona odamday bir chekkada turdi. Unga ola qarashdi. Orlandi chog‘i, ukasi Mavlonboy yoniga kelib, tishlarini qayragudek bo‘ldi:

- Loaqal ko‘zni tupuklang, aka!.. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 3].

Yuqoridagi parchada keltirilgan gaplarning ohangidan kesatiq mazmuni ifodalanganini sezish mumkin. Hamma uni yig‘lab qarshi oldi, lekin azador farzand yig‘layolmadi. E‘tibor bering: yig‘lamadi emas, yig‘loyolmadi. Otasining so‘nggi manzili bo‘lmish “mozorda ham ko‘zidan yosh chiqmadi”. Nima uchun bunday bo‘ldi? Hayot uni shunday sinovlarga duchor etganki, yig‘layverib ko‘zlarida yosh qolmagandir, ehtimol. Buni ko‘rib orlangan ukasi Mavlonboy akasiga “Loaqal ko‘zni tupuklang, aka”, deya kesatiq qildi. Buni “tishlarini qayragudek” qilib aytganidan ham bilishimiz mumkin.

Raim oqsoqolni izzat qildi, boshqalarning oldida yuziga oyoq bosib qaytadan er qilmadi, orqavarotdan cholim, deb ataydi. Avvallari yosh edi, alam va andak kinoya bilan cholim, deb atagan, keyin u qarigan, cholga aylangan va Anzirat, chol deb atashga butkul ko‘nikkan. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 17].

Butun yurti boshqargan Raim oqsoqol qandaydir sabablar bilan ayoli bilan ajrashadi. Anzirat eri boshqasiga uylangan bo‘lsa-da, Raim oqsoqolni yoshlik chog‘larida ham “andak kinoya bilan cholim”, deb atardi. Cholim leksemasining kinoya bilan aytilishida ham ohang yetakchilikni o‘z qoliga olgan. Anziratning Raim oqsoqolga bo‘lgan muhabbati, hurmati esa “yuziga oyoq bosib qaytadan er qilmagan”idan namoyon. Yuziga oyoq bosmoq frazemasi bularga ishora qiladi.

Onasi aytdi:

- Yo‘q, birov o‘rgatmagan, o‘zi bilib qilgan, opang kichkina paytidayam jodugar ekan, o‘zi bilib qilgan.

- *G‘aybarov bari bir ishonmadi. Lekin o‘gay opasidan bir umr cho‘chiydigan bo‘ldi. Vaqti kelib, Mavlonboyni uylantiradigan bo‘lishdi. To‘ydan oldinroq, to‘nbicharga odam chaqirishganda, u o‘gay opasining tizzasida bichiq, qo‘lida qaviq igna bilan ko‘rdi va sekin, zolimona ohangda sekin aytdi:*

- *Ehtiyot bo‘ling, opa, ignani sanchib olmang...* [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 18].

Raim oqosoqol Anziratdan so‘ng bir necha bor oila qurdi. G‘aybarovning onasi o‘gay qizni xushlamaydi. Buni uni ismi bilan emas “jodugar” deb atashidan ham sezishimiz mumkin. Ushbu so‘z vositasida onaning o‘gay qizga bo‘lgan alamiga va qizning o‘tmishda qilgan “jinoyatlari”ga ishora qilingan. Jodugar so‘ziga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da shunday ta’rif beriladi: “Jodugar forscha so‘zdan olingan bo‘lib, sehrgar, afsungar degan ma’nolarni bildiradi. Ko‘chma ma’noda o‘taketgan ayyor, makkor, hiylagar ma’nosida ishlatiladi”. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2-tom, 2006: 98.] G‘aybarovning onasi aytishiga qaraganda, o‘gay opa ukasining boshiga igna tiqqan, natijada chaqaloq vafot etgan. Opaning qo‘lida qaviq igna bilan ko‘rgach, G‘aybarovning yodiga onasining aytganlari tushadi va bular haqiqatmi yoki yo‘qmi sinab ko‘rish niyatida “opa, ignani sanchib olmang”, deya piching qiladi. Piching mazmunining yuzaga chiqishida intonatsiya muhim rol o‘ynagan. “Zolimona ohangda” deb alohida urg‘u berilishining boisi ham shunda.

- *Ma‘qul, - deb g‘udrandi mulla Soat. – Ilmingiz durust, Chori. Siz o‘qigan yurtlarning madrasasi zo‘r ekan.*

Bu gapdan mulla Chorining yuzi bo‘zday oqardi, iyaklari titrab, zahrini sochdi:

- *Muni bilish kerak, mavlono Soat, - dedi u. – Muni salla o‘ragan eshak ham biladi.*

Mulla Soat bepisand kuldi, so‘ng:

- *Ilmimga amal qilmagan mulladan o‘rgildim, - deb kesatdi.*
- *Kim meni sizga mulla, deb aytdi?*

- *E, mulla bo 'lmay kimsiz? – deb ajablandi mulla Soat.*
- *Yurgan bir odam, - dedi mulla Chori. – Siz o‘zingizni ko‘p g‘alchalikka solavermang, mavlono Soat. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 24].*

Raim oqsoqolning vafoti sabab kelgan Mulla Chori va Mavlono Soatning suhbatida ham kinoya, piching, kesatiq, zaharxandalik intonatsiya vositasida namoyon bo‘lmoqda. Mavlono Soatning Muhammad payg‘ambar bilan Xizrning farqiga bormasligi Mulla Chorining g‘ashiga tegadi. Shundan so‘ng bir-birlariga shama qilishni boshlaydilar. Mulla Soat “siz o‘qigan madrasalar zo‘r ekan”, deb piching qilish orqali Chorida alamini olmoqchidek go‘yo. Mulla Chorining “salla o‘ragan eshak ham biladi”, deya zaharxandalik qilishi Mulla Soatning ilmsizligidan mazax qilayotganini ham ifodalamoqda. Mulla Choriga nisbatan “ilmimga amal qilmagan mullam” deya kesatiq qilishiga sabab Chorining asir tushib nemislarga mullalik qilganidir. Bu yerda aslida Chorining Allohga ishonmasligiga ham ishora qilingan. Yuqoridagi jumlada ham inotanatsiya muhim ahamiyat kasb etmoqda. Quyida havola etilayotgan barcha namunalarda ham fonetik va intonatsion vositalar ironik mazmunning yuzaga chiqishida yetakchilikni qo‘ldan boy bermayotganining guvohi bo‘lamiz.

- *Qo‘y, opa, tag‘in eski nag‘mani boshlama, - dedi G‘aybarov. – Hech bo‘lmasa, bugun tinch qo‘yinglar. Sening bolang, Mavlonning bolasi unga nevara emasmi? Balki, men sizlarning bolangiz bobolarini rashk qilishmasin, deb o‘ylagan chiqarman...*

- *Sening yo‘rig‘ing boshqa edi, Toshpo‘latjon, - deya hiqilladi Opa, keyin ukasining gapidagi kinoya miyasiga borib yetdi, alamidani qizardi. – Sendan oladiganim shu-da! Men bechorani it bo‘lib talaysan! Sendan bir ro‘shnolik ko‘raman deb, bechora otam...*

... boshlandi! Meni deb tamom bo‘ldi! Mendan ro‘shnolik ko‘raman deb xor bo‘ldi! [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 43].

Gʻaybarovning opasiga “tagʻin eski nagʻmani boshlama” deb kesatq qilishidan koʻrinib turibdiki, u bu gaplarni birinchi bor eshitishi emas. Hatto qayta-qayta eshitaverib bezor ham boʻlgan. Gʻaybarovning opasiga kinoya bilan gapirishidan hozir uning koʻngliga hech narsa sigʻmasligi, xotiralarining bir chetida choʻkib yotgan alamlarini sezishimiz mumkin. Bunda “nagʻma”, “hech boʻlmasa”, “rashk qilmasin”, “...boshlandi” kabi birliklar mazmunning tushunilishini osonlashtirishga xizmat qilmoqda.

Gʻaybarovning oʻtgan kunlarni eslagisi kelmadi. Chalgʻimoqchi boʻlib, xona devoridagi kattakon suratga qaradi. Doʻstlari Soqol chizgan Samad bilan Maʻsumaning surati, oʻzlariga juda oʻxshaydi, Samadning boʻyi baland, tik qarab turibdi, Maʻsumaning boshi uning koʻkragi barobar, goʻyo erining yurak urishiga quloq tutayotgandek.

- Nega indamay qoldilaring? – deya ilmoq tashladi Maʻsuma. – Ochmaysizlarmi eski gunohlaringni? [Murod Muhammad Doʻst. 2009: 120].

Ushbu jumlada kinoya, luqma oʻz aksini topar ekan, bu Soqol soʻzida ham, Maʻsumaning gapida ham seziladi. Voqeaning davomini, erining yashirin “jinoyatlari”ni bilishga qiziqqan Maʻsuma beixtiyor ularning jim boʻlib qolishgani uchun luqma tashlab koʻradi. Afsuski, buning foydasi boʻlmaydi. Samad undan koʻra quvraq chiqadi.

Naim amaki uning holini koʻrib, kaftlarini bir-biriga ishqadi: “Balli, qarindosh! Otangiz meni doʻzaxi ataydi, endi, sizlardan ham bitta chiqsin-da!” Yana, munis, yuvosh, Gʻaybarovni yaxshi koʻradigan yanga, erini qargʻadi: “Oʻling siz, bu goʻdakning aybi nima? Soʻksa, togʻangiz soʻkibdi, munda nima gunoh? Endi bu uyiga mast boʻlib borsa, echkingiz egiz tugʻarmidi?”

“Xusurim tarqaydi, xotin! Togʻam oʻzini osmon chogʻlaydi, endi manovi arzandasi ichib borsa, qani, koʻraychi, ahvoli ne kecharkin!..” [Murod Muhammad Doʻst, 2009: 123].

Keltirilgan jumlada “balli”, “chiqsin-da”, “echkingiz egiz tug‘armidi”, “arzandasi”, “ko‘raychi” kabi birliklarning alohida ohang bilan aytilishi qahramonning eski alamini, g‘azabini, shu bilan bir qatorda kesatliq va pichingni ifodalamoqda.

- *Men yashayapman, - dedi Shoir. – Hayotning o‘zi she‘r emasmi? Siz bilmaysiz, Toshpo‘lat, lekin Qobildan o‘tadigani yo‘q, eng kuchli, eng abjir, eng farosatli alpinist! Men hali u bilan G‘alaba cho‘qqisiga chiqaman!.. Qobil juda zo‘r!..*

- *Jek ham zo‘r edi, Tayloqov ham zo‘r edi!.. – deya kesatdi G‘aybarov.* [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 141].

Yuqoridagi parchaning mazmunidan kinoyani, kesatliqni sezish qiyin emas. Ohang ham yetakchi o‘rinda. Kinoya – deydi A.Hojiyev, - til birligining haqiqiy ma‘nosiga butunlay qarama-qarshi ma‘nodagi kesatliq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat tropdir. [Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. 1985:43]. G‘aybarovning kesatig‘ida esa Shoirning biror ishni oxirigacha yetkazmagani, hali u, hali bu kishining etagiga yopishayotganiga ishora qilingan.

Mening fikrimcha, yahudiylarning muqaddas kitoblari aslida arablarda mavjud bo‘lgan qabilaviy va diniy an‘analarning inshosidan o‘zga narsa emas, ular yahudiylarning o‘zlariga qon-qardosh, lekin hali ko‘chmanchilik yo‘rig‘idan chiqishga ulgurmagani arablardan ilk bor ajralib chiqishlari asnosida sal-pal o‘zgartirilgan, xolos... - Haykal G‘aniyevich nafas rosladi va G‘aybarovga viqorli bir qarab oldi.

- *Davom etavering, domla, - dedi G‘aybarov istehzo bilan. – Juda yaxshi gapni aytdingiz!..* [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 155].

G‘aybarovning ohangi istehzoni ifodalayapti. Katta davrada, obro‘li odamlar qarshisida uyalib qolishni istamagan Haykal G‘aniyevich tizginni o‘z qoliga olishga, G‘aybarovning xatolarini tuzatishga tirishishi samarasiz ketyapti. O‘z nutqiga, xayollariga shunchalar berilib ketgan G‘aybarov Haykal G‘aniyevichning kimligini

tamoman unutganday edi go‘yo. Shu bois bo‘lsa kerak ilmi insonlar qarshisida unga istehzo bilan gapirishdan-da zarracha cho‘chiyotgani yo‘q. Ularning fikrlari bir-biriga qarama-qarshi kelgan holda istehzoli qilib tortushuvga borishmoqda.

- *Sizningcha, odamlar ajinadan mudom qo‘rqishlari shartmi? – deb so‘radi G‘aybarov. – Axir bu soz-ku, domla? Odamlarning ajinadan mutlaqo qo‘rqmasligi zo‘r-ku!..*

Turgan-bitgani badiiyot! Bu gaplaringiz folklor tasarrufiga kiradi, - dedi Haykal G‘aniyevich kesatiqqa e‘tibor bermay. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 155].

G‘aybarovning ohangidan biroz kulgi va mazax, Haykal G‘aniyevichning ohangidan esa kesatiq, piching, zaharxandalik ufurib turibdi. U hozir shunchalar g‘azabdaki, bularning barini folklor namunasi hisoblanmish cho‘pchak deb baholaydi. G‘aybarov esa jin, ajina, devlarga mutlaqo ishonmaydigan inson edi.

G‘aybarov bir so‘z demay mashinaga chiqdi. Yarim yo‘lgacha churq etmay borishdi, Haykal G‘aniyevichning qovog‘i soliq edi.

- *Sizgayam homiy topildi, G‘aybarov, - dedi bir payt kesatib. – Kimsan, Sotvoldiyev shaxsingiz bilan qiziqib qolibdi. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 160].*

“Homiy”, “kimsan” leksemalarining alohida urg‘u bilan aytilishida kesatiq yuzalanmoqda. Buni bir qarashda ilg‘ash mumkin.

- *Ehtimol, Sho‘rchidagi mis qo‘ng‘iroqsiz qolgan echkilarni unutmasangiz bo‘ldi. Echkilarni yetim qoldirmang, qarg‘ishi tutadi.*

Soqol xonadan chiqib, oynavand eshikni qattiq yopdi. [Murod Muhammad Do‘st, 2009: 218].

G‘aybarovning Soqolga nisbatan bunday zaharxandalik qilishida ham anchayin ma‘no bor. “Mis qo‘ng‘iroqsiz echkilar” Soqolning o‘tmishiga, bir paytlar Sho‘rchiga zarda qilib ketib qolib, echkilarga qo‘ng‘iroq yasab kun ko‘rishga ahd qilganiga ishora qiladi. “Yetim qoldirmang”, “qarg‘ishi tutadi” birliklarini kesatiq ma‘nosida tushunish mumkin. Bu bilan G‘aybarov Soqolning Sho‘rchidagi xotiniga, tirik yetim bo‘lib qolgan egizak farzandlariga ham kinoya bilan ishora qilyapti.

Kinoyada mavhum tushunchani aniq narsa yoki hodisaga xos belgilar yordami bilan tasavvur etish koʻzda tutiladi. [Homidiy H., 1970: 75].

“Kinoya belgi; shama, ishora; piching, kesatiq degan maʼnolarni bildiradi. Kinoya – bu masxaralash, kulish uchun asl maʼnosidan boshqa, majoziy maʼnoda aytilgan soʻz; qochirim, istehzo, piching, kesatiq ifodasi; uslubiy vosita: badiiy asardagi inkor etish usullaridan biri boʻlib, biror shaxs yoki narsa ustidan kesatiq, qochiriq vositasida yashirin kulishdan iborat”. [OʻzMU xabarlar, 2021: 226].

Tahlil uchun tanlangan “Galatepaga qaytish” qissasida dastlab ironik munosabatni yuzaga chiqarishda fonetik-intonatsion vositalarning oʻrni qay darajada ekanligini tahlil qildik. Bunda intonatsiya yetakchi vositalardan biri ekanligining guvohi boʻldik. Qissada ironik mazmun ifodalashning kinoya, kesatiq, luqma, shama, istehzo va boshqa usullaridan keng foydalanilgan. Ijodkor mohirlik bilan bu vositalarni asar bagʻriga jo etgan. Bu asarning qimmatini yana bir pogʻonaga koʻtargan desak, mubolagʻa boʻlmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murod Muhammad Doʻst. 2009, Galatepaga qaytish, Toshkent, 218 b.
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2006, Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 225.
3. Hojiyev A. 1985, Lingvistik terminlarning izohli lugʻati, 43 b.
4. Homidiy H. 1970, Adabiyotshunoslik terminlar lugʻati, 75 b.
5. OʻzMU xabarlar. 2021, Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali, Toshkent, 226 b.
6. M Kurbanova, Özbek Edebî Metinlerinde Retorik Soru Cümleleri veya Soruyla Ret Cümleleri, XI Uluslararası Dünya Dili Türkçedir sempozyumu Bildiri kitabı. Ondokuz ..., 2019
7. М. Йўлдошев. Бадий матн ва унинг лингвопозтик таҳлили асослар. Тошкент, Фан, 2007 йил
8. Qurbonova M., Yoʻldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent: Universitet, 2014.

USMON AZIM SHE'RLARIDA IJTIMOIIY DEYKSISNI HOSIL QILUVCHI BIRLIKLAR

Sarbarova Dilnoza Nosirjon qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston

Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

sarbarovadilnoza1@gmail.com

Annotatsiya: O'zbek tilida ijtimoiy deyxsisning yuzaga kelishida ijtimoiy xoslangan leksik birliklar muhim ahamiyatga ega. Usmon Azim she'rlarida ijtimoiy deyxsislar so'zlovchi va tinglovchining jamiyatdagi o'rniga ishora qiladi. Shoir she'rlarida lirik qahramon ota, aka, er, o'g'il, yo'lovchi, tomoshabin mavqeyida, oshiq timsolida namoyon bo'ladi. Maqolada ijtimoiy deyxsisni hosil qiluvchi birliklar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: muloqot, ijtimoiy deyxsis, leksik birliklar, nutqiy etiket

Annotation: Socially specific lexical units are important in the emergence of social deixis in the Uzbek language. In Usman Azim's poems, social deixis refers to the place of the speaker and the listener in society. In the poet's poems, the lyrical hero appears as a father, brother, husband, son, passenger, spectator, and lover. The article analyzes the units that form social deixis.

Keywords: communication, social deixis, lexical units, speech etiquette

Muloqot jarayonida ishtirokchilarning ijtimoiy maqomi ularning kasb-kori, mansabi, qarindoshlik holati, oiladagi mavqeyi va o'rnini kabilarga nisbatan belgilanadi. Nutq muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy holati haqida ma'lumot beruvchi muhim vosita bo'lishi bilan birga ularning dunyoqarashi, muloqotga kirisha olish imkoniyatlari haqida ham ma'lumot beradi. Inson muloqotga kirishar ekan, tinglovchining diqqatini tortishga, uni nutq jarayoniga tortishga harakat qiladi.

Bu jarayonni boshlash uchun murojaat birliklaridan, nutqiy etiket shakllaridan foydalanadi. Nutq sohibining qoʻllagan birliklari uning ijtimoiy holati haqida axborot tashiy oladi. Ayniqsa, oʻzbek muloqot madaniyatida nutq tuzishda, muloqotga kirishishda nutq ishtirokchilarning jamiyat hayotida tutgan oʻrniga katta eʼtibor qaratiladi.

Nutqda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy holatini ifodalashda koʻpincha ishoraviy birliklardan foydalaniladi. Oʻzbek tilida deytik birliklarni tadqiq qilgan R.Davlatova tilshunoslikda nutqiy muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyiga ishora qilish sotsial deyksis sanalishini taʼkidlab, “bu oʻrinda ijtimoiy deyksis terminidan foydalandik. Zero, sotsial deyksis terminida ham nutq ishtirokchilarining ijtimoiy holati nazarda tutiladi” deya oʻz fikrini izohlaydi. [Davlatova R, 2020; 98]

Sh.Safarov ijtimoiy deyksis haqida shunday munosabat bildiradi: “Deyksis hodisasining ijtimoiy belgilari haqida gapiriladigan boʻlsa, muloqot ishtirokchilarining roli, ularning ijtimoiy tabaqalanish darajalari ham soʻzlovchi-adresat munosabatida aniqlanadi”. [Safarov Sh, 2008; 180]

Oʻzbek tilida ijtimoiy deyksisni hosil qilishda ham lingvistik vositalar bilan birga ekstralingvistik vositalardan ham keng foydalaniladi. Kishilik olmoshlari deyksisning boshqa turlarini hosil qilishda qanchalik faol boʻlsa, ijtimoiy deyksisga ishora qilishda ham juda faoldir. Olmoshlarning nutqiy vaziyatga bogʻliq holda yoshidan, jinsidan qatʼiy nazar, katta, kichik, ayol, erkak, umuman, har qanday shaxsga nisbatan qoʻllana olish imkoniyati uning ijtimoiy deyksis vazifasini bajarishida qoʻl keladi.

“Ijtimoiy deyksisni shakllantiruvchi birliklar shaxsga ishora qiluvchi deytik birliklar bilan umumiylik kasb etadi. Negaki nutq ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyidan avval uning oʻziga ishora qilinadi. Bu holat, ayniqsa, kishilik olmoshlarida yaqqol namoyon boʻladi”. [Davlatova R, 2020; 98]

Siz – qimmatbahosiz,

Men – arzon, arzon.

Sizga balki faqat yuragim arzir.

Sizdan so‘ramayman haqiga osmon,

Faqat osmon kabi yuksaling, axir. [Usmon Azim, 1995; 139]

So‘zlovchi nutq jarayonida mazkur birliklardan keraklisini tanlashda nutq ishtirokchilarining ijtimoiy holatiga e‘tibor qaratadi. Jumladan, *men* kishilik olmoshi so‘zlovchining o‘ziga ishora qilish bilan birga uning turli kommunikativ maqsadini ifodalashga xizmat qiladi. Ya‘ni nutqda *men* olmoshi so‘zlovchining ijtimoiy mavqeyiga, ya‘ni boshqa nutq ishtirokchilaridan faqli jihatlariga ishora qilib, ijtimoiy deysisni hosil qiladi. Masalan:

Mana, mening charchoq boshimga

Telba-telba yomg‘iring quydi.

Bir uyg‘onish tuydim loshimda –

Mehri qattiq ko‘k meni suydi. [Usmon Azim, 1995; 363]

Misralarda keltirilgan *men* olmoshi so‘zlovchining ijtimoiy maqomi yuqoriligiga ishora qiladi, ya‘ni so‘zlovchi o‘zini shu holatida ham boshqalardan yuqori qo‘yadi. Shuningdek, egallagan martabasidan faxrlanish, maqtanish kabi kommunikativ maqsadini ham namoyon qiladi. Buni *men* olmoshining bir necha o‘rinda takror qo‘llanishi va keyingi misralarda qo‘llanilgan *men ko‘nglimni ko‘rdim o‘zimda, mening g‘amgin satrlarimda qanot qoqdi bir qushcha sayroq* misralarida ham ko‘rish mumkin.

Men olmoshi Usmon Azim she‘rlarida faol qo‘llaniladi. Olmoshning qanday ijtimoiy holatga ishora qilayotganligi matn qurshovida aniqlanadi. Masalan:

Qog‘ozlarga yozdim... Qog‘ozlar yondi.

Bu sirni o‘yladim – topdim nihoyat:

Men Usmon emasman, Alpteginman – men

Enasoy bag‘rida to‘lg‘ongan g‘oya. [Usmon Azim, 1995; 149]

Badiiy matnda turli she‘riy san‘atlar, tasvir vositalari qo‘llanilib, nutqning ta‘sirchan, jozibador bo‘lishiga erishiladi. (Qurbonova, 2014, Yo‘ldoshev, 2007)

Usmon Azim she'rlarida *men* va *sen* olmoshi birgalikda qo'llanilib, o'ziga xos ifodani yuzaga kelishiga sabab bo'lgan:

Zamin bilan osmon – sen-u menman,

Sahar bilan oqshom – sen-u menman,

Yer-u osmon aro bir ishq bordir –

Ishqdan bunyod hijron – sen-u menman. [Usmon Azim, 1995; 390]

She'ning radifini *sen-u menman* deysisi yordamida shakllangan bo'lib, ishora qilish bilan birga ta'kid ma'nosini kuchaytirishga, so'zlovchi o'zi va tinglovchini boshqalardan ajratib ko'rsatish orqali o'ziga xos tavsir yaratishga erishgan.

Deyktik birliklarni tadqiq qilgan A.A. Kolobova bunday o'rinlarda shaxs va sotsial deysisni kontekst obyektiga qarab farqlash lozimligiga e'tibor qaratib, kontekstlarning obyektiga ko'ra vaziyat (situatsion) va ijtimoiy (sotsial) kontekstlarni ajratadi. Vaziyat kontekstida nutqiy aloqa ishtirokchilari (adresant va adresat), ularning muayyan makon va zamonda o'rinlashuvi aktuallashtirilib shaxs, zamon, makon deysisiga, sotsial kontekstda kommunikantlarning o'zaro va atrofdagi voqelikka munosabatlari, ijtimoiy tabaqalanishi aktuallashtirilib, ijtimoiy (sotsial) deysisga yo'l ochilishi ta'kidlanadi.

Quyidagi holatlarda so'zlovchi o'zini va tinglovchini bir mavqeda ko'radi:

Sen gunohkor, men gunohkor,

Dod-a,

Yoshlarimiz qator-qator,

Dod-a. [Usmon Azim, 1995; 334]

Shoir Usmon Azim she'rlarida *sen* va *men* deysisi ijtimoiy mavqening turlicha ko'rinishlarini namoyon qiladi. She'rlarni o'qir ekansiz, shoirning ohorli topilmalariga, o'ziga xos tashbehlariga qoyil qolasiz:

Men yomon sen chinni suydin...

Men ham yomon, Sen ham yomon

Men g'ulom sen hurni suydin.

Men ham g‘ulom, Sen ham g‘ulom

Men tobon sen kunni suydim...

Men ham tobon, Sen ham tobon . [Usmon Azim, 1995; 337]

Keltirilgan misralarda *yomon-chin*, *g‘ulom-hur* qarama-qarshilikni ifoda qiluvchi birliklar ijtimoiy deysisni ifodalash bilan birga qarshilantirishga ham xizmat qilgan.

Gullarga burkangan badanin ochib,

Ko‘zimga termular bir malak — Hayot!

Uning og‘ushidan men ketdim qochib,

Sen — go‘zal she‘rimni aylagani yod.

Meni xarob etdi beto‘xtov g‘ulu,

Chorasiz hijronning gapiga ko‘ndim.

Olis-olislardan uchib keldiyu

Qo‘llaring ohista kiftimga qo‘ndi... [Usmon Azim, 2007; 128]

O‘zbek tilida kim so‘roq olmoshi orqali sub’ektning ijtimoiy mavqei yuqoriligi yoki, aksincha, quyi ekanligiga ishora qilinishi kuzatiladi.

Hayotdan hech qachon qilmaymiz gina,

Savol bersak hamki, kajraftor jimdir.

Ukajon, aslida o‘limdir NIMA?

Ammo bevaqt o‘lim hamisha KIMDIR. [Usmon Azim, 1995; 402]

O‘zbek tilida ijtimoiy deysisning yuzaga kelishida ijtimoiy xoslangan leksik birliklarning o‘rni ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Shevaga xos so‘zlar, jargon va argolar, qarindoshlik atamalari, kasb-kor bilan bog‘liq so‘zlar ijtimoiy deysisni yuzaga kelishida muhim rol o‘ynaydi. Muloqot ishtirokchilarining nutqida bunday so‘zlarning qo‘llanishi ularning qanday soha vakili, qaysi dialekt egasi ekanligi kabi ijtimoiy holatiga ishora qiladi. Bunday birliklar «individdning kasb-kori, lavozimi, mavqei ta’sirida shakllangan xarakteri (huquqi), shu shaxsning majburiyati (burchi)

bilan birga uning kommunikativ aktda egallaydigan pozitsiyasini belgilab beradi».[Rasulov Q, Toshkent,2008; 7]

Quyidagi misralarda esa Alpomishning Barchinga qilgan murojaatidan o‘zining yuksak mavqega ishora qilganligini ko‘rish mumkin. Bu o‘rinda otasi birligi farzandning otasi oddiy odam emas, yurt koriga yaraydigan, hech kimga yengilmaydigan shaxs ekanligiga ishora qiladi:

*So ‘zlagin, eng yuksak tilakdan,
Bo ‘taday bo ‘zlagin yurakdan.
“Vatan” de... Bolamning qoniga
Oqiblar kirsin u yurakdan.
Aqling hech bo ‘lmasin faromush,
Bolamni qil yaxshi parvarish.
Barchinim, bolamga ayt yana,*

Otasi – Alpomish, Alpomish. [Usmon Azim, 1995; 203]

She’riy asarlarda deytik birliklarning qo‘llanilishi o‘ziga xos tarzda yuzaga chiqadi. Deytik birliklar poetik nutqda takrorning oldini olishga, bir so‘zni qayta qo‘llash orqali uslubiy g‘alazikni yuzaga chiqishini bartaraf qilishga xizmat qiladi. Muloqot jarayonida inson o‘z nutqida ham jamiyatning axloqiy-ijtimoiy qoidalariga bo‘ysunadi. U nutqida o‘zi (so‘zlovchi), tinglovchi va uchinchi shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, mavqeyi, ya’ni ijtimoiy holatini (jinsi, yoshi, kasbi, moddiy holati) anglagan holda muloqotga kirishadi. Shuningdek, she’riy asarlardagi ijtimoiy deyxsislar ham nutq jarayonidagi shaxslarning (so‘zlovchi va tinglovchi) ijtimoiy mavqeyiga ishora qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. АЗИМ УСМОН. Соғинч. –Тошкент, 2007.
2. АЗИМ УСМОН. Сайланма. – Тошкент, 1995.
3. АЗИМ УСМОН. Юрак – Тошкент, 2009.

4. Давлатова Р. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари. Филол.фан.док.(DSc) дисс. – Тошкент, 2020.
5. Колобова А.А. Дейктики американских корпоративных кодексов как средство репрезентации модели корпоративной культуры // <https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/>
6. М. Йўлдошев. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослар. Тошкент, Фан, 2007 йил
7. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. Toshkent: Universitet, 2014. Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008.

MUHAMMAD YUSUFNING “VATANIM” SHE’RIDAGI ALLUZIV NOMLAR XUSUSIDA

Karimova Mastura Ablaxat qizi

O‘zMU Jurnalistika fakulteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi.

karimovam94@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Muhammad Yusufning “Vatanim” she’ridagi antroponimlarning alluziv nom sifatida qo‘llanilishi xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: intertekstuallik, alluziya, alluziv nom, antroponimlar, tarixiy alluziya, badiiy alluziya.

Аннотация: В статье говорится об использовании антропонимов в качестве аллюзивных имен в поэме Мухаммада Юсуфа «Моя страна».

Ключевые слова: антропонимы, антропоэтнонимы, аллюзия, аллюзивное имя, интертекстуальность, историческая аллюзия, художественная аллюзия.

Abstract: The article deals with the use of anthroponyms as allusive names in Muhammad Yusuf's poem "My Country"

Keywords: anthroponyms, anthropoethnonyms, allusion, allusive name, intertextuality, historical allusion, artistic allusion.

Badiiy matnni tahlil qilshda intertekstuallik muhim ahamiyat kasb etadi. Intertekstuallik— muayyan matn ichida keladigan matn yoki uning parchasi, qismlarini anglatuvchi atama, matn tarkibida uning muallifiga tegishli boshqa matn yoki umuman o‘zga matndan olingan parchadir. Bunda intertekstuallik matnga olib kirilgan turli vositalarning umumiy matn bilan aloqadorligi, asosiy g‘oyani ifodalash usuli. Tilshunos olim M.Yo‘ldoshev o‘z monografiyasida bulardan: epigraf, sarlavha, reminisensiya, alluziya kabilarni ko‘rsatadi. “**Alluziya** (lot. *Allucio*— *ishora, hazil*) barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki

adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Mohiyatan sharq mumtoz she'riyatida keng qo'llanilgan *talmeh* san'atiga yaqin keladi. Farqli jihati, shuki, *talmeh*da asosan mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilish mumkin. Ya'ni alluziyada ishora obyektining doirasi kengroq"[Yo'ldoshev M, 2008, 160].

Alluziya– badiiy adabiyotda tarixiy voqea, shaxslar, diniy, mifologik rivoyatlarga, asosan, retsipientga ma'lum va mashhur narsalarga ishora qilish. Bunda retsipientning xabardorlik darajasi ham muhim ahamiyatga ega. Millat uchun ulug', aziz, mashhur tarixiy shaxslar nomlari shoir Muhammad Yusufning "Vatanim" she'rida ham uchratishimiz mumkin. *Mashrab, Navoiy, Temur Malik, Muqanna, Shiroq, Jaloliddin, Bobur, Alpomish, Ulug'bek, Qodiriy, Usmon Nosir* kabi antroponimlar qo'llanilgan. She'ning birinchi bandida

O'zim xoqon, O'zim sulton,

Sen taxti Sulaymonim.[M.Yusuf, 2]

Matnda *xoqon, sulton, taxti Sulaymon* so'zlari kontekstual sinonim sifatida keltirilgan. *Sulaymon*- Qur'onda tilga olingan payg'ambarlardan biri. Rivoyatlarda u jamiki insu jin, hayvonlar va parrandalar olamiga podshohlik qilgan, qushlar tilini tushungan. Muallif Vatanini mana shunday hukmdorning taxtiga o'xshatadi, ishora qiladi.

Sen Mashrabsan, Xalqda tumor

Balxda dorga osilgan. [M.Yusuf, 2]

Alluziv birliklar orasida nafaqat shaxsga, balki tarixiy voqealarga ham ishora qilish kuzatiladi. *Mashrab* asarlarining aksariyati chuqur ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lib, o'sha davr hayoti, jamiyatdagivoqea-hodisalar bilan chambarchas bog'liq. Xususan, u ba'zi ruhoniylarning kirdikorlari va hiylagarliklarini fosh etadi, tekinxo'r mulkdorlar va johil amaldorlarning zo'ravonlik faoliyatlarini taqid qiladi. *Mashrab*ning asarlari qo'ldan qolga', og'izdan og'izga o'tib, tez tarqalgan. Xuddi shuning uchun ham *Mashrab*ning biror qilshloq yoki shaharga kelishi izsiz qolmagan, odil kambag'al xalq uni quvonch-xursandchilik va qiziqish bilan qarshi

olgan. Shoir qo‘nimsiz hayotining so‘ngi manzili *Balxda* ham hokim tabaqa va mutassib shayx-mullalar *Mashrab*ni jisman yo‘qotish payiga tushadilar. *Mashrab* yovuz niyatli guruhlarining rasmiy fatvosi va Mahudbiy qatag‘onning hukmi bilan 1711-yilda dorga osilgan. She‘rni o‘qiyotgan kitobxonning ko‘z o‘ngidan mana shu voqealar birma bir o‘tib boradi. Qisqa jumlada bir inson hayotiga chizgilar bera olish bilan birga sh‘erning umumiy mazmunini to‘ldirish ham aynan alluziv nomlar va voqealarni keltirish bilan amalga oshadi. Keyingi o‘rinda ham shunday

Navoiysan, shoh yonida

Faqirni duo qilgan. [M.Yusuf, 2]

Navoiy temuriylar saroyiga yaqin bo‘lib, do‘sti va podshoh *Husayn Boyqaroga* ta’sir ko‘rsata olgan. Shu sababli, o‘z asarlarida *Husayn Boyqaroga* qaratilgan g‘oyalarni ifodalab o‘tgan: dunyoning va shoh taxtining o‘zgaruvchanligi, hukmdorning o‘z xalqi oldidagi majburiyatlari kabi. Butun umri davomida yaratgan asarlarini siyosat bilan birlashtirgan shoir yuqori mansabga ega shaxs bo‘la turib, mamlakat hayotining ijtimoiy- iqtisodiy takomillashtirishga katta hissa qo‘shgan; ilm- fan, san’at rivojiga homiylik qilgan. *Alisher Navoiy* nomini eshitganda retsipient ongida g‘azallari, “*Xamsa*” asari kabilar gavdalanib, matnda uning aynan xalq hayotini yaxshilash, turmushini farovonlashtirish yo‘lidagi sa’y harakatlari asosiy planga chiqarilgan. Keyingi o‘rinda Vatan leksemasining yangi semalarini berish Vatanparvarlar nomini keltirish orqali amalga oshiriladi.

Sen Xo‘jandsan, Chingizlarga

Darvozasin ochmagan,

Temur Malik orqasidan

Sirdaryoga sakragan.[M.Yusuf, 2]

Temur Malik (XII asr oxiri XIII asrning birinchi yarmi)— xorazmshoh *Aloutdin Muhammad* hukmronligi davrida *Xo‘jand* hokimi, mo‘g‘ullar istilosiga qarshi kurash olib borgan sarkarda. *Jaloliddin Manguberdi* bilan birgalikda *Sirdaryo* bo‘yida qo‘nim topib Mo‘g‘ul bosqinchilari bilan kechgan uzoq vaqt ayovsiz janglar

olib borgan. Matnda mehribon, hammani bag‘rida avaylagan Vatan leksemasi jasorat, mardlik semalariga bog‘lanib ketadi.

Muqannasan qorachig‘i

Olovlarga sachragan

Shiroqlarni ko‘rgan cho‘pon

cho‘lig‘imsan, Vatanim...[M.Yusuf, 2]

She‘rda Vatan deb jon fido qilgan, umrini uning ilmu fanini butun dunyoga tarannum etish yo‘lida sarflagan tarixiy shaxslarning nomlari sanab keltirilgan. Bir qarashda ijobiy sanab ketilgan *Muqanna* bilan bog‘liq tarixiy haqiqatga alohida ahamiyat berish lozim. *Muqanna* obrazi badiiy adabiyotda *Shiroq*, *Spitamen* kabi vatanparvar bahodirlar kabi assosiatsiya uyg‘onadi. Aslida qanday? Bu to‘g‘ri yondashuvmi? Tarixiy manbalarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, *Muqannaning* asl ismi **Hoshim ibn Hakim** bo‘lib, tabiatan ziyrak, bilimdon inson bo‘lgan. Uning bir ko‘zi ko‘r, boshi kal va yuzi badbashara bo‘lganligi sabab yuziga va boshiga ko‘k parda tutib yurgan. *Muqanna* (“**niqobdor**”) laqabini olishi ham aynan mana shu bilan bog‘liq. *Muqanna* haqida turli tarixchilar ma‘lumot berib o‘tishgan. Ular orasida *Abu Rayxon Beruniy*ga tegishli ma‘lumotlarni eng ishonarli va to‘g‘ri hisoblanadi. Chunki tarixchi olim yashagan davrda *Muqannani* yoki uning izdoshlarini ko‘rgan insonlar hayot bo‘lgan. Beruniy “**Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar**” asarining “Payg‘ambarlik da’vo qilgan kishilar va ularning aldangan ummatlari” bobida quyidagicha ma‘lumot berilgan: “ ... *Muqanna* o‘zining xudo ekanini da’vo qildi va jasadga kirganini, chunki jasadga kirmasdan oldin hech kim unga qaray olmaganini aytdi. U Amudaryo orqali Kesh va Nasaf tomonlarga o‘tdi. Xoqonga xat yozib, undan yordam so‘radi, oq kiyimlilar va turklar uning atrofiga yig‘ildilar, *Muqanna* ularga (boshqalarning) mollari va xotinlarini halol qildi, qarshilik ko‘rsatganlarni o‘ldirdi va *Mazdakning* barcha yo‘l-yo‘rig‘ini ularga qonun qilib berdi, *al-Mahdiy* qo‘shinini sindirdi va o‘n to‘rt yil hukmronlik qildi. Nihoyat u hijriy bir yuz oltmish to‘qqizinchi yili qamal qilindi va o‘ldirildi. *Muqanna* o‘rab

olingach, jasadi yo‘q bo‘lib ketishi va tobelari uning yuqoridagi gapiga ishonishlari uchun o‘zini olovga tashlagan edi. Uning kuyamanu yo‘q bo‘lib ketaman degan mo‘ljali muyassar bo‘lmadi, balki (uning jasadi)tanurdan topildi. Uning kallasi olinib, o‘sha kunlarda Halabda bo‘lgan amir al-mo‘min al-Mahdiyga yuborildi...” [<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Muqanna>]. Retsipient “qorachig‘i olovlariga sachragan” jumlasini bilan aynan *Muqannaning* o‘zini olovga tashlaganligiga ishora qiladi. Tarixiy ma‘lumotlarga tayangan holatda she‘rning umumiy mazmuniga, g‘oyasiga Muqanna hayoti va faoliyatini uyg‘unlashtira olmaymiz. Sh‘erga kiritilishiga 2xil sababni keltirishimiz mumkin. Birinchisi, *Muqannadagi* jasurlik, maqsad yo‘lida sobitlik xislatlari, aqli, zakiyligi . Ikkinchisi- Sovet mafkurasi. Hamid Olimjonning “Muqanna” dramasi, Sadridin Ayniyning “Muqanna isyoni” tarixiy- adabiy ocherki ham mana shunday bosim sabab yaratilgan. Keyingi o‘rinda qo‘llanilgan *Shiroq* antroponimini eshitganimizda uning cho‘pon yigit ekanligi, *Doro I* bosqiniga qarshi kurashganligi voqeasi birma bir jonlanadi. “Cho‘pon cholig‘” birikmasidagi *cho‘lig‘* so‘zining ma‘nosi lug‘atlarda kichik cho‘pon, cho‘pon yordamchisi tarzida izohlanadi.

O‘g‘lim desang osmonlarga

G‘irot bo‘lib uchgayman,

Chambil yurtda Alpomishga

Navkar bo‘lib tushgayman,

Padarkushdan pana qilib

Ulug‘beking quchgayman.[M.Yusuf, 2]

G‘irot– “G‘o‘ro‘g‘li turkumi dotonlaridagi afsonaviy ot obrazi. Matnda Vatan muallifni o‘g‘lim deb erkalasa shodlanganligidan samolarga uchishini.har qanday ot emas, afsonaviy obraz, uchqur tulpor sifatida) aytib o‘tadi. Bundan tashqari matnda 96 o‘zbek urug‘i nomi ham keltirilgan.

Bu qanday yuz qarolig‘ deb

Yotarlari zimistonda

Tarqab ketgan to‘qson olti

Urug‘imsan, Vatanim...[M.Yusuf, 2]

Tarixiy manbalarda o‘zbek ulusi O‘rta Osiyo hududlarida tarqalgan etnik guruhlar sifatida keltiriladi. Ularda urug‘lar soni “Madjmuat- Tavorix” asarida 93ta, “Tuxfat at-tavorixi xon”da 92ta, O‘zSSSR Sharqshunoslik instituti 4330.0 qo‘lyozma to‘plamida 92ta nomi sanab o‘tilgan. Retsipient mana shu tarzda o‘zbek urug‘lariga ham ishora qilib, tarixiy ma‘lumot asosida Vatan leksemasining bir semasi sifatida qiyoslaydi.

Alluziv nomlarni mavzu doirasiga ko‘ra 5ta turga ajratish mumkin [Homidova, 2021,100]: diniy, tarixiy, badiiy, mifologik, ijtimoiy- maishiy. “*Vatanim*” she‘rida tarixiy va badiiy alluziv nomlardan foydalanilgan bo‘lib, *Alpomish, Mashrab, Navoiy, Yassaviy, Chingiz, Temur Malik, Muqanna, Jaloliddin, Bobur, Ulug‘bek, Qodiriy Usmon Nosir* kabi antroponimlar tarixiy alluziyaga misol bo‘lsa, *Shiroq, Alpomish, Padarkush* badiiy alluziyaga misol bo‘ladi. (Kurbanova *Balx, Xo‘jand, Sirdaryo, Qashqar, Enasoy, Qurdiston, Hindiston, Chambil, Qo‘qon* kabi toponimlar geografik alluziya sifatida keltirilgan. Diniy alluziya sifatida *Sulaymon* payg‘ambar nomi berilgan. Matndagi har bir alluziv nom retsipient tomonidan Vatan leksemasining semalarini belgilab, bir umumiy *ulug‘ Vatan* leksemasi atrofida jamlanadi. Aluziv birliklarni keltirish matnga lo‘ndalikka; ko‘p ma‘lumotni jamlay olishga; qisqa so‘zlar bilan turli vaqtni, zamonni, toponimlarni, antroponimlarni sodda ifodalashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2017. – B. 48.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Fil. fan. doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2010. – B.128.

3. Xudoyberganova D. Badiiy matnning antropotsentrik tadqiqi. Fil. fan. doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2010. – B.129-154.
4. Turniyozov N. Matn lingvistikasi. – S: SamDChTI nashri, 2004. – B. 62.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. O‘quv qo‘llanma. – T., 2008. – B. 120.
6. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – T.: Fan, 2007. – B.124.
7. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – T.: Fan, 2008. – B.160.
8. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – B., 2000. – B. 36.
9. Homidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik.. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T., 2021. – B.100.
10. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ...", 2021M.
11. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014,
12. Yusuf .She’rlar. Elektron kitob.
13. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Muqanna>
14. <https://uz.m.wikipedia>.

BADIIY MATNDA QO‘LLANILGAN HISSIY IFODALARNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

Mirsoatova Mahliyo Sobirovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU Jurnalistika fakulteti dekani

Toshpo‘latova Nilufar Abdug‘ani qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU Jurnalistika fakulteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

toshpolatova.nilufar@mail.ru

Annotatsiya: Badiiy matn an‘anaviy ravishda adabiy tanqid, tilshunoslik va stilistikani o‘rganish mavzusi hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir fan vakillari matnda, asosan o‘z mavzusini ko‘rishadi. Badiiy matnning umumiy nazariyasi shu kungacha mavjud emasligining sababi ham shunda. Matnning yagona ohangi va rangi sifatida uslub, uni amalga oshirish usuli vazifasini bajaruvchi, g‘oya bilan bevosita bog‘liqdir. O‘quvchining asarga o‘z munosabatini bildirishi bevosita badiiy asarni o‘qish orqali hosil bo‘lgan hissiyotlariga tayanadi. Zamonaviy o‘zbek tili eksprissiv bo‘yoqdor so‘zlarga boy bo‘lib, fikrni berishda jimjimadorlikka erishish mumkin. Eksprissiv va jimjimador so‘zlarning borligi esa uni ifodalovchi shaxs ruhiyatining o‘z-o‘zidan ochilishiga yordam beradi. O‘z asarlarida shaxs ruhiy holatini juda katta mahorat bilan tasvirlagan ijodkorlardan biri Ulug‘bek Hamdamdir. Ulug‘bek Hamdam asarlarida zamonamiz kishilarining ma‘naviy-axloqiy qarashlari, inson va uning taqdiriga bo‘lgan munosabatlar, shaxsning ichki ruhiyatining tasvirlanishi psixolingvistik nuqtai nazardan ham ahamiyatlidir. Ushbu maqolada Ulug‘bek Hamdam asarlarida ruhiy holat ifodalanishining lisoniy tahlili qisqacha berilgan. Maqolada til va tafakkurning o‘zaro munosabati, bu aloqadorlikning badiiy asar nutqida ifoda etilishi, til birliklarining aktuallashuviga sabab tug‘diruvchi omillar to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, matn, hissiy ifoda, tasviriy ifoda, perifraza.

Annotation: Literary text is traditionally the subject of literary criticism, linguistics and stylistics. At the same time, representatives of each discipline mainly see their topic in the text. This is the reason why the general theory of the literary text does not exist to this day. As the only tone and color of the text, the style is directly related to the idea, acting as a method of its implementation. The reader's reaction to the work is directly based on the feelings created by reading the work of art. The modern Uzbek language is rich in expressive colorful words, and it is possible to achieve silence when expressing an opinion. The presence of expressive and silent words helps to reveal the psyche of the person expressing it. Ulugbek Hamdam is one of the artists who skillfully describes the mental state of a person in his works. In the works of Ulugbek Hamdam, the spiritual and moral views of the people of our time, the relationship to man and his destiny, and the description of the inner psyche of the individual are also important from the psycholinguistic point of view. In this article, a linguistic analysis of mental state expression in the works of Ulugbek Hamdam is briefly presented. The article talks about the relationship between language and thinking, the expression of this relationship in the speech of an artistic work, and the factors that cause the actualization of language units.

Keywords: psycholinguistics, text, emotional expression, figurative expression, periphrasis.

Badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tadqiq etgan M. Yoʻldoshev oʻz ilmiy ishida Prof. N. Mahmudovning quyidagi fikrlarini keltiradi: “Tilni faqat va faqat kishilar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifati talqin etish insonning tabiiy tilini, bu murakkab va muhtasham hodisani, eng kami, joʻnlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo boʻlgan sunʼiy tilga (masalan, Esperanto kabi) tenglashtirishdan, yoʻl harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli “tilga” baravarlashtirishdan boshqa narsa emas. Holbuki, odamlar til vositasida

tuyg`u va kechinmalari, hayrat va hayronliklari, qalbdagi huzurlari kabi xilma-xil sezgilarni ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativ maqsadlarni ko`zda tutmaydi” [Yo`ldoshev, 2009:104].

Zamonaviy o`zbek tili eksprissiv bo`yoqdor so`zlarga boy bo`lib, fikrni berishda jimjimadorlikka erishish mumkin. Eksprissiv va jimjimador so`zlarning borligi esa uni ifodalovchi shaxs ruhiyatining o`z-o`zidan ochilishiga yordam beradi. O`z asarlarida shaxs ruhiy holatini juda katta mahorat bilan tasvirlagan ijodkorlardan biri Ulug`bek Hamdamdir. Ulug`bek Hamdam asarlarida zamonamiz kishilarining ma`naviy-axloqiy qarashlari, inson va uning taqdiriga bo`lgan munosabatlar, shaxsning ichki ruhiyatining tasvirlanishi psixolingvistik nuqtai nazardan ham ahamiyatlidir.

D.Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining 3-bobi “O`zbek tilidagi matnlarining psixolingvistik xususiyatlari”ga bag`ishlangan bo`lib, matnning psixolingvistik tahlili ma`lum bir me`yorda ifodalangan[Xudoyberganova, 2013:63]. Monografiyada matnda hissiy ifodalarning ifodalanishi, perifrastik birliklarning qo`llanishi va assotsiativ so`zlar haqidagi fikrlar diqqatga sazovar. Monografiyada hissiy ifodaning ikki usul vositasida yuzaga keltirilishi haqida ma`lumot beriladi (D.Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” monografiya. V.P.Belyanin fikrlari asosida.) Bular:

- 1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi;
 - 2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi (Misollar Ulug`bek Hamdam asarlaridan.)
- 1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi: *-Siz mendan o`ch oldingiz, Manzura,...-axir, siz qilgan ish hazil emas, men bilan maslahatlashsangiz bo`lardi. Meni odam o`rnida ko`rmay... Bilmadim, qay tarzda qo`l qo`ydirgansizlar. Nahotki shunga botindingiz? Nahotki, shundan keyin ham mening qarshimda*

o'tirishga, ko'zimga tik qarashga jur'at qilyapsiz? Qayoqqa ketdi menga bo'lgan mehringiz, ishonchingiz, sadoqatingiz? Axir... ("Muvozanat" romani 242-bet)

- 1) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi[Белянин, 1985:76].
- a) personajning ruhiy holati muallif tomonida bevosita bayon qilinadi: *Yusuf qiynalib bo'lsa ham birinchi qadamni qo'ygandi va ko'nglida o'zidan mamnunlik, qoniqish hislarini sezardi. Albatta, bu unga Mirazim oldida o'zini gunohkor deb his etmasligi uchun yetarli emasdi, lekin Yusuf o'z aybini yuvish yo'lida nimadir qila oldiku. Yuva olmagan taqdirda ham chek qo'ya bildiku!.. Demak, u atrofda talato'plar bois boy bergan o'z muvozanatini qaytadan qo'lga kiritishga umid bog'lashi mumkin. Yusuf negadir o'zini katta bir kuchga qo'shilayotgandek, o'zini ko'pchilik bilan birga his qildi. Holbuki, so'qqabosh edi, yolg'iz yashardi...*
- b) personajning jismoniy hatti-harakatini ifodalash orqali ruhiy holatni bayon qilish: *Qor yoqqandan- yog'ar, deraza oldida turgan bola -- Yusufning quvonchi ichiga sig'may **tipirchilar**, onasidan qachon tong otishini tinimsiz so'rar va Halima ayaning javobidan qanoatlanmay, taburetki ustiga chiqib olib, quyosh chiqadigan – Ulug'tog' tomonga javdiragani-javdiragan edi. ("Muvozanat" 4-bet) Bu matndagi **tipirchilar, javdiragani-javdiragan** fe'llari emotsiyalarning tovushdagi ifodalanish asosida muallif personaj ruhiy holatini bermoqda.*
- c) tabiat tasvirini berish orqali personaj ruhiy holati bayonini berish: *Bahor. Kunlar iliq, esayotgan shabadalar iliq. Shunday bir illiqlik, o'sib-unmoqqa, Kulib-yayramoqqa undaydi. Ayniqsa, aprelda, daraxtlar rango-rang: yashil, oq pushti, binafshatus ...libos kiyganda. U guldan-bu gulga asalarilar g'ong'illashib uchib yurganda, atrofni muattar bo'y, xushmanzara bosib ketganda. Butun olamda ulug'vor ko'tarilish, hayot deb atalmish ma'noni*

o`zida jamlab, yangi kuch, yangi g`ayrat, yangi umid va yangi hayajonlar bilan oldinga talpinish yuz berganda...

Zahroning qalbida ham ana shunday ko`tarinki tuyg`ular junbishi tinmaydi...

Inson ichki ruhiyatini aks ettirishda ruhiy holat ifodalovchi fe`llar o`ziga xos o`rin tutadi. Ruhiy holatni aks ettiruvchi fe`llarning quyidagi turlarini farqlaydi. 1) nutqiy muloqot jarayonida so`zlovchining ruhiy holatini beruvchi fe`llar; 2) emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishi asosidagi fe`llar. Bu kabi fe`llarni badiiy asarlarda, jumladan Ulug`bek Hamdam asarlarida ham uchratish mumkin. Masalan, Yusufning hafsalasi pir bo`lganidek bir zum **kalovlanib** turdi-da, so`ng yana qor kechishda davom etdi. (“Muvozanat” 5-bet) A`zam aka bilinar-bilinar **qizarib**, o`tirgan o`rnidan bir qimirlabolgancha yana nimadir demoqchi bo`luvdi, Muhammadjon aka “Keyin” degandek qo`l ishorasi qildi. Bu matnlardagi **kalovlanib**, **qizarib** fe`llari so`zlovchi emotsiyasining tovushdagi ifodalanishi. Bu fe`llar vositasida personaj ruhiy holati haqida ma`lumot berilyapti.

O`zbek tilidagi tovushga hamda holatga taqlid so`zlar asosida yuzaga kelgan ayrim fe`llar ham inson ruhiy holatini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Muhammadjon aka uyda doimo bo`yniga dumaloqlab tashlab yuradigan durrasi uchi bilan ko`zlarini tezgina artib olib, yana maromdagi ohangga ko`chdi, -- men o`lgandan keyin ... -- endi davradagilarning yuragi **shuvillab** ketdi, chog`i, hamma sarosima ichida bir-birlariga qarab chiqdi, -- men o`lgandan keyin mana shu hovli-joyim farzandlarimga qoladi!.. (“Muvozanat” 14-bet) Bunda **shuv-shuv** tovushga taqlid so`zdan **shuvillamoq** fe`li hosil bo`lib, matnda insonda kutilmagan kayfiyatnig paydo bo`lishi, vasvasaga tushib qolishi holati aks etmoqda. Yoki :

O`chir! -- u qo`lini musht qilib shunday **dag`dag`a** qildiki, o`rnidan turib, og`zidan ko`pigi sachrab akillay boshlagan A`zam akaning tizzasiga **qaltiroq** kirib, qanday bukilganini va joyiga chirib tushgan olmadek **“po`killab”** tushganini bilmay ham qoldi.—Muhammadjon aka vajohatli nigohiniyana bir muddat uni o`chib **shalvirab** qolgan qaynog`asi A`zam akaga tikib turdi-da , so`ng hovuri birpas

chiqqach o'g'liga qarab, -- davom et, bolam, - deya o'rniga cho'karkan, chap ko'ksini ushlab qo'ydi... ("Muvozanat" 17-bet) [U.Hamdam. Muvozanat. 2007:14]

Ushbu matnlarda ham holatga taqlid so'zdan yasalgan fe'l orqali insonning ichki ruhiy holati ochib berilgan.

Yuqoridagi matnlarda keltirilgan fe'llarda aks etgan harakatning tovushlar va holat bilan bog'langan holda yuz berishi va taqlid so'zlarning ishtiroki inson ichki olamini yorqinroq yuzaga chiqarishga yordam bergan.

Badiiy matnni o'qish jarayonida o'quvchichining ruhiyatida muayyan psixologik holatni yuzaga keltirishda assotsiativ so'zlarning ham o'ziga xos o'rni bor. Psixologik jihatdan o'zaro aloqador bo'lgan so'zlar assotsiativ so'zlar deyiladi. Assotsiativ so'zlarning matnda mahorat bilan qo'llanilishi o'quvchining ushbu asar ruhiyatini to'la anglab olishini ta'minlaydi.

Ulug'bek Hamdam asarlarida ham personajlar ruhiy holatini ochib berishda assotsiativ so'zlarda unumli foydalanilgan:

A.ning **o'pkasi to'ldi**, ich-ichidan alamli **xo'rsiniq** otilib chiqdiyu zum o'tmay unsiz **yig'iga**, yig'i esa zo'r **ichikishga** aylandi... («Unutilgan nay navosi» tush-hikoyasi.) **o'pkasi to'ldi**, **xo'rsiniq**, **yig'iga**, **ichikishga** assotsiativ so'zlari personaj ruhiy holatini ochib berilgan. O'quvchi asarni o'qish jarayonida ushbu assotsiativ so'zlar ta'sirida personaj ruhiy holati bilan bir xil kayfiyatni his qiladi. **Ummon** vazmin chayqaladi. Cheksiz masofalar o'z qa'riga sir yashirgan yanglig' uzangan: ular bir vaqtning o'zida ham o'z bag'riga chorlaydi, ham o'zidan itaradi. Hozir esa **suv** yuzasini qalin **oqish tuman** qoplagani bois **qayiqdan** turib qaralganda burun ostinigina ko'z ilg'aydi: ikki quloq narida nima bor, koshki bilib bo'lsa... **Qayiqichi baliqlarga** liq to'lgan esa-da, baliqchilar **to'rlarini** yana **suvga** tashlagan ko'yi tek qotishgan («Safar» hikoya. Ulug'bek Hamdam).

Yuqoridagi matndan ko'rinadinkiki, uning tarkibida qo'llangan **ummon**, **suv**, **oqish tuman**, **qayiq**, **baliq**, **to'r** so'zlari dengiz tasvirini ifodalash bilan birgalikda

o‘quvchining hayolida ham go‘zal tabiat tasvirini paydo qiladi. O‘quvchi hikoyani o‘qish barobarida o‘zinini ummon bag‘rida ham tasavvur qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Ulug‘bek Hamdam asarlarida inson ruhiy holatini chizishda hissiy ifodalarning ifodalanishi ko‘pgina holatlarda muallif nutqi vositasida berilgan. Ruhiy holat fe’llari, perifrastik va assotsiativ so‘zlarning qo‘llanishi kammunikativ aktning to‘la yuzaga chiqishiga yordam bergan. Ulug‘bek Hamdamning xoh kichik hikoyasini, xoh she’riy matnini yoki romanlarini olmaylik, ularda obrazlarning ruhiy holati lingvistik vositalar yordamida mahorat bilan ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... //O‘zbek tili va adabiyoti. – T.:2012.
2. Yo‘ldoshev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri...dis...-Toshkent: O‘zR FA TAI, 2009. 164b.
3. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, 2013.
4. Белянин.В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. Монография. М.:1985
4. Белинский В. Г. Собрание сочинений в 3-ч томах, т. 3, -М., 1989. -С.
5. Azimova .I.A. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. –T.: O‘zMU, 2008
6. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ... , 2021M.
7. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014,
8. U.Hamdam. Muvozanat. “Sharq”, T.:2007

ЗЕБО МИРЗО БАДИЙ ОЛАМИ

Халова Мафтуна Абдусаламовна
СамДЧТИ доценти, PhD

Аннотация: Мақолада Зебо Мирзо бадий олами тасвирланган. Шоира шеърларидаги мавзу ва ғоя муштараклиги, оламнинг асоси, яшашнинг моҳияти каби тушунчалар доирасида очиб берилган.

Калит сўзлар: бадий олам, лирик кечинма, мавзу, ғоя, таҳлил, жанр ва шакллар.

Abstract: The article describes the artistic world of Zebo Mirza. The theme and commonality of the poetess's poems are revealed within the framework of such concepts as the basis of the universe and the essence of living.

Keywords: artistic world, lyrical experience, theme, idea, analysis, genre and forms.

Аннотация: В статье описывается художественный мир Зебо Мирзы. Тематика и общность стихов поэтессы раскрываются в рамках таких понятий, как основа мироздания и сущность бытия.

Ключевые слова: художественный мир, лирический опыт, тема, идея, анализ, жанр и формы.

Ер юзида ҳаёт пайдо бўлибтики, тундан сўнг тонг отиши, кундуз қоронғу кечага уланиши абадият такрорланаверади. Табиатда ҳеч бир нарса соф ҳолда учрамайди – тун бағридан ёруғлик, ёруғлик оғушидан туннинг қорамтир соялари сизиб чиққанидек. Ёруғлик тун билан қиёслангандагина ўзининг рўшнолик моҳиятини тўлароқ юзага чиқаради. Эҳтимол тун, қоронғулик бўлмаганда кун, ёруғлик бу қадар қимматга эга бўлмасди. Табиатдаги бундай ҳам зиддият ҳам уйғунлашиб кетиш ҳодисаларини давом эттириш мумкин: ранглар, таъмлар, сифатлар аро шундай қарама-қаршилик ва бир пайтнинг

Ўзида ягона бирлик чинданам кишини фалсафий ўй-хаёлларга соладиган тушунчалардир.

Табиатдаги ана шу хил зиддиятлар ва бирликларнинг юзага келиши, намоён бўлиш шакл-шамойилларини жамият ҳаётига, инсон тирикчилигига кўчиб ўтган ҳолатлари, кўринишлари маъносини бадиий идрок ва ифода этиш сўз санъаткорларининг азалий ва абадий изланишлари асосини белгилаб келади.

Минг йилким, менинг бир ёруғ куним йўқ,
Минг йилким, ой-ханжар, юлдузлар-ханжар.
Минг йилким, тилимга босадилар чўғ,
Кун ва тун аталган иккита аждар!...

Истеъдодли шоира Зебо Мирзонинг “Рўёбга илтижо” шеъри шундай сатрлар билан бошланади. Ўзга шоиралар билан қиёсланганда Зебо Мирзо шеъриятида доимий такрорланувчи ўзига хос бир қонуният кўзга ташланади: азал ва абад, бақо ва фано, кун ва тун, ўт ва сув, банда ва яратган каби бир-бирини тақоза этувчи иккиликлар ва улараро муносабатлар инсон қалбининг энг нозик, энг инжа, энг интим ҳис-туйғулари тасвирини юзага чиқаришда муҳим роль ўйнайди, шеърда илгари сурилаётган поэтик ғоянинг парвози ва кўламдорлигини таъминлайди, руҳиятда кечаётган карама-қаршиликларни рўёбга чиқаради.

Азизим, дунёмни босди совуқ сел,
Кулгуларим тошдан, кўз ёшим тошдан.
Ахир кел, фақат кел, ким бўлсанг ҳам кел,
Бекор ошганим йўқ Ўн саккиз ёшдан. [3,43]

Ўн саккиз - ёш севги ва балоғат ёши, умид ва иккиланишлар, ишонч ва ишончсизликлар гуллаган давр. Шукур Холмирзаевнинг “Ўн саккизга кирмаган ким бор?” қиссаси балоғат ёшига етган йигитнинг кўнгил кечинмалари тўғрисидаги асар. Қўчқор Норқобилнинг гўёки, шу қиссага

жавобан ёзган асари “Ўн саккизга кирмаган мен бор” – афғон урушида маънан ва жисман эзилган ўзбек йигитининг онг оқими услубида битилган дилиқдорлари. Зебо Мирзо шеъридаги “Ҳали ошганим йўқ ўн саккиз ёшдан” мисраси ва шу мисра атрофида қурилган поэтик кечинма тасвири балоғат ёшидаги қизнинг руҳий ҳолатининг, кўнгил кечинмаларининг аёлларга хос нафосатли ва назокатли ифодаси.

Халқ тилида ўн саккиз ёш билан боғлиқ иборанинг талқини ҳар бир ижодкорда ўзига хос, шу билан бирга айтилиши, ёзилиши ва интонацион оҳанги билан турлича кайфиятдаги руҳий ҳолатларни, турлича маъно оттенкаларини ифода этмоқда.

Зебо Мирзо лирикасида аёллар адабиёти намояндалари ижодига хос хусусиятлар мужассамлашганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Унинг лирик қаҳрамони гўзал маҳбуба, севимли ёр, меҳрибон она, хуллас, латофатли аёл образи қиёфасида гавдаланади. Тасвирлардаги ҳаётий конкретлик, аёлларга хос хислатларнинг лирик қаҳрамон туйғуларига уйғунлашиб кетиши, фарзанд тақдири учун қуюнаётган она, ёрига ҳаёлан вафо ва садоқат шеваларида мурожаат қилаётган севимли ёр, умидворлик ва маҳзун, ширин ва аччиқ, тотли ва азобли висол ҳамда айрилиқ ўй-хотиралари билан яшаётган романтик кечинмалар оғушидаги гўзал маҳбуба каби турли тимсоллар қиёфасидаги лирик қаҳрамон ўзининг дунёвий, ахлокий, диний-маърифий қирралари билан намоён бўладики, бу ўзбек аёллар адабиётига янги овоз эгаси, янги истеъдод соҳибаси кириб келганлигини ҳар жиҳатдан далиллайди.

Мен энди кетаман...

Уни кечирдим.

Кечирдим энг сўнгги ғанимимни ҳам.

Энди тинч яшайман тоғлар юртида.

Дарахтлар,

шамоллар

майсалар билан...

Тераклар тагида жимгина ётиб,

Юлдузлар ҳақида сураман хаёл.

Қизил олмаларга қўшилиб оқиб,

Туннинг тушларига кираман беҳол...

Тоғлар юртида дарахтлар, шамоллар, майсалар билан ҳамнафас бўлиш,
 қизил олмалар билан қўшилиб оқиб, туннинг тушларига беҳол кириш истаги
 ва ташбеҳлари айнан аёл шоирага хос поэтик кечинма тасвири.

Зебо Мирзо турли жанр ва шаклларда, мавзуларда ижод қиляпти, бироқ
 унинг ижодида интим мавзудаги шеърларнинг мақоми баланд:

Юрагимнинг остидами,

Ё кўкда, тун палласи.

Сарву суман соясида

Хурлар айтар алласин,

Малакларнинг қанотида

Нурдай ухлар бир гўдак,

Эшитгандай бўламан

Ширин-ширин нафасин... [3,13]

Халқона оҳангларда битилган “Алла соғинчи” шеъри ҳам интим мавзуда
 бўлиб, қалб сирларини андишаю ибо билан изҳор этаётган гўзал қизнинг ёрқин
 сиймосини кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Зебо Мирзо шеърларининг эътиборли жиҳатларидан бири шундаки,
 ундаги лирик қаҳрамоннинг маънавий олами Абдулла Қодирий тасвирлаган
 Кумуш, Раънолар маънавий дунёсига яқин, гўёки ўша образларнинг
 синглисидек таассурот қолдиради, аёллик латофати, аёллик иффати ўзлигини
 намоён этиб туради.

Сизни тушларимда кўрсам, сизинсам,

Оғир ботмасмикан?

Озор етмасми?

Тунлар ўзим билмай сизни соғинсам,

Бу гуноҳдан ерлар ютмасми?

Ёнингизга хаёлан борсам,

Қувмайсизми,

хайдамайсизми?

Ҳисларимни сизга ишонсам,

кулмайсизми,

алдамайсизми?

Ишқ — бор, деб тунларга эртақлар айтсам,

Лаънатламайсизми,

йиғлатмайсизми?..

Нега индамайсиз,

Нимага жимсиз?

Ишона оласизми? [3,27]

Интим лириканинг поэтик мазмунини ҳаёт неъматлари, табиат гўзалликлари, ишқ завқи, висол иштиёқи, ҳижрон азоби, дўстлик мадҳи, бурч ҳақидаги ўйлардан туғиладиган туйғулар ташкил этади. Интим лирикада ижтимоий-сиёсий муаммолар, чакириқлар, ташвиқотлар, оташин публицистик руҳ эмас, балки қалбнинг энг нозик сирлари, туйғуларини лирик оҳангда акс эттириш хусусияти етакчилик қилади. Зебо Мирзо шеъриятида биз худди шундай лирика намуналарини кўрамыз. Шоира асарларини кўнгил шеърияти десак, хато бўлмас. Зотан, кўнгил шеърияти – интим лирика демак.

Ҳақиқий бадиий асар, энг аввало, инсон ва Илоҳ муносабатларидан баҳс юритади. Илмий-назарий ишларда бу масала кўпинча насрий йирик асарлар мисолида кўриб ўтилади. Ҳажман ихчам ва кичик бўлишига қарамасдан шеърда ҳам бу муносабатларнинг ранг-баранг қирраларини кўришимиз мумкин. Зебо Мирзонинг жуда кўп шеърлари бунга мисол бўла олади. Инсон

ва Илоҳ муносабатлари талқини муножот, мулоқот, риторик сўроқ, кучли поэтик ғоянинг умумлашма хулосаси тарзидаги шаклларда амалга ошади. Бунга мисол тариқасида шоиранинг “Тирилиш” шеърдан охирги бандни келтириш билан чекланамиз:

Эй, Худо! Изн бер яралмоқ учун!

Имкон бер, қайтадан бўлайин пайдо!

Мен одам эмасман!

Мен бир ожиза –

Мен ахир Ҳаввоман,

Ҳаввоман, Худо!

Мазкур шеър ҳозирги шеъриятда расм бўлиб бораётган диний-маърифий мазмунда эмас, балки фалсафий – тасаввуфий шеърлар оҳангига яқин, қисқароқ қилиб интим мавзуда дейиш мумкин.

Ҳолбуки, шоира ижодида инсон ва Илоҳ мулоқоти асосида яратилган шеърларнинг салмоғи баланд. Бадий адабиётда, жумладан, лирикада ҳам шакл анъанавий бўлиши мумкин, ўзгармас бўлиши мумкин. Бироқ унинг мазмуни оригинал ва янги бўлиши шарт. Дейлик, ҳар хил ғазалларнинг шаклига монанд, жанр талаби билан қатъий чегараланган, бироқ мазмунан такрорланмайди. Ҳар бир катта ва кичик асарда шу вақтгача адабиётнинг тасвир доирасига кирмаган ҳаётий материал ва тилга олинмаган поэтик ғояларнинг мавжудлиги – бадийликнинг асосий шартларидан биридир. Бадий асарда аввал тасвир этилган ғоялар ва ҳаётий материални энг камида унинг янги, номаълум қирраларини топмасдан такрорлаш бадий асарни кўчирмакашлик даражасига туширади. Рус адабиётшуноси В.Днепров таъкидлаганидек, “адабиёт- метафоралар қабристони”. Шу нуқтаи – назардан

Зебо Мирзо шеърларини кузатганда, ҳар мисрасининг мазмунан янгилигига, бадий топилмаларга бойлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. II томлик. I-том. М.К.Нурмуҳамедов таҳрири остида. Т.: “Фан”, 1978. – Б. 414.
2. Жамол К. Лирик шеърятда композиция. Т.: “Фан”, 1983. – Б.96 .
3. Зебо Мирзо. Нур кукинлари. Т.: “Янги аср авлоди”, 2004. – Б.87.
4. Шукуров Н. Сўз сеҳри, шеър меҳри. Т.: “Зарафшон”, 1992. – Б.269.
5. GR Bozorova. EFFECTIVE WAYS TO TEACH THE LIFE AND CREATIVITY OF MUHAMMAD YUSUF IN SCHOOL LITERATURE EDUCATION. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАНИЯ, ПЕРЕВОДА. Publication date 2022/6/20.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА ҚЎЛ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ ОБРАЗЛАНТИРИЛИШИ

Ҳамроева Дилфуза Жамоловна

Бухоро давлат университети, мустақил изланувчи
hamroyevadilfuza17@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек халқ қўшиқларида инсон қўл қисмларининг образлантирилиши хусусида фикр юритилган. Мақолада қўл сўзи билан боғлиқ тушунчаларнинг халқ қўшиқларида ифода этган мазмун-моҳияти ҳақида фикрлар келтирилган. Қўл билан алоқадор мақоллар ва ибораларнинг халқ қўшиқларида қўланишидан кўзда тутилган мақсадлар борасида изоҳлар келтирилиб, қўлга хина қўймоқ ифодасининг қўшиқдаги туб маъноси, хина образининг мисрадаги услубий вазифаси кўрсатиб берилган. Қўшиқларда қўлнинг бош, кўз соматизмлари билан биргаликда ишлатилиши, улар орқали шаклланган “бош олиб кетмоқ”, “қўлга тош олиб кетмоқ”, “кўзга ёш олиб кетмоқ” ибораларининг синтактик параллелизм сифатида қўлланиб, ритмикликни таъминлашдаги вазифаси, қўл ва унинг қисмларининг ўзбек халқ қўшиқларида гоҳ ўз маъносида, гоҳ кўчма маънода қўлланиб келиши, кўчма маънода қўлланганда оила, эр-хотин муносабатлари, севги-муҳаббат билан боғлиқ тушунчаларни поэтик ифодалашга хизмат қилиши ҳақидаги фикрлар асослаб берилган.

Калит сўзлар: бадий, билак, қўлтиқ, соматизм.

Annotation: This article discusses the representation of human hand parts in Uzbek folk songs. The article contains ideas about the meaning of the concepts related to the word “hand” expressed in folk songs. Explanations are made about the goals of the singing of proverbs and expressions related to the hand in folk songs. “Take a stone to the hand”, “take a tear to the eye” used as a syntactic parallelism,

the function of providing rhythmicity, the use of the hand and its parts in Uzbek folk songs sometimes in their own sense, sometimes figuratively, family and couple relations when used figuratively, the opinions about the poetic expression of the concepts related to love are substantiated.

Keywords: artistic, wrist, armpit, somatism.

Аннотация: В данной статье рассматривается репрезентация частей рук человека в узбекских народных песнях. В статье содержатся представления о значении понятий, связанных со словом «рука», выраженных в народных песнях. Делаются разъяснения о целях пения пословиц и выражений, связанных с рукой в народных песнях, «бери камень в руку», «бери слезу в глаз» употребляемых как синтаксический параллелизм, функция обеспечения ритмичности, использование руки и ее частей в узбекских народных песнях иногда в собственном смысле, иногда в переносном, семейно-парных отношениях при употреблении в переносном смысле, обосновываются мнения о поэтическом выражении понятий, связанных с любовью.

Ключевые слова: художественный, запястье, подмышка, соматизм.

Қўл – инсоннинг энг муҳим тана аъзоларидан бири. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қўлнинг ўндан ортиқ маънода қўлланилиши айtilган.²⁹ Шундан икkitаси денотатив, бошқалари конотатив маънода қўлланиб келиши таъкидланган. Унда “қўл одамнинг бармоқ учларидан елкасигача бўлган қисми, аъзоси эканлиги билдирилган. Яна қўл иш, меҳнат бажарувчи аъзо (восита) сифатида изоҳланган.

Қўл инсоннинг муҳим тана аъзоси номи сифатида халқ қўшиқларида ҳам кўп учрайди. Масалан:

29 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Длат илмий нашриёти, 2006. – Б.402-403.

Ариқ лаби ўйилди,
Кўлга хино кўйилди.
Эсизгина Маллахон,
Кўйдеккина сўйилди. (5.191-b)

Мисрада ариқ лабининг ўйилиши ҳаётнинг бузилишига, умрнинг тугашига ишора қилса, шеърнинг иккинчи мисрасида келтирилган “кўлга хино кўйилди” ифодаси мисрада “кўл қонга ботирилди” маъносини англатиб келмоқда.

Кўпинча халқ кўшиқларида кўл билан боғлиқ иборалар қўлланилгани кузатилади. Масалан, куйидаги кўшиқда “кўлга сув қуймоқ” ибораси ишлатилган.

Бўйингдан ўргилай, ёрим,
Кўлингга сув қуяй доим,
Кўлингга сув қўёлмасам,
Фидо бўлсин менинг жоним.³⁰

Аслида бу ибора ҳам халқимизнинг урф-одатларидан бирига ишора қилади. Одатимизга кўра, уйга келган меҳмоннинг ёки уйдаги кексаларнинг кўлига ёшларнинг, айниқса, келинчакларнинг сув қуйиши одоб нормасига айланган. Шунинг учун халқ кўшиқларида ёрнинг кўлига ҳам сув қуйиш орқали унга меҳр-муҳаббат кўрсатиш истаги ифода этилмоқда. Демак, ювилган кўл поклик ва ҳалоллик тушунчаларини ўзида ифода қилади. Ювилмаган кўл эса, аксинча, нопоклик, текинхўрлик, ишёқмаслик, масъулиятсизлик каби тушунчаларни билдиришга хизмат қилади.

Оқ каптарим нон ейди,
Кўк каптарим дон ейди.
Кимнинг эси йўқ бўлса,

30 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.15.

Кўлини ювмай нон ейди.³¹

Айрим кўшиқларда “икки кўлга тош олиб кетиш” ибораси қўлланганини кўриш мумкин.

Мен кетарман бош олиб,
Икки кўлимга тош олиб,
Меҳрибоним қолди деб,
Икки кўзимга ёш олиб.³²

Ушбу кўшиқда учта соматизмдан фойдаланилган: бош, кўл, кўз каби. Улар орқали шаклланган “бош олиб кетмоқ”, “кўлга тош олиб кетмоқ”, “кўзга ёш олиб кетмоқ” иборалари синтактик параллелизм сифатида қўлланиб, ритмикликни таъминлашга эришилган.

Ўзбек халқ кўшиқларида ўнг кўл ёки чап кўл бирикмаси ҳам кўп қўлланади. Маълумки, ўнг кўл чап кўлга нисбатан инсоннинг асосий иш, меҳнат бажарувчи аъзоси ҳисобланади. Чап кўлга қараганда у кўп ишлатилади. Халқ орасида чапақайлик кўпинча танқид қилинади. Ўнг кўлнинг эса ўнғайлиги мадҳ этилади. Шунинг учун халқ кўшиқларида ўнг кўл алоҳида эътироф қилинади.

Кўлнинг синиши инсон имкониятларини чегаралайди. У оғир дард кўринишларидан бири ҳисобланади. Шу боисдан халқ кўшиқларида лирик қаҳрамоннинг ўз дардларини “синиқ кўл” образи орқали ёритиши алоҳида кўзга ташланадиган ҳолатлардан биридир. Масалан:

Олмалик бокқа кириб,
Шафтолидан синди кўлим.
Яхшини излаб юриб,
Ёмон билан ўтди куним.³³

31 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.239.

32 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.18.

33 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.26.

Ушбу кўшиқда лирик қаҳрамоннинг биринчи бахтидан тинмай, иккинчи бор турмушга чиққанига ишора қилинмоқда. Лекин, аёллар ўртасида турмуши бузилганини ошкор қилмаслик, буни имкон қадар сир сақлаш одоби мавжудки, шунинг учун ўзбек халқ мақолларининг бирида “Қўл синса, енг ичида, бош ёрилса, бўрк ичида” деган ҳикмат айтилади ва у орқали сир сақлаш одоби талқин этилади.

Билак қўлнинг асосий қисмларидан бири бўлиб, у орқали қўл кучи таъминланади. Шу сабаби билак кўпинча куч-қудрат рамзида ифода этилади. Масалан:

Дарёнинг ул юзида бир туп ғўза,
Ул ғўзанинг тагида олтин кўза.
Олтин кўза кўтаргани билак қани?
Қизлар билан ўйнагани юрак қани?³⁴

Бизнингча, бу кўшиқда олтин кўза оила рамзини ифодалаган бўлса, уни кўтариш учун мос билак эр киши, йигит тимсолини ифодалаётир.

Тол кесганим йўқ эди,
Толдирди билагимни.
Севган ёрим йўқ эди.
Ёндирди юрагимни.³⁵

Кўшиқдан тол эр киши рамзини ифодалаётганини билиш қийин эмас. М.Алавия, С.Рўзимбоев, А.Мусақулов, М.Ёқуббекова, Ш.Турдимов, Д.Ўраева халқ кўшиқлари ҳақидаги тадқиқотларида толнинг эркак рамзида келтирилишини бизгача таъкидлашган. Мисралардаги “толган билак” турмуш заҳматида чарчаган аёл тимсолини билдириб келмоқда, чунки эркак киши рўзғор юкини аёли зиммасига ташладики, уни қийноққа қўяди.

Билак ва кучни тенглаштириш қуйидаги кўшиқда ҳам кўриниб туради.

34 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.26.

35 Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.57.

Ишлаганнинг билагига куч келади,
Қизимиз ўз севганига дуч келади.
Совчи қўйиб, уйланувчи йигитларнинг –
Ақли-ҳуши, фаросати пуч келади.³⁶

Эътиборли жихати шундаки, кўпинча “билак” сўзи ишлатилган қўшиқларда унга қофиядош бўлган “юррак” сўзи ҳам учрайди.

Билагимнинг оқлиги,
Билакузугим йўқлиги.
Юрагимнинг шўхлиги,
Ёргинамнинг йўқлиги.³⁷

Бу қўшиқда “билак” ва “юррак” сўзлари мисра бошида қофиядош бўлиб келмоқда.

Халқ орасида “оқ билак” бирикмаси кўпинча тантиқлик, дангасалик, эркалик, ишёқмаслик, ноз-карашмалик тушунчаларини ифодалаб келиши кузатилади, аммо қуйидаги қўшиқда у гўзаллик маъносида қўлланилган:

Оқмиди билакларим,
Кўпмиди тилакларим.
Етти қат ер остида
Чириди суякларим.³⁸

Навбатдаги қўшиқда “қўллари узукка тўлдирилган ёр” хакида сўз юритилмоқда. Одатда, аёл киши эрига ҳар бир фарзандини туғиб берганида унга эри ёки кайнонаси узук совға қилган. Дастлаб бундай узук унга “юзочди” маросимида бокиралигини тақдирлаш учун тортиқ қилинган. Шунингдек, келинларга никоҳ узуги, маҳр узуги ҳам берилган. Демак, қўллари узукка тўлган ёр бокира, серфарзанд, ҳурматли аёл тимсолини ўзида ифодалаб келади.

36 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.189.

37 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.74.

38 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.14.

Халқ орасида бунёдкор, яратувчан, тадбиркор инсонлар “қўли гул” ибораси билан сифатланади. Кўпинча бу ибора тикувчи, тўқувчи, чевар хотин-қизларга, хунарманд, ўз касбининг устаси бўлган эр ёки аёлга нисбатан ишлатилади. Масалан:

Эл-юртини севар, қизим,
Қўллари гул чевар, қизим.
Машиналар қўлларида,
Ҳосил унар йўлларида.³⁹

Қўлни боғлаш инсон имкониятларини чегаралашга тенгдир. Бу ҳақда қуйидаги қўшиқда фикр юритилган:

Мен келай қўча билан,
Теракзор учи билан.
Йигит қўли боғлансин
Қизларнинг сочи билан.⁴⁰

Қўшиқда қизларнинг сочи билан боғланган йигит қўли унинг инон-ихтиёри чекланиб қолганидан далолат беради. Маълумки, халқ орасида “қўлга олмоқ” ибораси кўп ишлатилади. Шундан келиб чиқиб, қуйидаги қўшиқда “қуш ўйнатиш” бирикмаси орқали суякли ёр образига ишора қилинмоқда:

Ёриминан далага чиқай қарчиғай овлагани,
Қизил гулдан новда кесдим ёр қўлин бойлагани.
Қизил гулнинг новдаси ёрдан гинам
Югуриб чикмасмиди уйдан илдам.⁴¹

Қўлтиқ ҳам қўл билан боғлиқ қисмлардан биридир. “Қўлтиқ қўлнинг елка билан туташган ерида ҳосил бўлган бурчак”.⁴² У ҳам халқ қўшиқларида кўп тилга олиними кузатилади.

39 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.192.

40 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.114.

41 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.149.

42 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Длат илмий нашриёти, 2006. – Б.406.

Энгашайлик, янгажон, энгашайлик,
Нари борма, янгажон, кенгашайлик.
Қўлтиғингиз тагидан қўл юборсам,
Қўлинг совуқ, укажон, демасангиз.⁴³

Бу қўшиқда “совуқ қўл” ибораси алоҳида эътиборни тортади. У орқали меҳрsizлик тушунчаси ифода этилади.

Мотам қўшиқларида “синган билак”, “қопидан чиққан юрак” ифодалари орқали фарзанд ўлимига ишора қилинади:

Билагим синди соридан,
Чиноримдан айрилиб.
Юрагим чикди қопидан,
Шунқоримдан айрилиб.⁴⁴

Хуллас, қўл ва унинг қисмлари ўзбек халқ қўшиқларида гоҳ ўз маъносида, гоҳ кўчма маънода қўлланиб келади. Кўчма маънода қўлланганда оила, эр-хотин муносабатлари, севги-муҳаббат билан боғлиқ тушунчаларни поэтик ифодалашга хизмат қилиши аёнлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
2. Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
3. Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчи Т.Мирзаев. – Т.:Шарқ нашриёти, 2005.
4. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Ш.Раҳматуллаев. – Т.: Ўқитувчи нашриёти, 1978.

43 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.178.

44 Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.211

BADIIY MATNNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

(Ulug‘bek Hamdamning “Sabo va Samandar” asari misolida)

Turobova Nargiza Aralovna

O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

nargizaturobova0696@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda tilshunoslikda lingvopragmatika sohasida ko‘pgina ishlar amalga oshirilmoqda. Bular o‘z navbatida istiqlool davrida o‘zbek tilining qo‘llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygan, uni ilmiy asosda rivojlantirishga xizmat qiladigan tadqiqotlarni vujudga keltiradi. Ushbu maqola o‘zbek tilshunosligida antroposentrik tilshunoslikning yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvopragmatika masalariga bag‘ishlanadi, ya’ni Ulug‘bek Hamdam asarlarining lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ulug‘bek Hamdam merosining lingvopragmatik nuqtai nazardan tadqiq qilinishi tilshunoslikda yangilik hisoblanadi. Yozuvchining, Sabo va Samandar “asari misolida pragmatik mazmunni shakllantiruvchi hodisalar sifatida implitsit xususiyatga ega bo‘lgan presuppozitsiya, tagma’no va uning turlicha ko‘rinishlari – kinoya, kesatiq hamda deysis nazariyasi tahlilga tortiladi. Umuman olganda mazkur maqolada Ulug‘bek Hamdamning yashirin ifoda imkoniyatlardan foydalanish mahorati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: lingvopragmatika, implikatsiya, presuppozitsiya, tagma’no, kinoya, deysis birlik.

Abstract: Today, a lot of work is being done in linguistics in the field of linguopragmatics. These, in turn, in the period of independence, the scope of use of the Uzbek language has expanded in practice, and it gives rise to research that serves to develop it on a scientific basis. This article is devoted to the issues of linguopragmatics, which is one of the new directions of anthropocentric linguistics in Uzbek linguistics, that is, the linguopragmatic features of Ulugbek Hamdam's

works are analyzed. The research of Ulugbek Hamdam's heritage from a linguopragmatic point of view is a novelty in linguistics. In the example of the writer's work "Sabo and Samandar", the theory of presupposition, meaning and its various manifestations - irony, epithet, and deixis, which have an implicit nature, are analyzed as phenomena forming the pragmatic content. In general, this article reveals Ulugbek Hamdam's ability to use hidden expressive possibilities.

Keywords: linguopragmatics, implication, presupposition, implication, irony, deictic unity.

Аннотация: Сегодня в языкознании ведется большая работа в области лингвопрагматики. Этим, в свою очередь, в период независимости сфера использования узбекского языка на практике расширилась, что порождает исследования, служащие его развитию на научной основе. Данная статья посвящена вопросам лингвопрагматики, которая является одним из новых направлений антропоцентрической лингвистики в узбекском языкознании, то есть анализируются лингвопрагматические особенности творчества Улугбека Хамдама. Исследование наследия Улугбека Хамдама с лингвопрагматической точки зрения является новшеством в языкознании. На примере произведения писателя «Сабо и Самандар» анализируются как явления, формирующие прагматическое содержание, теория пресуппозиции, смысла и его различных проявлений - иронии, эпитета, дейксиса, имеющих имплицитный характер. В целом данная статья раскрывает умение Улугбека Хамдама использовать скрытые выразительные возможности.

Ключевые слова: лингвопрагматика, импликация, пресуппозиция, смысл, ирония, дейктическое единство.

Pragmatika insonning ijtimoiy faolliyatini o'zida mujassamlashtiruvchi nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat va nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat bilan aloqador masalalarni o'rganuvchi sohadir. "Pragmatika bu uning tadqiqot doirasida

muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish, ularni qo'llash hamda ushbu qo'llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta'siri masalalari o'rganiladi".[Safarov Sh,2008;70].

Tilshunos olim M.Hakimov lingvistik pragmatikaning muhim masalalari sifatida quyidagilarni e'tirof etadi: "Lingvistik pragmatikaning umumnazariy masalalari quyidagilardan iborat: til birliklarining nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq jihatlari (*deyktik ifodalar* - N.S.), kishilar o'rtasidagi munosabatni ifoda etuvchi nutqiy etiketlar, nutqning ijtimoiy xoslanishi, ifodaning subyektiv modal aspektiga aloqador kirish, baho bildiruvchi so'z va vositalar, insonning ichki ruhiyatini ifoda etuvchi diskurs hamda presuppozitsiya hodisasini o'rganish".[Hakimov M.2001;15-17]. Sh.Safarov esa: Nutqiy aktlar nazariyasi, pragmatik mazmunni shakllantiruvchi hodisalar (propozitsiya, referensiya, inferensiya, presuppozitsiya, implikatura), samarali muloqot pastulatlari, deyksis va diskurs nazariyasini asosiy masalalar sifatida e'tirof etadi.[Safarov Sh.2008;77-78].

O'zbek tilida ot, sifat, son turkumiga oid birliklar, undov va taqlid so'zlar ham deyktik vazifa bajaradi. Anglashiladiki, o'zbek tilining deyktik birliklarini shu til materiallari asosida o'rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Keyingi yillarda ayrim maqolalarda o'zbek tilida deyksisning ifodalanishi masalasiga munosabat bildirildi. Bunda ham kattalar nutqiga xos deyktik birliklar tahlilga tortildi.[Lutfullayeva D. 2011;32-36] "Sabo va Samandar" asaridagi quyidagi parchaga e'tiborimizni qaratamiz:

*Kunlarning birida Samandarning eski jurnalist tanishi – Jur'at televideniya, "Munozara" ko'rsatuviga taklif qilib qoldi. Mavzu "Sivilizatsiya va inson tuyg'ulari munosabati" ekan. Samandar avvallari ham **bunaqa** ko'rsatuvlarda ko'p ishtirok etgan, taomilga ko'ra bir-ikki kun tayyorlanganday bo'ldi.*

Ushbu parchadan Muloqot ishtirokchilariga Samandar Jur'atni avvaldan tanishligi, u jurnalist ekanligi va televideniya ishlashi haqidagi faktlar

propozitsiyani tashkil qiladi. Shuningdek, *bunaqa ko'rsatuvlarga* birikmasidagi *bunaqa* deytik ifodasi orqali *bir qancha ko'rsatuvlarga* ishora qilinyapti.

Ulug'bek Hamdam asarlarining pragmatikasini tahlil etish borasida yashirin ifodaning usullaridan biri bo'lgan presuppozitsiyani tahlil qilaylik. Ma'lumki, "presuppozitsiya inferensiyaning xususiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, bunda muloqot ishtirokchilari hodisa haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Presuppozitsiya matnda yo'qolmaydigan, o'zgarmaydigan hodisa.[Safarov Sh.2008;318]. "N.D.Arutyunova presuppozitsiyani "so'zlovchi va tinglovchining umumiy bilish fondi" deb hisoblaydi. Uningcha, presuppozitsiya "oldindan tuzilgan shartnoma" asosida yuzaga keladi. Presuppozitsiya – yangi xabar bilan qarama-qarshidir...Uningcha, tema – presuppozitsiya, rema – yangi xabardir".[Rahimov U.E.1994;7] "Presuppozitsiya gapda aks etgan asosiy propozitsiya ustiga quriladi va uni semantik jihatdan to'ldiradi. Presuppozitsiya orqali propozitsiyaning ifodalanishi natijasida gap semantik jihatdan murakkablashadi".[Davlatova R.H.2009;15.] „ Presuppozitsiya hodisasi muloqot qatnashchilarining nutqiy tejamlikka ehtiyoji, til birliklarining nutqiy vaziyatda sintaktik strukturaga qo'shimcha ikkilamchi ma'lumot berish imkoniyatiga egaligi, suhbat qatnashchilarining bo'lib o'tgan yoki bo'lajak jarayon haqidagi oldindan ma'lum bilimlari kabi omillar ta'sirida nutqiy maydonga chiqadi.“Yana yuklamasi takroriylik ma'nosidagi presuppozitsiyani yuzaga keltiradi”.[Rahimov U.E.1994;68] “**Samandar yana shu kunlarni esga oldi**” („Sabo va Samandar” U.Hamdam) gapi presuppozitsiyasi gapning propozitiv strukturasi semantik jihatdan to'ldiradi, voqelikning avval ham sodir bo'lganligi presuppozitsiyani ifodalaydi.

Ulug'bek Hamdamning “Sabo va Samandar” romanidan quyidagi parchani tahlilga tortib ko'raylik:

O'g'lim! – Nodir yotgan xonaga asta kirib keldi Abdug'ani aka, chuqur uh tortgancha xona chirog'ini yoqib, poygakka omonatgina cho'kkaladi. – Bilaman, bu

og‘ir savdo... **Lekin nimayam qilardik?...** G‘aribon bo‘lsak, Kamol rahbaru hokim to‘ralarga bas kelolmaymiz-da...-Abdug‘ani aka o‘g‘liga zimdan qarab qo‘ydi.

Ushbu nutqiy parchadan anglashilgan asosiy hukm – Abdug‘ani akaning ahvoli tangligi – propozitsiya. Muloqot ishtirokchilariga so‘roq gap orqali qo‘limizdan hech nima kelmaydi ma’nosidagi presuppozitsiyani tashkil qiladi.

Badiiy matnning lingvopragmatik tadqiqi masalalaridan yana biri tagma’nodir. *Tagma’no* – avvalgi hukm (presuppozitsiya) dan farqli propozitsiya orqali ishora qiluvchi hukm ichidagi hukmdir. Ifodaning yashirin mazmuni xilma-xil, uning tarkibi presuppozitsiya, yoyiq mazmun, yig‘iq mazmun, tagma’no va uning turlicha ko‘rinishlari – luqma, piching, kinoya, kesatiq kabilardan iborat bo‘ladi. [Hakimov M. 2013;97.] Ulug‘bek Hamdam o‘z ijodi davomida ifodaning yashirin bayonidan unumli foydalana olgan yozuvchilardandir. Yozuvchi tagma’no ko‘rinishlaridan sanalgan kinoya hodisasiga murojaati orqali emotsional-ekspressivlikni ifodalagan. Ma’lumki, kinoyada nutq subyektining kesatig‘i, masxaromuz kulgisi muayyan niqob ostiga olinadi. Kinoya ko‘p hollarda nutq subyektining predmet yoki hodisaga salbiy munosabatini ifoda etish uchun qo‘llaniladi. Ulug‘bek Hamdam ijodini ko‘zdan kechirar ekanmiz, yozuvchi o‘z asarlarining ta’sirchanligini ta’minlash maqsadida kinoya usulidan mohirlik bilan foydalanganining guvohi bo‘lamiz. “Sabo va Samandar” romani misolida ma’no ko‘chishining ushbu turidan ijodkorning foydalanish mahoratini ko‘rib chiqamiz:

-Assalomu alaykum, Sherdil!- bundan o‘n uch – o‘n to‘rt yil muqaddam yuz bergan o‘sha mushtlashuvdan so‘ng tili „do‘stim“ so‘ziga aylanmay qolgan Samandar Sherdilning ko‘ziga qaradi.

- Vaalaykum, - Sherdil qo‘llarini ikki tomonga cho‘zgancha Samandarning kelib ko‘rishishini kutib turdi.

- Kelsinlar, Kelsinlar...

Ular garchi qo'llarini quchoqlashish uchun ikki tomonga ochgan esalar-da, o'zlari bir birlarining bag'irlariga otishmadi, shunchaki yaqin kelishdi-da yelkalariga yengilgina, bilinar bilinmas qoqib qo'yishdi...

Asarda kutib olish harakatining behurmatlik bilan bajarilganligi –Kelsinlar, kelsinlar so'z shakli orqali kinoya hosil qilingan. Asarning mazmunidan anglash mumkinki, Samandar hurmatga loyiq shaxs, Bir vaqtlar Samandar va Sherdil ajralmas do'st edilar. Demak, u izzat-ikrom bilan kutib olinishi lozim. Bayon qilinayotgan voqeda esa buning butunlay aksi o'z ifodasini topgan. Bu o'rinda yozuvchi yuz berayotgan kutib olsh jarayonini kesatish orqali ifodalaydi.

Tagma'noning matndagi xususiyatlaridan biri, u oshkora verbal bayonga ega bo'lmaydi. Bunda tagma'noni aniqlash mantiqiy tahlil yordamida amalga oshiriladi. Yana bir xususiyati esa tagma'no ishorasidan so'ng yoki undan avval uning oshkora verbal bayoni beriladi. Shuningdek, tagma'noda nutq ishtirokchilaridan kimdir matndagi yashirin mazmundan bexabar bo'ladi yoki so'zlashuvchilar o'zlari nazarda tutgan fikrni ma'lum ichki pragmatik maqsad bilan tagma'no vositasida bayon qiladilar.[Hakimov M.2001;31.]

Shundan keyin „hammasi’’g'oyatda tezlashib ketdi. Nafaqat Kamol rahbaru

Hilola opa o'z xeshlariyu himoyalari bilan, balki butun qishloq to'yga tayyorgarlik ko'ra boshladi: kim qo'li bilan, kim oyog'i bilan degandek... Xudo qo'l va oyoq „qisganlar’’ esa uzun tili bilan...

Tagma'no – bu gapda qo'llanilgan tagma'no gap-so'zni ha deb ko'paytirgan insonlarga nisbatan qo'llanilgan.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, lingvopragmatika tilshunoslikdagi yangi nazariy va amaliy soha sifatida bugungi kunda faol rivojlanishda davom etmoqda. Xususan, badiiy matnni tahlil qilishda e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan jihatlar, matnlarning lingvopragmatik tahlili bo'yicha o'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan ishlar xususida so'z boradi. Yozuvchi Ulug'bek Hamdam betakror ijodini turli yondashuvlar nuqtai nazaridan tahlil qilinsa-da, yangi-yangi ma'nolar kashf

etiladi. Ushbu maqolamizda yozuvchining yashirin ifoda vositalari bo'lgan presuppozitsiya, tagma'nodan foydalanish mahorati hamda deytik birliklarning ifodalanishini qisqa jumalarda tahlil etishga harakat qildik. Ilmiy tadqiqot namunamiz o'zbek filologiyasi ilmini badiiy matnning lingvopragmatik xususiyatlari haqidagi nazariy ma'lumotlar bilan boyitadi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Davlatova R.H. Propozitsiya va uning o'zbek tilida ifodalanishi. Filol.fanlari nomz...dis.avtoref.— Toshkent. 2009, —15b.
2. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini.Filol.fanlari d-ri...dis.avtoref. – Toshkent,2001, 10-17b.
3. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2013.—97b.
4. Лутфуллаева Д., Давлатова Р. Ўзбек мулоқот матнининг дейктик birliklari // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 6. – Б. 32-36;
5. Rahimov U.E. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. Filol. fanlari nomz...dis.avtoref. Samarqand – 1994, 7-bet.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya.-Toshkent, 2008,-318 b.
7. U. Hamdam. “Sabo va Samandar” . Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2018.
8. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati, "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ..., 2021
9. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolari, O'zMU xabarlari, 2016

MILLIY ETNOFRAZEMALARNING O'RGANILISH TARIXI

Aliyeva Ozoda Foziljon qizi
JDPU, O'zbek tili va adabiyoti
fakulteti 2-kurs magistranti
aliyevaozoda30 gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik birliklarning shakllanishida tarixiy voqea-hodisalar va xalqning madaniyati aks etishi xususida so'z yuritiladi. Xalq orasida qo'llanilib kelinayotgan frazemalarning tub zaminida o'ziga xos g'oya va mazmun yashiringanligi haqida fikrlar bildirilgan. Frazemalar orqali millatning asl urf -odatlarini ochib berilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: ibora, etnofrazema, frazema, urf –odat, tahlil,

Аннотация: В данной статье говорится об отражении исторических событий и культуры народа в формировании фразеологизмов. Высказывались мнения о том, что в основе общеупотребительных словосочетаний скрыта уникальная идея и смысл. Сделана попытка раскрыть самобытные традиции народа через фразеологизмы.

Ключевые слова: фразеологизм, этнофраза, фразеологизм, обычай, традиция, анализ.

Annotation: This article talks about the reflection of historical events and people's culture in the formation of phraseological units. Opinions have been expressed about the fact that a unique idea and meaning is hidden in the bottom of popularly used phrases. An attempt was made to reveal the original traditions of the nation through idioms.

Keywords: idiom, ethnophrase, idiom, custom, tradition, analysis.

O'zbek tilini iboralarsiz tasavvur qila olmaymiz. Chunki, aynan frazeologizmlar nutqimizni ta'sirchan qilibgina qolmay bildirmoqchi bo'lgan fikrimizni aniqroq, teranroq ifodalashga yordam beradi. Frazeologizmlar biror narsa yoki hodisani atash, nomlash vazifasinigina bajarmay, balki shu predmet yoki hodisani aniqlashtirib obrazli tarzda tasvirlaydi "Tbora- ikki va undan ortiq so'zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma'nosi odatda bir so'zga, ba'zan so'z birikmasi, gapga teng keladigan nutqqa tayyor holda olib kiruvchi, ko'chma ma'noli barqaror birikmadir"[1]. O'zbek tilshunosligida frazeologik birikmalar, etnofrazemalarni o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bir qancha tilshunos olimlar, tadqiqotchilar tomonidan ushbu mavzu tadqiq etilgan bo'lsa-da, biroq hali o'rganilishi muhim bo'lgan muammolar talayginadir. Ma'lumki, ibora lingvistik terminalogiya atamasi bilan aytganda - frazeologizmdir.

Frazeologizm atamasi qadimgi grek tilidan olingan bo'lib, frasis-ibora, logos – tushuncha, ta'limot [2].

O'zbek tilidagi iboralarni jiddiy o'rganish o'tgan asrning 50- yillaridan boshlangan, bu ishlarning ko'lam va teranlik kasb etishida atoqli tilshunos Sh.Rahmatullayevning xizmatlari beqiyos. Uning, ayniqsa, "O'zbek farzeologiyasining ba'zi masalalari" nomli fundamental monografiyasi frazeologiyaning bir qator ilmiy muammolari hal qilib berilgan.[4.]

Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz tilshunosi Sh.Balli asos soldi.

Frazeologizmlarning grammatik, semantic, funksional- uslubiy jihatlarini rus tilshunoslarining tadqiqolarida ham ko'rish mumkin. Masalan, V.Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma'no guruhiga ko'ra tasniflaydi. V.Jukov esa frazeologizmlar kategorial ma'nolarini aniqlagan.O'zbek tilshunosligida frazeologizmlar Sh. Rahmatullaev, M.Sodiqova, I.Qo'chqortoev, A.Rafiev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, Q.Hakimov, K.Bozorboyev kabi olimlarishlarida keng o'rganilgan.[6]

O'zbek tilshunosligida badiiy matnlarda frazeologizmlarning qo'llanishiga doir mukammal ilmiy –nazariy tadqiqot ishi bo'lmasa-da, ammo keyingi yillarda amalga oshirilgan bir qancha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida bu masalaga jiddiy to'xtalangan . Ana shunday tadqiqotlardan biri B.Yo'ldoshevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili frazeologik birliklarining funksional uslubiy xususiyatlari " deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasidir. Maskur ishda badiiy matnlarda keltirilgan turli frazeologizmlarning funksional- uslubiy jihatlariga asosiy e'tibor qaratadi. Frazeologizmlarning ma'nosida ikkita qism mavjud:1) ekspressiv baho bo'yog'i; 2) funksional-uslubiy bo'yoq. Frazeologizmlarning ekspressiv baho bo'yog'ida ma'nonozikliklari yuklanishini alohida ta'kidlaydi. Bu xususiyat tarkibida emotsionallik va ekspressivlik asosiy omil ekanligini,emotsionallik frazeologizmlarning turli xil his – tuyg'ularini, shaxs va predmetlik nisbatan, sub'ektiv munosabatlarni ifodalasa, ekspressivlik nutqning ta'sirchanlik xususiyati hisoblanishini izohlab o'tgan.Bundan tashqari olim o'z ishida badiiy matnlardan foydalanganda, bu birliklarning o'zgarishiga sabab bo'lishin ham tahlil etadi. [7]

Frazeologizmlarni keng miqyosda tadqiq etgan olimlardan biri A.Mamatovdir. Olimning "O'zbek tili frazeologizmlarning shakllanish masalalari" nomli doktorlik dissertatsiyasi alohida ahamiyatga egadir. Bu ishda frazeologizmlarning shakllanish tamoyillari haqida fikr bildirilgan. Frazeologizmlarning seamantik shakllanishida konnotativ va nominativ vazifasiga asosiy e'tiborini qaratadi. Uning fikricha mavjud barcha frazeologizmlar konnotativ manoga ega bo'lmaydi. Misol uchun: umid qilmoq, quloch yoymoq, ma'qul topmoq,qo'l qo'ymoq, kabilar faqat lug'aviy ma'noga ega bo'lib, nominativ vazifa bajaradi. Ammo aksariyat frazeologizmlar konnotativ ma'no komponentiga ega.[5.29] A.E.Mamatovning quyidagi fikrlari masalaning mohiyatini yana ham oydinlashtiradi: «...frazeologiyani «keng» va «tor» ma'noda tushunish noto'g'ri, uni bitta ma'noda tushunish kerak. Ular qanday til birliklari deb tasnif qilinishidan qat'iy nazar, aforizmmi, maqol yoki matalmi,

turg'un so'zlashuv formulalarimi, «qanotli so'zlar»mi, xullas, agar ular frazeologizmning biz bergan ta'rifiga mos tushsa, undagi talablarni bajara olsa, ya'ni tuzilishi jihatidan so'z birikmasiga yoki gapga teng bo'lgan, obrazli, umumlashgan ma'no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to'liq ko'chma ma'noga ega bo'lgan, lug'atlarda qayd etilgan har qanday turg'un leksik-semantik birliklar birliklar doirasiga kiritilishi shart

Frazemalar til hodisasi sifatida nutqqa daxldor birlikdir. "Barqaror birikmaning bir guruh tarkibidagi so'z ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'z teng bo'ladi. So'zlarning bunday barqaror bog'lanmasi iboradir. Qismlari barqarorlashgan ko'chma ma'no anglatib gapda butunligicha bir bo'lak vazifasida keladigan, obrazli, jozibali, barqaror birikma frazeologik birikma deyiladi" [1. 83]. Frazeologik birlik eng ko'p badiiy matnlarda, publitsistikada, ilmiy-ommabop matnlarda qo'llanilib kelinmoqda. Badiiy matnlarda frazeologizmlarning o'rni juda mugimdir. Badiiy matnlarda frazeologik birliklardan quydagi maqsadlarda foydalaniladi.

Voqea – hodisani obrazli tasvirlash uchun yoki turli holatlarni baholash uchun badiiy asarda frazemalardan keng foydalanilganini uchratishimiz mumkin. Masalan: tili uzun, dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi, ko'zlari olayib: Nima? soatovanning hozirgina mayus boqib turgan ko'zlarida o't yonib ketgandek bo'ldi.

Uning ko'zlari olayib o'rnidan sapchib turdi (O'.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar 213, 8) . Frazeologizmlar obrazli til birligi xisoblanib yozuvchi va shoirlar ulardan keng foydalanadilar. Tildagi obrazlilikni saqlagan holda frazemalar kesatiq, nafrat, jirkanish, so'kish, qarg'ish kabi salbiy; erkalash, hazil, rag'batlantirish kabi ijobiy qo'shimcha ma'no nozikliklarini ifodalovchi obrazli birikma hisoblanadi. Ijodkorlar o'z asarlarida qahramonlarning xarakteri va voqea hodisalarni ochib berishda frazeologik birliklardan foydalanishi asarning qiymatini oshirishda ham muhim o'rin belgilab beradi

Voqealarni orazli tasvirlashda, kitobxonning ko'z o'ngida aniq va to'la gavdalanirishda frazeologik iboralardan foydalanish

Frazeologik birlikdan yaxlitligicha anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi so'z komponentlarga xos leksik ma'nolarning oddiy yig'indisiga teng bo'lmaydi, iboraning ma'nosi umumlashma ma'no, maxraj ma'no sifatida namoyon bo'ladi.[4]. O'zbek xalqining ko'p asrlik hayoti, madaniyati, turmushi, ijtimoiy va ma'naviy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan va shu jarayonda yaratilgan har bir marosim, milliy udumlar, an'ana va e'tiqodlarga oid so'z va terminlar borki, ular o'zbek tilining lug'at tarkibida ma'lum leksik guruhni tashkil etadi. Bunday so'zlar rus va o'zbek tilshunosligida "Etnografik leksika", "Etnografik dealiktezimlar", "Etnografizmlar" kabi terminlar bilan nomlanib keladi[3].

Ma'lumki, Etnografiya fani keng ma'noda xalqning tarixiy tashkil topishi, madiyati rasm- rusumi, urf-odati, an'analari, marosimlari va umuman yashash tarzi va ma'naviy hayoti bilan bog'liq masalalar o'rganiladi. SHu jumladan ham etnofrazema ham ma'lum biror xalqning turmush tarzidan xalq orasida saqlanib kelinayotgan odatlar, marosim va e'tiqodlar, g'ayri tabiiy kuchlarga ishonch, islom dini aqidalari bilan yuzaga keladigan ma'lum hudud aholisi uchun tushunarli bo'lgan frazeologik birikmalarni tadqiq etadi. Etnofrazema aynan xalqning tilidan olinib ma'lum bir hududda yashovchilar xalqlar uchungina tushunarli bo'ladi va unga yondosh bo'lgan xalqlarga ushbu qo'llanilayotgan etnofrazemalarimiz deyarli notanish bo'ladi. Xalqorasida keng qo'llanilib kelinayotgan iboralarimiz tub zaminida ma'lum obraz, konkret hodisa, predmit tasavuri yotadi. Bunday obrazlilik etnofrazemalarni uslubiy imkoniyatlarini oshiradi va ularni tilning kuchli ifoda vositalaridan biriga aylantiradi. Dunyoda turli millat va elatlar bor va ularning ham o'z milliy urf- odati, rasm –rusumi, an'ana ruhiga kirgan iborlari mavjud. Shu jumladan o'zbekona milliy ruhga yug'rilgan, etnafrazemalarning ham tub zaminida juda katta ma'no va xalqning qadim tarixi yashiringan. Misol uchun Jamalak –Qiz bolallarni hali o'sib yetmagan sochini yechilib ketmasligi uchun odatda paxta pilik

qo'shib o'rilgan ko'rinishidir. Shuningdek , sochga qo'shib o'riladigan oq yoki qora rangdagi bo'sh yigirilgan ip. [3].

O'zbek xonadonida qiz bola dunyoga kelar ekan, yoshlik chog'idan uni har bir holatini milliy urf -odat ruhida tarbiya qilishga harakat qilinadi.

Jiyak-do'ppi, to'n va shu kabilarning chetiga tikiladigan har xil rangdagi ipak ipdan maxsus to'kilgan lenta, tasma.

Zebigardon-oltin yoki kumushdan tayorlangan, bo'yinga osiladigan bo'yin taqinchog'I, ziynat buyumi.

Kelin osh yimaydi- kelinni keyov xonadoni boshliqlari va yaqin kishilari bilan tanishtirish. Kelin tushurib kelingach,kelin kelganini ertasi kuni changallash , yog' to'kish odatlari bajarilgach kelinni boshlab yurguvchi ayol keyovning yaqin qarindoshlarini birma bir tutib “kelin osh yimaydi” deb takrorlayveradi , bu gap kimga qaratilsa, o'sha kishi kelinga biror narsa sovg'a qiladi yoki biror narsa sovg'a qilishga va'da beradi.

Kelinqochdi- Nikoh oqshomi kelinning yaqin dugonalari tomonidan qo'ni-qo'shni , yoki yaqin qarindoshlarinikiga yashirib qo'yish. Nikoh kechasi kelinni berkitib qo'ygan dugonalari keyovdan sovg'a olmaguncha kelinni topib bermay “kelin qochib ketdi”, deb bahona qilib turishgan.

Kurash – sunnat to'yida tashkil qilinadigan polvonlar musobaqasi. Bunda uzoq yaqindan kelgan polvonlar taraf-taraf bo'lib, bir- birlari bilan kurashishadi, bellashadi. Kurashda g'olib kelga polvon mukofotlanadi. Yiqilganlarning tarafini olib boshqalari davraga chiqadi.

Qozon to'ldi- Navro'z kuni mahalla kishilari tomonidan turli xil obqatlar tayorlab, bitta qozonni to'ldirishi va jamoa bo'lib ovqatlanishi.

Shayton aralama- qizga non sindirish ma'rosimi bo'lib o'tgandan bir necha kun keyin,uning unashtirilganligini elga ma'lum qilish maqsadida kelinga keyov tomonidan berib yuboriladigan keyim to'la sandiqcha, shirinlik va boshqalar.

To'qqiz tovoq- nikoh kechasi kelin turgan xonaga keyov va uni boshlab kirgan keyovjo'ralarga tortiladigan ziyofat. To'qqiz laganda to'qqiz xil taom keltirilgan.

Tog'ora qaytti- sayil yoki bayram munosabati bilan keyov tomondan kelin xonadoniga qilingan sovg'alar solib qilingan idishlar, kelin tomondan yana sovg'a salomlar bilan keyovnikiga qaytarishi.

Qirq- Kishi vafotidan so'ng, o'ttiz yettinchi yoki o'ttiz to'qqizinchi kuni o'tkaziladigan marosim.

Qorachiq- Dehqonchilikni (ayniqsa poliz ekinlarini) yomon ko'zdan saqlash niyatida ekin o'rtasiga o'rnatilib libos keydirilgan tayoqcha yoki u yer bu yeriga qora rang surtilgan mo'ndi (bo'yni va baldog'i singan ko'za).Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, frazeologik birliklarning shakllanishida tarixiy voqea-hodisalar ham o'z ta'siri ko'rsatadi va mavjud iboralar buni isbotlaydi. Jumladan, tilimizda “almisoqdan qolgan” iborasi qo'llaniladi. “Almisoq” so'zi arabcha bo'lib, “ahd, qasam, shartnoma, bitim” ma'nolarini bildiradi[4]. Bu so'z yordamida ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan almisoqdan beri // almisoqdan buyon va almisoqdan qolgan o'zlashma iboralari shakllangan. Bu iboralar “qadim zamonlardan beri, qadimgi zamondan” kabi ma'nolarni bildirishga xizmat qiladi: Alloh taolo bashariyat otasi – Odam alayhissalomni yerga tushirgach, uning pushtidan to qiyomatgacha tug'iladigan jamiki insonlar ruhini chiqargan va ularga “Men sizlarni Rabbingiz emasmanmi?!” — deb savol bergan. O'shanda hamma inson hali ularning jasadlari yaratilmasdan oldin (dunyoda kofir bo'lib yashaganlar ham) “Ha, Sen bizning Rabbimizsan. Biz esa sening bandalaringmiz” — deb iymon keltirgan va Allohga qullik qilishga va'da bergan. Allohning tanho iloh ekanligini tan olishgan va iqror bo'lib mo'min bo'lishgan. Alloh va insoniyat orasida bo'lib o'tgan shu ahdlashuvni “almisoq” deb aytiladi⁵. Manavilarni qo'shini almisoqdan qolgan qo'shin (Tog'ay Murod. “Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi”). Frazeologik birliklar va ular bilan bog'liq hodisalar, ularning ma'noviy va vazifaviy xususiyatlari murakkab, sermunozara bo'lib, ular bir necha tadqiqot ishlarini talab qiladi. Ular bir

tomondan til birligi sifatida muayyan tushunchani ifodalash xususiyatiga ega bo'lsa, ikkinchi bir tomondan har bir xalqning ko'p asrlik turmush tarzi, madaniyati, ma'naviyati, urf – odatlari va an'analarining badiiy asarlarda aks ettiruvchi, shu bilan bir paytda badiiy matnda muayyan holatni, voqelikni obrazli, ta'sirchan bo'lishini ta'minlovsi vosita ham hisoblanadi.

Dunyoda millat va elatlar ko'p bo'lishiga qaramay har bir jamiyatda yashayotgan insonlarning o'ziga xos an'anasi va qadriyatlari bor. Yuqorida keltirilgan frazemalar o'zbek milliy e'tiqotidan kelib chiqqan holatda xalq orasida juda keng tarqalganligi ma'lum. O'zbek xalqining turmush an'analari uzoq asrlar davomida yuz bergan turli iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlarga qaramay milliy o'ziga hoslikni saqlab keldi. Turmush an'analari, shaxsiy va oilaviy hayotning zaruriy va doimiy tomonlari bo'lgan turar joy, oziq ovqat, kiyim bosh, bola tarbiyasi, turmush qurush, o'lim kabi hodisalarni o'z ichiga olgan frazemalar doimo xalq bilan birgadir.

Adabiyotlar ro'yhati

1. N. Ulug'ov. Tilshunoslik nazariyasi." Barkamol fayz mediya". 2016. 113-bet.
2. Mengliyev .B , Xoliyorov.O' . O'zbek tili universal qo'llanma. Toshkent 2009 y 83 b.
3. O'zbek tili etnofrazemalarning izohli lug'ati. Toshkent 1991.
4. Rahmatullayev .SH. O'zbek frazealogizimining bazi masalalari. Toshkent 1966 yil 326 b.
5. Mamatov A . O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol. Doktr... diss.- Toshkent, 1999. B-29.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining bazi masalalari(Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1966. -32 b;
7. Yoldoshev.B Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional- uslubiy xususiyatlari: Filol.f. doktr...diss.- Toshkent,1993.-18.

RETRONIMLAR VA PALINDROMIYA, ULARNING O‘ZBEK SHE’RIYATIDAGI AHAMIYATI

Bahriddinova Dildora Bahriddinovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti
O‘zbek adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi

Xolmonova Sadoqat Abdubannoyevna

O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasida 1-bosqich tayanch doktoranti
sadoqat87@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek tilida deyarli o‘rganilmagan leksik birliklar hisoblangan retronimlar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqidadir. O‘zbek tilida retronimik birliklar faqatgina qayta nomlash tizimining bir elementi sifatida o‘rganiladi. Maqolada retronimlarga yondashishning boshqa bir usuli, ya’ni palindromik birlik sifatida baholanishi haqida fikr yuritiladi. Retronimlarga turli birlik sifatida qarash, jahon tilshunosligida retronimlarga har xil hodisa sifatida yondashish, uning qayta nomlashning bir turi sifatidagi talqini va palindromiyaning turi sifatidagi fikrlar tahlil qilinadi. Dunyo tilshunosligida palindromiya va uning badiiy nutqdagi ko‘rinishlari, retronimlarning palindrom sifatida she’riyatdagi o‘rni kabilar izohlanadi. Shuningdek, o‘zbek she’riyatida qo‘llangan palindromlarga xos xususiyatlar, ularning mumtoz she’riyatimizda alohida janr sifatida ishlatilishi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: retronimlar, ambinimlar, palindromlar, musoviyat tarafayn, masnu’ she’rlar

Abstract: This article is about retronyms, which are almost unstudied lexical units in the Uzbek language, and their characteristics. In the Uzbek language, retronymic units are studied only as an element of the renaming system. The article

discusses another way of approaching retronyms, which is to evaluate them as a palindromic unit. Looking at retronyms as a different unit, approaching retronyms as a different phenomenon in world linguistics, its interpretation as a type of renaming, and ideas as a type of palindromy are analyzed. In world linguistics, palindromy and its manifestations in artistic speech are explained, as well as the place of retronyms as palindromes in poetry. Also, the characteristics of palindromes used in Uzbek poetry and their use as a separate genre in our classical poetry are revealed.

Keywords: retronyms, ambinym, palindromes, musoviyat tarafayn, masnu' she'rlar

Аннотация: В этой статье речь пойдет о ретронимах, которые являются малоизученными лексическими единицами в узбекском языке, и их характеристиках. В узбекском языке ретронимические единицы изучаются только как элемент системы переименования. В статье обсуждается еще один подход к ретронимам, заключающийся в оценке их как палиндромной единицы. Анализируется рассмотрение ретронимов как иной единицы, подход к ретронимам как иному явлению в мировой лингвистике, его интерпретация как вид переименования, идеи как вид палиндромии. В мировой лингвистике разъясняются палиндромия и ее проявления в художественной речи, а также место ретронимов как палиндромов в поэзии. Также раскрываются особенности, используемых в узбекской поэзии палиндромов и их использование как отдельного жанра в нашей классической поэзии.

Ключевые слова: ретронимы, амбинимы, палиндромы, мусовият тарафайн, масну шеърлар.

Til kommunikativ vosita sifatida xizmat qilar ekan, uning tabiati turli o'zgarishlarga moyilligini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Ya'ni jamiyatda

sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarning tilda aks etishi natijasida turli birliklar paydo bo‘ladi. “Hayotimizda yangi turlar, yangi ma’nolarning paydo bo‘lishi natijasida ayrim tushunchalarni avvalgi yoki yangi paydo bo‘lgan shaklidan farqlash ehtiyoji ham vujudga keldi. Bunday ehtiyoj natijasida yuzaga kelib, qayta nomlangan birliklardan biri retronimlardir. Biror predmet dastlab paydo bo‘lganda bir turda bo‘ladi va uning nomi barchaga birday tushunarlilik xususiyatini saqlaydi. Vaqt o‘tishi bilan shu narsaning turli ko‘rinishlari hayotimizda paydo bo‘lishi mumkin. Natijada hamma bilgan eski turni yangi turdan farqlash zarur bo‘ladi. Yangi nom natijasida paydo bo‘lgan eski nom “retronim” atamasi bilan yuritiladi”. [Xolmonova S. A. 2022: 165]

Retronimlarga bunday yondashishni biz boshqa manbalarda ham uchratishimiz mumkin. “Retronim (ing. retronym<lot. retr(o) – “orqa” + ing. -onym “ot, so‘z”), bu turlilikni ifodalash uchun mustaqil bir tushuncha yoki predmetning ilk shakliga oid nom”. [Yuldashev M. M. 2020: 86]

Retronimlar haqida dunyo tilshunosligidagi manbalarni o‘rganar ekanmiz, ulardagi yana bir tushuncha diqqatimizni tortdi: palindromlar. M. N. Epshteynning retronimlarni palindromiya hodisasining bir qismi sifatida yozgan maqolasi bu ilmiy ishlar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. “Retronimiya hodisasini tahlil qilishdan avval til palindromiyasining ijodiy salohiyati hodisasini (M. N. Epshteynning atamasi) tahlil qilish zarur. “Palindrom” (yunoncha “orqaga qaytish”) so‘zi ikki tomondan ham (olddan orqaga va orqadan oldga) bir xil o‘qiladigan so‘z yoki jummalarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, казак, дед, шалаш, ротатор, наворован, комок, потоп, заказ, тет, летел, кабак, иши, мадам. Palindromlik xususiyatiga ega gaplarning eng mashhuri quyidagicha; А роза упала на лапу Азора. (А. А. Фет) Shuningdek, boshqa ko‘plab palindromlar ham shu janr namunasi sifatida mavjud: Я иду с мечем, студия! (G. R. Derjavin), Аргентина манит негра. (M. Bulgakov), А луна канула (А. Voznesenskiy)”. [Mxitaryan. K. 2004:74] Epshteynning nazariyasiga asoslangan holda retronimlarni palindromiyaning bir turi sifatida

qarash A. V. Antonovanning “Zamonaviy rus tilida retronimlar” maqolasida ham uchraydi va mashhur palindromik iboralarni misol qilib keltiradi. “Retronimlar assimetrik palindromlar hisoblanadi”. [Antonova A. V. 2015: 3]

Ushbu tahlillarga, ta’riflarga sabab bo’lgan M. N. Epshteynning “Palindromiya tilning ijodiy salohiyati sifatida” nomli maqolasiga e’tibor qaratsak, ushbu maqolada aynan qanday soʻzlar retronim sifatida keltirilganini bilib olamiz. Epshteyn oʻz maqolasida har ikki tomondan ham bir xil oʻqiladigan soʻzlarni palindromiyaning tor ma’nodagi koʻrinishi sifatida qarab, ularni “ambinim”lar deb ataydi. Palindromiyaning ikkinchi turi sifatida retronimlarni keltirib, ularning soʻz yasash jarayonida ishtirok etishi mumkinligini ta’kidlaydi: “Palindromlarning birinchi turi hisoblangan ambinimlar simmetrik xususiyatga ega boʻlib, ular shakl jihatdan bir xil boʻlish bilan birga ma’no jihatdan ham takrorlanuvchandir. Agar soʻzni teskari oʻqiganda asl soʻzga oʻxshash boʻlmagan boshqa soʻz kelib chiqsa nima qilish kerak? “дар-рад”, “куб-бук”, “шорох-хорош” va boshqalar. Bularni ham palindrom deb hisoblash kerakmi?

Ingliz anʼanalarida bunday assimetrik inversiyalar ham palindromlar deb hisoblanadi, faqat bunda uning keng ma’nosi nazarda tutiladi: takror oʻqilganda boshqa ma’no anglatuvchi birliklar. Tilda bunday misollarni koʻplab uchratishimiz mumkin: “лепет-тепел”, “нос-сон”, “мор-ром”, “морг-гром”, “огород-дорого”, “mood-doom”, “live-evil” va boshqalar. Bular uchun ingliz tilida maxsus atama mavjud: retronimlar. Palindromiyaga asoslangan she’riyatda assimetrik qurilmalar (retronimlar)dan foydalanish imkoniyati ambinimlarga nisbatan boyroqdir. Birinchi turdagi palindromlar, ambinimlar, simmetrik hodisa sifatida qiziqarli, ammo semantik jihatdan bir xil xabarni takrorlashi ortiqchadir. Ikkinchi turdagi palindromlarda, retronimlarda, qator boshqa bir ma’noda namoyon boʻladi, goʻyo birinchisiga qarshi tarzda uni takrorlaydi, lekin soʻzma-soʻz tarzda emas. Bunday retronimlarga D. Avalianining quyidagi misolini keltirishimiz mumkin: “Анатом –

за разум!” Teskarisi: “муза размотана”. Quydagi ikkita birlik ham bunga misol bo‘la oladi:

Шорох тепел

Ленет хорош.

Корень ропота

А топор – не рок.

Shunday qilib palindromlarga faqat bir nuqtadan qarash kerak emas. Palindromlar bir xil takrorlanadigan ambinimlarga (шалаш) va teskari o‘qilsa, boshqa so‘z hosil bo‘ladigan retronimlarga (ропот-топор) bo‘linadi”. [Epshteyn M. N. 2009: 2]

O‘zbek tilida ham so‘z shaklidagi palindromlarga (katak, amma, bob, tut, kiyik, kichik kabi ambinimlar va tub-but, zich-chiz, qo‘y-yo‘q kabi retronimlarga) duch kelishimiz mumkin. Lekin shu nomdagi she’riy janr maxsus shakllanmagan. Badiiy adabiyotimizda bunga ayrim misollarni uchratishimiz mumkin, xolos.

Ixtiro

Men “yo‘q”dan “qo‘y” qildim,

“Yo‘q” so‘zini teskari o‘qib.

“Ovsar” – “rasvo” bo‘ldi.

“Nodon” esa...

Baribir “nodon”ligicha qoldi...

(I. Iskandar)

Ikrom Iskandarning ushbu she’rida biz palindromiyaning har ikki turiga: ambinim (nodon) va retronimga (yo‘q-qo‘y) duch kelamiz. Ular shoirning ijodiy maqsadini bayon qilishda muhim vosita sifatida xizmat qilgan.

She’rning ma’nosiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, muallif dunyoda hamma narsani o‘zgartirish mumkin, ammo nodonlikning davosi, chorasi yo‘q degan fikrni ilgari surmoqda. Ahmad Yassaviy ham “Ayo do‘stlar, nodon birla ulfat bo‘lib, bag‘rim kuyib, qonlar yutib o‘ldim mano” deb nodon kimsalardan yozg‘irgan edi.

Asrlar o'tsa ham, nodonlikning tabiati o'zgargani yo'q. Shoir shu fikrni ilgari surishda palindromlardan foydalanib, so'z o'yinini vujudga keltirmoqda. Bundan ko'rinadiki, palindromlardan o'zbek she'riyatida ham badiiy maqsadni ochishda foydalanilar ekan.

Mumtoz adabiyotimizdagi musoviyat tarafayn (masnu' she'rlar) she'riy janri ham mana shunday birliklarga asoslanadi:

*Tishing dur, labing marjon, xading gul, xating rayhon,
Yuzing hur, soching anbar, so'zing mul, menging mo'ltan.
Mo'ltan menging, so'zing mul, anbar soching, yuzing hur,
Rayhon xating, xading gul, marjon labing, tishing dur.
(Bobur)*

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, palindromik birliklar badiiy matnda ham shoir ijodiy salohiyatini belgilashda o'ziga xos o'ringa ega.

Boshqa tillar, ayniqsa, rus tilining so'zlaridagi imkoniyatlar palindromiyaga asoslangan maxsus she'riyatning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. O'zbek adabiyoti palindromlar, ularning aynan retronim turidan foydalanilgan she'riy asarlarga boy emas. Ularni ko'paytirish, badiiy nutqni retronimlar bilan boyitish va shu orqali tilimizning yangi imkoniyatlarini ochib berish navbatdagi masalalardan hisoblanadi.

Ushbu maqola orqali biz "retronim" atamasiga tilshunoslikdagi ikki xil yondashuvni ko'rib chiqdik. Birinchi yondashuv yangi tushuncha ta'sirida paydo bo'lgan eski nomni ifodalasa, ikkinchi yondashuv retronimni palindromiyaning bir turi sifatida talqin qiladi. Zamonaviy tilshunoslikda retronimlarga yondashishdagi birinchi talqin keng tarqalib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Антонова А.Б. Явление ретронимии в современном русском языке. "Magister Dixit" научно педагогический журнал Восточной Сибири. №1 (17). Апрель 2015.

2. Эпштейн М. Н. Палиндромия как творческий потенциал языка. К философии и лингвистике обратного слова [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: [<http://www.topos.ru/article/6800>] (дата обращения: 13.02.2014).
3. Мхитарян К. Современные пареспективы развития английского языка и фактор ретронимии в моделировании языковой картины мира: дис. ...д-ра филологии: 10.02.04.-Батуми.
4. Xolmonova S. A. Uy-jihoz buyumlarini nomlashda retronimik imkoniyatlar. “O‘zMU xabarlari” Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali. 2022 1/9.
5. Yuldashev M. M. O‘zbek tilida retronimlar. 2020.

БАДИЙ МАТННИНГ НУТҚ ВАЗИЯТИ ВА МУЛОҚОТ ШАРОИТИ ОМИЛИГА АСОСЛАНГАН СОЦИОПРАГМАТИК ТИПЛАРИ

Йўлдашева Холида Қозиевна

Қарши давлат университети

Ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти

Аннотация: Бадиий матн ижтимоий контекстда воқеланар экан, унинг яратилишида нафақат ташқи олам ҳақидаги ҳиссий-идрокий билимлар, бадиий тафаккур, тасаввур ва ассоциациялар, шунингдек, тил билими ва лисоний қобилиятга, балки социопрагматик билимларга ҳам асосланилади. Бу билимлар матнни социопрагматик аспектда таҳлил қилишда ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бадиий матннинг социопрагматик тадқиқида унинг айтиш шариқлари аспектдаги типларини ажратиш масаласи юзага келади. Бадиий матннинг социопрагматик типларида нутқ вазияти ва мулоқот шариқлари омилига асосланган типларга ажратиш мумкин. Мақолада бадиий матннинг нутқ вазияти ва мулоқот шариқлари омилига асосланган социопрагматик типлари мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: бадиий матн, социопрагматик тип, адресант, адресат, нутқ вазияти, мулоқот шариқлари.

Abstract: As the literary text occurs in the social context, its creation is based not only on emotional-perceptual knowledge of the external world, artistic thinking, imagination and associations, as well as on language knowledge and linguistic ability, but also on sociopragmatic knowledge. This knowledge is also of particular importance in the analysis of the text in the sociopragmatic aspect. In the sociopragmatic study of the literary text, the issue of distinguishing its types arises in this aspect. Sociopragmatic types of literary texts can be divided into types based on the factors of the speech situation and communication conditions. In the article

the sociopragmatic types of literary texts based on the factors of the speech situation and communication conditions are analyzed on the basis of examples.

Keywords: literary text, sociopragmatic type, addresser, addressee, speech situation, communication condition.

Аннотация: Поскольку художественный текст возникает в социальном контексте, его создание основывается не только на эмоционально-познавательном знании внешнего мира, художественном мышлении, воображении и ассоциациях, а также на лингвистических и языковых способностях, но и на социопрагматическом знании. Эти знания также имеют особое значение при анализе текста в социопрагматическом аспекте. При социопрагматическом изучении художественного текста возникает вопрос о выделении его типов в этом аспекте. Социопрагматические типы художественных текстов можно разделить на типы, исходя из факторов речевой ситуации и условий общения. В статье на примерах анализируются социопрагматические типы художественных текстов с учетом факторов речевой ситуации и условий общения.

Ключевые слова: художественный текст, социопрагматический тип, адресант, адресат, речевая ситуация, условие общения.

Бадий матн социопрагматик аспектга алоқадор манба бўлганлиги боис унинг яратилишида қуйидаги ижтимоий омиллар – адресант ва адресат омили, тасвир объекти, ижтимоий воқелик, нутқ шароити омили муҳим ўрин тутди. Бадий матнни айнан шу ижтимоий омиллар асосида социопрагматик типларга ажратиш мумкин. Албатта, тасниф учун асос бўлган ушбу омиллар бадий матннинг социопрагматик типологиясида муҳим ўрин тутди.

Бадий матннинг нутқ вазияти омилига асосланган социопрагматик типи. Бадий матннинг бу типиди нутқ вазияти омили

муҳим ўрин тутати. Мулоқот жараёнининг қандай кечиши нутқ вазиятига бевосита таъсир кўрсатади. Бошқача айтганда, *нутқ вазияти* тушунчаси мулоқотнинг кечиши билан бевосита алоқадор. Бу ҳолат бадий матнни нутқ вазияти омили асосида таснифлаш имконини беради.

Социопрагматик нуқтаи назаридан матннинг муайян нутқ вазияти билан боғланиши коммуникация мақсадига хизмат қилади. Нутқ эгаси мулоқотга киришар экан, нутқ вазиятини инобатга олмаслиги мумкин эмас. У нутқ вазиятига мослаб нутқини тузади, зарур ўринда уни ўзгартиради.

Нутқ вазияти омилининг матнда фаоллашуви бошқа социопрагматик омилар билан боғлиқ ҳолда юз бериши ҳам мумкин. Масалан, шахснинг ижтимоий мавқеи омили нутқ вазиятига таъсир кўрсатиши ва мулоқот матнининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Бадий матннинг ушбу типига қуйидаги матн мисол бўла олади:

Ҳазрат Низомиддин тахтга чиқиб ўлтиргач, Ҳумоюн олтин ва кумуш уюмлари олдига келди-да, шу ердан туриб янги подшога таъзим қилди: – Ҳазратим, биз сафарда эканимизда содиқ одамларимиз йиғиб тайёрлаб қўйган мана шу бир йиллик давлат даромадларини сизга топширишга ижозат бергайсиз. (П.Қодиров. “Ҳумоюн ва Акбар”)

Келтирилган матндан аён бўладики, коммуникант ижтимоий мавқеининг ўзгариши унга нисбатан мурожаат бирлигининг ҳам ўзгаришини тақозо этган. Асарда Низомнинг оддий бир эшкакчи бўлганлиги тасвирланган, аммо юқоридаги матнда унга *ҳазратим* деб мурожаат қилиниши Низомнинг подшолик даражасига кўтарилганлиги ва бу ҳолат мулоқот матнига ҳам таъсир кўрсатганлигини далиллайди.

Бадий матннинг мулоқот шароити омилига асосланган социопрагматик тип. Бадий асар матнининг муайян мулоқот шароитига боғлиқ ҳолда яратилиши унинг социопрагматик типини ажратишга асос

бўлади. Бадиий матннинг бу типда коммуникация жараёнига мулоқот шароити омилининг таъсири акс этади.

Маълумки, ҳар бир матн аниқ мулоқот шароитида шаклланади. Бошқача атганда, коммуникация нутқий мулоқот шароитида юз беради. Бундай коммуникация мулоқот матнини талаб қилади ва у мулоқот шароити билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Демак, коммуникациянинг амалга ошиши учун мулоқот шароити мавжуд бўлиши лозим. Мулоқот шароити коммуникациянинг таркибий қисми бўлиб, нутқ эгалари томонидан юзага келтирилади. Мулоқот шароитисиз мулоқот жараёни содир бўлмайди. Мулоқот учун яратилган яхши нутқий шароит унинг маваффақиятли кечишини таъминлайди. Кишилар ўртасида юзага келган англашилмовчиликлар, келишмовчиликлар мулоқотни қийинлаштиради. Бу ҳолат мулоқот шароити мукамал эмаслигини кўрсатади. Нутқий мулоқотда асосий юк тил бирликларига тушса-да, мулоқот шароити эркинлик, очиқлик, ўзаро ҳурмат ва бир-бирини тушуниш каби тамойилларга мувофиқ бўлмаса, самарали мулоқот юзага келмайди. Коммуникация, айниқса, юзма-юз мулоқот шароитида кечган ҳолатларда юқоридаги тамойилларга амал қилиниши муҳим.

Бадиий матннинг мулоқот шароити омилига асосланган социопрагматик типига қуйидаги матн мисол бўла олади:

Эрта билан бир отга миниб, бойнинг олдида қараб йўл солдим. Йўл-йўлакай минг хил хаёлларга ботиб ўйлайман. Қандай қилиб “иннайкейин” ига жавоб топиш керак? Етиб бориб отдан тушдим. Бой шийпонда калла гўшти билан нонушта қилиб ўтирган экан. Салом бериб, секингина пойгакка чўкка тушиб ўтирдим.

– *Хўш?!*

– *Шундай ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай деб келган эдим.*

– Яхши, яхши, баракалла, жуда ҳам қуруқ келмагандурсан, хўш, нимага келдинг?

Шу пайтда бойга хизматкор юриида қўйган шартим эсимга тушиб қолди. “Шарт қилган ёлғонни энди гапирмасанг, қачон гапирасан”, дедим-да, гап бошладим:

– Анави, ҳалиги, дандон сопли пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини бергани келдим. Ана шу сўздан кейин сенга “иннайкейин” саволи ёғила бошлади.

– Хўш, иннайкейин, қандай қилиб синди? Рўзгорда менинг пичоғимдан бошқа пичоқ қуриб кетган эканми?

– Този итингизнинг суягини шилаётган эдик, суякка тениб синиб қолди.

– Ийя?! – деди бой. Тозининг терисисни менинг дандон сопли пичоғимда шиласанларми, ўзинг айт-чи нимага шилдиларинг?

– Шошиб қолдик-да, ўлиб қолмгандан кейин, бекор кетмасин, деб терисини шилиб олдик.

– Нима қилиб ўлди?

– Ҳаром ўлган отнинг гўштидан кўп еб қўйган экан, бўкиб ўлди... (Ғ.Ғулом. “Шум бола”)

Ушбу парчада асарнинг бош қаҳрамонлари: Бой ва Шум бола (Қоровой) ўртасидаги мулоқот акс этган. Шум бола нутқи бошдан оёқ ёлғон асосига қурилган. Бу ҳолат бевосита мулоқот шароити омили билан боғлиқ. Қоровой бойнинг ҳар бир гапдан сўнг такрорлайверадиган “иннайкейин”ига жавоб топиш учун ёлғон тўқималарни ўйлаб топишга мажбур. Бу ўринда юзага келган мулоқот шароити очиклик, бир-бирини тушуниш, ҳамкорликка асосланмаган.

Умуман, мулоқотнинг самарали кечиши учун коммуникантлар бир-бирини тўғри тушуниши, ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик каби тамойилларга мос

мулоқот шароити яратилиши лозим. Акс ҳолда мулоқот келтирилган бадиий матнда тасвирлангани каби самарасиз кечади.

Хуллас, бадиий матн муайян мулоқот шароитига боғлиқ ҳолда яратилишига кўра алоҳида соcioпрагматик типни ҳосил қилади. Мулоқот шароити омили коммуникациянинг самарали ёки самарасиз кечишига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Хуллас, бадиий асар матнининг муайян мулоқот шаклига асосланиши унинг соcioпрагматик типини ажратишга асос бўла олади. Бадиий матнни яратишда унинг муайян шаклий типининг танланиши ижодкорнинг коммуникатив мақсади билан боғлиқ. Ҳатто бадиий асарда персонажлар нутқининг муайян соcioпрагматик типга ҳосланиши ҳам ёзувчининг асарда кўзлаган бадиий мақсади билан алоқадордир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абитова А.Р. Соcioпрагматика текста “поток сознания” (на материале современной немецкой прозы): дисс. ... канд. филол. наук. – Пятигорск, 1999. – с. 153–154.
2. Валгина Н.С. Теория текста // <http://evartist.narod.ru/text14/16.htm>.
3. Mukhabbat Kurbanova, Zulnura Karimova, O‘zbek tilida so‘z-gaplarning pragmatik xususiyatlari, VII UTUDAS. 20-22 October. Turkiya. 2020. <http://www.utudas.org/>, 2020
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
5. Гвенцадзе М.А. Коммуникативная лингвистика и типология текста. Тбилиси: Ганатлеба, 1986. – с. 315.
6. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ...", 2021M.
7. M Qurbonova, M Yo‘ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014, Долинин К.А. Интерпретация текста. – М., 1985.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН АЙРИМ МУСТАҚИЛ СЎЗЛАРНИНГ ГРАММАТИК МАЪНО ВА МУАЙЯН ВАЗИФАЛАР БАЖАРИШИ

Пардаева Мадихабону Хакимовна,
Навоий давлат педагогика институти
Бошланғич таълим кафедраси
катта ўқитувчиси

Аннотация: Абдулла Қодирий асарларида мустақил сўз туркумлари нутқда асосий вазифани бажариши, шу сабабли уларнинг муайян грамматик вазифани бажаришга мослашда грамматик воситалар жуда муҳим ўрин тутиши, мустақил сўзларнинг грамматик маъно ва муайян вазифалар бажариши мисоллар асосида таҳлил қилиб берилган.

Таянч сўзлар: тасвирий матнлар, эга ва кесим, ҳол ва ҳолланмиш, сифатловчи ва сифатланмиш, изоҳловчи ва изоҳланмиш, қариндош тиллар, фаоллаштирувчи тамойил.

Annotation: In the works of Abdulla Qadiri, independent word groups perform the main task in speech, therefore, grammatical tools play a very important role in adapting them to perform a specific grammatical task, the grammatical meaning of independent words and the performance of specific tasks are analyzed based on examples

Keywords: descriptive texts, possessive and participle, case and subjunctive, adjective and adjective, descriptive and descriptive, cognates, activating principle

Мустақил сўз туркумларининг қай даражада қўлланиши матннинг мазмунига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Агар матни тавсифий характерда бўлса, унда от сўз туркуми бошқаларидан кўпроқ қўлланади. */Отам 1242 ҳижрий – 1823 мелодий йиллари Тошкандда туғулуб, алҳол, 99-100*

ёшларидадир. Руслар итилоси вақтида 42 ёшида бўлуб Тошкандни руслардан мудофаа қилган қаҳрамонларнинг биридир. Туркистон **хон**ларидан Шералихонни, ундан сўнг Худоёрхон, Маллахон ҳам бу орада йиллаб ва ойлаб **хонлиқ** қилуб ўткан Муродхон, Саид Султон ва бошқа хонларни, Тошканд бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оталиқ, Салимсоқбек (бу зот Бухоро амири томонидан Тошканд беклигига қўйилган эди. Мусулмонқул томонидан ўлдирилди), Азизбек, Нормуҳаммад қушбеги, Шодмон ўроқ, Қаноат **шоҳ**, Мирза Аҳмад қушбеги, Маллахон (Маллахон оғаси Худоёрхоннинг хонлиги вақтида Тошкандда уч йиллаб бек бўлуб тургандир). Энг охирдан Қўшдодҳоларнинг беклигини кўруб, ўтқузган. Хонлиқнинг бош нозири ва қўмондони ўрнида бўлганлардан Мусулмонқул ва мулла Алимқулларни кўрган ва урушларида бўлган. Пискатлик Қашгар амири машхур Ёқуббекни Қашгарга кузаткан./ (Ҳ.Қ. Кулгулик) Матнда атоқли отлар билан биргаликда шахс отлари ҳам барабар қўлланилган. Айниқса, бек, беклик, оталиқ, хон, қушбеги, қўмондон каби шахс отларидан бугун ҳам иш юритиш, маъмурий ишларда фойдаланса бўлади.

Сифат сўз туркумига доир сўзлар, асосан, отлар билан ёнма-ён юради. Тасвирий матнларда отлар билан бирга сифат туркумига оид сўзлар бошқаларга қараганда кўпроқ қўлланади: /Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларда: «Эй, хўб замонлар бор эди, **тилла** жобдуқлиқ отлару ва басавлат **беклару** ўрдаларда ҳар кун қарса базиму... Ўтуб кетди энди бир замонлар», деб афсус еб қўядир. Чорлар замони тўғрисида келганда.

Мустақил сўзларнинг морфологик таркибидаги ўзгаришларни қуйидаги жадвалда баён қилдик:

2.2.1-жадвал

№	От	Сифат	Сон	Олмош	Феъл	Рабиш
1.	хонлиқ	орсиз	элли йил	бизим	томоқ қилмоқ	вақтсиз
2.	гўш		мири		чинлаб	

3.	жонвор гўш		ярим қадоқ		натижаланди	
4.	қўйнинг гавдаси		ўттуз қулоч		келур	
5.	эдукчи		чорак қадоқ		ўқимак	

Сон сўз туркумига доир сўзлар ҳам бор, бироқ айримларининг талаффузи бугунгидан фарқ қилади. айтилишига кўра ёзилгани учун шу ҳолатга келган бўлиши мумкин: /Шундоқ қилуб, **қирқ йиллаб** мусулмон хонлари замонини, **элли йиллаб** Русия чор истибдодини ва энди **беш йиллаб** дирки меҳнаткашлар ҳокимиятини кўрадир. Табиий, отам, Русия чор ҳукуматини сира ҳам тиламайдир. Чунки унинг **элли йиллик** истибдодини ўзи истиқбол эткан, Чорнинг аччиғ-чучугини кўб татиган. Бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Бунинг ҳам сабаби маълум. Шўролар ҳукумати тўғрисида ул ҳеч бир тушуна олмайдир. Шўролар ҳукумати ҳақида **юз қат** истифсдор қилуб унутади./

Эллик санок сони талаффузи натижасида шундай фонетик ўзгаришга учраган бўлиши мумкин. Матнда сонлар билан биргаликда ҳисоб сўзлари ҳам қўлланган. Муаллиф фойдаланган айрим ҳисобни билдирувчи сўзлар сўзлашувда бўлса-да иқтисодий муомалада мавжуд эмас. Масалан, **мири** ҳисоб сўзи: /Орадан ё **уч кун** ўтади ва ё ўтмайдир. Эски турмуш билан заҳарланиб қолган чолингиз бояги бир мириликдак қилуб рўмолга тугуб берилган тушундиришни унутади-да, болшевикни бир шахс, камбағалдан чиққан улуг бир оқ подшоҳ деб била бошлайдир:

— Болшевойинг жуда ҳам ботурбой йигит экан-да, аскарлари ҳам бир-икки лак бордир?

— Ҳа, беш-олти лак бор!.. (А.Қ.,114).

У.Турсунов таъкидлагани каби “Сўзнинг охирида товуш тушиб қолиши апакопа дейилади: рост — рос, хурсанд — хурсан, газета — газет — газит,

гўшт — гўш, Тошкент — Тошкен каби. Бу ҳодисалар сўз таркибидаги айрим товушларнинг маълум фонетик шароитларда талаффуз қилинмаслиги натижасида юз беради”. [Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили Дарслик қайта ишланган, тўлдирилган учинчи наشري. Т.: Ўзбекистон, 1992 – 30- б.]

Абдулла Қодирийнинг “Думбаси тушиб қолган эмиш” номли ҳажвияси мазмуни ҳам шу гўшт сўзи билан боғлиқ. */Отингдан ўргулай гўш!.. Нега мунча ўзингни биздан азиз тутдинг? Биз сенинг қадрингга етмадикми?.. Мен ўқувчининг гўш ҳақидаги ҳолини билмайман. Лекин ўзим гўш отини эшитсам, оғзимдин калаба-калаба сувлар келади. «Гўшининг қадози ўтгуз олти сўм, мулла ака!» (Ул мулла ака!) Ўтгуз олти сўм! Рамазон ийдидан бери жонвор гўшининг иштиёқида оҳ-воҳ ила кун кечириб, Озиқ шўъбасининг марҳаматига интизорликда келмоқда эдим. Тўғриси айтмоққа мажбурдирманки, бу орада бутун кечалар гўш иштиёқида ухлай олмадим. Кўз илинганда кўрилган тушка ҳам гўшдан бошқа нимарса кирмайди.* [Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили Дарслик қайта ишланган, тўлдирилган учинчи наشري. Т.: Ўзбекистон, 1992 – 30- б.]

Морфологиянинг объекти сўзнинг ўзгариш билан боғлиқ, яъни морфологик структураси. Сўзнинг морфологик структураси – грамматик морфема, грамматик морфема системаси – морфологик категория, сўзнинг ўзгариш асосидаги системаси (масалан, *китоб, китобнинг, китобни, китобга, китобда, китобдан* [китоб] лексемасининг келишик категорияси асосидаги ўзгариш системаси), сўзшаклнинг ҳосил бўлиш йўл ва усули, воситаси, бу воситаларнинг турларидир. [Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан ва технологиялар, 2010. – 414 б.]

Қуйидаги матнда қўлланган айрим сўзларнинг морфологик структурасини аниқлиб олсак. */Эртага Озиқ комитети гўш берар эмиш, деган*

хабарлар юрий бошлаб, юрагим азбаройи хурсандликдан торс ёрилаёзди. Бу хабар ҳалидан ҳали тўғрилигига чиқиб, дилим урмоққа бошлади. Бутун сабру қарорим қўлдан кетди... Уй ичимизни энди суриштиришмай ҳам, етти яшардан тортиб то етмиш яшаргача гўш хурсандлигига чидай олмай рақсга (тансага) келган эди./ (А.Қ., 127).

Масалан, хурсандликдан сўзи ўзига хос морфологик структурага эга бўлиб, уни 2.2.2-жадвалда куйидагича ифодалаш мумкин:

№	Мустақил сўзнинг бутун структураси	Асос	Сўз ясовчи қисим	Шакл ясовчи морфема
1.	хурсандликдан	хурсанд	-лик	-дан
2.	суриштиришмай	суриштир		-иш, -май
3.	тўғрилигига	тўғри	лик	-и, -га

Феъл сўз туркумининг ҳажвий матнларда ифодаланишини кузаташимизда унинг вазифадош шакллари, жумладан ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош шаклларининг турли ўзгаришларга учраганига гувоҳ бўлдик. “Анъанада грамматик категория «икки ёки ундан ортиқ, ўзаро зидланувчи, бир-бирини тақозо ва, ўз ўрнида, инкор қилувчи, бир грамматик маъно тагида бирлашадиган грамматик шакллар тизими» сифатида таърифлаб келинди. Бу таърифга мувофиқ, бошқа категориялар шакллари каби ҳаракат номининг камида учта ([*-моқ*], [*-иш*], [*-ув*]), сифатдошнинг баъзан уч, баъзан беш ([*-ган*], [*-аётган*], [*-адиган*], [*-увчи*], [*-ар*]), равишдошнинг олтитта ([*-иб*], [*-а/й*], [*-гач*], [*-гунча*], [*-гани*], [*-гач*]) шакли ажратилади.

Ш.Раҳматуллаев асосий адабиётларда “ҳаракат номи” деб атаб келинган вазифадош шаклни “феълнинг отдош шакли” дея номлаш тўғри бўлишини таъкидлайди.[Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Университет. 2006. 174-б.]

Адабиётлар:

1. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили Дарслик қайта ишланган, тўлдирилган учинчи нашри. Т.: Ўзбекистон, 1992 – 30- б.
2. Қодирий Абдулла. Думбаси тушиб қолган эмиш. Эски шаҳар озиқ шўъбасига бағишлайман. Фелъетон
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан ва технологиялар, 2010. – 414 б.
4. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Университет. 2006. 174-

ШАВКАТ РАҲМОН ИЖОДИДА МЕТАФОРАЛАРНИНГ СИНТАКТИК-СТИЛИСТИК КОМБИНАЦИЯЛАРНИ ҲОСИЛ ҚИЛИШИ

Юнусова Дурдона Ахтамовна

Самарқанд вилояти педагогларни янги
методикаларга ўргатиш миллий маркази ўқитувчиси
urdonayunusova3@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Шавкат Раҳмон ижодида қўлланилган метафораларининг ўрни, бир-бирига ўхшамаган синтактик фигуралар, синтактик-стилистик комбинацияларнинг яратилганлиги ҳақида фикрлар юритилган.

Калит сўзлар: метафора, лисоний, прагматик, синтактик-стилистик комбинация, семантик, феномен восита.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль метафор, используемых в творчестве Шавката Рахмона, создание непохожих синтаксических фигур, синтаксико-стилистических сочетаний.

Ключевые слова: метафора, язык, прагматика, синтаксико-стилистическое сочетание, семантика, феномен средства.

Annotation: This article discusses the role of metaphors used in Shavkat Rahmon's work, the creation of dissimilar syntactic figures, and syntactic-stylistic combinations.

Keywords: metaphor, language, pragmatics, syntactic-stylistic combination, semantics, phenomenon means.

Метафора – қисқа ва ихчам сўзлаш санъати, хотирани авайловчи феномен ходиса. Метафора туфайли мавжуд эски номлар негизида янги номлар дунёга келади – тил ана шу «эски номлар»ни метафора туфайли чиқитга чиқармайди. Метафора – халқ руҳини теран ифода этувчи, миллий

руҳнинг кулфи-калити: ҳар ким ўзи томонидан ҳис этилганларни метафора шаклида онгига жойлайди ёхуд тескариси – тафаккур содир этган лисоний мўъжизалар метафора шаклида тил тизимига жипс бўлиб ёпишади. Метафоралар ўз-ўзича тафаккур ижодидир [Парандовский].

Метафора бошқа коммуникатив воситалардан тилни кескин фарқлаб турувчи фикрий-ментал восита бўлиб тилнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир [Суярова, 2021; 13].

Жаҳон тилшунослигида тилнинг ифода воситалари орасида кенг ўрганилган лисоний ҳодиса метафоралар бўлиб, мулоқот, фикр ифодалашда кучли таъсирчанликка эга бўлганлиги учун бугунги кунда замонавий таҳлил усуллари ёрдамида антропоцентрик ёндашувлар асосида ўрганишга эҳтиёж ортиб бормоқда. Метафора оламнинг лисоний манзарасидаги феномен воситага айланганлиги сабабли унинг фалсафий-назарий асосларини лингвокогнитив, лингвокультурологик, прагматик, семантик, психо-лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этиш масаласини кун тартибига қўймоқда.

Метафора (гр. *metaphora* – кўчириш), аввало, нутқ механизми, бирор лексема денотатининг ташқи, зоҳирий ўхшашлиги асосида бошқа маънони ифодалаш учун ишатилишидир [Лагута, 2003; 391].

Метафорани сўзловчининг лисоний-ментал доираси билан чегаралаш мушкул: инсоннинг метафоралардан фойдаланиш билан боғлиқ фаолияти уни бошқа мавжудотлардан фарқлантириб турувчи жиҳатдир [Сайфуллаева, 2006; 7].

Метафора бошқа бадиий тасвир воситаларига қараганда анча фаол бўлганлиги сабабли шоир Шавкат Раҳмон шеърятининг бу қадар жозибали бўлишида метафоралар ва уларни ҳосил қилувчи лексик-грамматик бирликларнинг ифода хусусиятини ўрганиш, метафоранинг ёндош ҳодисаларга муносабатини, ифодаловчи воситаларнинг ўрни, аҳамияти ва даражасини аниқлаш зарурати мавжуд. Шавкат Раҳмон шеъряти грамматик

жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам ўзига хосдир. Ҳар қандай ижод маҳсули борки, у образли ифода натижасидир. Шоир шеърларида қофиябозлик кўзга ташланмайди, мисраларда жумлаларнинг жойлашиши, шаклигача бошқа шеърлардан фарқ қилади. Шунингдек, шоир ижодида метафоралардан самарали фойдаланилганлигини, ҳатто янги метафоралар ҳам яратилганлигини кўришимиз мумкин. Қуйида унинг таҳлил учун танланган шеърларини таҳлил қиламиз:

//Хайр, Баҳор! Алвидо, Баҳор!

Раҳмат, оппоқ гулларинг учун,

*шоҳларимга **зумрад** гўралар*

қадаб қўйган қўлларинг учун.//

Зумрад – қимматбаҳо тош бўлиб у шеъриятда, асосан, баҳор сўзига метафора бўлиб келади. Аммо мазкур бандда гўра зумрадга ўхшатишмоқда. Баҳорга нисбатан қўлланганда умумий кўзни қамаштирувчи гўзаллик маъноси англашилади. Гўрага нисбатан эса, ялтираш маъносининг ўзи қўлланмоқда.

Шоир мисралардаги сўзлардан шундай фойдаланганки, у ўзининг табиий ўрнидадек таассурот қолдиради. Қуйидаги бандда “чақин” сўзи ўзининг образли маъносини ифода қилиб турибди:

Фароғат борлигин унутиб қўйдим,

*бағримга **чақинлар** тегди дафъатан.*

Сендан улуғроқ нарса йўқлигин

сочим оқарганда англадим, Ватан.

Таҳлил давомида Шавкат Раҳмон тилимиздаги сўзларни ўқувчи кутмаган сўз билан қўллаб, янгидан-янги маъноларда қўлламоқда. Масалан, порлоқ сўзи ҳам келажак, хотира сўзлари билан метафорик маъно ҳосил қилар эди, қуйидаги бандда бу сўз гулларга нисбатан қўлланилиб янги кўчма маънони ифодамоқда:

*//Ишон, одам, баҳорга ишон,
қара, гўдак каби безубор —
мингинчи бор оловдай **порлоқ**
гулларини кўрсатар баҳор.//*

“Порлоқ” сифати “гуллар” турдош отига боғланганда шаклий ўхшашлик маъноси орқали янги метафорик маънолар ҳосил қилмоқда. Табиатда мавжуд қуш ранглари ҳақида кишида муайян тасаввурлар бор ва энг кўп учрайдиган ранглар ҳам маълум, бироқ шоир томонидан қўлланаётган мазкур ранг билдирувчи сифат муаллиф томонидан бошқа мақсадда, ўзга бир ифода учун танланган.

Тил воситаларидан бундай унумли фойдаланиш, шоир ижодида бошқа асарларда учрамаган нодир ўхшатишларни содир қилади. Масалан, эр йигит сўз бирикмасида метафора бор деб бўлмайди, шунчаки, одатий сифатловчи сифатланмиш муносабати, аммо эр сўзининг қизга нисбатан қўлланилиш – бу янги нутқий ва услубий ҳодисадир. Буни метафора деб ҳисоблаш мумкин:

*//Борми эр йигитлар,
борми **эр** қизлар,
борми гул бағрингда **жўмард** ноалар,
борми бул туфроқда ўзлигин излаб,
осмон-у фалакка етган болалар.//*

Баҳор тасвирига бағишланган қуйидаги шеърда қўлланилган тасвирий ифодалар орасида ранг ифодаловчи сафсар ва оқ сифатлари янги метафорик маъно ҳосил қилмоқда:

*//Энди **сафсар** кечаларда **оқ**
машъалалар тутиб улугвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни ахтариб баҳор.//*

Одатда баҳорни тасвирлаганда ижодкорлар томонидан оқ белги ифодаловчи семаси фаол қўлланилади, бироқ сафсар сўзининг кечага нисбатан қўлланилиши ҳам Шавкат Раҳмоннинг янгича тасаввурини акс эттирган. Умуман олганда шоир ижодида белги билдирувчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги иштироки фаол эканлиги, қолаверса, муаллиф томонидан танланган ва маҳорат билан қўлланган метафоралар ўзига хос, такрорланмас эканлигини таъкидлаш лозим. Унинг ижодида от ва сифатга қараганда феъл сўз туркумига доир сўзлар ҳам янгидан-янги маъно кўчишларни содир қилган. Бунга таҳлил жараёнида тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шоирнинг “Тонг очар кўзларин...” шеърида феъл сўз туркумига доир кўплаб сўзлар метафоранинг ўзига хос намуналарини ҳосил қилмоқда:

*//Тонг очар кўзларин эриниб,
 севинчдан йиглайди қиёқлар,
 чечаклар жилмаяр севиниб,
 шамолда чўмилар гиёҳлар.//*

Ажратиб кўрсатилган феъллар одатда инсонларга хос хатти-ҳаракатларни ифодалаб келади. Энди мазкур феъллар табиат ҳодисаларига нисбатан ҳам қўлланилиб шеърнинг таъсирчанлигини, образлилигини таъминлаб бермоқда. Қуйидаги мисраларда ҳам шу ҳолат кузатилади:

*//Қурбақа варақлар баёзин,
 гулдан бол сўради арилар,
 чигиртка қайрайди овозин,
 парвозда ниначи — парилар.//*

Қуйидаги мисраларда тоғлар шакл жиҳатидан, балки сабрли, чидамли эканлигидан, кўриниши инобатга олинган бўлиши ҳам мумкин, туяларга ўхшатишмоқда. Мисраларда “қуриган” сифатдоши илк маротаба Ш.Раҳмон томонидан йилларга нисбатан қўлланмоқда. Йилларни “чайнамоқ”,

“кавшамок” ни тасаввур қилиш фақат ўхшашлик нуқтаи назаридан мантиқли бўлиши мумкин:

//Тоғлар –

***Нортуялар** абадий чўккан,*

қуриган** йилларни **чайнаб, кавшаниб.

қани, ясовуллар, туякашлари,

тиллалли, жавоҳирли сандиқлар қани?//

Ижодкор бир шеърда бир нечта кўп маъноли сўзларни қўллайди. Бандларда маъно кўчишнинг деярли барча турларидан фойдаланилган. Замон ҳар доим ҳам шоирнинг кўнглидаги гапларни очиқ айтишга имкон бермайди. Шу боис у чечаклару гиёҳлардан, тошларнинг гуллашию, юлдузларнинг кулашидан, тоғларнинг уйғоқлигидан биз ва сиз излаб топгандан ҳам кўпроқ маъно истаган. Уларни ўз фикрларини ифодалаш воситасига – тимсолу рамзларга, мажозий ифодаларга айлантирди ва синтактик фигуралардан унумли фойдаланган ҳолда баён этди:

*//Тош ҳам **гулларми** деб,*

минглаб калтабин

гурзисин дўлайиб йиқилган пайтда,

мардона илжасайиб, кўрасиз, дедим,

*бир кун **гуллайди** бу тош, албатта. //*

Маълумки, ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси, инсон қалбига доир ҳар қанақа фикр-туйғу шеърятда образ орқали, бевосита образли тилда аксини топади. Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам табиат бағридан танлаб олинган тимсоллар гўзал ва бетакрордир. Шунинг баробарида шоир тил имкониятларидан ҳам унумли фойдаланиб, шеърларида бир-бирига ўхшамаган синтактик фигураларни, синтактик-стилистик комбинацияларни ярата олган. Бу билан шеър муаллифи ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитган деб ҳисоблашимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Парандовский Ян. Алхимия слова. [http://: royallib.ru](http://royallib.ru).
2. Суярова Н. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2021. – Б.13.
3. Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты / Новосиб. гос. ун-т. –Новосибирск, 2003. Ч. 1.– С.7.
4. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – Б. 391.
5. Шавкат Раҳмон Абдият оралаб. –Тошкент, 2012. – Б. 258.

“MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDAGI TROPLAR

Masharibova Rohatoy

UrDU O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri Abdulla Qodiriy qalamiga mansub nodir asarlardan bo‘lgan “Mehrobdan chayon” romanining lingvopoetik tahlilida troplarning ishlatilishi haqida bo‘lib, unda romanning badiiyligini, ta’sirchanligini yanada oshirish maqsadida qo‘llanilgan o‘xshatish, jonlantirish kabi badiiy tasviriy vositalar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tilgan. Badiiy asr tili tilshunoslar uchun ham, adabiyotshunoslar uchun ham tadqiq obyektidir. Lekin bularning o‘ziga xos xususiyatlarini ham inkor etib bo‘lmaydi. Tilshunoslar fonetika, leksika, semantika, morfologiya kabi sohalar bo‘yicha badiiy tilni izohlasalar, adabiyotshunoslar tilga badiiy-estetik tomondan yondashadilar. Boshqacha aytganda, asar tilini o‘ziga xos xususiyatlarini to‘la ochib berish uchun lisoniy va badiiy tahlil, ya’ni tilshunoslik va adabiyotshunoslikning mustahkam aloqasi asosiy shart hisoblanadi. Asar muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy, yetakchi omillardan biri uning tilidir. Chunki, asarning barcha materiallari, adibning butun tajribasi, mahorati tilda ifodalanadi.

Kalitso‘zlar: Abdulla Qodiriy, roman, lingvopoetika, badiiy tahlil, estetik idrok, ramz, majoz, trop.

Abstract: This article is about the use of tropes in the linguopoetic analysis of the novel Mehrobdan Chayan, one of the rare works written by Abdulla Qadiri, one of the bright figures of Uzbek literature. It was briefly discussed about the artistic visual media. The language of the artistic age is an object of study for both linguists and literary scholars. However, their unique features cannot be denied. If linguists interpret the artistic language in areas such as phonetics, lexicon, semantics,

morphology, literary experts approach the language from an artistic-aesthetic point of view. In other words, linguistic and artistic analysis, that is, a strong connection between linguistics and literary studies, is the main condition for fully revealing the language of the work. One of the main, leading factors ensuring the success of the work is its language. Because all the materials of the work, all the experience and skill of the writer are expressed in the language.

Keywords: Abdulla Qadiri, novel, linguopoetics, artistic analysis, aesthetic perception, symbol, metaphore, trope.

Badiiy asr tili filologiya ilmining eng murakkab va dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Hozir ham shunday. O‘zbek filologiyasida bu masalaga qiziqishning tobora ko‘payib borishi tasodifiy hodisa emas. Chunki asar tili uning har bir qismida, epik bayon, obrazlar talqini, poetikasi va boshqalarda ishtirok etadi. Shu bois badiiy asarlarni yaxlit holda, matn asosida kompleks o‘rganishga e’tibor kuchaymoqda. Bu jarayon esa asar tilidagi lisoniy va badiiy jihatlarni – lingvopoetika hodisasini o‘zaro aloqada tahlil qilishni taqazo qiladi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining nodir namunalarining betakror badiiyati, sir-u sinoatga to‘la qonuniyat tilsimlari, lingvofolkloristika masalalarini teran tadqiq etgan serqamrov filolog B. Sarimsoqov til badiiyati muammosini o‘rganishda tilshunos va adabiyotshunoslarning doimiy hamkorligini targ‘ib etishdan charchamagan olimlardan hisoblangan. U shunday yozadi: “...Tilshunosmi yoki adabiyotshunosmi, lingvopoetikada, badiylik (obrazlilik) masalalarida birlashib ketishlari lozim, shundagina ular haqiqiy filologga aylanadilar. Badiylik muammolari esa sof filologik muammolardir” [10, 27].

O‘zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri Abdulla Qodiriy badiiy til bobida o‘ziga xos maktab yaratgan so‘z san’atkoridir. Uning betakror til mahorati juda ko‘p yozuvchilarga ibrat bo‘lganligi va bundan keyin ham badiiy so‘z olamiga

qadam qo‘yadiganlarning necha-necha avlodlari bu badiiy mo‘jiza sirlaridan saboq olishi shubhasizdir.

Alohida ta’kidlamoq joizki, Qodiriy o‘zining barakali badiiy ijodi bilan o‘zbek adabiy tilining rivoji va boyishiga jiddiy hissa qo‘shgan xassos adibdir. Uning she’riy, nasriy, dramatik, publitsistik va boshqa asarlarida o‘zbek tilining go‘zalligi, boyligi, tuganmas ifoda imkonlarini o‘zini to‘liq namoyon eta olgan. Bu asarlarni o‘qiganda mahoratli adibning o‘zbek xalq tili xazinasini nechog‘li tugal egallaganligiga, betakror so‘z ijodkori sifatida bu xazinadagi unsurlarni o‘z badiiy niyatiga muvofiq tarzda saylay bilganiga, tildagi tovlanishlarga yanada sayqal-u jilo bera olganligiga, bu birliklardagi ma’no injaliklaridan juda ustalik bilan foydalana olganiga takror va takror amin bo‘lmoq va hayratlanmoq mumkin.

Qodiriyning nasriy nutqdagi badiiy mahoratining na‘munasi bo‘lgan “Mehrobdan chayon” romani nafaqat yozuvchining estetik idrokini, balki yaxlit o‘zbek tilining estetik mohiyatini ham namoyon eta oladigan asardir. Bu roman tilining lingvopoetikasini o‘rganish asosida Abdulla Qodiriyning badiiy til mahoratini ko‘rsatish mumkin. Shu bilan birga bu go‘zal romanning lingvopoetik tadqiqi usta so‘z san’atkori tasarrufidagi o‘zbek tili o‘zining estetik vazifasini nechog‘li mukammal bajarishini dalillaydi.

Romanda tasviriylilik va ifoda aniqligi, lisoniy va badiiy-estetik imkoniyatlar yorqin namoyish etilgan. Tasviriylilik voqealar va personajlar talqiniga so‘z orqali joziba bag‘ishlaydi, epik bayonda uzviylilikni vujudga keltiradi va kitobxonda yaxlit tushuncha hosil qiladi. Aniqlikda esa adib tildagi turli davr, voqea va shaxslarga mansub so‘zlardan foydalanadi (davr – XVIII asr, voqea – Qo‘qon xoni saroyi hodisalari, shaxslar – Xudoyorxon, munshiylar va boshqalar).

Badiiy asar tili nihoyatda murakkab va o‘ziga xos hodisa hisoblanadi. Tilshunoslik, umuman, filologiya tarixida uni o‘rganishga turlicha yondashib kelingan. Badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shug‘ullangan V.Vinogradov o‘zining “Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari” nomli ma’ruzasida badiiy

adabiyot tili to'g'risida gap ketganda, "til" so'zi ikki xil ma'noda qo'llanishini ta'kidlaydi, ya'ni; 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi "nutq" yoki "matn" (adabiy til tarixi, tarixiy grammatika va leksikologiya uchun tahlil materiali) ma'nosida; 2) "san'at tili", badiiy ifoda vositalari sistemasi ma'nosida [8, 184].

Ko'chimlar deyilganda "adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi" nazarda tutiladi. So'z ma'nosining ko'chish jarayonlari turli ko'rinishlarda voqe bo'ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o'zbek tilshunosligida batafsil o'rganilgan. Ko'chimlar deyarli ko'pchilik adabiyotlarda "troplar" atamasi ostida o'rganilgan [3, 67].

Darhaqiqat, "badiiy san'atlarda so'zlarning lafziy-ma'noviy bezaklari diqqat markazida turadi, tasvir vositalarining qo'llanishi adabiy asar tilini shirali, bo'yoqdor, jozibali qiladi" [2, 324]. Qodiriyning she'rlarida va romanlarida bu holning yorqin ifodasini ko'ramiz. Chunonchi, ulardagi badiiy san'atlar asarda ifodalangan g'oyalarning hayotiy, ta'sirchan ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirishga, bayt tasvir va bayonnning lafziy nazokati, his-tuyo'ni, ifoda musiqiyligi va o'qishligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu hol shoirning ilk she'rlarida ham, "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarida ham ko'rinadi.

Har qanday badiiy nutq nazariyasida ko'chimlar asosiy o'ringa ega, chunki ko'chimlarning aksariyati badiiy nutqqa emotsionallik, ekspressivlik, ta'sirchanlik, obrazlilik kabi muhim sifatlarni beradi.

O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi.

“Mehrobdan chayon” romanida an’anaviy o‘xshatishlarni ko‘plab uchratish mumkin. Masalan, “...Uning yonida bo‘z yaxtak bog‘ichini osiltirib, xandalakdek bo‘qog‘i bilan o‘ng tomog‘ini ziynatlagan o‘rta yashar yana bir “husni Yusuf” ko‘rinar edi. Uning qatorida oshlovdek cho‘ziq yuzlik, oq bo‘z ko‘ylagi yerda to‘rt enlik ko‘tarilib, bo‘z sallasi gardani aralash o‘ralg‘an uchunchi nozanin o‘lturar edi” [1, 70].

Romandagi o‘xshatishlarning aksariyatida o‘xshatish asosi harakat-holatdan iborat, ya’ni fe’l turkumidagi so‘zlar (ko‘pincha, ularga boo‘langan boshqa so‘zlar bilan birgalikda) bilan ifodalangan. Bunday bo‘lishi ham tabiiy, chunki u yoki bu belgiga qaraganda, harakat-holatni ifodalash, ko‘rsatish, butun o‘ziga xosligi bilan tasvirlash murakkab. Albatta, bunda ham yozuvchi tomonidan tanlanadigan o‘xshatish etalonining kutilmaganligi, yangiligi muhimdir: “Shamol dam ko‘tarilib, dam bosilar edi. Shamol asnosi gullar ham kelinlar kabi har tomong‘a egilishib salom berishib olar edilar” [1,102] misolida gullarning shamolda egilishi kelinlarning salomga egilishiga o‘xshatilgan, ya’ni o‘xshatish asosi harakat bo‘lib, u egilmoq fe’li bilan ifodalangan. Kelinlarning egilib salom berishi o‘xshatish etaloni sifatida tanlanishi, avvalo, harakatning nozikligini aniq tasvirlash imkonini bergan, qolaversa, etalonning kutilmaganligi tasvirga ekspressivlik baxsh etgan.

Bir narsa boshqasiga aynan, butunligicha, o‘xshatilganda, o‘xshatish asosining qo‘llanmasligi asosiy holatdir. Bunda, aytish mumkin bo‘lsa, fotografik tasviriylilik yuzga keladi, ya’ni o‘xshatilgan narsa ko‘z oldimizda gavdalanadi: “Sirlar bilan turlangan qoziqlarning biriga beva xotinning dekchasidek bir salla ilingan edi.” [1,267]

Romanda metaforalarning ham ko‘p o‘rinlarda qo‘llanilganligini ko‘rish mumkin. Metafora aslida nomi yo‘q bo‘lgan narsa – tasavvurlarga nom berish, ularni atashning eng muhim vositalaridan biridir. Metaforalar, ayniqsa, xususiy – muallif metaforalari ko‘proq estetik maqsad, ya’ni borliqni subyektiv munosabatni qo‘shib ifodalagan holda nomlash asosida yuzga keladi. Shuning uchun ham ularda

hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi. Romanda an'anaviy metaforalar ham, xususiyligi – muallif metaforalari ham juda katta mahorat bilan qo'llangan.

Qodiriy romanda an'anaviy metaforalarga ham o'ziga xos badiiy-estetik yuk qo'ya bilgan. O'zbek tili an'anaviy metaforalarga juda ham boy, unda o'zbek xalqi tashqi dunyoni, insonniy botinini dunyosini nozik badiiy tafakkur bilan idrok etishi go'zal shakllarda o'z ifodasini topgan. Masalan: “- *Omin de, ho'kizlar!-dedi. Ular “omin-omin” deb turdilar.*” (182-bet), “- *Bu xon yo'q, bu dayus!...*” [1,287]

Qodiriyning o'zigagina xos bo'lgan xususiyligi-muallif metaforalari tasvirning tiniqligi, obrazlilikligi vat a'sirchanligini ta'minlash uchun xizmat qilgan: “*Ra'no uyalib, boshini chaqaloqning bag'riga tiqib oldi*”, “*Madalixon ham shu qizning dardida necha yillar yonadir*”, “*Sultonali yengil kulib qo'ydi*”, “- *Shu bevafo dunyoga bir ish qilamiz, Qobilboy, -dedi yana ko'zi olalangan Rahim. -Dayusingni zindoni qayerga?*”.

Tasviriy vositalarning orasida eng ko'p qo'llanadigan va badiiy nutqda, badiiy asarlarda juda qadimdan ishlatilib kelinadigan turi *jonlantirish* hisoblanadi. Ma'lumki, jonlantirishda insonga xos xususiyatlar hayvonlar, jonsiz predmetlar va tabiat hodisalariga ko'chiriladi. Ayrim adabiyotlarda jonlantirish metaforaning turi sifatida ta'riflansa [6, 245], ayrimlarida allegoriya va apostrofaga o'xshab ketishi, ular o'rtasidagi farqlar ko'rsatib beriladi [4, 108].

Beqiyos adib Abdulla Qodiriy o'z asarlarida *jonlantirish* usulidan unumli foydalanib, uni mohirona qo'llab, yangi poetik timsollar yaratishga erishgan. Adib xususiyat, harakat, belgini jonsiz narsalarga ko'chirib tasvirlashning hech kimda uchramagan ko'rinishlarini yaratgan. Bunday san'atkorona tasvirlarni yozuvchining “Mehrobdan chayon” romanida ham ko'plab uchratamiz. Bu holat, ayniqsa, Solih maxdumning kiyim-boshi tasvirida yanada jonliroq ifodalanganligini ko'rish mumkin:

“*Yetti qishdan beri guppi-chopon yangilagani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan savin alak guppinig yengi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan*

yangi yamoqlar bilan boyidir, shu guppi butun umrida birgina marotaba va shunda ham maxdumdan beruxsat ammo, Nigor oyimning zo'ri bilan tog'oraga tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli, yeti yillik tusi, turlik-turlik yamog'i bilan sakkizinchi qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bog'joma ichida o'ziga kuch yig'ib yotadir" [1,14]. Bu misollarda jonlantirishning shaxs bilan bog'liq turi – tashxis qo'llanganini ko'ramiz. Adib bu vosita orqali samimiy kulgi uyg'ota olgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida troplardan mohirona foydalanib, ular orqali go'zallik, tabiat jilosi, samimiy kulgu, inson xarakteri va holati, muhabbat va nafrat tuyg'ularini o'quvchi ko'z o'ngida yorqinroq gavdalandirishga, asarning oson tushunilishiga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. -T.: “Yangi asr avlodi”, 2011.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O'qituvchi, 2002.
3. Kurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi.-T.: “Universitet”, 2014.
4. Kurbonova M., M. Minhojiddinova. Navoiyda so'z qo'llash mahorati. “Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotdagi o'rni” mavzusidagi IV an'anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.-Navoiy, 2021.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiylati asoslari.- T.:1992.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
7. Shomaqsudov A., Rasulov I., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi.- T.:1983.
8. Виноградов В.В, Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа.
9. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари.– Т.: “Маънавият”, 2002.
- 10.Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: ТАИ, 2004.

“DAFTAR” LEKSEMASI KOMPONENTLIGIDA YUZAGA KELGAN YANGI IJTIMOIIY-SIYOSIY BIRLIKLAR XUSUSIDA

Yokubbayeva Umida Abduvaxob qizi.

NamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Prezidentimizning “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” kitobi matnida qo‘llangan leksemalar semantikasi tahlil qilingan. Lisoniy va nolisoniy omillar ta’sirida ayrim so‘zlar doirasida shakllangan semantik maydon va ushbu maydon tarkibidagi hosila ma’nolar qiyosiy tahlillar asosida o‘rganib chiqildi.

Kalit so‘zlar: lisoniy, nolisoniy, leksik sistema, semantik maydon, atash sema, ifoda sema.

Аннотация: В данной статье проанализирована семантика лексем, используемых в тексте книги Президента “Новая стратегия Узбекистана”. На основе сопоставительного анализа изучалось семантическое поле, формирующееся внутри отдельных слов под влиянием неязыковых факторов, и производные значения внутри этого поля.

Ключевые слова: языковая, неязыковая, лексическая система, семантическое поле, сема, экспрессионная сема.

Annotation: This article analyzes the semantics of lexemes used in the text of the President's book "The New Strategy of Uzbekistan". Based on a comparative analysis, the semantic field, which is formed inside individual words under the influence of non-linguistic factors, and the derived meanings within this field, were studied.

Keywords: linguistic, non-linguistic, lexical system, semantic field, seme, expressional seme.

Har qanday soʻz lingvistlar tomonidan qanday talqin qilinishidan qatʼiy nazar, semantik uchburchak holidami, toʻrtburchak holidami, obyektiv borliqni ong orqali aks ettirish bosqichi vositasida ifodalaydi [Iskandarova, 8, 86]. Tilning lugʻat tarkidagi leksik birliklar maʼlum predmet, voqelik, qandaydir munosabatni ongda aks ettiruvchi leksik maʼnolarga ega boʻladi. Shu bilan birga, soʻzlar reallikka ega predmet hamda inson tafakkuridagina mavjud mavhum tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklarga ajratiladi. Predmetlar bilan bogʻliq voqelikni ongda aks ettirgan tushunchalar bugunga kelib kengaymoqda. Xususan, XXI asr – axborot davrida ijtimoiy-siyosiy voqealikni shiddat bilan rivojlanishi ayrim leksemalarning semantik strukturasida oʻzgarishlarni yuzaga keltirdi. Biz tahlil ostiga olgan “Yangi Oʻzbekiston strategiyasi” kitobida predmet ifodalovchi **daftar**, **xarita**, **darcha** leksemalarining mazmuniy planida sezilarli darajada takomillashuv boʻlganligini koʻramiz.

Daftar turli xil taassurotlarni, voqea-hodisalarni hisob-kitob ishlarini yozib borish uchun moʻljallangan qogʻozlar toʻplami [Hojiyev, 7, 43] boʻlib, lugʻatlarimizda ushbu leksema vositasida shakllangan **veksel daftar**, **kundalik daftar**, **nota daftar**, **xotira daftar**, **shikoyat daftar**, **hisob daftar**, **temir daftar** kabi birikmaviy shakllar izohlab oʻtilgan [OʻTIL, 6, 556]. Maʼlum ijtimoiy maqsad doirasida qoʻllanuvchi ushbu predmet ifodalovchi leksema koʻchma maʼnoda dard (koʻngil daftari), umr (hayot daftari), shikoyat va oʻkinch (hasrat daftari) kabi maʼnolarni ifodalash uchun ham qoʻllanadi.

Bugungi kunga kelib esa, *daftar* soʻzi bilan bogʻliq uch siyosiy-ijtimoiy ifoda yuzaga keldi. Bular: **temir daftar**, **ayollar daftari** va **yoshlar daftari**.

“**Temir daftar**” birikmaviy ifodasi umumnutqda “qarzdorlik roʻyxati” maʼnosi bilan birga ong ostida salbiylik omiliga ham ega boʻlib, bunday daftarlar qarzdor shaxslar nomi bilan toʻldiriladi: “...otasining dafn xarajatlari ham temir daftarda yoziqliq edi. **M.Ismoiliy. Fargʻona t.o.**” [OʻTIL, 6, 61]. Ushbu birikma komponenti boʻlgan *temir* leksemasi sof turkiy soʻz boʻlib, **temur** shaklida

qo‘llangan [Абдушукуров,2,64]. *Temir* so‘zining kimyoviy element yoki shu elementdan yasalgan buyumlik ma‘nosi emas, “qat’iylik” semasi ifodalangan. Bugungi ijtimoiy-siyosiy matnlar tarkibida “moddiy yordam hamda yordamga muhtoj oilalar ro‘yxati” ga nisbatan qo‘llanilib, bunday ro‘yxatdagi shaxslar qarzдорlik xususiyatiga ega emas. Bu kabi izohlarni kitob matnida ham uchratish mumkin: *“Pandemiya sharoitida ehtiyojmand oilalarni moddiy va nomoddiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida “Temir daftar” tizimi tashkil etildi”* [Мирзиёев, 1,440]. Ushbu birlik boshqa siyosiy ifodalarga nisbatan ijtimoiy faol bo‘lganligi sababli, bugun jamiyatning har qanday vakili uchun tushunarli bo‘lgan lisoniy birliklar sirasiga kirdi.

Jamiyatda vujudga kelayotgan yangi ifodalarning yaratuvchisi xalq bo‘lib, axloq normasi shaklida bo‘lgan ifodalar, vaqt o‘tib, qonun kuchiga ega bo‘lgach qonun normasiga aylangani kabi, “temir daftar” birikmasi ifodalovchi jarayon Yangi O‘zbekistonda qonuniy jihatdan nazoratga olindi. Biroq asl xalq qo‘llab kelgan semantik strukturada emas. Yangi ifoda uchun *temir* so‘zi “yozuvlari qonun kuchiga ega bo‘lgan, ijtimoiy, iqtisodiy, ma‘naviy ko‘makka muhtoj shaxslar ro‘yxati” ni ifodalay boshladi.

Daftar leksemasi atrofidagi semantik maydonning kengayishida u bilan birikuvchi komponent birliklarning o‘rni katta. Umumnutqda doimiy qo‘llanib kelinayotgan ifodalar sirasiga **“Ayollar daftari”** birikmasini ham kiritish mumkin. Ushbu birlik doirasida yangi semaning yuzaga kelishiga sabab, Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan siyosatlaridan biri – O‘zbekiston Respublikasi gender tenglikka erishish strategiyasini qabul qilganligi. Ayollarni qo‘llab-quvvatlash uchun 2019-yil qabul qilingan yangi qarorlar “Ayollar daftari” birikmasi ostida yangi leksik neologizm shakllanishiga hamda jamiyat orasida faol qo‘llanishiga olib keldi. Ko‘makka muhtoj jamiyat vakillari sirasidan ayollarni alohida ajratib olib, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashni yo‘lga qo‘yilgunga qadar, bu kabi birikmalardagi *daftar* so‘zi anglatgan ma‘no aniq bir individ yoki

individlarga qarashli predmetnigina anglatgan. Endilikda ijtimoiy-siyosiy hamda publitsistik uslubga doir matnlarda predmetga ega shaxslarni emas yuqoridagi kabi “ijtimoiy va iqtisodiy ko‘makka, himoyaga muhtoj bo‘lgan ayollar ro‘yxati” ni anglatga boshladi. Xususan, Prezidentimizning “Yangi O‘zbekiston Strategiyasi” kitobida ham “**yangi ish usullari**” deya “Temir daftar”, “Ayollar daftari” va “Yoshlar daftari” tashkil etilganligi ko‘rsatilgan [Мирзиёев, 1,52].

Predmet ifodalovchi birliklar bilan bog‘liq yuzaga kelgan leksik neologizmlardan yana biri “**Yoshlar daftari**” dir. Ushbu ifoda ham *daftar* leksemasi asosiga qurilgan bo‘lib, “qonun kuchiga ega ro‘yxat” shakllaridan biridir. Ro‘yxatni nimaga xizmat qilishi va asos qilib olingan manbaa uning xususiyatini belgilaydi. “Yoshlar” so‘zi “navqiron o‘g‘il-qizlarga” [O‘TIL,6,53] nisbatan qo‘llanilib, bugungi kunga kelib, “ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, psixologik qo‘llab-quvvatlashga, bilim va kasb o‘rganishga ehtiyoji va ishtiyoqi bo‘lgan, ishsiz yoshlarning muammolarini aniqlash, bartaraf etish va nazoratini olib borish bo‘yicha ma’lumotlar ba’zasi” ni anglatadi [<https://advice.uz/uz/document>].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, *daftar* so‘zi atrofida yuzaga kelgan yangi semalar maydon markazida turuvchi daftar bilan bevosita bog‘liqdir. Ayni paytda birikmalar uchun tobe komponentlarning mavjud semantik xususiyati u qatnashgan kontekst hamda hosila semalarga zidlanuvchi leksik birliklar orqali anglashilishi mumkin. Masalan, “temir daftar” temir – qat’iy, o‘zgarmas semalari “ixtiyoriy, erkin, o‘zgaruvchi” leksemalariga zidlansa, “yoshlar daftari” yoshlar – navqiron yigit-qizlar semalari “qari” so‘ziga aksi qo‘llanadi. Bu ifodalarning yuzaga kelishi boshqa millatlardan farqli o‘laroq o‘zbeklarning milliy-madaniy xususiyatlari bilan bog‘liqdir. O‘zbek mentalitetida oilani qadrlash, kattaga hurmat va kichikka izzat, ayolni e’zozlash, yoshlar tarbiyasiga mahalla, jamiyat miqyosida e’tibor qaratish an’analari o‘zbek leksik qatlami uchun yangi ijtimoiy-siyosiy ifodalar shakllanishi sabab bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: О‘zbekiston, 2021.
2. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. – Т.: Akademiya. – 2008.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
4. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар (XIX аср охири – XX асрнинг бошлари). – Т.: Фан, 1981.
5. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Т.: Фан, 1998.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энсклопедияси.
7. Hojiyev A., Nurmonov A va boshqalar. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Т.: Sharq, 2001.
8. Iskandarova Sh., Qurbonova B. Tilshunoslik nazariyasi. – F.: Classik, 2021.
9. Internet ma’lumotlari: <https://advice.uz/uz/document>.

TIL VA MADANIYAT MUNOSABATINI O'RGANISHDA MAQOLLARNING O'RNI

Yuldasheva Orasta Ravshanbekovna

O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

yuldasheva1994orasta@gmail.com

Annotatsiya: Jahon va o'zbek tilshunosligida milliy-madaniy o'ziga xoslikni frazeologik birliklar misolida yoritib berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy antroposentrik tilshunoslikda maqollarning olamning lisoniy manzarasi shakllanishi va rivojlanishida katta o'rin tutishi hamda uning muayyan lingvomadaniy jamoaga xos xususiyatlarini o'zida yorqin ifodalashi alohida qayd qilinadi. Biz bu maqolamizda til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganishda maqollarning o'rniga to'xtalib o'tamiz. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni "inson+til+madaniyat"ning o'zaro ta'siri doirasida o'rganish samarali hisoblanadi. Til va madaniyat bir-birini taqozo qiladigan hodisalardir. Har bir xalqning madaniyati tilda aks etadi va o'sha xalqning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Maqol, matal, hikmatli so'z va iboralar muayyan xalqning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi hamda milliy madaniyatni yaqqol aks ettiruvchi til birliklari hisoblanadi.

Kalit so'zlar: antroposentrik tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvomadaniy jamoa, madaniyat, madaniy konsept, maqol

Abstract: In world and Uzbek linguistics, attention is paid to the investigation of the national-cultural identity of the linguistic and cultural community using the example of phraseological units. In modern anthropocentric linguistics, it is especially noted that proverbs play an important role in the emergence of the linguistic landscape of the world and that is specific linguistic features represent the society in itself. In this article, we will focus on the place of proverbs in the study of the interaction between language and culture. Studying

language and personal relationship under the interaction of “person+language+culture”. Language and culture are mutually exclusive phenomena. The culture of each nation is reflected in the language and shows the uniqueness of that nation. Proverbs, sayings, wise words and expressions are language units that show the uniqueness of a certain nation and clearly reflect the national culture.

Keywords: anthropocentric linguistics, linguistic culture, linguistic community, culture, cultural concept, proverb.

Аннотация: В мировом и узбекском языкознании уделяется внимание исследованию национально-культурной идентичности языковой и культурной общности на примере фразеологизмов. В современной антропоцентрической лингвистике особо отмечается, что пословицы играют важную роль в возникновении языкового ландшафта мира, а его специфические языковые черты репрезентируют общество в себе. В данной статье мы сосредоточим внимание на месте пословиц в изучении взаимодействия языка и культуры. Изучение языка и личных отношений в условиях взаимодействия “человек+язык+культура”.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, лингвистическая культура, языковое сообщество, культура, культурный концепт, пословица. Язык и культура - взаимоисключающие явление. Культура каждой нации отражается в языке и показывает уникальность этой нации. Пословицы, поговорки, мудрые слова и выражения-языковые единицы, которые показывают своеобразие определенного народа и ярко отражают национальную культуру.

Til va madaniyatning murakkab va ko‘p qirrali o‘zaro munosabatiga bir necha yuz yillardan beri e’tibor qaratilayotgan bo‘lsa ham, bu munosabat hozirgi

zamon tilshunoslarining ham ilmiy ishlarida o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Hozirgi kunga qadar til va madaniyatga olimlar tomonidan ta’riflar juda ko‘p berilgan. G‘arb tadqiqotchilari tomonidan madaniyat: 1) insonning ijtimoiy merosi; 2) lingvomadaniy jamoa vakillari uchun umumiy bo‘lgan majmuaviy o‘zaro bog‘langan g‘oyalar; 3) xalqning qoliplashgan tasavvurlar majmui; 4) insonning o‘rganish faoliyati sifatida tushunilishi ma’lum bo‘lgan [Nurmuhammedov, 2021:215]. Madaniyatning har qanday shakli tilda namoyon bo‘ladi. V.fon Gumbolt va I.G.Gerder, E.Sepir, B.Uorflar falsafa, psixologiya va madaniyatning negizi til ekanligini ta’kidlaydilar. Til va madaniyatning o‘zaro chambarchasligi g‘oyasini birinchilardan bo‘lib ilgari surgan V.fon Gumbolt “Til millatning - ruhi, til madaniyatga ta’sir etish kuchiga ega. Tillar - g‘ildirak izi, unda ruh faoliyati o‘z yo‘nalishini amalga oshiradi” [Gumbolt,1984:397]. Har qanday milliy til milliy madaniyat va jamiyat faoliyati samarasini ifodalaydi. Til va madaniyatga bo‘lgan munosabat va qarashlar turlicha. Til madaniyatga ta’sir qiladimi yoki madaniyat tilga? Bu savol haligacha bahsliligicha qolmoqda. Til tuzilishi milliy madaniyat, olamning milliy manzarasi va etnik shartlangan shaxsning fe’l-atvoriga ta’sir qiladi. Har xil tilda gaplashuvchi kishilar guruhi olamni turlicha idrok etadi. Lingvokulturologiyaning mohiyati til, mentalitet va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni ochib berish hisoblanadi, ya’ni tilda ifodalangan insonning olamni idrok qilish, diniy tasavvur va turmush tajribalarini til birliklari bilan ifodalashning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishdan iborat. N.Mahmudov “bugun keng iste’molda bo‘lgan milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma’naviyat, milliy mentalitet, milliy xarakter kabi tushunchalarning negizini til tashkil etishi, tilsiz ularning mohiyati barqaror bo‘la olmasligini ochib berish” lingvokulturologiyaning asosiy maqsadi ekanligini ta’kidlaydi [Mahmudov, 2013:10]. Bizningcha, o‘zbek tilshunosligining zabardast namoyondalaridan biri hisoblanadigan olimimizning fikrlariga qo‘shimcha tarzda, bir nechta vazifalarni ham kiritish lozim. 1) fanning asosiy tushunchalarini tizimlashtirish; 2) til va

madaniyat asosida shakllangan til birliklari belgilarining madaniy semasini qanday tasniflash masalasi; 3) muayyan til jamoasining olam obrazi va manzarasi qanday ochib berilishi, tasniflanishi kabi vazifalar o'z yechimini kutmoqda.

Til va madaniyatning o'zaro aloqasini maqollar misolida yoritish eng sermahsul hisoblanadi. Maqollar asrlar davomida shakllangan, ota-bobolarimizning turmush tajribalari namunasidir. Ularni o'rganish uzoq o'tmishga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodining kichik janri bo'lgan maqollar adabiyotshunoslar va lingvistlar tomonidan juda ko'p tadqiq qilingan bo'lsa, bugungi kunda yangi antroposentrik tilshunoslik sohalari hisoblanadigan pragmalingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiyaning ham tadqiq maydoniga aylangan. Til madaniyatning mahsuli sifatida madaniyatning qiyofasini belgilab beradi. Har bir xalqning dunyoni tanishi turlichadir, shu boisdan o'xshatish, metaforalar ham o'zgacha. Ayniqsa, bu o'zgachaliklar maqol, matal, parafrazalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Maqollar – milliy mentalitet, madaniyat, ramz va o'xshatishlarning ko'zgusi. Maqolarni lingvomadaniyatshunoslikda o'rganishning ahamiyati shundaki, maqollar muayyan xalq, davlat yoki aynan bir davrga xos hisoblanadi. Ularning o'ziga xosligi shundaki, ularda xalqning hayot tajribalari, olam haqidagi tasavvurlari bilan bir qatorda til egalarining o'ziga xos obrzali tafakkuri ham aks etadi. Maqollarni tahlil qilishda lingvomadaniy jamoaning olamni idrok qilishning o'ziga xos xususiyatlari, xalq tarjibalari, donishmandligi, tafakkurini aks ettiruvchi milliy-madaniy xususiyatlar aks etgan leksemalarni ham o'rganish muhim ahamiyatga ega. Til va madaniyatning o'zaro munosabatini maqollarning lisoniy shakli va milliy madaniyatni hosil qiluvchi mazmunida ko'ramiz. S.Ivanova frazeologik birliklarning milliy-madaniy bo'yoqdorligining lingvistik manbalari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatadi:

- 1) obrazli asos: sabzi to'g'rashni bilmasang, o'tni pufla; yuzta "siz-bizdan" bitta "jiz-biz" yaxshi; yaxshi xotin go'sht quritar, yomon xotin go'sht sasitar; mirishkor xotinning qo'li charx yigirar, oyog'i beshik tebratar;

- 2) etnosotsium tajribasining spetsifik fragmenti: chillasi chiroq ko‘rmagan – mum shamni kamsitar; cholni ko‘rsang, bobom de; yoshning hurmati – qarz, qarining hurmati – farz; yoshi ulug‘ni ulug‘lagan – baxt topar;
- 3) so‘z realiyalarning mavjudligi: to‘yning ovozi karnayidan ma‘lum; to‘yi bor uy tutunidan ma‘lum; qizni beshikka sol, sepini sandiqqa sol; sakson biya, sakkiz tuya – sepli qizning qalini;
- 4) Maqollar asosida madaniy konsept: to‘y – qizniki qiyin bilan bitar, o‘g‘ilniki o‘yin bilan bitar; hurmat - mehmon otangdek ulug‘.

Lingvomadaniy jamoaning olamni bilish, tafakkur qilish va idrok etish xususiyatlari ushbu xalq tilining frazeologiyasida leksikasiga qaraganda mukammalroq va yorqinroq aks etadi. Ma‘noning madaniy komponenti milliy tilning barcha birliklari, ayniqsa, maqollarning ajralmas qismidir. Tilni antroposentrik tadqiq qilishning maqsadi muayyan xalqning milliy o‘ziga xosligini ochib berishdan iborat. Lingvokulturologiyaning obyekti til va madaniyat tashkil etsa, predmetini o‘zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari tashkil qiladi. Bunday til birliklariga lingvomadaniy til birliklari deyiladi [Xudayberganova, 2015:102]. Ramz, mifologema, metafora, o‘xshatishlar, lakuna, stereotip, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar sanaladi. Bunday til birliklari til egalarining milliy o‘ziga xosligi, tarixiy tafakkur va lisoniy xotirani aks ettiradi.

Antroposentrik yo‘nalishning o‘zbek tilshunosligidagi ilk tadqiqotchilaridan biri bo‘lgan Sh. Safarov “aslida, tilga ham, tafakkurga ham madaniyat ta’sir ko‘rsatadi[Safarov,2006:90], deydi. Bunday til birliklarini o‘rganish har bir xalqning o‘ziga xosligini ochib beradi va madaniyatini tushunishga yordam beradi.

Tilshunoslikda til egalarining olam haqidagi tasavvur va bilimlari, milliy o‘ziga xosligi yaxlit gavdalangan shakli olamning lisoniy manzarasidir. Olam haqidagi bu bilimlar maqollarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu birliklar milliy madaniyatni leksikaga qaraganda teranroq va obrazli ifodalaydi. Maqollar har bir xalqning o‘ziga

xosligini ko'rsatuvchi til birliklari ekan, ularni o'rganish xalq madaniyatini o'rganishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmuhamedov Y. Sh. O'zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sath aspektidagi tahlili: fil.fan doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand. 2021, - 215b.
2. Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik.- Jizzax: Sangzor, 2006, - 90b
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознания. - М.: Прогресс, 1984. - 397с.
4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... / O'zbek tili va adabiyoti. 2012/№5. 3-16 б
5. Худайберганава Д.С. Ўзбек тилидаги матнларнинг антропоцентрик талқини: Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2015. 102б.
6. Xomidova, Mahfuzaxon. (2019). Universal intertextual units in uzbek language. International Journal of Research. 666. 396-404.
7. M Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ...", 2021M.
8. M Qurbonova, M Yo'ldoshev, Matn tilshunosligi, Toshkent–2014,

ЖЕК ЛОНДОН ҲИКОЯЛАРИДАГИ ЎХШАТИШЛАР ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА

Нариманова Зиёда

Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси

Annotation: The article analyzes the translation of simile in Jack London's stories from English into Uzbek. The main components of the article are as follows: In translation of simile translator must firstly, define the main features of compared objects. Knowing only the language of the original during translation of simile is not enough. Before starting translation of the literary work translator should learn the author's creation, customs and traditions of that country and each small detail concerning them. Simile must be translated as it possible with the simile. In the translation of simile great attention must be paid to the comparing object. For the best results, the influence of using the several dictionaries, informative books and the other sources is important.

Keywords: Translation, translator, simile, story, to compare, comparison, object, comparing object

Аннотация: В статье анализируется перевод сравнений в рассказах Джека Лондона с английского на узбекский язык. Основными составляющими статьи являются следующие: При переводе сравнения переводчик должен, прежде всего, определить основные признаки сравниваемых объектов. Знание только язык оригинала при переводе сравнения недостаточно. Перед тем, как приступить к переводу литературного произведения, переводчик должен изучить творчество автора, обычаи и традиции этой страны и каждую мелочь, касающуюся их. Сравнение должно быть переведено, по мере возможности, с помощью сравнения. При переводе сравнения большое внимание должно уделяться сравниваемому объекту. Для лучших результатов, крайне важно

влияние использования нескольких словарей, информационных книг и других источников.

Ключевые слова: Перевод, переводчик, сравнение, рассказ, сравнивать, объект, объект сравнения

Ўхшатиш — энг қадимги ва бадиий асрларда кўп қўлланадиган муҳим тасвирий воситалардан бири бўлиб, у одатда, икки нарса ёки воқеа-ҳодиса ўртасидаги ўхшашликка асосланган бўлади. Ўхшатиш нутқий ҳодиса бўлиб, унинг мақсади ўхшатилаётган воқеа-ҳодиса ёки нарсаларнинг бирининг белгиси ва моҳиятини иккинчисининг белги ва моҳияти орқали тўлароқ, конкретроқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришдир. Ўхшатиш дунёнинг барча тилларига хос услубдир.

Ўхшатишлар орқали қиёсланадиган тушунчалар истиора (метафора) ва метонимияларга қараганда китбхон учун осон қабул қилинади ва соддароқ тасаввур қолдиради. Атроф-муҳитдаги нарса ва ҳодисаларда мавжуд бўлган умумий белги, хусусиятларни илғай оладиган ва улардаги энг нозик фарқларни ҳам ҳис қила оладиган ёзувчи ўхшатишлардан унумли фойдалана олади. Бинобарин, ўхшатишлар ёзувчининг образли фикрлаш даражасини ҳам кўрсатади. [Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. Т., 1976, 16-бет].

Ушбу стилистик усулнинг моҳияти унинг номидан келиб чиқади. Ҳодиса ёки воқеликнинг ҳар хил бўлагига тегишли икки тушунча бир-бири билан бирон бир хусусиятига кўра таққосланади. Бундай ўхшатишлар ўзбек тилида а) сифат: *ўхшаш, тенг*; б) кўмакчилар: *каби, сингари, қадар*; в) боғловчилар: *гўё, гўёки, худди*; г) равиш: *айнан*; е) аффикслар: *-дай, -дек, -симон, -она, -омуз, -ча, -асича, -ларча*; инглиз тилида а) феъл: *look like, look, seem*; б) равиш: *Like*; в) боғловчилар: *as, as...as, such as, as if (as though)* каби ўхшатиш маъносини ифодаловчи махсус тил воситалари орқали юзага келади.

Инглиз тилидан ўзбек тилига ўхшатишнинг таржимада берилиш йўллари ҳам Ж.Лондоннинг ҳикоялари мисолида кўриб чиқамиз.

Ўхшатиш устида сўз борар экан, шуни таъкидлаш лозимки, ўхшатиш, истиора ва шу каби стилистик усуллар қатори икки катта гуруҳга бўлинади. Тилдаги ўхшатишларга кўпинча инсондаги бирон хусусият ёки ҳаракат, маълум бир ҳайвондаги худди шундай белгилар қиёсланишини мисол қилиш мумкин. Шуни қайд этиш керакки, бундай ўхшатишлар миллатлараро хусусиятга эга бўлиб, бир қанча тилларда мавжуд. [Бобохонова Л.Т. Инглиз тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1995, 69-бет]. Булардан кўплари фразеологик бирликка айланиб кетган.

Ж.Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” ва “Мексикалик” ҳикояларида юқоридаги таърифни ифодаловчи ўхшатишлар кўп қўлланилган.

The man watched him go, and though his face was expressionless as ever, his eyes were like the eyes of a wounded deer (Lol. p.16).

Ўзбек тилида: Унинг юзи аввалгидек ҳеч нарсани ифодаилмаса-да, кўзларида яраланган бўғу сингари чуқур қайғу акс этди (Ҳм.4-бет).

He place his pack on the ground and stalked them as a cat stalks a sparrow (Lol. p.21).

Ўзбек тилида: Кейин у юкини ерга қўйиб, худди чумчүк пойлаган мушүкдек, какликларнинг орқасидан писиб-ўрмалаб бора бошлади (Ҳм.11-бет).

He throw off his pack and went into the rush grass on hands and knees, creeching and munching, like some bovine creature (Lol. p.22).

Ўзбек тилида: У юкини ерга таишлади-да, хўдди кавиш қайтараётган молга ўхшаб кавишана-кавишана қамишлар орасидан ўрмалаб кетди (Хм.12-бет).

It stood crouched, with tail between its legs, like a miserable and weebegone dog (Lol. p.31).

Ўзбек тилида: Бўри думини қисиб, хўдди тинкаси қуриган ит каби, бошини қўйи, солиб турарди (Хм.24-бет).

His mirth was hoarse and ghastly, like a rawen's croak, and the sickwolf joined him, howling lugubriously (Lol. p.32).

Ўзбек тилида: У хўдди қарганинг қазилашига ўхшаган бўғиқ овозда даҳшатли қилиб куларди. Касал бўри ҳам унга жўр бўлиб хириллаган товуш билан увиллади (Хм.25-бет).

It squirmed along the ground like some monstrous worm (Lol. p.35).

Ўзбек тилида: У ҳеч нарсани эшитмас, ҳеч нарсани тушунмас, қум устида ўлкан қўрт сингари буралар эди (Хм.25-бет).

They do not love; they threaten; they are savage as a wild tiger's (M. p.89).

Ўзбек тилида: Бу кўзларда севги бўлиши мумкин эмас. Бу кўзлар қўрқинчли, йўлбарс кўзлари каби даҳшатли (М. 37-бет).

Scores of voices took it up until it was like a warchant of wolves (M. p.108).

Ўзбек тилида: Юзлаб овозлар, хўдди бўри галасидек, бу қичқириққа қўшилди (М.63-бет).

Кўриниб турибдики, ўхшатишлар ҳайвондаги баъзи бир белгиларга киёсланиб, табиий, реал тасвир воситаси сифатида қўлланилган. Бунинг

асосида эса, муаллифнинг тасвирланаётган нарс ва ҳодисаларга муносабати ётади. Таржимон ўхшатишларни инглиз тилидан ўзбек тилига ўгиришда унча қийинчиликларга дуч келмаган. У асл нусхадаги ўхшатишларни ўзбек тилида ҳам зўр маҳорат билан бера олган. Бу эса унинг дунёқарашининг кенглиги ва образли фикрлаш даражасининг юксаклигидан дарак беради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ўхшатиш энг кўп қўлланиладиган тасвирий воситалардан бири экан, Ж.Лондон ҳам ўзининг ҳикояларида бу тасвирий воситадан унумли фойдаланган. Буни юқоридаги ва қуйидаги мисоллардан кўришимиз мумкин.

Бир гуруҳга таалукли бўлган икки нарсани қиёслаётгандаги ўхшатишни фарқлаб олиш керак. Бу ҳолда улар ўртасидаги ўхшашлик даражаси ёки фарқ шаклланади. Масалан:

« *I feel like a child before him, » Ramos confessed*

(М. р.90).

Ўзбек тилида: *Унинг қаршисида мен ўзимни кичкина боладек ҳис қиламан, — деб бўйнига олди Рамос* (М. 38-бет).

The skin was white as a woman's and as smooth (М. р.104).

Ўзбек тилида: *Унинг териси хотинларникидек оппоқ ва силлиқ* (М. 57-бет).

Биринчи гапда ёши катта одам ёш бола билан қиёсланган. Унда Рамос Риверанинг ўзини катталардек тутиши ва ақллилигидан ўзини кичкина боладек ҳис қилишини айтади. Кейинги гапда эса, ҳикоянинг етакчи қаҳрамонларидан бири боксчи Деннинг кучли, бақувват ва соғломлигидан териси аёлларнинг терисига қиёсланганлиги тасвирланган.

Ж.Лондон ҳикояларидаги ўхшатишларнинг таржимаси асл нусхада тасвирланганидек ўзбек тилида ҳам ўзининг жонли ифодасини топган. Сабаби

таржимон Ф.Абдуллаев ўхшатишлар таржимасига катта эътибор билан қараган. Зеро, ўхшатишларнинг ниҳоятда содда кўриниши таржимон эътиборини чалғитиши мумкин эди. Кўринишидан содда туюлган ўхшатишлар таржимасига таржимон ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашиши лозим.

Ўхшатишлар таржимасида, аввало, уларнинг асосларидаги қайси белгилар қиёсланаётганини, улардаги а с о с и й сўзнинг қандай кўчма маънолари мавжудлигини ҳам билиш лозим. Ўхшатишлар таржимасида аслият тилини пухта билишнинг ўзи кифоя қилмайди: Таржимон асарни ўгиришдан олдин муаллиф ижодининг барча қирраларини, ўша халқ адабиёти, урф-одатлари, ҳар бир майда деталнинг икир-чикирларигача ўрганиши зарур. Ўхшатишни иложи борида, ўхшатиш билан ўгириш керак. Ўхшатишлар таржимасида асосий эътиборни қиёсланаётган объектга қаратиш лозим; Ўхшатишлар таржимасида фақат икки тилли луғат билангина кифояланмай, изоҳли луғат, маълумотлар берувчи турли китоблар ва бошқа керакли манбалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. [Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1968, стр.309].

Адабиётлар:

1. Бобохонова Л.Т. Инглиз тили стилистикаси. Т.:Ўқитувчи,1995
2. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. Т., 1976
3. Лондон Д. Рассказы. Т.: Ўқитувчи, 1984, 560с.
4. Лондон Ж. Ҳаётга муҳаббат. Т.,1961,72б.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1968, стр.309
6. London J. Short stories. English and American author. М.,1952.

DRAMATIK MATNDA PLEONAZMNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Yoʻldosheva Dilnoza Xasan qizi

NavDPI. Oʻzbek tili ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada dramalarda pleonazm hodisasining pragmatik xususiyatlari, qanday pragmatik omillar taʼsirida pleonazmning vujudga kelishi, presuppozitsiya pleonazm hodisasi orqali tahlil qilindi. Pragmatika kishilar oʻrtasidagi aloqa-aralashuv jarayoniga xos verbal va nonverbal munosabatning mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etishi haqidagi nazariya dramadan olingan misollar yordamida izohlandi.

Kalit soʻzlar: pragmatika, pleonazm, presuppozitsiya, lingvistik pragmatika, yozuvchi nutqi, qahramon nutqi.

Аннотация: В данной статье проанализированы прагматические особенности явления плеоназма в драмах, возникновение плеоназма под влиянием прагматических факторов, presupposition объекта прагматики через явление плеоназма. Теория о том, что прагматика играет важную роль в понимании природы вербальных и невербальных отношений, которые характерны для процесса общения и взаимодействия между людьми, была объяснена на примерах, взятых из драмы.

Ключевые слова: прагматика, плеоназм, presupposition, языковая прагматика, речь писателя, речь героя.

Abstract: In this article, the pragmatic features of the phenomenon of pleonasm in dramas, the emergence of pleonasm under the influence of pragmatic factors, the object of pragmatics presupposition through the phenomenon of pleonasm were analyzed. The theory that pragmatics plays an important role in

understanding the nature of verbal and non-verbal relations in the process of communication between people was explained using examples from the drama.

Keywords: pragmatics, pleonasm, presupposition, linguistic pragmatics, writer's speech, hero's speech.

Pragmatika insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida qamrab oluvchi nutq jarayoni, muayyan aloqa vaziyati orqali namoyon bo'ladi. Lingvistik pragmatika aniq shakl, tashqi ko'rinishga ega emas, uning doirasiga so'zlovchi subyekt, adresat, ularning aloqa-aralashuvdagi o'zaro munosabatlari, aloqa-aralashuv vaziyati bilan bog'liq ko'plab masalalar kiradi. Masalan, nutq subyekti bilan bog'liq holda quyidagi masalalar o'rganiladi: bayonning oshkora va yashirin maqsadlari (biron-bir axborot yoki fikrni yetkazish, so'roq, buyruq, iltimos, maslahat va'da berish, uzr so'rash, tabriklash, shikoyat va boshqalar); nutq taktikasi hamda nutq odobi turlari, suhbat, so'zlashish qoidalari, so'zlovchining maqsadi; so'zlovchi tomonidan adresatning umumiy bilim jamg'armasi, dunyoqarashi, qiziqishlari va boshqa hislatlariga baho berilishi; so'zlovchining o'zi bayon qilayotgan xabarga munosabati kabilar. Pragmatikada nutq adresati, o'zaro aloqaga kiruvchilarning munosabatlari, muayyan aloqa vaziyati singari omillar bilan bog'liq qolda ham ko'plab masalalar o'rganiladi. Tilimizdagi ortiqchalik tamoyiliga asoslangan pleonazm va tautologiya hodisalarining har birida pressuppozitsiya yotadi.

Pragmatika nazariyasi kishilar o'rtasidagi aloqa-aralashuv jarayoniga xos verbal va noverbal munosabatning mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Millatga bo'lgan hurmatning asl namunasi sifatida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tili va unga xos milliy xususiyatlarni o'rganishga dunyo xalqlari intilishining qiziqishi pragmatika nazariyasiga, uning mohiyatiga bo'lgan ehtiyojni yanada orttirmoqda. Sababi lingvistik pragmatika nazariyasi, ya'ni nutqning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq hodisalar talqini o'sha tilga xos milliy o'ziga xoslikni anglash uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Ana shularni hisobga

olgan holda pragmatika nazariyasining lisoniy tamoyillarini belgilash faqat o'zbek tilshunosligi uchungina emas, balki turkologiya uchun ham g'oyat dolzarb masalalardan biri sanaladi. Xususan, o'zbek tilshunosligida A.Pardayev, M.Hakimov, Sh.Safarov, Z.Pardayevlar pragmatikaga oid darsliklar yaratib, fanning shakllanishida o'zlarining hissalarini qo'shishgan. Nutqning pragmatikasi, birinchi navbatda, kundalik nutqni tahlil qilish, amaliy fikrlash va dialog jarayonida shakllangan.

O'zbek tilida bir so'z orqali murakkab mazmunni ifodalovchi presuppozitsion signallar xilma-xildir. Shu signallar orqali bir so'zning o'zi ifodalagan ma'nosidan tashqari qo'shimcha ravishda undagi yashirin ma'nolarni ham his etish lozim. Bu yashirin ma'nolarni tatqiq etish bilan bevosita presuppozitsiya sohasi shug'ullanadi. O'zbek tilshunosligida D.Lutfullayeva, U.Rahimov, H.Mahmudov kabi soha vakillari, o'zlarining ilmiy maqola va tadqiqot ishlarida presuppozitsiya hodisasini tilning ma'lum sathlari doirasida tahlil etganlar. Shu bois, presuppozitsiya masalasi o'zining dolzarblik darajasini yo'qotgani yo'q, balki o'z yechimini kutayotgan masalalardan biridir. Presuppozitsiyaga asosan til hodisasi sifatida qaralib unga quyidagi belgilarni asos sifatida qaraladi: bevosita ifodalanmaslik, gap qurilishidan anglashilish. Bundan chiqadiki, leksik sathdagi so'z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo'lgan ma'nolar ham yaqqol ko'rinmaydi, balki bu ma'no so'zni sinchikovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma'noni aniqlash esa presuppozitsiya hodisasining vazifasidir. *Yildan yilga qarashlar, munosabatlar xuddi liboslar kabi, balki undan ham tezroq o'zgarib, yangilanib borayapti*(33-b)⁴⁵ Ushbu gapdagi presuppozitsiya insonlar yangilikka intilishi, zamonaviy g'oyalar inson ustidagi kiyimi singari zudlik bilan o'zgarishi anglashiladi. Matn semantikasi bilan bog'liq muammolarning o'rganilishi pragmatikaning shakllanishiga katta turtki bo'ldi.

45 Shuhrat Rizayev "Diskoteka" Adabiy-ijtimoiy jurnal, 2007, 5-son.

Nutq u uchun muhim bo'lgan, kommunikativ maqsadlarning butun doirasiga ega bo'lgan harakat sifatida dialogda mujassamlashadi. Dialog shaxslararo munosabatlar psixologiyasiga bo'ysunadi. Bu bevosita ijtimoiy omillarga bog'liq. Dialogik (yoki polilogik) muloqot ishtirokchilari muayyan rollarni bajaradilar. Xususan, dramalarda monolog, dialog, poliloglarda til vositalaridan so'zlovchining dunyoqarashi, bilim saviyasi, fikrlash qobiliyati, hamda tinglovchining tushunish salohiyatidan kelib chiqqan holda foydalaniladi. Aslida, bunday til vositalari qahramon nutqidan aytilsa-da, yozuvchi tomonidan mahorat bilan tanlanib, badiiy matnga uslubiy joziba bag'ishlash uchun kiritiladi. Aksariyat hollarda yozuvchilar qahramonlar nutqida ikkinchi ma'noni ifodalashning bilvosita yo'lini izlashda pleonazmga yo'l qo'yishadi.

Birinchi holda, yozuvchi aytilayotgan fikrning ta'sirini kuchaytirish maqsadida pleonazmdan foydalanadi. Ya'ni affiksial pleonazmda juft so'zlarning har ikkala qismiga affikslarning qo'shish natijasida ma'noning ta'sir kuchi orttiriladi. Bunda tinglovchining diqqatini aytilayotgan fikrga qaratish maqsadi yotadi. *Xavotirlanavermang, xudoga shukr, tinchlik-omonlik, yoshlari vaqtlarini xush o'tkazishga ne-ne sharoitlar bor (32-b).* Tinch bilan tinchlik leksemasida bir xil sema mavjud, ammo tinchlik deyilganda ma'no ko'لامي kengroq leksema tushuniladi.

Ikkinchi holda, yozuvchi ma'no kuchaytirish uchun emas, balki o'zining kommunikativ maqsadini to'g'ridan-to'g'ri ifoda etishdan qochadi: *Yo'lchi "xalq uchun, yurt uchun, jamiki alamzadalar, alamdiydalar uchun qon to'kadi (37-b)*

Pragmatikaning aniq chegaralari yo'q, u so'zlashuvchi subyekt, adresat, ularning muloqotdagi o'zaro ta'siri, muloqot holati bilan bog'liq masalalar majmuasini o'z ichiga oladi. Filologiya fanlari doktori, professor, Rossiya Federatsiyasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi Ivan Pavlovich Susovning ta'kidlashicha, pragmatika tilshunoslik fanlaridan biri sifatida "til tizimining birliklari va kommunikativ-pragmatik tarkibiy qismlar o'rtasidagi o'zaro

bog‘liqliklar to‘plamiga ega nutq (matn) muloqot konteksti”⁴⁶. Bu kontekst kommunikantlarning bir-biri bilan ma’lum bir tarzda, vaqt, joy va muloqot muhitida o‘zaro ta’sirida shakllanadi: *Xoja Axrori Valiy, Alisher Navoiyga o‘xshagan ziyoli zotlar katta-katta mol-mulklarini xayrli ishlarga, bunyodkorlikka sarflashgan* (38-b). Keltirilgan misolda ham kommunikantlar nutqning aniqligini oshirish, nutqda keltirilayotgan predmetning hajm-ko‘lamini kengaytirish maqsadida, predmetning o‘zini juft so‘zda (*mol-mulk*), juft so‘zning sifatlovchi aniqlovchisini takror so‘zda (*katta-katta*), juft so‘zning o‘ziga esa -lar ko‘plik grammatik shaklini qo‘shish orqali leksik-affiksial pleonazmni qo‘llagan. Bunda pragmatik maqad so‘zlovchining aytayotgan fikrining ta’sirini kuchaytirish, aynan shu leksemaga gapdagi urg‘uning tushurish orqali asosiy ma’no qaratilayotgan bo‘lakni ko‘rsatishdir. Quyida keltirilgan misollarda ko‘plik shakli ham leksik, ham affiksial usulda hosil qilinib, pleonazmga yo‘l qo‘yilgan. Juft so‘zni qo‘llash orqali berilayotgan fikrning aniqligini oshirgan. *Aslida barcha illat katta-kichik avlodlarning bir-birini tushunmayotgani yoki tushunishni istamayotganida* (33-b). *Ichkilik, sigaret, nariroq borib boshqa har xil bang qiluvchi narsalarga ruju qiladi* (33-b).

Tilning voqelanishda inson omili bilan bog‘liq ravishdagi nutqiy muloqot jarayonini tadqiq qilish lingvopragmatik va psixolingvistik yo‘nalishning o‘rganish manbaini tashkil etadi. Ma’lumki, nutqiy muloqot o‘nlab – milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvidan iborat dinamik sistemadir. Dramatik matnlarda pleonazmni qo‘llanishida ma’no kuchaytirish, ta’kid, aynan fikr qaratilgan leksemaning ajratib ko‘rsatish, tinglovchining diqqatini jalb etish singari pragmatik xususiyatlarni ko‘rish mumkin. Bunda, ayniqsa, qaratqich kelishigi, egalik affikslarning pleonazm asosida qo‘llanganida yaqqol seziladi: *Bugunning*,

46 Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика. В кн.: Язык, дискурс и личность. – Тверь: Изд-во Тверского у-та, 1990. – С. 125.

ertaning buyuklari chiqishi kerak-ku! (39-b., qaratqich kelishigi). *Mening, sening,* yoki *uning* mustaqil bo‘lamiz deganimiz, ota-onasidan butkul bo‘lak bo‘lish degani emas (43-b., qaratqich kelishigi). *Sening husning, qaddi-qomating, kiyinishing,* o‘zingni tutishing yoqardi (46-b., egalik). *Har qalay u yerda ma‘rifati, ma‘naviyati* oshadi (35-b., egalik). *Senlarning baxting, kelajaging* men uchun har narsadan muhim (35-b., egalik).

Demak, insonning mental faoliyati bilan bog‘liq ravishdagi hodisalarni tadqiq qiluvchi lingvokulturologiya fanining muhim tarmoqlaridan biri sifatidagi pragmatik tilshunoslik inson subyekti va obyektivlik (lison)ni qorishiq yaxlitlik sifatida tadqiq qiladi. Zero, nutqda subyektivlik va obyektivlikni bir-biridan ajratgan holda tadqiq qilish mumkin emas, sistemaviylik yaxlitlik xossasi bilan xarakterlanadi. Lisonning nutqiy voqelanishini unga hamrohlik qiluvchi nutqiy paradigmalar (fiziologik, ruhiy, professional, axloqiy, estetik, madaniy, nutq vaziyati – nutq sharoiti, nutq uslubi) qurshovida tekshirish natijasida lisonni modifikatsiya qiluvchi vositalarning ta’siri va roliga baho, nutqning ijtimoiy qiymatiga va ta’sirchanlik – bunyodkorlik ahamiyatiga ilmiy tavsif beriladi. *Hamma gap intilishda, g‘ayratda* (38-b). Affiksial pleonazmda uyushiq bo‘laklarning har biriga affikslarning alohida qo‘shish natijasida nutq egasining vaziyatga bo‘lgan munosabati, o‘z nutqining ta’sirchanligi, uning ruhiy holati, madaniy ahvoli kabi paradigmalarni uchratish mumkin. Bu tinglovchiga pand-nasixat, yo‘nalish, ruhlantirish singari pragmatik xususiyatlarni namoyon etadi.

Dramatik matnda qo‘llangan pleonazmlar, xoh fonetik, xoh leksik, xoh morfologik bo‘lsin, ularning barchasi pragmatik omillar natijasida vujudga keladi. Har bir ortiqchalik ortida konnotativ maqsad yotadi, badiiy asardagi qahramon nutqidagi har bir tahlil ostiga olingan jumlar yozuvchining aniq bir maqsadi asosida yuzaga kelgan bo‘lib, uning tag ma’nosi, pressuppozitsiyasini o‘rgangan holda, yozuvchi tilining badiiyatini, mukammaligini anglash, asar qahramonlarining shaxsiy portretini chizishda alohida ahamiyat kasb etishini bilish mumkin. Bundan

tashqari, dramatic matnlarda pleonazmlarning qoʻllanishida soʻzlovchining tinglovchiga nisbatan munosabati, voqeaga boʻlgan fikri, vaziyatga javobi singari holatlarning yaqqol tasvirlashi aks ettiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н.Д.Арутюнова, Е.В.Падучева истоки, проблемы и категории прагматики <https://studfile.net/preview/3962920/page:6/>
2. Которова Е.Г. Вестник РУДН. Серия: ЛИНГВИСТИКА. 2019. Т. 23. № 1. С. 98-115
3. Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. – Toshkent: Fan, 1988.
4. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика. В кн.: Язык, дискурс и личность. – Тверь: Изд-во Тверского у-та, 1990. – С. 125.

IJODKOR IDIOSTILINI NAMOYON QILISHDA BADIY KONSEPTLAR MUNOSABATI

Nurmanova Sarvinoz Furqat qizi

Annotatsiya: Ijtimoiy borliqdari voqea-hodisalar to'g'ridan-to'ri tilda aks etmaydi, bu vazifani tafakkur bajaradi. Tafakkur til birliklarida o'z aksini topadi, til birliklari biror predmet yoki voqeani atovchi oddiy bir yorliq bo'lmay, balki voqelikni bilish vositasidir. Badiiy matnning lingvistik tahlilida ijodkor idioshtilini to'g'ri anglash muhim ahamiyatga ega. Maqolada O'zbekiston Respublikasi xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning badiiy matn yaratishdagi individual uslubi hamda ijodkor idioshtilining o'ziga xosligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, idioshtil, konsept, lingvistik tahlil, tafakkur, lisoniy ma'no, lirik takror.

Abstract: The events of social being are not directly reflected in the language, this task is performed by thinking. Thinking is reflected in language units, language units are not a simple label calling an object or event, but a means of knowing reality. In linguistic analysis of an artistic text, it is important to correctly understand the creator's idioshtyle. The article analyzes the individual style of creating an artistic text and the originality of the creative idioshtyle of the people's poet of the Republic of Uzbekistan Sirojiddin Sayyid.

Keywords: artistic text, idioshtyle, concept, linguistic analysis, thinking, linguistic meaning, lyrical repetition.

Аннотация: События общественного бытия непосредственно в языке не отражаются, эту задачу выполняет мышление. Мышление отражается в языковых единицах, языковые единицы являются не простым ярлыком, называющим предмет или событие, а средством познания действительности.

При лингвистическом анализе художественного текста важно правильно понять идиостиль творца. В статье анализируется индивидуальный стиль создания художественного текста и своеобразие творческого идиостиля народного поэта Республики Узбекистан Сироджиддина Сайида.

Ключевые слова: художественный текст, идиостиль, концепт, лингвистический анализ, мышление, языковое значение, лирическое повторение.

Kirish (Introduction)

Keyingi yillardagi zamonaviy lingivistik tadqiqotlarda idiosstil tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Idiosstil ijodkorning o'ziga xos bo'lgan badiiy olamidir. Bu shoirning so'z va obraz tanlab, o'z fikrini bayon etishida namoyon bo'ladi.

Ijodkor idiosstilini namoyon qilishda badiiy konseptlarning o'rni juda muhim hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslikda eng faol qo'llanuvchi va turlicha ta'riflarga ega bo'lgan termin *konsept* hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Mazkur termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillarigacha *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa [1], uning hozirgi vaqtdagi izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengroq ma'no kasb etganini ko'rish mumkin. Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi. Taniqli faylasuf va psixolog Jerri Fodor voqelikning ongda in'ikos etishi va bu in'ikosning tafakkurda "qayta ishlanish" jarayonini o'rganayotib, bu jarayonni "tafakkur lisoni"ga o'xshatadi. Chunki "har qanday mantiqiy tasavvur harakati ma'lum ko'rinishdagi strukturaga ega bo'ladi hamda bu struktura tabiiy til birligining sintaktik shakli takroriga ishoradir" [2]

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

O'zbekiston Respublikasi xalq shoiri Sirojiddin Sayyid idiositilini o'rganish, she'riyatini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishda shoirning individual uslubi har bir band va misrada yaqqol namoyon bo'lib turishini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, "Bug'doyzorlarim" she'rida:

Sahar yulduzlardan taqib marjonlar,
Dasht-u qirlarimda otgaydir tonglar.
Jimirlab ketgaydir ko'ngil torlarim,
Jimirlab tursalar bug'doyzorlarim. [3]

Voqelikning inson tafakkuridagi in'ikosi natijasida obraz qayta ishlanadi va bu tasavvur ma'lum model asosida shakllanadi. Shoirning bu misralarida tong otishidan oldin sahar chog'ida yulduzlar osmonni bezab turgan paytdan millatdoshlarimiz uyg'onishiga nozik ishora bor. Tabiatning tonggi tasvirini ifodalashda metaforadan o'rinli foydalangan.

Lirik takrorlar esa ijodkorning badiiy niyatini ta'kidlashga xizmat qilgan:

Jimirlab ketgaydir ko'ngil torlarim,
Jimirlab tursalar bug'doyzorlarim. [3]

Sirojiddin Sayyidning "Vatan" she'ridagi qiyoslashlar **"Dimog'imda – yulduz isi, Shabnamlar isi, Momom ekib ketgan kashnich, Rayhonim, Vatan"** va metafora asosidagi ko'chim **"Qir ustida yonboshlagan bobom chaylasi"** shoir aytmochi bo'lgan fikrni yanada jozibali va hayotiy ifodalaganini kuzatishimiz mumkin.

Tilshunos uchun eng muhimi tafakkur birligi bo'lgan konseptning tilda (aniqrog'i nutqda) aks etishini ta'minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarni aniqlashdir. Bu vazifa yana tafakkur jarayoni, tashqi dunyo idroki harakatlari qanday shaklda va qaysi vositalar qo'llanishida kechishini bilish masalasiga borib taqaladi. Zamonaviy falsafa va tilshunoslikda (ayniqsa, kogitologiyada) mental va nutqiy harakatlar bir xil shaklda ijro etilishi, o'z navbatida, matn lisoniy tafakkur faoliyati mahsuli bo'lishi axborot g'oyasi (ya'ni uzatilishi va qabul qilinishi) nuqtai nazaridan

izohlanmoqda. Darhaqiqat, axborot barcha tirik mavjudotlar hayotining tagzami (poydevori)dir. [2]

Prof. N.Mahmudov o'z maqolalaridan birida *konsept* termini haqida mulohaza yuritib, shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish ham mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan" [4].

Rus tilshunosi L.V.Adonina *konsept* terminiga bag'ishlangan maqolasida bu terminning taniqli tilshunoslar tomonidan qayd etilgan 12 ta ta'rifini keltiradi. Shuningdek, uning ma'lumotiga ko'ra, *konsept* termini o'n nuqtai nazardan tasnif qilingan. Masalan, konsept standartlashishiga ko'ra universal, etnik, guruhga oid va shaxsiy konseptlarga, qo'llanishiga ko'ra ilmiy, badiiy, maishiy konseptlarga; ifodalanishiga ko'ra leksik-frazeologik, grammatik, sintaktik va matniy konseptlarga bo'linadi va h.k.

Fikrimizcha, konsept, darhaqiqat, mental tuzilma. Shuningdek, u ayni vaqtda ko'p qirrali va ko'p qatlamli, o'zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etuvchi tuzilmadir. Zero, konseptning kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar ob'ekti sifatida tavsiflanayotgani ham shundan dalolat beradi. Shu sababli biz konseptning sub'ektiv, ijtimoiy, lingvomadaniy, badiiy konseptlar sifatida tiplarga ajratilganini yagona mohiyatga turli jihatlardan yondashuv sifatida baholaymiz. Zotan, til tizimining o'zi yuqoridagi sifatlarni o'zida jamuljam etgan nihoyatda serqirra hodisalardan biri hisoblanadi.

Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi. Taniqli

aylasuf va psixolog Jerri Fodor voqelikning ongda in'ikos etishi va bu in'ikosning tafakkurda “qayta ishlanish” jarayonini o'rganayotib, bu jarayonni “tafakkur lisoni”ga o'xshatadi. Chunki “har qanday mantiqiy tasavvur harakati ma'lum ko'rinishdagi strukturaga ega bo'ladi hamda bu struktura tabiiy til birligining sintaktik Konsepti - mental tuzilma bo'lib, u turli tarkibdagi va ko'rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir” (Kubryakova I. dr . 1996: 90). Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko'rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi.

Sirojiddin Sayyid she'rlarida Bog' konsepti o'z atrofiga vatan, oila, avlod, kelajak, yurt, ustoz – shogird tushunchalarini birlashtirganini kuzatamiz. Shoirning “Navro'z qo'shig'i” she'rida “Ey ko'hna bog', ko'pdir chekkan aziyating, Qurigan shox dilda sening vasiyating” misralarida vatan, “Qisqa satrlarda” deb nomlangan quyidagi to'rtligida bog' so'zi “yolg'on dunyo” va “chin dunyo” ma'nosida kelib o'xshatishdan foydalanilgan va shoirga xos individual uslub yaqqol namoyon bo'lgan:

Bu dunyo, u dunyo –

Ikki ayri bog',

Kelib ketgusimiz

Aylab sayribog'. [3]

Predmet - hodisalarning ongli idrok etilishi va ularning tasavvurda obraz hosil

bo'lish yo'li bilan jamlanadigan bilim turlicha shakllanadi va har xil xarakterga ega bo'ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishdagi konseptlar shakllanishiga sabab bo'ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi. Tadqiqotchilar leksik va frazeologik konseptlar bilan bir qatorda, grammatik shakl takroriga ishoradir»

Konseptning lisoniy moddiylashuv jarayoni yana bir muhim mental bosqichni bosib o'tadi. Voqelikning tafakkurdagi umumlashgan in'ikosi - obrazning mantiqiy "qayta ishlanishi" natijasida hosil bo'lgan konsept lisoniy "libos" olishidan oldin ushbu "libos"ning tasavvurdagi aksi - modeli yuzaga keladi. Lisoniy voqelanish rejasi paydo bo'lgan zahotiyq uni amalga oshirish uslubi izlanadi. Reja hamda "so'zsiz" model nolisoniy yoki "botiniy nutq" jarayonida yuzaga keladi.

Ma'lumki, inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo'nalishda o'zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet – hodisalar haqida tushuncha tug'ilishin, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna - *konsept* sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi. Bu xildagi ko'p bosqichli lingvopsixik faoliyatning natijali (natija muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishidan qat'iy nazar) kechishida asosiy rolni *lisoniy xotira* o'ynaydi.

Xulosa (Conclusion)

Badiiy matn tahlilida tafakkur birligi bo'lgan konseptning tilda (aniqrog'i nutqda) aks etishini ta'minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarni aniqlashdir.

Ijodkorning badiiy matn yaratishdagi mahoratini uning idiositili belgilaydi. Idositilni to'g'ri tushunish ijodkor tafakkurini – borliq hodisalarini badiiy tasvirlash mahoratini teran anglashga yordam beradi. Har qanday badiiy matnda ijodkor mantiqiy hosilasini namoyon etuvchi badiiy konseptlar bo'ladi. Konseptni anglash – ijodkor individuallini ko'rsatuvchi vosita.

Hozirgi davr tilshunosligi badiiy asarni tahlil qilishda konseptning lisoniy voqelanish jarayoniga asosiy e'tibor qaratadi. Bu sohalar o'rtasida aloqani

o'rganish bilan birga, ularning markazida tilshunoslik turishini ko'rsatadi. Lisoniy birliklar muallif maqsadini ifodalash ifodalash bilan birga, uning idiostilini ham ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994, №4. —с. 17-33.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, “Sangzor” nashriyoti,. 2006. B-17.
3. Дил фасли: Шеърлар/Саййид Сирожиддин/— Т.: «Ўзбекистон» НМИУ.2007.Б-32.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб...//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. №5. Б-9.

SECTION 6. COMPARATIVE LINGUISTICS AND TRANSLATION STUDIES

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚАРАШЛИЛИК ТЕГИШЛИЛИКНИНГ ЛЕКСИК ВА СЕМАНТИК ТАРКИБИ

Исмоилова Муаттархон Илёсовна

Ўзбекистон Миллий Университети

Ўзбек тилшунослиги кафедраси мустақил тадқиқотчи

E-mail: s42813275@gmail.ru

Курбанова Муҳаббат Матякубовна

Филология фанлари доктори,

ЎЗМУ ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири, профессор

Annotation: Visibility – inclination. It is said that this relationship between two objects is represented by linguistic units through the relationship of ownership of one to the other.

English and Uzbek, the relationship of -be dependency-belonging mainly determines the belonging of the object to the person. The owner of one of these objects is the ‘*possessor*’, and the possessed object is the “*correlate*” so - called dependence-inclination is considered a strategic norm in relations, such relations are also called “*possessee*” in many linguistic literatures in English. It has become a tradition that the possessor is always considered together with the correlate, in such cases, there is a lot of talk about possessive constructions, the constructions that bring about the relationship of subjectivity - inflection are considered.

Keywords: possessor, correlation, realization, lexical, semantic, apostrophe, connotation, quality.

Аннотация: Относительности-принадлежности это отношение между двумя объектами репрезентируется языковыми единицами через отношение собственности одного на другой.

Английском и узбекском языках отношения относительности-принадлежности в основном определяют принадлежность предмета к лицу. Владелец одного из этих объектов является *обладателем*, а обладаемый объект является *коррелятом* так называемая зависимость считается стратегической нормой в отношениях, такие отношения также называются собственническими во многих лингвистических литературах на английском языке. Стало традицией, что обладатель всегда рассматривается вместе с коррелятом, в таких случаях много говорят о притяжательных конструкциях, рассматриваются конструкции, обуславливающие отношение.

Ключевые слова: обладатель, корреляция, реализация, лексический, семантический, апостроф коннотация, качество.

Аннотация: Қарашлилик-тегишлилик бирининг иккинчисига эгалик қилиши муносабатлари орқали икки объектнинг ўртасидаги шу муносабатнинг лисоний бирликлар билан ифодаланиши деб юритилади.

Қарашлилик-тегишлиликнинг муносабати асосан инглиз ва ўзбек тилларида объектнинг шахсга тегишлилигини ташкил қилади. Шу объектлардан бирига эгалик қилувчини *посессор*, эгалланган объектни эса – *коррелят* деб аташ қарашлилик-тегишлилик муносабатларда стратегик меъёр деб қабул қилинган, бу каби муносабатлар инглиз тилидаги кўплаб тилшуносликка доир адабиётларда *possessee* деб ҳам аталади. Посессор хамиша коррелят билан биргаликда кўриб чиқилиши аъанага кирган, бундай ҳолатларда позессив конструкциялар ҳақида жуда кўп сўз юритилади, қарашлилик-тегишлилик муносабатларни юзага келтирадиган конструкциялар ҳисобланади.

Калит сўзлар: посессор, коррелят, реализация, лексик, семантик, апостроф, коннотация, изафет.

Кириш. Инглиз тилидақарашлилик-тегишлилик муносабатлари - 's да, тире ёки тўғридан тўғри ҳоким ва тобеъ сўзнинг боғланишида, релятив олмошлар билан, *of* предлоги воситасида реализация қилинади.

Инглиз ва ўзбек тилларида ҳам изафет боғланишлар, “ва” боғловчиси ва қаратқич олмош орқали қарашлилик-тегишлиликнинг муносабатининг ўрнатилиши асарлар, санъат наъмуналарининг номланишида ананага айланган.

Қарашлилик-тегишлиликнинг инглиз ва ўзбек тилларида қаратқичлик, эгалик олмошлари билан ҳам қўлланилиб, инглиз тилида родни фарқлаш учун учинчи шахс бирликда алоҳида олмошлар, ўзбек тилида эса иккинчи шахсда бирлик, кўплик ва ҳурмат белгиларини фарқлаш алоқалари бор. Ўзбек тилида эгалик олмошига бириккан коррелятда ҳам эгалик кўшимчаси қарашлилик-тегишлиликбелгиси сифатида бор бўлгани сабабли олмошнинг қўлланилишига зарурият катта эмас, инглиз тилида бу нарса йўқлиги сабабли эгалик олмошисиз қарашлилик-тегишлилик ифодаланмай қолади.

Қарашлилик-тегишлиликнинг маъновий аспекти. Тилдаги қарашлилик-тегишлиликнинг форма ва кўрсаткичлари фақатгина шахснинг объектга эгалик қилишинигина кўрсатмайди.

Қарашлилик-тегишлиликнинг маъновий аспектига доирасига қуйидагиларни киритиш мумкин: қисм ва бутун муносабатлари; қариндошчилик муносабатлари; яқинлик, бир биридан узоқлик муносабатлари.

Бирон объектнинг тегишлилигидан ташқари, унинг яратувчилигига нисбатан ҳам қарашлилик-тегишлиликмуносабати реализациялашади, бунга авторлик ҳуқуқи, бирон кишининг тайёрлаган таомлари ва ҳк.ларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Субъект яратувчи сифатида ишлаб чиқарувчи мамлакат ҳам тушунилиши мумкин.Қарашлилик-тегишлиликловатив тегишлилик орқали келиб

чиқадиган форма ҳам мавжуд. Ўзбек тилида мавжуд қарашлилик-тегишлиликнинг алоқаси инглиз тилида кўринмас ҳолда келади.

Объектнинг бирон шахсга тегишли эканлиги муносабатининг акс этишида ўзбек тилида қаратқичлик муносабати, эгалик олмоши, сифатнинг эгалик муносабатларига киришуви ва ҳк. катта частотали ҳисобланса, инглиз тилида, *of* предлоги орқали бу функцияларнинг барчаси осонгина реализация қилинади.

Инглиз тилида қарашлилик-тегишлилик қўшимчаси кўпликда, сўз охири ўзи билан паронимик муносабатдаги сўзлар билан келишида, ўзбек тилида эса асосан поэтик жанр ва оғзаки нутқдаги талаффузида бир биридан фарқланади.

Предлог ва апостроф воситасида қарашлилик-тегишлилик муносабати шу бирикманинг компонентлари инверсияси таъсирида, ўзбек тилида эса коррелятга эгаликни юклаш билан характерланади.

Ўзбек тилида ўзлик олмошининг эгалик формаси, инглиз тилида “*own*” билан қарашлилик-тегишлилик олмошларининг ҳосил қилган конструкция мавжуд.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

Лексик семантик реализация бўйича бир неча лексемалар аниқланган бўлиб, улар грамматик жиҳатдан турли сўз туркумларига мансуб, фарқли тематик маънога эга эканликлари аниқланди. Қарашлилик-тегишлилик маъносини вербаллаштиришда актив феъллар биринчи навбатда эгаликни қўлга киритиш маъносига эга феъл сўз туркумига мансуб сўзлар воситасида содир бўлиши маълум бўлди. Шу жумладан инглиз тилида:

To be in possession of ,to access ,to acquire ,to gain ,to get hold of

Ўзбек тилида: *Эришмоқ ,қўлга киритмоқ , қўлга олмоқ*

Эгалик ихтиёрий равишда осонлик билан қўлга киритиб бўлингани ифода қилинади: *To have in hand ,to take for disposal ,ўз қўлига олмоқ , ўз ихтиёрига олмоқ ,ўз тасарруфига олмоқ(адабий услуб)*

Эгалик қийинчилик билан қўлга киритиладиган вазиятлар ҳам тематик тарзда ифодаланади: *To Achieve ,to Catch ,to Secure ,to take possession of ,to procure*

Ўзбек тилида қарашлилик-тегишлилик категорияси доирасидаги феълларнинг коннотациясидаги бу каби хусусиятлар йўқ , улар қўшимча равиш билангина ифодаланиши мумкин: *Машиққат билан эришмоқ ,қийинчилик билан эришмоқ* .Эгалик қийин бўлган нарсага эгалик қилишга интилиш тематик маъноларини ифодалашда қатнашадиган феъллар ҳам қарашлилик-тегишлилик категорияси доирасидаги феъллар қаторига киради: *To get hands on ,to Retain ,to occupy ,to obtain*

Ўзбек тилида эса бу феъллар *қўлга олмоқ, қўлга киритмоқ, эгалламоқ* лексемалари воситасида акс этади.

-Тадқиқот метадологияси(Research Methodology) .

Инглиз тилида қабул қилмоқ маъноси асосида қарашлилик-тегишлилик доирасидаги феъллар ҳам мавжуд бўлиб, бу жихатдан ўзбек тилидаги билан ҳам алоҳида ўхшашлик сезилади: *to receive ,to admit ,абул қилмоқ ,хтиёрига олмоқ*

Тасодифий қўлга киритишни ифодаловчи феълларнинг инглиз тилида ҳар бири индивидуал коннотацияга эгалиги аниқланди: *To amass ,to grab ,to snatch ,to uphold*

Инглиз тилида қарашлилик-тегишлилик муносабатлари - 's да, тире ёки тўғридан тўғри ҳоким ва тобеъ сўзнинг боғланишида, релятив олмошлар билан, *of* предлоги воситасида реализация қилинади.Қадимги инглиз тилида ҳамда отларнинг тарихий ривожланишида ⁴⁷Г.Н.Воронцова, А.М.Мухин⁴⁸ анъанавий талқин этишни давом эттиришди ҳамда отларнинг “-s” форманти билан қўшилишиб эгалик маъно беришини ўрганишган.Мисол учун биринчи

феъл кўп кўп улгуржига ўхшаш усул билан қўлга киритиш, иккинчиси ўғирлик тортиб олиш йўли билан қўлга киритиш, учинчиси юлиб олиш йўли билан қўлга киритиш, тўртинчиси юқоридан туриб қўлга киритиш маъноларини индивидуал тарзда акс эттириб, ўзаро бир бирининг ўрнида қўлланилиши мумкин эмас.

Ўзбек тилида эса бу тасодифий қўлга киритиш маъносига тегишли қарашлилик-тегишлилик категорияси доирасидаги феъллар чегараланган маънога эга:

Тортиб олмоқ , тортиб олмоқ ,ўравонлик билан олмоқ

Бу каби алоҳида коннотацияга эга лексик компонентлар орасида инглиз тилидагилари ўзининг индивидуал, компактлиги, ўзбек тилидагилар эса муайян равиш билан ёки кўмакчи феъл билан бирикиб келиши орқали характерлидир.

Бирон нима (пул, айрибошлаш воситаси, кредит ва ҳқ.) ҳисобига эгалик қилишни англатадиган феъллар инглиз тилида шу воситанинг вербал конверсияси воситасида ҳосил бўлган: *To buy ,to purchase ,to mortgage ,to loan something*

Ўзбек тилида эса бу ҳолат инглиз тилидагидан аҳамиятли даражада фарқли: *Сотиб олмоқ ,харид қилмоқ ,кўчмас мулк кредитига олмоқ ,кредит эвазига олмоқ*

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Қарашлилик-тегишлилик категорияси доирасининг энг яқин перифериясини эгаллаган эгалик қилмоқ, эга бўлмоқ маъносидаги феъл ва феълли конструкцияларнинг ўзбек ва инглиз тилларидаги умумий ўхшаш хусусиятлари кўп: *To have ,to possess ,to bear*

To carry (кийим, кўзойнак, кийиладиган ва тақиладиган, олиб юриладиган нарсаларга нисбатан);

To exist(мавжуд бўлмоқ маъносининг ифодаланишига нисбатан);

Феълли конструкция: *there is / there are*

Ўзбек тилида бу каби лексик компонентлар

Эга бўлмоқ ,бор бўлмоқ ,олиб юрмоқ ,тақиб юрмоқм,авжуд бўлмоқ ,бор бўлмоқ (феълли конструкция)

Қарашлилик-тегишлилик категорияси доирасида от сўз туркумига мансуб бошқа лексик бирликлар ҳам мавжуд бўлиб, улар турли тематика бўйича категориялаштирилиши мумкин:

Инглиз тилида:Мол мулкка эгалик қилишга биноан:*Property*

Бирон буюмга эгалик қилишга биноан:*Possession*

Шахсий ҳаётга эгалик қилишга биноан:*Privacy*

Умумий маънода эгалик қилишга биноан:*Bearing*

Ўзбек тилида эса тематика бўйича бирмунча инглиз тилидан фарқли:

Мол мулк ,шахсий буюмлар ,мулк ва ҳк.лар.

Аниқ бир нисбатни инобатга олган ҳолда эгалик қилиш тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, инглиз тилида булар:*To win ,to secure a victory ,to earn ,to inherit ,to borrow ,to rob*

Ўзбек тилида:*ютмоқ , галаба қозонмоқ ,пул топмоқ , мерос қилиб олмоқ , қарзга олмоқ , ўғирлаб олмоқ.*

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion / Recommendations).

Ўзбек тилидаги аниқ бир нисбат асосида қўлланиладиган предикатив қарашлилик-тегишлиликбирликлари ўзининг доимгидек феъл билан от, объект ва ҳк.ларнинг бирикиши, инглиз тилида эса компакт лексемалар орқали юзага келади.Ўзбек тилидаги аниқ бир нисбат асосида қўлланиладиган предикатив қарашлилик-тегишлилик бирликлари ўзининг доимгидек феъл билан от, объект ва ҳк.ларнинг бирикиши, инглиз тилида эса компакт лексемалар орқали юзага келади.

Инглиз тилида қарашлилик-тегишлилик категорияси атрибутив ва предикатив бирликларда, ибораларда объектнинг ифодаланишида иштирок этади.

Ўзбек тилида эса ҳар бир мавзу бўйича фразеологик ибора ва фразаларда қаратқич келишигининг қўлланилишининг индивидуал хусусиятлари бор. Келишик кўпроқ воситасиз, камдан кам ҳолларда воситали келади.

Ўзбек тилида воситасиз қаратқич келишиги воситасида боғланган фразема ва идиомаларда қаратқич келишигининг ўрни фақатгина субъектга кўра белгиланади. Воситали қаратқич келишигида таянч компонентнинг ўрни субстантив ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ё. Тожиев «Ўзбек тилида эга эканлик ва эга эмаслик маъноларини ифодаловчи аффикслар синонимияси» Т. 1981; Номзодлик диссертацияси Т. 1994-й.
2. Ҳозирги ўзбек адабий тили ,Т1080 , 217-251 саҳифалар .Академик А.Н Кононовнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси”(Москва – Ленинград, 1960 ,73-103-бетлар
3. Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари, Т.ТошДУ ,1987 йил китобида (1975 йил)
4. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар/ Труды Узбекского филиала АН СССР.Сер.2Кн.2.-Т.,1941.
5. Қодиров М. Ўзбек тилида грамматик категорияларни систем таҳлил қилиш (келишик категорияси): Филол. фан.ном.. дисс. автореф., Самарқанд, 1993.
6. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили (2009 йил)М. Сайфуллаева

7. Курбанова М, Менглиев Б, Боқиева Г, М Абузалова Блох М.Я.
Теоретическая грамматика английского языка. М.: – Высшая школа,
2000. – С. 62-74
8. Бирюкович Р.М. К семантическому обоснованию категории
принадлежности в тюркских языках (на материале чулымско-тюркского
языка) // Вопросы языкознания. 1980. - №3. - С. 95-106.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЁЗМА САВОДХОНЛИКНИ ОШИРИШ УСУЛЛАРИ

Туракулова Окила Амиркуловна,

пед.ф.ф.д (PhD), доцент

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти
университети “Ўзбек тили таълими” факултети
shahrizodf@mail.ru

Аннотация: Мақолада ўзбек тили дарсларида ёзма саводхонликни оширишнинг айрим методик масалалари ёритиб берилган. Ҳарфлари билан боғлиқ хатолар, Унли ёки ундошнинг қўш ҳамда қатор келиши билан боғлиқ хатолар, тутуқ белгиси билан боғлиқ хатолар, -нинг қўшимчасининг нутқда қўллаш билан боғлиқ хатоликлар ва уларни бартараф этиш юзасидан айрим услубий тавсиялар келтирилади.

Калит сўзлар: Тил, ўзбек тили, диктант, кичик ижодий матн, машқ, хатолар, сўз, оғзаки ва ёзма нутқи.

Annotation: The article discusses some methodological issues of improving written literacy in Uzbek language lessons. Errors related to the letters of a vowel or consonant, errors related to the arrival of a deuce and a row, errors related to the parrot sign, errors related to the use of a suffix in speech and some methodological recommendations for their elimination are presented.

Keywords: language, Uzbek language, dictation, small creative text, exercise, mistakes, word, oral and written speech.

Тил- ўтмиш, тил бугун, тил келажак. Ҳазрат Навоий ўз замонасида тилнинг нақадар аҳамият касб этиши ҳақида: «Тилга ихтиёрсиз элга эътиборсиз», -деб ёзганида қанчалар ҳақ эди. Туркий тилнинг жозибаси, унинг бойлигини исботлаш учун буюк бобомиз бениҳоя салмоқли ишлар қилган.

Буюк маърифатпарвар олим Абдулла Авланийнинг «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётдур, миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур», - деб бежиз айтмаганлар. Маърифатпарвар аллома ва ўз даврида ўнга яқин дунёвий тилларни пухта ўрганган олим Исҳоқхон Ибратнинг ушбу сўзларига эътибор қаратайлик: «Бизнинг ёшлар албатта бошқа тилни билиш учун саъй-ҳаракат қилсинлар, лекин аввал ўз она тилини кўзларига тўтиё қилиб, эҳтиром кўрсатсинлар. Зеро, ўз тилига садоқат — бу ватаний ишдир».

Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг ёзма саводхонлигини оширишда дарсда ва уйда бажариладиган ёзма машқлар ва уларни ўқитувчи томонидан назорат қилиб бориш катта аҳамият касб этади. Фикрни ёзма тарзда баён қилиш мураккаб жараён бўлиб, ўзбек тили таълимининг мақсади шунда мужассамлашган.

Адабиёт дарсларида асар муаллифлари ёки қаҳрамонларига мактублар, уларнинг ўзига хос фазилатлари ва иллатларини ёзиш, адабий асар ёки адабий танқидий мақолаларга тақриз ёзиш каби ёзма ишлар ўқувчиларнинг ёзма нутқини ўстириш билан бирга уларнинг саводхонлик даражасини ҳам ошириб боради. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ёзма саводхонлигини оширишда ўқитиладиган барча фанларда ўқувчиларнинг саводхонлик даражасига эътибор қаратиш зарур. Афсуски, бу масалада таълим жараёнида жиддий камчиликлар мавжуд. Ўзбек тили дарсларида ёзма назорат ишлари: диктант, кичик ижодий матн каби турларни ўтказиш ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширади. Айниқса, имло саводхонлигини ошириш, ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ёзма нутқ малакаларини мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Таълим жараёнида ёзма саводхонликни ошириш учун диктант, кичик ижодий матн машқларини ўтказиш қанчалик муҳим бўлса, уларни таҳлил қилиш, хатолар устида ишлаш ва баҳолаш шунча катта аҳамиятга эга. Таълим босқичларида, афсуски, ёзма ишларни таҳлил қилиш, хатолар устида

ишлаш, баҳолаш намунали деб бўлмайди. Бунинг учун ўқитувчининг савияси, саводхонлик даражаси юқори бўлиши керак. Ўзбек тили дарслари ўқитувчи ихтиёрида бўлиб, диктант, кичик ижодий матн, машқларнинг мавзулари миллий қадриятлар, маънавий ахлоқий фазилатлар, маърифий, ватанпарварлик мавзуларида танланиши керак. [Ш.Адамова, 2015; 59]

Бунда ўқувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятларини ҳисобга олиш керак. «Кимнинг хати чиройли», «Китобхон кундалиги» каби танловларини ўтказиш, «Хуснихат» тўғаракларини ташкил этиш ўқувчиларнинг ёзув малакасини тўлиқ эгаллашга бўлган қизиқишларини ва оғзаки, ёзма саводхонлигини оширишга хизмат қилади.

Ўқувчиларининг саводхонлигини текшириш, асосан қайси ўринларда хатоларга йўл қўяётганлигига аҳамият берган ҳолда ўша хатоларнинг илдизини аниқлаш ва бартараф қилиш мақсадида уч гуруҳда тажриба ўтказилганда ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида бир қатор камчиликлар кўзга ташланди. Аввало, ўқувчилардан сўзлардан сўнг матнлардан иборат диктантлар олинди, ўқилган бадиий асарлар юзасидан саволномалар ўтказилди, кейин эркин мавзуларда иншо ёзиш топширилди. Уларнинг ишларини текшириш асносида аксарият ўқувчилар йўл қўйган хатоларда умумийлик борлигининг гувоҳи бўлинди. Шунинг учун хатолар қуйидагича гуруҳланди:

1. Х ва ҳ харфлари билан боғлиқ хатолар;
2. Шевалар билан боғлиқ хатолар;
3. Унли ёки ундошнинг қўш ҳамда қатор келиши билан боғлиқ хатолар;
4. Тутуқ белгиси билан боғлиқ хатолар;
5. - нинг қўшимчаси ўрнига –ни қўллаш ҳолатлари.

Юқордаги кичик бир кузатиш орқали аниқланган ҳолатлар шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг йўл қўяётган хатоларнинг аксарияти талаффузга асосланган ҳолда юзага келган.

Шунга кўра йўл қўйилаётган хатоларни тузатиш ва олдини олиш борасида қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Кичик бадий асарларни кўпроқ мутолаа қилдириш орқали ўқувчиларнинг хотирасида у ёки бу сўзларнинг ёзилиши билан боғлиқ кўникмаларнинг ҳосил бўлишига, натижада тезкор равишда тўғри ёзишларини таъминлашга эришиш;
2. Ўзбек тили дарсларида беш ўн дақиқалик чекиниш қилиб, кичик матнлар тузиш, лўғат диктантлари ўтказиш ва ўқувчилар томонидан бир-бирларининг матнини, диктантини текшириш ва хатоларни тузатишга бериш;
3. Дарс жараёнида ҳар бир ўқувчининг адабий тилда сўзлашига эътибор бериш мақсадга мувофиқ; [Ўзбек тили “ доимий анжумани XIII йиғини материаллари, 2015; 45]
4. Дарсларда андроид китоблар билан ишлаш.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир ўқитувчининг мақсади билимли, ақлли, тарбияли, замонавий изланувчан, маънан бой, ҳар томонлама етук бўлган ҳамда дунёнинг бошқа давлатларидаги тенгдошлари билан билим борасида беллаша оловчи, жамиятнинг янада тараққий этишига ҳисса қўша оловчи шахсни тарбиялашдир. Зеро, биздан таълим олаётган ўқувчилар - эртамин эгаларидир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Адамова Саводхонлик – юксак маънавият ва маданият белгиси. Рес.ил.ама. конфренция материаллари –Т.: 2015.- Б.59
2. Таълим жараёнида ёзма саводхонликни оширишнинг асосий омиллари. Т.: 2015, «Ўзбек тили” доимий анжумани XIII йиғини материаллари.
3. Х.Мухитдинова. Хорижликларга ўзбек тилини интенсив ўргатиш дастури. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 2018.
4. <https://www.uzbekistonmet.uz/uz/lists/view/289>

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA GO‘ZALLIK KONSEPTINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK-STRUKTUR TADQIQI

Yandashova Tursunoy Rustam qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti, PhD.

Jurnalistika fakulteti O‘zbek tilshunosligi

kafedrasida katta o‘qituvchisi.

yandashova92@mail.ru

ORCID 0000-0002-5053-1083

Abstract: This article is available in English and Uzbek, representing the concept of Beauty the semantic-structural research of phraseologisms was carried out. The peculiarities and commonalities belonging to the cultures of the two nations are noted separately. Phraseological units are important as units that make our language effective, meaningful and alive. In linguistics, phraseology has been studied as part of lexicology for many years. Because phraseological units are the equivalents of words in the language, and lexicology is the field that studies the words that make up the vocabulary of the language and their equivalents. In the following years, phraseology was separated from lexicology as a separate branch of language or an independent language stage from the 50s of the 20th century. Phraseologisms are the wealth of the nation, and its sources are closely related to the nature, economic system, history, culture, lifestyle, oral creativity, fiction, art, science, and customs of the place where this or that nation lives. The fact that idioms are the most vivid culture-carrying units in linguistics is proven once again by the example of the following ideas.

Keywords: phraseologism, lexicology, culture, reality, ethno-cultural unity, lively communication environment, international phraseology, universal content, uniqueness.

Аннотация: Данная статья доступна на английском и узбекском языках, представляющих концепт Красоты, проведено семантико-структурное исследование фразеологизмов. Отдельно отмечены особенности и общие черты культур двух народов. Фразеологические единицы важны как единицы, которые делают наш язык эффективным, осмысленным и живым. В лингвистике фразеология уже много лет изучается как часть лексикологии. Потому что фразеологизмы – это эквиваленты слов в языке, а лексикология – это область, изучающая слова, составляющие словарный запас языка, и их эквиваленты. В последующие годы фразеология выделилась из лексикологии как отдельная отрасль языка или самостоятельный языковой этап с 50-х годов 20 века. Фразеологизмы являются достоянием нации, а их истоки тесно связаны с природой, хозяйственным строем, историей, культурой, бытом, устным творчеством, художественной литературой, искусством, наукой, обычаями места проживания того или иного народа. Факт То, что фразеологизмы являются наиболее яркими культураносными единицами в языкознании, еще раз доказывается на примере следующих идей.

Ключевые слова: фразеологизм, лексикология, культура, реальность, этнокультурное единство, живая среда общения, интернациональная фразеология, универсальное содержание, уникальность.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi Go‘zallik konseptini ifodalovchi frazeologizmlarning semantik-struktur tadqiqi amalga oshirilgan. Bunda ikki millat madaniyatiga tegishli o‘ziga xosliklar va umumiyliklar alohida qayd etilgan. Ma’lumki, frazeologik birliklar tilning jonli, ta’sirchan va mazmundor bo‘lishida muhim ahamiyatga ega. Frazeologiya uzoq yillar mobaynida tilshunoslikda leksikologiyaning tarkibiy qismi sifatida o‘rganib kelindi. Boisi frazemalar tilda so‘zlarga ekvivalent hodisa sifatida mavjud bo‘lib, so‘zga funksional teng hodisalarni leksikologiya tadqiq etardi. So‘nggi yillarda

frazeologiya tilshunoslikning alohida yoʻnalishi sifatida, XX asrning 50-yillaridan boshlab mustaqil bir boʻlim sifatida ajralib chiqdi. Frazeologizmlar millat boyligi sifatida xalqning iqtisodiy hayoti, tarixi, madaniyati, turmush tarzi, ijodkorligi, sanʼati, ilm-fan va urf-odatlar bilan bevosita chambarchas bogʻliq hisoblanadi. Frazeologizmlarning haqiqatdan ham madaniyat tashuvchi birliklar ekanligi haqidagi fikrlarimizni maqolada keltirilgan namunalar orqali asoslaymiz.

Kalit soʻzlar: frazeologizm, leksikologiya, madaniyat, etnomadaniy birlik, jonli muloqot muhiti, internatsional frazeologizm, universal mazmun, oʻziga xoslik.

Frazeologik birlik til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema koʻrinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli maʼnoviy tabiatga ega boʻlgan lisoniy birlik frazeologik birlik deyiladi: *tepa sochi tikka boʻldi, sirkasi suv koʻtarmaydi; to show the white feather, to play the first fiddle*. Frazeologik birlik ibora, frazeologizm, turgʻun birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma, idioma atamaları bilan ham yuritiladi.

Frazeologik birlik tashkil etuvchisiga koʻra qoʻshma leksema, soʻz birikmasi va gapga oʻxshaydi. Biroq ular koʻproq qoʻshma leksema kabi til jamiyati ongida tayyor va barqaror holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologik birlik lisonda barcha lisoniy birliklarga xos boʻlgan umumiylik tabiatiga ega va nutqda xususiylik sifatida namoyon boʻladi. Demak, frazeologik birikma nutq hodisasi emas, balki til hodisasi. Shuningdek, frazeologik birlik nominativ maʼno anglatadi, shunga koʻra leksema bilan bir qatarga qoʻyiladi, leksemadan yirik nominativ birlik deb yuritiladi.

Oʻzbek frazeologiyasining izchil ilmiy asosda tadqiq qilinishi Shavkat Rahmatullayev nomi bilan bogʻliqdir. Olim bu sohaga bagʻishlangan bir qator tadqiqotlari bilan milliy frazeologiyamizning yaratilishiga asos soldi. Jumladan, olimning quyidagi tadqiqot ishlari yaʼni “Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati”, “Oʻzbek tilining qisqacha frazeologik lugʻati”, “Oʻzbek

frazeologiyasining ba'zi masalalari", "Frazeologik birikmalarning asosiy ma'no turlari" [Rahmatullayev, 1978: 5] kabi ilmiy adabiyotlari bilan o'zbek frazeologiya maktabi rivojiga o'z hissasini qo'shdi.

O'zbek frazeologiyasining yangi muvaffaqiyatlarga erishuvida B. Yo'ldoshev [Yo'ldoshev, 2007: 88], Abdumurod va Abdug'ofur Mamatovlarning xizmatlari beqiyos hisoblanadi. B. Yo'ldoshev [Yo'ldoshev, 2007: 88] frazeologizmlarning konnotativ ma'nolari, badiiy tasvir vositasi sifatidagi imkoniyatlarini atroflicha yoritib berdi. Abdumurod Mamatov frazeologik norma muammosini ko'tarib chiqdi va frazeologik norma hamda frazeologik variant o'rtasidagi munosabatni ko'rsatib berdi. Abdug'ofir Mamatov esa, o'zining qator asarlarida frazeologik shakllanish muammolarini o'rta qo'ydi va uning paydo bo'lish omillarini yoritib berdi. Frazeologik birliklarning muhim farqlovchi belgisi mazmuniy qayta shakllanish ekanligini ko'rsatdi. Frazeologik birliklarni ilmiy tadqiq qilishda tilshunoslikda keng tarqalgan distributiv metoddan foydalanish mumkin. Frazeologik birliklarning nutqda ishlatilish xususiyatlarini distributiv metod yordamida o'rganilish orqali ularning struktural- semantik belgilari chuqurroq aniqlanadi. Undan tashqari frazeologik birliklarni o'rganishda ularning semantik va struktural belgilarini tilning mazmun plani bilan uning ifoda plani munosabati borasida qaramoq zarur. Frazeologik birliklarning tarkibini tekshirishda uning komponentlari o'rtasidagi birikish turlarini, birikuvchi so'zlarning tabiatini valentlik metodi asosida o'rganish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda frazeologizmlarni biz chinakam etnomadaniy birliklar deb atashimiz mumkin. Bunday etnomadaniy birliklarni o'rganish va shu asosda muayyan xalq madaniyati, mentalitetidan xabardor bo'lish kabi masalalar lingvokulturologiyada frazeologizmlarni o'rganishdan kelib chiquvchi bosh maqsadlarimizdan biridir. Ayniqsa, frazeologizmlarni qiyosiy aspektida o'rganish asosida xalqlar, mentalitetlar o'rtasidagi o'ziga xosliklar yoki

aksincha, mushtarakliklarni aniqlash oson kechadi. Bugungi kun lingvokulturologiyasida ayni shu aspektidagi ishlar katta miqdorni tashkil etadi.

Ingliz tilida tashqi ko‘rinish uyg‘unligi, go‘zallik parametrlari haqida juda ko‘p obrazli frazeologik birliklar mavjud. Quyida ularning bir nechtasini tahlilga tortamiz:

- *thin on the top* (tepasi siyrak): sochlari to‘kilib, kal bo‘lib boshlamoq, juda siyraklashmoq. *Dad’s gone a bit thin on the top in the last few years.* O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash iboralar mavjud. Masalan, *tepakal bo‘lib qolmoq yoki boshidan nur taralmoq.* Ikkinchi ibora ko‘proq so‘zlashuv nutqida ishlatiladi, adabiy til uchun xos emas.

-(as) *ugly as sin* (juda xunuk): juda xunuk hodisa-voqea, predmet, hayvon yoki shaxslarga nisbatan ishlatiladi. *Have you seen the new neighbour’s dog? It is as ugly as sin!* Bizda bu ibora bir so‘zga teng *badbashara* leksemasi yoki *ajinasifat* metaforasi bilan ifodalanishi mumkin.

-*vertically challenged* (vertikaliga yetishmaydi): yumoristik ruhdagi ushbu frazema past bo‘yli odamlarga nisbatan ishlatiladi. *High shelves are difficult for vertically challenged shoppers.* O‘zbek lingvomadaniyatida bo‘yi haddan tashqari uzun odamlarga nisbatan *mirzaterakday bo‘lmoq* iborasi qo‘llaniladi.

-*mutton dressed as lamb* (qo‘y qo‘zichoqday kiyingan): o‘rta yosh yoki undan katta yoshdagi ayollarning yosh ko‘rinish maqsadida yosh qiz-ayollar uchun mo‘ljallangan kiyimni kiyishi. *The style doesn’t suit her – it has a mutton-dressed-as-lamb effect on her!* O‘zbek tilida *Kampirning dardi g‘ozada* maqoli ushbu iboraga qisman mos keladi.

-*pretty as a picture* (suratday go‘zal): juda go‘zal va jozibali ko‘rinishga ega shaxslarga nisbatan ishlatiladi. *The young bride looked as pretty as a picture in her beautiful dress.* O‘zbek milliy madaniyatida bu iborani *qo‘g‘irchoqday go‘zal* obrazli ifodasiga qiyos qilish mumkin.

-(all) *skin and bone (et bilan suyak)*: ushbu frazema juda ozg'in kishilarga nisbatan ishlatiladi. *After trekking in the Himalayas, he was all skin and bone.* Har ikki til madaniyatida ham juda ozg'inlik xush qabul qilinmaydi, va bu til egalarining frazeologik fondidan ham munosib joy egallagan: *eti suyagiga yopishgan; eti ustixoniga yopishgan, cho'pday ozg'in* va b.

-*not a hair out of place (o'rnidan boshqa joyda bir tola soch yo'q)*: ko'rinishi mukammal, tashqi qiyofasida, liboslarida hech bir kamchiligi yo'q kishilarga nisbatan ishlatiladi. *Angela is always impeccably dressed – never a hair out of place!* Inglizlarda kiyinish madaniyati juda yuqori baholanadi. Buni yuqoridagi frazema misolida ham ko'rish mumkin. O'zbek lingvomadaniyatida esa *yal-yal yongan, yulduzday charaqlagan* iboralari vositasida tashqi ko'rinish mukammalligi ifoda qilinadi.

-*look a sight (bir ko'rishlik)*: ko'rinishi juda yomon, kiyimlari betartib shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. *She looks a sight in that dress! Pati yulingan tovuqday* iborasi qisman mos kelishi mumkin, biroq bu iboraning mazmunini to'liq ochib berolmaydi.

-*look like a million dollars (million dollarga o'xshab)*: ko'rinishi juda yaxshi insonlarga nisbatan ishlatiladi. *With a tan and a new hairstyle she looked like a million dollars!* O'zbek tilida *Quling o'rgilsin!, Joningdan, akang, Aylanib ketay, o'rgilib ketay* kabi iboralar aynan yaxshi ko'rinishli odamlarga nisbatan ishlatiladi, biroq mazkur iboraga to'la mos emas.

-*Face only a mother could love (faqat onasi yaxshi ko'ra oladigan yuz)*: juda xunuk odamlarga nisbatan kulgili usulda ishlatiladigan frazema. *The poor guy has a face only a mother could love.*

-*face that would stop a clock (soatni to'xtatib qo'yadigan yuz)*: bu ham juda xunuk odamlarga nisbatan kulgi ifodalash maqsadida qo'llaniladigan ibora. *You'll recognize him – he's tall and thin, with a face that would stop a clock!* O'zbek xalqida *so'xtasi sovuq, turqi sovuq* iboralari shu mazmunda ishlatiladi.

-*five o'clock shadow (Soat besh soyasi)*: oxirgi bir kun davomida soqoli olinmagan erkaklarning yuziga nisbatan ishlatiladigan ibora. *He looked tired and had a five o'clock shadow. Mo'ylovi sabza urgan* iborasi qisman mos kelishi mumkin, biroq bu iboraning mazmunini to'liq ochib berolmaydi.

-*face like a bulldog chewing a wasp (ari chaynab qo'ygan baldog yuziga o'xshab)*: odamlarga nisbatan yuzida juda xunuk ifoda ko'rinib qolganda ishlatiladigan ibora. *Not only was he rude but he had a face like a bulldog chewing a wasp. Dimog'iga qurt tushgan, qovog'idan qor yog'adi, peshonasi tirishgan* iboralari aynan shu holatni ifodalashga xizmat qiladi.

-*down at heel (tovonidan pastda)*: puli yo'qligi tufayli juda g'arib, betartib kiyingan odamlarga nisbatan ishlatiladigan ibora. *The down-at-heel student I first met became a successful writer. G'aribi bechora, Almisogdan qolgan* iboralari juda yomon kiyingan odamlarga, ularning liboslariga qarab ishlatiladi.

-*dressed up to nines (to'qqizlargacha kiyingan)*: juda zamonaviy va qulay kiyingan odamlarga nisbatan ishlatiladi. *Caroline must be going to a party – she's dressed up to nines. O'zbek tili egalari* nutqida qo'llanuvchi o'ta ko'zga tashlanmoq, mingtani ichida bitta bo'lmoq, ring bo'lmoq (so'zlashuv nutqida) iboralari o'ziga juda zeb bergan, zo'r kiyingan shaxslarga nisbatan ishlatiladi.

-*dressed to kill (o'ldirish uchun kiyingan)*: o'ta zamonaviy, eng so'nggi urfdagi kiyimni kiymoq. *She arrived at the reception dressed to kill. O'zbek lingvomadaniyatida zamondan oldinda yurmoq, zamonni ortda qoldirmoq* iboralari kiyinishga nisbatan ishlatilganda xuddi shu ma'noda qo'llaniladi.

-*cut a dash (chiziqni kesish)*: chiroyli libos va jozibali ko'rinish bilan odamlarda chuqur taassurot qoldirmoq. *Wearing his uniform, my grandfather cut a dash on his wedding day. Ochilib ketmoq, chiroyi ochilmoq* iboralari o'zbek madaniyatida shu ma'noda ishlatiladigan iboralar sanaladi.

-*deck out (bezanmoq)*: maxsus kunlar uchun biror shaxsni yoki narsa-buyumni bezatish yoki betakror kiyintirish. *Paul decked out his car for the occasion.*

O'zbek lingvomadaniyatida *o'zini shaylamoq, otini shaylamoq, o'zini chog'lamoq* iborolari aynan shu ma'noda qo'llaniladi.

-set one's heart on va set one's mind on– biron narsaga intilmoq m'nosini bildiradi. Lekin *set one's heart on* biron narsani yurakdan istamoq, butun qalbi bilan intilmoq ma'nosini bildirsa, *set one's mind on* biron narsani istamoq, xohlamoq ma'nosini anglatadi.

Yuqoridagi inglizcha iboralarining qavs ichida keltirilgan tarjimalari so'zma-so'z tarjima bo'lib, shu millat mentaliteti bilan bog'liq tushunchalarni yanada yorqinroq ifodalash maqsadida tarjima qilindi, shu boisdan ba'zi iboralar tarjimasida mazmuniy g'alizliklarga yo'l qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Inglizlarda insonning go'zal ko'rinishi *sweets to the sweet, out of this world, graceful as a swan, eye-appeal, feast one's eyes on* kabi iboralarda ifodalanishini ko'rishimiz mumkin. O'zbek tilida esa *ko'z(i)ga o'tday ko'rinmoq; ko'zni qamashtirmoq, ko'zga tashlanmoq; ko'zga yaqin bo'lmoq* kabi iboralarni misol keltirishimiz mumkin. Ingliz milliy madaniyatida *golden hair, hair shone glossily; crisp gold hair*, og'iz va lablar go'zalligi o'zbek milliy madaniyatida *gulning g'unchasiday og'iz* iborasi ingliz milliy madaniyatida *small cherry mouth* sifatida ifodalanadi.

Shuningdek, mazkur millat vakillari inson tana a'zolari go'zalligi orqali *the blue eyed boy; the golden (white) headed boy; the fair-haired* iborolari yordamida o'zbek tilidagi *ko'zining oq-u qorasi, o'mganidan yel o'tmagan, yelkasi shamol ko'rmagan* arzanda farzand yoki boshqa juda aziz bir insonni ifodalaydilar.

Beautiful as lily; as rose in June; as May singari tabiat hodisalari, *like candy, honey, fresh bread, cheese-cake* singari iste'mol mahsulotlarining iboralar orqali inson qiyofasi va psixologiyasiga ko'chishi har ikki til madaniyatida ham birday uchrashini kuzatamiz.

O'zbek lingvomadaniyatida ayollar go'zalligi *oy desa oydek, kun desa kundek* kabi tabiat obrazlari, *suv ichsa tomog'idan ko'ringudek; bir qultum suv bilan*

yutib yuborgudek kabi gastronomik, *dutorning toriday* kabi predmetlar nomi bilan ayol go‘zalligini ta’riflash mumkin.

Ayol va erkak go‘zalligini frazeologik iboralarda ilohiy va afsonaviy timsollar yordamida ham qiyoslab o‘rganish mumkin. Masalan, inglizcha *young Greek god, like Aphrodite, Venus, angel*; o‘zbekcha *Yusufdek, Alpomishdek, parivash, sanam, malak* kabi misollar orqali farqlanadi. Fikrimizcha, *maftun bo‘lmoq, lol bo‘lmoq, ko‘zni ololmay qolmoq* iboralari ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatiga xos universalliklardan biridir: *eye appeal, have one’s eyed glued on* va hk.

Frazeologik birliklar turfa aspektlar doirasida tasniflanishi mumkin. Mazmun planiga ko‘ra, struktur tuzlishiga ko‘ra, uslubiy ifodalanishiga ko‘ra va hokazo. Xususan, uslubiy xoslanishiga ko‘ra o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlashuv uslubii frazeologiyasi faol sanaladi. Bunda so‘zlashuv frazeologizmlari xalq og‘zaki ijodida, kundalik muloqotda keng qo‘llanilib, umuman uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak nomlari, oziq –ovqat nomlari, pul birliklari, kundalik ish-harakatlarni, shuningdek, insonning emotsional-ruhiy holatlarini ifodalab keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Brewer E.C. Dictionary of Phrase and Fable. – Philadel., James Brodie, 2003.-1440p.
2. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – Изд. 4-е, переработанное и дополненное. - М.: Русский язык, 1984. – 942 с. (АРФС).
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. T., 1978.
4. Йулдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши хамда тараққиёти. - Самарқанд: СамДУ, 2007.- 108 б.
5. Kurbanova M, Yuldashev M. 2014. Matn tilshunosligi. Toshkent, 154 b.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA INSON A‘ZOLARI HARAKATINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR TARJIMASI TAHLILI

Avezova Nigora Safarovna

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ikkinchi chet tili kafedrasida katta o‘qituvchisi.

Annotasiya. Bugungi jadal rivojlanishlar davri jamiyatda davlatlararo aloqalarni rivojlantirishda qiyosiy tarjimaning o‘rni katta, jumladan inson tana a‘zolari harakatini ifodalovchi fe’llar tarjimasini qiyosiy tahlil qilish asosiy masalalardan biridir. Ushbu maqolada bir qancha harakat fe’llari qiyosiy va nazariy o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar - qiyosiy tarjima, asosiy ma’no, semantic tuzilish, tana a‘zolari, harakat fe’llari, kuzatuv, semantic o‘xshashlik, asl ma’no.

Annotation. Our modern rapidly developing society requires to exchange the relationship around the world, a part of this in the sphere of comparative translation. As for the verbs indicating the part of the body used to make the movement is one of the huge parts of the language translation. In this article we are going to observe the translation system of English and Uzbek languages and the analyses of scientists of this sphere.

Keywords: comparative translation, main meaning, semantic structure, body parts, action verbs, observation, semantic similarity, original meaning.

Аннотация. Наше современное быстро развивающийся общество требует расширить международные отношения в сфере сопоставительного перевода. Как части этого глаголы указывающих на части тело и их действия является один из больших частей языкознания. На этой статье мы

рассматриваем их значения английских и узбекских языков и с анализами ученых этой сферы.

Ключевые слова: сравнительный перевод, основное значение, семантическая структура, части тела, глаголы действия, наблюдение, семантическое сходство, исходное значение.

Kirish. Tarjimada qiyosiy tilshunoslik yutuqlaridan unumli foydalaniladi. Aksariyat ozbek tilshunoslari o'zbek va inglizcha so'zlarning tarjimasini tahlil qilganlar, buning bir qismini tana harakati tasvirlangan fe'llar tashkil qiladi.

Tarjimada qiyosiy tahlilning maqsadi - umumiy tarjima jarayonida qoidalarni o'rganishdir. Tarjima nazariyasida qiyosiy tahlil so'zlarni qiyoslash va gaplar tahlili natijasida olingan fakt (dalil)ga asoslanadi. So'zlarning turli xil xususiyatlarini boshqa til bilan taqqoslash har xil so'zlarning har xil belgilarga ega ekanligini ko'rsatadi. So'zning shakli, semantik tuzilishi va ularning nutqda qo'llanilishi juda xilma-xildir. Har bir tilning o'ziga xos leksik tuzilishi mavjud.

Asosiy qism. Biz ko'p hollarda inglizcha so'zning ma'nosini ifodalovchi o'zbek tilida ekanligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, "hand" so'zi, ingliz va o'zbek tillaridagi so'zlarning xilma-xilligi bog'lovchi qo'shimchalar orqali boshqa qoshma so'zlarni hosil qiladi. Masalan, "hand" (handful, handiness) qo'l (qo'lla, qo'lsiz, qo'lli).

Ingliz tilidagi "to take" fe'li o'zbek tilidagi "olmoq" fe'li bir necha ma'noda mos kelmaydi. Masalan: to take an exam – imtihon topshirmoq; to take tea – choy ichmoq; to take off – yechinmoq; to give an examination – imtihon olmoq; to have a rest – dam olmoq; to take photo – rasm olmoq. O'zbek tilidagi inglizcha so'zning leksik valentlik darajasi so'zda bir xil emas.

Masalan: o'zbek so'zidagi "ko'tarma" "qo'l", "stul" kabi otlar bilan birikishi mumkin. Ammo uning ma'nosi "ko'tarish" fe'li bilan ifodalanadi va ingliz tilidagi

“to raise hand” , “qo‘llarni ko‘tarish” bilan birlashtirilishi mumkin, lekin “stul ko‘tarish” emas, balki “stolni ko‘tarish”.

⁴⁹Tarjima jarayonidagi farq biz o‘rganishimiz mumkin bo‘lgan semantik o‘xshashlik darajasidir. Shunga ko‘ra, bir necha turdagi tarjima ekvivalenti bir-biridan farq qiladi. Masalan, 1) be there is some chemistry between us that doesn’t mix – umumiy umumiy biri biriga to‘g‘ri kelmaydigan odamlarga nisbatan ishlatiladi.. 2) A rolling stone gathers no mass. Mehr-muruvvat ko‘rsatish uchun vaqt tanlanmaydi. 3) That’s pretty thing to say– uyalsang bo‘lardi! Bunda biz uning tarjimasida asl ma‘nosi va umumiy ma‘nolarini nazarda tutamiz yoki tuzilishda o‘xshashlikni topa olmayapmiz. Til birliklarining o‘zaro munosabatida o‘xshashlik - bu ikki matn o‘rtasidagi aniq mantiqiy o‘xshashlik yo‘qligi bilan izohlanadi, lekin aslida ular “boshqa narsalar haqida” deyishgan. Buning sababi shundaki, ular bir xil yoki o‘xshash vaziyat tasviri ko‘rsatilmoqda. Har ikkala jumla ham umumiy ma’noga ega ekanligi aniq. Tarkibning bu umumiy jihati tarkibga mos kelish uchun etarli va ta’minlashda katta ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, u tarjimada original bo‘lib (tarjima qilingan matn) ma’lumotni o‘z ichiga olgan komponentning barcha ma’nosini saqlab qoladi. Misollardan ko‘ramizki, uning tarjimasidagi asl va birlik matnning umumiy mazmuni bo‘lib, ko‘chma ma’noda bo‘ladi, ya’ni bir so‘z bilan aytganda, umumiy xulosa yoki matn jihatidagi ma’no tarjimon tomonidan tarjima qilinadi. Matn asosiy asosiy mazmuni shaxsda mujassamlashtira olishi kerak. Inglizcha (original) matn nima haqida, uning ichida nima yozilgani; yoki qanday tasvirlangani bayon qilinmaydi, faqat unda nima aytilayotgani, ya’ni matnning asosiy ma‘nosi va asosiy mazmuni bayon qilinadi. Ushbu turdagi misollarni leksik yoki tizimli ravishda parallelizmning yo‘qligi bilan tavsiflangan misollarni birlashtirish maqsadga muvofiq emas.

Ko‘pincha ingliz tilidagi aniqlangan iboralar o‘zbek tiliga qo‘shimchali fe'llar bilan tarjima qilinadi.

• to be

to have

to give + A + N phrase

to take

Quyidagi namunalar bunga misol bo‘la oladi.

“to have a good sleep” – “yaxshi tiniqib uxlamok”, “to take a deep breath” – “chuqur nafas olmoq”, to give a loud whistle” – “qattiq hushtak chalmoq”, “to have a good lunch” – “yaxshi, (mazali taom yeb tushlik qilmoq”.

Tana harakatlarini ifodalash uchun ishlatiladigan bir qator fe'llar mavjud. Bu tananing ma'lum bir qismi bilan qilingan harakatlar. Mana bir nechta misollar:

He clapped his hands in time to the music--musiqaga o‘z vaqtida qo‘l urdi.

Stop scratching that would. It'll never heal!- buni tirnashni bas qiling. U hech qachon tuzalmaydi!

Nod once for 'yes' and twice for 'no' :--"Ha" uchun bir marta va "yo'q" uchun ikki marta bosh silkiting.

She whistled a tune as she walked down the street.-U ko‘chada ketayotganda kuyni hushtakda chaldi

Har bir madaniyatda belgili (symbolic) hisoblanadigan aniq harakat mavjud bo‘ladi. Agar harakat shunchaki so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, uning ma'nosi yo‘qqa chiqadi. Bu asosiy tilda muhim ma'noga qaratilmagan hech qanday harakat bo‘lmasa paydo bo‘ladi. Masalan: He nodded his head.

Agar harakat shakli qabul qiluvchi tilidagi boshqa shakl bilan bog'langan bo‘lsa, ba'zida belgili harakatni tarjima qilish qiyin bo‘ladi. Misol uchun, agar asliyat tilida “musht ko‘rsatish” boshlangan bo‘lsa, tarjimon imo-ishora ma'nosini aniqlashtirish uchun “azob” ni ko‘rsatishi mumkin. Biroq agar, “Musht ko‘rsatish”

tarjima tilida boshqa ma'noni bildirsa, bu tarjima o'quvchilarni matnni tushunishiga halal beradi.

Muhimi shuki, tarjimon asliyat tilida ham, tarjima tilida ham, belgili harakat har xii ma'noga egaligidan xabardor bo'lishi kerak.

Quyida ingliz tilida .belgili harakatni ifodalovchi ba'zi harakatlar berilgan. Siz harakatning zamonini, tabiiy ingliz tilini qo'llang.

1. Bumini qimirlatish. - Wrinkling up nose
2. Qoshini ko'tarish (chimirish) - Raise eyebrow
3. Yelkasini qisish (uchirish) - Shrug of shoulders
4. Boshini qimirlatish (likirlatish) - Nod of head
5. Tishini g'ijirlatish - Clench teeth
6. Yelkasini orqaga qisish - Hands on hips, feet apart⁵⁰

Quyidagi jadvalda harakatni amalga oshirish uchun ishlatiladigan tananing qismini ko'rsatadigan har bir fe'l tarjimasi bilan berilgan.

Fe'l	Tana a'zosi	Ma'nosi	misollar
blink	eyes	ko'z qisib qo'yinsh; ongli harakatsiz ko'zni tezda yopish;	He blinked rapidly as he tried to see in the bright sun. U yorqin quyoshda ko'rishga urinib ko'zlarini tez pirlpiratdi.
glance	eyes	Ko'z tashlash , nazar solmoq	He glanced at the documents and gave his OK. U hujjatlarga nazar tashladi va hammasi joyidaligini bildirdi.
stare	eyes	Tikilib qarash , diqqat bilan qaramoq.	He stared at the painting on the wall for over ten minutes. U devordagi rasmga 10 minutdan oshiq vaqt tikilib turdi.
wink	eye	Ko'z qisish, biror maqsadni ko'lagan	He gave me a wink to signal that he understood.

50 I. G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – B.27

		holda	U ko‘z qisib tushunhanligini bildirdi.
point	finger	Ko‘rsatish , belgilash.	He pointed to his friend in the crowd. U olomon ichida turgan do‘stini qo‘li bilan ko‘rsatdi.
scratch	finger	Terini tirnash	If something itches then you probably need to scratch it. Agar biror yering achishsa , sen balki uni tirnashga majbur bo‘lasan.
kick	foot	oyoq bilan tepish ; epmoq	He kicked the ball into the goal. U koptokni maqsadga qarab tepidi
clap	hands	Qarsak chalmoq	The audience clapped enthusiastically at the end of the concert. Consert nihoyasida tomoshabinlar qizg’in qarsak chaldilar.
punch	hands	Mushti bilan urmoq , urishmoq.	Boxers try to knock out their opponents by punching them in the face. Bokschilar raqibini mushti bilan yuziga urib yiqitishga harakat qiladilar.
shake	hands	Qo‘l silkitib salomlashish	He shook the present to see if he could understand what was inside. U o‘z ichidagi gaplarini tushuntirilmaganidan qo‘l silkitdi.
slap	hands	Shapaloq, tarsaki, shapati	He became so angry that could‘nt stop himself slapping. U shunchalik jahli chiqqanidan shapaloq tushirib yubordi.
smack	taste	Ta‘mni , mazasini sezish,	He smacked the taste of the meal that it was so delicious. U ovqatning ta‘mi mazali bo‘lganini sezdi..
nod	head	Bosh irg‘ab qo‘yish	He nodded his approval of what the candidate was saying as he was listening. U nomzodning gapini tushungandek bo‘lib boshini irg‘ab qo‘ydi.boshini

Ushbu jadvaldan biz harakat turlariga ko‘ra turli xil ma‘no beruvchi va ulardan ko‘p qirrali foydalanishga ega bo‘lgan tana qismlarini ko‘rishimiz mumkin. Ta‘riflar va misollar tana qismlarining har bir fe‘liga aniq yondashuvni beradi.⁵¹

Ko‘pgina keng tarqalgan fe‘llar - masalan, o‘pish, quchoqlash, tepish - tananing ma‘lum qismlari tomonidan bajariladigan harakatlarga o‘xshaydi.⁵² Bundan tashqari, tasviriy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, faqat fe‘lni eshitish (masalan, tepish) tananing tegishli qismini harakatga keltiradigan kortikal motor sohalarini faollashtiradi. Ushbu o‘tmishdagi tadqiqotlar o‘z tabiatiga ko‘ra, tanlangan fe‘llarning faqat kichik to‘plamini ko‘rib chiqdi. Umuman olganda, fe‘llarning tana harakati bilan qanday bog‘liqligini tushunish, ularning tananing muayyan qismlari bilan bog‘lanishini kengroq o‘rganish foyda keltirishi mumkin⁵³

Agar bu fe‘llar muayyan tana a‘zolari bilan bog‘langan bo‘lsa - va agar bu ingliz tilini yetuk so‘zlovchilar tomonidan umumiy bilim bo‘lsa - kattalar tizimli ravishda muayyan tana qismlarini muayyan fe‘llar bilan bog‘lashlari kerak va ular bir-biriga mos kelishi kerak⁵⁴

Tahlillar ushbu uyushmalarning tuzilishini ikkita savol bo‘yicha o‘rganib chiqdi:

(a) Erta o‘rganilgan fe‘llarning ushbu korpusida tana qismlari birlashmalari keng tarqalgan va tizimli? va (b) Fe‘lning o‘zlashtirish yoshi uning bog‘langan tana qismlari bilan bog‘liqmi? Ushbu tadqiqotning maqsadlari faqat tavsiflovchidir; bu mumkin bo‘lgan assotsiatsiyalarning ko‘lami va tabiatini tushunish ularning semantik ahamiyatini aniqlash uchun zaruriy shart bo‘lib tuyuladi.

Ingliz ispan va fransuz tillarida tana harakati fe‘llariga diqqat bilan qarash ikkita muhim farqni ko‘rsatadi (1) ingliz tilida tana qismi ko‘pincha fe‘l bilan

51 2 .Sh. Bo‘tayev, A. Irisqulov English- Uzbek Uzbek-English dictionary Toshkent 2009

52 4. Glenberg va Kaschak, 2002. [sayt]. – URL:

https://www.researchgate.net/publication/11052124_Grounding_language_in_action

53Hauk, Jonsrude va Pulvermuller, 2004. – P.105

54 Inson motori va oldingi motor korteksidagi harakat so‘zlari. [sayt]. – URL:

https://www.researchgate.net/publication/8905048_Somatotopic_Representation_of

belgilanadi va ifodalanmaydi, ispan va fransuz tillarida esa tana qismi ifodalanadi ('qoshlarini burish'/ fruncir el ceño/froncer les sourcils) (2) ispan va frantsuz fe'llaridan farqli o'laroq, ingliz fe'llari ko'pincha ma'no parametrlarini ('grin'/sonreír/sourire) kodlaydi. ikkita ingliz romanidan (Devid Lodjning kichik dunyosi va o'zgaruvchan joylar) va ularning ispan va frantsuz tillariga tarjimalaridan olingan korpus. Bizning tahlilimiz axborot vazni jihatidan farqlarni o'z ichiga olgan manba va maqsadli fe'llar o'rtasidagi miqdoriy va sifat jihatidan farqlarni ochib beradi.

Bundan tashqari, kattalar tomonidan fe'llarni qayta ishlashda tana qismlari qanday rol o'ynashidan qat'i nazar, ular o'zlashtirishning lahzalik dinamikasida ko'proq rol o'ynashi mumkin. Bolalar fe'llarni o'z harakatlari kontekstida o'rganadilar va shuning uchun tana qismi - harakat va munosabatlar tuzilishiga qo'yadigan cheklovlar - fe'llarni o'rganish va hech bo'lmaganda dastlabki tushunishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Xulosa qilish uchun, tana harakati fe'llarining tarjima nazariyasi tahlil qilinishi kerak bo'lgan turli tuzilishga ega. Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish, qiyosiy tilshunoslikdagi farqi bilan asl va umumiy ma'nosini saqlab qolish. Bundan tashqari, biz harakatni amalga oshirish uchun ishlatiladigan tananing qismini ko'rsatadigan fe'llarning ta'rifini tahlil qildik. Bu boradagi fe'l ma'nosiga oid an'anaviy tadqiqotlar uni har tomonlama tahlil qilishni taqoetadi.

Фойдалиниланган адабиётлар:

1. G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – B.27
2. Sh. Bo'tayev, A. Irisqulov English- Uzbek Uzbek-English dictionary Toshkent 2009
3. Glenberg va Kaschak, 2002. [sayt]. –
URL:https://www.researchgate.net/publication/11052124_Grounding_langu

age_in_action

4. Hauk, Jonsrude va Pulvermuller, 2004. – P.105
5. Inson motori va oldingi motor korteksidagi harakat so'zlari. [sayt]. – URL:
https://www.researchgate.net/publication/8905048_Somatotopic_Representation_of.
6. Fisher 1994 yil - Bolalar tili jurnali. “Bolalar tili” jurnali 1994, 17(2) – B.
 357-74

MODAL SO‘ZLARNING MATNNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Abdullayeva Kamola

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU

O‘zbek tilshunosligi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada matn tushunchasi, matn nazariyasi, matn tarkibiy qismlari, badiiy matn tarkibiy qismlarini bog‘lovchi vositalar yoritilgan. Tilshunosh olimlarning badiiy matn tarkibiy qismlarini bog‘lovchi vositalariga bildirilgan fikrlari keltirilgan. Modal so‘zlar ko‘p predikatli gaplarni hosil qilishda ishtirok etishi va matn tarkibida o‘z tabiatiga ko‘ra, so‘zlovchining turli modal munosabatlarini ifoda qilishi va jumlar orasida bog‘lovchi vosita sifatida ishtirok etishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Modal so‘zlar, matn, nutq, tushuncha, badiiy matn.

Annotation: The article describes the concept of text, text theory, text components, and means of connecting the components of an artistic text. The opinions expressed by linguists on the means of connecting the components of the artistic text are presented. A word about the fact that modal words participate in the formation of multi-predicate sentences, according to their nature, express different modal relations of the speaker in the text structure, and participate as a connecting device between sentences is held.

Keywords: Modal words, text, speech, concept, artistic text.

Аннотация: В статье описывается понятие текста, теория текста, компоненты текста, средства соединения компонентов художественного текста. Представлены мнения лингвистов о способах соединения компонентов художественного текста. Сказано о том, что модальные слова участвуют в образовании многосказуемых предложений и по своей природе выражают

разные модальные отношения говорящего в структуре текста и участвуют в качестве связующего средства между предложениями.

Ключевые слова: модальные слова, текст, речь, концепт, художественный текст.

Matn - nutq ko‘rinishi bo‘lib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Matn so‘zlovchining nutqiy qobilyatini ro‘yobga chiqaruvchi vositadir. Ushbu jarayonda matn tilning nutqda real qo‘llanilishini ta’minlovchi vosita hisoblanadi. Matn - ko‘p jihatli, murakkab tuzilishga ega bo‘lgan qurilma. Har bir matn murakkab tuzilish va mazmun mundarijasiga ega bo‘lib, u og‘zaki va yozma ijod namunasi hisoblanadi. Tilshunoslikda matn tilning alohida birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligining asosiy ob’ekti sifatida talqin qilinadi. Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishini ifoda etuvchi takror, modal so‘zlar, olmosh so‘z turkumiga oid so‘zlar matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o‘rin tutadi. Matnni tavsiflashda unga xos bo‘lgan semiotik, kommunikativ, strukturaviy, pragmatik jihatlarni e’tiborga olish talab qilinadi. Har qanday matn, jumladan, badiiy matn uni tarkib toptiruvchi qismlardan, muayyan birliklardan iborat bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida matnni bog‘lovchi vositalar tadqiqi alohida o‘rganilmagan bo‘lsa-da, A. Mamajonov, M. To‘qsonov, M. Hakimov, M. Yo‘ldoshev, M. Qurbonova kabi tilshunoslar matn nazariyasiga bag‘ishlangan ishlarida bu masalada o‘z fikrlarini bildirishgan.

Ular matn tarkibiy qismlarini bog‘lovchi vositalar sifatida quyidagilarni ajratishgan: takrorlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, nominativ (atov) gaplar, infinitiv gaplar, murojaat birliklari, partselyatli tuzilmalar. Tadqiqotchilar modal so‘zlar ham matn tarkibiy qismlarini bog‘lovchi muhim vosita ekanligini alohida takidlashadi.

Modal so‘zlar matnda so‘zlovchining o‘z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonli yoki shartlilikini ifodalash uchun

xizmat qiladi. Modal soʻzlar; shaklan oʻzgarmasligi bilan tavsiflanadi, gap boʻlagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa boʻlaklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi; butun fikrga yoki uning biror qismiga taalluqli boʻlib, odatda, kirish soʻz boʻlib keladi. Modal soʻzlar nutqda pauza, yozuvda vergul bilan ajratiladi. Modal soʻzlar takror qoʻllansa yoki emotsional soʻz bilan birga kelsa, maʼno kuchayadi.

Modal soʻzlar matnda fikrning oʻzaro munosabati (xullas, toʻgʻri, demak, binobarin, qisqasi, umuman, masalan, chunonchi, jumladan, aksincha, avvalo, avvalambor, nihoyat), kabilarni anglatuvchi modal maʼnoli soʻzlarni koʻrishimiz mumkin.

Modal soʻzlar ham koʻp predikatli gaplarni hosil qilishda ishtirok etadi va mustaqil soʻz birliklarining tarkibiga kiradi. Kirish soʻzlar oʻz tabiatiga koʻra soʻzlovchining turli modal munosabatlarini ifoda qiladi va jumlar orasida bogʻlovchi vosita sifatida ishtirok etadi.

Toʻgʻri modal soʻzi. Oʻzidan oldingi mustaqil gapni tasdiqlaydi va keyingi jumla boshida qoʻllanadi. *Sharif Asadbekni badqovoq, toʻng, yovuz bir maxluqni eslatuvchi odam qiyofasida tasavvur etardi. Toʻgʻri, qarashi oʻtkir ekan. Lekin bu qarashda ham, yuzlarida ham yovuzlik alomati sezilmaydi. Kiyimlar shohona emas, barmoqlarida tilla uzuk, ogʻzida tilla tishlari yoʻq,...* Sharif Asadbekning qarashiga dosh berolmay oʻrnidan turib ketganini ham sezmay qoldi. Ustolni aylanib oʻtib, u bilan qoʻshqullab soʻrashdi. Snoska bering

Toʻgʻri modal soʻzi oʻzidan oldingi mustaqil jumlagi munosabat bildirish, uni maʼqullash, tasdiqlash maqsadida qoʻllanadi. Ular oʻrtasidagi zich maʼno-munosabatni hosil qilishda ishtirok etadi. Masalan: ... *Koʻnglim sezib turibdi, bu toʻdaning ishi. Toʻgʻri, yogʻochning uchta emas, ikkita uchi boʻladi. Bir yogʻini bossang, ikkinchi tomoni kelib peshonangga uriladi. Olim odam qanday qilib ilmni mansabga aylantirishi mumkin? Avval mansabga etishib, soʻng olim degan unvonga erishganlar son mingta. Bu odam esa... toʻgʻri, boshqon boʻlaturib ham ilmiy ishni davom ettirar. Snoska bering*

Demak modal soʻzi. Oʻzidan oldingi mustaqil gapni xulosalovchi jumlalarning boshida qoʻllanadi. *Oʻzi ishlagan xonaga kirganida, Hamdam Tolipov deraza tokchasiga oʻtirib olib, sigaret tutatardi, Xona tutunga toʻlib ketgan, demak, Hamdam anchadan beri shu erda, balki kimnidir soʻroq qilgandir. Balki kimdir yaqiniginada tepki yeb chiqib ketgandir...*

Xullas modal soʻzi. Xullas kirish soʻzi oldingi aytilgan jumlalarga, fikrga yakun yasash va oʻz munosabati bildirilishi mumkin boʻlgan jumlalarning boshida qoʻllangan. Masalan: *Taniysiz-a uni? Xullas, u kimdandir oʻch olishni aytgan ekan. Kimlarni nazarda tutganini bilmaymiz. Kunda oʻzgariluvchi sara koʻylaklar yogʻoch ilgichga osib qoʻyilganga oʻxshardi. Ana shu ozgʻin badanda boʻliq koʻkrak qaydan paydo boʻlgani Yaratganga ham qorongʻu boʻlsa kerak. Xullas, shu qiz oʻzidan olti yoshgina kichik boʻlgan, pishiq gavdali, jingalak sochli, istarasi issiq Jamshidni yaxshi koʻrib qoldi!*

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, tilshunoslikda matnni bogʻlovchi vositalar tadqiqi alohida oʻrganilmagan. Matn tushunchasi A. Mamajonov, M. Toʻqsonov, M. Hakimov, M. Yoʻldoshev, M. Qurbonova kabi tilshunos olimlar ilmiy ishlarida oʻz fikrlarini bildirishgan. Modal soʻzlar matn tarkibini bogʻlashda muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida aytib oʻtish joiz. Mazkur maqolada modal soʻzlarning ayrimlariga toʻxtalib oʻtdik. Ularni matn tarkini bogʻlashdagi oʻrni va vazifalari misollar tariqasida keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Asqarova M., Qosimova M., Jamolxonov H. Oʻzbek tili. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1989. – B. 29.
2. M Kurbanova, Hozirgi zamon o'zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar), 2002
3. M Kurbanova, Matn nazariyasining dolzarb muammolari, O'zMU xabarlari, 2016

4. Doniyorov X., Mirzaev S. So‘z san’ati (badiiy mahorat va til haqida mulohazalar). –”Fan”, Toshkent-1962.
5. Doniyorova Sh. Shukur Xolmirzaev hikoyalarining badiiy-uslubiy o‘ziga xosligi. –”NDA”, Toshkent-2000, 23 b.
6. Yoqubbekova M. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida o‘xshatish.–”Fan”, Toshkent-2005. 5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.–”Fan”, Toshkent-2007.
7. Jamolxonov H. Yo‘ldashev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili (Ma’ruzalar matni).– TDPU, Toshkent-2000.
8. Qurbonova M. Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi.T.,
9. Samadov Q. O‘zbek tili uslubiyati (badiiy uslub).–”O‘qituvchi”, Toshkent-1991.
10. Turniyozov N. Matn lingvistika- SamDChTI, Samarqand-2004,
11. Mahmudov N. Abdulla Qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga “O‘TA”, G‘afur G‘ulom-1987, №4. 34-36-betlar.

LINGVOMADANIY ASPEKTD A “YUMOR” TUSHUNCHASI

Qulmamatov Oybek

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Tayanch doktorant (PhD)

okulmamatov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “yumor” (“hazil”)ga ta’rif berilgan bo‘lib, yumor va satira o‘rtasidagi farqqa oydinlik kiritilgan. Maqola yumor tushunchasining konseptual sohasini o‘rganishga bag‘ishlangan. Muallif hazilning madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyat xususiyatlariga ega ekanligiga e’tibor qaratadi va yumor tushunchalardan tashkil topgan konseptual kategoriya bo‘lib, ulardan biri milliy yumordir, degan xulosaga keladi. Shuningdek, maqolada hazilning lingvistik manzarasi turli xalqlar mentalitetining o‘ziga xos xususiyatlaridan tashkil topganligi, ularning ayrim hayot hodisalariga qarashlaridagi farqlardan iborat ekanligi haqida so‘z yuritiladi. Tilshunos olimlarning yumorni o‘rganishdagi qarashlari tahlil qilinadi. “Milliy yumorning madaniy modeli” va “milliy yumorning til modeli” kabi mustaqil tushunchalarga alohida tavsif beriladi. Hazilning tarixiy o‘zgaruvchanligi asosan uning milliy xususiyatlarida namoyon bo‘lishi o‘zbek, rus, ingliz va fransuz xalqlari misolida qiyoslab tushuntirilgan.

Kalit so‘zlar: yumor, hajviya, konsepsiya, lingvomadaniyatshunoslik, lingvistik simvolizm, kulgi.

Аннотация: В этой статье дается определение юмора и объясняется разница между юмором и сатирой. Статья посвящена исследованию понятийного поля концепта юмор. Автор обращает внимание на то, что юмор имеет культурно-ценностные характеристики, и приходит к выводу, что юмор является понятийной категорией, состоящей из понятий, одним из которых является национальный юмор. В статье также отмечается, что языковой

ландшафт юмора складывается из особенностей менталитета разных народов, состоит из различий в их взглядах на те или иные жизненные события. Анализируются взгляды лингвистов на изучение юмора. Самостоятельным понятием, таким как «культурная модель национального юмора» и «лингвистическая модель национального юмора», дается отдельное описание. Историческая изменчивость юмора, проявляющаяся в основном в его национальных особенностях, объясняется на примере сравнения узбекского, русского, английского и французского народов.

Ключевые слова: юмор, комедия, концепт, лингвокультурология, языковая символика, смех.

Abstract: This article defines humor and explains the difference between humor and satire. It is devoted to the study of the conceptual field of the humor concept. The author draws attention to the fact that humor has cultural value characteristics and concludes that humor is a conceptual category consisting of concepts, one of which is national humor. The article also mentions that the linguistic landscape of humor is made up of the specific features of the mentality of different peoples and the differences in their views on certain life events. The views of linguists on the study of humor are analyzed. Independent concepts such as “cultural model of national humor” and “linguistic model of national humor” are given a separate description. The historical variation of humor mainly manifested in its national characteristics is explained by comparing the examples of Uzbek, Russian, English and French peoples.

Keywords: humor, comedy, concept, linguoculturology, linguistic symbolism, laughter.

Yumor (lot.) – kulgi bilan xayrixohlikni o‘zida mujassam etgan komiklik turi. Badiiy adabiyotga mansub yumoristik asarda yozuvchi ijtimoiy hayotdagi, shaxsiy

turmushdagi, xususan, ayrim kishilardagi ba'zi kamchilik, nuqsonlardan kulib, uni tanqid qiladi. Bunda yozuvchi tanqid qilinayotgan obyektning yo'qotilishiga tarafdor emas, unga achinadi, undagi mavjud kamchilikning tuzalishini istaydi. Yengil tanqid, hazil ruhi bilan yumor satiradylan farq qiladi. Satirik asarda ijtimoiy hayot hodisalari zaharxanda kulgi orqali fosh etilsa, xarakterdagi nuqsonlar hazil-mutoyiba, kinoya bilan tanqid qilinadi. Satirada yumor unsuri bo'lganidek, yumorda ham satira unsuri bor. Har qanday jiddiy asar (roman, qissa, hikoya, doston, she'r)da, xalq ijodi namunalarida ham yumor bo'ladi.

Tilning shaxs va umuman jamiyat madaniyatiga ta'siri, madaniyatning tilda aks etish xususiyatlari olimlarni doimo qiziqtirib kelgan. Madaniyat ko'rsatkichi va fikrlash jarayonining aktuallashtiruvchisi bo'lgan hazil bu o'zaro ta'sirda muhim rol o'ynaydi.

Yumorni o'rganishning lingvomadaniy jihatini rus tilshunoslari A.A. Zaliznyak (2007), L.P. Ivanova (2007), V.I. Karasik (2002) tilga olingan. Shuningdek, o'zbek adiblaridan A. Qahhor, G'. G'ulom, S. Ahmad kabi ijodkorlar asarlarida ham yumorning hayotimizdagi o'rnini haqida so'z yuritilgan.

Zaliznyak A.A. "Yevropa madaniyati nuqtai nazaridan hazil va hozirjavoblik" maqolasida "hazil", "hozirjavoblik", "kulgi" kabi tushunchalarni tahlil qilib, bu atamalarni umumiy Yevropa qadriyatlarini aks ettiruvchi "madaniy tushunchalar soni" qatoriga kiritadi. Zaliznyakning ta'kidlashicha, "yumor so'zi atamaga aylandi (adabiyot va madaniyatshunoslikda), uning taxminiy sinonimi komik atama bo'lib, uning ma'nosi ko'pchilik Yevropa tillarida taxminan bir xil (fransuz tilida humour so'zi o'zining anglo-sakson kelib chiqishini saqlab qolgan va ko'proq mos keladigan atama sifatida comique, comisme ishlatiladi)" [Zaliznyak, 2007: 554].

Karasik V.I. o'zining "Til doirasi: shaxsiyat, tushunchalar, diskurs" asarida hazilning madaniy tushunchalari qatoriga quyidagilarni kiritadi: "Madaniy konsept bo'lganligi sababli, yumor qiymat xususiyatlariga ega, ya'ni hayotning asosiy bosqichlari bilan bog'liq. Hazil, o'z mohiyatiga ko'ra, odamni o'zgaruvchan

sharoitlarga moslashtirishning eng qulay usullaridan biri bo‘lib, u voqealarning kutilmagan rivojlanishiga munosabat, ma’lum darajada – haqiqat va ijobiy his-tuyg‘ular tajribasi bilan yarashish, barchamizga ma’lumki, inson salomatligini mustahkamlashga hissa qo‘shadi. Shunday qilib, hazil – bu inson psixikasining organik himoya xususiyati, odamning tur sifatida omon qolishi bilan bog‘liq juda nozik va murakkab hissiy hodisa, ya’ni hazil insonning hayotiy qadriyatlari bilan bog‘liq. Shuni qayd etish kerakki, hayotiy qadriyatlar nuqtai nazaridan (omon qolish va psixologik o‘zini o‘zi himoya qilish vositasi sifatida) kulgi qo‘rquv bilan bog‘liq, ammo qo‘rquv – bu xavfli voqea oldidan salbiy asosda hissiy konsentratsiyaning usuli, kulgi esa – xavfli hodisadan keyin ijobiy asosda hissiy dam olish usuli” [Karasik, 2002: 156].

Ivanova L.P. “Komiksning lingvomadaniy jihatlarini” maqolasida hajviyani lingvomadaniyatshunoslikning obyekti sifatida qaraydi. “Ammo, bu muammo hali ham yetarli darajada rivojlanmagan, garchi uni zamonaviy antropotsentrik paradigmaga muvofiq hal qilish kerak, deb ta’kidlaydi muallif” [Ivanova, 2007: 561]. Ivanovanning hisoblashicha, “... hajviya ko‘p jihatdan milliy o‘ziga xosliklarga ega. Komik vaziyatni bevosita kuzatish va bu haqda aytib berish mumkin. Va agar vaziyatni kulgili deb qabul qilish ko‘p jihatdan muallifning ma’lum bir madaniyatga mansubligi bilan bog‘liq bo‘lsa va madaniyatshunoslik sohasiga tegishli bo‘lsa, unda kulgili voqea hikoyasi lingvomadaniyatshunoslikka tegishli va tilning o‘zi madaniy ma’lumotni olib yuradi” [Ivanova, 2007: 562].

“Til madaniyatni ilmiy o‘rganishda yetakchi tamoyil sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qaysidir ma’noda, har qanday sivilizatsiyaning madaniy stereotiplari tizimi ushbu sivilizatsiyaning ifodalovchi til yordamida tartibga solinadi. Muayyan madaniyatning asosiy tamoyillarini sof kuzatish asosida tushunish mumkin, lingvistik simvolizm bo‘lgan ushbu tamoyillarni jamiyat uchun mazmunli va unga tushunarli qiladi, deb o‘ylash soddalikdir” [Sepir, 2003: 130].

Madaniyatning milliy qadriyat-semantik makonining chegaralari ma'lum bir xalqning qo'llanilishi jarayonida ortib borayotgan ahamiyat maqomiga ega bo'lgan etnik-madaniy artefaktlar to'plami bilan ko'rsatiladi. Tilning milliy qadriyat-semantik makonining chegarasi tashqi yoki madaniy bilish substratlarining ichki yoki lingvistik ong belgilariga interyerlashuv jarayonining chastotasi va sifati ko'rsatkichi bilan ko'rsatiladi. Dunyoning milliy madaniy modeli ramzlar, milliy urf-odatlar va milliy qoliplar orqali ifodalangan birlamchi nominatsiya predmetlari va obyektlarining ma'nolarini tizimlashtirish orqali yangilanadi. Dunyoning milliy til modeli birlamchi nominatsiya so'z-ma'nolarining ichki shakllaridan ma'no ajratib olish natijasida olingan ikkinchi darajali nominatsiya ma'nolari orqali so'zlashadi. Ikkilamchi nominatsiyaning ma'nolari til belgilarining sharhlovchilari yoki tilning stilistik vositalari bo'lib, ular ikkilamchi lingvistik semioz tizimi uchun kod bo'lib xizmat qiladi. Dunyoning milliy lingvistik rasmi millatning lingvistik ongini tavsiflovchi statik lingvosemiotik hodisaga bog'liq bo'lishi kerak. Dunyoning milliy hajviy til rasmini dunyoning statik milliy til rasmiga o'zgarishlar kirituvchi va dunyoning yangi milliy til rasmini yaratish uchun sharoit yaratuvchi dinamik lingvosemiotik hodisaga murojaat qilish zarur ko'rinadi.

O'rganilayotgan jihatning lingvomadaniy terminologik apparatiga "milliy yumorning madaniy modeli", "milliy yumorning til modeli" kabi mustaqil tushunchalarni kiritish maqsadga muvofiq ko'rinadi. "Milliy yumorning madaniy modeli" va "milliy yumorning til modeli" tushunchalarini bir-biridan farqlashni muhim deb bilamiz. Milliy yumorning madaniy modeli inson tomonidan ishlatiladigan va uning bevosita muhitida joylashgan voqelik, predmetlar va obyektlarning mantiqiy real hayotiy kategoriyalaridan sinkretlashtiriladi. Milliy yumorning til modeli tilda bir-biriga mos kelmaydigan voqelik kategoriyalarining o'ziga xos munosabatlarini aks ettiradi, milliy yumor tushunchalarini, ramkalarini, yozuvlarini hosil qiladi. Milliy lingvistik yumor skriptlari hajviy obraz yaratuvchi shunday lingvistik belgilar orqali tug'iladi. Bunday lingvistik belgilar turkumiga

tilning obrazli uslubiy vositalari, ya'ni antonomasiya, okkazonalizm, qiyoslash, metafora, mubolag'a, epitet kabilar kiradi. Voqelik xususiyatlari pretsedent xususiyatga ega. Voqelikning kulgili aktuallashuvi bilan milliy-madaniy xususiyatlar namoyon bo'ladi, lingvistik vositalarda amalga oshiriladi.

Yumorning lingvistik manzarasi turli xalqlar mentalitetining o'ziga xos xususiyatlaridan, xalqlar tafakkurining o'ziga xos xususiyatlaridan, ayrim hayot hodisalariga qarashlarning farqidan iborat. Hazilning tarixiy o'zgaruvchanligi asosan yumorning milliy xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Har qanday xalqning hazil belgilarini ushlab oson, lekin ularni aniq tavsiflash juda qiyin. Borev Yu.B. o'zining "Hajviya" kitobida keltirishicha, E.Obuyening fikriga ko'ra, frantsuzlar tajovuzkor xarakterga ega bo'lgan zukkolik, o'z mavzusiga takabburlik bilan ajralib turadi, inglizlar esa kamtarona va xayrixohlik xususiyatiga ega hazilga ega. Biroq, Borev bunga e'tiroz bildirib, Sviftning xayrixoh tuyg'uli haziliga shubha qilish qiyinligini aytadi [Borev, 1970: 62]. Har bir xalq oxir-oqibat hayotiy-tarixiy tajriba asosida yaratilgan o'ziga xos yumor shakliga ega bo'ladi. Belinskiy V.G. shunday deb yozgan edi: "Har bir xalq milliyligining siri uning kiyimi va oshxonasida emas, balki, ta'bir joiz bo'lsa, narsalarni tushunish uslubidadir" [Belinskiy, 1978: 294]. Bu "narsalarni tushunish uslubi" aql-zakovat, milliy rangdagi hazil kabi hech narsada aniq namoyon bo'lmaydi.

"Milliy yumorning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi savolning o'zi juda qiziq. Hazilning milliy o'ziga xosligi milliy xarakterning tarkibiy qismi sifatida etnopsixologlarning e'tiboriga loyiqdir" [Luk, 1977: 50]. "Hazil hikoyasi amerikacha janrdir, xuddi hajviy hikoya inglizcha, anekdot esa fransuzcha. Hajviy hikoyaning ta'siri uning qanday aytilishiga bog'liq bo'lsa, hajviy hikoya va latifaning ta'siri undagi gaplarga bog'liq" [Tven: 7-10].

"Shotlandlar ziqna, fransuzlar mehribon, irlandlar tor fikrli va hokazo degan e'tiqodga asoslangan ko'plab etnik hazillar mavjud. Hazilning salmoqli qismida boshqa ijtimoiy-etnik guruhlar (masalan, qora tanlilar va yahudiylar) va millatlar

(masalan, irlandlar va polyaklar) masxara qilinadi. Bunday holda, hajviya “ustunlik” da’vosiga asoslanadi: masxara qilingan guruhda qandaydir nuqson, masalan, ahmoqlik borligi e’lon qilinadi. Bunday hazil ahmoqlik, ziqnalik va boshqalar haqidagi stereotiplarga bog’liq va taxmin qilingan sifatlarning absurd bo’rttirib ko’rsatilishidan kelib chiqadi” [Argayl, 2003: 82]. Rus xalqida kalambur, parodiya kabi hazil turlari yaxshi rivojlangan bo’lsa, o’zbeklarda askiya, latifa kabi hazilomuz aytishuvlar keng tarqalgan.

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash joizki, yumor tushunchalardan tashkil topgan konseptual kategoriya bo’lib, ulardan biri milliy yumordir. Hazilning milliy o’ziga xos xususiyatlari tilda turli lingvistik vositalar yordamida kodlanadi, ular ma’lum bir xalqning hajviy lingvomadaniy kod tushunchalarini ifodalovchi belgilardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аргайл, М. Психология счастья / М. Аргайл. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 271 с.
2. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды / В.Г. Белинский // Собрание соч. в 9 т. Т. 3. – М.: Худож лит., 1978. – С. 294-412.
3. Боров Ю.Б. Комическое / Ю.Б. Боров. – М.: Искусство, 1970. – 272 с.
4. Зализняк А.А. Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы) / А.А. Зализняк // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / Российская акад. наук, Ин-т языкознания; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. – С. 554-557.
5. Иванова Л.П. Лингвокультурологические аспекты комического (к постановке проблемы) / Л.П. Иванова // Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / Российская акад. наук, Ин-т языкознания; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. – С. 560-569.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

7. Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество / А.Н. Лук. – М.: Искусство, 1977. – 183 с.
8. Твен М. Об искусстве рассказа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/book/tven_mark/ob_iskusstve_rasskaza.html.
9. Языки как образ мира. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб. Terra Fantastica, 2003. – 568 с.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MEHMONDORCHILIK UMUMIY SEMALI MAQOLLARNING AKS ETISHI

Mamatkulova Nigora

Termiz davlat universiteti o'zbek tili
va adabiyoti mutaxassisligi II bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida ma'naviyat semasining aks ettirilishi hamda unga xususiy yondashuv borasida fikrlar keltirilgan bo'lib, asosiy mavzu sifatida o'zbek xalq maqollaridagi mehmondorchilik umumiy semali maqollar tanlab olindi. Qayd etib o'tish lozimki, o'zbek xalq maqollarida mehmondorchilik mavzusining namoyon bo'lishi ma'naviyat semasining yanaqa kengroq talqin etilishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek xalq maqollari, ma'naviyat semasi, xususiy yondashuv, talqin etish.

Аннотация: В данной статье представлены отражения духовной темы в узбекских народных пословицах и частный подход к ней, а в качестве основной темы выбраны пословицы с общей темой гостеприимства в узбекских народных пословицах. Следует отметить, что проявление темы гостеприимства в узбекских народных пословицах служит более широкой трактовке духовной темы.

Ключевые слова: узбекские народные пословицы, духовность, личностный подход, интерпретация.

Abstract: In this article, the reflections of the spiritual theme in Uzbek folk proverbs and the private approach to it are presented, and the proverbs with the general theme of hospitality in Uzbek folk proverbs were selected as the main topic.

It should be noted that the manifestation of hospitality theme in Uzbek folk proverbs serves a wider interpretation of the spiritual theme.

Keywords: Uzbek folk proverbs, spirituality, personal approach, interpretation.

Ma`naviyat mavzusi azal-azaldanoq xalq og`zaki ijodining asosiy mavzusi sanaladi. Sababi, ma`naviyatga e`tibor berish millat taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Ma`naviyat o`z ichiga faqatgina odob-axloq normalari, ta`lim-tarbiya va shu kabi jihatlarni qamrab olibgina qolmasdan, balki hayotimizdagi tartib-qoidalar ham aynan shu mavzu doirasida ham mavjud ekanligini alohida qayd etib o`tishimiz lozim. Do`stlik masalalarining tartibga solinishi, oilaparvarlik umumiy semali maqollar, kamtarlik hamda shu kabi tematik guruhlar ma`naviyat mavzusi aks etgan mavzular sirasiga kiradi[4]. Biz tadqiq etmoqchi bo`lgan ushbu maqolada o`zbek xalq maqollaridagi ma`naviyat semasini namoyon etuvchi mehmondorchilik tematik guruhi tadqiqot obyekti sifatida tanlab olindi.

Mehmondorchilik leksemasiga lingvistik nuqtayi nazardan yondashadigan bo`lsak, ushbu leksik ifodaning o`zbek tiliga fors-tojik tilidan kirib kelganligiga guvoh bo`lishimiz mumkin. Ya`ni “mehmon” asosiga “ega bo`lmoq” semasini aks ettiruvchi “doshtan” fe`lining hozirgi nutqiy ko`rinishi “-dor” ifodasi birikkanligiga guvoh bo`lishimiz mumkin: mehmon+dor. O`zbek tilida esa ushbu faoliyat-jarayon oti mehmondor+chilik tarzida hosil qilingan[3]. Lug`aviy ma`nosi esa “mehmon kutish”, “ziyofat” demakdir. Demak, ushbu leksema o`z ichiga mehmon mazmunini aks ettirgan barcha jihatlarni qamrab oladi, jumladan, mehmondorchilik odobi, mehmondorchilik shartlari va hokazo[1].

Mehmondorchilik qadim-qadimdanoq butun insoniyatning hayotiga, qon-qoniga singib ketgan ajib tuyg`u hisoblanadi. U barcha kishilik jamiyati uchun aloqador mavzu sanaladi. Ta`kidlash lozimki, qaysi xalq vakillariga nazar solmang, albatta, ularning og`zaki ijodida mehmondorchilik ulug`langan ko`plab matal,

maqol yoinki ertaklarni-da uchratishingiz mumkin. Xususan, ingliz xalq maqollarida mehmondorchilik borasida quyidagi maqolni ko`ramiz: “***Fish and guest smell at three days old***”[5]. Ya`ni baliq va mehmon uch kun turgach, o`zidan hid tarata boshlaydi. Maqoldan anglashilgan ma`no shuki, mehmonning qadri uch kungachadir. Bu o`zbek xalq maqollaridagi quyidagi maqol bilan hamohangdir:

*Bir kunlik mehmon – oltin mehmon,
Ikki kunlik mehmon – kumush mehmon.
Uch kunlik mehmon – mis mehmon,
Uchdan o`tsa pes mehmon*[1].

Maqoldan anglashilib turibdiki, mehmonning izzati uch kun, ya`ni uch kun mehmon bo`lib o`rnashgan inson misoli misga o`xshatilyapti. Demak, maqollardan tushunishimiz mumkinki, ba`zi holatlarda xalq og`zaki ijodi namunalarida “ko`chma sayyor syujet”lar mavjud bo`ladi xuddi yuqoridagi qayd etilgan ingliz va o`zbek xalq maqollari singari. Mehmondorchilik semasi bevosita xalqdagi milliy ma`naviyatga, mehmondorchilik tartib-qoidalariga aloqadorligi bilan ahamiyatli ekanligini alohida qayd etib o`tishimiz lozim.

Aytish lozimki, ma`naviyat semasi aks etgan mehmondorchilik g`oyasi ilgari surilgan maqollarda lingvokulturologik kod aynan shu xalq madaniyati o`laroq yuzaga keladi. Xususan, “mehmon” leksemasi barcha xalqlar madaniyati uchun lingvokulturologik kod bajarsa, ba`zi leksik ifodalar borki, ular ayrim xalqlar, elatlar xalq og`zaki ijodidagina namoyon bo`lishi bilan birgalikda lingvokulturologik kod vazifasini o`taydi. O`zbek xalq maqollaridagi mehmondorchilik umumiy semali atov birliklarda lingvokulturologik kod ayrim so`zlar orqali anglashiladi.

O`zbek xalq maqollarida ma`naviyat semasining aks etishi ushbu mavzu tadqiqi borasida kengroq xulosaga kelishga yordam beradi. Jumladan, quyidagi maqolni olsak: “***Mehmon joyi ko`z ustida***”[1]. Keltirilgan maqolda ko`chma ma`no ifodalangan bo`lib, ushbu sema “ko`z ustida” birligi orqali yaqqol aks ettirilgan. Ya`ni “ko`z ustida” sintaktik ifodasi mehmonni hurmat qilish, uni e`zozlash

ma'nosini o'zida aks ettirgan. Mehmon kelishi bilan uni izzat qilib, hurmatini joyiga qo'yish lozimligi g'oyasi ilgari surilgan ushbu maqolda ma'naviyat semasi yaqqol o'z ifodasini topgan. O'zbek xalqida mehmon kelgach, uni darhol hurmat qilgan holda kutib olish elat qon-qoniga singib ketgan tuyg'u hisoblanadi. Ana shu milliy urf-odat ma'naviyat talqini o'laroq o'zbek xalq og'zaki ijodida o'zining yorqin ifodasini topganligi bilan ahamiyatlidir.

“*Mehmonga osh qo'y, Ikki qo'lini bo'sh qo'y[1]*” maqoli ham o'zbek xalq maqollaridan o'rin olgan maqol hisoblanadi. Bundagi lingvokulturologik kod sifatida “osh” leksemasini alohida qayd etishimiz darkor. Ushbu paremiologik birikmada ilgari surilgan ma'no bu o'zbek elidagi mehmondorchilik qoidalari sifatida qayd etiladigan mehmon kelishi bilanoq oldiga hurmat o'laroq taom tortish lozimligi hamda “ikki qo'lini bo'sh qo'y” ifodasi orqali esa mehmonga ish buyurish izzatdan emasligi fikri nazarda tutilgan. Demak, aytishimiz mumkinki, o'zbek xalqida mavjud mehmondorchilik tartib-qoidalari hamda o'zbek xalq maqollarida aks etgan ma'naviyat semasi o'zaro aloqador va o'zaro bog'liqlikdadir.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o'zbek xalq og'zaki ijodidagi maqollarda aks etgan mehmondorchilik g'oyasi ilgari surilgan maqollarda ma'naviyat mazmuni maqollarning chuqur mohiyatiga qadar singib ketgan. Ularni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish ushbu mavzuning yanada kengroq ko'lamda o'zining badiiy ifodasini topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. -T. : O'qituvchi, 1984. – 98 b.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., 2002. – 164 b.
3. Iskandarova Sh.M. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): DDA. -Toshkent, 1999. – 76 b.
4. Rahmatullaev Sh. Nutqimiz ko'rki. T., 1970. – 51 b.
5. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T., 2010. – 93 b.
6. Rustamov A. So'z xususida so'z. -T., 1987. – 156 b.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Им Светлана Борисовна

д.ф.н., профессор Узбекского государственного
университета мировых языков

E-mail: imsb1985@mail.ru

Аннотация: В работе рассматривается проблема заимствования тюркизмов в русском языке. Тюркизмы, в отличие от западноевропеизмов, проникали устным путем, что приводило к появлению вариантных форм. Они входили как однозначные слова и обозначали бытовые наименования. Однако постепенно в них происходит процесс развития переносных значений, и они переходят в сферу отвлеченных понятий и представлений, начинают образовывать синонимические пары. Большинство тюркизмов как средство номинации новых реалий первоначально функционировали в качестве нейтральных. В дальнейшем, в связи с процессом устаревания реалии, тюркизмы начинают приобретать стилистическую окраску, что вызывает развитие у них развитие отрицательно - оценочного значения. Таким образом, в тюркоязычных заимствованиях в связи с изменениями, происходящими в русском языке, наблюдаются разносторонние лексико-семантические преобразования.

Ключевые слова: заимствования, западноевропеизмы, тюркизмы, бытовизмы.

Annotation: The article deals with the problem of borrowing Turkic loanwords in the Russian language. Turkic loanwords in contrast to Western European loanwords came through oral speech, which led to the emergence of variant forms. They entered as monosemantic words and denoted everyday realities. However, gradually the process of development of figurative meanings takes place

in them, and they pass into the sphere of abstract concepts and ideas, begin to form synonymous pairs. Most of the Turkic loanwords as a means of nominating new realities initially functioned as neutral concepts. In the future, due to the process of obsolescence of realities, Turkisms begin to acquire a stylistic coloration, which causes them to develop a negative meaning. Thus, in the Turkic borrowings, in connection with the changes taking place in the Russian language, versatile lexico-semantic transformations are observed.

Keywords: loanwords, Western European vocabulary, Turkic vocabulary, everyday vocabulary.

Одной из важнейших проблем русского языкознания является изучение тюркоязычных заимствований в русском языке. Их изучение началось ещё в XIX веке: первый опыт составления русских слов со словами восточных языков относится к 1769 году. Проблема заимствования единиц одного языка другим сложна и многоаспектна. Она включает в себя комплекс вопросов, носящих как лингвистический, так нелингвистический характер. Заимствованная лексика в русском языке состоит из заимствований из славянских языков и неславянских языков. Среди них выделяются западноевропеизмы и тюркизмы.

Предмет исследования составляют тюркизмы, которые представляют, в основном, бытовые названия. В работе рассматриваются особенности заимствования и употребления тюркоязычных слов, вопросы этимологии и хронологии вхождения в русский язык.

До настоящего времени тюркология развивалась как комплексная дисциплина, изучающая тюркские языки, этнографию и фольклор тюркоязычных народов, но не рассматривались вопросы описания специфики контактов славянских народов с тюркскими, не описывались внутренние

законы развития, нашедшие своё отражение в составе, функционировании, семантики, звуковом оформлении тюркизмов.

Словарный состав языка является наиболее подвижным, наиболее чувствительным конструктивным элементом языка. Процесс его формирования был длительным и сложным. По мнению Р.А. Будагова, история слов - это не только история этимологий, но и история всего последующего их движения в языке и обществе [Будагов, 2004; 64]. В области истории словарного состава особенно наглядно проявляются основные законы развития языка, прежде всего закономерности связь и развития языка с историей общества, с историей народа в разные периоды.

В основном словарном фонде русского языка можно выделить исконно русскую и заимствованную лексику. Исконно русская лексика составляет более 90% слов, употребляющихся в русском языке. Исконно русские слова образуют основную часть словарного состава, определяют своеобразие и самобытность русской речи, её глубокое национальное своеобразие. «Под исконно русским словом понимается всякое слово, возникшее в русском или унаследованное из более древнего языка - источника независимо от того, из каких этимологических частей оно состоит (ср. исконно русские слова шоссейный, маникюрша, форсить и заимствованные из французского языка слова шоссе, маникюр, форс)» [Шанский, 2009; 71].

Заимствованная лексика, или иноязычные слова, – это «слова, заимствованные из других языков» [Филин, 2010; 95]. В разные исторические периоды в русский язык проникали слова из других языков, что было обусловлено экономическими, культурными и политическими связями с другими народами. Все заимствования в русском языке могут быть разделены на две группы:

1. Заимствования из славянских языков, т.е. родственные.

2. Заимствования из неславянских языков: тюркских, иранских, скандинавских, романских, германских и других языков.

Заимствование осуществлялось различными путями: через посредство письменности или в результате устных контактов. Большая часть иноязычных заимствований падает на Петровскую эпоху - эпоху реформ и преобразований, которые сопровождались расширением международных связей по экономическим, политическим и культурным линиям.

Следующий приток заимствований наблюдаются в первой половине XIX в. Заимствованные слова в этот период более органично входят в систему литературного языка, подвергаясь не только фонетико-грамматическому, но и собственно семантическому освоению. Заимствование иноязычной лексики в этот период способствует обогащению синонимических рядов русского языка, формированию гибкой и разносторонней терминологии, не загромождая словарь неустойчивыми варваризмами и излишними дублетными образованиями, как было в Петровскую эпоху.

Заимствование иноязычных слов определяется в основном потребностями смысловой дифференциации, поэтому заимствованные слова прочно входят в словарный состав современного русского языка, претерпев фонетическую и грамматическую ассимиляцию.

Проблема взаимодействия русского и тюркских языков, в отличие от проблемы заимствования западноевропеизмов, исследована в недостаточной степени, так как нет определённой методики исследования тюркизмов в конкретных славянских языках.

Западноевропеизмы характерны для общественно- социальной, военно-дипломатической, научной и культурной сфер русской жизни. Тюркизмы же, в отличие от западноевропейских заимствований, представлены преимущественно наименованиями, относящимися к быту.

Тюркизмы, которые вошли в русский язык, в основном, «бытовизмы». В этом проявляется особенность их семантики.

Тюркизмы входили в русскую языковую сферу в большинстве своем как однозначные слова, обозначающие конкретные бытовые реалии широкого использования, например, *алмаз, алтын, арак, бахча, деньги колчан, шаровары, штаны, ярлык, карандаш, караул, тюфяк, тулуп, чадра, башмак* и другие. Основной поток тюркизмов входил устным путём «приблизительно до конца XVIII в.» [Розенталь, 1985; 56].

Устный путь проникновения тюркизмов, отражая произносительные нормы, по-разному проявлялся на различной территории, что приводило к порождению многообразных вариантов заимствований поэтому не случайно многим тюркизмам присущи вариантные формы, например, *чемодан, чамадан, чумадан; армяк, ормяк, ярмяк; бахча, бохча, бакша, бокча; изюм, узум; амбар, анбар* и т.д.

В разносторонних лексико-семантических преобразованиях, происходивших в русском языке, начиная с первой половины XVIII в., особое место занимает процесс развития переносных значений, который был характерен для заимствованных слов. Тюркизмам, как и западноевропейским заимствованиям, были свойственны изменения в семантике, способствующие выходу за пределы первоначальной сферы функционирования. Однако между теми и другими наблюдаются различия в направленности этих изменений: среди западноевропейских заимствований отмечается передвижение из специальных сфер употребления в общий язык, в тюркизмах, напротив, происходит перемещение в сферу специальной терминологии. Западноевропеизмы, будучи в большинстве своём обозначениями отвлеченных, зачастую научных понятий, начинают использоваться как конкретные, бытовые представления об этих понятиях, например, *квадрат, куб, цилиндр*. Тюркизмы, поддаваясь общей языковой тенденции, будучи по

своей исходной семантике бытовыми словами, приобретают переносные значения и проникают в различные терминологические системы и в сферу отвлеченных понятий и представлений, например, *серьги* «украшение» – отростки у петуха и курицы под шеей; *колтак* «вид головного убора – *абажур*».

Для процесса заимствования западноевропейских терминов в некоторых случаях характерна дублетность, наименования, лексическая избыточность, например, *виктория* – *победа*, *фрагмент* – *отрывок*. Иным было положение с тюркизмами, которые, являясь названиями новых, жизненно важных в повседневном быту реалий, например, *сундук*, *амбар*, *чулки*, *тулуп*, *карман*, заполнили свободные места в системе наименований. Поэтому тюркизмы долгое время были единственным средством номинации. В дальнейшем, вживаясь в русский язык, тюркизмы обрастают переносными значениями. Явление лексической избыточности коснулось тюркизмов позднее, с притоком западноевропеизмов, которые в некоторых случаях сказались более жизнеспособными, что привело к образованию синонимических рядов: *башмак* – *ботинок*; *штаны* – *панталоны* – *брюки*.

В конце XVIII в. в лексико-семантической системе русского языка наблюдается процесс архаизации, утраты значений и самих лексем. В тюркизмах указанный процесс также нашёл своё отражение. Он распространяется прежде всего на старые заимствования, что связано с выходом из употребления ряда тюркизмов, предопределённое устареванием самой реалии, например, *епанча*, *тамга* (клеймо), *ям* (почтовая станция).

Большинство тюркизмов как средство номинации новых реалий первоначально функционировали в качестве нейтральных. В дальнейшем часть из них, являясь обозначениями предметов, устаревающих или устаревших, стала приобретать стилистическую окраску. Процесс устаревания реалии вызвал развитие у тюркизмов развитие отрицательно-оценочного

значения, ср.: *кабак* – шум, беспорядок; *балахон* – не по размеру широкая одежда; *колпак* – простак; *тюфяк* – вялый, нерасторопный человек, *баран* – глупый человек, *упрямый* человек. Среди тюркизмов можно выделить три группы по степени освоенности

1. Тюркизмы этой группы не ощущаются как чужеродные, представляют собой лексическое наследие русского языка, иностранное содержание которого выявляется только на уровне этимологии. К этой группе тюркизмов относятся такие слова, как *лошадь*, *товар* *деньги*, *чемодан*, *каблук*

2. Тюркизмы этой группы представлены словами, которые также не воспринимаются как заимствования, но они не столь широко употребительны. Они преимущественно носят диалектный или разговорно-просторечный характер, например, *рундук* – *ларь*, *елань* – *поляна*, *кизьяк* – *навоз* в форме кирпича, *саман* – *измельченная солома*, *бахилы* – *вид обуви*.

3. Особую группу представляют тюркизмы, которые имеют широкое распространение и довольно активное употребление, но сохранившие иноязычность, ввиду несвойственности русскому быту самих реалий. К ним относятся такие слова, как *папах*, *чапан*, *гарем*.

В процессе развития русского языка ряд западноевропеизмов перемещается в сферу специальной терминологии, используя для обозначения конкретных, бытовых представлений. Тюркизмы же наоборот, будучи по своей исходной семантике бытовыми словами, приобретают переносное значения. Для западноевропеизмов в некоторых случаях была свойственна дублетность наименования, тюркизмы же долгое время были единственным средством номинации. Тюркизмы, в отличие от западноевропеизмов, служили преимущественно названиями, относящимися к быту. Они служили наименованиями жизненно важных в повседневном быту реалий, поэтому зачастую они являлись единственным средством номинации.

Тюркизмов не коснулось явление лексической избыточности, свойственное западноевропеизмам.

Взаимодействие славянских и тюркских языков на протяжении всей истории народов было настолько положительным и активным, что оставило глубокие следы в языке этих народов.

Список литературы:

1. Будагов Р.А. История слов в истории общества. 2-е изд., доп. – М.: Добросвет-2000, 2004. – 256 с.
2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.Э. XI – XVIII. Словарь – справочник лингвистических терминов. – М.: Наука, 1985. – 399 с.
3. Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка – М.: УРСС, 2010. – 325 с.
4. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. 3-е изд., испр. – Москва: Дрофа, 2004. – 399 с.
5. Шанский Н.М. Лексикология современного русского литературного языка. Учебное пособие. – 4-е изд., доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 312

ЎЗБЕК ТИЛИДА ҒИЛАЙЛИК АТАМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Абдурахманова Мадина Улугбековна

Аннотация: Ушбу мақолада ғилайлик касаллигининг илмий номи ва бу касаллик ўзини қандай белгилар билан намоён қилиши ўзбек, рус, инглиз тилидаги тиббий луғатлар ёрдамида аниқланади, бу атаманинг ўзбек тилида кўчма маънода ишлатилиши, кўчма маънода ишлатилаётганда асл касаллик ҳолатига яқинлик бор ёки йўқлиги, қайси сабабларга кўра муайян ҳолатларда айнан ушбу касаллик номи қўлланилиши тадқиқ тадқиқ қилинади. Ғилайлик атамасининг кўчма маънолари семантик таҳлил ўтказиш орқали амалга оширилган.

Калит сўзлар: ғилайлик, кўз касаллиги, қорачиқнинг қийшайиши, кўрув фаолиятининг пастлаши.

Аннотация: В данной статье определяется научное название болезни косоглазие (ғилайлик) и симптомы этого заболевания с использованием узбекского, русского и английского медицинских словарей, употребление этого термина в узбекском языке в переносном значении, близко ли оно к исходному заболеванию состояние при употреблении в переносном значении, и по каким причинам в тех или иных случаях употребляется названия этого заболевания. Переносные значения термина «ғилайлик» осуществлялись путем проведения семантического анализа.

Ключевые слова: косоглазие, заболевание глаз, искривление зрачка, снижение защитной активности.

Annotation: This article defines the scientific name of the disease strabismus (g‘ilaylik) and the symptoms of this disease using Uzbek, Russian and English

medical dictionaries, the use of this term in the Uzbek language in a figurative meaning, whether it is close to the disease when used in a figurative sense, and for what reasons in certain cases the name of this disease is used. The figurative meanings of the term “g‘ilaylik” were carried out by means of a semantic analysis.

Keywords: strabismus, eye disease, pupillary curvature, decreased protective activity.

Охирги йилларда турли халқларнинг маданий қиёфасини намоён этишга қаратилган бир қанча тадқиқотлар амалга оширилди. Бироқ ўзбек тилида мазкур соҳанинг умумий қабул қилинган расмий стандартлари мавжуд эмас. Бу эса ўз навбатида, она тилимиздаги тиббий терминларни ўрганиш ва барқарорлаштиришга ҳаракат қилинмоғи лозимлигини тақозо этади. Зеро, “Соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ қилиш давлат сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан биридир”. Ушбу вазифани амалга оширишда тилшунослик фани доирасидаги тадқиқотлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Тиббий терминлар, хусусан, касаллик номлари тизимининг лексик-семантик ҳамда прагматик хусусиятларини ёритиш ҳозирги кундаги ўта муҳим вазифалардан биридир [Абдурахманова, 2022; 184].

Тиббий термин тизими деганда касбий тиббий соҳада фаол ишлатилувчи тушунча номлари воситаси сифатида муомалага кирувчи терминлар мажмуи тушунилишини таъкидлаш жоиз. Тиббий терминлар тизимида касаллик номлари алоҳида ўринни эгаллайди. Чунки, тиббиёт илмининг асосий вазифаси бу касалликларни даволаш, инсон умрини узайтириш, уларни тушқунликдан чиқариш, ҳаёт тарзини яхшилаш ва шу каби олийжаноб ишларни амалага оширишликдир. Касаллик номларини тадқиқотлари хориж тилшунослигида кенг ўрганилган бўлиб, улар турли йўналишлар, назариялар ва ёндашишларга асосан тадқиқ қилинган. Ушбу мақолада ўзбек халқ оғзаки нутқида ишлатилувчи ғилайлик атамасини таҳлил қилмоқчимиз. Аввало бу

касаллик ўзини қандай намоён қилишлигини ўзбек, рус, инглиз тиббий луғатларидаги, илмий адабиётлардаги ва онлайн журналлардаги изоҳлар ёрдамида таҳлил қиламиз[Абдурахманова, 2022; 365].

Ғилайлик, страбизм – кўз соққсининг қийишқ ўрнашуви. Бунда бир кўз қорачиғи кўрилайётган нарсага қараган, иккинчиси эса ўша нарсадан бурун ёки чакка томонга оғган бўлган. Баъзан иккала кўз бир вақтда бурун ёки чакка томонга оғади. Гўдаклик даврида қаттиқ кўрқиш ёки беланчакда кўзга яқин қилиб осилган ўйинчоқларга қараб ётавериш сабаб бўлади[Тўрақулов, 1994; 272].

Косоглазие (strabismus) – отклонение зрительной оси одного из глаз от совместной точки фиксации.

Косоглазие – это глазное заболевание, нарушение направления глазных зрачков, при котором происходит отклонение одного или обоих зрачков одновременно при взгляде прямо. При продолжительном косоглазии происходит обратимое понижение зрения, когда один из глаз практически не участвует в зрительном процессе.

Причины косоглазия зависят от характера его возникновения:

1. Врожденное:

- наследственность;
- генетические нарушения;
- преждевременные роды.

2. Приобретенное:

- астигматизм, близорукость, дальнозоркость;
- резкое ухудшение зрения на одном глазу;
- высокие зрительные нагрузки и стрессы;
- детские инфекции;
- катаракта и другие глазные заболевания;
- черепно-мозговые травмы.

Strabismus – inability of one eye to attain binocular vision with the other because of imbalance of the muscles of the eyeball. Called also squint, cross-eye.

Ушбу касаллик ҳақидаги таърифларни таҳлил қилиб, шуни аниқладикки бу касалликка чалинган беморда кўз қорачиғи қийшайиши (*бир кўз қорачиғи кўрилаяётган нарсага қараган, иккинчиси эса ўша нарсадан бурун ёки чакка томонга оғган*) кузатилади. Беморнинг кўриш фаолиятида қийинчиликлар пайдо бўлиши ҳақида гапирилган (*При продолжительном косоглазии происходит обратимое понижение зрения*).

Ғилайлик касаллиги кўчма маънода ишлатилиш ҳолатларини аниқлаш, аввало, унда мавжуд семаларни аниқлашни талаб этади. Ғилайлик атамасини куйидаги семаларга ажратдик:

- 1) кўз касаллиги;
- 2) қорачиқнинг қийшайиши;
- 3) кўрув фаолиятининг пастлаши;
- 4) нохуш(ёмон)лик;
- 5) ҳайрат.

Ғилайлик (ғилай) атамасининг семаларини аниқлаб олгач, газеталарда, ҳикояларда ва бошқа матнлардан кўчма маъноларини аниқлаб, тадқиқ қиламиз.

1- мисол. *Ха- ха- ха! – Чақмоқ берилиб кулар экан, сўзида мақтанганнамо давом этди,- лекин-чи, официантлар ҳам мен еяётган таомни кўриб кўзлари ғилай бўлиб қолди.*

Ушбу жумлада “кўзлари ғилай бўлиб қолди” деб ҳайратланишдан кўзлари қийшайиб қолганлигини кўриш мумкин. Демак, қорачиқнинг семаси юзага чиқмоқда.

- 1) қорачиқнинг қийшайиши;
- 2) ҳайрат;

3) кўрув фаолиятининг пастлаши;

4) нохуш(ёмон)лик;

5) кўз касаллиги.

2- мисол. *Ҳозир ҳам тиқ-тиқ кулги кўтарилгани бежиз эмас. Баъзан бу икковлон бир-бирининг оёғини атай босиб олиб, жўрттага қаттиқ чинқириб қолишарди. Тагин, кўнглига ҳазил ҳам сизади буларнинг.*

– *Кўзинг кўрми? Нега оёғимни босасан? – дея бақирарди Қурбонжон ёлгондан.*

– *Ўзингнинг-чи? Ғилаймисан, мен босмадим-ку? – дерди “Шаҳло” ҳам нўтиса қилиб.*

Ушбу мисолдаги “Ғилаймисан, мен босмадим-ку” ибораси орқали кўзинг яхши кўрмайдими деган маъно назарда тутилмоқда. Кўрув фаолиятининг пастлаши семаси юзага чиқиб, қолган семалар хиралашмоқда.

1) кўрув фаолиятининг пастлаши;

2) ҳайрат;

3) нохуш(ёмон)лик;

4) қорачиқнинг қийшайиши;

5) кўз касаллиги.

3- мисол. “*Yozilgan nimaligi g‘ilaymisan?*”

Ушбу гапни чат гуруҳидан олдик. Эътибор берилса, “*g‘ilaymisan*” риторик сўроқ гапи шахсни масхара қилиш ёки камситиш учун эмас, балки воқеликка нисбатан танқидий баҳо муносабати, эътирозини кучайтириш мақсадида ишлатилган ва тўртинчи сема ёрқинлашганлигини кўриб турибмиз.

1) нохуш(ёмон)лик;

2) ҳайрат;

3) кўрув фаолиятининг пастлаши;

4) қорачиқнинг қийшайиши;

5) кўз касаллиги.

Таҳлилларимиз натижаси шуни кўратмоқдаки, ўзбек тилида ғилай, ғилайлик атамалари орқали бирор воқеликка нисбатан танқидий баҳо муносабати, эътирозни кучайтириш маъноси изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахманова М.У. Ўзбек, рус ва инглиз тилларида касаллик номлари тизими// ЎзМУ хабарлари, 2022, №1/7, Б. 184-187.
2. Абдурахманова М.У. “Қилтомоқ” атамасининг ўзбек тилида кўчма маънода қўлланиши// НамДУ Илмий ахборотномаси, 2022, № 10, Б. 365-370.
3. Тўрақулов Ё.ва б. Тиббиёт қомусий луғати. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 288 б. – Б. 272.
4. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_medicine/15080/Косоглазие
5. <https://amclinic.ru/med-spravochnik/kosoglazie>
6. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/strabismus>
7. <https://t.me/joinchat/UAsDI8J5gWSnCZce>
8. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/jasur-kengboyev/jasur-kengboev-tirik-tovon-hikoya/>
9. <https://kzits.info/world/JfZlShqbsIjyWo1>

ТИЛ БИРЛИКЛАРИГА КОММУНИКАТИВ ЁНДАШУВ

Хужамкулова Махбуба Бобоназаровна
ЎзМУ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси

Annotation: The paper deals with the interconnection of communication and pragmatics relation and its types are analyzed in the Uzbek language.

Keywords: communicative, pragmatic, information, language, expression, communicants.

Аннотация: В статье рассматриваются прагматические и коммуникативные единицы.

Ключевые слова: прагматика, коммуникация, информация, языкознание, общение.

Коммуникатив жараённинг фаоллашуви учун ахборот етказувчи муҳим ҳисобланади. “Лисоний фаолият ҳодисасининг моҳияти – унинг ижрочиси – шахс ва ушбу шахснинг ижтимоий, шахслараро муносабатга киришиши билан белгиланади” [Сафаров Ш., 2008;74]. Тил мулоқот жараёнида коммуникатив ва билиш воситаси сифатида вазифа бажаради. Нутқий коммуникация учун тилнинг коммуникатив, билиш воситаси сифатидаги вазифаси ҳисобланади. Бу икки вазифанинг тўлиқ бўлишида сўзловчи ва тингловчи фактори муҳим” [Ғуломов А. ва б., 1987;29]. Сўзлаш жараёнида сўзловчи грамматик қонуниятларга риоя қилиши табиий, лекин сўзловчи баён қилаётган фикрнинг қай даражада қабул қилиниши учун тингловчининг роли ҳам муҳим аҳамиятга эга, тингловчи перформация (нутқий ижро)ни қабул қилишда когнитив омил муҳим. “Тил коммуникатив система сифатида реаллашади. Коммуникатив жараён эса сўзловчи ва тингловчи бирлигини талаб этади. Нутқ иштирокчилари ўртасидаги коммуникациянинг тўлиқ бўлиши учун сўзловчи нутқий тузилишдаги мазмунни тингловчига аниқ ва тўлиқ етказиш имконини

излайди. Тилга сўзловчи ва тингловчи томонидан, шунчаки тингловчи эмас, унга нима гапирилаётганини тўғри англовчи томонидан ёндашиш зарур» [Сафаров Ш., 2008;74]. Субъект томонидан баён қилинган пропозиция асосида намоён бўлувчи ахборотни ўз тафаккурида “ҳазм қилиш”и ва шунга муносиб тарзда жавоб қайтариши сўзловчи билан биргаликда тингловчидан ҳам катта масъулият талаб қилади. Ахборот тўғри тушунилиши учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари, тингловчиларнинг олам ҳақидаги билими, сўзлаш жараёнида сўзлашувчиларнинг руҳияти ҳақидаги билими ва бошқа билимларни ҳам қўшиш керак бўлади ахборотни тушуниш жараёнида юқоридаги билимларнинг барчаси баробар хизмат қилади. Шунинг учун фақат бу билимларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олгандагина, биз нутқий жараённинг моҳиятини англашга яқинлашган бўламиз [Звегинцев В., 1976;33]. Коммуникатив мақсад прагматик таҳлилнинг асосий таркибий қисмидир. Мақсаднинг самарали ёки самарасиз натижаси – сўзловчининг тилдан фойдаланиш лаёқати, нутқий актлар, шунингдек, тилнинг экспрессив-стилистик ва образли имкониятлари ҳамда новербал ёрдамчи воситаларни танлаш маҳорати билан боғлиқ [Пардаев З., 2012;72].⁵⁵. Сўзловчи тингловчининг ақлий ва ижтимоий қобилятига қараб мулоқотга киришади. «Коммуникатив мақсадга эришиш учун сўзловчи ўз жумласини шундай тузиши лозимки, у учун энг муҳим бўлган хабарни таъкидлаш биринчи навбатда туриши лозим. Шунга кўра сўзловчи ҳамсухбатида кутилган реакцияни кўзғатади, яъни унга таъсир ўтказди» [Пардаев З., 2012;72]⁵⁶. Масалан,

-Бу қараринг чўх гўзал ўлди, гардаш. Ман Гирейхана дедимки:Бек гардашимнинг ақли чўхдир, ул Масковдаги гардаши Илко ила гардашлик рабитасини узиб ташлагандир.

⁵⁵ Пардаев З. Прагматик мазмун ва баҳолаш муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти// 2012. №4. Б.72.

⁵⁶ Ўша манба.

Асадбек бу гандан «Илико билан боғланишга овора бўлма, агар у аралашса, қизингнинг аҳволи вой бўлади», деган маънони уқиб, заҳарли жилмайди:

-Сен тулки жуда сезгирсан-а! Илико билан алоқани узганим рост. Акаси мендан анча қарз эди (Т.Малик «Шайтанат»).

Шунингдек, сўзловчи тингловчининг қабул қилиш даражасига қараб ўз фикрини баён қилади. (зиёли одам деҳқонга арифметик жадваллар, бутун олам тортишиш қонуни ёки бошқа илмий масалалар ҳақида гапирмайди). Тилнинг бугунги босқичига янги йўналиш нуқтаи назаридан қарар эканмиз, унга когнитив жиҳатдан ёндашишимизни тақозо этади. Сўзловчи нутқига хос ифоданинг ошкора ёки яширин шакллари, ўз навбатида, коммуникатив стратегия учун йўл очади.

Коммуникатив ниятни ифодалаш стратегияси лингвистик прагматиканинг бош масаласи ҳисобланади [М.Ҳакимов,2001; 67]. Тилни реаллашувида фақат белгилар кетма-кетлиги ва уларнинг қонуниятлари ёхуд нутқий ижро ва уни амалга оширувчи фаолияти эмас, бу жараёнда тингловчининг роли ҳам муҳимлигини прагматингвистчилар “ёқлайди”.

Коммуникация жараёнининг кенгайиши муносабати билан уни тадқиқ этиш жараёни ҳам мураккаблаша борди [М.Ҳакимов,2001; 67]⁵⁷. Бошқа предметларда бўлгани каби тилшуносликда ҳам янги тармоқ, янги тадқиқот объекти юзага кела бошлади. Тилшуносликнинг асосий объекти бўлган – лисон ва унинг субъект билан боғлиқлигини ўрганувчи соҳа – прагматингвистикада коммуникация ва прагматика тушунчалари бугунги кунда ўзига хос тадқиқ усулини талаб этади. Таъкидлаганимиздек, прагматингвистиканинг тадқиқ объекти тил эгаси бўлганидек, ўз-ўзидан маълумки, у мулоқот жараёни ва бу процессдаги нутқий вазиятлар, ахборот олиш ва узатиш жараёнидаги субъектив ҳолатларни ўрганади. Кўринадики,

⁵⁷ Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. ф.д олиш учун...дис.

вазиятни талқин этувчи прагматика ва ахборот алмашинувчи коммуникация бир-бири билан бевосита боғлиқдир.

Коммуникатив жараён марказида шахс омили муҳим аҳамият касб этади ва уни инсон бошқаради. Маълумки, инсон – мураккаб ҳилқат ва у ижтимоийликка эга. Инсон ва инсон ўртасидаги алоқа-аралашув жараёни билиш, англаш, ифодалаш, сезиш, уқиш билан узвий алоқадор ифода формаларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Ифода формаларининг қўллана бошлашининг ўзидаёқ муносабат тушунчаси намоён бўла бошлайди. Коммуникация иштирокчиларининг ўзаро муносабати билан боғлиқ тарзда нутқий аралашув формаси, мурожаат формалари, коммуникантлар ўртасидаги нутқий акт – илтимос, буйруқ кабилар прагматиканинг қатор масалалари ҳисобланади» [М.Ҳақимов,2001;72]⁵⁸. Шахслар ўртасидаги ўзаро мулоқот нафақат ахборот алмашиш, маълумот олиш ва узатишдангина иборат, балки улар ўртасидаги салбий ва ижобий муносабатларни намоён этувчи вазиятлар ҳам коммуникациянинг тадқиқ функцияси ҳисобланади. Тилшунос олим Ш.Сафаров лисоний белгиларни фақат ахборот узатиш манбаи эмас, балки унинг бошқа вазифалари ҳақида ҳам фикр билдиради: Мулоқот мақсади оддийгина ахборот алмашиш билан чегараланиб қолмайди, ахборот узатишдан «ҳамкор»га таъсир ўтказиш, уни бирор нарсага ишонтириш, бўйсундириш, ҳаракатга ундаш мақсади кутилади, алоқа воситаси бўлмиш белгилар сўзловчи томонидан ўз майлини, бировни ёки бирор нарсани ёқтиришини, норозилигини, ҳайратини ва бошқа рухий туйғуларни изҳор этиш учун ҳам қўлланилади. Зеро, тил бирликларига коммуникатив ёндашишда нутқий ахборот, нутқий вазият ва субъект мақсади муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, айтиб ўтганимиздек, коммуникация ва прагматика ўзаро боғлиқ ходисалардир ва бири иккинчисини тақозо этади. Лисоний мулоқотнинг худди шу жиҳатлари

⁵⁸ Ҳақимов М. Ўша манба.

эътиборга олингандагина семиотик тизимнинг қисмлари ўзаро динамик, ҳаракатчан муносабатда бўлишини тасаввур қилиш мумкин бўлади [Сафаров Ш., 2008;74]⁵⁹. Тилшунос олим Кольшанский ҳам коммуникатив тилшуносликнинг тилга динамик система сифатида ёндашишини эътироф этади [Кольшанский Г.В., 1984;23]⁶⁰.

Коммуникатив процессдаги адресат ва адресантнинг муносабати сўзловчи билан бир қаторда тингловчининг ҳам аҳамиятлилиги, шунингдек, нутқий жараённинг ўзгарувчанлигини таъминловчи объектив ва субъектив омиллар ҳақида тўхталиб ўтдик. Аммо коммуникатив жараён субъект билан боғлиқ ҳодиса бўлганлиги туфайли у мураккаб ва кўп қиррали фаолиятдир. Прагматик олим Ш.Сафаров коммуникатив фаолиятда нутқ иштирокчиларининг бирлигига, яъни нутқий жараённинг сўзловчи ва тингловчи томонидан ўзаро тенг тушунилишига эътибор қаратади: Коммуникатив жараёнда ва умуман лисоний фаолиятда объектив ва субъектив омилларнинг мувофиқлашуви мулоқот иштирокчиларининг бир-бирини тушуниши таъминланишини эътироф этган ҳолда, яна бир масалага тўхталмоқчиман. Бу масала субъектив билишда умумийликка эришишга доирдир. Ахир борлиқнинг икки шахс томонидан бир хилда идрок этилиши кийин масала-ку! Инсонлар туғилиб ўсган, шахс сифатида камол топган ижтимоий-маданий муҳитлар турли хил, улар анна шу муҳитдаги шароитларга мос ҳолда турлича тарбия кўрадилар, улғаядилар (хатто эгизаклар ҳам интеллектуал жиҳатдан фарқ қилиши мумкин). Шундай экан, турли инсонларнинг воқелик ҳақидаги билими субъектив жиҳатдан маълум даражада фарқ қилиши мумкин, лекин шунинг билан биргаликда ягона муҳитда яшайдиган шахслар шу муҳит учун умумий бўлган тамойиллар ва қонун-қоидаларга амал қилишини ҳам унутмаслик лозим.

⁵⁹ Сафаров Ш. Прагматиквистика. –Тошкент.2008. Б.54

⁶⁰ Кольшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка.М., 1984.

Ижтимоий билимларнинг нотенглиги тилнинг гнесологик вазифасини хиралаштиради» [Ҳожиалиев И., 2001;35]⁶¹.

Маълумки, коммуникатив фаолиятнинг амалга ошиши учун кодловчи (сўзловчи), декодловчи(тингловчи) ва код (тил) муҳим восита ҳисобланади ва шу воситалар орқали қолган жараёнлар амалга ошади. Аввало, лисоний белгининг вазифаси ва ундан фойдаланувчиларни ўрганиш йўналишининг предмети ҳисобланади.

Сўзлашувчиларнинг ахборот узатилаётган тилнинг фонетик, морфологик, грамматик сатҳидан тўла хабардорлиги ва уларнинг амал қилиш қонунларини эгаллаганлик даражаси, сўзловчининг тингловчига тушунарли тарзда ўз фикрини етказа олиш қобилияти, унинг нутқий малакаси яъни нутқий ижро, етказилаётган ахборотнинг мазмун-моҳияти ва у тингловчи томонидан қай даражада тушунилиши ёки қабул қилиниши – буларнинг барчаси коммуникатив процесснинг тадқиқ объекти саналади.

Тил воситаларини реаллаштириш жараёнида ташқи субъектив ва объектив омиллар таъсир этиши ва шу таъсир натижасида уларни амалга оширувчилар ўртасида турли муносабат ва турли вазиятлар юзага келиши мумкин. Шунингдек, шахслараро ўзаро тушуниш жараёнини фақат лисоний бирликлар воситаси эмас, балки новербал воситалар, субъектив вазият, ижтимоийлик каби тушунчалар орқали ҳам амалга оширади ва бу таянч тушунчалар коммуникатив фаолиятнинг имкониятларини ташкил этади. Нутқий фаолият мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. Шу туфайли шахслар ўртасидаги мулоқот турли мавзуда, турли ҳолатда рўй беради. Мулоқот жараёнида шахснинг маданияти унинг ижтимоий келиб чиқиши, ички ва ташқи дунёси, тасаввури, билим даражаси ва шу кабилар нутқни юзага чиқарувчи ва унинг мазмун-моҳиятини таъминловчи омиллар ҳисобланади.

⁶¹ Ҳожиалиев И. Коммуникатив имконият структураси. Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. 6-сон. Б.35.

Шу жиҳатдан уни тилшуносликнинг бошқа соҳалари билан боғлаб ўрганиш ҳам унинг имкониятларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Звегинцев В. Предложение и его отношение к языку и речи. Изд-во Московского университета. –М:1976.
2. Кольшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка.М., 1984.
3. Kurbanova M, Yuldashev M. Matn tilshunosligi. -Toshkent, 2014.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент.2008. Б.54
5. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Фан ва технология. -2009.
6. Пардаев З. Прагматик мазмун ва баҳолаш муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти// 2012. №4. Б.72.
7. Ҳожиалиев И. Коммуникатив имконият структураси. Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. 6-сон. Б.35.